

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939—1945

DEEL II C

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL II c

NEDERLANDS-INDIË III

LEIDEN / MARTINUS NIJHOFF / 1986

COPYRIGHT © 1986
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ — 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 1 – ‘Schamele overschotten’	1
Ceylon	3
Australië	9
Van Mook / Van der Plas	23
De gezagsverhoudingen geregeld	37
Problemen en conflicten	40
Eerste pogingen tot contact met Indië	48
Hoofdstuk 2 – Londen '42	67
Van Mook en Soejono worden minister	69
De 7 december-toespraak	78
Amerika en het Nederlands bewind in Indië	97
Hoofdstuk 3 – De Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland	105
Financiële en economische zaken	106
Weinig berichten uit Indië	113
De Indonesiërs in Australië	124
Berichtgeving en propaganda	152
Hoofdstuk 4 – De geheime diensten	173
Australië – de eerste anderhalf jaar	177
Ceylon – het eerste jaar	208
Van Mook en de OSS	226
Ceylon – de rest van de oorlog	236
Australië – de rest van de oorlog	247
Slot	275
Hoofdstuk 5 – Strijdkrachten / Koopvaardij	287
De guerrilla op Timor	288
Vlieschool	297
Knil	301
Koninklijke Marine	315

INHOUD

Koopvaardij	327
Slot	332
Hoofdstuk 6 – Van Mooks gouvernement	334
Van Mook en zijn Raad van departementshoofden	343
Bestuurschool	351
Opzet van de <i>Nica</i>	355
De <i>Nica</i> in actie	361
Slot	374
Hoofdstuk 7 – De terugkeer voorbereid	376
Nederlands zwakke positie	381
De verdeling der beschikbare krachten	404
Goederenvoorziening	428
MacArthur gaat niet naar Java	431
Nederland	437
De transportcrisis	459
Australië weigert de gezagsbataljons	469
Heel Indië komt onder Mountbatten	475
Kijk op Indië	494
Hoofdstuk 8 – Na Japans capitulatie	510
Krijgsgevangenen / Geïnterneerden	521
Houding der Indonesiërs	544
Mr. Spit eist het gezag op	550
<i>Camp Columbia</i> I	556
Eerste reacties in Den Haag	559
<i>Camp Columbia</i> II	566
Van Mook en van der Plas op Ceylon	569
Het eerste <i>Rapwi-team</i> in Batavia	577
Buitengewesten, september '45	581
Java, september '45	595
De ' <i>Cumberland</i> ' voor Batavia I	608
Den Haag / <i>Camp Columbia</i> III	621
De ' <i>Cumberland</i> ' voor Batavia II	626
Steun voor de Republiek in Australië	630
Concessies?	637
'Neen' tegen Soekarno	653

INHOUD

Hoofdstuk 9 – Slot	678
Bijlage 1 – Datumlijst maart 1942 - oktober 1945	703
Bijlage 2 – De Nederlandse ministeries september 1940–oktober 1945	709
Bijlage 3 – Afkortingen van de namen van organisaties en instellingen	713
Lijst van illustraties	715
Lijst van kaarten	718
Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	719
Register	721

ISBN 90 689 0079 X

‘Schamele overschotten’

Ons vorige deel heeft een beeld gegeven van wat in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting is geschied en daarin hebben wij geen melding gemaakt van de moeite die Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten zich buiten Indië hebben gegeven om de deelneming van Nederlandse krachten aan de oorlog tegen Japan te bevorderen en om het herstel van het Nederlands gezag in de archipel voor te bereiden. Die autoriteiten hebben namelijk geen greep gekregen op de ontwikkelingen in Indië, ja zij hebben daar nauwelijks iets van af geweten. Indië had in de periode der Japanse bezetting een eigen, in hoge mate door de Japanners bepaalde geschiedenis die los stond van de bemoeienissen dier autoriteiten. Dat is een wezenlijk verschil met bezet Nederland. Daar luisterde een groot deel van de bevolking van de zomer van '40 af naar de Londense radio-uitzendingen, daar werden eerst enkele, later tientallen geheime agenten actief en daar kwam in de zomer van '44 een vaste verbinding tot stand van de georganiseerde illegaliteit met de regering in ballingschap. De zich gestaag uitbreidende illegale pers kreeg impulsen uit Londen en beïnvloedde van haar kant het regeringsbeleid op belangrijke sectoren. De aanzet tot de vorming van de Binnenlandse Strijdkrachten werd begin september '44 van Londen uit gegeven, de Spoorwegstaking waartoe het in het midden van die maand kwam, was gevolg van een consigne van de regering. Konden wij voor de eerste vier bezettingsjaren de gebeurtenissen en ontwikkelingen in bezet Nederland enerzijds en die in Londen anderzijds nog in aparte delen behandelen¹ omdat toen de invloed welke de regering op de gang van zaken in bezet gebied uitoefende, nog beperkt was, voor het laatste bezettingsjaar² was die splitsing niet meer mogelijk, zozeer was toen wat in Londen geschiedde, verweven met wat zich afspeelde in bezet gebied.

Van zulk een verwevenheid is met betrekking tot Indië geen sprake geweest. Naast andere factoren die nog ter sprake zullen komen, hebben daarbij twee een rol gespeeld die thans reeds vermelding verdienen: het

¹ Respectievelijk de delen 4 t.e.m. 7 en deel 9. ² Beschreven in de delen 10 a en 10 b.

geringe aantal van de krachten die uit Indië ontkomen waren, en de grote afstanden. Zeker, ook in Engeland was het regeringsapparaat beperkt en konden slechts bescheiden eigen strijdkrachten worden gevormd maar de regering bevond er zich in een centrum van de Geallieerde oorlogvoering en zij was slechts door de Noordzee van bezet gebied gescheiden. De autoriteiten die Indië tijdig hadden kunnen verlaten, vestigden zich ten dele op Ceylon¹, ten dele in Melbourne (later Brisbane) in Australië – van Ceylon was de afstand naar Java, het volkrijkste en in politiek opzicht belangrijkste eiland van de Indische archipel, ca. 4 000 km, van Melbourne en Brisbane meer dan 5 000 km. Daar kwam dan nog bij dat Ceylon tot een Brits, Australië tot een Amerikaans z.g. *War Theatre* (operatiegebied) behoorde en dat Indië over die twee *War Theatres* verdeeld was: Sumatra behoorde tot een Brits dat in september '43 *South-East Asia Command* ging heten, de gehele rest van Nederlands-Indië (Java, Borneo en de Grote Oost) tot een Amerikaans: de in april '42 gevormde *South-West Pacific Area*. In beide *War Theatres* bevonden zich Nederlandse dan wel Nederlands-Indische autoriteiten en strijdkrachten.

Die autoriteiten waren gering in aantal, die strijdkrachten miniem.

In de zee-oorlog die in de Indische archipel was gevoerd, had de Koninklijke Marine bijna al haar bovenwaterschepen verloren, van de Marineluchtvaartdienst, de MLD, waren slechts weinige vliegboten veilig bij Ceylon of Australië neergestreken, van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het Knil, kwamen slechts twee compagnieën in Australië terecht en daar bevond zich, toen het Knil op Java capituleerde, maar een klein aantal toestellen van de Transportafdeling van de Militaire Luchtvaart. Een wezenlijke uitbreiding van al die militaire krachten zou pas mogelijk zijn als het moederland was bevrijd en die uitbreiding zou dan ook nog tijd vergen. Zolang er ter plaatse geen belangrijke versterkingen waren gearriveerd, beschikte het koninkrijk in de gebieden vanwaaruit de oorlog tegen Japan werd gevoerd, dus niet over machtsmiddelen van betekenis. Samenhangend met het feit dat er twee *War Theatres* bestonden, waren de militaire krachten die wèl beschikbaar waren, bovendien verdeeld: een deel opereerde van Ceylon, een deel van Australië uit. Zij ressorteerden alle onder de vroegere commandant-Zeemacht in Indische wateren, vice-admiraal C. E. L. Helfrich, die na de verloren Slag in de Javazee door gouverneur-generaal jhr. mr. A. W. L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer naar Ceylon was gezonden en daar door de Londense regering was benoemd tot Bevelhebber Strijdkrachten Oosten oftewel

¹ Thans Sri Lanka.

MINIEME STRIJDKRACHTEN

BSO. Hij bevond er zich evenwel zo ver van Australië dat hij voor de dáár aanwezige strijdkrachten een onderbevelhebber moest benoemen: de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten oftewel de OBSO. Die vier letters gingen in Australië spoedig de aanduiding vormen van een ander begrip: de Onderbevelhebber Schamele Overschotten.

Inderdaad, van wat zich in Indië in de maanden van de Japanse invasie bevonden had aan Nederlandse en Nederlands-Indische krachten op bestuurs-, militair en economisch gebied, waren slechts schamele overschotten op Ceylon en in Australië beland en wat in eerste instantie van Londen uit aan hen werd toegevoegd, had ook maar zeer weinig om het lijf.

Wij willen nu eerst naar Ceylon, vervolgens naar Australië zien.

Ceylon

Gelijk vermeld, was het gouverneur-generaal van Starkenborgh geweest die admiraal Helfrich opdracht had gegeven, naar Ceylon te gaan. Hij moest er zich in de hoofdstad, Colombo, bij de bevelhebber van de Britse *Eastern Fleet*, *Vice-Admiral Sir* Geoffrey Layton, melden en er een nieuw hoofdkwartier inrichten. Dat van Starkenborgh Helfrich niet naar Australië maar naar Ceylon zond, was niet onbegrijpelijk: ook *General Sir* Archibald Wavell was na de opheffing van *Abda-Command* naar Ceylon vertrokken, zulks in de nacht van 25 op 26 februari '42, en in Australië bevond zich in die tijd geen enkel Geallieerd hoofdkwartier.

Door twintig marine-officieren (onder wie het hoofd van de Marine-voorlichtingsdienst, luitenant-ter-zee eerste klasse H. V. Quispel) en vier minderen vergezeld, verliet Helfrich Java in de vroege uren van 2 maart. Hij en zijn gezelschap werden door vier vliegboten, *Catalina*'s, van de MLD naar Ceylon overgebracht.

Wat kwam daar nog meer aan krachten aan? Uit Indië geen bestuursfunctionarissen en geen Knil-militairen, wèl enkele marine-eenheden: vier onderzeeboten (de 'K 11', 'K 14', 'K 15' en 'O 19'), de kanonneerboot 'Soemba', de mijnenlegger 'Willem van der Zaan' en het voorraadschip 'Zuiderkruis'. Voorts arriveerden met diverse schepen een groep adelborsten, ca. twintig functionarissen van scheepvaartmaatschappijen, ca. vijftig personeelsleden van de Soerabaja Droogdok Maatschappij en, als grootste groep, ca. driehonderd zestig krachten van het Marine-etablisement te Soerabaja.

‘SCHAMELE OVERSCHOTTEN’

Behalve uit Indië arriveerden op Ceylon ook uit de Britse wateren en uit de Middellandse Zee Nederlandse zeestrijdkrachten die van de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten (tegelijk minister van marine), luitenant-admiraal J. Th. Furstner, opdracht hadden gekregen de Geallieerde vloot in Indische wateren te versterken maar daar te laat arriveerden en naar Colombo werden gedirigeerd: de lichte kruiser ‘Jacob van Heemskerck’, de torpedobootjager ‘Isaac Sweers’ en drie onderzeeboten: de ‘O 21’, ‘O 23’ en ‘O 24’. Tenslotte kwam op Ceylon met het tot onderzeebootmoederschip omgebouwde vracht- en passagiersschip ‘Colombia’ uit Engeland een eerste detachement aan van de Irene-brigade: negentien officieren (onder wie vijf van de zes officieren van het Knil die in ’41 naar Engeland gezonden waren om er het kader van de Irene-brigade te versterken¹), vijf-en-zestig onderofficieren en korporaals, zeventig soldaten.

Wat te doen met al deze krachten? Wij komen op hun activiteiten in latere hoofdstukken terug – hier willen wij ons er toe beperken, te vermelden dat de adelborsten naar Engeland werden gezonden om er hun opleiding te voltooien, dat de scheepvaartfunctionarissen in de havens van Ceylon en Brits-Indië de zorg op zich namen voor de Nederlandse koopvaardij, dat de krachten van de droogdokmaatschappij en van het Marine-etablissement voor een groot deel in Zuid-Afrika belandden waar zij bij scheepsreparaties werden ingeschakeld (en voor een klein deel in de Verenigde Staten waar zij tot in de zomer van ’43 geen zinvol werk kregen), dat de ‘Jacob van Heemskerck’, de ‘Sweers’ en de ‘Colombia’ in verband met het verschijnen van de Japanse slagvloot in de Indische Oceaan met het grootste deel van de *Eastern Fleet* spoedig naar Mombasa in Afrika voeren en dat het detachement uit de Irene-brigade, waarvan de leden eerst als havenarbeiders waren ingezet (in Colombo en in de oorlogshaven op Ceylon, Trincomalee, waren de inheemse arbeiders er vandoor gegaan na de eerste Japanse luchtbombardementen), in drieën werd gesplitst: een deel werd naar Engeland teruggestuurd, een deel aan het Knil in Australië toegevoegd en uit de ca. tachtig resterende militairen werd een speciale eenheid gevormd, het Korps Insulinde, dat bedoeld was voor het uitvoeren van geheime operaties op Sumatra.

De vorming van dat Korps Insulinde vloeide voort uit de eerste

¹ De hoogste in rang, luitenant-kolonel J. K. Meijer, was in november ’41 met een ander detachement uit de Irene-brigade ter sterkte van ca. tweehonderdvijftig militairen naar Suriname gezonden.

opdracht die Helfrich uit Londen kreeg. Op 4 maart '42, daags na zijn aankomst op Ceylon, werd hem bericht dat hij enkele tientallen personen: Europeanen (d.w.z. Nederlanders of Indische Nederlanders) dan wel inheemsen, naar Noord-Sumatra diende te zenden waar zij in eventueel door de Japanners bezette gebieden actief moesten worden – wij tekenen hierbij aan dat die opdracht gegeven werd op een moment waarop het nog niet tot de algemene capitulatie van het Knil was gekomen en waarop, los daarvan, in Londen werd vertrouwd dat de Knil-eenheden zich op Noord-Sumatra lang zouden kunnen handhaven.

Een algemene instructie kreeg Helfrich aanvankelijk niet – die ontving hij pas in december '42, toen hij Londen bezocht. Het door de ministeriële Commissie Oorlogvoering vastgestelde stuk¹ hield in dat hij in het *Indian War Theatre* en in de *South-West Pacific Area* het bevel voerde over alle Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten (ook dus over de uit Indië afkomstige die daar onder het opperbevel van van Starckenborgh hadden gestaan). '*Operational control*' had Helfrich evenwel niet: alle bedoelde strijdkrachten vielen daartoe onder de opperbevelhebbers van de twee *War Theatres*. Op nog een tweede punt werden Helfrichs bevoegdheden beknot: werden delen van Indië bevrijd en ging daar dan een militair gezagsapparaat functioneren, dan zou dat apparaat niet onder hém staan als Bevelhebber Strijdkrachten Oosten – onder wie wèl, werd in de instructie niet gezegd. Te dien aanzien zouden 'bij beschikking van de minister van koloniën' (dat was toen dr. H. J. van Mook, die Indië als luitenant-gouverneur-generaal had verlaten) 'nadere regelingen getroffen (worden), doch', aldus de instructie, 'te uwer informatie diene, dat het in de bedoeling ligt, het militair gezag . . . zo spoedig mogelijk door civiele gezagsdragers te doen uitoefenen.'

Dit alles betekende dat Helfrich weinig te doen kreeg. 'In feite', zo constateert de marinehistoricus K. W. L. Bezemer, 'was de BSO in Colombo niet veel meer dan een papieren admiraal . . . Zelfs bleef hij als regel onkundig van voorgenomen operaties, hetgeen hem bijzonder dwars zat.'²

Waarom werd Helfrich meestal buiten de operationele plannen gehouden? Was dat louter en alleen een zaak van normale geheimhouding? Neen. Een belangrijke bijkomende reden was dat in hoge Britse en, in versterkte mate, in hoge Amerikaanse marinekringen de opvatting be-

¹ Exemplaar in ARA, Alg. Secr. Eerste zending, XXIII, 50–51. ² K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen. Verdere verrichtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog* (1967), p. 30 (verder aan te halen als: Bezemer).

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

stond dat hij de zeestrijdkrachten van *Abda-Command* nodeloos zware verliezen had doen lijden. Aan die verliezen bleef trouwens ook hij zwaar tillen. De 'ruwe zeebonk', waarvoor hij door velen werd gehouden, was in werkelijkheid een gevoelige man, die bij tijd en wijle gekweld werd door de vraag of zijn beslissingen wel verantwoord waren geweest, alsook door de scheiding van zijn vrouw en kinderen die hij op Java had moeten achterlaten. Zelfs de overtuiging dat hij in 's lands belang had gehandeld, kon hem dan niet helpen. Was hem een nuttige taak toebedeeld, dan had hij zijn gedepreimeerdheid wellicht kunnen overwinnen, maar het werk dat hij te doen kreeg, kon hij niet als zinvol zien. 'Ik mag alleen maar 'administreren'', klaagde hij in '43 in een brief aan de Nederlandse marine-attaché in Washington.¹

Dat administreren deed hij van een verre van imposant hoofdkwartier uit; het werd kort na zijn aankomst te Colombo gevestigd op de zolderverdieping van een bankgebouw, waar voordien *Admiral Layton's* staf ondergebracht was – die staf had een betere behuizing gekregen. Helfrich en de zijnen bleven jaar in, jaar uit op die zolder zitten, die met dunne schotten in kamertjes was verdeeld. *Air-conditioning* was er niet: het kon er ondragelijk heet zijn. 'Men heeft mij', aldus Helfrich in zijn *Memoires*, 'ook van Britse zijde wel eens gezegd dat het te eenvoudig was en dat ik naar een 'waardiger' omgeving moest verhuizen. Maar wij zijn gebleven'² – hij spande zich kennelijk zelf niet in om conform het Britse advies te handelen. Het was alsof een veer in hem was geknapt. Toen hij in de eerste helft van '43 na zijn bezoek aan Londen in Australië vertoefde, was hij, aldus Ch. O. van der Plas, de voorzitter van de daar gevestigde Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, 'sterk, rustig, . . . zeer verdiept en gezuiverd'³, maar van Mook vond hem, zo vertelde deze ons in '61, 'een zielige figuur'⁴ en mr. J. E. van Hoogstraten, een van de leden van de genoemde commissie, zag hem als 'een in elkaar gezakte pudding van ellende.'⁵ Een feit is dat hij, Helfrich, over zich heen liet lopen. De vlootvoogd, die zich met alle vezelen van zijn ziel met Indië verbonden voelde, had geen enkele invloed op de strategie

¹ Brief, 23 april 1943, van Helfrich aan J. E. Meijer Ranneft (RvO, Collectie A. Q. H. Dijkhoorn, 'Particulier archief generaal-majoor Dijkhoorn', 5). ² Helfrich: *Memoires* (1950), dl. II, p. 36. ³ Van der Plas meende blijkbaar dat Helfrich zijn visie deelde dat na de oorlog een nieuw Indië moest worden opgebouwd. De beoordeling van Helfrich komt voor in de brief d.d. 24 sept. 1943 van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ⁴ Van Mook, 8 nov. 1961. ⁵ Van Hoogstraten, 22 april 1958.

die tot de bevrijding van Indië moest leiden en zat op Ceylon ver verwijderd niet alleen van Londen en Washington, waar besluiten werden genomen waar hij geen weet van had en die hij, als ze uit de offensieven bleken, ook niet kon waarderen¹, maar ook ver verwijderd van Australië, waar de bevrijding van het grootste deel van Indië moest worden voorbereid. Diende hij daar niet bij te zijn? Zelf vond hij van wel. In Londen drong hij er dan ook eind '42 met klem op aan dat hij verlof zou krijgen, zijn hoofdkwartier naar Australië te verplaatsen – dat werd eerst goedgevonden maar enkele maanden later, toen hij in Australië op bezoek was, werd dat verlof, hoewel MacArthur gewenst had dat Helfrich daar zou blijven, door Furstner geannuleerd (naar wij vermoeden: op aandrang van de Britse *Admiralty*) en bij die annulering legde Helfrich zich neer. Hij bleef dus op Ceylon zitten.

De gehele atmosfeer daar werd door van Mook ongunstiger geacht dan die in Australië. 'Er is hier', schreef deze laatste, na een verblijf van enkele weken op Ceylon, in mei '44 aan van der Plas,

'iets ongezonds in het geheel, niet alleen in de algemene vuilheid en de haast even algemene afkeer die de bevolking in een sombere onwilligheid tegenover de blanke toont, maar ook in de corruptie en de traagheid waarmee de dingen tot stand komen . . . Ik had hier geen kantoor en soms maar bij de gratie gods een hotelkamer.'

Van Colombo uit had van Mook in Kandy, in de bergen van Ceylon, Mountbattens hoofdkwartier bezocht waar de toegevoegde Nederlands-Indische autoriteiten (toegevoegd om de uitoefening van het militair gezag op Sumatra voor te bereiden) in barakken waren ondergebracht die zeven kilometer van het hoofdkwartier verwijderd waren.

'Vervoer is primitief: enige malen per dag een *truck* . . . In het hoofdkwartier is geen drinkbaar water. Kantooruitrusting allereenvoudigst: van die kasten, tafels en stoelen die je op Kebajoran² voor een paar gulden kon kopen; een oude veldtelefoon; bij de gratie gods een schrijfmachine; een soort slecht boterhammenpapier om op te schrijven; doorns (!) in plaats van *paperclips*. Als afgang een alleronzindelijkst emmertjessysteem.'³

¹ Helfrich meende namelijk dat eerst Nederlands-Indië moest worden bevrijd en zag het Amerikaanse offensief in de richting van de Philippijnen als riskant – hij beseftte niet hoe zwak de Britten en hoe sterk de Amerikanen waren. ² De rommelmarkt in Batavia. ³ Brief, 21 mei 1944, van van Mook aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 6).

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

Luxe was er in Colombo evenmin, trouwens: in Trincomalee, de basis van de Britse en Nederlandse marine-eenheden en van de vliegboten (die van de MLD inbegrepen), was die ook ver te zoeken. De duizenden marinemannen van diverse nationaliteiten moesten er aan de wal tevreden zijn met twee restaurants en twee bioscopen. De verschillen tussen Ceylon en Australië waren frappant en troffen dan ook de opvarenden van de lichte kruiser 'Tromp' die in februari '44 een tijdlang voor reparatie in de haven van Colombo lag. 'Men ziet hier niet veel van oorlogsinspanning', tekende een van de officieren aan (zes maanden na de oprichting van *South-East Asia Command*!).

'Grote havens als deze en Bombay hebben nog steeds geen kaden; alles moet geladen of gelost worden met prauwen. De haven ligt dan ook barstens vol met schepen; als er een paar bommenwerpers over komen, blijft er niets van heel. De Amerikanen daarentegen maken in zes maanden zelfs in Engeland kaden van 1500 meter lengte, met olieleidingen, kranen, spoorrails en alles compleet. Dat is de enige manier om de oorlog te winnen. Maar hier gaat men om vijf uur naar huis. Zaterdag en zondag wordt er niet gewerkt en men slaapt rustig verder. Vanmiddag was ik op een nieuw Engels schip, een korvet van de 'Black Swan'-klasse, en daar vertelde een der Engelse officieren hoe de Amerikanen en hoe de Engelsen een basis inrichten:

'De Amerikanen sturen eerst twee officieren die kijken wat ze plaatselijk kunnen krijgen aan terreinen, gebouwen enz.; ze kopen dat en seinen dan nauwkeurig naar Amerika wat ze nog nodig hebben. Drie weken later komen de schepen met voorraden en de mensen die voor alles moeten zorgen. Na een maand komen de eerste troepen en na twee maanden loopt de zaak. Dagelijks komen voorraden en troepen binnen.

En nu de Engelsen.

Die beginnen met een paar duizend man te sturen. Daarna begint de commandant lange brieven naar Engeland te schrijven dat het zo niet gaat, want er zijn geen voorraden. Na een jaar dringt het door tot de autoriteiten, die dan kwaad worden en zeggen: 'Wat zitten die lui daar nu al een jaar niets te doen, roep ze terug!' Tegen dat ze weg zijn, komen de voorraden aan. De troepen worden vanuit Engeland weer teruggestuurd en als ze aankomen, zijn de voorraden gestolen of verrot.'

'Dat is niet overdreven', voegde de officier van de 'Tromp' hieraan toe, denkend aan 'de ellende die ik heb om een doodgewoon schroefje te vinden en dan de moeilijkheden om een passend moertje te vinden voor dat schroefje' – een ontboezeming welke, evenals trouwens het relaas van de officier van het Britse korvet, door Bezemer 'gechargeerd'

werd geacht, maar ontboezeming en relaas 'bevatten', vond hij, 'stellig een kern van waarheid.'¹

Ceylon was een *backwater* – ver van Delhi, Brits-Indië's hoofdstad (brieven uit Colombo naar Delhi en omgekeerd waren in de regel tien dagen onderweg), nog veel verder van Australië, Washington en Londen, en het bewustzijn om op dat weinig inspirerende eiland op een hete zolderverdieping en vrijwel zonder bemoeienis met de eigenlijke oorlogvoering louter administratieve taken te verrichten ten behoeve van kleine groepjes Nederlandse en Nederlands-Indische militairen, droeg er toe bij dat Helfrich, de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten, zich fanatiek ging verzetten tegen alles wat hij als een aantasting van zijn positie zag; dat leidde tot een reeks van conflicten tussen hem en van Mook die nog uitvoerig aan de orde zullen komen.

Australië

Wij vermeldden al dat zich, toen vrijwel heel Indië door de Japanners was veroverd, in Australië twee compagnieën van het Knil bevonden; de ene had bewakingsdiensten verricht op de twee schepen waarmee in december '41 bijna tweeduizend Japanse burgers (ruim veertienhonderd mannen, ruim driehonderd vrouwen, ruim tweehonderd kinderen) uit Indië naar Australië waren overgebracht, de andere was midden februari '42 uit het uiterste westen van Nieuw-Guinea naar Australië geëvacueerd. Het waren geen volwaardige compagnieën – ook toen de in Australië woonachtige Nederlandse dienstplichtigen, niet velen (er woonden toenertijd in Australië slechts omstreeks zeshonderd volwassen Nederlanders²), gemobiliseerd waren en aan hen de uit Timor teruggetrokken guerrillastrijders waren toegevoegd, beschikte het Knil er slechts over omstreeks vierhonderd militairen voor de strijd te land.

Wat kwam verder aan strijdkrachten in Australië aan?

Van de Transportafdeling van de Militaire Luchtvaart van het Knil streken elf *Lockheeds* neer (er kwam ook een op 8 maart van Java ontsnapte *Glenn Martin*-bommenwerper aan) en daaraan voegen wij toe dat zich begin maart '42 in Australië achttien volledige bemanningen bevonden

¹ Bezemer, p. 302–03. ² Bij een registratie van vreemdelingen die in '40 plaatsvond, bleek dat er in Australië zeshonderdeen-en-zestig Nederlanders waren van zestien jaar of ouder.

‘SCHAMELE OVERSCHOTTEN’

voor Amerikaanse middelzware bommenwerpers, *Mitchells*, die toen met Indië als bestemming uit de Verenigde Staten onderweg waren.¹

Van de Koninklijke Marine lag de bij Bali beschadigde lichte kruiser ‘Tromp’ begin maart ’42 in Australië in reparatie en er arriveerden nog de oude onderzeeboten ‘K 8’, ‘K 9’ en ‘K 12’ (die laatste met de marinecommandant van Soerabaja, kapitein-ter-zee P. Koenraad, aan boord), de mijnenveger ‘Abraham Crijnsen’ en drie kleine hulpmijnenvegers. Van de vliegboten van de Marineluchtvaartdienst, de MLD, werden er, zoals in ons vorige deel beschreven, zeven in de ochtend van 3 maart bij Broome in noordwest-Australië door de Japanners in brand geschoten – er waren toen in Australië nog maar zeven over (waaronder de vijf oudste *Dorniers* die gebruikt waren om de instructeurs van de vliegschool van de MLD naar Australië te evacueren) en daar kwamen in de laatste dagen van de strijd op Java nog drie bij; evenwel: vier nieuwe, Amerikaanse *Catalina*’s, waren uit de Verenigde Staten onderweg.

Behalve de instructeurs waren ook de ca. honderdvijftig leerlingen van de vliegschool van de MLD tijdig naar Australië geëvacueerd en hetzelfde gold voor de veel grotere groep van de vliegschool van de Militaire Luchtvaart van het Knil: enkele tientallen instructeurs en omstreeks driehonderd leerlingen. Alleen de leerlingen van de MLD beschikten over enkele lestoestellen.

Een en ander betekende dat voor ca. vierhonderdvijftig jongeren die hetzij bij de MLD, hetzij bij de Militaire Luchtvaart in opleiding waren, mogelijkheden gevonden moesten worden om die opleiding te voltooien.

Ook van de KLM en van de Knilm (de Koninklijke Nederlands-Indische Luchtvaart Maatschappij) waren verscheidene toestellen naar Australië ontkomen: vijf *DC-3*’s en drie *Lockheed-Electra*’s, die tezamen omstreeks tweehonderd personen, onder wie de directeur van de Knilm, W. C. J. Versteegh sr., in veiligheid hadden gebracht. Van talrijke personeelsleden, maar niet van alle, waren de gezinnen mee-geëvacueerd: drie-en-vijftig van de in totaal vijf-en-tachtig KLM’ers en Knilm’ers hadden in Australië hun vrouw bij zich, twee-en-dertig niet, en die laatsten waren hoogst verontwaardigd dat men hun gezinnen niet uit Java had mee-geëvacueerd.

Dan waren er de koopvaardij schepen. In totaal waren 57 er in geslaagd uit de Indische wateren aan de Japanners te ontkomen, de meeste in de tweede helft van februari ’42, en van die 57 kwamen er ruim 20 in

¹ In Brits-Indië bevonden zich toen vijf van dergelijke bemanningen.

WAT KWAM IN AUSTRALIË AAN?

Australische havens terecht. Verscheidene hadden groepen passagiers aan boord die in opdracht van de autoriteiten Indië hadden verlaten (marine-officieren, lager marinepersoneel en directieleden van scheepvaartmaatschappijen bijvoorbeeld), maar anderen waren vertrokken zonder daartoe verlof te hebben.

Schamele overschotten dus: kleine tot miniem-kleine groepen personen wier wereld in elkaar was gestort en die zich, veelal na een angstige overtocht, in een hun onbekende wereld bevonden: in Australië, dat, zo werd gemeend, het volgende doelwit zou zijn van de Japanse expansiedrift. Er was veel demoralisatie. Taak van de ontkomen autoriteiten was het, al die verspreide, neerslachtige groepen (geschat wordt dat zij in totaal, de kinderen inbegrepen, omstreeks vijftienhonderd zielen telden) op te vangen en er zorg voor te dragen dat zij zich weer voor de oorlogvoering zouden inzetten.

Wie waren die autoriteiten?

Behalve kapitein-ter-zee Koenraad die wij al noemden, waren ook verscheidene andere marine-officieren naar Australië ontkomen. Hetzelfde gold voor de commandant van de Militaire Luchtvaart, generaal-majoor L. H. van Oyen, en voor een aantal stafofficieren van het Knil: majoor jhr. J. M. R. Sandberg, die te Bandoeng directeur van de Hogere Krijgsschool was geweest, de beroepskapiteins D. C. Buurman van Vreeden, A. L. A. Coppens, G. L. Reinderhoff, S. H. Spoor en H. J. de Vries. Maar ook hooggeplaatste burgers hadden Australië bereikt: luitenant-gouverneur-generaal van Mook, twee leden van de Raad van Nederlands-Indië: van der Plas en Soejono, twee departementsdirecteuren: mr. N. S. Blom (Justitie) en Loekman Djajadiningrat (Onderwijs en Eredienst), en zeven personen die op economisch gebied vooraanstaande overheidsposities hadden bekleed: A. Bos, hoofd van de afdeling Invoorzaken van het Kantoor voor de Handel, mr. D. Crena de Iongh, directeur van het Nederlands-Indisch Deviezeninstituut, B. S. van Deirse, hoofd-agent van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij, de KPM, te Singapore, prof. mr. J. Eggens, eerste gedelegeerde van de Indische Commissie voor Rechtsverkeer in Oorlogstijd, dr. ir. P. Honig, directeur van het Instituut voor Rubberonderzoek, ir. P. H. W. Sitsen, hoofd van de afdeling Nijverheid van Economische Zaken, en dr. R. E. Smits, directeur-secretaris van de Indische circulatiebank, de Javase Bank. Die groep van zeven was sameingesteld door van Mook, die eerder al, namelijk kort na de 19de februari (de dag waarop hij van besprekingen in Washington op Java was teruggekeerd), zijn opvolger als directeur van Economische Zaken, mr. J. E. van Hoogstraten, naar Australië had gezonden. Aan die groep van

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

zeven had van Starckenborgh nog enkelen toegevoegd: A. H. J. Lovink, hoofd van de Dienst der Oost-Aziatische Zaken (de functionaris die leiding had gegeven aan de bestrijding der Japanse spionage) en ir. C. J. Warners, hoofd Technische Dienst en Telefoonexploitatie der PTT, die een van zijn ondergeschikten, ir. J. Jansen, opdracht gegeven had bruikbare zenders voor eventueel geheim radiocontact te construeren – Jansen, die óók tijdig was geëvacueerd, had een van die toestellen dat bijna af was, naar Australië meegenomen. Dat zulks voor de oorlogvoering van belang was, zou spoedig blijken.

Veel namen? Wij erkennen het, maar de lezer zal ze alle in dit deel opnieuw tegenkomen. Trouwens, twee moeten wij er nog aan toevoegen: in februari '42 waren schout-bij-nacht Doormans voorganger als eskadercommandant, schout-bij-nacht G. W. Stöve, en een lid van het inheems bestuurskorps, *Raden* Abdoelkadir Widjojoatmodjo, naar de Verenigde Staten gezonden: Stöve naar Washington om er samen met de oud-minister van oorlog, generaal-majoor A. Q. H. Dijkhoorn, Nederland te vertegenwoordigen bij het college dat leiding gaf aan de gehele Geallieerde oorlogsinspanning, de *Combined Chiefs of Staff*, Abdoelkadir om toegevoegd te worden aan de staf van het *Netherlands Information Bureau* te New York.

Er behoorden dus tot de min of meer vooraanstaanden die zich in maart '42 buiten Indië bevonden, slechts drie Indonesiërs: Soejono, Loekman Djajadiningrat en Abdoelkadir.

★

Voordat wij nu gaan weergeven wat er met de uit Indië ontkomen, in Australië gearriveerde groepen is geschied, lijkt het ons wenselijk, iets dieper op de Australische verhoudingen in te gaan. Niet ook op de Ceylonese? Neen. Ceylon was een deel van de grote Britse kolonie Brits-Indië en het Ceylonees milieu heeft, afgezien van de al gememoreerde lethargische stemming die er heerste, geen effect uitgeoefend op de ontwikkelingen welke wij in dit deel hebben weer te geven. Australië daarentegen was een volwaardige democratie, lid van het Brits Gemenebest, *the British Commonwealth of Nations*, maar een onafhankelijke staat, zelf een *Commonwealth* van deelstaten, die evenwel een gemeenschappelijke regering en een gemeenschappelijk parlement alsook een gemeenschappelijke hoogste rechterlijke macht en gemeenschappelijke strijd-

AUSTRALIË

krachten bezaten – een democratie waarin zich tegengestelde politieke krachten vrij konden ontplooiën. Daar waren krachten onder die Nederland welgezind waren – andere evenwel voor wie dat slechts in mindere mate of in het geheel niet gold. Afgezien daarvan: op Ceylon hadden de daar belande Nederlandse burgers of onderdanen slechts te maken met Britten, maar in Australië verkeerden zij met Australiërs, die wel veel met de Britten gemeen hadden maar toch ook van dezen verschilden.

Het Australisch milieu droeg een eigen karakter.

★

Om te beginnen: in geografische zin is Australië een werelddeel. Zijn oppervlak (zie kaart I op pag. 15) is ongeveer drie-vierde van dat van Europa. In het noorden is het klimaat tropisch, in het zuiden en op het eiland Tasmanië is het meer gematigd – daar kan het in de winter (die, gelijk bekend, samenvalt met de zomer op het Noordelijk Halfrond) aan de koele kant zijn. In de zeventiende en achttiende eeuw werd de kust van het continent, toen slechts bewoond door misschien driehonderd-duizend primitieve inboorlingen, de *Aborigines* zoals zij gingen heten, door Nederlandse en Britse zeevarenden aangedaan – ook de Britten noemden Australië toen *New Holland* (en de twee grote, beoosten Australië's zuidoostpunt liggende eilanden *New Zealand*). In het jaar van de Franse Revolutie, 1789, werd dat *New Holland* in plaats van twee vroegere Britse koloniën in de Verenigde Staten, die zich van Groot-Brittannië afgescheiden hadden, als strafkolonie in gebruik genomen; het bleef als zodanig bijna zeventig jaar dienst doen – geschat wordt dat in totaal ca. honderdzestigduizend in Groot-Brittannië gestraften (onder hen ca. vijfduizend Ieren die zich tegen het Britse gezag in Ierland hadden verzet) naar Australië zijn gedeporteerd. Zij werden daar in strafkolonies geplaatst maar wie zich goed gedroeg, kon na enige tijd in vrijheid gesteld worden en kreeg dan van het gouvernement een stuk land toegewezen. Van een vroeg stadium af trokken evenwel ook 'vrije' kolonisten naar Australië en van hen werd het toestromen aangewakkerd, toen er in 1849 goud was ontdekt.

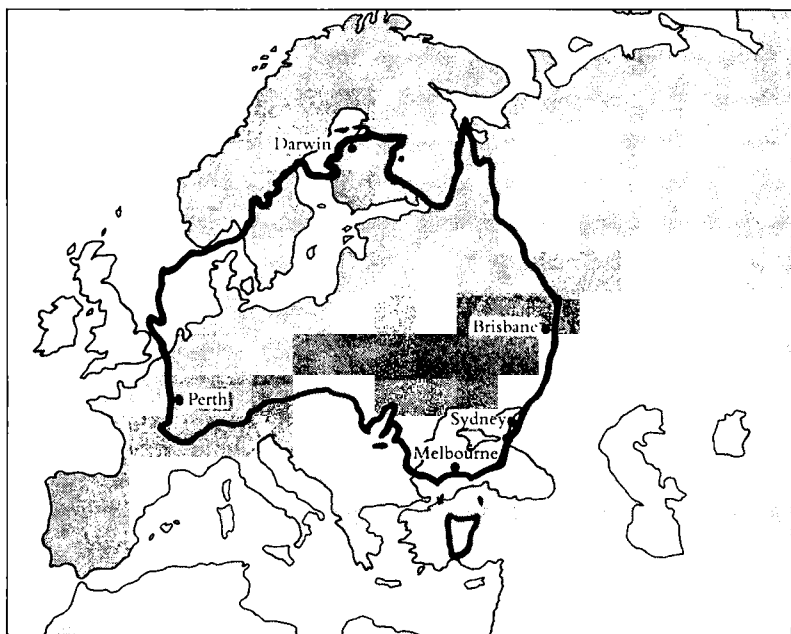
Sinds 1820 heette het werelddeel 'Australië' – negen jaar later maakte de Britse regering bekend dat het nu in zijn geheel een Britse kolonie was. Een Britse *Governor* bleef met het algemeen bestuur belast. De blanke bevolking nam evenwel in de tweede helft van de negentiende eeuw

snel toe en toen op 1 januari 1901 de (Tasmanië insluitende) *Commonwealth of Australia* werd opgericht, kreeg deze volledig zelfbestuur. De zes staten die tezamen dat federatief gemenebest vormden, hadden elk een eigen regering en een eigen parlement (de volkrijkste staat, *New South Wales*, had al in 1824 een eerste Wetgevende Raad gekregen) – daarboven kwamen nu een federale regering en een uit een Huis van Afgevaardigden en een Senaat bestaand parlement te staan. Politieke partijen hadden zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw gevormd – de in 1891 opgerichte *Labour Party*, waarin Ieren veel invloed hadden¹, werd spoedig de best georganiseerde; zij werkte nauw met de inmiddels ook ontstane, nogal militante vakbonden samen. Naast de arbeiders kregen de bourgeoisie en de boeren eigen partijen die zich tenslotte consolideerden als de *United Australian Party* en de *Country Party*. Fel was de onderlinge strijd, maar op één punt waren alle partijen het eens: Australië moest blank blijven, anders gezegd: Chinese, Japanse en Polynesische immigranten dienden te worden geweerd. Kort voor de eeuwwisseling werd de immigratie van alle Aziaten en Polynesiërs alsook van alle Afrikanen zelfs wettelijk verboden; dat verbod werd door de Britse overheid opgeheven, waarna men in Australië de regel ging toepassen dat immigratieverlof alleen aan hen werd verleend die een Europese taal goed meester waren – konden diegenen die men wilde weren, zich redelijk in het Engels uitdrukken, dan werd van hen wel gevergd dat zij zich in het Keltische *Gaelic* of in het Tsjechisch lieten examineren.

In die, naar buiten ten dele afgesloten, blanke Australische samenleving kregen niet alleen de Aziaten, Polynesiërs en Afrikanen maar ook de *Aborigines* geen of zeer weinig kansen (het lot van die laatsten was niet veel beter dan dat van de Indianen in de Verenigde Staten²) – naar binnen was die samenleving democratisch, openhartig op het ruwe af, cultureel aan de zeer arme kant (Melbourne, een stad met ca. een miljoen inwoners, had slechts één schouwburg), Brits in veel van zijn gebruiken, zeer gehecht aan de band met Groot-Britannië (dat nu in Australië vertegenwoordigd werd door een *Governor General* met niet méér bevoegdheden dan een constitutionele koning). De kracht van die band bleek vooral in de Eerste Wereldoorlog, toen ca. driehonderddertigduizend Australische vrijwilligers overzee dienden, van wie ca. zestigduizend sneuvelden. De

¹ Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog was ongeveer een vijfde van de Australische bevolking van Ierse afkomst. ² Tegenover ca. driehonderdduizend *Aborigines* in de achttiende eeuw telde Australië ten tijde van de Tweede Wereldoorlog er nog maar ca. honderdduizend. Op Tasmanië waren zij geheel uitgeroeid.

AUSTRALIË

I. Australië, geprojecteerd op Europa

'Aussies' ontpopten zich als goede, zij het ietwat eigenzinnige militairen.

Australië's binnenlandse ontwikkeling in de periode tussen de twee wereldoorlogen was in hoofdzaak gelijk aan die van Groot-Britannië. In 1920 werd de *Australian Communist Party* opgericht die evenwel aan de *Labour Party* maar weinig afbreuk deed. Kracht en invloed van de vakbonden namen toe, soms kwam het tot langdurige stakingen. In de diepe economische crisis in het begin van de jaren '30 raakte een derde van alle arbeiders werkloos – het herstel kwam na '35 op gang. De *Labour Party*, sterk pacifistisch van inslag, gaf met de Britse *Labour Party* tenslotte de pacifistische illusies op – zij kon er zich mee verenigen dat de federale regering van Robert Gordon Menzies, een coalitie van de *United Australian Party* en de *Country Party*, begin september '39 op het Britse voorbeeld Duitsland de oorlog verklaarde. Op dat punt had Menzies' beleid de instemming van alle Australiërs behalve de communisten die, conform de Moskouse parolen, tegen de 'imperialistische oorlog' fulmineerden.

Hun partij (zij telde toen misschien omstreeks vijfduizend leden) werd in juni '40 verboden.

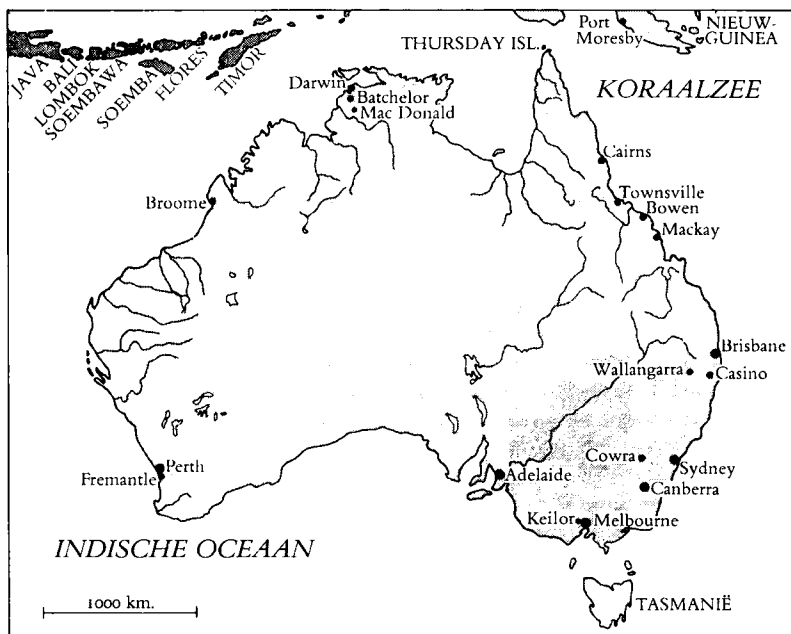
In de zomer van dat jaar leek Groot-Brittannië in dodelijk gevaar te verkeren – in Australië was het effect dat grote aantallen vrijwilligers zich kwamen aanmelden voor de militaire dienst. Drie infanterie-divisies werden naar het Midden-Oosten, een vierde werd naar Singapore gezonden. Overigens was in de jaren '40 en '41 in Australië nog niet sprake van een de gehele samenleving bepalende oorlogsinspanning (gerantsoeneerd was er alleen de benzine) – het daardoor ontstane onbehagen en de weerstanden die de voor hooghartig doorgaande Menzies had gewekt, leidden ertoe dat het bewind van de *United Australian Party* en de *Country Party* in het parlement de steun verloor van twee onafhankelijken die op de wip zaten; begin oktober '41 werd Menzies' bewind vervangen door een van de *Labour Party*. Premier werd nu John Curtin ('*Honest John*'), een weinig flamboyante maar zeer vasthoudende figuur wiens persoonlijkheid ook zijn tegenstanders respect inboezemde.

Zijn regering was het die in december '41 verrast werd door Pearl Harbor en, sterker misschien nog, door de ondergang van de '*Prince of Wales*' en de '*Repulse*', waardoor, zo leek het, Groot-Brittannië niet meer bij machte was, Australië effectief te verdedigen. '*Australia looks to America*', verklaarde Curtin eind december '41.¹ Niet dat Amerika in eerste instantie veel te bieden had! De Japanners rukten onweerstaanbaar op; drie weken na de val van Singapore, 15 februari '42 (een gebeurtenis die Australië diep schokte), hadden zij vrijwel heel Nederlands-Indië in handen – zou nu Australië aan de beurt zijn?

Het land, beter: het werelddeel, leek, dunbevolkt als het was², onverdedigbaar. Speciaal gold dat voor het gehele noorden dat niet eens een spoorwegverbinding had. Wel liep van Darwin uit (zie kaart II op pag. 17) een smalspoorweg 500 km zuidwaarts en uit het zuidoosten, waar ca. vijf van de zeven miljoen Australiërs woonden en waar grote steden als Sydney, Melbourne en Adelaide en de federale hoofdstad Canberra lagen, een tweede smalspoorweg 1500 km noordwaarts, maar de eindpunten van die twee lijnen die in het enorme woestijngebied van Centraal-Australië lagen, waren slechts verbonden door een grintweg van 1000 km lengte. Aan de oostkust had Brisbane goede verbindingen

¹ Aangehaald door G. C. Bolton in *A new history of Australia* (1974), p. 466. ² Bij eenzelfde bevolkingsdichtheid als Australië zou Nederland in '40 tachtigduizend inwoners hebben gehad in plaats van negen miljoen.

AUSTRALIË VOELT ZICH BEDREIGD

II. Australië Donkergrijs: door Japan bezet

zuidwaarts, aan de westkust was er benoorden Perth slechts een primitieve weg. Het leek alsof de Japanners konden landen waar zij wilden. In Australië zelf was geen enkele getrainde divisie aanwezig, de ruim honderdduizend man die er op dat moment onder de wapenen waren, waren slechts matig geoefend en zwak uitgerust (zij beschikten over welgeteld 10 bruikbare tanks). Tegen die achtergrond nam Curtins regering een reeks ingrijpende besluiten. Twee van de drie infanterie-divisies die in het Midden-Oosten stonden en die de *Combined Chiefs of Staff* voor Java hadden bestemd, werden, toen Java onverdedigbaar leek, Churchills protesten ten spijt (hij had ze in Birma willen inzetten), naar Australië teruggehaald. Alle krachten werden er ingespannen om het land in een betere staat van verdediging te brengen. Spoedig arriveerden de eerste Amerikaanse strijdkrachten en het vertrouwen dat het land behouden zou blijven, werd belangrijk versterkt toen MacArthur, beroemd geworden door de hardnekkige wijze waarop hij zich op Luzon had

verdedigd, op 21 maart in Melbourne arriveerde – hem werd in april het opperbevel in de gehele *South-West Pacific Area* toevertrouwd.

De door sommigen verwachte Japanse invasie bleef uit – vooral na de voor de Japanse vloot zo katastrofaal verlopen Slag bij Midway (4–6 juni '42) restte de Japanners slechts een strategisch defensief. Na hun zware luchtaanval op Darwin (19 februari '42) hadden zij nog maar één actie op doelen in Australië kunnen uitvoeren: in de avond van 31 mei voeren drie Japanse dwergonderzeeboten de haven van Sydney binnen – één kwam vast te zitten en blies zich op; torpedo's van de beide andere (die beide nadien vernietigd werden, één door een Nederlandse *Mitchell*) brachten een Australisch logementschip tot zinken en beschadigden de Nederlandse onderzeeboot 'K 9'. Daar bleef het bij. Met dat al was die Japanse actie voor de regering-Curtin een aansporing te meer om het land geheel op oorlogsvoet te brengen. Met Amerikaanse hulp werd de omvang van de strijdkrachten tot een maximum opgevoerd; het gehele economische leven werd op de oorlogvoering ingesteld, een algemene rantsoenering werd ingevoerd (de rantsoenen bleven over het algemeen ruim). Voor al die inspanningen werd de *Labour Party* beloofd: de partij verwerf in augustus '43 bij de algemene verkiezingen ongeveer de helft van de stemmen en had nadien een sterke meerderheid in het parlement. Aan dit alles willen wij hier slechts toevoegen dat Curtin eind '42 het verbod van de communistische partij had opgeheven en dat hij, door de oorlog gesloopt, in juli '45 overleed. J. B. Chifley, minister voor de oorlogsproductie, die in de wereld van de vakbonden was opgeklommen, volgde hem op.

★

Er woonden, zoals al vermeld, in Australië maar heel weinig Nederlanders (in een stad als Brisbane die ca. driehonderdduizend inwoners telde, en die naar veler oordeel hoogst ongezellig was, waren er niet meer dan vier of vijf Nederlandse gezinnen) – zij die uit Indië geëvacueerd of gevlucht waren, zagen zich in de eerste plaats aangewezen op contact met Australiërs. Die ontvingen hen over het algemeen met de hartelijkheid welke voor Australië, een land van pioniers, kenmerkend is. Opvallend was het dat, de *White Australia policy* ten spijt, de Indonesiërs onder de aangekomenen in die hartelijkheid deelden en geenszins met de nek werden aangezien. De Australiërs, aldus later van der Plas,

AUSTRALISCHE HARTELIJKHEID

'hebben zich zeer veel moeite gegeven voor de Indonesiërs, behalve de communisten aanvankelijk zonder enige politieke bijbedoeling. Zij hebben die Indonesiërs in huis gehaald, zij hebben echt medelijden gehad met die arme kerels, die daar zo ver van huis waren in een vreemd land.'

In Melbourne had hij een groep Javanen, wier schip uit Sumatra in plaats van naar Java naar Australië gevaren was, tijdelijk

'ondergebracht in een school, behorende aan een kerk . . . De dominee en zijn gezin (twaalf kinderen) hebben zich werkelijk uitgesloofd om deze mensen . . . zo goed mogelijk te verzorgen. Hij was niet de enige, deze dominee, want dit gebeurde in alle kringen van Australië'¹ –

misschien moet men een uitzondering maken voor de hogere Australische militairen die niet vrij waren van rasvooroordelen en van wie velen (voor Amerikanen kon hetzelfde gelden) het al moeilijk vonden, ietwat donkere Indische Nederlanders als gelijken te aanvaarden.

★

Aan die over het algemeen welwillende houding jegens de Indonesiërs lag het vertrouwen ten grondslag dat zij zich niet in Australië zouden vestigen maar spoedig na het einde van de oorlog naar hun land zouden terugkeren. Dan weer naar een *Nederlands* Indië?

Er waren Australische autoriteiten die daar niet geheel zeker van waren. Vooral gold dat voor Curtins en Chifley's minister van buitenlandse zaken, de jurist dr. H. V. Evatt, die van mening was dat de voortzetting van Nederlands leidende positie in de Indische archipel op de lange duur een verzwakking zou betekenen van Australië's verdediging jegens eventuele uit Azië komende impulsen. Naast hem waren sommige Australische hoge militairen van opinie dat het voor Australië in elk geval wenselijk was, bepaalde steunpunten in de archipel in handen te krijgen.

Hoe kwam dit alles tot uiting?

De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Australië waren van jonge datum – het Australische *Department of External Affairs* was pas in '34 opgericht en met welgeteld twee functionarissen begonnen (voor-

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1373.

dien hadden de Australische regeringen de behartiging van hun buitenlandse belangen volledig aan Londen overgelaten) en tot een uitwisseling van officiële vertegenwoordigers was eerst in januari '42 besloten – baron F. C. van Aerssen Beyeren van Voshol was toen tot Nederlands gezant te Canberra benoemd.¹ Weinige maanden later legde Evatt zijn kaarten op tafel: eind juni '42 betoogde hij in een vergadering van het inmiddels in Australië opgerichte *Allied Political Warfare Committee* dat Nederland Nederlands-Indië nauwelijks had verdedigd, dat hij het voor onwaarschijnlijk hield dat Nederland na de oorlog weer het opperbestuur over Indië zou krijgen en dat het beter was indien òf Australië alléén òf Australië en Nederland samen de archipel zouden besturen. Die standpunten werden door de aanwezige Nederlanders fel bestreden. Besefvend dat hij misschien te openhartig had gesproken, wijzigde Evatt zijn koers: van begin '43 ging hij er op aandringen dat koloniaal bestuurde gebieden in de *Pacific* zoals Nederlands-Indië, Portugees-Timor en Frans-Indo-China onder voogdij (*trusteeship*) zouden worden geplaatst van verder ontwikkelde mogendheden, waarvan Australië er een zou zijn. Midden april '43 zei hij in een persconferentie te New York:

‘As against Japan, this is not merely a war to retain or regain territory. . . Australia, as a leading nation of the South-West Pacific zone, will have a very special concern in economic as well as strategic arrangements in that zone. . . Any post-war order in the Pacific cannot be for the sole benefit of one power or group of powers. Its dominant purpose must be that of benefitting the peoples everywhere. If ‘freedom from want’² means anything, it means that the age of unfair exploitation is over. . . In short, we must found future Pacific policy on the doctrine of trusteeship for the benefit of all the Pacific peoples.’³

Later in april gaf Evatt een persverklaring uit die dezelfde strekking had.

Evatts twee politieke uitspraken bleven van Nederlandse zijde niet onbeantwoord. Volstrekt vertrouwend dat Groot-Britannië het volledig herstel van het Nederlands gezag in Nederlands-Indië zou bevorderen (*‘You’ll get back every inch of it’*, had Churchill binnenskamers verscheidene malen gezegd, tweemaal alleen al tegen admiraal Helfrich, toen deze hem

¹ Niet zonder diverse moeilijkheden! Eén daarvan was dat Evatt geweigerd had, de Nederlandse consul-generaal als gezant te aanvaarden, aangezien deze zich als een geprononceerd sympathisant met Menzies had ontpopt. ² Een van de vier, in '40 door president Roosevelt genoemde vrijheden welke zijns inziens na de oorlog verwezenlijkt dienden te worden. ³ Aangehaald in M. L. George: *Australia and the Indonesian Revolution* (1980), p. 17 (verder aan te halen als: M. L. George).

in december '42 had bezocht¹), liet de Nederlandse minister van buitenlandse zaken, mr. E. N. van Kleffens, gezant van Aerssen in mei '43 aan Curtin en Evatt een memorandum overhandigen waarin verklaard werd dat Nederland, hoewel bereid op militair gebied met Australië samen te werken, geen behoefte had aan enig Australisch partnerschap op bestuursgebied. Curtin had hier begrip voor – hij zei in een van zijn toespraken die aan de verkiezingen van augustus '43 voorafgingen (wat Evatt had betoogd, had inmiddels steun gevonden in een deel van de Australische pers²), dat hij het als de plicht (*'the duty'*) van de Australische regering beschouwde,

*'to respect the sovereignty of the territory of Queen Wilhelmina. . . Australia's fate is bound up with that of the Netherlands East Indies and of the French and Portuguese Governments. Australia is almost surrounded by island possessions of these Governments . . . Australia certainly will play a major part in carrying out the restoration to their proper owners of the colonies lying off our coast which have been temporarily lost to them.'*³

Wéér moest Evatt zich aanpassen. Hij deed dat door in november '43 de Australische *High Commissioner* in Londen te instrueren, aan de Nederlandse regering het denkbeeld voor te leggen dat, met eerbiediging van Nederlands soevereiniteit, Australië na de oorlog Nederlands-Timor en Nederlands-Nieuw-Guinea voor lange tijd zou mogen pachten. Voorts droeg hij die *High Commissioner* op, te bevorderen dat van Mook, op dat moment minister van koloniën, zich niet als luitenant-gouverneur-generaal mèt een Nederlands-Indisch gouvernement in Australië zou vestigen. Het pacht-denkbeeld werd door van Kleffens prompt van de hand gewezen en wat van Mook en zijn gouvernement betrof, moest Evatt bakzeil halen: begin april '44 deed hij gezant van Aerssen weten

¹ Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 88. ² Omstreeks deze tijd zei, aldus later van der Plas, 'een Australiër van hoge positie' (wij weten niet wie hij bedoelde) op een bijeenkomst notabene van de *Australia-Netherlands Society* tegen de vertegenwoordiger van de *Shell*: *'Look here. Really, when we kick the Japs out of the NEI, we will have to see to it that we get the control of this oil there. It is stupid that we ran such great danger!'* 'Dat was', voegde van der Plas toe, 'zeker niet kwaad bedoeld, want anders was het niet gezegd in mijn bijzijn. Maar . . . er kwam even naar buiten, dat men dagelijks opbotste tegen het feit dat wij bijna zonder slag of stoot de grote oliebronnen waarvan Australië afhankelijk was, hadden overgegeven. De Australiërs hebben zich aan de zwakke verdediging wel zeer gestoten' (getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1373) – van der Plas verzuimde hier melding te maken van de vernielingsoperaties die, behalve bij de raffinaderijen van Palembang, overal geslaagd waren. ³ Aangehaald in M. L. George, p. 32.

‘SCHAMELE OVERSCHOTTEN’

dat de Australische regering bereid was, een luitenant-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en een Raad van departementshoofden gastvrijheid te verlenen. Later, d.w.z. in september en november '44 en in januari '45, kwam het, nadat Evatt de Nederlandse soevereiniteit over Indië en Indië's territoriale integriteit uitdrukkelijk had erkend, tot informele besprekingen tussen enerzijds twee hoge functionarissen van zijn departement en anderzijds een medewerker van van Aerssens legatie en twee leden van de inmiddels gevormde Raad van departementshoofden – zij leverden niets van belang op.

Onbetekenende schermutselingen dus? Geenszins. Er waren kennelijk in het tot groter zelfbewustzijn rijpende Australië politieke krachten werkzaam die van Indië's rijkdommen wensten mee te profiteren en van welke het de vraag was of zij actieve steun zouden willen geven aan een herstel van het Nederlands gezag in de archipel. Op Evatt kon niet gerekend worden, wèl op Curtin – welnu, deze overleed, gelijk reeds vermeld, in juli '45, kort voor Japans capitulatie en de uitroeping van de Republiek Indonesië. Prompt wijzigde de Australische regering haar beleid – wij zullen dat in hoofdstuk 7 behandelen.

★

Over Australië schrijvend zijn wij verder gegaan dan de maand maart '42 waarin de groepen geëvacueerden en vluchtelingen in Australië aankwamen. Opzettelijk. Het kwam ons er op aan, met duidelijkheid een factor te onderstrepen die bijna drie-en-een-half jaar lang de verantwoordelijke autoriteiten aan Nederlandse kant (van Kleffens in Londen, van der Plas in Australië, van Mook zowel in Londen als in Australië) bij tijd en wijle met bezorgdheid vervulde. Natuurlijk, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië wierpen veel meer gewicht in de schaal dan Australië, maar Australië volgde een eigen politiek, lag dicht bij Nederlands-Indië en voorzover er lijn zat in de Australische buitenlandse politiek, was dat er een welke, de hartelijkheid ten spijt die door individuele Australiërs aan de Nederlanders werd betoond, niet onder alle omstandigheden behoefde samen te vallen met die welke de autoriteiten aan Nederlandse kant wensten te volgen.

Van hen zijn, wat de Indische aangelegenheden betreft, in de in dit deel te beschrijven periode van Mook (luitenant-gouverneur-generaal,

vervolgens minister van koloniën, daarna minister van koloniën èn tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal, vervolgens tot maart '45 tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal en nadien luitenant-gouverneur-generaal zonder meer) en van der Plas (de langste tijd voorzitter van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, later als hoofd van het departement van binnenlands bestuur lid van de Raad van departementshoofden en bij ontstentenis van van Mook waarnemend voorzitter van die Raad) de belangrijkste geweest. Over hun beider activiteiten hebben wij veel te schrijven – wenselijk lijkt het ons, nu eerst hun persoon en hun opvattingen te schetsen.¹

Van Mook / Van der Plas

Hubertus Johannes van Mook was in 1894 in Indië, nl. in Semarang op Java, geboren als enig kind van een onderwijzer en een onderwijzeres die een jaar tevoren uit Nederland naar Indië vertrokken waren. Zijn vader had, veertien jaar oud, een rijksbeurs gekregen om onderwijzer te worden en wist zich in Indië verder te ontwikkelen; hij bracht het tot inspecteur van het onderwijs en tenslotte tot wethouder van Soerabaja. 'Hij was mijn beste vriend en is dat tot zijn dood in '37 gebleven', vertelde van Mook ons, 'en het is voor mijn hele kijk op Indië van veel belang geweest dat hij uitgesproken progressief dacht. Hij stond op het standpunt dat Nederland Indië helpen moest, zich zo spoedig mogelijk geheel te emanciperen.'²

De jonge van Mook bracht, als zoveel in Indië geboren Nederlandse kinderen, een deel van zijn jeugd in Nederland door maar doorliep de hbs weer in Indië, nl. in Soerabaja; hij legde vervolgens het bèta-staatsexamen af, mislukte als student in de scheikunde te Delft, maar ging, na een jaar als vrijwilliger gediend te hebben in het leger ('14-'15), met meer succes Indische bestuurskunde studeren in Leiden. De vooruitstrevend denkende hoogleraren van de Leidse faculteit kregen in die tijd veel invloed op hem. Samen met mr. J. A. Jonkman, de latere

¹ Daarbij zullen wij, wat van Mook betreft, ook gegevens die wij al opnamen in deel 9 van ons werk, vermelden, zulks vanuit de verwachting dat dit deel, 11 c, evenals de twee voorafgaande, lezers zal trekken aan wie deel 9 onbekend is. Dit uitgangspunt zullen wij ook in volgende hoofdstukken, speciaal in de hoofdstukken 2 ('Londen '42') en 7 ('De terugkeer voorbereid'), in het oog houden. ² Van Mook, 8 nov. 1961.

voorzitter van de Volksraad, richtte hij in '17 het Indonesisch Verbond van Studerenden op: de eerste organisatie waarin Nederlandse en Indonesische studenten op voet van gelijkheid met elkaar omgingen. In '18 slaagde hij als no. 1 bij het jaarlijks examen voor de administratieve dienst in Nederlands-Indië, overigens met een zwak cijfer voor het vak staatsrecht. In Indië kreeg hij zijn eerste functie bij de distributiedienst voor rijst te Semarang, vervolgens was hij enkele jaren hoofd van het bureau voor agrarische zaken te Djokjakarta. Hij leerde hier het hof-Javaans van *Pangeran* (prins) Soerjadianingrat. 'Zo goed', aldus J. C. Bijkerk, 'kreeg van Mook de taal onder de knie dat hij bij wijze van uitzondering het Javaans mocht spreken tegen de sultan en de *Pangerans*.'¹

Van '25 tot '27 was hij weer in Nederland waar hij zijn studie in de Indologie voltooide.

In Indië teruggekeerd kreeg hij een aanstelling bij het Kantoor voor Bestuurshervorming; hij had er, vertelde hij ons, 'een plezierige chef die me veel mijn eigen gang liet gaan'² – wij nemen aan dat hij die chef zo op prijs stelde omdat hij zijn eigen gang kon gaan. Te zijnen huize werd in '30 als orgaan van een nieuw genootschap: de Vereniging tot bevordering van de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, het door ons in deel II a behandelde blad *De Stuw* opgericht; hij werd er een van de redacteurs van (samen met o.m. Jonkman en prof. J. H. A. Logemann, sinds '24 hoogleraar aan de in dat jaar opgerichte Rechtshogeschool te Batavia, die in het eerste naoorlogse kabinet minister van overzeese gebiedsdelen zou worden) en voor de genoemde vereniging (meestal als 'de *Stuw*-groep' aangeduid), die zich sterk afzette tegen de overheersende conservatieve groeperingen onder de Nederlanders en Indische Nederlanders, was hij, door gouverneur-generaal jhr. mr. A. C. D. de Graeff benoemd, van '31 tot '34 lid van de Volksraad, waar hij niet tot een georganiseerde groep behoorde. Opmerkelijk was dat hij kort voordat jhr. mr. B. C. de Jonge de Graeff als gouverneur-generaal opvolgde, in een anoniem artikel in *De Stuw* de gang van zaken bij het proces tegen Soekarno en drie medestanders afkeurde en dat hij, nadat de Jonge zijn ambt had aanvaard, er in de Volksraad tegen protesteerde dat politieke gevangenen als Soekarno aan hetzelfde regime werden onderworpen als commune misdadigers. Dit alles wekte bij de Jonge een aanzienlijke wrevel op. Hij verhinderde dat van Mook, die over tal van Indische vraagstukken waardevolle

¹ J. C. Bijkerk: *De laatste landvoogd. Van Mook en het einde van de Nederlandse invloed in Indië* (1982), p. 17. ² Van Mook, 8 nov. 1961.

wetenschappelijke artikelen had gepubliceerd, o.m. in het *Koloniaal Tijdschrift* en in *Koloniale Studiën*, Logemann, die voor Leiden gevraagd was, opvolgde aan de Rechtshogeschool. Intussen had de Jonge wel oog voor van Mooks bijzondere capaciteiten. Deze werd in '34 hoofdambtenaar bij Economische Zaken en in '37 door van Starckenborgh, die een jaar eerder de Jonge had opgevolgd, tot directeur van dat departement benoemd.

Ook in zijn nieuwe functie ontpopte van Mook zich als een man waar grote stuwkracht van uitging. Hij wist na de jaren van de diepe crisis Indië's economisch herstel met bekwame maatregelen te bevorderen en verstond het, in overleg met van Starckenborgh, de Japanners bij de met hen in '40-'41 gevoerde economische onderhandelingen (zij leverden hem een eredoctoraat van de Rechtshogeschool op) op afstand te houden.

Ten volle het gezag van van Starckenborgh erkennend, was hij binnen zijn departement de baas; hij raadpleegde wie hij nodig had en nam dan zelf alle beslissingen. Hij had de sterke neiging om te domineren. Dat bleek opnieuw toen in Indië in de periode waarin het praktisch op eigen wieken dreef, na mei '40 dus, grote militaire bestellingen in de Verenigde Staten geplaatst moesten worden. Er werd, onder zijn voorzitterschap, een aanschaffingscommissie voor opgericht waarin uiteraard ook de Koninklijke Marine en het Knil door delegaties vertegenwoordigd waren. Van Mook voerde daar zozeer de boventoon dat hij voortdurend de irritatie der militairen opwekte. 'Hij sprak', aldus later een van de marine-officieren, kapitein-ter-zee A. G. Vromans,

'over bommenwerpers en jagers en torpedobootjagers, die hij maar van zien kende, alsof hij er meer van wist dan de militairen zelf, en met een verbijsterend *poids*, soms helemaal niet zo gek, doch op den duur natuurlijk ontoelaatbaar. Dat was weliswaar vergefelijk omdat nu eenmaal een man met een groot verstand steeds weer optort tegen wat hij als de evidente domheid van minder begaafden ziet, maar het moet niet zoals van Mook dat deed. Vergelijk de werkwijze van de heer van Starckenborgh hiermee en men ziet de fouten van van Mook duidelijk. De GG, die heel goed de tekortkomingen van zijn militaire ondergeschikten zag, heeft geen conflicten gehad, heeft medewerking, geen ruzie, gekregen, maakte gebruik van wat er aan positiefs aanwezig was, en leidde'¹ –

van Mook leidde óók, maar niet zonder frictie te veroorzaken. Hij was zeer van zijn eigen capaciteiten overtuigd, hij was vasthoudend en hij was ongeduldig.

¹ (RvO) A. G. Vromans: 'Notities bij *Enq.*, dl. VIII', p. 40-41.

Zijn werkkraft was formidabel: hij leefde voor zijn taken en schakelde daar iedereen bij in wiens medewerking hij nuttig achtte. Anders dan van Starckenborgh was hij een ongepolijste figuur (‘sterk gebouwd, met vierkante schouders, leek hij’, aldus D. M. G. Koch, de hoofdredacteur van het tijdschrift *Kritiek en Opbouw*, ‘op een aanvoerder van een rugby-elftal’¹) en hij kon in zijn uitlatingen soms aan de ruwe kant zijn. In een Amerikaans milieu was dat alles eerder een voordeel dan een nadeel – daar bewoog hij zich dan ook vlot en gemakkelijk; Engels sprak en schreef hij voortreffelijk.

Hoe zag hij Indië’s toekomst?

Ter gelegenheid van de jaarwisseling ’40-’41 had het Semarangse dagblad *De Locomotief* een speciale uitgave doen verschijnen, *Een land bouwt aan zijn toekomst*, waarin (wij wezen er al op in deel II a) van Mook o.m. had geschreven, ‘dat voor een werkelijke ontwikkeling van Nederlands-Indië als land het Nederlandse element van leiding en binding onmisbaar is.’ Die uitlating had niet verhinderd dat bij van Starckenborgh twijfel was blijven bestaan of van Mook wel achter het beleid van de regering stond die in ’41 Indië slechts had toegezegd dat na de oorlog een rijksconferentie zou worden gehouden. Toen Gerbrandy in de herfst van ’41 overwoog, van Mook als opvolger van Ch. J. I. M. Welter als minister van koloniën voor te dragen, vroeg van Starckenborgh van Mook in opdracht van de minister-president of hij het regeringsbeleid onderschreef. Van Mook antwoordde bevestigend. Midden november ’41 werd hij tot minister benoemd, maar zijn vertrek naar Londen werd doorkruist door de snel oplopende spanningen in de *Pacific*. Hij bleef in Batavia, Gerbrandy ging het ministerschap van koloniën *ad interim* vervullen en van Mook werd met ingang van 1 januari ’42 tot luitenant-gouverneur-generaal benoemd. In die functie vertrok hij spoedig naar Washington waar hij zich, goeddeels vergeefs, moeite gaf de Amerikaanse wapenleveranties aan Indië te versnellen. Op 19 februari was hij op Java terug – nog maar ruim twee weken later, in de nacht van 6 op 7 maart, vloog hij in opdracht van van Starckenborgh naar Australië. Daarbij verdient het de aandacht dat van Starckenborgh aan de eveneens vertrekkende Lovink een mondelinge persoonlijke boodschap voor Gerbrandy had meegegeven, waaromtrent door de minister van justitie, mr. J. R. M. van Angeren (deze was in april ’42 bij Lovinks gesprek terzake met Gerbrandy aanwezig), het volgende werd vastgelegd: ‘Van Mook had bepaalde opvattingen die de gouverneur-generaal niet deelde, en de vrees bestond dat hij *à tort*

¹ D. M. G. Koch: *Batig slot. Figuren uit het oude Indië* (1960), p. 41.

et à travers zijn plannen zou doorzetten. Daarom was de heer Lovink in het bijzonder door de GG uitgezonden om de heer Gerbrandy te verwittigen en zelf als een tegenwicht tegen de opvattingen van van Mook te kunnen optreden.¹

Wat waren die 'bepaalde opvattingen', waar van Starckenborgh bezwaar tegen had?

Niet de ook door van Starckenborgh verworpen opvatting dat Nederlanders geen taak meer zouden hebben in Indië! Dat hield van Mook in alle opzichten voor onwenselijk.² Indië was zijn vaderland zoals het óók het vaderland was van de vrouw met wie hij in '18 in het huwelijk was getreden; zijn twee kinderen, een zoon en een dochter, waren er geboren – voorlopig begeerde hij nergens anders te wonen en te werken en evenals van Starckenborgh koesterde hij de hoop dat door de Nederlandse aanwezigheid in Indië een gemenebest zou ontstaan waarin, op basis van rassengelijkheid, sprake zou zijn van een harmonisch samengaan van Indonesiërs, Chinezen, Arabieren en Nederlanders. Anders evenwel dan van Starckenborgh meende hij dat te dien aanzien juist in de oorlog concrete toezeggingen moesten worden gedaan en voorbereidende maatregelen getroffen, dat de vorming van een autonoom Indië duidelijk in het vooruitzicht moest worden gesteld en dat meer rekening moest worden gehouden met de kracht van het Indonesische nationalisme. Dan zou, zo hoopte hij, een Indië ontstaan dat, ook als het te eniger tijd onafhankelijk zou worden, de nauwe band met Nederland zou bestendigen.

★

¹ J. R. M. van Angeren: 'Nederlandse regering in Londen' (z.j.), p. 28 (RvO). ² In Londen stelde hij in de herfst van '42 in een nota die nog ter sprake komt, op schrift, 'dat de groei van de Indonesiërs tot vrije burgers van één gemenebest het bindmiddel van een van buiten aangebracht en algemeen aanvaard gezag nog niet kan ontberen', en in '43 zei hij er in een toespraak voor de *Royal African Society*: '*A weak and simple abdication of colonial trusteeship . . . would only mean the reintroduction of medieval lawlessness in a great part of the world, offering a standing invitation to gentlemen-adventurers of many races and nationalities*' (van Mook dacht daarbij vermoedelijk aan Chinezen, Amerikanen en Australiërs) '*to step in and re-enact the sixteenth and seventeenth centuries in the modern manner. On the other hand, the germs of nationalism and liberty have been so firmly planted in the minds of great colonial populations that their growth is inevitable and their suppression would only lead to that most horrible of wars, a racial world conflict. The only effective way through the difficult period of transition towards independence is a way of instant, deliberate and purposeful action. It happens to be, at the same time, the only honorable way*' (aangehaald in van Mook: *The stakes of democracy in South-East Asia* (1950), p. 20).

Concepties als deze zijn het geweest die na de val van Indië het beleid van van Mook als luitenant-gouverneur-generaal en minister hebben bepaald. Hij spaarde zichzelf niet. Nu eens werkte hij maandenlang in Londen, dan weer in de Verenigde Staten, dan weer in Australië en in '44 bracht hij ook een periode op Ceylon door. Daarbij houde men in het oog dat het reizen van het ene continent naar het andere in de Tweede Wereldoorlog heel wat bezwaarlijker was dan het later werd. Grote verkeersvliegtuigen met straalmotoren waren nog onbekend – men vloog over oceanen en landmassa's in weinig geriefelijke vliegtuigen die een snelheid hadden van hoogstens enkele honderden kilometers per uur en die menigvuldige tussenlandingen moesten maken. Bij wijze van voorbeeld zij hier vermeld, welke etappes van Mook aflegde op zijn langste reis, midden in de oorlog, toen hij pas na meer dan vijf maanden naar Londen terugkeerde.

Voor die reis vertrok hij op 22 december '43 uit Londen om, na dagen van wachten op een vliegveld in Schotland, op 29 december in New York te arriveren. Zes weken lang voerde hij daar en in Washington besprekingen, in Washington o.m. met president Roosevelt. Midden februari '44 bracht hij twee dagen in San Francisco door – dat was van belang omdat veel KPM- en andere Nederlandse schepen die haven aandeden en omdat er radioprogramma's naar Indië werden uitgezonden. Van 18 tot 23 februari was hij op Hawaii vanwaar uit *Admiral* Nimitz zijn grote offensief tegen Japan leidde. Na twee dagen vliegen bereikte hij vervolgens Brisbane, waar zich sinds juli '42 MacArthurs hoofdkwartier bevond. Daarop volgden elf dagen van besprekingen in Melbourne, o.m. met gezant van Aerssen en met voorzitter van der Plas en de leden van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, alsook in Canberra, o.m. met minister Evatt. Van 7 tot 11 maart was hij opnieuw in Brisbane. Van daaruit bracht hij een bezoek van twee dagen aan Merauke in het zuidoosten van Nederlands-Nieuw-Guinea, dat niet door de Japanners was bezet. Het vliegtuig bracht hem vervolgens naar Townsville (zie kaart II op pag. 17), de Australische havenstad die de thuishaven was voor de KPM-schepen die bij de bevoorrading van MacArthurs strijdkrachten waren ingeschakeld. Er volgden één dag van besprekingen in Brisbane, zes in Melbourne, drie in Sydney, waar het Nederlands consulaat-generaal gevestigd was en de KPM haar tijdelijk hoofdkwartier had. Nadien was hij tot 16 april aan één stuk door in Melbourne, zij het dat hij ook nog een bezoek van een dag bracht aan Canberra. Op die 16de april vloog hij naar Perth in West-Australië – het daarbij gelegen Fremantle was de basis van de meeste eenheden van de

Koninklijke Marine. Uit Perth vloog hij in twee dagen naar Ceylon, gebruik makend van een *Catalina*-vliegboot van de *British Overseas Airways Corporation*, die eenmaal per week die route aflegde en dan drie passagiers kon meenemen. Op Ceylon en in Brits-Indië verbleef hij meer dan een maand. Op Ceylon bezocht hij de hoofdkwartieren van *Admiral Mountbatten* en admiraal *Helfrich*, de marinebasis te *Trincomalee* en het kamp bij *Colombo* waar de voor *Sumatra* bestemde geheime agenten werden opgeleid, in Brits-Indië voerde hij in *New Delhi* besprekingen met de Nederlandse consul-generaal en in *Bombay* (ook een door de *KPM* gefrequenteerde haven) met de Nederlands-Indische Handelscommissaris voor Brits-Indië. Op 24 mei vertrok hij per vliegtuig uit *Colombo* – pas zes dagen later arriveerde hij in *Londen*.

Met de vermelding van het reisschema alléén is niet alles en misschien niet eens het wezenlijke gezegd: hier verplaatste zich een minister die in *Londen* en vooral ook in *Colombo*, *Helfrichs* standplaats, veel tegenkanting ondervond, aan wie duidelijk voor ogen stond wat hij wilde bereiken, die evenwel, los nog van zijn persoonlijke zorgen (zijn vrouw en zijn twee kinderen waren op *Java* geïnterneerd), gekweld werd door het besef dat hij nauwelijks wist wat er in *Indië* gebeurde, dat de Amerikaanse en de Australische politiek vol onzekerheden staken, dat een bevrijd Nederland een verzwakt Nederland zou zijn, dat hij een schromelijk tekort had aan capabele krachten en dat de na-oorlogse taak: het herstel van het Nederlands gezag in *Indië* en de heropbouw van een zwaar geschonden maatschappelijk bestel, van gigantische omvang en gecompliceerdheid was. Aan Nederlandse kant waren er in *Australië* in die tijd, zo verklaarde hij later, 'toch niet meer dan honderdtwintig tot honderdvijftig mensen van enige betekenis, behalve dan de jongeren die daar in opleiding waren.'¹ Bovendien vergde het onderhouden van contacten in *Australië* veel extra tijd: *Canberra* was dan wel de federale hoofdstad maar de belangrijkste federale departementen bevonden zich in *Melbourne* en *Sydney* en het hoofdkwartier van *MacArthur* (de man wiens strijdkrachten het grootste deel van *Indië* moesten bevrijden) zat in *Brisbane*, welnu: uit *Melbourne* was het zes, zeven uur vliegen naar *Brisbane*.

Hoe kon van *Mook* greep houden op een arbeid die onder *zijn* verantwoordelijkheid (daar vielen ook nog de *Antillen* en *Suriname* onder) in *Londen*, in *Amerika*, in *Australië* en ten dele ook op *Ceylon* werd verricht? Hij was in hoge mate van de plaatselijk hoogsten in rang

¹ Getuige van *Mook*, *Eng.*, dl. III c, p. 772.

‘SCHAMELE OVERSCHOTTEN’

afhankelijk. Zeker, er was met hen telegrafisch contact mogelijk, maar telegrammen moesten kort gehouden worden. Belangrijke brieven van Londen naar Melbourne en omgekeerd waren steeds weken, soms zelfs enkele maanden onderweg – zij werden aan koeriers meegegeven, die als luchtvaartpassagiers dan wel een hoge prioriteit hadden, maar soms waren er passagiers met een nog hogere. Tekenend is het dat van der Plas op 16 november '43 aan van Mook in Londen seinde: ‘Uw brief van 16 augustus j.l. . . . met waardevolle gegevens eerst heden ontvangen’¹ – die brief was dus drie volle maanden onderweg geweest.

Na moeilijke besprekingen en andere werkzaamheden in Washington en New York die ruim twee maanden in beslag genomen hadden (en die tot een fel conflict met zijn Londense collega's hadden geleid), telegrafeerde van Mook op 28 januari '43 aan Gerbrandy: ‘Hebt gij bezwaar indien ik na 5 februari, wanneer mijn werk hier ongeveer voltooid, een week verlof neem en half februari terugreis? Na vier jaar’ (en wat voor jaren!) ‘gevoel ik enige behoefte aan vakantie.’² Gerbrandy had hier alle begrip voor.

Het is, voorzover ons bekend, bij die ene vakantie van een week gebleven.

★

Charles Olke van der Plas is een figuur van mindere betekenis geweest dan van Mook maar ook hij verdient speciale aandacht. In de jaren van ballingschap heeft hij niet alleen de hoge functies vervuld die wij al vermeldden, maar hij was vooral ook degenen die op grond van zijn bijzondere kennis van personen in de Indonesische wereld de schaarse berichten welke uit Indië kwamen, ten behoeve van van Mook en anderen samenvatte en analyseerde. De richtlijnen voor de propaganda en de berichtgeving naar Indië werden steeds door hem opgesteld. Het was geen toeval dat van Mook, toen hij voor de vraag stond wie hij na Japans capitulatie als adviseur moest toevoegen aan de Britse *Admiral* Mountbatten, tot wiens gezagsgebied van 15 augustus '45 af ook heel Indië behoorde, van der Plas uitkoos.

Van vaderszijde was van der Plas gedeeltelijk van Indische afkomst; hij zag er overigens uit als een Arabier – Abdoelkadir kreeg vaak van

¹ ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXIV, 20–1. ² A.v., Collectie-C. J. Warners, 3.

Arabieren te horen: 'Hij is een van ons.' Hij was in 1891 in Buitenzorg geboren, waar zijn vader rentmeester was van een groot particulier landgoed. Vader zowel als moeder hielden hem voor dat de Nederlanders in Indië geen andere taak hadden dan bij te dragen tot de sociale en politieke verheffing der inheemsen. Hij doorliep het Koning Willem III-gymnasium in Batavia en studeerde vervolgens met een onderbreking tijdens de Eerste Wereldoorlog Indologie in Leiden waar hij, evenals van Mook, sterk onder de invloed kwam van zijn twee grote leermeesters op de gebieden van de Islam en de *adat*, de hoogleraren Snouck Hurgronje en van Vollenhoven. In '21 werd hij als Indisch bestuursambtenaar consul in Djeddah waar hij veel contact had met uit Indië afkomstige bedevaartgangers en zijn kennis van de Islam verdiepte. Hij bleef er vijf jaar en werd vervolgens, na in Parijs aan een conferentie over het gezondheidswezen te hebben deelgenomen en in Abessynië een verdrag met keizer Hailé Selassi te hebben voorbereid, in Batavia toegevoegd aan het bureau van de adviseur voor Inlandse Zaken. Nadien kreeg hij functies bij het Binnenlands Bestuur: assistent-resident in Blitar (Oost-Java), resident van Cheribon (West-Java), gouverneur van Oost-Java. In '40 werd hij lid van het hoogste adviescollege van de gouverneur-generaal, de Raad van Nederlands-Indië.

Hij was diep doordrongen van de wenselijkheid om Indonesiërs als gelijkwaardigen te behandelen. Hun talen vormden voor hem geen probleem. Naast de taal van de Islam, het Arabisch, beheerste hij het Javaans, het Soendanees, het Madoerees en het Maleis – vermoedelijk was er in de jaren '30 in Indië geen bestuursambtenaar die zozeer persoonlijke contacten met Indonesiërs had gezocht als hij. Uiteraard onderhield hij die contacten in de eerste plaats met de hogere inheemse bestuursambtenaren op Java, de *prijaji*, maar daarnaast had hij ook de groei van de nationalistische beweging met aandacht gevolgd. Hij beschouwde zich als een persoonlijke vriend van Dewantoro ('*a man of great gifts and noble vision*' schreef hij in '44²) wiens jaarlijkse conferenties met de voormannen van het *Taman Siswo*-onderwijs hij vele malen als enige niet-Indonesiër had bijgewoond. Dat alles deed hem in juli '39 in een (al in ons deel II a aangehaalde) brief de directeur van het departement van binnenlands bestuur waarschuwen, 'dat de intellectuele Inlanders, bij alle zelfbedwang en nuchter inzicht in mogelijkheden, *zonder uitzondering*' (opnieuw cursiveren wij) 'verlangen naar en dromen van zelfstan-

¹ Brief, 3 jan. 1986, van Abdoelkadir. ² Van der Plas: 'Memorandum', 3 april 1944, over de uitzending van Radio Djakarta van 2 dec. 1943 (ARA, Coll.-van der Plas, B 6).

digheid, eigen baas in eigen land zijn en soms nog meer!', d.w.z. niet naar autonomie verlangden maar naar onafhankelijkheid. Konden daar conflicten uit voortvloeien? Van der Plas koesterde het vertrouwen dat die door samenwerking van gelijkgezinde hooggeplaatsten bezworen konden worden. Daartoe had hij, 'geheel in overeenstemming', schreven wij in deel II a, 'met de boven de sociale realiteit zwevende denkbeelden van de beweging van Morele Herbewapening, welke in die tijd in Europa opgeld deden', op Oost-Java het z.g. Legioen van de Geest opgericht, waartoe, naast Europeanen, ook Indonesiërs, Chinezen en Arabieren konden toetreden, en dat er krachtens zijn beginselverklaring van uitging, dat 'Nederlands-Indië door de eigenschappen van de bevolkingsgroepen welke de historie daar heeft samengebracht, geroepen is, de eenheid in vrije verscheidenheid tot stand te brengen.'²

Er van overtuigd dat voormannen als Soekarno en Hatta nimmer door de *prijaji* zouden worden aanvaard (in een brief aan een van zijn Australische relaties duidde hij Hatta in '43 aan als '*more or less communist-nationalist*'³), was zijn verwachting dat die *prijaji* na Japans nederlaag onmiddellijk weer de bescherming door het Nederlands bestuur zouden aanvaarden en dat dat bestuur via hen opnieuw de massa der inheemsen er toe zou brengen, zich neer te leggen bij de voortzetting van het Nederlands oppergezag. In maart '43 (de maand waarin op Java Soekarno en Hatta met Dewantoro en Mansoer als leiders van de *Poetera* naar voren werden geschoven) schreef hij in een in het Engels gesteld memorandum waarvan van Mook een exemplaar ontving (het stuk gaf richtlijnen voor de radioberichtgeving en -propaganda naar Indië)⁴:

'The mass of the Indonesian population, especially on Java but also elsewhere, can only be reached by its traditional chiefs, in Java prijaji . . . The majority of this class, even when having nationalist desires and tendencies, is by its own prominent share in nation-building and promoting progress and prosperity for the people, deeply convinced that the greatness of Indonesia and the Indonesians has to be achieved by peaceful evolution and it has confidence in the sincerity of the Government's aims.'

¹ Van der Plas citeert zijn brief d.d. 10 juli 1939 in zijn brief d.d. 17 april '41 aan de directeur Binnenlands Bestuur (a.v., MK, M 72, XI, 7A). ² Aangehaald door H. C. Harteveld in de uitgave van *De Locomotief, Een land bouwt aan zijn toekomst* (1941). ³ Brief, 25 maart 1943, van van der Plas aan G. MacMahon Ball (ARA, Alg. Secr. Eerste zending, XXIII, 47-1). ⁴ Exemplaar van het memorandum, z.d., in a.v. Coll.-van Mook, 8.

Radioberichtgeving en propaganda dienden, aldus van der Plas, de overtuiging te wekken, *'that the Netherlands Indies in a new world of friendly interdependence will have an important place because they are the natural mediators, between the Orient and the Western world.'* Daarbij moesten in de uitzendingen en in de pamfletten o.m. *'some points of the Atlantic Charter, especially the economic clauses (about standard of living e.g.)'* uitgewerkt worden (niet dus zozeer de politieke, waarin het zelfbeschikkingsrecht van elk volk was erkend) en diende uitdrukking gegeven te worden aan

'complete confidence in the special ability of all parts of the population (the Dutch, born as a nation from a struggle for tolerance; the wise and tolerant Chinese; the Indonesians with their gift for creating harmony and their understanding and respecting of others and their mode of life and thought) to establish a model Commonwealth, invaluable to the new world.'

Dat 'model-Gemenebest' diende deel te zijn van het koninkrijk der Nederlanden. Bijna een jaar na het vertrek uit Indië, eind januari '43, beëindigde van der Plas een brief aan van Mook¹ met

'de vaste overtuiging uit te spreken, dat wij bij de nodige paraatheid en doorzetting Indië als deel van ons Rijk herwinnen zullen en je fenomenale werkkraft en doorzicht nog eens ten volle voor de heropbouw van ons lieve land gebruikt zullen worden.'

★

In de jaren '30 en het begin van de jaren '40 was van der Plas in Indië een ietwat omstreden figuur geweest. Niet alle politiek bewuste Indonesiërs waren van de oprechtheid van zijn bedoelingen overtuigd en van diegenen die dat wèl waren, meenden sommigen dat hij zichzelf bedroog indien hij verwachtte dat de reële tegenstellingen in de koloniale samenleving overbrugd konden worden met hooggestemde frasen. Ook in kringen van Nederlanders en Indische Nederlanders stuitte hij op verzet; daar werd gemeend dat hij door in zijn bestuursfuncties ostentatief met Indonesiërs als gelijken om te gaan de hoogheid van het gezag te grabbel

¹ Brief 31 jan. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v., Coll.-van der Plas, B 8).

gooide. De echo van die kritiek treft men aan in een aantekening die een vooraanstaand Nederlands handelsman eind oktober '42 in Batavia maakte – na vermeld te hebben dat enkele Europese meisjes die bij een spoorwegovergang stonden te wachten om krijgsgevangenen die per trein naar Tandjong Priok werden gevoerd, toe te zwaaien, door inheemsen (kennelijk mede onder invloed van de Japanse propaganda) waren uitgescholden (*'Mampoes, andjing Blanda!*', *'Val dood, Hollandse hond!*'), vervolgde hij: 'Wel een lief volk, deze onze Rijksgenoten . . . Wat denkt de gebaarde 'vader van de Indonesiërs'' (van der Plas had een baard) 'in Amerika of ergens anders, waar hij zich schielijk in veiligheid stelde toen er iets aan de stuiter kwam, van zijn kinderen?'¹

Ook in de groep vooraanstaanden waarmee hij vertrokken was, wekte van der Plas weerstanden. Men kon zijn werk- en geestkracht waarderen (hij had zijn tweede vrouw en een dochter uit zijn eerste huwelijk in Batavia moeten achterlaten en vernam in '43 dat zijn enige zoon als illegaal werker in Nederland was gefusilleerd²), men kon bewondering hebben voor zijn vele talenten en speciaal ook voor zijn kennis van de inheemse samenleving (van vrijwel alle Indonesische figuren die in de uitzendingen van Radio Djakarta genoemd werden als personen die nieuwe bestuursfuncties hadden aanvaard, kende hij achtergrond en levensloop) en zich toch afvragen of hij niet te grillig was in zijn reacties. 'Van der Plas was te geniaal om op te bouwen', zei van Starckenborgh ons in '61³ – van Mook noemde hem toen 'een briljante figuur, vol fantasie, een groot magiër met grote geestelijke gaven, . . . zeer eerzuchtig en een slecht administrateur.'⁴ Over van der Plas' slordigheid werd algemeen geklaagd en er waren nog méér bezwaren tegen hem: 'hij overdreef alles', zei van Hoogstraten ons. 'Ik vond hem wild, onbeheerst en stokerig. Bij voorkeur hoorde hij mensen over elkaar uit.'⁵ Dr. Honig, de uitgeweken directeur van het Instituut voor Rubberonderzoek, noemde hem jegens de Enquêtecommissie 'het type van de fantasierijke figuur, zó fantasierijk dat hetgeen hij 's morgens met vuur verdedigt, 's middags met evenveel

¹ C. D. Ricardo: *'Andjing Blanda'* (28 okt. 1942), p. 3 (IC, 30 933). ² Die zoon, student aan de Technische Hogeschool te Delft, was gearresteerd als lid van de sabotagegroep-Pahud de Mortanges; het bericht van de executie deed van Mook aan van der Plas schrijven: 'Alleen het feit dat wij kunnen doorvechten kan vergoeden wat wij verliezen en verloren hebben' (brief, 18 juni 1943, ARA, Coll.-van der Plas, B 8), waarop van der Plas o.m. antwoordde: 'De slag trof zwaarder dan anderen vermoeden kunnen en de wond knaagt steeds meer.' (brief, 24 sept. 1943, a.v.) ³ Van Starckenborgh, 23 okt. 1961. ⁴ Van Mook, 8 nov. 1961. ⁵ Van Hoogstraten, 22 april 1958.

vuur door hem wordt bestreden, en dat alles volkomen eerlijk.¹ Van een aantal van deze eigenaardigheden was van der Plas zich heel wel bewust – nadat hij de secretaresse die de directeur van het *Netherlands Information Bureau* te New York, dr. N. A. C. Slotemaker de Bruïne, te zijner beschikking had gesteld, in de herfst van '42 enkele malen in tranen had doen uitbarsten, erkende hij in een gesprek met Slotemaker, aldus deze, 'zijn onrustige veeleisendheid en slordigheid.'² Het schijnt dat ook MacArthur, met wie van der Plas enkele malen belangrijke gesprekken voerde, niet zonder reserves tegenover hem stond – van Hoogstraten althans schreef in april '43 waarschuwend aan van Mook dat MacArthur in een persoonlijk gesprek van der Plas gequalificeerd had als '*a wily Mestizo politician*' – een listige halfbloed-politicus.³

★

Men treft in de adviezen die van der Plas aan van Mook en aan de leden van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland en later aan de leden van de Raad van departementshoofden uitbracht, twee vaste thema's aan: dat het dualistisch karakter van het bestuur over Nederlands-Indië na de oorlog moest worden opgeheven en dat die Indonesiërs die onder het Japanse gezag hun vroegere bestuursfuncties voortzetten of nieuwe aanvaardden, na de bevrijding met clementie moesten worden behandeld.

Wat het eerste betreft: anders dan in Brits-Indië was er in Nederlands-Indië een dubbel bestuursstelsel: boven het inheemse bestuur stond het slechts voor Europeanen (Nederlanders en Indische Nederlanders) toegankelijke Nederlandse bestuur dat de richtlijnen aangaf en hun uitvoering controleerde. Al in november '42, d.w.z. nog voordat de Japanners op Java enkele tevoren door Europeanen uitgevoerde functies aan Indonesiërs toevertrouwden (de benoeming van de eerste drie Indonesische residenten vond in september '43 plaats), gaf van der Plas aan van Mook in overweging om, zodra een deel van de Molukken zou zijn bevrijd, een Indonesiër tot resident te benoemen; hij dacht daarbij aan Abdoelkadir, die op dat moment werkzaam was op Ceylon. Waarom die sug-

¹ Getuige P. Honig, *Eng.*, dl. III c, p. 779. ² Notitie, 28 nov. 1942, van N. A. C. Slotemaker, p. 2 (ARA, Coll.-van der Plas, B 18). ³ Brief, 18 april 1943, van van Hoogstraten aan van Mook, p. 3 (a.v., Coll.-Warners, 3).

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

gestie? Van der Plas wilde 'terstond buiten twijfel stellen voor Java dat aan de ondergeschikte positie van het Inheems Bestuur, herstel waarvan voor vele Indonesische bestuursambtenaren een schrikbeeld is, althans in beginsel een einde wordt gemaakt.'¹

De wrevel van die inheemse bestuurders kennend, was van der Plas bij tijd en wijle (hij kon ook anders reageren) niet verbaasd dat zovelen hunner zich door de Japanners in hun functies lieten bevestigen of zich in nieuwe functies lieten benoemen. Zeker, daar waren eierzuchtigen onder die de hun geboden kansen aangrepen, maar de indrukken welke hij van de meesten had opgedaan, waren gunstig. Toen Radio Djakarta in november '42 had bericht dat zeven inheemse bestuursambtenaren tot burgemeester van een stadsgemeente waren benoemd, noteerde hij:

'Van de zes *patih*s en één *wedono*, tot burgemeester benoemd, ken ik er zes. Al deze zijn door-en-door eerlijke, betrouwbare en bekwame lieden en juist in het geheel niet machtsaanbidders. Hun motieven dienen bekend te zijn voor geoordeeld wordt.'²

Bij die beoordeling was behoedzaamheid wenselijk. Zeker, een Soekarno was, zo zag van der Plas het, Japan verheerlijkend en tot steun aan de Japanse oorlogvoering oproepend, een collaborateur geworden die een strenge straf verdiende, maar bij vele anderen had kennelijk ook beduchtheid voor Japanse strafmaatregelen als men samenwerking weigerde, een rol gespeeld. Van die angst voor de Japanners kreeg hij een duidelijk beeld toen van april '44 af delen van Nederlands-Nieuw-Guinea en enkele eilanden voor de noordkust daarvan door MacArthurs strijdkrachten werden bevrijd – nadien kon van der Plas persoonlijk met velen spreken: inheemse ambtenaren die hun werk hadden voortgezet, *romoesja*'s ook die van Java waren overgebracht. 'Ik weet', zo schreef hij begin november '44 aan Warners die op Ceylon belast was met de voorbereiding van het Nederlands militair gezag op Sumatra (en die geneigd was tot krachtdadig ingrijpen),

'uit mijn gesprekken met honderden bevrijden dat allen bang zijn en niet zonder reden en ik weet dat men dit van elkaar begrijpen kan. Men zegt het mij ronduit. Wanneer men een volk 300 jaar op het hoofd geslagen heeft, zodra het enige moed toonde, en er in geslaagd is, gedurende 100 jaar in de voornaamste gebieden 'rust en orde' te handhaven in plaats van '*law and order*', dan behoeft men zich

¹ Memorandum, 8 nov. 1942, van van der Plas aan van Mook, p. 1 (a.v., B 9). ² A.v., p. 2.

niet alleen over deze reactie niet te verbazen maar moet men zich realiseren dat zij onvermijdelijk is¹ –

een uitlating over het karakter van het Nederlands regime, die van speciale betekenis is omdat de brief van van der Plas, alvorens verzonden te worden, door van Mook was goedgekeurd. Zij getuigde van een zelfkritiek waartoe in elk geval lang niet allen die in maart '42 in Australië waren beland, zich geroepen achtten.

De gezagsverhoudingen geregeld

Het heeft in Australië enkele weken geduurd voordat voor van Mook kwam vast te staan hoe hij in de gegeven omstandigheden de Nederlands-Indische belangen het beste kon bevorderen; hij richtte daartoe de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland op. Zij kreeg slechts bevoegdheden in het civiele ressort, want over de zwakke overgebleven strijdkrachten had van Mook geen zeggenschap; deze bestuurdte bij Helfrich als Bevelhebber Strijdkrachten Oosten en Helfrich droeg in april '42, toen vaststond dat generaal van Oyen naar de Verenigde Staten zou vertrekken, die zeggenschap over aan een oud-marine-officier die per 1 januari '42 in de actieve dienst was hersteld: F. W. Coster.

Coster had in '35 de marine verlaten², was nadien enkele jaren directeur geweest van de op Nieuw-Guinea naar olie borende Nederlandse *Pacific Petroleum* Maatschappij, had die functie neergelegd en was na Pearl Harbor, tot schout-bij-nacht bevorderd, naar Australië gezonden om de Australische leveranties aan de Koninklijke Marine en het Knil te bevorderen; hij was per 1 maart '42 tot Marinecommandant Australië benoemd.

Behalve van de marine waren er ook van het Knil strijdkrachten in Australië beland. Helfrich, duizenden kilometers van Australië verwijderd, had er behoefte aan dat daar een Onderbevelhebber kwam. Heeft hij overwogen, als zodanig generaal-majoor van Oyen te benoemen? Wij weten het niet. In rang stond deze gelijk aan Coster. Bij diens benoeming kan Helfrich overwogen hebben dat de Koninklijke Marine

¹ Brief, 7 nov. 1944, van van der Plas aan Warners (a.v., B 5). ² Zulks wegens een vrouwenkwestie: er was uitgekomen dat hij een verhouding had met de vrouw van een jonge luitenant-ter-zee – zij werd enige tijd later zijn echtgenote.

op dat moment meer krachten in Australië telde (Coster had ze opgevangen) dan het Knil. Met dat al was, schijnt het, Helfrichs beslissing niet gelukkig. ‘Ons oordeel over Coster, d.w.z. zowel van de Commissieleden als van de gezant, zou’, zo berichtte van Hoogstraten nog geen half jaar later aan van Mook,

‘het best als volgt kunnen worden samengevat: dat hij wel van goeden wille is, doch te oud’, te afgeleefd of afgewerkt om de juiste leiding te geven aan de Nederlandse oorlogsinspanning hier. Hij maakt op ons de indruk dat de meeste dingen slechts vrij oppervlakkig tot hem doordringen en dat hij langzamerhand van binnen een zo verward conglomeraat van geheel of half vergeten of onjuist herinnerde indrukken bezit dat het onmogelijk is, daarmee tot doelbewuste beslissingen te komen.’²

Mogelijk is het dat van Mook kort na zijn aankomst in Australië al weinig met Coster op had maar ook als dat zo was, miste hij de bevoegdheid om de door Helfrich gedane benoeming te corrigeren. Hij had trouwens binnen zijn eigen ressort al zorgen te over: er waren vele honderden vluchtelingen aangekomen, uit Indië waren schepen met hun bemanningen ontsnapt, voor Indië bestemde ladingen lagen in Australische havens, andere ladingen waren uit de Verenigde Staten onderweg, er moest beslist worden wat men met de leerlingen van de vliegscholen van de MLD en de Militaire Luchtmacht van het Knil diende te doen en wat met de bemanningen en de vliegtuigen van KLM en Knilm diende te geschieden, ook moest aandacht worden besteed aan de verbindingen met Indië en de financiële consequenties die uit dat alles voortvloeiden, moesten onderzocht worden. Belangrijker evenwel dan wat in Australië geschiedde, achtte van Mook datgene wat in Londen en in de Verenigde Staten te verrichten viel – in Londen, omdat daar de regering zetelde die hij tot een duidelijke uitspraak over Indië’s naoorlogse plaats in het koninkrijk hoopte te kunnen bewegen, in de Verenigde Staten omdat daar de beslissingen genomen werden die het verloop van de oorlog tegen Japan zouden bepalen.

Het zou van Mook mogelijk zijn geweest om, zoals Helfrich had gedaan, één functionaris in Australië tot zijn feitelijke plaatsvervanger te benoemen, maar dat leek hem niet raadzaam. Op 31 maart ’42 stelde hij Gerbrandy als minister-president en minister van koloniën voor, een

¹ Coster was in 1886 geboren en in 1942 dus nog geen zestig jaar oud. ² Brief, 2 okt. 1942, van van Hoogstraten aan van Mook (ARA, Collectie-van Mook, 2).

commissie op te richten, de al genoemde Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, die de Indische belangen in die twee territoria zou behartigen; zij zou Melbourne als zetel krijgen – dat was de stad waar zich de meeste Australische departementen en de hoofdkwartieren van de Australische strijdkrachten bevonden en waar ook MacArthur in eerste instantie was neergestreken.¹ Nadat Gerbrandy dat voorstel op 3 april telegrafisch had goedgekeurd, stelde van Mook bij besluit van 7 april² de commissie in. Zelf zou hij via de Verenigde Staten (waar van der Plas werkzaam zou zijn) samen met zes van de door hemzelf in Indië uitgekozen personen: Blom, Crena de Jongh, Eggens, Honig, Sitsen en Soejono, en twee die door van Starckenborgh waren aangewezen: Lovink en Warners, naar Londen reizen – hij had dus voor de commissie anderen uitgekozen en ook die keuze was door Gerbrandy goedgekeurd. Voorzitter van de commissie werd van Hoogstraten, leden werden Loekman Djajadiningrat en Smits – het was van Mooks bedoeling dat Djajadiningrat de leiding zou krijgen van ‘de informatiedienst’, waarmee de dienst bedoeld werd die berichten over Indië zou verspreiden. Wat op dat moment in Australië aan andere Nederlands-Indische instellingen aanwezig was (een *Netherlands Purchasing Commission*³ en de *Netherlands Indies Maritime Commission for Australia and New Zealand*) werd opgeheven – hun personeel werd aan de commissie ter beschikking gesteld en ook Bos en ir. Jansen werden daaraan, naast anderen, verbonden. ‘Onder voorbehoud van een nadere omschrijving van haar taak’, droeg van Mook in het vermelde besluit de commissie op:

‘1. de behandeling in Australië en Nieuw-Zeeland van alle zaken betreffende goederen, kredieten, fondsen, goud, de scheepvaart en uitgewekenen, een en ander voorzover uit Nederlands-Indië afkomstig, voor Nederlands-Indië bestemd of waarbij Nederlands-Indische belangen zijn betrokken;

2. de organisatie en de leiding van een Nederlands-Indische informatiedienst, zulks in samenwerking met de in Australië verblijvende onderdelen van de Koninklijke Nederlandse Marine en het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger.’

Een instructie kreeg de commissie voorshands niet.⁴

¹ Van Mook en de zijnen verbleven eerst in Sydney, dat groter was dan Melbourne – zij waren na enkele weken naar Melbourne verhuisd. ² Tekst in ARA, Coll.-P. J. A. Idenburg, 3. ³ Er was ook een *Netherlands Purchasing Commission* in de Verenigde Staten. ⁴ Die instructie (exemplaar in ARA, Coll.-P. J. A. Idenburg, 3) stelde van Mook pas eind september '42 in Londen op. Er werd o.m. in bepaald dat de commissie bij de uitoefening van haar taak onder het algemeen toezicht stond van

Bezien wij haar samenstelling dan is duidelijk dat het accent lag op de economisch-financiële sector: van Hoogstraten was directeur Economische Zaken, Smits directeur-secretaris van de Javase Bank geweest. Zij beiden domineerden – van Loekman Djajadiningrat, die zich in Australië geheel ontheemd voelde, ging weinig uit; de *Netherlands Indies Government Information Service* oftewel de *Nigis*, die onder leiding kwam te staan van Quispel (die daartoe uit Ceylon naar Australië werd gezonden), onttrok zich spoedig aan zijn toezicht:

Drie tegengestelde naturen waren het waaruit de commissie in eerste instantie bestond. Wij komen hierop in hoofdstuk 3 terug – hier willen wij volstaan met op te merken dat van regelmatige, formele besprekingen van de commissie geen sprake was: de drie leden woonden in hetzelfde hotel, hadden elk hun eigen besognes en pleegden in onderlinge gesprekken het overleg dat wenselijk was, maar genotuleerde vergaderingen vonden niet plaats en er werd zelfs geen lijst van besluiten aangelegd en bijgehouden. Vermelding verdient dat de verhouding tussen de commissie en de gezant van meet af aan goed was. ‘Het feit’, schreef van Hoogstraten na een klein half jaar aan van Mook,

‘dat wij in van Aerssen een verstandige raadsman en een hartelijk vriend hebben gevonden die, als het over de belangen van Nederlands-Indië gaat, bereid is ieder ogenblik met ons op de bres te staan en die bovendien ten volle bereid is, de arbeid van de commissie geheel tot haar recht te doen komen, was een zeer verblijdend verschijnsel.’¹

Andere verschijnselen waren minder verblijdend.

Problemen en conflicten

Het was voor de Nederlands-Indische autoriteiten op Ceylon en in Australië in die eerste periode van ballingschap het belangrijkste probleem hoe zij geheime verbindingen met Indië konden opbouwen – aan

de Nederlandse gezant in Australië, dat zij elke zes maanden een verslag over haar werkzaamheden moest opstellen (wij hebben geen van die verslagen kunnen vinden) en dat zij elk jaar in april en oktober een ontwerp-begroting moest opstellen voor de uitgaven en inkomsten in het tweede halfjaar van het betrokken, resp. het eerste van het volgend jaar.

¹ Brief 2 okt. 1942, van van Hoogstraten aan van Mook.

hun eerste pogingen daartoe zullen wij straks een aparte paragraaf wijden.

Andere problemen, minder belangrijk, waren even urgent. Wat aan strijdkrachten was ontsnapt, moest weer in de oorlogvoering geïntegreerd worden en er moest beslist worden waar de opleiding van de leerling-vliegers zou worden voortgezet.

Beginnen wij met het eerste, dan dient er op gewezen te worden dat vooral van de marine veel meer opvarenden ontkomen waren naar Australië dan naar Ceylon. Schout-bij-nacht Coster had er handen vol werk aan – de marinemannen, voorzover zonder oorlogsbodem gearriveerd (‘een samengeraapt zootje gedesillusioneerde mensen’, aldus later een der officieren¹), kwamen goeddeels in Fremantle bij Perth, in West-Australië dus, terecht. ‘Er was niets’, vertelde Coster aan de Enquêtecmissie.

‘Er was geen plaats om de mensen onder te brengen. Er was geen organisatie die voor voedsel, en geen organisatie die voor kleren zorgde. Alles moest worden geïmproviseerd. Ik heb daarbij veel hulp gehad van de Australische marine. Met die hulp heb ik mensen opgevangen, die praktisch naakt aankwamen. Ik bedoel dan in *shirt* en *short*, waarmee de mensen in Indië aan boord waren gezet. Voor Australië, waar het koeler is dan in Indië, was dat niet voldoende. Er moest deze mensen ook weer militaire geest bijgebracht worden. Door alles wat ze hadden meegemaakt, was het moreel van de mensen aanvankelijk niet hoog te noemen.’²

Van Fremantle werden de bedoelde marinemannen naar Melbourne getransporteerd (een treinreis van vijf etmalen) – vandaar vertrokken de meesten per schip naar Engeland. Wat de in Australië achtergebleven marine-eenheden verricht hebben, komt in hoofdstuk 5 aan de orde – hier willen wij slechts vermelden dat van de drie onderzeeboten die Australië hadden bereikt, spoedig twee als operationele eenheden wegvielen: de ‘K 8’ werd voor de sloop verkocht en de bij de aanval van de Japanse dwerg-onderzeeboten op de haven van Sydney beschadigde ‘K 9’ werd eerst door de Australische marine als oefenschip gebruikt voor het leren hanteren van *asdic*-opsporingsapparaten en vervolgens door de Nederlandse marine als opslagplaats voor stookolie.³

Wat het aan de bezetting ontkomen vliegpersoneel van MLD en Militaire Luchtvaart betrof: het behoefde, leek het, geen tekort te hebben aan toestellen. De *Netherlands Purchasing Commission* in de Verenigde

¹ Getuige J. S. Bax, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1205. ² Getuige Coster, a.v., p. 644. ³ Toen de onderzeeboot als zodanig in '44 naar Nieuw-Guinea werd gesleept, sloeg hij in een storm los en werd op de kust gedreven.

Staten had in '40 zowel daar als in Canada grote orders geplaatst en al betaald – er waren maar weinig toestellen op tijd in Indië aangekomen maar in maart '42 waren voor die tijd nog vrij grote aantallen òf daarheen onderweg òf bijna klaar om te vertrekken: afgezien van een aantal lestoestellen 36 Amerikaanse *Kittyhawk*- en 72 in Canada vervaardigde *Hurricane*-jagers, 60 *Mitchell*-bommenwerpers, 48 torpedolanceervliegtuigen (*Bostons*) en 24 *Sikorsky*-vliegboten; van de *Kittyhawk*-jagers waren er, samen met de 48 *Bostons*, 18 naar Australië onderweg, van de *Mitchell*-bommenwerpers 12 daar zelfs al gearriveerd; ook stonden in de Verenigde Staten 14 *Lockheed*-transporttoestellen voor verscheping gereed. Daarenboven dienden nog 102 *Mitchells*, 162 duikbommenwerpers, 12 *Catalina*-vliegboten en 29 transporttoestellen afgeleverd te worden, de meeste van april '42 af. Indië had zich op de komst van veel van deze toestellen voorbereid – gelijk al vermeld, bevonden zich ten tijde van de algemene capitulatie van het Knil achttien bemanningen voor de *Mitchells* in Australië en vijf in Brits-Indië.

Voor veel van al deze toestellen konden de MLD en de Militaire Luchtvaart geen vliegpersoneel meer leveren en dat leidde ertoe dat de *Netherlands Purchasing Commission* in de Verenigde Staten, zulks in overleg met Londen, tot grote doorverkopen overging. De enige toestellen waarop nog prijs werd gesteld, waren lestoestellen, *Mitchell*-bommenwerpers (voor de Militaire Luchtvaart) en *Catalina*-vliegboten (voor de MLD).

Die *Catalina*'s zouden pas van september '42 af geleverd worden – in eerste instantie beschikte de MLD dus slechts over de 4 vliegboten die op Ceylon waren gearriveerd en de 5 die (na de ramp van Broome) in Australië ter beschikking stonden. De daar binnenkomende *Bostons* werden door de Nederlands-Indische Commissie aan de *Royal Australian Air Force* verkocht (hetgeen een van de vliegers van de MLD deed opmerken: 'Bij alle tikken op de MLD-hoofden kon dat er ook nog wel bij') en over de 5 aanwezige *Catalina*'s kwam het tot een hevig touwtrekken tussen Helfrich en de commissie. De commissie wilde ze gebruiken voor het contact met onbezette punten in de Grote Oost en met de Verenigde Staten, Helfrich wilde ze aan de 4 op Ceylon toevoegen. Gerbrandy en van Mook (die toen al in Londen was) werden in het dispuut gemengd. De Bevelhebber Strijdkrachten Oosten kreeg zijn zin: de 5 *Catalina*'s vlogen naar Ceylon. Daar arriveerden ook 5 bestelde en betaalde *Mitchells*

¹ Aangehaald in J. J. Nortier: *Acties in de Archipel. De Intelligence-operaties van Nefis III in de Pacific-oorlog* (1985), p. 121 (verder aan te halen als: Nortier).

TEKORT AAN VLIEGTUIGEN

— daarvan maakte de *Royal Air Force* zich meester; de gereedstaande bemanningen vertrokken naar Australië. Niet dat het daar voor Coster eenvoudiger was, *Mitchells* ter beschikking te krijgen! De 12 die er begin maart aangekomen waren, werden door van Mook en generaal van Oyen op dringend verzoek van de (uit Indië uitgeweken) Amerikaanse luchtmacht-generaal George H. Brett aan de Amerikaanse luchtmacht overgedragen. Wel werd begin april '42 besloten, met aanvulling van Australische krachten een Nederlands *Mitchell-squadron* te vormen (het *18th squadron* dat officieel op 4 april '42 werd opgericht), maar het kostte de grootste moeite om te bereiken dat van de binnenkomende, door Nederlands-Indië bestelde en betaalde *Mitchells* althans enkele aan dat *squadron* werden toebedeeld; twee-en-een-halve maand na de oprichting beschikte het nog maar over 5 toestellen — alle overige hadden de Amerikanen geweigerd over te dragen.

Het was er een treffend symptoom van hoe weinig Nederland nog maar in de melk te brokkelen had:

Wat geschiedde met de leerling-vliegers?

De verst gevorderden konden aan de MLD en het *18th squadron* ter beschikking worden gesteld maar veruit de meesten dienden hun opleiding te voltooien. Waar? Een proef in Australië mislukte: er waren tekorten aan reserve-onderdelen en vliegbenzine. Helfrich deed weten dat de verdere opleiding in Brits-Indië kon geschieden, maar van Mook en van Oyen beslisten anders. Wachten tot er in Australië voldoende materiaal was, leek in maart '42 te riskant — op de 15de seinde van Mook naar Londen dat hij overleg had gepleegd met de Australische autoriteiten en met generaal Brett en dat allen accoord waren gegaan met het denkbeeld dat de leerling-vliegers in de Verenigde Staten verder zouden worden opgeleid. Van Oyen vloog daar begin april naar toe — vijfhonderdtwee-en-dertig instructeurs en leerling-vliegers (zeventig instructeurs, vierhonderdtwee-en-zestig leerlingen) volgden per schip — van hen waren negentig door hun vrouw vergezeld en zij hadden ook nog zeven-en-vijftig kinderen bij zich.

★

De Amerikaanse behoefte om zo spoedig mogelijk de beschikking te hebben over eigen toestellen deed ook de in Australië aangekomen transportvliegtuigen van de Militaire Luchtvaart en verkeersvliegtuigen

van KLM en Knilm uit Nederlands bezit verdwijnen. Die vliegtuigen begonnen in maart met opdrachten voor de Amerikanen uit te voeren maar in de loop van april werd er door dezen op aangedrongen dat zij aan het Amerikaanse *Transport Command* zouden worden overgedragen. Toen dat werd geweigerd, pasten de Amerikanen een effectief drukmiddel toe: als de Nederlands-Indische Commissie en Knilm-directeur Versteegh in hun weigering volhardden, zou voor de KLM- en Knilm-toestellen geen benzine meer ter beschikking worden gesteld. 'Wij werden dus tegen de muur gezet', aldus later een der piloten.¹ De commissie en Versteegh gaven toe: midden mei werden alle toestellen aan de Amerikanen verkocht. Het vliegend personeel dat al vele moeilijkheden met Versteegh had gehad, nam hem die verkoop in hoge mate kwalijk – bij wijze van protest vlogen de piloten vóór de overdracht met hun toestellen onder de grote verkeersbrug in de haven van Sydney door, hetgeen in de Australische pers het nodige stof deed opwaaien.

De meeste marconisten en sommige boordwerktuigkundigen werden bij het *18th squadron* in Australië en het *MLD-squadron* op Ceylon ingedeeld, van de piloten gingen enkelen de opleiding voor oorlogsvlieger in de Verenigde Staten volgen, anderen werden met de resterende marconisten en boordwerktuigkundigen bij het inmiddels door Versteegh opgerichte Westindisch Bedrijf van de KLM tewerkgesteld, nog anderen die geweigerd hadden naar Curaçao te vertrekken, werden gemilitariseerd en aan het personeel van het Amerikaanse *Transport Command* in Australië toegevoegd.²

★

Moeilijkheden kwamen er ook bij de koopvaardij, zowel in Australië als in Brits-Indië.

¹ Getuige G. A. de Stoppelaar, *Enq.*, dl. III c, p. 814. ² Helfrich keurde het af dat niet allen die daarvoor in aanmerking kwamen, gemilitariseerd en bij het *Transport Command* ingedeeld waren. In april '43 schreef hij van Australië uit aan van Mook: 'Voor één ding moet ik ernstig waarschuwen en dat is tegen het streven van Versteegh om zijn vliegers en overige bemanningen 'veilig te stellen' . . . Een uitbreiding van de luchtverbindingen in West-Indië, 'waar men zo heerlijk veilig vliegt', is te veroordelen . . . Het was veel beter geweest, indien allen bij de weermacht waren ingelijfd . . . Versteegh heeft dit tegengewerkt, daarbij gesteund door minister Albarda' (brief, 7 april 1943, ARA, Coll.-van der Plas, B 8) – ir. J. W. Albarda was tot februari '45 in de Londense kabinetten minister van verkeer en waterstaat.

De ruim 20 schepen die Australië wisten te bereiken, waren schepen van de KPM. Ze meerden in de havens van Sydney en Adelaide. Hun lager boordpersoneel bestond voor een groot deel uit Indonesiërs, in totaal omstreeks tweeduizend, die voordien louter in Indische wateren hadden gevaren. Nu had een oorlog, waarbij zij zich persoonlijk niet betrokken voelden, hen van hun relaties en van hun vertrouwd milieu gescheiden en hen doen belanden in een verre haven waar het kil was. De taal verstonden zij er niet en alles wat zij wilden aanschaffen, was duur. 'Hun Indisch loon', aldus van der Plas, 'was nauwelijks genoeg voor een pakje sigaretten.' Die lage lonen ('de KPM was niet zulk een erg humane baas', schreef later de oud-marine-officier Vromans op grond van zijn jarenlange ervaring in Indië²) hadden zij in Indië steeds geaccepteerd, maar in Australië constateerden zij dat zeelieden van andere nationaliteit die hetzelfde werk deden, een hogere gage hadden of kregen. Dat laatste gold voor de Chinese opvarenden van andere schepen die tot staking waren overgegaan en die met steun van hun gezant bereikt hadden dat hun gage aan die van de Australische zeelieden was gelijkgesteld.

In de tweede helft van maart nam de ontevredenheid der Indonesiërs van dag tot dag toe. Zij wendden zich tot het kantoor van de KPM-agent te Sydney en vonden er geen gehoor voor hun verlangens, vermoedelijk omdat de man, die met werk overstelpt was, vreesde dat een belangrijke, in de oorlog toegestane loonsverhoging na de oorlog niet meer ongedaan kon worden gemaakt. Mede onder invloed van vertegenwoordigers van de *Seamen's Union of Australia* en vooral ook van de militante Australische *Waterworkers Union* (een vakbond van havenarbeiders waarin communisten een belangrijke rol speelden) kwam het tot weigeringen om uit te varen.³ Van der Plas, die de Indonesiërs in hun eigen taal kon toespreken, werd te hulp geroepen. 'Ik ben er', aldus zijn relaas, 'met heel veel moeite in geslaagd om die mensen, op een enkele uitzondering na, weer aan het varen te krijgen. Ik heb hun . . . gezegd dat er verbeteringen zouden worden ingevoerd, die dan ook volkomen gemotiveerd waren.'⁴ Van der Plas had evenwel geen enkele bevoegdheid om die toezegging te doen – de verbeteringen bleven dan ook uit. Het gevolg was dat op 1 april '42 een kleine zevenhonderd van de ca. tweeduizend Indonesische schepe-

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1393. ² A. G. Vromans: 'Notities bij het VIIIste verslag van de Enquêtecommissie' (z.j.), p. 222. ³ Er bevonden zich onder de Indonesische zeelieden enkelen die enig Engels konden spreken. ⁴ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1393.

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

lingen het werk neerlegden. De KPM-agent koos de gemakkelijkste oplossing: hij waarschuwde de Australische autoriteiten en liet de stakers aan de wal zetten, waarmee zij automatisch illegale immigranten werden. Zij werden gearresteerd en in een in het Engels gevoerde (en dus door de meesten niet te volgen) procedure tot gevangenisstraf veroordeeld.

In eerste instantie kwamen zij in diverse gevangenissen terecht, later in '42 werden zij in Cowra, ca. 200 km ten westen van Sydney (zie kaart II op pag. 17), in een interneringskamp opgesloten – wij komen op deze groep in hoofdstuk 3 terug en willen hier slechts vermelden dat van der Plas, toen weer in Australië teruggekeerd, in januari '43 aan van Mook schreef dat zijn 'aanvankelijke indruk bevestigd (was) van een door incompetentie en kortzichtigheid van de KPM ten onrechte interneren van een zeer groot gedeelte van deze mensen.'¹

Aan boord van de schepen waren de stakers vervangen door Australiërs, Brits-Indiërs en Chinezen, van wie aan de Australiërs en de Chinezen de gages moesten worden betaald die aan de opgesloten Indonesiërs geweigerd waren.

★

Iets later dan in Australië kwam het in Brits-Indië, nl. in Bombay, tot werkweigeringen van Indonesische schepelingen. Men wist er dat begin april op één dag in de Golf van Bengalen drie KPM-schepen door de Japanners tot zinken waren gebracht, welnu: toen midden mei een KPM-schip uit Bombay naar Oost-Afrika moest uitvaren, weigerde de gehele Javaanse bemanning aan boord te blijven. Dat voorbeeld werd op drie andere schepen gevolgd. Er waren bijna honderd werkweigeraars. Enkelen hunner werden op verzoek van de Nederlandse consul gearresteerd, maar dit had een averechts effect: binnen zes weken waren er in Bombay bijna zevenhonderd Indonesische schepelingen die van boord waren gegaan. Wat te doen met deze groep? De in maart '42 in Londen afgekondigde vaarplicht gold niet voor hen en in Brits-Indië waren zij geen illegale immigranten maar arbeiders die door hun werkgever waren ontslagen. Zij wendden zich voor steun tot de Nederlandse consul. Die kon niet zo spoedig onderdak voor hen vinden en verleende ook geen financiële hulp. Enige tijd lang kregen de betrokkenen toen een gering

¹ Brief, 30 jan. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 7).

bedrag van de *All India Moslem League* maar zij bleven op bijstand van Nederlandse zijde aandringen. Er vonden betogingen voor het consulaatsgebouw plaats, enkelen werden wegens ordeverstoring gearresteerd. Later in '42 verklaarden ca. vierhonderd van de bijna zevenhonderd Indonesische schepelingen zich alsnog bereid, op een KPM-schip uit te varen, de bijna driehonderd die dat bleven weigeren, werden, nadat terzake telegrafisch overleg was gepleegd met van Mook, eind '42 door de Britse autoriteiten opgepakt en zonder enige rechterlijke uitspraak geïnterneerd in een kampcomplex te Deoli, midden in Brits-Indië gelegen, waar zich ook ruim tweeduizend in Brits-Indië opgepakte Japanners bevonden.

In het complex waren goede behuizingen, de rantsoenen waren ruim en er behoefde niet gewerkt te worden, evenwel: velen van de Indonesiërs waren ten zeerste verbitterd wegens het feit dat zij van hun vrijheid waren beroofd. 'De mensen', zo rapporteerde in september '43 Abdoelkadir aan van Mook, 'begrepen niet waarom zij geïnterneerd waren en beschouwden dit als een plagerij van de KPM.'¹ Ruim een maand later ging een Nederlandse marine-officier in Deoli op inspectie. Hij kreeg van wat hij 'de opruiers' noemde, te horen, 'dat ons gouvernement hen wel wist te vinden om ze te laten werken maar hen niet voor de internering had weten te behoeden en dat ze liever tot aan hun dood in het kamp bleven dan ooit met het Nederlands gouvernement samen te werken.'² Evenals Abdoelkadir had gedaan, trachtte de marine-officier vrijwilligers te vinden die als gemilitariseerd arbeider op Ceylon zouden gaan werken. Hij herhaalde daarbij wat Abdoelkadir al had gezegd: 'dat als zij niet wilden werken, het gouvernement niet voor hun terugkeer naar Java zou zorgen maar hen na de oorlog aan hun lot zou overlaten.'³ Abdoelkadir had met veel moeite een kleine vijftig bereid gevonden om in Australië aan het werk te gaan (deze groep is eind '43 daarheen vertrokken) – de marine-officier kreeg er veertig bijeen die naar Ceylon wilden gaan. Hij stelde voor dat ook de resterende ca. tweehonderd niet-werkwilligen daarheen zouden worden overgebracht maar dat voorstel is niet uitgevoerd: zij zaten, voorzover bekend, aan het einde van de oorlog nog steeds in Deoli geïnterneerd.

¹ Abdoelkadir: 'Memorandum' 19 sept. 1943 (a.v., MK, M 185, M.I.W.). ² 'Uittreksel van een verslag d.d. 31 okt. 1943 van de luitenant-ter-zee eerste klasse K. G. Tiel', p. 2 (a.v.) ³ A.v., p. 5.

Eerste pogingen tot contact met Indië

Eerder in dit hoofdstuk schreven wij dat het voor de Nederlands-Indische autoriteiten op Ceylon en in Australië in die eerste periode van ballingschap het belangrijkste probleem was hoe zij geheime verbindingen met Indië konden opbouwen. Een formidabel probleem! Er was terzake in Indië niets voorbereid. Precies zoals de Nederlandse regering in mei '40 in Nederland was overvallen door de snelheid van de Duitse opmars, was het gouvernement in Indië overvallen door de snelheid van de Japanse. Het Knil had voorbereidingen getroffen voor het voeren van een guerrilla maar daarbij was onvoldoende beseft dat guerrillastrijders mede afhankelijk zouden zijn van goede verbindingen met de Geallieerde wereld. Er waren begin maart '42 op Java slechts enkele bruikbare zendapparaten in voorbereiding – een daarvan nam ir. Jansen, die wij al noemden, mee naar Australië.

Pas in een later hoofdstuk willen wij de algemene moeilijkheden schetsen waarmee in Indië in te zetten geheime agenten te maken kregen – hier willen wij ons beperken tot het weergeven, uit die begintijd, van de feiten en hun achtergrond.

Wij beginnen met Ceylon.

★

Zoals al vermeld, ontving admiraal Helfrich, nauwelijks in Colombo gearriveerd, van minister-president Gerbrandy de opdracht om enkele tientallen personen, Europeanen dan wel inheemsen, naar Noord-Sumatra te zenden, waar zij in eventueel door de Japanners bezette gebieden actief moesten worden – de Japanners waren toen nog niet op Noord-Sumatra geland. Dat deden zij pas in de nacht van 11 op 12 maart '42 en de er zich bevindende hoofdmacht van het Knil gaf zich ruim twee weken later, 28 maart, over. Kort tevoren had haar bevelhebber, generaal R. T. Overakker, via zijn zender, waarmee hij af en toe Colombo kon bereiken, doen weten dat hij nog met de Japanners slaags was – in een van zijn laatste telegrammen heette het dat hij op 21 maart zware verliezen had toegebracht aan een Japanse colonne. Nadien werd op 28 maart nog in Sydney opgevangen dat de verbinding verbroken was. Werd er, ondanks het Japanse bericht dat Overakker had gecapituleerd, toch nog doorgevochten? Algemeen: wat gebeurde op Sumatra? Hoe werden er de

krijgsgevangenen behandeld? Wat was het lot der Europeanen? Het waren allemaal vragen waarop geen antwoord kon worden gegeven. Vandaar dat Helfrich in samenwerking met de Britse geheime dienst besloot, een eerste geheime agent naar Sumatra te zenden. Hij koos er een van de vijf officieren van het Knil voor uit die in '41 naar Engeland waren gezonden en die begin maart '42 met de 'Colombia' op Ceylon waren gearriveerd: luitenant H. E. Wijnmalen. Deze had als nadeel dat hij geen Indonesiër was maar een Indische Nederlander, evenwel: hij had een nogal donkere huidskleur. Hij had op Sumatra gediend, nl. in het gebied van Padang, en hij kende de taal der Minangkabauers.

De opzet was dat hij, na niet ver van Padang geland te zijn, zich al inheemse zou vermommen en dat hij, afgezien van de algemene inlichtingen die hij zou kunnen verzamelen, contact zou trachten op te nemen met de troepen van Overakker. 'Men wist', aldus later luitenant-ter-zee eerste klasse C. W. Th. baron van Boetzelaer, commandant van de onderzeeboot 'K 15' die hem zou afzetten, 'dat er boven Padang nog troepen waren en daarmee moest hij in contact komen.'¹ 'Boven Padang' – ja, maar Overakkers laatste bericht was uit het Alasdal gekomen, dat hemelsbreed meer dan 500 km van Padang verwijderd is. Met Wijnmalen was de afspraak gemaakt dat hij elf dagen na te zijn afgezet, weer op dezelfde plaats door de 'K 15' zou worden opgehaald en dat, kwam hij in de betrokken nacht niet opdagen, de 'K 15' ook in de twee daarop volgende nachten een rubberboot naar de kust zou zenden, waar de geheime agent zijn aanwezigheid met een seinlamp zou melden.

Wijnmalen werd door de 'K 15' in de nacht van 12 op 13 mei 30 km bezuiden Padang naar een klein eiland gebracht. De 'K 15' keerde in de nacht van 23 op 24 mei en in de twee daarop volgende nachten naar die plek terug. Er was geen spoor van Wijnmalen te bekennen.

De eerste missie van Ceylon uit was volledig mislukt.

Wijnmalen was kort na zijn landing door een inheemse instantie gearresteerd en aan de *Kenpeitai* overgedragen. Alle martelingen ten spijt (ze waren zo sadistisch dat hij op een gegeven moment om een revolver vroeg teneinde zelf een einde te maken aan zijn lijden), weigerde hij iets los te laten. Als spion werd hij door de Japanners geëxecuteerd.

'Het is moeilijk', schrijft Bezemer, 'zich aan de indruk te onttrekken dat het uitzenden van Wijnmalen op te dilettantische wijze is geschied. Zo zou hij blikjes met voedsel hebben meegekregen die in Sumatra

¹ Getuige C. W. Th. van Boetzelaer, *Enq.*, dl. VIII c , p. 1146.

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

onbekend waren, waardoor duidelijk moest zijn, toen hij opgepakt werd, dat hij van buiten af was geïnfiltrerd.¹

★

Gaan wij nu naar Australië, dan zij er allereerst op gewezen dat van Mook en anderen Java hadden verlaten met de stellige indruk dat het daar, conform de aanwijzingen van generaal ter Poorten, in verscheidene streken tot voortgezette strijd zou komen. Gerbrandy stuurde van Mook midden maart het verzoek, hem zo uitgebreid mogelijk in te lichten omtrent de gebeurtenissen in Indië voor en na de algemene capitulatie van het Knil. Van Mook voldeed aan dat verzoek begin april met een lang telegram waarin hij berichtte dat de 'capitulatie eerst 8 maart uitgevoerd' was; hij vervolgde: 'Hiervan schijnen troependelen bezuiden Bandoeng te hebben gebruik gemaakt om zuidwaarts en oostwaarts uit te wijken' (die troependelen waren vrijwel onmiddellijk naar de Knil-kampementen teruggekeerd). 'Of en hoe lang strijd in bergterrein . . . zal kunnen worden voortgezet, is vooral door gebrek aan berichten en kennis omtrent sterkte overblijvende troependelen niet te voorspellen. . . . Aangenomen moet worden dat troependelen onder generaals Schilling, Pesman en Cox' (die generaals hadden zich alle drie op 8, resp. 9 maart overgegeven) 'strijd bezuiden Bandoeng en tussen Bandoeng en Tjilatjap hebben voortgezet, hetgeen ook kan worden verondersteld van troepen benoorden Malang onder generaal Ilgen' (deze generaal had op 9 maart gecapituleerd). In werkelijkheid was op Java niet meer geschied dan dat hier en daar groepen Knil-militairen alsook Australische en Britse militairen zich in bergachtige gebieden hadden teruggetrokken – zij waren evenwel niet in staat met de Japanners gevechten van enige betekenis aan te gaan.

Hoe dit alles zij, het was evident wenselijk om zo spoedig mogelijk een of meer geheime agenten naar Java te laten vertrekken. Gerbrandy gaf daar telegrafisch opdracht toe: ook uit Australië moesten agenten uitgezonden worden.

In welk Geallieerd verband en onder wiens leiding?

In maart en in de eerste helft van april '42, toen MacArthur zijn hoofdkwartier nog niet had opgericht, waren de verhoudingen in Australië bij uitstek verward. Pas op 18 april trad MacArthur als opperbevelhebber in de *South-West Pacific Area* in functie met de Australische

¹ Bezemer, p. 141.

opperbevelhebber, *General Sir Thomas A. Blamey* onder zich als *Commander Allied Land Forces*. Blamey was het die later in april, in overleg met de Britse militaire autoriteiten in Londen, opdracht gaf, een speciale organisatie op te richten voor het verzamelen van *intelligence* en het uitvoeren van geheime operaties in MacArthurs gezagsgebied: het *Inter-allied Services Department* oftewel het *ISD*. Hoofd daarvan werd een Brits reserve-officier, *Lieutenant-Colonel G. Egerton Mott*. Wij komen in latere hoofdstukken terug op dat *ISD* en op de diverse reorganisaties die in '42 en in '43 op het gebied van de geheime diensten werden uitgevoerd – voorschands heeft de lezer slechts met Egerton Mott te maken.

Deze Britse officier nu was al in Australië aan het werk getogen voordat het *ISD* werd opgericht. Hij was in Soerabaja firmant geweest van een grote Britse firma en tegelijk vertegenwoordiger van de (in Zuidoost-Azië in hoofdzaak met op economisch gebied vooraanstaande Britten werkende) Britse *Special Operations Executive*, oftewel *SOE*, niet van de Britse *Military Intelligence*. Wij herinneren er aan dat men die twee Britse geheime diensten scherp van elkaar dient te onderscheiden: een van de belangrijkste taken van de *Military Intelligence*, d.w.z. van *MI-6*, was het verzamelen van militaire inlichtingen, *SOE* daarentegen, in de zomer van '40 opgericht, diende de sabotage in de bezette gebieden te bevorderen en moest toewerken op de vorming van ondergrondse legers. Egerton Mott was dus geen ervaren *Intelligence*-man maar hij representeerde wèl een Britse geheime dienst en dat feit liet niet na op de in Australië aangekomen Nederlandse autoriteiten indruk te maken. Van de Britse *Military Intelligence* wisten zij weinig, van *SOE* niets, en de verwoede onderlinge strijd welke die twee geheime diensten in Londen leverden, was hun onbekend. Egerton Mott representeerde voor hen 'de' Britse *Intelligence* die al vóór de oorlog (en toen goeddeels ten onrechte) de naam had gehad, een bij uitstek deskundige en efficiënte dienst te zijn.

Onder die uit Indië ontkomen Nederlanders waren er twee die in Indië op *Intelligence*-gebied actief waren geweest of met bepaalde aspecten daarvan te maken hadden gehad: Lovink, die de Japanse spionage bestreden had en in dat kader nauw met de Britse alsook met de Amerikaanse en de Franse *Intelligence* had samengewerkt, en Warners die ir. Jansen opdracht had gegeven, bruikbare zenders te construeren. Ook bevond zich in Australië kapitein-luitenant-ter-zee G. B. Salm, die in februari '41 door Helfrich als verbindingsofficier naar Melbourne was gezonden en die daar veel contact had gehad met de *Intelligence*-afdelingen van de Australische hoofdkwartieren. Warners nu was er vrijwel onmiddellijk

na zijn aankomst voor gaan zorgen dat de daar gevestigde Nederlands-Indische autoriteiten de beschikking zouden krijgen over een eigen sterke zender; deze was in de eerste plaats nodig om codetelegrammen te wisselen met de zender die Helfrich op Ceylon had kunnen installeren (een van de daar aankomende schepen had een zendinstallatie van de Koninklijke Marine uit Indië meegenomen) – voor verkeer met Helfrich moest aanvankelijk gebruik worden gemaakt van zenders van de Australische strijdkrachten en dat was evident ongewenst. Toen nu vaststond dat Warners naar Londen zou vertrekken, werd de opdracht om voor een zender bij Melbourne te zorgen aan een verbindingsspecialist van de Koninklijke Marine gegeven, luitenant-ter-zee eerste klasse J. J. Quéré – onder diens verantwoordelijkheid kwam die zender door de bemoeienissen van ir. Jansen tot stand; hij werd in juli '42 in gebruik genomen.

Ook Salm kreeg een belangrijke taak. MacArthur en Blamey achtten het van vitaal belang dat er een Nederlands militair bureau kwam dat alle over en eventueel uit Indië verkregen berichten zou verzamelen en analyseren – wenselijk was óók (er was in die tijd in Australië een aanzienlijke angst voor een Japanse Vijfde Colonne) dat aan Nederlandse kant een instantie zou worden opgericht die werkzaam zou zijn op veiligheidsgebied. Salm kreeg onmiddellijk de nodige hulp van de Australiërs en Amerikanen (hij had bureauruimte, kantoorpersoneel en schrijfmachines nodig) en spoedig functioneerde onder hem een dienst waarbij niet alleen officieren van de Koninklijke Marine en van het Knil maar ook enkele Britse en Australische officieren en een aantal burgers werkzaam waren. Die dienst had twee afdelingen: een voor de militaire berichtgeving met als hoofd kapitein Spoor en een veiligheidsafdeling met als hoofd luitenant-ter-zee eerste klasse J. A. F. H. Douw van der Krap. De dienst had, toen hij opgericht werd, geen naam gekregen, maar toen Salm beslissen moest, welk briefhoofd hij zou gebruiken, koos hij er een: de *Netherlands Forces Intelligence Service* oftewel de *Nefis*.

Wij onderstrepen dat Salm en zijn *Nefis* in die vroege fase niets te maken kregen met het uitzenden van geheime agenten naar Indië: dat was het werk van Egerton Mott.

Uiteraard had deze behoefte aan Nederlandse assistentie. Wie hem het beste zou kunnen helpen, was Lovink – deze had trouwens met gouverneur-generaal van Starckenborgh de afspraak gemaakt dat hij, buiten Indië gekomen, vooral op het gebied van het geheime werk actief zou zijn. Lovinks eerste taak was evenwel, van Starckenborghs waarschuwing inzake van Mook persoonlijk aan Gerbrandy over te brengen. Overigens

werd het hem in Australië ook niet mogelijk gemaakt, ten aanzien van eventuele geheime operaties actief te worden, want van Mook zei hem dat hij nu de baas was en dat hij de leiding bij die operaties aan van der Plas wilde toevertrouwen. Een burger! Die opzet werd door schout-bij-nacht Coster afgewezen: deze gaf Quéré de opdracht, Egerton Motts medewerker te worden – het was Lovink die Quéré bij Egerton Mott introduceerde. Niet dat Quéré iets voor de hem gegeven opdracht voelde! Hij was in '34, dertig jaar oud, als marine-officier in Indië gekomen, was er o.m. commandant van een jager geweest en later hoofd geworden van het verbindingsbureau van de marine te Soerabaja. Toen er na de Slag in de Javazee vrijwel geen verbindingen meer te onderhouden waren, had hij de opdracht gekregen om naar Londen te gaan waar de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, Furstner, graag over die deskundige kracht beschikte – hij had Australië bereikt in een van de twee *Catalina's* die op de avond van 6 maart Java hadden verlaten. Van Indië kende hij slechts de grotere plaatsen – hij was nooit in een *kampong* of in het oerwoud geweest. Nu moest hij in Australië blijven en verantwoordelijkheid aanvaarden op een gebied waarvoor hij de kennis miste en waarop hij geen enkele ervaring bezat! Hij drong er bij Coster op aan, een legerofficier te benoemen die de omstandigheden in Indië beter kende dan hijzelf. 'Maar mijn argumenten', schreef hij later¹, 'waren van geen nut en zo werd ik tegen mijn wil bij het *Intelligence*-werk betrokken. Ik heb me dikwijls afgevraagd of dit van marinezijde geen chauvinisme is geweest om de marine op de voorgrond te plaatsen.'² Een ongelukkige beslissing! Toen zijn dienst zes maanden later nog geen enkel gegeven uit Indië had opgeleverd, schreef van Hoogstraten aan van Mook dat

'Coster in de eerste plaats de fout heeft gemaakt, dit werk toe te vertrouwen aan een marine-officier (Quéré), die op het gebied van de radioverbindingen ongetwijfeld kwaliteiten heeft doch van Indië zo goed als niets afweet, en zulks terwijl een ander ten volle voor de leiding van dit werk gekwalificeerd officier aanwezig was in de persoon van Spoor.'³

¹ Brief van J. J. Quéré aan K. W. L. Bezemer, aangehaald in Nortier, p. 65. ² Wij citeren in dit verband een passage uit het dagboek van kolonel Sandberg, de Nederlandse vertegenwoordiger bij MacArthurs hoofdkwartier, die midden juni '42 schreef: 'De beruchte tegenstelling Leger -- Marine heeft nog niets van haar kracht verloren; de Marine doet nog steeds moeite, natuurlijk verdekt en daarom des te gevaarlijker, het leger in een hoek te drukken; het is eigenlijk bedroevend en beschamend.'³ Brief, 2 okt. 1942, van van Hoogstraten aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2).

‘SCHAMELE OVERSCHOTTEN’

Hoe dit zij, Quéré kreeg een kamer in het bureau dat Egerton Mott in Melbourne had kunnen inrichten, constateerde tot zijn genoegen dat deze in een oud landhuis buiten Cairns, dat benoorden Brisbane ligt, een opleidingsschool voor geheime agenten kreeg alsmede, te Batchelor, ca. 100 km bezuiden Darwin, een vooruitgeschoven zendpost die voor het contact met uit te sturen agenten kon worden gebruikt. Kortom: Egerton Mott kreeg kennelijk de zaak goed van de grond.

Er is later over Quéré verschillend geoordeeld. In een begin februari '43 opgesteld lang overzicht, ‘Geheime diensten’, schreef van der Plas over hem:

‘Een wel zeer aantrekkelijke figuur als mens. Eerlijk en correct. Zeer toegewijd. Mist wèl intuïtie en fantasie, bij dit werk onmisbaar. Is geneigd, formalistisch disciplinair te zijn. Mist ... voldoende organisatievermogen ... Het schuilt overigens voor een groot gedeelte hierin dat Quéré wel zelf nauwgezet en veel werk verzetten kan, maar niet goed anderen efficiënt kan laten werken ... Als radiotechnicus zeer goed.’¹

Niet gering die bezwaren: gebrek aan intuïtie en fantasie, te formalistisch, geen groot organisatievermogen, kortom: volgens van der Plas was Quéré geen capabel en inspirerend leider op het bij uitstek moeilijke en hachelijke terrein van het wegsturen en dirigeren van geheime agenten – anderen hebben zich nog negatiever over Quéré uitgelaten. Wij achten die verschillen in beoordeling van ondergeschikte betekenis en zien Quéré veeleer als een figuur die wegens zijn eigen gebrek aan kennis en ervaring (waar hij waarschuwend op had gewezen!) volledig op het kompas van Egerton Mott voer en wiens formalisme (‘hij was’, zei een van zijn toenmalige aspirant-geheime agenten, ‘een vent die voortdurend op zijn strepen stond’²) door ons gezien wordt als een symptoom van innerlijke onzekerheid. Als gehoorzaam marine-officier deed hij werk waarvan hij wist dat hij er de geschiktheid en de scholing voor miste. Dat zou ook blijken.

★

Begin april '42 ging Gerbrandy er na overleg met Furstner accoord mee

¹ Van der Plas: ‘Geheime diensten’ (8 febr. 1943), p. 14 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20–1). ² K. G. P. Michielsens, 27 sept. 1985.

dat Quéré in Australië zou blijven. De bedoeling was dat de 'K 12' zou worden gebruikt voor het overbrengen van de eerste geheime agent naar Java en van der Plas vond daar in die tijd een kandidaat voor die hem in alle opzichten geschikt leek: een van de leerling-vliegers, sergeant-vlieger *Raden* Iswahjoedi Wirjomihardjo. Diens uitzending zou het grote voordeel bieden dat een Javaan als geheim agent actief zou worden. Ook kon van der Plas de naam en het adres geven van een inheems bestuursambtenaar: een *wedono* in het uiterste zuiden van de residentie Besoeki, aan Java's zuidkust dus (zie kaart III op pag. 58-59), van wie hij vertrouwde dat hij bereid zou zijn, hulp te verlenen. Niet dat Iswahjoedi's inzet niet kennelijk grote risico's met zich zou brengen! In maart, april, mei en juni '42 wist niemand van Java te ontsnappen – wat daar gebeurde, wat daar aan maatregelen werd genomen (maatregelen waarmee elke geheime agent rekening zou moeten houden), kon slechts worden afgeleid uit de door Batavia en Tokio omgeroepen berichten. De Australiërs hadden er een ontvangstation voor, waaraan personen verbonden waren die het Japans meester waren – aan hen werden in maart of april enkelen toegevoegd die Nederlandse of Maleise teksten konden uitwerken. Er werd aanvankelijk niet veel opgevangen. Het 'Overzicht van de luister-rapporten 10-14 april 1942' (lang niet al die overzichten zijn bewaard gebleven) vermeldt:

'De berichten die ons in deze periode over Nederlands-Indië bereikt hebben, zijn schaars. De Japanners gaan voort met de bezetting van de eilanden, o.a. Billiton (10 april). De tegenstand op Sumatra schijnt geëindigd te zijn; op Java duurt hij echter nog voort' –

waarop men die laatste conclusie heeft gebaseerd, is ons niet duidelijk.

De uitzendingen van Radio Batavia in het Nederlands werden op 1 mei voor het eerst opgevangen. Enkele weken eerder waren op Java drie Nederlanders terechtgesteld omdat zij naar Geallieerde uitzendingen hadden geluisterd en het opgevangen nieuws hadden verspreid – hieromtrent werd geen bericht in Australië opgevangen maar dat geschiedde wél, nl. in de vorm van een bericht van Radio Tokio en andere Japanse zenders, toen begin mei om diezelfde reden nog eens twee Nederlanders geëxecuteerd waren. 'Zeer voorzichtig', aldus het 'Overzicht luisterrapporten korte golf-stations 5-11 mei 1942'²,

¹ Exemplaar in IC, L 70. ² A.v. .

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

'kan hieruit het volgende geconcludeerd worden:

- a. de Japanners hebben geen of niet alle radio-ontvangsttoestellen in beslag genomen;
- b. zij hebben geen of niet alle Europeanen geïnterneerd;
- c. er is contact tussen de Europeanen;
- d. er worden buitenlandse radio-uitzendingen opgevangen;
- e. de geest van verzet leeft' –

die vijfde conclusie lag in de lijn van die welke eerder was getrokken: dat de militaire tegenstand op Java voortduurde.

Dat laatste werd door de drie Nederlanders die in juli '42 van Java wisten te ontsnappen: C. C. van der Star, W. Stokhuyzen en de Knil-kapitein F. van der Veen (zij kwamen op 6 augustus op het eiland Rodriguez aan en eind september op Ceylon), bevestigd, waarbij kapitein van der Veen zei, vernomen te hebben dat zich nog troepen bevonden ten zuiden van Garoet en bij Buitenzorg (zie kaart III op p. 58-59) en dat die laatste goed bewapend zouden zijn¹ – het staat voor ons overigens vast dat wat zij over de toestanden op Java wisten te berichten, Egerton Mott en Quéré niet heeft bereikt voordat zij hun eerste *party* uitzonden.

Die twee waren er in de maanden april, mei, juni en juli '42 niet in geslaagd, *Raden Iswahjoedi* op Java aan land te zetten, trouwens: door het plan om uitsluitend een Javaan uit te zenden had Egerton Mott een streep gehaald. Hij had, uitgaande van zijn 'typisch Engelse ideeën', aldus later van der Plas, op schrift gesteld dat er steeds uit meer dan één persoon bestaande *parties* moesten worden uitgezonden en dat al die *parties* door 'a white man' moesten worden geleid² – een opzet die in heel Zuidoost-Azië riskant was maar dubbel riskant op het dichtbevolkte Java, waar onbekende blanken onmiddellijk de aandacht zouden trekken.

Hoe kreeg men die blanken en trouwens ook hun helpers bijeen? Quéré droeg er zorg voor dat alle militairen van de Koninklijke Marine en het Knil in Australië een rondschrijven ontvingen waarin vrijwilligers werden opgeroepen voor acties die als gevaarlijk werden aangeduid. Er meldden zich omstreeks dertig aan: meer dan er nodig waren – de selectie nam enige tijd in beslag.

De bedoeling was dat de eerste *party* naar Java, aldus kolonel J. J.

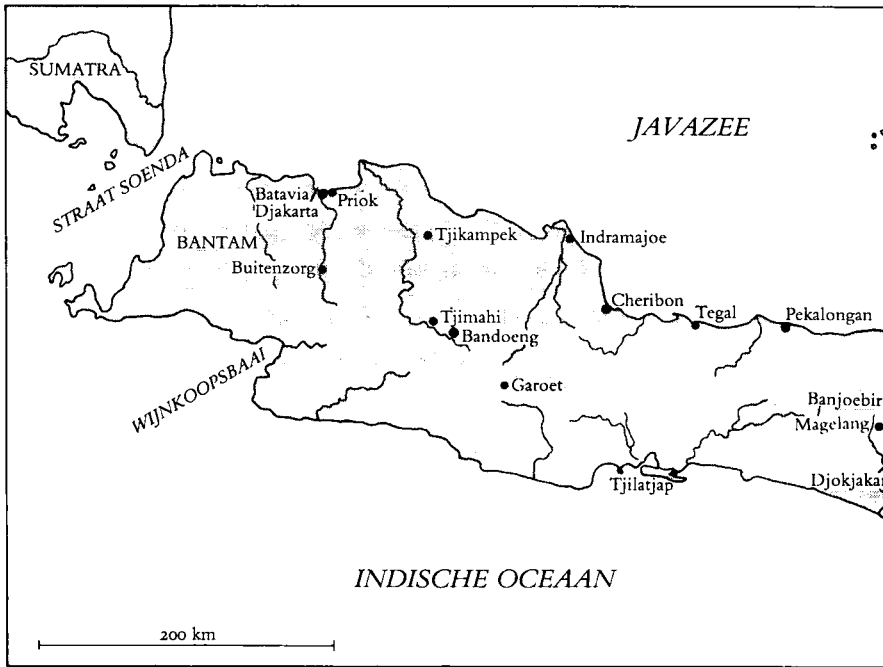
¹ Voor zijn vertrek van Java had van der Veen een gesprek kunnen voeren met kapitein R. J. de Lange die tot zijn arrestatie in midden augustus '42 van Bandoeng uit een brede illegale activiteit had ontplooid. ² Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1357.

Nortier in *Acties in de Archipel*¹, ‘algemene inlichtingen over geheel Java’ zou verzamelen en er ‘een subversieve beweging’ zou oprichten² – beweging o.m. voor het uitvoeren van sabotage, conform de algemene opzet van *SOE*.³ Uiteraard diende de *party* zendverkeer met Australië te onderhouden. Ir. Jansen had daar zijn zendapparaat voor voltooid: een zender die zijn energie moest ontlenuen aan een door een fiets aangedreven dynamo. Dat apparaat was verpakt in drie grote metalen kisten die samen ca. 70 kilo wogen maar niet van draagriemen waren voorzien. Daarnaast zou de eerste *party* nog veel méér bagage krijgen: wapens, munitie, sabotagemiddelen en verpakt voedsel – alle bagage bijeen zou, de zender inbegrepen, meer dan een ton wegen. Die bagage moest aan land gebracht en goeddeels begraven worden – de leden van de *party* of, in hun opdracht, anderen zouden dus vele malen naar of naar de buurt van de landingsplaats ‘moeten gaan.

In april '42 bleek dat de ‘K 12’, die volgens de oorspronkelijke opzet slechts *Raden* Iswahjoedi aan land zou zetten, gerepareerd moest worden. Was soms een Amerikaanse onderzeeboot beschikbaar? Egerton Mott kon er niet één loskrijgen. In augustus was de ‘K 12’ vaargereed (voor haar herstel had, schrijft Bezemer, haar machinekamerpersoneel en dat van de uitgeschakelde ‘K 9’ ‘dag en nacht gezwoegd’⁴) en was de *party* gevormd. De leider was een Australiër van Nederlandse afkomst en in Indië geboren, luitenant G. C. M. van Arcken, en er waren drie leden: een onbekende tweede Australiër, *Raden* Iswahjoedi en een telegrafist van de marine, W. F. Schenau. Onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse T. Brunsting kwam de ‘K 12’, die voor de eigenlijke landing twee Australische canvasjollen bovendecks en een opvouwbare ronde rubberboot benedendecks meevoerde, op 28 augustus bij Cairns aan. De *party* werd ingescheept. Nog voor Darwin was bereikt, werd met een van de twee jollen geoefend – die jol sloeg vol water door een achterin komende golf en zonk. In Darwin werd een vervangende jol verkregen maar deze was zo oud dat ze na enkele dagen lek raakte en dus onbruikbaar was.

De bedoeling was dat de *party* aan Java’s zuidkust zou landen, dicht bij de plaats waar de door van der Plas genoemde *wedono* woonde. Dat had een groot nadeel: aan die zuidkust staat een sterke branding – dat

¹ Dit in 1985 verschenen boek is, hier en daar aangevuld met gegevens die K. W. L. Bezemer in 1967 heeft gepubliceerd in zijn boek *Verdreven doch niet verslagen*, onze belangrijkste bron voor hetgeen wij in dit deel over de van Australië uit ondernomen geheime operaties te berichten hebben. ² Nortier, p. 75. ³ Het operatiebevel was door schout-bij-nacht Coster ondertekend. ⁴ Bezemer, p. 190.

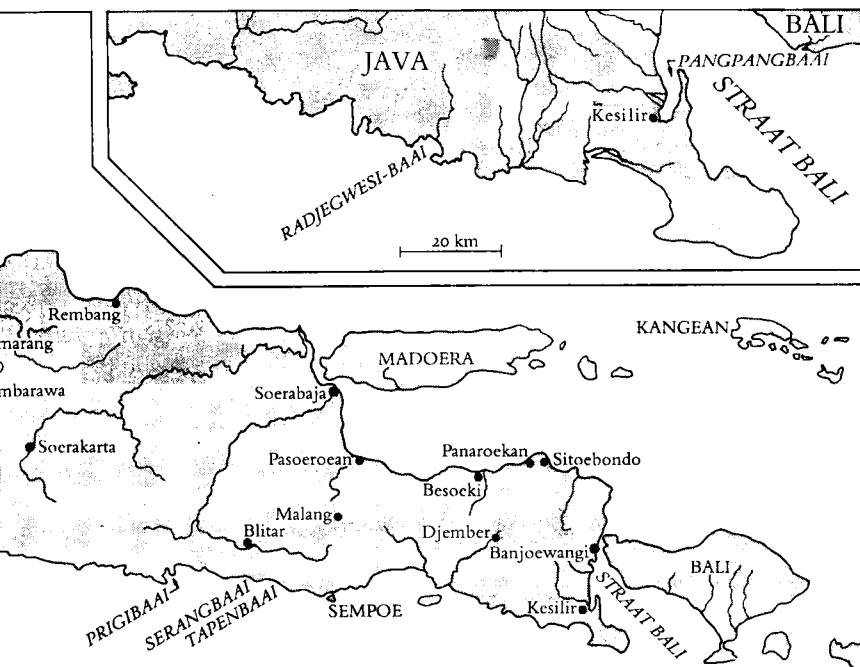
III. Java

In rood: namen van baaien, plaatsen en eilanden die een rol hebben gespeeld in de van Australië uit ondernomen geheime operaties

nadeel werd evenwel door schout-bij-nacht Coster als een voordeel gezien: deze ging er namelijk van uit dat de Japanners zouden aannemen dat landingen op de zuidkust zouden worden nagelaten.

Na een moeizame tocht (de motoren van de 'K 12' vertoonden telkens hinderlijke gebreken) kwam de 'K 12' in de nanacht van 14 september in de Radjgawesi-baai aan (zie kaart III), waar op de in Australië bepaalde landingsplaats, midden in de baai, zo veel branding bleek te staan dat een landing onmogelijk was; een punt in het oosten van de baai leek geschikter. Er was evenwel een inheemse prauw in de buurt – de 'K 12' ging op de bodem liggen en wachtte. In de vooravond van de 15de kwam zij boven water. De party scheepde zich in de rubberboot in; in de enige jol die over was, voeren een kwartiermeester en een matroos van de 'K 12' mee en in die jol was ook het grootste deel van de voorraden

EERSTE GEHEIME MISSIE NAAR JAVA

geplaatst. Daarna liep alles mis. Beide boten sloegen om, bijna alle voorraden zonken met de zender naar de bodem van de Indische Oceaan. De leden van de *party* en de twee opvarenden van de 'K 12' konden nadien slechts één ding doen: pogen weer aan boord van de onderzeeboot te komen. Met behulp van enkele inheemse prauwen lukte dat op de avond van de 16de. De 'K 12' voer naar Fremantle terug (en werd onderweg nog bijna tot zinken gebracht door een Amerikaanse *Catalina* die de Nederlandse onderzeeboot voor een Japanse had aangezien) – de operatie was mislukt, behoudens dan dat de leden van de *party* in het etmaal dat zij aan land waren geweest, enige kennis van de betrokken streek hadden opgedaan en vernomen hadden dat voor niet-Indonesiërs op Java speciale vergunningen nodig waren om te reizen; hoe zulk een vergunning er uitzag, wisten zij niet.

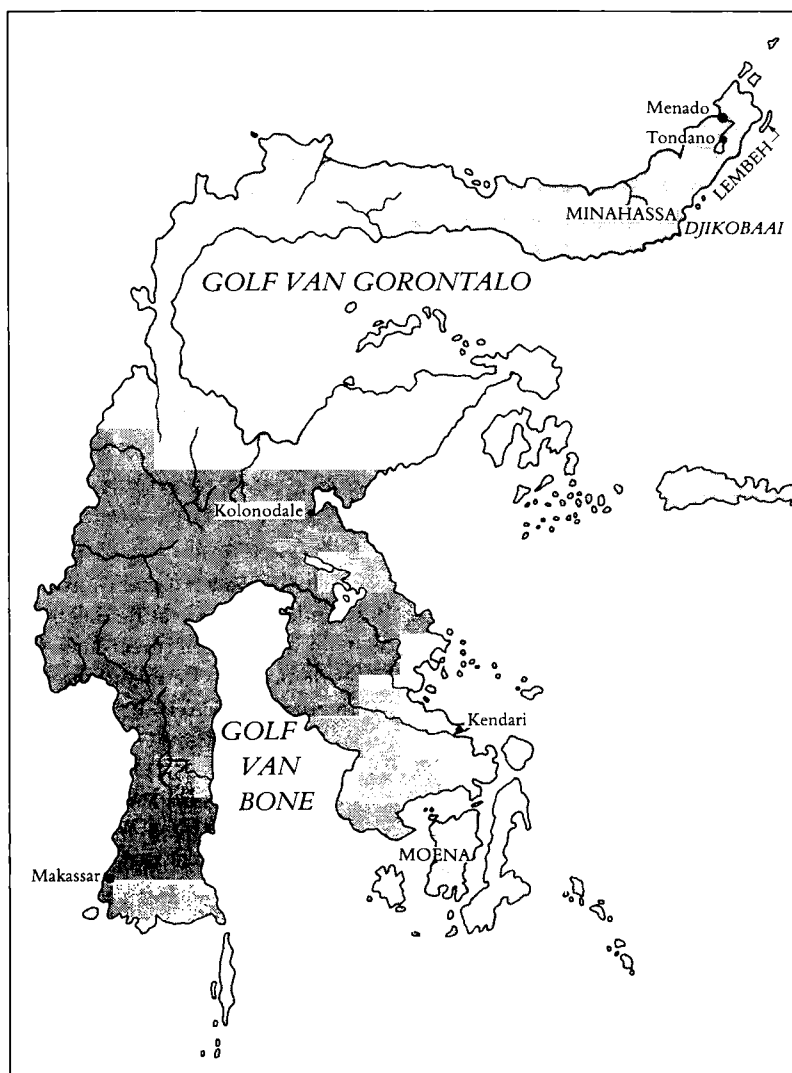
Nog voor de mislukking van de eerste geheime operatie naar Java was het met zulk een operatie naar Celebes misgegaan.

Die operatie was gevolg van het feit dat in de eerste helft van juni uit Midden-Celebes van de Knil-luitenants W. H. J. E. van Daalen en J. A. de Jong die met enkele tientallen onderofficieren en ruim honderd manschappen geweigerd hadden te capituleren, enkele telegrammen waren ontvangen, verzonden met gebruikmaking van een zender van het Binnenlands Bestuur te Kolonodale (zie kaart IV op pag. 61); in die telegrammen was dringend om hulp gevraagd. In Australië werd besloten die hulp te sturen, waarna Radio San Francisco op 20 juni in haar normaal programma een 'boodschap aan luitenant de Jong' uitzond waarin de hulp werd toegezegd, zij het dat daarmee, aldus de boodschap, 'verscheidene weken gemoeid' zouden zijn. Midden juli werden boven het betrokken gebied door een grote Amerikaanse bommenwerper pakketten afgeworpen – zij vielen alle in Japane handen en de twee genoemde luitenants werden enkele weken later gevangen genomen en vervolgens geëxecuteerd.

Hun berichten hadden Egerton Mott en Quéré tot het besluit gebracht, een *party* naar Midden-Celebes te zenden om er een inlichtingengroep te vormen en contact op te nemen met van Daalen en de Jong.¹ Leider van de *party* werd een naar Australië ontkomen ingenieur van Verkeer en Waterstaat die Midden-Celebes goed kende, reserve-luitenant R. T. Hees ('een blonde Hollander met blauwe ogen', schrijft Nortier²) en aan hem werden nog twee Europeanen toegevoegd: de telegrafist B. Belloni en de zeemilicien J. A. Brandon.³ Er werd te hunnen behoeve een prauw met zijn inheemse bemanning gehuurd (een bemanning, 'waarvan', aldus Nortier, 'de betrouwbaarheid niet zeker was'⁴) – die prauw verliet Darwin op 24 juni. Twee-en-een-halve week later werden in Australië zwakke radiosignalen van de *party* opgevangen, de inhoud van het bericht kon niet worden ontcijferd.

De *party* ging op Celebes aan land, enkele tientallen kilometers bezuiden Kolonodale. Vrijwel onmiddellijk werden de Japanners ingelicht

¹ De Amerikanen hadden gewild dat de *party* bovendien opdracht zou krijgen, na te gaan of van Celebes uit clandestiene rubbertransporten konden worden georganiseerd – deze verzwareng van de taak was geweigerd. ² Nortier, p. 71. ³ Om Hees enigmate te camoufleren was in Australië zijn haar donker geverfd en was hem haarverf meegegeven. ⁴ Nortier, p. 70.

IV. Celebes

In rood: namen van baaien, plaatsen en eilanden die een rol hebben gespeeld in de van Australië uit ondernomen geheime operaties

door een inheems bestuursambtenaar. De *party* die daarvan weet kreeg, voer vervolgens tot bij Kolonodale. Daar kregen verscheidene inheemse bemanningsleden verlof om van boord te gaan; zij wilden, zeiden zij, fourageren. Zij keerden niet terug. Of zij dan wel een inheemse relatie met wie Hees contact had opgenomen, de Japanners gewaarschuwd hebben, is niet bekend, maar de waarschuwing was een feit. Nadat een eerste Japanse aanval op 12 of 13 juli was afgeslagen, volgde spoedig een tweede. Hees en de beide andere Europeanen werden gevangen genomen en midden september samen met drie krijgsgevangenen wier ontsnapingspoging mislukt was, in Makassar terechtgesteld.

In september '42, zes maanden na de algemene capitulatie van het Knil, was de situatie dus deze dat Egerton Mott en Quéré, afgezien van de paar inlichtingen waarmee de eerste *party* van Java was teruggekeerd, niets hadden bereikt.

Behalve naar Java en Celebes waren midden '42 van Australië uit ook pogingen ondernomen om naast het bestaande contact met de Australische en Knil-militairen die op Timor de strijd voortzetten (meer hierover in hoofdstuk 5), ook contact te leggen met de oostelijkste eilandengroepen in de Grote Oost. Op lang niet al die eilanden waren de Japanners komen opdagen, trouwens: het zuiden van Nederlands-Nieuw-Guinea, waar posten gevestigd waren in Merauke en in Boven-Digoel (daar bevonden zich ruim driehonderd geïnterneerde Indonesiërs met ruim tweehonderd leden van hun gezinnen), werd door de Japanners ook met rust gelaten. Er bevonden zich in dit gehele gebied verscheidene telegrafiezenders van de Indische PTT, die na de val van Celebes en Java in verbinding trachtten te komen met Australië. Dat lukte: hun telegrammen, die in open schrift werden uitgezonden, werden door de Australische PTT opgevangen die de Nederlandse autoriteiten waarschuwde. Het betrof hier (zie kaart V op pag. 65) een zendpost op het kleine eiland Kisar dat dicht bij Timor ligt, een op Jamdena (een van de Tanimbar-eilanden), een op Toeal (een van de Kei-eilanden) en vier op Nederlands-Nieuw-Guinea: een in Merauke, een in Boven-Digoel en de zenders die, elders in het binnenland, de bestuursambtenaar dr. J. V. de Bruyn en een commandant van de Veldpolitie, J. P. K. van Eechoud, bij zich hadden. Men kreeg van die zenders slechts plaatselijke berichten die, doordat niet van een code gebruik werd gemaakt, door de Japanners, naar gevreesd

werd, konden worden meegelezen. Ir. Warners liet derhalve aan diegenen die de berichten lieten uitgaan, via de Australische PTT seinen dat zij voorlopig moesten zwijgen maar dat zou worden getracht, hun codes te doen toekomen; was dat gelukt, dan moesten zij, zo werd hun later meegedeeld, in verbinding treden met de zender die Egerton Mott in Batchelor had geïnstalleerd – er werd daar, de primitieve woonomstandigheden ten spijt, met inschakeling van telegrafisten van de Koninklijke Marine geleidelijk aan een heel bedrijf opgebouwd.

In de tweede helft van maart en in april '42 hadden enkele van de genoemde zendposten doen weten dat de Nederlandse bestuursambtenaren en de andere Nederlandse functionarissen die zich op die geïsoleerde punten bevonden, er prijs op stelden, verlof te krijgen om in afwijking van de algemene regel die het gouvernement had gesteld, naar Australië te mogen uitwijken. Dat verlof was geweigerd. Overleg, gepleegd tussen de Nederlands-Indische Commissie, gezant van Aerssen en schout-bij-nacht Coster, had, zo seinde deze laatste op 15 mei aan de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff* te Washington, tot de conclusie geleid, *'that private persons, women and children are allowed to evacuate, but government-officers and police-personnel are to stay at their post.'*¹

Omstreeks de tijd dat dit directief uitging, kwam zich in Melbourne dr. Th. van Nieuwenhuizen melden, gezaghebber op een klein, niet door de Japanners bezet eiland bij Ambon, die, toen hij daar van de Japanners de aanzegging had gekregen om zich op Ambon te laten interneren, het er op had gewaagd om naar Australië uit te wijken. Dat werd hem door van Hoogstraten, de voorzitter van de Nederlands-Indische Commissie hogelijk kwalijk genomen: hij zou zijn post in de steek hebben gelaten. In die tijd nu rees bij van Hoogstraten en anderen het denkbeeld om een militaire bezetting te sturen naar Jamdena en Toeal alsook naar Wamar, het belangrijkste van de Aroe-eilanden (zie kaart V op pag. 65). De gezagvoerder op Jamdena had om hulp verzocht – hij had ook doen weten dat de inheemse bevolking van Wamar enige tijd tevoren de er zich bevindende Nederlanders had gevangen genomen en aan de Japanners op Ambon uitgeleverd. MacArthurs hoofdkwartier achtte de voorgestelde operatie riskant, eigenlijk nauwelijks te verantwoorden (waar kon men krachten vinden om de te verwachten Japanse tegenaanval af

¹ Het telegram wordt weergegeven in het *Memorandum* (z.d.) van de Nederlandse vertegenwoordigers bij de CCS (*National Archives, Washington, RG 165, Box 274*).

te slaan?), maar toen de Nederlands-Indische Commissie bleef aandringen, gaf het hoofdkwartier schoorvoetend toestemming om de expeditie uit te zenden. Met veel moeite kreeg vervolgens schout-bij-nacht Coster er twee-en-tachtig Knil-militairen voor bijeen, aan wie later een peloton van negen-en-twintig Australiërs zou worden toegevoegd.

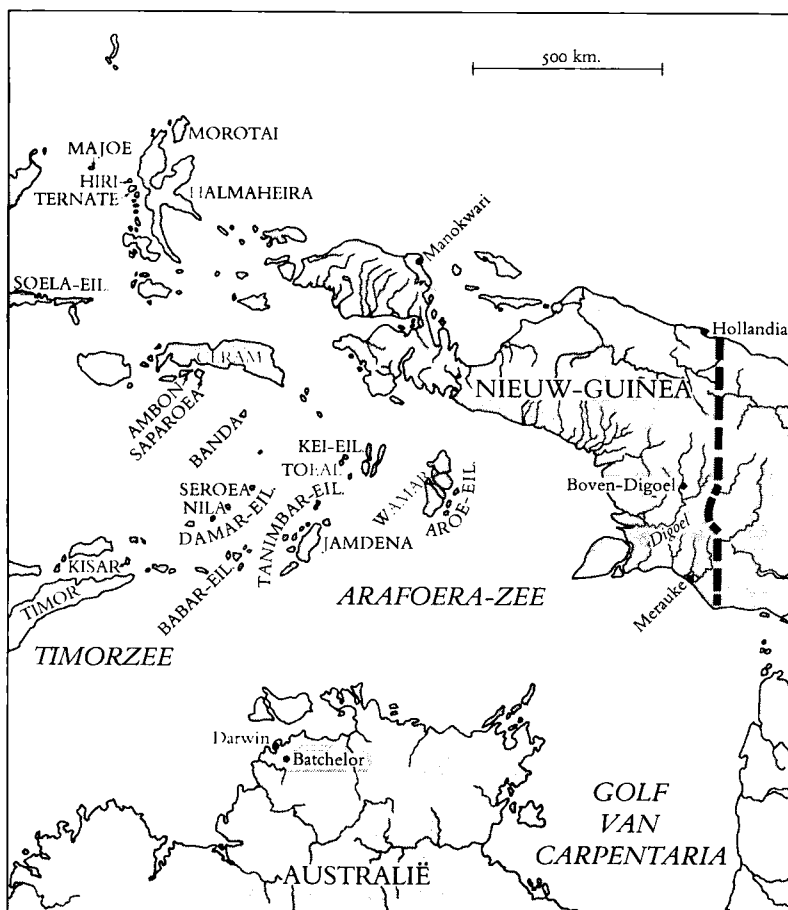
De expeditie werd een volledige mislukking, omdat de zwakke detachementen niet in staat waren, de Japanse tegenaanvallen af te slaan. Het door een kapitein van het Knil gecommandeerde detachement van een-en-veertig man dat op Wamar geland was¹, voer zonder een schot gelost te hebben met hulp van inheemse prauwen naar Darwin terug.² Op Toel werd enige weerstand geboden maar ook hier moest het Knil-detachement de wijk nemen – de detachementscommandant en dr. van Nieuwenhuyzen, als bestuursambtenaar meegezonden, werden door de inheemse bevolking verraden en op Ambon terechtgesteld. Tot een gevecht van enige betekenis kwam het slechts op Jamdena waar de Knil-sergeant J. Tahija op 30 juli de Japanners verliezen kon toebrengen, maar toen daags daarna twee motorvaartuigen verschenen met de negen-en-twintig Australiërs, werden deze door de Japanners beschoten – de commandant sneuvelde, de overigen keerden in hun motorboten naar Australië terug. Tahija en enkele anderen maakten voor hun terugvaart gebruik van een inheemse prauw.

Van de twee-en-tachtig Knil-militairen die op deze onberaden expedities waren uitgezonden (Helfrich, die in het plan niet gekend was, schrijft over 'nutteloze speldeprikken' en 'onnodig offeren van mensen'³), konden slechts vijftig weer Australië bereiken.

Wij voegen aan dit alles nog toe dat men in Australië aan de inheemse

¹ Op dat eiland bevond zich toen een door Egerton Mott uitgezonden *party* die uit twee man bestond: een Australische kapitein en een Deense parelvisser die de wateren van dit deel van Indië goed kende. Zij waren met een schoener via Merauke op Wamar aangekomen – met dit schip voeren zij op 31 juli '42 naar Australië terug. ² Tegen het uitzenden van de kapitein die als onbekwaam bekend stond ('in het vooroorlogse promotie-systeem is hij', aldus van Eechoud, 'zoals de uitdrukking luidde, door ademen kapitein geworden, maar hij had normaal niet eens korporaal kunnen worden'), was door kapitein Spoor gewaarschuwd en de militaire arts die met de expeditie meeging, had uit Darwin geseind, dat de detachementscommandant 'ontoerekeningsvatbaar' was. Tegen de kapitein is later voor de krijgsraad vijf jaar gevangenisstraf geëist – de raad heeft hem één jaar en acht maanden opgelegd 'met de overweging', aldus weer van Eechoud, 'dat hier de legerleiding het meest heeft gefaald' (getuige J. P. K. van Eechoud, *Enq.*, dl. VIII c, p. 703) – juister dunkt ons: de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, schout-bij-nacht Coster. ³ Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 105.

'NUTTELOZE SPELDEPRIKKEN'

V. Het oostelijk deel van de Grote Oost

De namen van de eilanden die het Knil in juli '42 trachtte te bezetten (Jamdena, Wamar en Tora), zijn in rood gedrukt alsmede de namen van eilanden waarop zich de van Australië uit ondernomen geheime acties richtten.

'SCHAMELE OVERSCHOTTEN'

opvarenden van de prauwen uit Wamar en Jamdena hun vaartuigen heeft ontnomen om ze voor het uitzenden van *parties* te gebruiken en dat van der Plas negen maanden later constateerde dat men aan die opvarenden, zo schreef hij, 'zelfs niet de . . . beloofde beloning had gegeven'¹; voorts, dat de bestuursfunctionaris van Kisar, R. O. van den Hout, ongeveer een jaar lang via zijn PTT-zender weerberichten naar Batchelor heeft uitgezonden, dat hij midden '43 gesmeekt heeft hem op te halen, dat men daartoe van Australië uit geen kans heeft gezien en dat van den Hout door de Japanners is gegrepen en terechtgesteld; tenslotte, dat, afgezien van de strijd op Timor, het enig positieve dat in '42 van Australië uit in de Grote Oost werd bereikt, was dat medio '42 in Merauke, mede ter bescherming van een vliegveld dat daar zou worden aangelegd, een Amerikaans-Australisch garnizoen werd gelegerd; bij dat garnizoen bevond zich ook een Knil-compagnie van ruim honderdvijftig man, welke compagnie, aldus Nortier, na de ontruiming van Timor 'voor lange tijd de enige operationele eenheid van het Knil in het Verre Oosten (zou) blijven.'²

Schamel overschot van een strijdmacht die luttele maanden tevoren omstreeks tachtigduizend militairen had geteld.

★

Voor de oorlogvoering tegen Japan was Nederland een mogendheid geworden van een vrijwel te verwaarlozen betekenis.

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ² Nortier, p. 179.

Londen '42

Voordat van Mook in november '41 tot minister van koloniën was benoemd, had hij, gelijk vermeld, aan van Starckenborgh verklaard dat hij het regeringsbeleid ten aanzien van Nederlands-Indië onderschreef. Er stak in die verklaring een onzuiver element. Koningin Wilhelmina was op 10 mei '41 in een radiotoespraak niet verder gegaan dan te zeggen dat het haar voornemen was, na afloop van de oorlog 'ruime gelegenheid te scheppen om wensen en opvattingen te mijner kennis te brengen inzake . . . de aanpassing van de structuur der overzeese gebiedsdelen en de bepaling van hun plaats in het koninkrijk overeenkomstig de gewijzigde omstandigheden'¹, en van Starckenborgh had hier op 16 juni '41 in de toespraak waarmee hij de nieuwe zitting van de Volksraad opende, slechts aan mogen toevoegen dat de regering zich voorstelde, na afloop van de oorlog een conferentie van vooraanstaande personen uit de verschillende delen van het koninkrijk te beleggen. De koningin vond die toezegging, aldus Gerbrandy in de ministerraad, 'onvoorzichtig'² – de Indonesische nationalisten daarentegen waren van oordeel dat zij, omdat zij van puur formele aard was, lang niet ver genoeg ging.

Van Mook had begrip voor hun ontevredenheid.

Zolang hij directeur van Economische Zaken was, was het algemene regeringsbeleid niet zijn ressort geweest en toen hij per 1 januari '42 tot luitenant-gouverneur-generaal was benoemd, had hij zich volledig op het urgente probleem van de Amerikaanse wapenleveranties geconcentreerd. Was tot hem doorgedrongen dat de verhouding tussen het gouvernement en de Indonesische nationalisten in de maanden van de Japanse invasie was verslechterd? Had hij vernomen dat van Starckenborgh eind december '41 vertegenwoordigers van hun samenwerkingsverbanden had uitgenodigd tot gemeenschappelijk overleg over de wijze waarop de in Indië beschikbare krachten het best bij de oorlogsinspanning konden worden ingeschakeld? Was hem bekend dat dit overleg, dat op 15 januari in Djokjakarta had plaatsgevonden, zakelijk slechts had opgeleverd dat afgesproken was, een tweede samenkomst te houden (die niet

¹ Radio Oranje, 10 mei 1941. ² Ministerraad: Notulen, 8 mei 1941.

is doorgegaan)? Wij weten het niet. Vast staat dat van Mook, op Java teruggekeerd, van militaire zijde had gehoord dat het Knil aan de inheemse militairen weinig had gehad, en persoonlijk in de dagen van strijd die op de Japanse landingen op Java waren gevolgd, had geconstateerd dat de meeste inheemsen de oorlog beschouwden als iets dat buiten hen om ging. In zijn eerder genoemd, begin april '42 uit Melbourne verzonden telegram aan Gerbrandy berichtte hij terzake:

'In het algemeen is houding troepen goed geweest waar leiding krachtig en voortvarend was, al vertoonden ook daar inheemse onderdelen weinig weerstand, terwijl in een aantal gevallen in de Buitengewesten inheemse troepen wapens [en] uniformen aflegden en vluchtten . . . Niet te ontkennen valt dat inheemse bevolking merendeels apathisch tegenover oorlog stond en in aantal gevallen tegen het gezag uit de band sprong zodra het verslaptte. Onze politiek is altijd huiverig geweest, inheems nationalisme als positieve kracht te ontwikkelen waarvan dit verschijnsel en deze tegenstelling tot Philippijnen onvermijdelijk gevolg. Wel is indruk, bevolking als geheel niet vijandig tegenover ons gezag en in sommige gewesten, zoals Oost-Java, houding duidelijk beter dan elders.¹ Meer uitvoerige rapporten worden door van Oyen en Coster samengesteld.'²

¹ Waarop van Mook deze mededeling, die onjuist was, heeft gebaseerd, is niet duidelijk. ² Generaal van Oyen en schout-bij-nacht Coster hebben die 'meer uitvoerige rapporten' niet samengesteld, maar dat is in hun opdracht door anderen gedaan, nl. door luitenant-ter-zee eerste-klasse A. Kroese, de commandant van de torpedo-bootjager 'Kortenaer', die een verslag schreef van de Slag in de Javazee, waarin zijn schip ten onder was gegaan, en door vier eveneens naar Australië ontkomen officieren van het Knil: majoor jhr. Sandberg en de kapiteins Buurman van Vreeden, Coppens en Spoor. Zij stelden een overzicht van de krijgsverrichtingen op, waaraan Sandberg, Spoor en Coppens in aparte bijlagen politieke conclusies verbonden (IC, 72 373).

Sandberg zag geen enkele reden voor ongerustheid: Nederlands-Indië was 'geen nationale eenheid en bovendien zonder Nederlands leiding niet in staat, een eigen staatsorganisatie, waaronder een eigen weermacht, op te bouwen'; er waren in Indië 'ontstellend weinig geschoolde en integere inheemse krachten'; Nederland had in Indië 'op allerlei gebied zeer veel tot stand gebracht' en was daarvoor, meënde Sandberg, ook beloofd: 'De loyale houding van het overgrote deel van de inheemse bevolking tijdens de strijd in Nederlands-Indië is een illustratie van de goede verhouding tussen het Ned. gezag en de bevolking.'

Spoor was kritischer: wel was 'het nationaliteitsgevoel van de Indonesiër beperkt', maar het was 'nimmer in het belang van de gevoerde Nederlandse koloniale politiek geweest, dit nationaliteitsgevoel te stimuleren en te gaan aankweken op universeel Indonesische basis. Doch de thans gevoerde strijd heeft duidelijk aangetoond dat deze grondslag niet kan worden gemist . . . Gemeend wordt, dat het koloniaal beleid er niet in is geslaagd, een universele basis voor bezieling van de heterogene bevolking van Nederlands-Indië te scheppen . . . De politieke oorlogsvoorbereiding heeft gefaald.'

Dat was ook de conclusie van Coppens: 'Wat het inheemse element betreft, is de

‘Onze politiek is altijd huiverig geweest, inheems nationalisme als positieve kracht te ontwikkelen’ – een belangrijke zin! Van Mook meende kennelijk dat de regering wezenlijk verder moest gaan dan zij tot dusver had gedaan (vandaar ook zijn verwijzing naar de Philippijnen). Hoe ver? En zou hij de regering er toe kunnen bewegen, voor de Indonesiërs een politiek perspectief te openen waarin dat nationalisme zich wèl als ‘positieve kracht’ zou kunnen ontplooiën?

Van Mook en Soejono worden minister

Begin april '42 kwam, gelijk al vermeld, voor van Mook vast te staan hoe de beschikbare leidinggevende krachten het best verdeeld konden worden: van Hoogstraten, Smits en Loekman Djajadiningrat zouden als Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland in Melbourne blijven, van der Plas zou naar de Verenigde Staten gaan om daar vooral werkzaam te zijn op de publiciteitssector en hijzelf, Soejono, Blom, Crena de Iongh, prof. Eggens, Honig en Sitsen zouden zich in eerste instantie naar Londen begeven – daarheen zouden ook Lovink en Warners vertrekken.

Eerder dan van Mook arriveerde Lovink in Londen – een van de eerste dingen die hij er deed, was van Starckenborghs waarschuwing inzake van Mook aan de minister-president overbrengen.¹ Nu, bij deze, die in de

grondoorzaak van alle teleurstelling te zoeken in het falen, de inheemse militairen te doen gevoelen te vechten voor eigen huis en haard'; derhalve moest na de oorlog aan die inheemsen 'liefde voor land en volk, voor vorstenhuis, . . . worden ingepompt. Aanvangend op onderwijsinrichtingen . . . De leermiddelen moeten van staatswege worden samengesteld.' Wij willen bij dit alles slechts aantekenen dat, behalve talrijke Ambonnezen, de inheemsen die tot het Knil waren toegetreden, zulks eenvoudig om den brode hadden gedaan.

¹ Er was in Australië een zeer koele verhouding ontstaan tussen Lovink en van Mook. In Londen bleef dat zo. 'Ik heb', schreef Lovink in juli '43, toen hij ambassadeur in Tsjoengking was, aan van Mook, 'de oorzaak daarvan nimmer goed begrepen en schrijf haar toe aan ongelukkige misverstanden. Meerdere malen heb ik op het punt gestaan hierover met je te spreken, doch ik vond weinig aanmoediging. Het ware beter geweest, indien ik van mijn kant mijn terughoudendheid opzij had gezet. Dit was mijn fout . . . De gelegenheid is er niet meer voor mij om de eerste stap van toenadering mondeling te doen. Volgaarne neem ik deze echter schriftelijk en betuig oprecht mijn spijt voor mijn tekortkomingen.' (brief, 10 juli 1943, van Lovink aan van Mook, ARA, Coll.-van Mook, 2)

Van Mook liet die brief onbeantwoord.

herfst van '41 al had gearzeld of de portefeuille van koloniën kon worden toevertrouwd aan iemand die op zo geprononceerde wijze lid van de *Stuw*-groep was geweest, vormde die waarschuwing slechts een bevestiging van het wantrouwen dat hij toch reeds koesterde. Van Mook zou, meende Gerbrandy, de toekomst van het moederland in gevaar kunnen brengen. Door hem (en niet minder door koningin Wilhelmina¹) werd van Mook gezien als iemand die, Indië's naoorlogse zelfstandigheid bepleitend, de band tussen het moederland en Indië aanzienlijk losser wilde maken; daaruit zouden, zo zag Gerbrandy het, slechts rampen voortvloeien.

Hij begon met een poging, van Mook op een zijspoor te rangeren: na een eerste gesprek, eind april, bood hij hem de portefeuille van financiën aan.

Met die portefeuille was veel geschoven²: toen jhr. mr. D. J. de Geer, minister-president en minister van financiën, begin september '40 uit het kabinet was verdwenen, had Welter, minister van koloniën, haar *ad interim* aanvaard, bij de vorming van Gerbrandy's tweede kabinet, eind juli '41 (een vorming die was voortgevloeid uit het feit dat Dijxhoorn, de minister van defensie, in wiens beleid de koningin geen enkel vertrouwen meer had, zijn ontslag had genomen), was Financiën, opnieuw tijdelijk, aan mr. M. P. L. Steenberghe, minister van handel, nijverheid en scheepvaart en van landbouw en visserij, toevertrouwd, maar ook dat had niet lang geduurd – een persoonlijk conflict tussen Steenberghe en Gerbrandy was in oktober '41 zo hoog opgelopen dat Steenberghe en, op zijn voorbeeld, Welter uit het kabinet waren getreden. Steenberghe was opgevolgd door P. A. Kerstens, tevoren voorzitter van de Indische Katholieke Partij en lid van de Volksraad, die begin januari '42 in Londen was aangekomen. Met de bedoeling om het ministerschap

¹ Bijna twee-en-een-half jaar later, om precies te zijn: op 18 september '44 (daags dus na de grote Geallieerde luchtlandingen bij Eindhoven, Grave, Nijmegen en Arnhem), schreef van Mook de koningin eigenhandig een briefje waarin hij uitdrukking gaf aan zijn hoop dat Nederland spoedig bevrijd zou zijn. 'Ik zou daaraan', zo vervolgde hij, 'mijn diepe en oprechte dank willen toevoegen voor de steun en het vertrouwen die ik steeds van Uwe Majesteit mocht ondervinden en Haar de verzekering willen geven, dat ik . . . met alle kracht zal blijven strijden voor het volledige herstel van het koninkrijk.' De koningin tekende hierop aan: 'Deze brief zorgvuldig bewaren in het archief, hierin legt v. Mook zijn Rijks-trouw vast, mocht hij daarvan afwijken voor een Indisch plan, dan kan hem deze brief worden voorgehouden W'. (archief kab. der koningin) ² Wij maken de lezer attent op Bijlage I, achter in dit deel: de Nederlandse kabinetten, september 1940 – september 1945.

van koloniën aan van Mook over te dragen (maar deze bleef, gelijk reeds vermeld, in Indië) was Gerbrandy toen mede dat ministerschap gaan vervullen en met de waarneming van het ministerschap van financiën had zich Albarda belast, de minister van verkeer en waterstaat. Er was in april '42 dus geen 'echte' minister van financiën.

Van Mook weigerde de hem aangeboden portefeuille; hij wenste, zei hij, Hoge Commissaris voor Nederlands-Indië te worden, een functie welke hij desnoods kon combineren met die van minister van koloniën of minister zonder portefeuille. 'Hoge Commissaris' zou betekenen dat hij, zij het formeel onder het gezag van de regering, in een ver van Londen gelegen oord met een grote mate van zelfstandigheid alle Indische belangen zou gaan behartigen. 'De voorzitter', aldus de kabinetsnotulen van 29 april '42, 'acht de opvattingen van dr. van Mook niet zonder gevaar. In diens gedachten staat Indië alleen; voor Indië ging hij naar Australië en naar Amerika.' Kerstens die ook al met van Mook gesproken had, viel Gerbrandy bij: 'Dr. van Mook', betoogde hij, 'construeert alles zó dat naast Nederland Indië staat: dit Indië heeft hem uitgezonden en wordt nu door hem vertegenwoordigd; als Hoge Commissaris zijn alle bevoegdheden der Indische regering in hem verenigd.'

Geen Hoge Commissaris dus. Gerbrandy stelde van Mook eerst voor een *fait accompli* door op 6 mei '42 een wetsbesluit te doen verschijnen (koninklijk besluit C 39)², waarin bepaald werd dat het algemeen bestuur van Nederlands-Indië voorshands door de minister van koloniën (op dat moment nog: Gerbrandy) zou worden uitgeoefend, dat 'het opperbevel over de in Nederlands-Indië aanwezige zee- en landmacht' zou berusten 'bij de gezaghebbende, door Ons daartoe aangewezen', en dat de minister van handel, nijverheid en scheepvaart (Kerstens) de Nederlands-Indische zeeschepen onder zijn hoede zou nemen – vervolgens bood hij van Mook het ministerschap van koloniën aan. Van Mook aarzelde of hij dat ministerschap met de ietwat uitgeholde bestuursbevoegdheid zou aanvaarden, maar na overleg in eigen kring en in het vertrouwen dat hij die bevoegdheid op den duur zou kunnen uitbreiden, zei hij tenslotte in een gesprek met Gerbrandy 'ja'. 'Enige punten waaromtrent wij het eens

¹ Ministerraad: Notulen, 29 april 1942. ² Koninklijke besluiten, uitgevaardigd in de periode waarin de Staten-Generaal ontbraken, hebben wij ook in voorafgaande delen van ons werk 'wetsbesluiten' genoemd wanneer zij regelingen behelsden die in normale tijden bij de wet, d.w.z. met medewerking van de Staten-Generaal, zouden zijn vastgesteld.

waren in ons aangenaam onderhoud, zou ik gaarne vastleggen', schreef Gerbrandy hem op 19 mei:

'Ten eerste: er zal gevoerd worden een politiek waarbij Indië om het kort uit te drukken in direct Rijksverband blijft, een politiek, welke Indië nimmer op zichzelf stelt, maar altijd als deel van het gehele koninkrijk der Nederlanden, hetgeen aan Indië ook de meest sterke positie verleent. Wat de toekomstige status van Indië (intern en extern) betreft, is u gebonden aan hetgeen door H.M. de Koningin daarover is kenbaar gemaakt. Ook verder zullen de mededelingen van H.M. de Koningin maatgevend zijn.

Ten tweede: evenals ik dat op mij had genomen, zullen de koninklijke besluiten, regelende de bijzondere regeringsbevoegdheden over Indië, van welke het ene met name de minister van koloniën grote macht geeft, worden uitgevoerd in het grootst mogelijke overleg met onze ambtgenoten.¹

Per ommegaande antwoordde van Mook dat hij zich met de weergave van het gesprek dat hij met Gerbrandy gevoerd had, geheel verenigen kon; één kenmerkende aanvulling bracht hij evenwel aan. 'Inderdaad', schreef hij, 'is de sterkste politiek die welke . . . het verband met het geheel vooropstelt; dit geldt zowel waar het' (zoals Gerbrandy het had geformuleerd) 'een der overzeese gebiedsdelen betreft, als waar het' (van Mooks toevoeging) 'Nederland zelf betreft.'²

Op 21 mei werd van Mook door de koningin als minister beëdigd. Hij zei haar bij die gelegenheid dat hij er voor voelde, de naam 'departement van koloniën' te wijzigen tot: 'departement van Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao'. Dat denkbeeld legde hij twee dagen later ook aan zijn ambtgenoten voor. Gerbrandy deelde toen mee, 'dat de koningin', aldus de kabinetsnotulen, 'tegenover hem bezwaren tegen deze naamsverandering heeft geuit, omdat Hare Majesteit meende dat dit alleen in gemeen overleg met de volksvertegenwoordiging kan tot stand komen.'³

★

Wij keren even terug naar het slot van Gerbrandy's brief van 19 mei '42. De minister-president had daar geschreven over 'de koninklijke beslui-

¹ Brief, 19 mei 1942, van Gerbrandy aan van Mook (Coll.-H. J. van Mook, bundel 1941-'42) (RvO). ² Brief, 20 mei 1942, van van Mook aan Gerbrandy (a.v.). ³ Ministerraad: Notulen, 27 mei 1942.

ten, regelende de bijzondere regeringsbevoegdheden over Indië, van welke het ene met name de minister van koloniën grote macht geeft' – daarmee werd het besluit C 39 bedoeld dat immers bepaald had dat de minister van koloniën voorshands belast was met het algemeen bestuur van Nederlands-Indië; inderdaad, als zodanig had deze 'grote macht'. Maar waar sloeg het meervoud op? Was er nog een tweede koninklijk besluit, 'regelende de bijzondere regeringsbevoegdheden over Indië'? Er is geen zodanig besluit in het Londense *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* verschenen.

Wat was geschied?

Belast met 'het algemeen bestuur van Nederlands-Indië' had van Mook een verantwoordelijkheid gekregen welke zich met die van een gouverneur-generaal liet vergelijken. Gouverneurs-generaal waren evenwel tegelijkertijd opperbevelhebber geweest van de in Indië en in de Indische wateren aanwezige strijdkrachten en zulk een opperbevel had Gerbrandy niet aan van Mook willen toevertrouwen. C 39 had bepaald dat 'het opperbevel over de in Nederlands-Indië aanwezige zee- en landmacht' berusten zou bij 'de gezaghebbende, door Ons daartoe aangewezen' – wat betekende dit en wie werd die 'gezaghebbende'?

De bewoordingen 'in Nederlands-Indië aanwezige' waren van oudsher in de regeringsreglementen gebruikt en daarmee werd bedoeld: aanwezig beoosten Kaap de Goede Hoop. Als dus delen van Nederlands-Indië zouden worden bevrijd of als heel Nederlands-Indië zou worden of zijn bevrijd, dan zou de met het bestuur belaste minister van koloniën geen zeggenschap hebben over de er aanwezige Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten – die zeggenschap zou berusten bij 'de gezaghebbende, door Ons daartoe aangewezen'. Een Nederlandse opperbevelhebber? Neen, die titel wenste de koningin te reserveren voor de eerste naoorlogse gouverneur-generaal – het moest 'algemeen bevelhebber' worden en als zodanig werd op of kort na 6 mei '42 (de dag waarop C 39 werd gepubliceerd) admiraal Furstner benoemd, Bevelhebber der Zeestrijdkrachten en minister van marine, die Gerbrandy's wantrouwen jegens van Mook volop en van harte deelde. Over die benoeming van Furstner verscheen geen enkel koninklijk besluit, ja er werd zelfs geen zodanig besluit op schrift gesteld en ondertekend – zij vond, zo deelde Gerbrandy enige tijd later aan van Mook mee, plaats bij 'mondeling KB'.¹

¹ Brief, 31 juli 1945, van van Mook aan Logemann (ARA, Coll.-van Mook, 20).

Na C 39 en na dat wel heel informeel koninklijk besluit waren de gezagsverhoudingen dus zo geregeld dat van Mook verantwoordelijkheid droeg voor de gehele civiele sector, met uitzondering nog van de Nederlands-Indische zeeschepen, en dat Helfrich als Bevelhebber Strijdkrachten Oosten onder Furstner stond – het civiele en het militaire ressort waren gescheiden. Er was één coördinerende instantie: de ministeriële Commissie Oorlogvoering waarin Furstner en, zo vaak hij in Londen was, van Mook zitting hadden, maar in die commissie zou het bij uitstek moeilijk zijn, overeenstemming te bereiken, doordat, afgezien nog van de persoonlijke tegenstellingen, Furstners visie op Nederlands taak bij de oorlogvoering tegen Japan diametraal stond tegenover van Mooks visie op Nederlands taak bij het herstel van het Nederlands gezag in Indië.

Wij komen hierop terug in hoofdstuk 7.

★

Niet allen die met van Mook naar Londen waren gekomen, verwierven een functie die specifiek met Indië te maken had. Op 21 mei '42, toen van Mook als minister van koloniën werd beëdigd, kreeg Gerbrandy een nieuw departement: het departement voor algemene oorlogvoering van het koninkrijk en daarvan werd Lovink secretaris-generaal, terwijl Warners, uit Amerika overgekomen, er spoedig als raadadviseur aan werd verbonden.

In hun nieuwe functies gingen beiden zich in opdracht van Gerbrandy onder meer bezighouden met de geheime verbindingen tussen Londen en het bezette moederland. Zij raakten daarbij in conflict met de koningin doordat zij het van augustus '42 af een bij uitstek belangrijke boodschapper uit bezet Nederland enkele maanden lang onmogelijk maakten, tot haar door te dringen.¹ Groot was de gebetenheid van de vorstin, toen dat haar duidelijk werd – zij wenste nadien met Lovink en Warners niets meer te maken te hebben. Het kwam goed uit dat mr. E. N. van Kleffens, de minister van buitenlandse zaken, het in die tijd als hoogst wenselijk ging zien dat Nederland een bekwaam vertegenwoordiger kreeg in Tsjongking, de hoofdstad van Nationalistisch China. Lovink die, zoals

¹ Dit was ir. B. Springer, afgezant van J. J. ('Koos') Vorink, voorzitter van de SDAP en een vooraanstaande figuur in het onderlinge clandestiene contact van de voormannen der democratische politieke partijen.

al vermeld, in Indië hoofd van de Dienst der Oost-Aziatische Zaken was geweest, kwam daar bij uitstek voor in aanmerking: hij werd begin '43 tot Nederlands ambassadeur in Tsjoengking benoemd.

Warners vertrok enige maanden later uit Londen – hij kreeg een opdracht op het gebied van de geheime diensten in de oorlog tegen Japan, waarop wij in hoofdstuk 4 uitgebreid terugkomen.

★

Op voorstel van van Mook werd op 10 juni '42, enkele weken dus na zijn benoeming tot minister, bij wetsbesluit een Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken in het leven geroepen. Van Mook beseftte dat van diegenen die voor het lidmaatschap van die raad in aanmerking kwamen, niet allen op dat moment in Londen aanwezig waren – er waren er van wie hij aannam dat zij vroeg of laat voor korte of lange tijd in Londen zouden verschijnen en dezulken liet hij veiligheidshalve eveneens tot leden van de raad benoemen. Blom werd er lid (en tegelijk secretaris) van, leden werden voorts Soejono (die ook vice-voorzitter werd), Loekman Djajadiningrat, prof. Eggens, van Hoogstraten en Crena de Jongh.

De notulen die van deze raad bewaard zijn gebleven¹, vermelden slechts de conclusies waartoe men kwam, en niets van de discussies. De meeste conclusies hebben betrekking gehad op salaris- en andere administratieve kwesties. Zijn dan maar weinig beleidskwesties (bij enkele zullen wij nog stilstaan) aan de orde geweest? Dat nemen wij niet aan. Binnen het gehele apparaat van de Nederlandse overheid in ballingschap voelden van Mook en de zijnen zich als een aparte groep die voor de specifieke belangen van Nederlands-Indië moest opkomen. Er was tegenkanting, er waren grote moeilijkheden, en het kan bezwaarlijk anders of diegenen die de vergaderingen van de Raad van Bijstand bijwoonden (vijftien vergaderingen in de periode juni–november '42, tien in het gehele jaar '43, twee in '44), moeten er denkbeelden, ervaringen en indrukken hebben uitgewisseld. Men moet overigens in het oog houden dat zich onder de deelnemers aan het beraad veel wisselingen voordeden: sommigen verlieten Londen om naar de Verenigde Staten of Australië te gaan, anderen kwamen òf uit de Verenigde Staten òf uit Australië voor

¹ ARA, MK, M 76.

enige tijd naar Londen. Trouwens, toen eind augustus '42 in de Verenigde Staten een Commissie voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao werd opgericht (voorzitter hiervan werd dr. G. H. C. Hart die uit Londen naar Amerika werd gezonden, leden Loekman Djajadiningrat, Honig, van der Plas, Sitsen, Bos, die uit Australië was overgekomen, en E. C. Zimmerman die als voorzitter van de *Netherlands Purchasing Commission* al in Amerika werkzaam was), werd door van Mook bepaald dat de leden van deze commissie, als zij in Londen waren, tevens lid zouden zijn van de Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken en dat het omgekeerde eveneens zou gelden.

★

Het was van Mook die er kort na zijn benoeming tot minister op ging aandringen dat ook Soejono in het kabinet zou worden opgenomen. Dat zou een belangrijk *novum* zijn! Indonesiërs waren in Indië opgeklommen tot de hoge ambten van lid van de Raad van Nederlands-Indië en departementsdirecteur maar in Nederland was men niet verder gegaan dan te overwegen (zulks kort voor de Duitse bezetting) dat de Raad van State zou worden uitgebreid met enkele leden die Nederlands-Indië zouden vertegenwoordigen, en onder hen had zich dan één of hadden zich meerdere Indonesiërs kunnen bevinden. Van Mook achtte opnemng van Soejono in het kabinet vooral daarom van belang omdat diens benoeming tot minister aan de Indonesiërs en vooral ook aan de publieke opinie in de Verenigde Staten zou aantonen dat het koninkrijk der Nederlanden, het gehandhaafde begrip 'koloniën' ten spijt, in beginsel geen onderscheid meer maakte tussen Nederlanders en Indonesiërs en dat die laatsten opgenomen konden worden in het college dat het gehele regeringsbeleid bepaalde.

Eerst iets over de persoon van Soejono.

Hij was als telg uit een adellijk geslacht van Javaanse regenten in 1886 op Oost-Java geboren en had op twee-en-twintigjarige leeftijd zijn eerste functie gekregen in het inheems bestuur. Bekwaam als hij was, maakte hij snel carrière: nog geen dertig was hij, toen hij tot regent van Pasoeroean (Oost-Java) werd benoemd. Vijftien jaar lang was hij tevens gekozen lid van de Volksraad. Hij had een grote kennis op economisch gebied, was in '34 in Londen adviseur van de Nederlandse delegatie bij internationale rubberonderhandelingen en werd begin '39 bij het depar-

tement van koloniën in Den Haag geplaatst, waar hij werkzaam was bij de afdeling die het contact met van Mooks departement in Batavia onderhield. Begin '40 keerde hij naar Indië terug waar hij met van der Plas tot lid van de Raad van Nederlands-Indië werd benoemd.

In oktober '41 was gebleken dat Soejono op een belangrijk punt de Indonesische nationalisten verder had willen tegemoetkomen dan van Starckenborgh; hij was een van de twee leden van de Raad van Nederlands-Indië geweest (van der Plas was de andere) die geadviseerd hadden, de tien van de vijftien Indische afgevaardigden ter naoorlogse rijksconferentie die door de Volksraad voorgedragen zouden worden (daarover waren de regering te Londen en het gouvernement in Indië het eens geworden), in feite ook door die Volksraad te laten benoemen: de voordracht moest, hadden Soejono en van der Plas gemeend, een bindend karakter krijgen. Van Starckenborgh had dat afgewezen ('wijl geen risico mag worden gelopen dat aldus bijvoorbeeld geïnterneerden als Soekarno zouden moeten worden benoemd') – de gouverneur-generaal kende Soejono dus als iemand die verder wilde gaan dan hijzelf. Aan de andere kant was het evident wenselijk geweest, in de groep die met van Mook naar Australië zou vertrekken, enkele hooggeplaatste Indonesiërs op te nemen en mede op grond van zijn kennis van het Engels was Soejono de eerste geweest die in aanmerking kwam.

Voor zijn opneming in het kabinet (hij zou, naast jhr. mr. E. F. M. J. Michiels van Verduynen, de Nederlandse gezant in Londen, de tweede minister zonder portefeuille worden) voelde de koningin niets; zij had, zei Gerbrandy op 2 juni '42 in de ministerraad, 'bezwaar tegen de benoeming van de heer Soejono tot minister zonder portefeuille. H.M. wenst deze verandering van status van het kabinet' (men zou het voortaan als een rijkskabinet kunnen zien) 'niet buiten de volksvertegenwoordiging om aan te brengen.'² Maar de koningin hield haar verzet niet lang vol (naar wij aannemen: als gevolg van een klemmend vertoog van van Mook die als persoonlijkheid grote indruk op haar gemaakt had): precies een week later ondertekende zij het koninklijk besluit waardoor Soejono in het kabinet opgenomen werd.

Deze woonde daags daarna, 10 juni, zijn eerste kabinetsvergadering bij. Gerbrandy's hartelijke woorden van welkom ('de voorzitter noemde het een historisch ogenblik, nu voor het eerst een zoon van het Indonesische volk optreedt als lid van de Nederlandse regering') werden met

¹ Telegram, 30 okt. 1941, van van Starckenborgh aan Gerbrandy (archieff kab. der koningin). ² Ministerraad: Notulen, 2 juni 1942.

applaus begroet. Soejono bedankte voor die ontvangst. 'Spr. is zich bewust', aldus de notulen, 'dat hij een grote verantwoordelijkheid op zich heeft genomen, ook tegenover het Indonesische volk. Hij twijfelt niet aan een vruchtdragende samenwerking in het kabinet en hij verzekert, dat op zijn hartelijke medewerking kan worden gerekend.' Weer klonk applaus.¹

Al die hartelijkheid over en weer was ietwat misleidend. Los van het feit dat Gerbrandy een Mohammedaan als Soejono niet als in alle opzichten gelijkwaardig zag², trad spoedig een tegenstelling aan de dag die het aan Soejono duidelijk maakte dat hij na de oorlog met in politiek opzicht vrijwel lege handen naar Indië zou terugkeren.

De 7 december-toespraak

Toen van Mook op weg naar Londen de Verenigde Staten passeerde, was hem opnieuw gebleken dat de Amerikaanse publieke opinie in meerderheid van mening was dat koloniale regimes als het Nederlandse in Nederlands-Indië, het Britse in Brits-Indië en het Franse in Frans-Indo-China uit de tijd waren. Zo werd ook (wij komen daar in dit hoofdstuk nog op terug) in Amerikaanse regeringskringen gedacht. De inlichtingen welke hij over dit alles kreeg van Slotemaker, de directeur van het *Netherlands Information Bureau*, en van de Nederlandse gezant (na mei '42 ambassadeur) in Washington, dr. A. Loudon, waren gelijkloidend. Anderzijds leek vast te staan dat het hoofdzakelijk Amerikaanse strijdkrachten zouden zijn die de Japanners uit het grootste deel van Indië zouden moeten verdrijven, immers: Java, Borneo en de gehele Grote Oost behoorden tot de door MacArthur gecommandeerde *South-West Pacific Area* (zie kaart VI op de pag's 80-81). Bestond dan niet het gevaar dat de Verenigde Staten zich van die taak zouden distantiëren, als de Nederlandse regering niet duidelijk maakte dat zij na de oorlog wijzigingen van reële betekenis wilde aanbrengen in de verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië? Vooral viel hierbij te bedenken (van Mook had er in zijn telegram aan Gerbrandy al op gezinspeeld) dat de Amerikaanse regering aan de Philippijnen de onafhankelijkheid had beloofd.

¹ A.v., 10 juni 1942. ² Zowel tegen Kerstens als tegen van Mook heeft Gerbrandy, die zich graag drastisch uitdrukte, zich laten ontvallen dat 'alle Muzelmannen brandhout voor de hel' waren. (Kerstens, 18 okt. 1955, van Mook, 8 nov. 1961)

WAARSCHUWING UIT WASHINGTON

Ambassadeur Loudon, gealarmeerd door een toespraak van de Amerikaanse *Undersecretary of State* Sumner Welles (die nog ter sprake komt), deed in juni '42 van Kleffens een telegram terzake toekomen, op grond waarvan van Kleffens en van Mook Gerbrandy ervan wisten te overtuigen dat het niet bij de in '41 gedane magere toezegging inzake een naoorlogse rijksconferentie kon blijven. Het gevolg was dat de minister-president en de ministers van buitenlandse zaken en van koloniën in een gemeenschappelijk schrijven d.d. 18 juni '42' de koningin berichtten dat 'de Amerikanen in Oost-Aziatische verhoudingen slecht geschoold' waren en haar aandacht vestigden op Loudons telegram waarin deze bepleit had,

'dat zo spoedig mogelijk een vastomlijnd ontwerp voor de reconstructie van het koninkrijk wordt gepubliceerd waarin uitgebreide medezeggenschap van de bevolking der overzeese gebiedsdelen duidelijk tot uiting komt . . . Wat volgens Uwer Majesteits ambassadeur . . . thans nodig is, willen de belangen van het koninkrijk geen onherstelbare schade lijden, is een positieve formulering van de wijze waarop de verhoudingen van het moederland tot de overzeese gebiedsdelen en de inwendige staatsregeling dier gebiedsdelen na de oorlog zullen worden opgebouwd.'

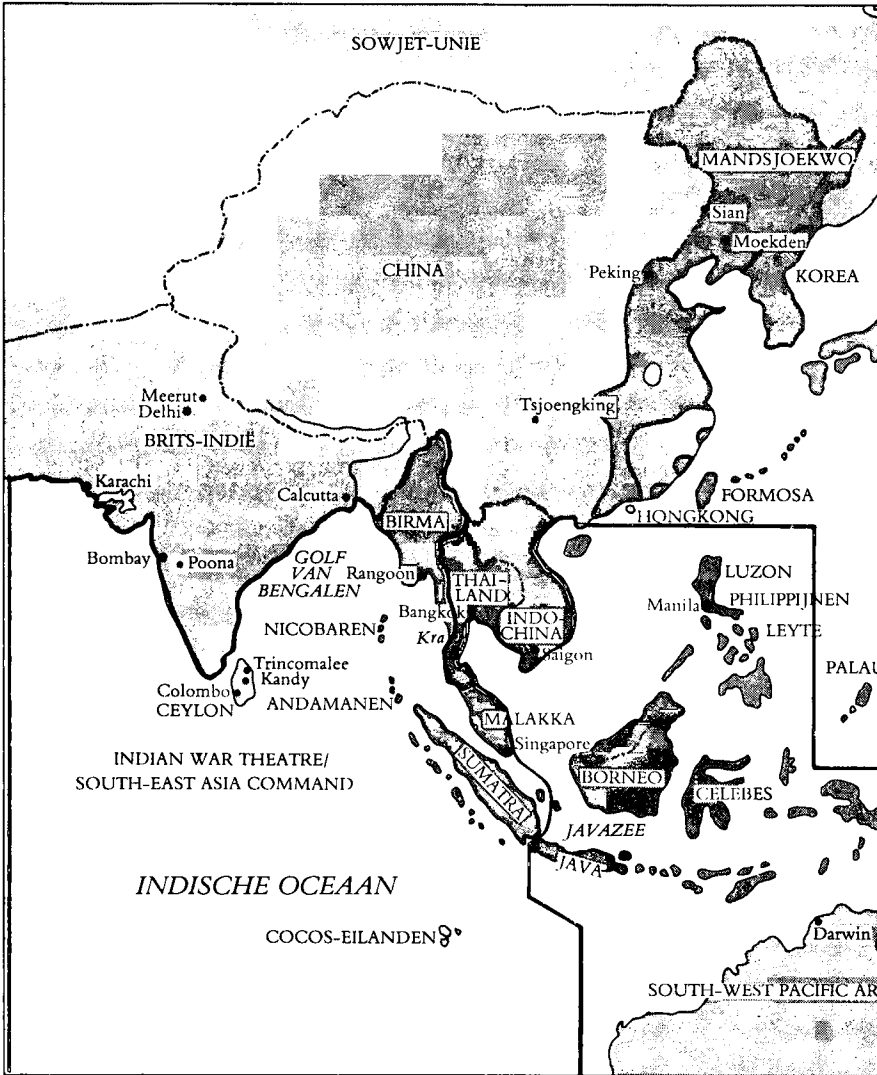
Gewezen werd ook op de Japanse propaganda:

'De Japanners zijn, blijkens hun radio-uitzendingen, op velerlei wijze bezig te trachten de Indonesiërs door aan hun zelfstandigheidsdrang in schijn tegevoetkomende reorganisaties en beloften afkerig te stemmen van de terugkeer tot het koninkrijk.'

De drie ministers bepleitten derhalve dat 'in enkele scherp omschreven hoofdlijnen' 'een voorontwerp' voor al die nieuwe regelingen zou worden opgesteld, 'hetwelk voor eventuele publikatie geschikt is'; van Mook zou daarvoor 'tezamen met de onlangs ingestelde Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische zaken' een concept vervaardigen, hetgeen uiteraard eerst de ministerraad zou moeten passeren.

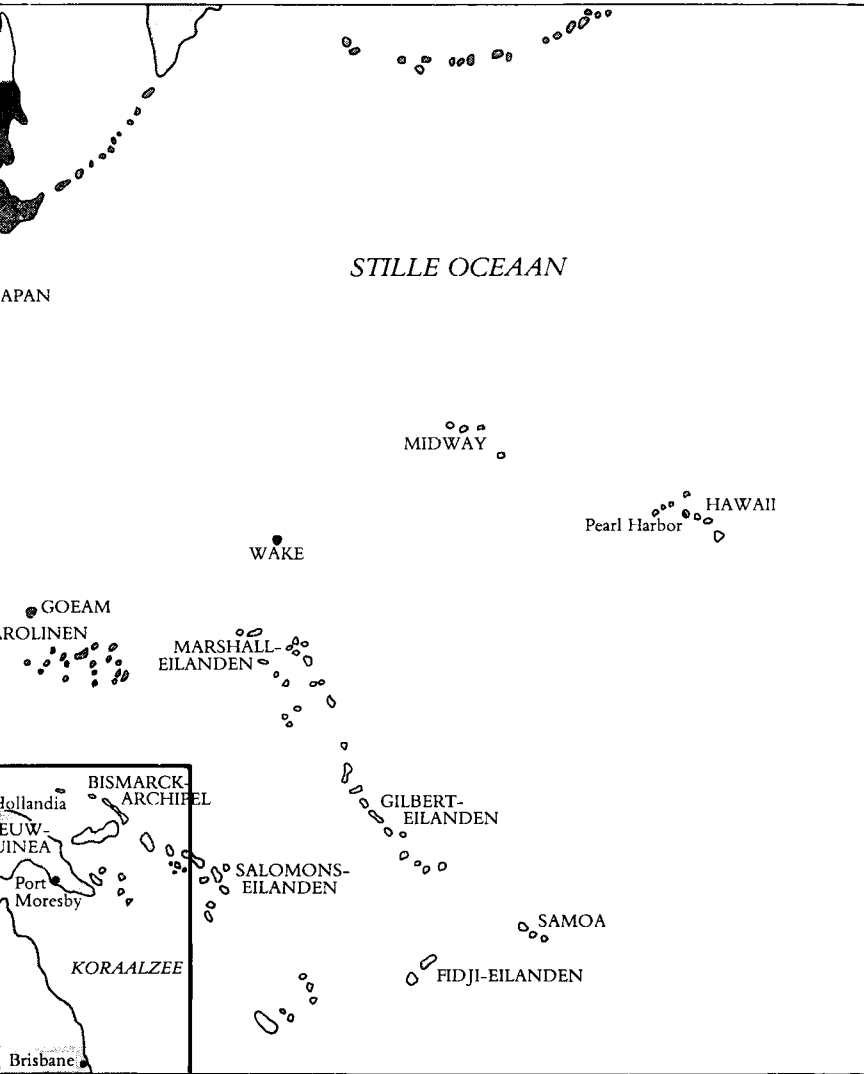
Wel, tegen het maken van een concept kon de koningin zich moeilijk verzetten, maar zij wenste Gerbrandy, van Kleffens en van Mook duidelijk te maken dat zij zich in geen enkel opzicht gebonden achtte. Op 26 juni (voorafgaande aan het eerste bezoek dat zij aan de Verenigde Staten zou brengen, bevond zij zich in Canada) stelde zij haar opinie als volgt

¹ Exemplaar in AOK: map 'Toespraak koningin 7 december 1942. Voorbereiding.'

VI. Het Indian War Theatre (later South-East Asia Command) en de South-West Pacific Area
Donkergrijs: door Japan bezet

TWEE OPERATIEGEBIEDEN

op schrift: 'Wat betreft het voorontwerp en zijn eventuele publikatie behoud ik mij mijn *volledig oordeel* voor, en beschouw mij dus *geheel vrij* ten opzichte van de door mij te nemen beslissing' (zei het kabinet 'ja', dan zou zij alsnog 'neen' kunnen zeggen) – de directeur van haar kabinet, jhr. G. C. W. van Tets van Goudriaan, die in Londen was gebleven, kreeg schriftelijk instructie, haar opinie woordelijk aan Gerbrandy over te brengen.¹

*

Op 17 juni '42 was de bijna twee-en-zestigjarige vorstin voor het eerst van haar leven in een vliegtuig gestapt: het door koning George VI van Groot-Brittannië te harer beschikking gestelde toestel van de *King's Flight* dat haar naar Noord-Ierland bracht. Vandaar stak zij met een door Roosevelt speciaal gezonden vliegboot de Atlantische Oceaan over. Zij vertoefde omstreeks twee weken in Canada en nam vervolgens haar intrek in een dicht bij *Hyde Park*, president Roosevelts buitenverblijf, gelegen villa. Zij logeerde in *Hyde Park* toen van Kleffens haar daar op 12 juli bezocht; bij het 'officiële' gesprek met Roosevelt zou hij aanwezig zijn. Hij kreeg eerst van de koningin te horen, zo noteerde hij die avond,

'wat dusver zakelijk tussen haar en de president was besproken; dat was vrijwel niets, en de koningin was er wel wat over teleurgesteld. . . H.M. zei: 'Het is een man die aldoor verhaaltjes vertelt', en dat is zo wanneer hij zich niet wil vastleggen. 'Hij praat almaar door en laat een ander nauwelijks aan het woord komen', was de klacht van onze landsvrouw.'

Zo ook, legde van Kleffens vast, in het

'gesprek *à trois*, waarbij de president voornamelijk aan het woord was. Het bestond voor twee-derde uit presidentiële anecdoten; zakelijk kwam er uit te voorschijn [1] dat de president betwiste zones of streken die door de vijand misbruikt zijn (zoals de Japanse mandaat-eilanden) of die als bufferzone moeten worden ingericht (zoals de Kareelische isthmus²), na de oorlog onder een internationaal *trusteeship* wil plaatsen; [2] dat hij Duitsland, Italië³ en Japan wil ontwapenen; [3]

¹ Aantekeningen van de koningin en van van Tets bij de brief a.v. (archief kab. der koningin). ² Het zuidelijk grensgebied tussen de Sowjet-Unie en Finland. ³ Van Kleffens schrijft 'Frankrijk', maar dat moet een vergissing zijn.

dat hij kleinere landen wil belasten met inspecties, gedekt door een permanente dekkingsmacht om te zien of die landen misschien clandestien bezig zijn zich te bewapenen; [4] dat hij ook Frankrijk wil ontwapenen; [5] dat hij de grote Geallieerde landen als politic-agenten wil laten optreden. Alles in vage termen voorgedragen. De koningin en ik kregen nauwelijks gelegenheid, iets te zeggen.¹

Men ziet: er werd geen woord gewisseld over Indië. Zes dagen later evenwel, op 18 juli, nam Roosevelt na een van de periodieke vergaderingen van de (Washingtonse) *Pacific War Council* (op de Londense en op de Washingtonse *Pacific War Council* komen wij in hoofdstuk 7 terug) van Kleffens en Loudon apart en drong er bij hen op aan dat de koningin, die op 6 augustus beide Kamers van het Amerikaans Congres in verenigde vergadering zou toespreken, in haar redevoering een duidelijke passage zou opnemen over de politieke toekomst van Indië. Er werd uit Londen een concept overgeseind waarin slechts verwezen werd naar de aangekondigde rijksconferentie. *'The preparation of the conference'*, heette het in de tekst van de toespraak die in haar uiteindelijke vorm door van Kleffens opgesteld werd, *'is being actively continued, but in accordance with sound democratic principle no final decision will be taken without the cooperation of the people once they are free again.'* Een nogal terughoudende passage dus, maar wat de koningin voor het overige zei, getuigde van nationale zelfbewustheid en van strijdvaardigheid. De Senaatszaal binnenkomend en haar verlatend, kreeg zij, schreef van Kleffens, 'een enorme ovatie . . . Bij het weggaan hoorde ik *Senator Tom Connally* (Texas; voorzitter van het *Foreign Relations Committee* uit de Senaat) zeggen: *'If it is not disrespectful I say that she is a grand gal.'*²

Later in augustus keerde de koningin naar Engeland terug.

Uit van Kleffens' reisverslag blijkt niet dat zij met Roosevelt over de toekomst van Indië gesproken heeft. In feite heeft zij dat wel degelijk gedaan, tweemaal zelfs, de eerste keer begin juli, de tweede keer op 7 augustus, en beide keren in van Kleffens' afwezigheid. Zij had zich ook op die 'eigen' gesprekken met Roosevelt voorbereid: zij had voor zichzelf enkele notities gemaakt waaruit men moet concluderen dat zij het een snode onrechtvaardigheid zou vinden indien Nederlands positie in Indië zou worden aangetast. 'Indië,' aldus de duidelijkste van die notities, – 'wij hebben het industrieel op poten gezet; vanuit Nederland. Wij hebben dit voordeel niet voor ons gehouden, doch hebben dit geheel aan de bevol-

¹ Van Kleffens: 'Reisverslag Ver. Staten (juni-augustus 1942)', p. 38–40. ² A.v., p. 61–62.

king doen toekomen, hoe zouden wij ons dan laten welgevalen, dat anderen haar daarvan beroven.'¹

Van geen van beide gesprekken bestaat een verslag. Van de inhoud weten wij niet meer dan wat Roosevelt dienaangaande een jaar later tegen MacArthur zei – uitlatingen van de president welke door MacArthur, die hun betekenis heel wel besepte, onmiddellijk aan van der Plas doorgegeven en door deze vastgelegd werden.²

Eerste gesprek:

'Toen hij [Roosevelt] bij de koningin der Nederlanden in een vertrouwelijk gesprek het probleem aansneed en er op wees dat een duidelijke Nederlandse politiek ten aanzien van Nederlands-Indië en een uitspraak daarover nodig was, zowel voor de publieke opinie in Amerika als voor de oorlogvoering naar Nederlands-Indië en voor vrede in de toekomst, had Hare Majesteit hem gezegd: *'This is such a momentous question that I would like to consult first with my chancellor³ and my minister for the colonies.'*

Tweede gesprek:

'Later had Hare Majesteit met hem deze aangelegenheid besproken. De president getuigde van zijn diepste bewondering voor Harer Majesteits grondige kennis en volkomen beheersing der problemen. De koningin had hem uiteengezet dat Nederlands-Indië bestaat uit onderling in ontwikkeling zeer uiteenlopende gedeelten en had daarbij een aantal categorieën onderscheiden. Java was het verst voortgeschreden en zou binnen een redelijk aantal jaren (de president meende dat de koningin een aantal van vijftien of vijftig genoemd had) volledige autonomie kunnen krijgen. Sumatra, de tweede categorie, kwam dan wat later en, naar MacArthur zich herinnerde, werd vóór Celebes nog genoemd een volgende groep, terwijl voor de achterlijke gebieden de koningin gezegd had dat ieder cijfer een blote veronderstelling was.'

Daargelaten wat nu precies in de twee gesprekken tussen Roosevelt en de koningin te berde is gebracht, Roosevelt, voor wie de koningin veel ontzag had, bereikte wat de Nederlandse ministers vermoedelijk niet hadden kunnen bereiken: zij ging beseffen dat aan de toezegging inzake de rijksconferentie iets toegevoegd moest worden. Maar wat?

¹ Notitie, z.d., van de koningin (archief kab. der koningin). ² Ch. O. van der Plas: 'Aantekeningen over besprekingen met *Brigadier-General* Fellers en generaal MacArthur', 19 aug. 1943, p. 4 (a.v.). ³ Bedoeld zal wel zijn: *prime minister*.

Daarover sprak van Mook met de koningin, kort na haar terugkeer in Engeland. Hij bepleitte een duidelijke 'verklaring over de bouw van het koninkrijk' (een verklaring dus waarin een nieuwe staatsrechtelijke structuur aangegeven zou worden). 'De koningin', zo rapporteerde hij aan zijn ambtgenoten,

'bleek er de voorkeur aan te geven om een slag om de arm te houden, maar spreker geeft de voorkeur aan één omlijnd plan, op te maken vóór de bevrijding. Zonder dat zou men groot kwaad doen aan de bevolking der bezette gebieden. Het moment dier bevrijding moet niet een scherm zijn, waarbij men zich weinig interesseert voor wat er achter ligt.'

Albarda vroeg toen wat dat 'omlijnd plan' betekenen zou voor de rijksconferentie; van Mook antwoordde, 'dat de regering nu reeds kan vaststellen wat aan die rijksconferentie zal worden voorgelegd . . . Heeft men geen denkbeelden, dan ontstaat een vacuüm.'¹

Er werd goedgevonden dat van Mook *zijn* denkbeelden op schrift zou stellen. Er waren op dat moment al allerlei stukken in voorbereiding waartoe van Mook een werkgroep gevormd had waarvan, behalve hijzelf, een aantal van diegenen met wie hij Indië verlaten had, deel uitmaakten — *niet* mr. W. G. Peekema, een van de vier hoofdambtenaren van het Haags departement van koloniën die in de Meidagen van '40 in opdracht van minister Welter naar Londen waren uitgeweken, en die aldaar Welters naaste adviseur was geworden. Vóór de oorlog had hij, zij het dat hij vond dat voor Indië enig perspectief moest worden geopend, van Starckenborgh gestijfd in diens afwijzing van de petitie-Soetardjo² en in '40-'41 was hij, ter bevordering van het behoud van Nederlands overheersende positie in Indië, voorstander geweest van een zekere vorm van aanvaarding van Duitslands leiderschap in Europa en van een politiek van *appeasement* jegens Japan. Nu bleek hij (hij liet zich niet terzijde schuiven!) wat de positie van Indië betrof, er radicale denkbeelden op na te houden: Nederland moest, meende hij, Indië's recht op onafhankelijkheid erken-

¹ Ministerraad: Notulen, 2 sept. 1942. ² In Indië was Peekema laatstelijk, d.w.z. van '33 tot '37, regeringsgemachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad geweest: woordvoerder dus eerst van gouverneur-generaal de Jonge, nadien van gouverneur-generaal van Starckenborgh.

nen. Hij legde van Mook een nota voor¹ waarin hij die onafhankelijkheid 'in een niet te ver verwijderde toekomst' het 'logisch eindpunt' noemde van de Nederlandse koloniale politiek. 'Er (is)', schreef hij voorts, daarbij denkend aan het beleid dat de Japanners voerden en wel zouden blijven voeren,

'bij de situatie van Indië na de verdrijving van de Japanners een vermoeden ten gunste van de veronderstelling dat men dan te doen zal hebben met een bevolking welke in principe in het bezit moet worden geacht van haar onafhankelijkheid. Reëel is, dat bijkans alle intellectueel ontwikkelde Indonesiërs bewust, en een nog veel groter aantal minder ontwikkelden instinctmatig, slechts de onafhankelijkheid beschouwen als de te aanvaarden positie . . . Na enige jaren van afscheiding van Nederland zal het Indonesische denken en gevoelen onmogelijk meer tot de oude toestand, die wij legitiem noemen, kunnen terugkeren.'

Betekende erkenning van Indië's recht op onafhankelijkheid dat Indië en Nederland geheel uit elkaar zouden gaan? Peekema dacht van niet:

'Alle factoren zijn aanwezig om als waarschijnlijk te mogen aannemen, dat . . . een in volkomen vrijheid gevormd algemeen Indisch gevoel in meerderheid de strekking zou hebben, een aanzienlijke mate van cultureel, economisch en staatkundig verband met Nederland weder in te stellen.'

Hoe dat zij, als 'principe van Indisch beleid' moest, aldus Peekema, de regering aanvaarden,

'dat de basis der legitimiteit in vele opzichten van dubieuze houdbaarheid kan blijken te zijn, en dat het deswege aanbeveling verdient, dit beleid zekerheids-halve te baseren op het enige alternatief: nl. dat er na de oorlog zal zijn een Indisch land en volk in het bezit van soevereiniteit en onafhankelijkheid.'

Dit 'principe van Indisch beleid' werd door van Mook verworpen. Wel hield deze de onafhankelijkheid van Indonesië op den duur voor onvermijdelijk maar die ontvoogding wenste hij juist te beheersen; hij meende dat Peekema het effect van de Japanse propaganda overschatte, en vreesde dat de regering, als zij *begon* met Indië's recht op onafhankelijkheid te erkennen, haar greep op de ontwikkeling geheel zou verliezen. In september deed hij zijn ambtgenoten twee lange, grotendeels door hemzelf geschreven nota's toekomen, de ene ('Historisch overzicht van de staat-

¹ Exemplaar in Collectie-van Mook (RvO), bundel 1941-'42.

kundige verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië en de ontwikkeling van laatstgenoemd gebiedsdeel¹) naar het verleden kijkend, de andere ('Staatkundige hervorming van het koninkrijk en Nederlands-Indië')² naar de toekomst.

De eerste nota, het 'Historisch overzicht', was van speciale betekenis in die passages waarin een beeld gegeven werd van de gedachtenwereld der Indonesiërs in de periode welke aan de Japanse bezetting voorafging. 'In het algemeen', zo heette het,

'kan worden geconstateerd dat de voorliefde der Indonesiërs uitgaat naar een politiek, die erkenning van de persoonlijke waarde paart aan beschaafde en ordelijke vormen en dat een politiek van geweld en demagogische volksopruiming vooral voor de meer ontwikkelden weinig aantrekkelijks had' -

dat sloeg, wat de 'demagogische volksopruiming' betrof, op de actie van Soekarno in de tweede helft van de jaren '20 en het begin van de jaren '30. Inderdaad hadden nadien, maar vooral ook door de internerings- en andere dwangmaatregelen van het gouvernement, de Indonesische partijen die op het standpunt van de non-coöperatie stonden, aan kracht ingeboet, maar de door hen als eersten aangeheven leuzen waren blijven leven en dat werd in het 'Historisch overzicht' ook erkend:

'Tenslotte kan door alle veranderingen en avonturen heen, slechts worden geconstateerd, dat het verlangen naar een nationaal bestaan, naar een eigen burgerrecht, naar emancipatie algemeen was en is. Noch het Indonesisch volkskarakter, noch de feitelijke verhoudingen leidden ertoe, dat dit zich (zoals in andere landen) uitte in een 'vreemdelingenhaat'. Individueel waren er (en zijn er steeds geweest) uitstekende betrekkingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen, maar de groepen bleven gescheiden en het gevoel van ongelijkwaardige behandeling, van buitensluiting uit de leiding van zaken bij de Indonesiërs bleef een diepere samenhang in de weg staan. Het verlangen naar een eigen naam voor land en volk ('Indonesië' en 'Indonesiërs'), naar een eigen volkslied (*Indonesia Raya*) en vlag, naar een algemene taal (het Maleis) was meer dan politieke leuze of politiek bindmiddel. En al mocht men erkennen dat een plotseling aan zichzelf overgelaten Indonesië misschien zou uiteenvallen of de prooi worden van machtige naburen, de onafhankelijkheid werd oprecht en krachtig gewenst, omdat men alleen daardoor de gelijkwaardigheid en een zelfstandig volksbestaan meende te kunnen verkrijgen.

Alle voormannen van de Indonesische politieke beweging waren en zijn

¹ Tekst: archief AOK, map 'Staatkundige hervormingen Nederlands-Indië 1942-1945'. ² Tekst: a.v.

Indonesisch nationalist. De meesten verwierpen daarbij de samenwerking met Nederland en de Nederlanders geenszins, maar wel twijfelden velen of de medewerking van Nederlandse zijde, onder koloniale verhoudingen, wel ooit ten volle kon worden gegeven.

Hoe dit alles onder de Japanse bezetting zich verder zal ontwikkelen, valt niet te voorzien. Voor de gewone man betekent de Japanse invasie zonder twijfel dat het Nederlands gezag zijn aureool van onaantastbare oppermacht heeft ingeboet. Maar het betekent zeker niet dat het Japanse gezag de plaats van Nederland in het Indonesische gevoel zal innemen. Veeleer is te verwachten dat het tezamen geleden leed een toenadering zal brengen, die door de herinnering aan tezamen verloren goed kan worden versterkt.¹

Was die laatste veronderstelling reëel? Dat was de vraag. Hoe dat zij, de conclusie van het overzicht was dat de band tussen Nederland en Indië bestendig kon worden:

'In de voortzetting van de samenwerking tussen Nederland en Nederlands-Indië, tussen Nederlanders en Indonesiërs, zullen de grondslagen moeten worden gelegd voor een eenheid, die zich tegen uitwendig gevaar verdedigen kan. Betekent dit verlaging van salarisoniveau's, prijsgeving van een zeker perfectionisme en overbrugging van maatschappelijke verschillen, die aan een aantal Nederlanders-in-de-tropen moeilijk zal vallen, het is een *conditio sine qua non* voor de voltooiing van het werk dat Nederland in 1901 definitief aanving en voor het tot gelding brengen van de verantwoordelijkheid die op het Nederlandse gezag rustte, sinds het in 1816 over Indië werd hersteld.'²

In de tweede nota, 'Staatkundige hervorming van het koninkrijk en Nederlands-Indië', werd bepleit dat 'iedere op rasverschil gebaseerde ongelijkwaardigheid' zou verdwijnen, dat er 'in stede van onderschikking' van Indië aan Nederland zou komen 'volledige nevenschikking', dat het Indische deel van het nieuwe koninkrijk als 'Indonesië' zou worden aangeduid, dat Indonesië een eigen ministerie zou krijgen, dat het opperbevelhebberschap bij de gouverneur-generaal zou blijven berusten, dat de Volksraad zou worden omgezet in een parlement met 'stevige Indonesische meerderheid' (welk parlement evenwel niet het recht zou hebben, het ministerie naar huis te zenden), en dat er voor het koninkrijk als geheel 'een voorlopig rijksministerie' zou komen met daarnaast een 'rijksparlament' dat inzake de nieuwe staatsregelingen het

¹ 'Historisch overzicht van de staatkundige verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië en de ontwikkeling van laatstgenoemd gebiedsdeel', p. 23 en 27-28.

² A.v., p. 40.

laatste woord zou hebben. 'Dit alles kan', aldus de nota, 'niet anders geschieden dan op grond van een staatsnoodrecht, daar de bestaande grondwet en staatsregelingen niet zonder meer kunnen worden toegepast om de wijziging in het constitutionele recht te verwezenlijken.'

Wat in de tweede nota aanbevolen was, vatte van Mook in een concept-regeringsverklaring samen¹: het koninkrijk der Nederlanden zou uit vier gelijkwaardige delen gaan bestaan, er zouden een rijksministerie en een rijksparlement komen maar elk van die vier delen zou overigens de eigen 'inwendige aangelegenheden' besturen. 'Wat Nederlands-Indië betreft', zo heette het in de concept-regeringsverklaring,

'is daarbij gedacht aan een door de gouverneur-generaal . . . uit Indische burgers te benoemen ministerie, hetwelk met hem het algemeen bestuur zal voeren in overeenstemming met en onder verantwoordelijkheid aan een parlement. Dat parlement zal grotendeels kunnen worden verkozen . . . al zal een aanvullende benoemingsregeling nog niet kunnen worden gemist, teneinde een passende vertegenwoordiging van minderheden en van georganiseerde maatschappelijke groepen te verkrijgen. Aan de gouverneur-generaal . . . zal, voorgelicht door een Raad van Indië, naast het benoemen en ontslaan van ministers, voorbehouden blijven het oplossen van conflicten tussen het ministerie en het parlement en het benoemen van bovenbedoelde vertegenwoordigers van minderheden en groepen.'

Op 2 oktober '42 zond van Mook zijn concept-regeringsverklaring aan zijn ambtgenoten, op 6 oktober deed hij zijn concept met de twee uit september daterende nota's aan de koningin toekomen. 'Gezien 8 oktober 1942 W', schreef deze er op, en: 'Dit alles voor mij bewaren als ik er ooit om vraag' – ze vond de stukken kennelijk niet belangrijk.

Lovink, secretaris-generaal van Gerbrandy's departement, meende dat van Mooks voorstellen na de oorlog zowel voor Nederland als voor Indië onaanvaardbaar zouden blijken, voor Nederland omdat zij 'te drastisch ingrijpend', voor Indië omdat zij 'teveel gebonden (waren) aan een Westers staatsbestel'.² Minister Soejono was van opinie (hij legde die opinie in een nota vast welke hij, evenals van Mook gedaan had, aan al zijn ambtgenoten deed toekomen³) dat er in Indië ook bij 'de politiek ongeschoolde massa' maar één wens bestond: 'volkomen baas in eigen

¹ Tekst: archief AOK, map 'Staatkundige hervormingen Nederlands-Indië 1942-1945'. ² A. H. J. Lovink: 'Aantekeningen' (10 okt. '42) (a.v.). ³ Soejono: 'Nota van beschouwingen nopens enkele der voornaamste aspecten van het vraagstuk der staatkundige positie van Nederlands-Indië na de oorlog' (5 okt. '42) (a.v.).

huis wezen'; 'de 'los van Holland'-gedachte' leefde, meende hij, niet slechts 'bij enkele uiterst radicale politici', maar was ook 'latent aanwezig . . . bij een groter deel der Indonesische samenleving.' 'Men zal', concludeerde hij,

'van Nederlandse kant heel ver moeten gaan in het doen van concessies met betrekking tot de status van Nederlands-Indië, wil men verwachten dat hetgeen door Nederland zal worden voorgesteld, ook door de belangrijkste groepen der Indonesiërs vrijwillig zal worden aanvaard; immers, alleen een vrijwillige aanvaarding is waarborg voor een harmonisch samengaan binnen één staatkundig verband.'

Ten aanzien van van Mooks voorstellen vertrouwde Soejono dat zij 'in hoofdzaak' door de Indonesiërs zouden worden aanvaard 'als basis voor verder overleg' – hij zag de voorstellen dus niet als een eindpunt.

Het kabinet begon met aan die voorstellen twee lange vergaderingen te wijden (13 en 15 oktober '42). Voor de door van Mook bepleite erkenning van de 'gelijkwaardigheid' van Nederland en Indië (en de Antillen en Suriname) werd wel gevoeld, maar voor zijn 'rijksministerie' en 'rijksparlement' had niemand een goed woord over; Albarda sprak van 'een torenhoge constructie', de tweede sociaal-democraat in het kabinet, dr. J. van den Tempel, minister van sociale zaken, van een 'krachtloze superregering'. Soejono gaf al op de 13de een belangrijke aanvulling op wat hij in zijn nota had gesteld: hij zei dat Nederland het zelfbeschikkingsrecht van Indonesië diende te erkennen. In die eerste vergadering spraken zich daar prompt acht ministers tegen uit: successievelijk van Angeren (minister van justitie), van Kleffens, van Lidth, Kerstens, dr. G. Bolkestein (minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen), H. van Boeyen (minister van binnenlandse zaken) ('het Indonesische volk is staatkundig nog een kind', zei deze), Michiels en Gerbrandy; van de door van Mook voorgestelde regeringsverklaring verwachtte Gerbrandy

'niets dan ongelukken. Het is bovendien een anticiperen op de rijksconferentie. Toch zal er misschien *iets* moeten gedaan worden. Maar dan slechts een principiële verklaring die onder de loupe zal worden bekeken. Ook dan nog is spreker er bezorgd voor. Wat de vorm betreft, is de meest geschikte, dat ze gegeven wordt in een radiorede van de koningin. Spreker erkent dat het nalaten van iedere verklaring ook zijn bezwaren heeft.'

¹ Ministerraad: Notulen, 13 okt. 1942.

In de tweede vergadering (15 oktober) gaf van Mook toe dat in de regeringsverklaring beter alleen van beginselen gesproken kon worden; het zelfbeschikkingsrecht van Indië wees nu ook hij af. Soejono betoogde vervolgens opnieuw, en uitgebreider nog dan twee dagen eerder, dat Nederland na de oorlog vermoedelijk niets in Indië zou bereiken als het niet juist dat zelfbeschikkingsrecht erkende; er was nú nog een basis voor samengaan, 'de Indonesiërs zijn als geheel', zei hij,

'niet anti-Nederlands; alleen zijn zij pro-Indonesisch . . . Het argument, door minister van Boeyen gebezigd, als zou het Indonesische volk staatkundig nog als een kind zijn te beschouwen, zou naar sprekers stellige mening als een rode lap op een stier werken. Spreker wijst op hetgeen de SDAP in haar koloniale paragraaf heeft verklaard, te weten, dat de partij onvoorwaardelijk het recht van het Indonesische volk erkent om onafhankelijk te zijn. Dit is een uitspraak van een belangrijke partij, waarvan de leden toch zeker rechtgeaarde Nederlanders zijn'

— de SDAP had die uitspraak gedaan in 1930. Twee leden van de SDAP namen nu, twaalf jaar later, aan het beraad deel: Albarda, Troelstra's opvolger als voorzitter van de Tweede Kamer-fractie van die partij, en van den Tempel die, evenals Albarda, voordat hij in augustus '39 tot het kabinet-de Geer was toetgetreden, vele jaren lid van de Tweede Kamer was geweest. Inderdaad, in de koloniale paragraaf uit het beginselprogramma van de SDAP was het recht op onafhankelijkheid van het Indonesische volk erkend, maar, zei Albarda, 'dit recht te erkennen, behoeft nog niet te betekenen die onafhankelijkheid te effectueren. Wij moeten bewijis geven dat wij de verlangens verstaan, maar in blijvend rijksverband. Want voor Indië blijft Nederland nodig.'

'Blijvend rijksverband?' Dat nam Gerbrandy niet aan. 'Hij erkent', aldus de weergave van zijn betoog in de kabinetsnotulen, 'dat na de oorlog Indië het recht moet hebben zelf over eigen lot te beslissen, maar niet zonder Nederland' (anders gezegd: eerst moest Indië weer met Nederland verbonden worden). 'Men mag zich niet losmaken van tijd en historie, al moet erkend worden, dat eenmaal de tijd van uiteengaan zal komen.'¹

Met dat alles was het punt van de regeringsverklaring waarop vooral van Mook gehamerd had, ietwat uit de aandacht verdwenen. Van Kleffens wees daar op. Men ging er accoord mee dat van Mook een nieuw concept zou opstellen.

¹ A.v., 15 okt. 1942.

Over dat concept (van Mook had het de vorm gegeven van een radiotoespraak die de koningin op 7 december '42, de eerste verjaardag van 'Pearl Harbor'¹, zou kunnen uitspreken²) werd op 22 oktober door het kabinet beraadslaagd. Er werd in gezegd dat beslissingen pas na de bevrijding zowel van Nederland als van Nederlands-Indië genomen konden worden, maar de koningin zou spreken van

'de overtuiging dat het koninkrijk na de oorlog zal worden gebouwd op een grondslag van volledige deelgenootschap, die de voltooiing zal betekenen van hetgeen zich in het verleden reeds heeft ontwikkeld. Ik laat mij hierbij leiden door het besef, dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij' –

(die laatste zin die, zij het 'op den duur', de deur opende voor een andere status van Nederlands-Indië, was op voorstel van van Kleffens ingevoegd).

'Ik weet dat Nederland dieper dan ooit zijn verantwoordelijkheid zal gevoelen voor de verdere emancipatie van het Indonesische volk, en ik ben overtuigd dat de Indonesiërs het langzaam gegroeide deelgenootschap tussen de verschillende volkeren van het koninkrijk aanvaarden als de beste waarborg voor het behoud en de vervulling van hun vrijheid. Ik heb ervaren dat in beide volken de wil en het vermogen tot harmonisch en vrijwillig samengaan aanwezig zijn. Ik heb daarbij een vorm voor ogen waardoor Nederland, Indonesië, Suriname en Curaçao deel zullen hebben, naar de betekenis dier gebieden, in het bestuur van het geheel, terwijl zij ieder op zichzelf de eigen, inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en steunend op eigen kracht, doch met de wil elkander bij te staan, zullen behartigen. In zulk een rijk zal voor verschil van behandeling op grond van ras en landaard geen plaats zijn, doch zullen slechts de bekwaamheid der individuele burgers en de behoeften van de verschillende bevolkingsgroepen bepalend zijn voor het beleid der regering.'

In wezen betekende deze tekst de aanvaarding van de grondgedachten van van Mooks conceptie – dat had Soejono er juist op tegen. Voor de derde maal betoogde hij dat Indonesië het recht moest hebben, tegen een samengaan met Nederland 'neen' te zeggen, 'er dreigt gevaar', zei hij, 'indien de gelegenheid niet wordt gegeven.' Niemand schaarde zich naast

¹ Toen de Japanners hun offensief ontketenden, was het in Londen 7 december '41, in Indië 8 december. De koningin heeft haar toespraak gehouden op zondagavond 6 december '42 toen het in Indië 7 december was. Aangezien de toespraak in de eerste plaats op Indië gericht was, sprak men steeds van 'de 7 december-toespraak'. ² Tekst: AOK, map 'Toespraak koningin, 7 dec. 1942. Voorbereiding.'

hem – Albarda opnieuw niet, en nu ook niet de tweede socialist, van den Tempel, die opmerkte, ‘en dit naar aanleiding van het feit dat minister Soejono het program der SDAP van 1930 in het geding heeft gebracht, dat hij ook als sociaal-democratisch minister nooit een stap zou willen doen die de status van het koninkrijk zou benadelen.’

Als grondslag voor een door de koningin uit te spreken radiorede werd van Mooks tekst aanvaard (Soejono zat er doodsbleek bij); van Mook zei nog, ‘dat hij de tekst der radiorede, eenmaal uitgesproken, ook in de Verenigde Staten (zou) bespreken.’¹

Dat laatste zinde Gerbrandy niet: zou van Mook niet, als hij de tekst ging ‘bespreken’, juist zijn denkbeelden aangaande de structuur van het koninkrijk en de structuur van Indië naar voren brengen die in hun gedetailleerdheid afgewezen waren? Nog diezelfde dag (22 oktober) schreef hij van Mook dat, zo al het ‘voorlopig standpunt’, neergelegd in de radiotoespraak, ‘tot op zekere hoogte geconcretiseerd’ moest worden, de personen die dat zouden doen, met zorg uitgekozen moesten worden; ‘tevens ware te voorkomen’, schreef de minister-president, ‘dat dergelijke toelichtingen een te officieel karakter dragen of worden teruggevoerd tot raadsliden van de Kroon.’²

Van Mooks concept werd aan de koningin voorgelegd. Haar eerste reactie was zeer terughoudend. Zij deed van Mook een eigenhandig geschreven notitie toekomen, vriendelijk van toon, scherp van inhoud:

‘Na lezing van uw ontwerp eventuele ?? radiorede voor mij, blijf ik bij mijn oordeel dat het belangrijkste punt voor Loudon is de formulering van de motivering waarom er thans geen concrete plannen kunnen worden gemaakt, omdat deze motivering een stap verder gaat dan mijn op dat punt vage vroegere radiorede.³ Hierdoor moeten de Amerikanen overtuigd worden dat zij niet mogen aandringen op bepaald omschreven plannen. Dit punt levert geen moeilijkheden voor Nederland op. Ik sprak reeds van vernieuwing ook op staatkundig gebied⁴, hieraan ware wat de gedachte betreft, echter niet wat betreft de redactie

¹ Ministerraad: Notulen, 22 okt. 1942. ² Brief, 22 okt. 1942, van Gerbrandy aan van Mook (AOK, map ‘Toespraak koningin 7 december 1942. Voorbereiding’). ³ Bedoeld werd: de radiotoespraak van de koningin op 10 mei 1941, waarin zij had gezegd dat de structuur der overzeese gebiedsdelen en hun plaats in het koninkrijk na de oorlog aangepast moesten worden aan de gewijzigde omstandigheden en dat zij dan de ‘verlangens en opvattingen der betrokkenen’ ‘aandachtig (zou) overwegen.’ ⁴ In een radiotoespraak tot bezet Nederland had de koningin in maart ‘41 gezegd: ‘Dat ons staatsbestel met de veranderde omstandigheden en met de ervaringen van de laatste tijd rekening zal moeten houden, is boven elke twijfel verheven’, en in oktober ‘42: ‘Wie bevrijding zegt, zegt ook vernieuwing.’

toe te voegen dat het vanzelfspreekt dat tezijner tijd de andere gebiedsdelen deze ontwikkeling niet alleen met belangstelling zullen volgen, doch dat deze, ook wat hun zelf betreft, zich daaraan zullen willen spiegelen en dat dus aanpassing bij het min of meer overnemen daarvan aan volksaard en ontwikkeling noodzakelijk zal zijn. En dat mededelingen op dit gebied dus voorbarig zouden zijn. Ik voel zeer goed hoe moeilijk het zal zijn een goede redactie voor Indië te vinden en acht daarom een conferentie met u vóór uw vertrek gewenst. Gaarne zou ik de heer Beelaerts¹ die zo vriendelijk is mij zijn hulp te verlenen bij de voorbereiding van mijn radioredes, uitnodigen die conferentie bij te wonen opdat hij van u persoonlijk uw denkbeelden kan vernemen, waardoor later onze samenwerking bij het redigeren zal worden vergemakkelijkt.²

De notitie kwam er op neer, dat de koningin wenste dat voor haar een goddeels nieuwe radiotoespraak zou worden opgesteld die niet méér zou inhouden dan dat Indië evenals Nederland na de oorlog zou worden 'vernieuwd'. Zij kreeg geen voet aan de grond. Noch van Mook, noch Gerbrandy, noch van Kleffens waren bereid, een tekst prijs te geven waarin, na zo lange discussies, alle leden van het kabinet behalve Soejono zich hadden kunnen vinden. Er werden in die tekst slechts enkele stylistische wijzigingen aangebracht, het begrip 'vernieuwing' kwam er in te staan, de beperking 'naar de betekenis der gebieden' verdween, er werd uitdrukkelijk verwezen naar de rijksconferentie en er werd (dat was een denkbeeld van van Kleffens) in opgemerkt dat wat als beleidsvoornemens aangekondigd zou worden, 'slechts kan worden uitgewerkt in vrij overleg, waarbij de gebiedsdelen van elkanders denkbeelden zullen willen kennismaken' – een toevoeging welke geboren was uit het achterdochtig vermoeden dat van Mook, zonder met de in Nederland levende denkbeelden rekening te houden, in Indië zijn eigen gang zou trachten te gaan.

Op 6 december '42, aan de vooravond van de verjaardag van Pearl Harbor, hield de koningin voor Radio Oranje de toespraak die inderdaad, zoals Gerbrandy gesteld had, 'onder de loupe bekeken' was.

★

Toen van Mook midden november in Washington arriveerde, had hij

¹ Jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, vice-voorzitter van de Raad van State, die de koningin op haar verzoek naar Londen had vergezeld. ² Notitie, z.d., van koningin Wilhelmina aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 4).

de tekst van wat de koningin op 6 december zou zeggen, bij zich. De eerste die hem te lezen kreeg, was Loudon. Deze vond de inhoud veel te mager. Zeker, de aan te kondigen beginselen klonken fraai, maar wat zou er in de praktijk uit voortvloeien? Hij nam aan dat de Amerikaanse pers daar allerlei vragen over zou gaan stellen en het leek hem aanbevelenswaardig, die vragen te voorkomen, door nog voordat de koningin gesproken had, uiteen te zetten hoe die beginselen toegepast konden worden. Dat was geheel van Mooks opinie. Zij besloten samen dat op zaterdagavond 5 december in de ambassade een persdiner zou plaatsvinden waarvoor omstreeks dertig gezaghebbende Amerikaanse journalisten, een verslaggever van het persbureau Aneta en een vertegenwoordiger van het *State Department* zouden worden uitgenodigd. Van Mook zou daar het woord voeren. De aanwezigen zouden de tekst van zijn betoog op schrift meekrijgen, evenwel op blanco papier, niet op papier van de ambassade, en er zou *'not for publication'* boven staan.

Het diner vond plaats en van Mook sprak.¹ Hij zei dat het toekomstig bestuursstelsel van Indië *'probably'* zou bestaan uit een parlement, een ministerie en een gouverneur-generaal; dat *'probably'* alle controlerechten van regering en parlement in Den Haag zouden verdwijnen; dat het parlement in Batavia *'certainly'* een grote Indonesische meerderheid zou hebben; dat het Indische kabinet *'probably'* benoemd zou worden door de gouverneur-generaal; dat deze *'possibly'* veel minder bevoegdheden zou hebben dan tevoren – wel zou hij wellicht optreden (*'may act'*) als arbiter bij conflicten tussen kabinet en parlement; dat Buitenlandse Zaken, Defensie en internationale economische betrekkingen na de oorlog *'probably'* behartigd zouden worden door *'the Government of the Kingdom'*, en dat in die regering *'representatives of the Netherlands-Indies, Surinam and Curaçao'* deel zouden krijgen; dat verwacht mocht worden (*'it may be expected'*) *'that that share for the Netherlands and the Netherlands-Indies will be of a more or less equivalent nature.'*

Hoewel van Mook zijn uiteenzetting uitdrukkelijk als vertrouwelijk had aangegeven (de Amerikaanse journalisten zwegen er over), beging de verslaggever van Aneta de blunder, die uiteenzetting in een perstelegram op te nemen dat ook naar Londen werd doorgeseind – Gerbrandy had op maandag 7 december de tekst voor zich. Hij was er woedend om. Notabene: hij had er van Mook schriftelijk op gewezen dat eventuele toelichtingen op de toespraak van de koningin niet 'een te officieel karakter' mochten dragen en dat voorkomen moest worden dat die

¹ Tekst: archief AOK, map 'Toespraak koningin 7 december 1942. Voorbereiding'.

toelichtingen 'teruggevoerd (werden) tot raadslieden van de Kroon'! Hij achtte zich door van Mook bedrogen. Zijn eerste impuls was, deze onmiddellijk de laan uit te sturen, maar, zo vertelde hij ons in '56: 'Van Kleffens, Michiels en Pelt' (A. Pelt, chef van de Regeringsvoorlichtingsdienst te Londen) 'bezwoeren mij, dat niet te doen. 'Je hebt wel gelijk', zeiden zij, 'maar als je hem ontslaat, ontnem je in Amerika aan de toespraak van de koningin alle effect. Laat het bij een uitbrander.' Ik ben gezwicht voor die argumenten. Dat spijt mij achteraf. Wat van Mook gedaan had, was zo deloyaal (alle gedachten die hij in Washington ontvouwd had, waren tevoren door het kabinet besproken en verworpen) dat ik hem had moeten heensturen.'¹

Het bleef bij een 'uitbrander': een telegram waarin, in gematigde termen overigens, uitdrukking werd gegeven aan de verontwaardiging van het gehele kabinet (Albarda had gezegd dat het '*not for publication*' slechts geïnterpreteerd kon worden als: 'zwijgt het voort'²); de laatste zinsnede van het telegram luidde: 'Op vasthouden aan eenmaal door ministerraad met koningin uitgestippelde lijn wordt voor toekomst gerekend.'³ Van Mook wees in zijn verdediging op de noodzaak Amerika gerust te stellen en liet de laatste zinsnede onbeantwoord; hij was geenszins van plan, een toezegging te doen in de door Gerbrandy gewenste geest, integendeel: hij beschouwde zich als vrij om zijn *eigen* denkbeelden te blijven verkondigen.

★

De nieuwe beginselen die in de toespraak van de koningin tot uitdrukking waren gebracht, werden op twee punten geconcretiseerd: in december '42 besloot het kabinet op voorstel van van Kleffens, Indonesiërs toe te laten tot de buitenlandse dienst, en in januari '43 kwam het kabinet na een lange discussie (waarover de notulen zwijgen) tot de conclusie dat aan van Mook voorgesteld zou worden dat men op de nieuwe muntbiljetten die in Indië ten tijde van de bevrijding in circulatie gebracht zouden worden, niet zou lezen 'de minister van koloniën', maar 'de waarnemend gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, daartoe gemachtigd bij ko-

¹ Gerbrandy, 7 nov. 1956. ² Van Lidth: 'Dagboek', 8 dec. 1942. ³ Telegram 8 dec. 1942, van van Kleffens aan van Mook (archief AOK, map 'Toespraak koningin 7 december 1942. Voorbereiding').

ninklijk besluit van ...'¹ De naam 'departement van koloniën' werd overigens gehandhaafd en het kabinet voegde in Londen aan de 7 december-toespraak niets meer toe.

In Indië bleef die toespraak vrijwel onbekend, in nationalistisch China werd er met geen woord aan gerefereerd – zij drong wèl (de koningin had haar voor Radio Oranje uitgesproken) tot bezet Nederland door en hoe daar op de inhoud werd gereageerd, zullen wij in hoofdstuk 7 beschrijven.

Hoe was de reactie in het land waarvoor de toespraak in de eerste plaats bedoeld was geweest: de Verenigde Staten?

Amerika en het Nederlands bewind in Indië

'Onherstelbare schade', zo had Loudon uit Washington geseind, zouden de belangen van het koninkrijk lijden, als de Nederlandse regering niet tot 'een vastomlijnd ontwerp voor de reconstructie van het koninkrijk' zou besluiten. Inderdaad, terwijl het er naar uitzag dat vooral de Amerikaanse strijdkrachten de Japanners uit Indië zouden moeten verdrijven, stond de Amerikaanse publieke opinie in meerderheid nogal negatief tegenover de voortzetting van het Nederlands bewind in Indië. 'Vrijheid' was de algemene leus, waarbij het eigen verleden van de Verenigde Staten die aan het einde van de achttiende eeuw hun vrijheid op de Britten bevochten hadden, een vooraanstaande rol had gespeeld. Bij het feit dat de Amerikanen in de eerste decennia van de twintigste eeuw in verscheidene Centraal-Amerikaanse republieken marionetten-regimes in het zadel hadden geholpen en gehouden en dat zij, wat de positie van de negers en de Indianen in Amerika betrof, alle redenen hadden de hand in eigen boezem te steken, werd niet stilgestaan: het Nederlands bewind in Indië, het Franse in Indo-China en het Britse in Brits-Indië werden door velen gezien als vormen van onderdrukking en exploitatie die uit de tijd waren, en die visie werd in maart en april '42 versterkt toen de Britse onderhandelingen met de Brits-Indische nationalisten op niets uitliepen. De journalist van Bovene, die na zijn aankomst in de Verenigde Staten in New York werkzaam was geweest en daar veel contact had gehad met collega-

¹ Als minister van koloniën werd van Mook bij wetsbesluit D 8 d.d. 2 maart 1943 gemachtigd, voor f 100 mln aan nieuwe bankbiljetten uit te geven; 'hij bezigt daarbij', aldus art. 7 van dit besluit, 'de titel van waarnemend gouverneur-generaal van Nederlands-Indië.'

journalisten, schreef in mei '42, toen hij naar Australië onderweg was, uit San Francisco aan de directeur van Aneta-New York en aan Slotemaker, dat hem gebleken was, 'dat vrijwel elke Amerikaan overtuigd is, dat Nederlands-Indië aan zijn bevolking nauwelijks enige perspectieven bood.'¹ Ook bij een gezaghebbend blad als de *New York Times* leefden dergelijke denkbeelden. Van Kleffens kreeg dat in februari '42 te horen, toen hij lunchte met de hoofdredactie. 'Op te merken viel', noteerde hij,

'een zekere neiging om wel wat te gevoelen voor de onmiddellijke en algehele onafhankelijkheid der Aziatische volkeren na de oorlog; ik ben daar uitvoerig tegen ingegaan, wijzend op derzelve gebrek aan bestuursgevaren in de zin van 'good government', en de noodzaak hen te beschermen tegen ingekankerde eigen tekortkomingen als dobbelzucht en nepotisme, weshalve althans in Nederlands-Indië een leidende hand voorlopig onontbeerlijk.'²

Een betoog als dit maakte weinig indruk – daarvoor ging het tezeer in tegen wat in Amerika in brede kringen gedacht werd. Toen van Kleffens vier maanden later opnieuw in New York was, voerde hij een lang gesprek met Slotemaker, die hem er op wees, dat de Amerikaanse 'publieke opinie', aldus van Kleffens in zijn reisverslag, 'ten aanzien van Ned. Indië voor allerlei oplossingen voelt (de een nog gekker dan de ander, en reikend van onafhankelijkheid tot een Nederlands mandaat), maar bepaald *niet* voor terugkeer van Ned. Indië als deel van ons koninkrijk.'³

Waarschuwingen in die geest werden ook door van der Plas aan van Mook in Londen doorgegeven en in augustus '42 achtte Sitsen, die in Indië hoofd van de afdeling Nijverheid bij Economische Zaken was geweest en in juli samen met Hart en Honig Londen had verlaten, zich verplicht, van Mook 'enkele illustraties' te berichten:

'Een Italiaans-Amerikaanse chauffeur, waarmee ik een praatje maak als hij me naar [het vliegveld] La Guardia rijdt: 'Ja, ik ben Amerikaan. Toen ik twee jaar was, hierheen gekomen. Broers zijn in Italië, waren geen 'citizen' en vechten nu.'⁴ Waar komt u vandaan? *Netherlands-East-Indies! I know*, dat is immers een rijk

¹ Brief, 17 mei 1942, van G. A. van Bovene aan de directeurs van Aneta-New York en van het *Netherlands Information Bureau* (ARA, MK, M 44, O 12, o.A). ² Van Kleffens: 'Reisverslag Ver. Staten (jan.-maart 1942)', p. 33 (13 febr. 1942). ³ A.v.: 'Reisverslag Ver. Staten (juni-augustus 1942)', p. 13 (22 juni 1942). ⁴ In Mussolini's legers.

land. Je boort een gat in een boom en dan loopt er zomaar rubber uit. *I wonder if after the war you'll come back there!*

Een Hollands-Amerikaan, violist in de [New York] *Philharmony*, leeft een-en-dertig jaren in Amerika. 'U moet eens weten hoe in ons orkest gesproken wordt over de roof die Holland rijk heeft gemaakt. In *Netherlands-East-Indies* hebben ze de mensen daar uitgemoord om hun hun grond en *jewelry* te ontnemen. Toen de Hollanders daar kwamen, zijn de *Indians* (!) hun in witte kleren' (groepen in Bali?) 'vriendschappelijk tegemoet getreden, maar de Hollanders hebben ze allen neergeschoten. Geen wonder dat ze nu met de Hollanders niet hebben willen meevechten!'

Ik heb deze man verteld hoe wij in Nederlands-Indië zijn gekomen als handelaren, contracten sloten met vorsten . . . etc., doch dat sinds 1900 hard gewerkt werd aan een ware democratie! 'Waarom wordt dat niet gepubliceerd? . . . Ik heb in Holland alleen de lagere school gevolgd', zei hij, 'en weet dus niets van Indië.'

'Mijn eigen zienswijze', voegde Sitsen hieraan toe,

'is dat van een uitgesproken mening weinig te bespeuren is. Men zoekt. Alleen over één zaak is men het m.i. eens. *Democracy* moet overal gebracht worden! *Imperialism*' is even erg als *Nazism*'. Het merkwaardige echter is . . . dat in allerlei dagbladartikelen een Amerikaans imperialisme om de hoek komt kijken.'

Uiteraard werd wat men 'de positieve aspecten' van het Nederlands bewind in Indië kan noemen, in de van het *Netherlands Information Bureau* uitgaande publicaties onderstreept en hetzelfde deed van der Plas en deden ook anderen die op tal van plaatsen in de Verenigde Staten toespraken hielden, maar dat alles zette niet veel zoden aan de dijk.

Dat laatste bleek, toen begin september '42 in Washington een internationaal studentencongres werd gehouden waaraan delegaties van 42 landen deelnamen. President Roosevelt sprak het congres toe, zijn echtgenote Eleanor trad als voorzitter op. Dit congres, waaraan ook één Nederlandse student (een luitenant van de vliegeropleiding) deelnam, eindigde met een gemeenschappelijke verklaring waarin in beginsel op onafhankelijkheid van alle koloniale gebieden werd aangedrongen – een verklaring welke door de student in overleg met van der Plas en Abdoelkadir werd mede-ondertekend, want, aldus van der Plas aan van Mook², 'een onthouding zou zeer veel meer schade gedaan hebben dan de

¹ Brief, 21 aug. 1942, van P. H. W. Sitsen aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2).

² Van der Plas: 'Verslag van het Internationale Studentencongres, 2-5 september 1942, te Washington' (z.d.), p. 3 (a.v., Coll.-van der Plas, 5 b).

handtekening van een Nederlandse student onder een soortgelijke 'verklaring' doet.¹

Belangrijker dan de studentenconferentie was een door het internationale *Institute of Pacific Relations* belegde ronde tafel-conferentie welke op 4 december '42 (twee dagen dus voor de toespraak van koningin Wilhelmina) geopend werd in een hotel in het Canadese vakantie-oord Mont Tremblant en die tien dagen duurde.

Het genoemde *Institute* was in '25 opgericht, had een gezaghebbend tijdschrift, *Pacific Affairs*, en diverse studies gepubliceerd en in de jaren '25-'39 zeven internationale conferenties georganiseerd. Aan de Mont Tremblant-conferentie werd deelgenomen door delegaties welke de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, Nationalistisch China, de Philippijnen en Nederland vertegenwoordigden – ook waren ballingen uit Thailand, Frans-Indo-China en Korea aanwezig. De algemene teneur van de meeste voordrachten richtte zich tegen een voortzetting van de koloniale verhoudingen – vooral de Australische delegatie, waarin de toon werd aangegeven door enkele vakbondsleiders (aan wie de staking van de Indonesische zeelieden waartoe het in Australië was gekomen, niet onbekend was), sprak zich daar fel tegen uit. Dat het opheffen van die verhoudingen niet altijd even eenvoudig zou zijn, bleek overigens toen de Moslems die deel uitmaakten van de Brits-Indische delegatie, overhoop kwamen te liggen met de Hindoes. Dat droeg er toe bij dat de slotresolutie van de conferentie betrekkelijk gematigd was²: er werd niet op een onmiddellijk verlenen van onafhankelijkheid aangedrongen, wel op 'equal partnership', welnu:

¹ 'Luitenant Woltjer', zo schreef van der Plas voorts, 'is in wat hij over Indië heeft gezegd, niet altijd gelukkig geweest. Hij heeft het sprookje dat de Indonesiër voor twee-en-een-halve cent per dag volledig gevoed kan worden (met alle vitamines!) herhaald en ook verteld, dat men bij de Chinees voor zeven-en-een-halve cent biefstuk, gebakken aardappelen en sla kon krijgen. De gepubliceerde rapporten van het Instituut voor Volksvoeding . . . hebben aangetoond hoe onhoudbaar dit verhaal is.' (a.v., p. 4-5) ² Tot die gematigdheid had bijgedragen dat, toen in een van de secties, waarin werd vergaderd, een jeugdige Amerikaan de zijns inziens uit het kolonialisme voortvloeiende discriminatie had bestreden, een van de afgevaardigden van Brits-Indië, *Sir Zafrullah Khan*, het volgende had verteld: hij had vóór zijn vertrek naar Mont Tremblant in zijn paleis te Karatsji een afscheidsreceptie gegeven voor Amerikaanse officieren en daarvoor ook de neger-officieren uitgenodigd – die waren evenwel door de andere Amerikanen in hun kraag gegrepen en buiten de deur gezet. 'Na deze woorden', aldus later het Nederlandse lid van de betrokken sectie, 'leek het erop alsof een bom was ingeslagen.' (C. Giebel: *Morotai. De bevrijding van de Grote Oost en Borneo (april 1944-april 1946)* (1976), p. 19)

was dat niet in de 7 december-toespraak gezegd? De Nederlandse delegatie keerde met een tevreden gevoel uit Mont Tremblant terug.

★

Wat de Amerikaanse regering betrof, had de Nederlandse in de eerste plaats te maken met president Roosevelt en met het *State Department*, waar Cordell Hull, de *Secretary of State*, een groot voorstander was van de *trusteeship*-gedachte en Sumner Welles, de *Undersecretary of State*, eigenlijk nog verder wilde gaan.

De president had in '41 en in de eerste maanden van '42 enkele publieke uitspraken gedaan waarover men zich van Nederlandse zijde zorgen kon maken. 'We believe', had hij in maart '41 op een persconferentie gezegd, 'that any nationality, no matter how small, has the inherent right to its own nationhood',¹ en eind februari '42 in een radiotoespraak dat het Atlantisch Handvest (daarin hadden Roosevelt en Churchill o.m. verklaard: 'They respect the right of all peoples to choose the form of government under which they will live') 'not only applies to the parts of the world that border on the Atlantic, but to the whole world.'²

Wat Nederlands-Indië aanging, drong Roosevelt er in '41 herhaaldelijk bij de Nederlandse gezant op aan dat Nederland snel en systematisch op de onafhankelijkheid van Indië zou toewerken en dat als eerste stap in die richting Java, aldus later Loudon, een 'soort *Dominion*' zou worden.³ Wel deed de president, die veel waardering koesterde voor de kordaatheid van koningin Wilhelmina, zijn best de koningin gerust te stellen (begin april '42, een maand na de algemene capitulatie van het Knil, schreef hij haar: 'the Netherlands East Indies must be restored – and something within me tells me they will'⁴), maar in zijn hart was hij er van overtuigd dat van een ongewijzigd herstel van het Nederlands gezag geen sprake zou zijn.

Diezelfde overtuiging werd binnen het *State Department* versterkt toen daar in april de rapporten arriveerden van de uit Indië geëvacueerde Amerikaanse consulaire ambtenaren – rapporten welke zij in Australië

¹ Aangehaald in Robert J. McMahon: *Colonialism and Cold War. The United States and the Struggle for Indonesian Independence, 1945–1949* (1981), p. 54. ² A.v., p. 55. ³ Getuige A. Loudon, *Enq.*, dl. VIII c, p. 913. ⁴ *F.D.R. His personal letters*, dl. II (1949), p. 1305.

hadden geschreven o.m. in antwoord op de hun door het *State Department* voorgelegde vraag of de Indonesiërs vrijwillig met de Japanners zouden samenwerken. Dat werd door de meeste consulaire ambtenaren inderdaad verwacht, 'perhaps chiefly for the reason', aldus een hunner, 'that Netherlands colonial policy has never sought effectively to incorporate the native into the Netherlands body politic' — de Amerikaanse consul-generaal te Batavia, Walter A. Foote, rapporteerde dat 'the white race lost face which will be most difficult to regain', en voegde daaraan toe dat 'many native leaders' hem hadden gezegd dat het hun verlangen was, 'to become a part of the possessions of the United States.'¹

Koren op de molen van diegenen die een ongewijzigde voortzetting van het Nederlands bewind voor onwaarschijnlijk, ja voor ongewenst hielden! Sumner Welles ging het verst, toen hij eind mei in een toespraak (dat was de tekst die Loudon zo alarmeerde) zei:

*'Our victory must bring in its train liberty for all peoples. The age of imperialism is ended. The right of all peoples to their freedom must be recognized, as the civilized world long since recognized the rights of an individual to his personal freedom. The principles of the Atlantic Charter must be guaranteed to the world — in all oceans and continents.'*²

Dat Roosevelt er begin juli en begin augustus in zijn persoonlijke gesprekken met koningin Wilhelmina op aandrang, spoed te betrachten met de ontvoogding van Indië, vermeldden wij reeds. Alle reden is er om aan te nemen dat haar verdediging van het Nederlands beleid hem niet overtuigde. Omstreeks de tijd van zijn tweede gesprek zei hij aan een hoge Britse vertegenwoordiger te Washington dat hij niet dacht dat de Nederlanders, 'poor dears' (typerende woorden!), Indië zouden terugkrijgen, het moest veeleer onder beheer geplaatst worden van een internationaal lichaam waarin dan ook Nederland zou zijn vertegenwoordigd.³ Dat laatste denkbeeld werd in diezelfde maand door het *Postwar Foreign Policy Advisory Committee* van het *State Department*, waarin Sumner Welles een belangrijke rol speelde, officieel aanvaard.

★

¹ Aangehaald in Akira Irije: *Power and Culture. The Japanese-American War, 1941-1945* (1981), p. 78. ² Aangehaald in MacMahon: *Colonialism and Cold War*, p. 55. ³ Brief, 6 aug. 1942, van Sir Ronald Campbell aan het *Foreign Office*, aangehaald in Chr. Thorne: *Allies of a kind. The United States, Britain and the war against Japan 1941-1945* (1978), p. 218.

Onjuist zou het zijn het zo voor te stellen alsof de Amerikaanse autoriteiten en de Amerikaanse publieke opinie zich in de tweede helft van '42 intensief met het vraagstuk van Indië's toekomst bezig hebben gehouden. Het was de oorlog zelf die in de eerste plaats aandacht vroeg: in en bij Europa de Duitse veldtocht in de Sowjet-Unie, Montgomery's overwinningen in Noord-Afrika en de Geallieerde landingen in Frans-Marokko en Frans-Algerië, in de *Pacific* de hevige strijd op Guadalcanal en op Australisch-Nieuw-Guinea. Voorzover er in de Verenigde Staten kritiek was op het koloniaal beleid van Europese regeringen, richtte deze zich in die tijd trouwens vooral op de Britse regering die in augustus '42 in Brits-Indië Gandhi en alle overige leidende figuren van de *Congress*-partij liet interneren en die het hoofd moest laten bieden aan massale stakingen. Voor het feit dat bij de onderhandelingen met de Brits-Indische nationalistena verklaard was dat na de oorlog het zelfbeschikkingsrecht van Brits-Indië erkend zou worden, oogste de Britse regering geen blijvende waardering – dat zulk een verklaring in de 7 december-toespraak van koningin Wilhelmina ontbrak, werd slechts door een minderheid van de omstreeks 400 in de Verenigde Staten verschijnende dagbladen afgekeurd; met *Secretary of State* Cordell Hull die op een persconferentie zei dat de in de toespraak vervatte voorstellen '*showed good statesmanship, good practical sense and humanitarianism in every respect*', oordeelden de meeste bladen, ca. 300, gunstig over hetgeen de koningin had verklaard: zij zagen die verklaring als een stap in de goede richting.

Zouden op die eerste stap nieuwe volgen? Dat viel na de discussies welke zich in oktober '42 in de ministerraad hadden afgespeeld en vooral ook na de kritiek die op van Mooks toelichting bij de 7 december-toespraak was geuit, nauwelijks te verwachten. Trouwens, de noodzaak van nieuwe stappen werd niet beseft – de in meerderheid positieve weerklank welke de toespraak in de Amerikaanse pers had gevonden, versterkte de zelfgenoegzaamheid in regeringskring. Bovendien: zou de Amerikaanse regering op een nog verder gaande wijziging in de verhouding tussen Nederland en Indië gaan aandringen, dan was er de Britse die steun aan het volledig herstel van het Nederlands gezag had toegezegd.

Tegen die achtergrond werd nagelaten, aan de Amerikaanse publieke opinie nieuwe impulsen te geven. Trouwens, van diegenen die zich in '42 beïjverd hadden om die publieke opinie te beïnvloeden, verdwenen

¹ Brief, 17 dec. 1942, van A. Loudon aan van Kleffens (AOK, map '7 december 1942-toespraak koningin. Reacties').

LONDEN '42

de belangrijkste uit de Verenigde Staten. Van Mook keerde naar Londen terug om er de wetsbesluiten voor te bereiden die hij in het kader van het herstel van het Nederlands gezag nodig achtte (wetsbesluiten waarvan hij beseftte dat het moeite zou kosten ze door het kabinet aanvaard te krijgen) – van der Plas had toen de Verenigde Staten al verlaten. Hij was in september '42 door van Mook benoemd tot lid van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland en tevens, als opvolger van van Hoogstraten, tot haar voorzitter. Begin december kwam hij in Brisbane aan, vanwaar hij spoedig naar Melbourne, de zetel van de Commissie, doorreisde – totdat van Mook tijdens diens grote reis, waarvan wij de etappen in het vorig hoofdstuk memoreerden, eind februari '44 in Australië aankwam, zou hij ter plaatse bijna vijftien maanden lang de eerst-verantwoordelijke zijn voor al het werk dat door of in opdracht van de Commissie werd verricht.

De Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland

Toen van der Plas begin december '42 uit Amerika in Australië arriveerde, was hij in dat land het enig aanwezige lid van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland (wij zullen in dit hoofdstuk verder van 'de Commissie' spreken). Van Hoogstraten, Smits en Loekman Djajadiningrat waren door van Mook naar de Verenigde Staten gezonden, de eerste twee om er te helpen bij het oplossen van tal van financiële en economische kwesties (van Hoogstraten bracht ook een bezoek aan Londen), de laatste om er als Indonesisch lid te fungeren van de Commissie voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao. Smits keerde in april '43 naar Australië terug en hem volgden drie maanden later van Hoogstraten en Djajadiningrat. De gezondheid van die laatste liet veel te wensen over en onze indruk is dan ook dat hij slechts in geringe mate aan de werkzaamheden van de Commissie deelnam. Bijna alle arbeid werd van december '42 af eerst door van der Plas alléén verricht, later door van der Plas en Smits, vervolgens door van der Plas, Smits en van Hoogstraten.

Drie totaal verschillende naturen! Over van der Plas, begaafd maar niet zonder grilligheid, schreven wij reeds – nu, Smits was allerminst grillig. Hij was onkreukbaar en een zorgvuldig financier, 'Hollands degelijk en zwaar op de hand', aldus dr. Honig, die begin '44 uit Amerika in Australië was aangekomen¹; leidinggevend werk op bestuursgebied had Smits in Indië nooit te verrichten gekregen – hij liet zich door van Hoogstraten, die als directeur Economische Zaken grote verantwoordelijkheden had gedragen, ietwat domineren.

Van Hoogstraten, die in '22 op vier-en-twintigjarige leeftijd in Indië was aangekomen en daar, alvorens bij Economische Zaken te worden geplaatst, elf jaar werkzaam was geweest op het centrale punt van het gehele Nederlandse bestuursapparaat: de Algemene Secretarie, was bekwaam, energiek, charmant, eerzuchtig en niet vrij van de neiging om, oorlog of geen oorlog, zijn eigen bestaan zo geriefelijk mogelijk in te richten. Toen hij na zijn terugkeer in Australië op vrij grote voet bleef

¹ Getuige P. Honig, *Enq.*, dl. III c, p. 779.

leven, gingen daar althans onder Indische evacuë's allerlei geruchten de ronde doen dat hij malversaties zou hebben gepleegd. Naoorlogs onderzoek toonde aan dat die geruchten van alle grond ontbloot waren¹ – dat zij van Hoogstratens naam en daardoor ook die van de Commissie geschaad hebben, spreekt vanzelf.

Drie totaal verschillende naturen dus. Dr. Honig heeft er in '49 jegens de Enquêtecommissie het duidelijkst over gesproken²:

'Men kreeg de meest merkwaardige combinatie, wanneer men de heren Smits, van der Plas en van Hoogstraten naast elkaar plaatste, en men moest zich dan afvragen, hoe het mogelijk is dat een dergelijk trio bij elkaar gekomen is . . . De heer Smits, denkend in traditionele lijnen, niet houdend van vreemdigheid en waardering hebbend voor een solide levenswandel . . . Hierbij kwam de fantasierijke van der Plas; deze had weinig begrip voor de financiële consequenties van zijn grillige beslissingen . . . De heer van Hoogstraten . . . is hoogst begaafd en enigszins neigend tot wat *show* voor zichzelf. Hij genoot eigenlijk van dit vreemde, chaotische oorlogsspel en hij kon de *prima donna* van der Plas niet verdragen. Ook de heer Smits, die hem af en toe kritiseerde om zijn joligheid, mocht hij niet.'³

Van der Plas op zijn beurt had geen affiniteit met Smits en koesterde jegens van Hoogstraten een nauwelijks bedwongen wrok.

Geen ideale verhoudingen dus. Maar het was oorlog en er waren taken te verrichten. Die werden verdeeld en ze met een vrij kleine staf uitvoerend (in het eerste kwartaal '44 stonden in totaal vijf-en-zeventig personen op de salarislijst van de Commissie) liep men elkaar zo weinig mogelijk voor de voeten – formele Commissievergaderingen vonden, zoals al in hoofdstuk 1 vermeld, niet plaats.

Financiële en economische zaken

Wij willen beginnen met de financiën van de Commissie of, ruimer geformuleerd, de financiën van alle instanties buiten Indië die specifiek-

¹ Het onderzoek is op van Hoogstratens verzoek in '47 ingesteld door een regerings-accountant, J. E. Spinosa Cattela. Jegens de Enquêtecommissie noemde deze de 'verhalen' die over van Hoogstraten de ronde hadden gedaan, 'eenvoudig onzinnig.' (a.v., p. 538) ² Getuige P. Honig, a.v., p. 779-80. ³ Mr. van Hoogstraten heeft ons in januari '86 doen weten dat hij voor van der Plas, bij alle kritiek die hij op hem had (daar schreven wij al over in hoofdstuk 1), in sommige opzichten waardering koesterde en wel degelijk sympathie voor Smits had.

Indische belangen behartigden. De Commissie is op 31 juli '44, toen in Australië een Raad van departementshoofden was gaan fungeren, opgeheven – in verscheidene paragrafen van dit hoofdstuk zullen wij ook gegevens opnemen die op de periode na 31 juli '44 betrekking hebben. Wel was toen de structuur aan de top gewijzigd maar veel van het door de Commissie begonnen werk ging normaal door.

Activa waren er, toen Indië gevallen was, genoeg: de goudreserve van de Javase Bank die een waarde had van ca. f 380 mln, was in veiligheid gebracht en in de Verenigde Staten en Canada leverden de verkopen van het daar gereedliggende en door Indië al betaalde oorlogsmaterieel en de annulering van eveneens al geheel of gedeeltelijk betaalde bestellingen die nog in bewerking waren, grote bedragen op. Bovendien beschikten de Javase Bank en het Nederlands-Indisch Deviezenfonds in maart '42 in Londen over een saldo van ca. f 100 mln. De Indische gouvernements-activa optellend (het goud van de Javase Bank behoorde daar niet toe) kwam van Mook in de herfst van '43 tot een totaal van f 470 mln. Dat zag er uit als een aanzienlijke reserve, maar die indruk achtte hij bedrieglijk: in Nederland was vóór de Duitse invasie bijna f 300 mln aan Indisch schatkistpapier geplaatst (kortlopende leningen dus die afgelost moesten worden) en er werden in bezet Nederland Indische pensioenen alsmede salarissen aan Indische verlofgangers uit de Nederlandse schatkist voorgeschooten welke de Indische na de oorlog zo spoedig mogelijk zou moeten terugbetalen. Ook viel te voorzien dat alleen al de economische wederopbouw van Indië zeer grote bedragen zou vergen. Van Mook drong derhalve herhaaldelijk zowel bij de Commissie in Australië als bij de Nederlands-Indische instanties in de Verenigde Staten op zuinigheid aan. Hij voerde in die tijd van Londen uit een sterk progressieve korting in op de Indische salarissen en pensioenen.¹ Die korting gold ook voor Australië maar in wat daar op financieel gebied gebeurde, had hij in Londen (of in Amerika) maar weinig inzicht.

Krachtens haar in september '42 opgestelde instructie diende de Commissie in een bepaald jaar in april en oktober een begroting op te stellen, respectievelijk voor de tweede helft van dat jaar en voor de eerste van het volgende, maar aan die bepaling werd niet de hand gehouden. De begroting voor het eerste halfjaar '43 had in oktober '42, die voor het tweede halfjaar '43 in april '43 opgesteld moeten zijn – uit Melbourne

¹ 'Het enige (maar dan ook zeer felle) protest kwam', schreef hij na de oorlog, 'van oud-minister Welter die in Engeland naast zijn ministerswachtgeld een Indisch pensioen genoot.' (van Mook: *Indonesië, Nederland en de wereld* (1949), p. 65)

ontving van Mook de eerste, bovendien nog onvolledige, cijfers pas in september '43. Het ontbrak daar Smits niet aan goede wil maar deze kreeg onvoldoende gegevens om tot verantwoorde schattingen te komen. Nog gebrekiger waren de gegevens inzake de bedragen die, al of niet met overschrijding van de begrotingscijfers, uitgegeven waren. Pas drie jaar na de oorlog heeft de Generale Thesaurie te Batavia van die uitgaven in Australië, alsmede van de inkomsten, een overzicht kunnen opstellen.¹

Blijkens dat overzicht dan is door de Commissie (en later door van Mook en zijn Raad van departementshoofden) in totaal tot 1 september '45 ruim ca. f 77,5 mln uitgegeven, daarvan evenwel bijna f 41 mln in laatstgenoemd jaar. Het leeuwendeel van die bedragen was uitgegeven ten behoeve van de Koninklijke Marine en het Knil: in totaal ruim f 64 mln. De begrotingsinkomsten (hoofdzakelijk, naar wij vermoeden, afdrachten van inkomstenbelasting) van de Commissie en van van Mook en zijn Raad van departementshoofden beliepen in totaal tot 1 september '45 ca. f 0,5 mln. Daar kwam bij dat de Commissie, haar werkzaamheden aanvangend, kon beschikken over ruim 1,3 mln Australische ponden oftewel in Nederlandse valuta (het Australische pond had een koers van f 6,06) ruim f 7,8 mln. Rest een tekort van bijna f 70 mln. Dat heeft geen probleem gevormd: het Londense departement van koloniën heeft van maart '42 af in totaal een bedrag van (omgerekend) ruim f 50 mln naar Australië gezonden en van de Amerikaanse regering werd een bedrag van (omgerekend) ruim f 35 mln ontvangen: de nominale waarde van het nieuwe Nederlands-Indische geld (muntbiljetten, uitgegeven door 'de waarnemend gouverneur-generaal van Nederlands-Indië') dat aan de Amerikaanse strijdkrachten zou worden uitgereikt.²

Er was aan Nederlands-Indische kant in Australië (men houde in het oog dat Indië in financieel opzicht een zelfstandige rechtspersoon was) dus geld genoeg.

★

¹ Tekst: *Enq.*, dl. III b, p. 174-77. ² Van Mook was, gelijk vermeld, in maart '43 gemachtigd om voor f 100 mln aan nieuwe betalingsmiddelen uit te geven; dat bedrag werd in november '43 tot f 300 mln, in augustus '44 tot f 600 mln verhoogd. De muntbiljetten werden door een nieuwe bankinstelling, de in Londen opgerichte Bank voor Nederlands-Indië, in circulatie gebracht.

De salarissen die in Australië aan Nederlands-Indische kant werden betaald, waren lager dan in Indië het geval was geweest. Indië kende hoge salarissen – terwijl bijvoorbeeld in Nederland voor de oorlog een Nederlandse minister een maandsalaris had van f 1 000, had een Indische departementsdirecteur er een van f 1 800. Zij die in Indië departementsdirecteur waren geweest (van Hoogstraten en Blom), ontvingen in Australië evenwel een maandsalaris eerst van f 900, later van f 720 en daarvan werd ongeveer een kwart ingehouden. Wij nemen aan dat daar voor de hoogstgeplaatsten nog een verblijfstoelage bovenop kwam maar daarvan kennen wij de cijfers niet. Van groot belang was evenwel dat op die salarissen maar heel weinig belasting werd ingehouden – het gevolg was dat de leden van de Commissie en allen die door haar betaald werden, per maand veel meer geld overhielden dan Australiërs in vergelijkbare functies.

Zo ook in de militaire sector.

Opvarenden van de marine ontvingen in Australië de tropenbezoldiging plus een duurtoeslag, een waltoelage (als zij aan de wal waren) en een gevarentoelage en die wedde werd ook uitgekeerd aan, aldus van der Plas, 'de mensen die' (op het marinehoofdkwartier) 'volmaakt veilig in Melbourne in een heerlijk klimaat zaten.'¹ De toelagen welke de marine betaalde, waren overigens lager dan die van het Knil dat als basis de naar verhouding hoge tropenbezoldiging kende – een luitenant-ter-zee-vlieger tweede klas van de Marineluchtvaartdienst die bij het *18th squadron* (de *Mitchells*) was ingedeeld, kreeg een maandelijks gevarentoelage van f 150, een legerofficier bij het *squadron* die precies dezelfde gevaren doorstond, kreeg er een van f 405. Wie bij het Knil diende, was dus in financieel opzicht beter af. Een Knil-soldaat, Europeaan of inheemse (het in Indië geldend verschil in soldij werd midden '43 opgeheven), ontving per week (omgerekend) f 5,25 – geen groot bedrag, maar een Australische soldaat moest het in Australië stellen met (omgerekend) f 2,10. Bovendien vonden binnen het Knil zoveel rangsverhogingen plaats dat er maar weinig soldaten overbleven – de meeste Knil-militairen hadden de rang van sergeant of een nog hogere rang² en dan konden de wedden snel stijgen. Van Eechoud, uit de *jungle* op Nederlands-Nieuw-Guinea opgehaald, werd in Australië eerste luitenant en kreeg prompt een maandwedde van f 1 070, 'precies zoveel als een Australische generaal-majoor'³,

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1359. ² Dit kan als normaal beschouwd worden voor diegenen die bij de Militaire Luchtvaart een vliegende functie hadden. ³ Getuige J. P. K. van Eechoud, *Enq.*, dl. VIII c, p. 703.

zei hij (en die Australiër moest veel meer belasting betalen dan de Nederlander). Zo kreeg ook een sergeant van het Knil hetzelfde salaris als een kapitein van het Australische leger.

Het gevolg was dat veel Nederlanders uitgesproken ruim in hun geldmiddelen zaten. Wie zuinig leefde, kon aanzienlijke bedragen opzijleggen (een kolonel van het Knil becijferde in '44 dat hij, als de oorlog nog een jaar zou duren, ca. f 30 000 zou hebben bijeengespaard¹) – velen hadden evenwel generlei behoefte aan zuinigheid. Levensmiddelen waren in Australië niet duur; men kon er in een goed restaurant een lunch krijgen voor (omgerekend) f 1,50 en een diner voor f 1,80 en hield dus, als men dat wilde, veel geld over waarmee men een vriendin kon onderhouden of dat besteed kon worden voor zaken die schaars en dus duur waren: goede woonruimte en sterke drank bijvoorbeeld. 'Wanneer men', aldus later een employé van de KLM die in Australië kapitein in het Knil was geweest, 'in een hotel kwam en men zag een tafel met wijn en likeuren, dan kon men er zeker van zijn dat er Hollanders bij waren.'² 'De *Dutch Club*', aldus van Eechoud, 'was de rijkst voorziene club van Melbourne'³ (en mocht, evenals alle hotels die diners serveerden, voortgaan alcoholische dranken te serveren op het uur waarop alle Australische *pubs* dichtgingen); ook was het een Nederlander die, aldus van der Plas, in een Australisch dagblad een advertentie plaatste om in het overbevolkte Brisbane een appartement te huren, '*price no consideration*'.⁴ Trouwens in Melbourne en elders waren, zo berichtte in '51 (wellicht ietwat gechargeerd) een Australiër die werkzaam was geweest bij de *Netherlands-Indies Government Information Service*, de *Nigis*, aan de Enquêtecommissie, '*all the most expensive and most commodious flats in the best neighbourhoods occupied by Dutch people*'.⁵

Daar kwam bij dat, toen in Australië de benzinetoewijzingen verlaagd werden en een autovrije zondag werd ingevoerd, talrijke Nederlandse dienstauto's druk bleven rondrijden, ook op autovrije dagen. Daaronder waren de auto's van de leden van de Commissie: Amerikaanse *Packards*, die naar Indië onderweg waren geweest en waarvan nu het nummerbord 'Nederlands-Indië 1', 'Nederlands-Indië 2' en 'Nederlands-Indië 3' luidde.⁶

¹ Huidige waarde (1986) misschien het tienvoud. ² Getuige G. A. de Stoppelaar, *Enq.*, dl. III c, p. 815. ³ Getuige J. P. K. van Eechoud, a.v., dl. VIII c, p. 704. ⁴ Getuige van der Plas, a.v., p. 1359. ⁵ Brief, 17 jan. 1950, van W. Preger aan de Enquêtecommissie, *Enq.*, punt k, nagekomen stukken. ⁶ Getuige J. P. K. van Eechoud, a.v., dl. VIII c, p. 705.

‘Wanneer wij zagen’, aldus dr. Honig, ‘dat de heer Evatt’ (de Australische minister van *External Affairs*),

‘met een autootje met een gascarburator rondreed en een van onze mensen in een prachtige auto met chauffeur, dan was dat voor de Australische hoogambtelijke figuren, van wie het leven vrij sober is, wat bevreemdend. Van MacArthur hadden ze dit nog kunnen tolereren’¹ –

een belangrijke toevoeging! Want het moge waar zijn dat veel Nederlanders zich ruim konden bewegen, voor de Amerikaanse militairen (een Amerikaanse soldaat kreeg omgerekend per week f 125) gold dit in nog hogere mate. Dat wekte bij de Australiërs jaloezie op. Ten aanzien van de Amerikanen stond daar evenwel tegenover dat zij, zo werd gemeend, door hun interventie Australië hadden beschermd tegen een Japanse landing en dat in elk geval het verdere behoud van Australië afhankelijk was van de Amerikaanse oorlogsinspanning – ten aanzien van de Nederlanders stond er maar heel weinig tegenover; hen beschouwde men, aldus weer van Eechoud, ‘als bannelingen, als uit hun land verdrevenen. Ik heb er veel opmerkingen over gehoord.’²

Ook in de Tweede Wereldoorlog waren er in elk oorlogvoerend land groepen die ruim in hun middelen zaten. Royaliteit, zelfs excessieve, en aan losbandigheid grenzende uitbundigheid konden aanvaard worden van militairen die met verlof waren en wisten dat zij, van dat verlof teruggekeerd, weer hun leven op het spel moesten zetten, maar werd zulk een gedrag door anderen tentoongespreid, dan wekte dat aanstoot. Ten aanzien van de Nederlanders was die aanstoot zo sterk dat van der Plas, in januari ’43 bij de *Prime Minister* van Nieuw-Zeeland op bezoek, er door deze onmiddellijk over werd onderhouden. Effect had dit verwijt niet: de geldende regelingen werden niet gewijzigd.

Het kwam alles tezamen Nederlands naam in Australië niet ten goede.

★

Wij komen nu tot een belangrijke vorm van werkzaamheid van de

¹ Getuige P. Honig, a.v., dl. III c, p. 782. ² Getuige J. P. K. van Eechoud, a.v., dl. VIII c, p. 704.

Commissie: de annulering van gesloten contracten en de afhandeling van voor Nederlands-Indië bestemde, in Australië gestrande ladingen.

Wat het eerste betreft: het Knil had in Australië machinerieën besteld voor een nieuwe munitiefabriek – dat contract werd geannuleerd. Zo waren er meer.

Wat het tweede aangaat: er lagen in Australië ten tijde van de algemene capitulatie van het Knil dertig schepen met voor Indië bestemde goederen. Van Mook wist daar een regeling voor te treffen: met het dreigement dat de ladingen, voorzover uit Amerika afkomstig, daarheen teruggezonden zouden worden, bereikte hij dat de Commissie verlof kreeg, alle ladingen te verkopen. Er was genoeg vraag naar: de Australische regering en vooral MacArthurs hoofdkwartier konden veel gebruiken. Het betrof hier ca. 12 000 totaal verschillende partijen goederen; er waren wapens bij zoals *stenguns* en mijnen, andere goederen die militair van belang waren zoals zoeklichten en motorfietsen, maar ook hoeveelheden levensmiddelen – één schip was er dat in hoofdzaak een lading cement aan boord had. Voor elk van de dertig schepen werd een verantwoording gemaakt die post voor post aangaf wat met de betrokken partij was geschied. Al dat werk vond plaats onder leiding van Smits die er een kleine staf van in het bedrijfsleven ervaren krachten voor aantrok. Hij had ook veel contact met de *Netherlands Purchasing Commission* in Amerika, met de Nederlandse Scheepvaart- en Handelscommissie in Londen en met haar vertegenwoordiging in Brits-Indië, want ook in die drie landen lagen in maart '42 schepen die voor Indië goederen aan boord hadden; voor de meeste daarvan vonden de genoemde instanties kopers. Eind '44 (latere cijfers hebben wij niet) was de opbrengst in Amerika (omgerekend) f 141 mln en in Engeland en Brits-Indië telkens ca. f 3,5 mln – het provenu (de opbrengst minus de kosten) was in Australië tot 1 september '45 f 5,7 mln. Het spreekt vanzelf dat goederen die bij de naoorlogse wederopbouw van Indië goed gebruikt konden worden, niet aan buitenlandse afnemers verkocht werden – de Commissie (resp. de Raad van departementshoofden) kocht ze zelf, eind '44 tot een totale waarde van (omgerekend) ca. f 13,5 mln. Het betrof hier in hoofdzaak textielgoederen.

Voor die wederopbouw van Indië werd nog veel meer gekocht – daar zullen wij in hoofdstuk 7 ('De terugkeer voorbereid') over schrijven. Hier willen wij slechts opmerken dat bij de Commissie en de andere Nederlands-Indische en Nederlandse autoriteiten in Australië uiteraard de belangen van Nederlands-Indië centraal stonden. Overigens was het, wat de te verwachten naoorlogse noden in Indië betrof, buitengewoon hin-

derlijk dat in '42, '43 en de eerste maanden van '44 nauwelijks berichten ontvangen werden die een duidelijk beeld gaven van wat zich op economisch gebied in Indië afspeelde en van wat daar na de bevrijding nodig zou zijn.

Weinig berichten uit Indië

Terwijl de regering in Londen van meet af aan regelmatig berichten kreeg over gebeurtenissen en toestanden in bezet Nederland (een stroom, in '40 nog vrij smal, die evenwel nadien van jaar tot jaar breder werd), ontvingen de Nederlandse autoriteiten in Australië en op Ceylon maar heel weinig berichten uit of over Indië.

In Londen werd van mei '40 af elk woord dat Radio Hilversum uitzond, opgevangen en in dagelijkse luisterrapporten verwerkt; legale Nederlandse dagbladen en periodieken bereikten de regering via Lissabon en Stockholm van de herfst van '40 af, illegale bladen en brochures van april '42 af; een groeiend aantal geheime agenten kon van augustus '40 af militaire inlichtingen doorseinen – militaire zowel als civiele inlichtingen werden voorts aanvankelijk via Stockholm, later via Genève doorgegeven door inlichtingengroepen welke werkzaamheden van de lente van '43 af belangrijke steun kregen van het eind '42 in Londen opgerichte Bureau Inlichtingen. Voorts kwamen in totaal ca. zestienhonderd Engelandvaarders in Groot-Brittannië aan, naar schatting tweehonderd door de Noordzee over te steken, ca. veertienhonderd door eerst naar Zweden of naar Spanje en Portugal te trekken. Waren er in '40, '41 en '42 nog tal van lacunes in het beeld van bezet Nederland dat men zich in Londen kon vormen, van de lente van '43 af ontstond een situatie waarbij de regering en haar organen omtrent alle belangrijke ontwikkelingen in bezet gebied betrouwbare, veelal ook prompte inlichtingen ontvingen. Het werk van de uitgezonden geheime agenten en van de inlichtingengroepen is daarbij van kardinale betekenis geweest.

Zoals uit hoofdstuk 4 zal blijken, heeft het van Ceylon uit op Sumatra ondernomen geheime werk slechts van midden '45 af enig succes gehad en van Australië uit is men er de gehele bezetting door niet in geslaagd, uit Java, Borneo of Celebes van geheime agenten inlichtingen van betekenis te krijgen – alleen in het oostelijkste deel van de Grote Oost heeft het *intelligence*-werk enige bescheiden successen opgeleverd. Dagbladen en periodieken zijn slechts bij één gelegenheid uit Indië ontvan-

gen¹ – wèl werden van april '44 af in de gebieden die door MacArthur's strijdkrachten waren bevrijd, enkele Japanse stukken aangetroffen. Van belang was ook dat in die gebieden meer dan duizend *romoesja's* (geronselde arbeiders) en *heiho's* (hulpsoldaten) werden aangetroffen, die grotendeels van Java afkomstig waren. Ook gingen in de oorlog Geallieerde strijdkrachten er soms toe over, de bemanning van inheemse prauwen te dwingen mee te varen hetzij naar Ceylon, hetzij naar Australië, en in de oostelijke gebieden van de Grote Oost waren er in '44 of '45 soms prauwbemanningen die eigener beweging naar Geallieerd gebied zeilden. Veel meer dan wat lokale inlichtingen konden al die opvarenden van Indonesische scheepjes niet verstrekken.

Zo was er, de gehele oorlog door, slechts één inlichtingenbron die, als zij met succes was aangeoord, dagelijks enige steun had kunnen geven: de Japanse radio-uitzendingen. In hoofdstuk 1 wezen wij er evenwel al op dat die uitzendingen in april en mei '42 in Australië nauwelijks konden worden gevolgd. Het opvangen vond toen plaats in Melbourne. Het was werk van de *Australian Broadcasting Corporation* en geschiedde, voorzover het Nederlands-Indië betrof, in samenwerking met de *Monitoring Service*, de Luisterdienst, van Quispels *Netherlands-Indies Government Information Service*, de *Nigis*. Op Java gaf, zoals in het vorige deel vermeld, het Japans militair bestuur zich speciale moeite om (met inschakeling o.m. van enkele Nederlandse journalisten en Geallieerde krijgsgevangenen) dagelijks teksten uit te zenden die speciaal voor Australië bestemd waren – dat had in '42 en in de eerste maanden van '43 geen enkel effect. 'Het blijft', zo rapporteerde de *Nigis* midden juli '42, 'met de ontvangst van de voor ons zo belangrijke zender Batavia . . . treurig gesteld. Ten gevolge van atmosferische storingen ontgingen ons enige door de Japanners in Indië uitgevaardigde verordeningen geheel.² Van andere werden slechts brokstukken ontvangen.'³ De ontvangst blééf slecht (midden oktober '42 bijvoorbeeld was van de uitzendingen van de zender Batavia '86 % in het geheel niet verstaanbaar'⁴) – van april '43 af verbeterde de situatie doordat

¹ Nl. begin '45, toen de eigenaar van een inheemse prauw, die naar Australië moest meevaren, een aantal nummers van op Borneo, Celebes en Java verschenen Indonesische dagbladen alsmede zeven exemplaren van het op Java uitkomend maandblad *Djawa Baroe* ('Nieuw Java') bij zich bleek te hebben. ² Die verordeningen golden slechts op Java. Wellicht moet men dus uit de gebruikte formulering ('in Indië uitgevaardigde verordeningen') afleiden dat de *Nigis* er in juli '42 nog geen denkbeeld van had dat Indië bestuurlijk in drieën was gedeeld. Korte tijd later was dat in elk geval wèl bekend. ³ *Nigis*: 'Overzicht luisterrapporten . . . 6-13 juli 1942'. ⁴ A.v., '11-18 oktober 1942'.

de *Australian Broadcasting Corporation* toen op aandrang van de Commissie een luisterpost geplaatst had in Broome, dichterbij Java dus (zie kaart II op pag. 17), die de door Bandoeng gerelayeerde uitzendingen van Radio Djakarta redelijk goed opving. Inderdaad zijn de *monitoring reports* van mei '43 af rijker van inhoud geworden – volledig werden ze nimmer.¹ Daartoe droeg bij dat, vreemd genoeg, in Australië ook in '45 niet naar de avonduitzendingen van de Japanse zenders op Java geluisterd werd, terwijl de Japanse autoriteiten juist daarin de meeste berichten lieten opnemen.

★

Welke inlichtingen kreeg men van personen die korte of lange tijd in Japans gebied hadden vertoefd?

Wij kunnen daar het volgende overzicht van geven.

De eersten die van Java ontsnapten, waren van der Star, Stokhuyzen en kapitein van der Veen. Wij weten dat van der Veen een uitgebreid rapport schreef waarin hij, zoals al weergegeven, o.m. vermeldde, vernomen te hebben dat zich bezuiden Garoet en bij Buitenzorg guerrillastrijders bevonden, en wij vermoeden dat ook Stokhuyzen een rapport heeft opgesteld, maar alleen omtrent de mededelingen van van der Star is een stuk bewaard gebleven²; daarin staat o.m. over de Nederlanders en Indische Nederlanders: 'Moreel was zeer goed en vertoonde na vier maanden bezetting geen inzinking'; over de Chinezen: 'Over het algemeen waren de Chinezen fel anti-Japans. Daar de Chinezen een nauw contact hadden met de Indonesiërs, werd deze stemming hierop overgedragen'; over de Indonesiërs: 'Terwijl de Indonesiër in het begin in een afwachttende, zenuwachtige stemming verkeerde, zwaaide dat direct om in een anti-Japans gevoel toen zij zagen hoe de Japanner zich gedroeg. De grote werkloosheid . . . en de lijfstraffen in het openbaar werkten de Japanse propaganda sterk tegen.' Mededelingen van van der Star (en

¹ Behalve de Japanse zenders op Java werden ook Japanse zenders elders afgeluisterd. Het Australische *Department of Information* stelde elke week een overzicht samen van de opgevangen berichten. Die overzichten zijn voor de periode mei-december '44 bewaard gebleven: rapporten van tien tot vijftien pagina's, waarvan evenwel niet meer dan één of anderhalve pagina aan Nederlands-Indië is gewijd, hoofdzakelijk met propagandistische berichten in het economische vlak. ² ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIII, 57-1.

wellicht ook van Stokhuyzen en van der Veen) deden een correspondent van het Aneta-kantoor in Brisbane een stap verder gaan toen hij begin oktober '42 aan de pers in de Geallieerde wereld een bericht doorgaf waarin stond: '*My informants expressed the conviction that the natives would welcome Allied forces when these arrive to drive the invaders from the Indies.*'¹

Eind november '42 werd in de Indische Oceaan een Duitse blokkadebreker, de '*Ramses*', die, van Japan naar West-Europa onderweg, in november Tandjong Priok had aangedaan, onderschept door de Nederlandse kruiser 'Jacob van Heemskerck' en een Australische kruiser. De gezagvoerder van de '*Ramses*' bracht zijn schip tot zinken – de opvarenden gingen in de boten. Zij werden opgepikt en naar Australië overgebracht waar zij door *Nefis I* (de door kapitein Spoor geleide inlichtingenafdeling) verhoord werden – de meeste Duitsers weigerden inlichtingen te geven, maar de Duitse gezagvoerder en enkele Deense, Noorse en Finse opvarenden (de Noren waren de bemanning geweest van een door de '*Ramses*' aangehouden Noors schip) deden dat wel en het gevolg was dat midden december uit Melbourne als 'eerste resultaten' van de verhoren (over de latere beschikken wij niet) aan van Mook geseind werd,

'dat Europese vrouwen en kinderen in Batavia grote mate van vrijheid genieten en er goed gekleed en gevoed uitzien. Het door hen bewoonde deel van de stad is omgeven met prikkeldraad en inheemse wachtposten te hunner bescherming. Europese families waarvan de man thuis is, wonen buiten deze concentraties' –

kennelijk was aan de opvarenden van de '*Ramses*' niet bekend (althans: zij berichtten dit niet) dat op Java, afgezien nog van de krijgsgevangenen, vrijwel alle Nederlandse mannen waren geïnterneerd.

'Het leven heeft een normaal aanzien. In de stad werden Europese vrouwen dikwijls winkelend op de fiets gezien. Zij beschikken blijkbaar over geldmiddelen ... De prijzen zijn normaal'² –

in werkelijkheid verkeerden vele Europese vrouwen in financiële moeilijkheden en waren de prijzen aanzienlijk gestegen. Niet geheel juiste inlichtingen dus.

De volgende van wie inlichtingen werden verkregen, was de Menadonese Knil-militair H. D. Pitoi, die op Java enkele maanden in een krijgsgevangenkamp bij Bandoeng opgesloten was geweest en als *heiho*

¹ Aneta-bericht, 3 okt. 1942 (a.v., Coll-van der Plas, B 3). ² Telegram, 16 dec. 1942, van van Hoogstraten en van Aerssen aan van Mook (a.v., MK, M 180, A 8 I).

op Guadalcanal de Amerikaanse linies had bereikt. Zijn mededelingen leidden begin januari '43 tot een telegram aan van Mook waaruit wij citeren:

'Burgers geïnterneerd . . . Verhouding Hollanders onderling en ook met Menadonezen uitstekend, met Ambonnezen ongunstig.¹ Javanen² allen losgelaten. Houding [inheemse] bevolking onderdanig en passief. Voedselsituatie [krijgsgevangenen]kampen zeer slecht . . . Maaltijden . . . juist voldoende om in leven te blijven . . . Medische verzorging praktisch onmogelijk wegens gebrek aan medicijnen. Behandeling slecht, veelvuldige mishandelingen. In maart drie Europeanen die tijdens fourageren pakjes van echtgenoten ontvingen, in het openbaar doodgestoken door bajonetsteken in de buik.³ Schoppen en slaan zijn normale tuchtmiddelen . . . Kleding na maart niet aangevoerd, zodat in lompen en op blote voeten. Op last Japanners alle rangverschil en distinctieven opgeheven.⁴ Voertaal Japans, bij niet begrijpen schoppen en slaan.⁵

Behalve 'burgers geïnterneerd' (dat gold op Java slechts voor de Nederlanders, behoudens de *Nippon*-werkers, niet voor de meeste Indische Nederlanders) stond in dit telegram niets over het lot der burgers of over de reacties der Indonesiërs – als *heiho* had Pitoi in Tandjong Priok slechts enkele dagen een, aldus het verslag van zijn ondervraging, 'vluchtige aanraking' gehad met Indonesiërs; datzelfde verslag vermeldde evenwel dat er volgens hem 'nog zeer vele pro-Hollandse Javanen zijn, maar toen eenmaal de Japanners de baas waren, lieten ze de Hollanders in de steek en waarschijnlijk uit vrees zochten zij in de gunst van de Japanners te komen.'⁶

De eerste die na van der Star, Stokhuyzen en van der Veen in Australië een meer uitvoerig beeld kon geven van de toestanden en gebeurtenissen op Java, was de Knil-sergeant-majoor H. J. de Haas, die er, zoals in ons vorige deel beschreven, eind september '42 in was geslaagd om samen met de douane-ambtenaar C. D. Schlette, de jazzdrummer J. C. Buxton en de Menadonese ex-marechaussee Danus en Mongan Oost-Java te verlaten – zij gingen na een gevaarlijke en moeilijke tocht op 13 december

¹ In werkelijkheid hadden op Java de meeste Ambonnezen zich pro-Nederlands getoond, terwijl dat voor een deel van de Menadonezen niet gold. ² D.w.z. Javaanse Knil-militairen (behalve de officieren). ³ Dit sloeg op een van de twee executiegevallen die zich, met een andere achtergrond overigens, op 22 april '42 in kampen bij Bandoeng hadden voorgedaan. ⁴ Deze maatregel was na enige maanden door de Japanners ingetrokken. ⁵ Telegram, 4 jan. 1943, van van Hoogstraten en van Aerssen aan van Mook (ARA, MK, M 180, A 8 I). ⁶ 'Verslag ondervraging H. D. Pitoi' (29 dec. 1942), p. 9 (a.v.).

bij een missiepost in noordwest-Australië aan land. Buxton bleef daar in Darwin, de Haas en de drie anderen werden op 7 januari '43 naar Melbourne overgevlogen, waar zij in eerste instantie door *Nefis I* voor mogelijke Japanse agenten werden gehouden – pas na weken was men overtuigd dat er voor dat vermoeden geen aanleiding was.

Wat de twee Menadonezen en Schlette in hun ondervragingen hebben verklaard, is ons niet bekend – wij beschikken slechts over gegevens met betrekking tot Buxton en de Haas.

Buxton kon mededelen dat er in Semarang een Chinese verzetsgroep bestond en dat er voorts een gepensioneerde onderluitenant van het Knil, Korff, en de vroegere commissaris van politie W. Haccou een illegale groep hadden gevormd waarvan Indische Nederlanders deel uitmaakten; die mededeling was juist, behoudens dan dat de groep van Korff een van de *V*-groepen was, die hoofdzakelijk uit inheemse ex-Knil-militairen bestonden (al die groepen werden begin '43 door de *Kenpeitai* opgerold); onjuist waren Buxtons mededelingen over Soekarno: deze '*well-known Communist agitator*' (aldus de weinig deskundige *Nefis*-ondervrager) zou in juni of juli '42 tot gouverneur van West-Java zijn benoemd, in augustus zijn gearresteerd en kort nadien zijn ontsnapt.¹

Uitvoeriger waren de mededelingen van de Haas die van maart tot eind september '42 over Java had getrokken, wist dat de krijgsgevangenen het er moeilijk hadden, vage berichten had opgepikt over guerrillatropen, mishandelende Japanners had zien optreden, een duidelijk beeld had gekregen van het moeilijke bestaan van Nederlanders en Indische Nederlanders, en pijnlijk getroffen was door het feit dat zoveel Indonesiërs onder de bekoring waren gekomen van de Japanse propaganda en dat de inheemse politie tegen Nederlanders en Indische Nederlanders honds oprad; ook had hij eind juni '42 in Bandoeng in een dagblad gelezen dat alle Nederlandse mannen geïnterneerd zouden worden en dat de Japanners overwogen, aan de Nederlandse vrouwen en kinderen 'de nodige bescherming te bieden' (dat bericht had hij bij zich gestoken), en hij had tenslotte op Oost-Java gehoord dat in Kesilir, bij Java's uiterste zuidoost-punt, een interneringskamp voor mannen in opbouw was.

Er zijn met betrekking tot de Haas vier stukken bewaard gebleven: een kopie van enkele 'eigenhandige aantekeningen uit (zijn) verslag' d.d. 19 januari '43², het in het Engels opgestelde verslag van zijn ondervragingen d.d. 22 januari³, 'enkele aantekeningen' (vermoedelijk van *Nefis I*)

¹ '*Interrogation J. C. Buxton*', 22-23 jan. 1943 (a.v.). ² A.v., Alg. Secr., Eerste Zending, XXIII, 56-1. ³ A.v., MK, M 180, A 8 I.

d.d. 25 januari 'naar aanleiding van het verslag van zijn ondervragingen'¹, en (van *Nefis I*) een 'verslag van de vergelijking van gegevens en indrukken van de sergeant-majoor Knil de Haas met de kapitein van der Veen', eveneens d.d. 25 januari.² Al deze stukken zijn in Melbourne opgesteld.

In het eerste stuk gaf de Haas vage berichten weer over 'vrije troepen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger op Java', die zich bij Semarang en op West-Java zouden bevinden; bij Semarang waren zij ongewapend maar op West-Java was sprake van 'gewapende troepen (Nederlanders en Australiërs), w.o. vele officieren . . . De bevolking voorziet deze troepen van voedsel.' In het tweede stuk, het in het Engels gestelde verslag van zijn ondervragingen, stond daar niets over, maar hierin klaagde hij over het gedrag van de inheemse politiefunctionarissen ('*pro-Japanese, disgracefully rude and insolent, particularly toward Europeans*'), gaf hij o.m. weer wat hij van de krijgsgevangenenkampen en van de Europese mannen in Kesilir wist ('*there are said to be many thousands*') en schetste hij een beeld van de houding van Europeanen, Chinezen en inheemsens. Over de Europeanen berichtte hij o.m. dat eind september '42 alleen in Batavia en Magelang 'beschermden wijken' zouden worden ingericht, over de Chinezen dat zij allen '*rather anti-native*' en dat de meesten hunner '*pro-Dutch*' waren, over de inheemsens dat in steden en *dessa's* de meesten een grote onverschilligheid aan de dag legden, dat de inheemse bestuurders '*on the whole loyal to the Dutch*' waren en dat '*a number of native intellectuals*' met de Japanners gemene zaak had gemaakt — vooral Soekarno had dat gedaan. Het derde stuk, de 'enkele aantekeningen', was curieus omdat de samensteller zijn best deed, alle mededelingen van de Haas die op animositeit van inheemsens jegens Europeanen wezen, te devalueren. 'Hij', zo heette het, 'die een-en-twintig jaar in het kleine kringetje der beroepssoldaten leefde, kent de maatschappij niet. Hij wordt sterk gedreven door het Indo-complex en haat de Inlander omdat de Europeaan van zijn voetstuk viel en de Inlander het nu beter heeft'. Vandaar ook de confrontatie van de Haas met kapitein van der Veen. Blijkens het vierde stuk: het verslag van die confrontatie, werd de Haas door van der Veen op een belangrijk punt in het gelijk gesteld: de Haas had óók bericht dat het feit dat de Europeanen, gouverneur-generaal van Starckenborgh inclusief, in Indië gebleven waren, op de Indonesiërs geen indruk had gemaakt en van der Veen gaf toe, 'geen enkele aanwijzing te hebben dat er van enige waardering door de inheemse gemeenschap wordt blijk gegeven.'

¹ A.v., Alg. Secr., Eerste Zending, XXIII, 56-1. ² A.v.

Dat de berichten van de Haas, hoe vaag ook, over de aanwezigheid van guerrillatroepen op West-Java bij Egerton Mott en Quéré de behoefte versterkten, geheime agenten op Java te infiltreren, spreekt vanzelf; zij gingen daarbij aan het gegeven inzake Kesilir bijzondere betekenis toekennen: daar zouden zich immers 'vele duizenden' Europese mannen bevinden; verondersteld werd dat men een aantal hunner zou kunnen bewegen, naar Australië te ontsnappen.

★

Na de mededelingen van de Haas en de zijnen verliepen meer dan zes maanden voordat weer een rapport over Java werd ontvangen: magere mededelingen van een Duitse matroos, wiens blokkadebreker begin maart '43 tot zinken was gebracht maar die in augustus '42 van Tandjong Priok uit één dag Batavia had kunnen bezoeken; hij had er kunnen spreken met uit hun internering bevrijde Duitsers en 'volgens hen', aldus Furstners staf (die door de Britse *Admiralty* was ingelicht) aan van Mook, 'werden de zich in gevangenschap bevindende Nederlanders en andere gevangenen zeer slecht behandeld. . . De inlandse bevolking scheen over de van de Japanners ondervonden behandeling zeer ontevreden.'¹

Dan werden begin november '43 aan van Mooks departement door het Britse *War Office* mededelingen gezonden van vier Japanse krijgsgevangenen die op Java krijgsgevangenen van het Knil aan het werk hadden gezien – zij hadden niets van belang kunnen berichten.

Wèl van belang leek wat in januari '44 bericht werd door vier uit de Oostelijke Molukken afkomstige Indonesiërs², door zeven krijgsgevangenen (van onbekende nationaliteit) en door één Javaan en één Madoerees die door een Geallieerd oorlogsschip van een Japans vissersvaartuig waren gehaald. Van der Plas seinde begin februari uit Australië aan van Mook dat de Japanners 'in oosthelft Archipel' 'barbaars' optraden en dat de gevolgen daarvan niet waren uitgebleven: 'bevolking . . . ziet reikhalzend uit naar bevrijding' (die laatste bijzonderheid werd door van Mook

¹ Bericht, juli 1943, van Furstners staf aan van Mook (a.v., MK, M 180, A 8 I). ² Dit waren bewoners van een klein eiland, ca. 300 km ten zuidoosten van Ambon, die, toen daar de bemanning van een Amerikaanse bommenwerper die een noodlanding had gemaakt, door een *Catalina*-vliegboot werd opgehaald, naar Australië waren meegegaan.

onmiddellijk aan de koningin doorgegeven). Over Java berichtte van der Plas dat de Japanners daar een 'uiterst straf bewind' voerden, dat de 'economische toestand veel ernstiger is dan vermoed' ('kleding is vrijwel niet te krijgen . . . de armoede is ontstellend'), dat 'beïnvloeding jeugd' door de Japanners 'op den duur waarschijnlijk' was en dat er sprake was van 'waardering voor het feit dat de Japanners systematisch Indonesiërs opleiden tot verantwoordelijke ambten . . . en voor het ontbreken van rassenwaan.'¹

Een maand later, in februari '44, kwamen de eerste berichten over Ambon binnen, verstrekt door twee van de Aroe-eilanden afkomstige inheemsen die een jaar in dienst van de Japanners hadden gevaren en naar een Australische post op Nederlands-Nieuw-Guinea waren ontkomen. Zij waren niet zelf op Ambon geweest maar hadden contact gehad met opvarenden van schepen die van dat eiland afkomstig waren – informatie uit de tweede hand dus. Er deugde dan ook niet veel van. De geïnterneerden (zij waren in '43 naar Zuid-Celebes gebracht) zouden op Ambon uitermate slecht behandeld worden ('de sterfte onder hen is zeer groot'), ook de Knil-krijgsgevangenen (allen in '42 naar Hainan bij China verplaatst) werden slecht behandeld, de Australische krijgsgevangenen daarentegen (onder geen groep krijgsgevangenen is de sterfte groter geweest) 'genieten een vrij behoorlijke behandeling.'²

Meer gegevens kwamen ter beschikking toen van april '44 af op de noordkust van Nederlands-Nieuw-Guinea en op het eiland Biak van Java afkomstige *romoesja's* en *heiho's* werden bevrijd (daar werd ook een exemplaar gevonden van het in februari '44 door de *Kenpeitai* opgestelde rapport over het verzet op Java, dat wij in hoofdstuk 6 van ons vorige deel behandelden). Al die bevrijde Indonesiërs werden persoon voor persoon of in kleine groepen door Nederlandse bestuursambtenaren of door officieren van *Nefis I* ondervraagd – hetzelfde geschiedde, zoals al vermeld, met opvarenden van inheemse prauwen. Er zijn aldus in totaal gegevens verworven van enkele honderden Indonesiërs. Dat de *romoesja's* en de *heiho's* door de Japanners slecht waren behandeld, was evident, maar wat konden zij berichten over de toestanden in de archipel en de opvattingen der Indonesiërs? Niet zo heel veel en onze indruk is bovendien dat menigeen hunner de neiging had, zijn ondervragers naar de mond te praten. Zo vernam de verbindingsofficier van het Knil bij

¹ Telegram, 2 febr. 1944, van van der Plas aan van Mook (ARA, MK, M 105, A 9-B). ² Rapport, 8 febr. 1944, van de assistent-resident te Merauke (a.v., Coll.-van der Plas, B 11).

MacArthurs hoofdkwartier in Brisbane in april '44 dat de eerste drie-en-tachtig Javaanse *romoesa*'s die op Nieuw-Guinea waren bevrijd, allen 'pro-Hollands' waren.¹ In juni wist van der Plas met betrekking tot Java te berichten: '*Most informants thought that everyone, especially the Indonesian administrators, would turn against the Japanese when they got an opportunity*'; men verlangde naar de terugkeer van de Nederlanders: '*In the environs of Malang, Bangil² and Kediri prayers are said in the mosques for the restoration of the Dutch administration*'.³ In juli rapporteerde *Nefis I*, dat een Menadonese ex-Knil-militair die een tijdlang bediende was geweest in de club van de *Kenpeitai* te Soerabaja, van Javaanse *heiho*'s vernomen had dat Soekarno en Hatta '*universally hated*' waren ('*the Javanese simply do not want these people*'),⁴ in september trok *Nefis I* uit de mededelingen van negen op Biak bevrijde Javanen de conclusie, dat '*everybody wanted a return to pre-war conditions*'⁵, en in december werd bericht ontvangen dat een opvarende van een *U-Boot* die op 6 oktober '44 in de Javazee door de Nederlandse onderzeeboot 'Zwaardvis' tot zinken was gebracht, in krijgsgevangenschap verklaard had, te geloven dat '*der übergrosse Teil*' van de inheemse bevolking op Java wenste dat het Nederlands bewind zou terugkeren.⁶

★

Wij erkennen: onze gegevens zijn onvolledig. Zo is van de ondervragingsrapporten maar een klein deel bewaardgebleven. Anderzijds zien wij niet in waarom de stukken die wèl bewaardgebleven zijn en die wij in het voorafgaande weergaven, niet representatief zouden zijn voor de verkregen gegevens. Voor het feit dat deze een scheefgetrokken beeld opleverden, is er een belangrijke getuige in de persoon van van Mook die in 1949 in zijn terugblik *Indonesië, Nederland en de wereld* met betrekking tot Java en Sumatra schreef:

¹ J. M. R. Sandberg: 'Dagboek', p. 46 (IC). ² Een plaats halverwege Soerabaja en Malang. ³ Van der Plas: '*Additional report on conditions in the Netherlands-Indies, especially in Java*' (16 juni 1944) (ARA, Coll.-van der Plas, B 11). ⁴ *Nefis I*: '*Interrogation Report Pattiranie*', 15 juli 1944 (IC, 61 889). ⁵ A.v.: '*Compilation of Nefis Interrogation Reports 283-293*', 15 sept. 1944 (a.v., 60 949). ⁶ Aangehaald in van der Plas: '*Report on conditions in the Netherlands-Indies*' (23 dec. 1944), p. 15 (ARA, Coll.-van der Plas, B 11).

'(Wij) waren voor deze hoofdeilanden en een groot stuk van het centrale gebied van de archipel uitsluitend aangewezen op het uitluisteren van Japanse radioberichten en enkele toevallige getuigenissen van mensen die hier of daar met een prauw of van een eiland waren opgepikt en die als regel geen gegevens van enig algemeen belang konden verschaffen.

Aldus verkregen wij een beeld dat niet volledig en in zijn verhoudingen niet juist kon zijn. Het werd nog meer scheefgetrokken door de tegenstelling tussen het oosten van de archipel en Java, omdat wij uit dat oosten wel over een toenemend aantal directe waarnemingen konden beschikken en uit menselijke zwakheid geneigd waren, die gegevens sterker te generaliseren dan de uiteenlopende toestanden in de archipel toelieten.¹

Zo was het. De Japanse radio-uitzendingen (op die van '45 komen wij nog terug) werden onvolledig opgevangen; wat in Indië werd gepubliceerd, bleef vrijwel onbekend; geen enkele Europeaan wist na september '42 van een van de hoofdeilanden te ontsnappen; over Java kreeg men pas van april '44 af weer enige berichten van Indonesiërs, simpele liederen, die overigens lang tevoren van Java waren weggevoerd; geen enkele geheime agent kon zich (behalve op Sumatra van midden '45 af) op de hoofdeilanden handhaven; en geen enkele inlichtingengroep was daar werkzaam welker rapporten gegevens hadden kunnen bevatten omtrent de opvattingen in leidende Indonesische kringen. Pover, pijnlijk pover was wat men in Australië en op Ceylon van Indië wist en de 'menselijke zwakheid', waar van Mook over schrijft en die er toe leidde dat de schaarse beschikbare gegevens gegeneraliseerd werden, kan, dunkt ons, duidelijker aangegeven worden: hier speelde het vasthouden aan wensvoorstellingen een rol. Bij sommigen was dat de wensvoorstelling dat in een bevrijd Indië in wezen alles bij het oude zou blijven, bij van Mook en van der Plas de wensvoorstelling dat Nederland geroepen was, in Indië een in eerste instantie door Nederlanders geleid model-gemenebest te doen ontstaan dat op volledige rassengelijkheid zou zijn gebaseerd.

Die laatste wensvoorstelling werd oprecht gekoesterd – zij bepaalde de geest waarin vooral van Mook en van der Plas de bestuursfunctionarissen die als eersten weer in bevrijd Indië zouden optreden (de officieren van de *Netherlands-Indies Civil Administration* oftewel de *Nica*) gevormd wilden zien. Maar hoe stond het in Australië met de Indonesiërs die daar waren beland? Hoe werden de Indonesische opvarenden van Nederlandse schepen (d.w.z. diegenen die in april '42 niet in staking waren gegaan) behandeld? Werden zij en andere Indonesiërs allen door hun Neder-

¹ Van Mook: *Indonesië, Nederland en de wereld*, p. 74.

landse en Indisch-Nederlandse rijksgenoten conform de strekking van de 7 december-toespraak van de koningin inderdaad als gelijken behandeld?

De Indonesiërs in Australië

Wij hebben in hoofdstuk I vermeld dat kort voor en na de val van Indië omstreeks tweeduizend Indonesische zeelieden op diverse schepen, hoofdzakelijk schepen van de KPM, in Australische havens aankwamen, dat die zeelieden zich ontheemd voelden, dat zij, mede onder invloed van Australische vakbondsleiders, gelijke behandeling met de andere opvarenden eisten en dat het, toen hun eisen waren afgewezen, begin april '42 tot grote stakingen kwam, waarna bijna zevenhonderd stakers via diverse gevangenissen in het interneringskamp Cowra werden opgesloten. Ruim dertienhonderd Indonesische zeelieden bleven dus varen en hier kwamen nog enkele honderden bij die zich aan boord bevonden van schepen die niet in februari of maart '42 Australië hadden bereikt. Tussen de reizen van hun schepen door waren zij, soms geruime tijd, in Australische havenplaatsen – er was daar behoefte aan centra die hun enige gezelligheid konden bieden. Die centra, de *Roemah's Indonesia* (Indonesische Tehuizen) werden door de zorgen van de Commissie in Melbourne, Sydney en Brisbane opgericht.

Die zeelieden waren in Australië niet de enige Indonesiërs. Twee kleine groepen bleken zich in en bij Mackay te bevinden, benoorden Brisbane (zie kaart II op pag. 17) – Javaanse arbeiders die kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog met hun gezinnen voor een tijdelijk verblijf in Australië waren toegelaten waar zij een spoorweg moesten aanleggen. Dan waren er Indonesische schepelingen aan boord van de eenheden van de Koninklijke Marine die in Australië aankwamen, en Indonesische militairen in de twee eerder vermelde compagnieën van het Knil. Later kwamen daar nog groepen bij: een groep Javanen van het Franse eiland Nieuw-Caledonië (daar werkten voor de oorlog in tinmijnen ca. zeventuizend Javaanse arbeiders die hun gezinnen bij zich hadden), Indonesische ex-Knil-militairen die als *heiho's* (hulpsoldaten) in '44 op en bij het noorden van Nederlands-Nieuw-Guinea waren aangetroffen en die in eerste instantie in Australië aan het Knil werden toegevoegd, een groep Indonesiërs die begin '45 op Luzon werd bevrijd, en voorts als vermoedelijk grootste groep de geïnterneerden van Boven-

Digoel: bijna driehonderd mannelijke gedeporteerden die in juni '43 met de ruim tweehonderd gezinsleden die zich bij hen bevonden, naar Australië werden overgebracht, waar de meesten een half jaar later in vrijheid werden gesteld.

Op de zeelieden en de Digoelisten komen wij in deze paragraaf terug – hier willen wij allereerst vermelden dat de meeste Nederlanders en Indische Nederlanders die in Australië met Indonesiërs te maken kregen, zich moeilijk konden ontworstelen aan de mentaliteit die zich in de koloniale samenleving in Indië bij hen had gevormd. Veruit de meesten van die Nederlanders en Indische Nederlanders waren vluchtelingen, op hun beurt dus ontheemden, velen bezorgd over het lot van familieleden en vrienden die niet hadden kunnen vluchten – het is een situatie waarin groepsgevoelens eerder versterkt dan verzwakt worden. Zeker, in de 7 december-toespraak had koningin Wilhelmina gezegd dat na de oorlog in het dan nieuw te bouwen koninkrijk 'voor verschil in behandeling op grond van ras en landaard geen plaats' zou zijn, en daar vloeide uit voort dat autoriteiten en burgers van het koninkrijk al tijdens die oorlog Indonesiërs als gelijken moesten gaan behandelen, maar dat betekende voor de meesten een prijsgeven van opvattingen en houdingen die zij, hetzij van jongsaf, hetzij na hun komst in Indië, als natuurlijk hadden leren zien. Trouwens, er waren er die het koninklijk woord een frase vonden die spoedig in botsing zou komen met de naoorlogse werkelijkheid – dergelijke reacties deden zich ook in bezet Nederland voor.

Enkele weken na de 7 december-toespraak kwam, zoals bleek, van der Plas, uit de Verenigde Staten teruggekeerd, in Melbourne aan. Hij schrok er van de symptomen dat in de geestesgesteldheid van talrijke Nederlanders en Indische Nederlanders niets was veranderd. Eind januari '43 berichtte hij in dezelfde brief aan van Mook waarin hij schreef over het 'door incompetentie en kortzichtigheid van de KPM ten onrechte interneren van een zeer groot gedeelte' der opgesloten Indonesische zeelieden, dat ook bij die Indonesiërs die waren blijven varen, 'grievens' bestonden, 'gebaseerd op een inderdaad grievende behandeling van Nederlandse zijde.' Hij gaf er een voorbeeld van. De *Dutch Club* in Sydney was geopend en bij die gelegenheid hadden enkele Indonesische walklerken van de KPM kosteloos muziek gemaakt; zij waren nadien in de zaal van de club een glas bier blijven drinken maar hadden vervolgens van de in Australië fungerende inspecteur van de Scheepvaart, een oud-KPM-gezagvoerder, te horen gekregen dat zij, zo gaf van der Plas de woorden weer, 'voortaan, wanneer zij een biertje wilden drinken, dat maar in de keuken moesten doen en niet in het bijzijn van Europeanen';

de volgende dag was hun 'een fooi van 1 pond' (f 6 dus) gezonden – die hadden zij teruggestuurd.

Meer nog. Tot de *Dutch Club* te Melbourne was kort tevoren een Indonesiër niet toegelaten – in dezelfde club had de Knil-sergeant-majoor de Haas (een nogal donkere Indische Nederlander) die met zoveel moed en doorzettingsvermogen van Java was ontsnapt, gehoord dat een marineman die hem begeleidde, van een andere marineman toegevoegd kreeg: 'Zo, heb jij een blauwe meegebracht?'¹

Twee-en-een-halve maand later, midden april '43, had van der Plas nieuwe klachten. In Brisbane was 'eindelijk' een *Roemah Indonesia* geopend, maar in Sydney was het doorgangshuis van de KPM, 'Belvédère', nog steeds 'een onbeschrijfelijke, vieze, verwaarloosde bende'; er ontbrak 'ten enenmale de persoonlijke, menselijke toon die de Indonesiër in den vreemde zo behoeft.' 'De Nederlandse emigrantengemeenschap', zo berichtte hij nu in algemene zin,

'sukkelt aan alle bezwaren aan zo'n gemeenschap verbonden, helaas gecombineerd met de oude koloniale hoogheidswaan, die bij de plaats welke wij hier innemen, pijnlijk belachelijk aandoet . . . Wat Australische gezinnen voor onze Indonesiërs doen, is enorm. Vooral, zij houden deze bescheiden lieden niet voor minderwaardigen.'²

Zes maanden later, midden oktober '43:

'In Australië is de stemming onder de kleine Indonesiërs³ nog steeds ronduit slecht, uitzonderingen daargelaten. In het bijzonder is dit het geval bij de KPM, waar maar zeer enkelen hebben geleerd dat in de omgang met Indonesiërs het een-en-ander veranderd is en dat de geheel andere houding van de Australiërs en de Amerikanen het handhaven van de grovere vormen der koloniale maatschappij in het persoonlijk contact niet langer toelaat . . . In de Nederlandse gemeenschap sta ik, met weinige uitzonderingen, terzake nog alleen. De collega's⁴ geven mij theoretisch alles toe, praktisch bestaat er tussen hen en de Indonesiërs hier geen enkele band.'⁵

Opnieuw zes maanden later, in april '44, klaagde hij in een brief aan de directeur van de *Nefis* over 'de koloniale houding van de meeste

¹ Brief, 30 jan. 1943, van der Plas aan van Mook. ² A.v., 18 april 1943 (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ³ Bedoeld worden: de 'kleine luyden' onder de Indonesiërs. ⁴ Van Hoogstraten en Smits ⁵ Brief, 14 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

Nederlanders in Australië' ('de Nederlandse gemeenschap trekt zich van het persoonlijke lot der Indonesiërs in Sydney in het geheel niets aan').¹

In diezelfde maand berichtte de Nederlandse consul-generaal te Sydney dat hij zich zorgen maakte over de invloed die Australische communisten op de Indonesiërs gekregen hadden, 'maar', schreef hij,

'wij hebben zelf ook schuld. Er wordt wel geld gegeven voor onze Inlanders, misschien te veel, maar in geestelijke of sociale zin wordt voor hen door ons niets gedaan. Er is geen contact tussen ons en hen. De Nederlanders zijn onverschillig voor hun eigen nationale zaak, dat merken wij hier elke dag, maar de Indonesische zaak bestaat voor hen helemaal niet. Zij schijnen de radicale verandering die op touw is, niet te kunnen inzien. Is het dus wonder dat deze mensen zich naar de Australiërs keren?'²

Na de oorlog herinnerde van der Plas zich nog duidelijk hoe hij bij zijn pogen om Indonesiërs door hun rijksgenoten als gelijkwaardigen te doen behandelen, in Australië met weinigen alleen was blijven staan. 'Wij vonden', vertelde hij in maart '53 aan de Enquêtecommissie,

'bitter weinig steun bij de Nederlandse . . . emigrantengemeenschap om een persoonlijke en menselijke verhouding met de Indonesiërs te scheppen. Integendeel, er gebeurden vaak ongelukken. Een zeer vermaard godgeleerde uit de westkust van Sumatra³ was ondergebracht in een tehuis in Australië. Hij heeft loyaal met ons samengewerkt . . . Hij was een oude man, een man uit één stuk, voor wie ik veel eerbied heb gehad. Bij onze omroep had hij een belangrijke functie en hij deed het werk voortreffelijk. Hem was toegezegd dat hij en zijn vrouw een behoorlijke kamer zouden kunnen krijgen in het tehuis voor ambtenaren, een kamer die hij nodig had voor zijn werk. Toen hij daarover sprak met de eenvoudige Indisch-Nederlandse zogenaamde dame die het tehuis beheerde, schold zij hem uit voor 'bangsat'⁴, wel het ergste dat men tegen een Indonesiër kan zeggen. Ik heb deze oude man op mijn kantoor gehad en hij heeft daar gehuild van verbittering, dat deze belediging hem was aangedaan.'⁵

Uiteraard bleef de superioriteitswaan waarvan menige Nederlander in Australië en in de Verenigde Staten bleef getuigen, niet onbekend aan die Indonesiërs die daar of elders op posten van grote verantwoordelijk-

¹ A.v., 6 april 1944, aan de directeur van de *Nefis* (a.v., B 4). ² Brief, z.d. (april 1944), van J. B. Pennink aan van der Plas (a.v.). ³ Mochtar Loetfi, in de jaren '20 leider van een radicaal-Islamietische, nationalistische partij, de *Persatoean Moeslimin Indonesia*, het Verbond van Indonesische Moslims. ⁴ 'schoft' ⁵ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1395.

heid stonden. Wij noemden er twee: Soejono, die in Londen minister werd, en Loekman Djajadiningrat, een van de leden van de Commissie in Australië, later in de Raad van departementshoofden directeur van Onderwijs en Eredienst. Beiden vroegen zij zich bij tijd en wijle af of zij er verstandig aan deden, ostentatief aan Nederlandse kant te blijven staan.

Wat Soejono betreft, die begin januari '43 in Londen aan een hartaanval bezweek, willen wij er aan herinneren dat hij ten diepste ontsteld was door het feit dat hij drie maanden tevoren in de discussies in het kabinet die aan de 7 december-toespraak voorafgingen, op het voor hem wezenlijke punt (de principiële erkenning van Indonesië's recht op onafhankelijkheid) niets had bereikt.

In die 7 december-toespraak was gezegd dat in het koninkrijk der Nederlanden geen plaats zou zijn voor rassendiscriminatie – was dat een doelstelling die op korte termijn, eigenlijk onmiddellijk, of een die pas op lange termijn zou worden verwezenlijkt? Van Hoogstraten, begin april '43 uit Londen in Amerika aangekomen, zei dat dat niet duidelijk was. Aan Hart, de voorzitter van de Commissie in de Verenigde Staten voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao, ontging het niet welk effect die mededeling had op Loekman Djajadiningrat. *'I think I ought to tell you Djajadiningrat's reaction'*, schreef hij aan van Mook.

'He appeared completely taken aback and the thing has been occupying his mind ever since. Every time we have been together during the last few days, he has started talking and worrying about it again, not only in its immediate effects but also in its broader implications for the whole future of the Constitutional Reforms. Van Hoogstraten and I have tried to get him out of this trend of thought but, knowing what we know, we could not say to him that the Cabinet has as yet accepted your plans for the future¹, however, we did tell him that things move slowly in a typically Dutch Cabinet and that an attempt to speed them up unduly might just be a means of wrecking the plans altogether.

*It seems wise to realize that it is more difficult for progressive Indonesians to justify for themselves their absence from their country and their people than it is for us.'*²

Loekman Djajadiningrat, een zeer huiselijk man, tilde zwaar aan die afwezigheid. Toen hij in Australië aankwam, leed hij al aan een nierziekte en aan een hartkwaal; hij overleed in juli '44, drie-en-vijftig jaar oud.

¹ Bedoeld worden de plannen die van Mook op 5 december '42 in Washington vertrouwelijk aan o.m. een aantal journalisten had meegedeeld, hetgeen hem op een uitbrander van Gerbrandy te staan was gekomen. ² Brief, 15 april 1943, van G. H. C. Hart aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 3).

Maar ook andere Indonesiërs twijfelden aan de oprechtheid van de Nederlandse bedoelingen. Niet alleen in Australië (daarover straks meer) maar ook in de Verenigde Staten werd dit duidelijk – trouwens, daar had zich onder de ca. vijfhonderd Indonesiërs die er voor de Tweede Wereldoorlog woonden, toen al een groepering gevormd die op de onafhankelijkheid van Indië aandrong. In San Francisco gaf een Indonesische Vereniging een maandblad uit, *Soeara Indonesia* ('De stem van Indonesië'), dat in de eerste maanden van '45 (kort dus na het militaire ingrijpen van de Britten in Griekenland) in zijn hoofdartikelen betwijfelde of het op het opheffen van rassenongelijkheid gebaseerde koninkrijk der Nederlanden wel van de grond zou komen. De hoofdredacteur had zich, zo berichtte van der Plas aan een Indonesische relatie¹, in een van zijn artikelen afgevraagd,

'of de Nederlanders gebruik zullen maken van de wapenen om een vrije meningsuiting van de Indonesiërs te beletten zodra Indonesië bevrijd wordt, zulks naar aanleiding van wat de Engelsen hebben gedaan in Griekenland. Deze vraag is op zichzelf niet gek misschien, maar het getuigt zeker niet van een goed vertrouwen.'²

In diezelfde tijd kreeg dat vertrouwen een deuk bij een Javaan, die eerst werkzaam was geweest bij de *Nigis* en nadien luitenant van het Knil was geworden, Roeslan. Van der Plas had veel vertrouwen in hem gehad en hem in maart '45 naar Manila gezonden om er de zorg op zich te nemen voor de op Luzon bevrijde Indonesiërs en Knil-krijgsgevangenen. Twee maanden later stortte Roeslan in een lange brief aan van der Plas zijn hart uit. 'Bij de Indonesiërs hier', schreef hij,

'heerst een onrust of de beloften van gelijkheid nou werkelijk zullen worden ten uitvoer gebracht dan wel neen. Ik heb ze proberen te overtuigen en gelukkig zagen ze in mij een steun, doch waren toch op lange na tevreden. Dit werd sterk aangewakkerd door het feit dat, direct na de bevrijding van deze mensen en de Hollanders, de laatsten f 100 en onze Indonesiërs (gelijken op dit moment van bevrijding; misschien later door het ontwikkelingspeil niet meer gelijk in positie) slechts f 50 kregen. Waarom is dit zo? Het zijn allemaal jongens met een goede ontwikkeling en enkelen hebben zelfs een universitaire graad gehaald.

Ziet u, deze dingen maken mij bezorgd voor de toekomst. Ik ben ook een

¹ Brief, 5 maart 1945, van van der Plas aan 'beste Kamas' (a.v., Coll.-van der Plas, B 2). ² In diezelfde brief schreef van der Plas dat de Indonesiërs in New York 'politiek niet zo levendig' waren, maar: 'de oude groep die vijandig staat tegenover alles wat Nederlands is, bestaat nog.'

zoon van Indonesië en een nationalist, maar ik weet dat de vlugste manier om vooruit te komen is door met de Hollanders samen te werken, omdat die ons beter kennen dan welk ander volk ook en omdat de toekomst naar de ideeën en beloften van de hoogste in het land, H.M. de Koningin, er zo rooskleurig uitziet. Maar er is nog zo weinig van deze beloften te zien. En, mijnheer van der Plas, ik zal eerlijk zijn. Overal waar ik geweest ben, in Melbourne, Brisbane, Nw.-Guinea Zuid en Noord en hier nu, hoor ik niets anders dan klachten met feiten en ik heb deze feiten zelf meermalen aanschouwd, over het gebrek aan samenwerking en het niet houden der beloften, m.a.w. het maken van te grote verschillen. De oude politiek: ik de meerdere en jij bent niets, komt overal te voorschijn, wanneer men met een minder ontwikkelde of met iemand die men niet kent, in aanraking komt. Ik zelf ondervind persoonlijk deze lage behandeling niet, maar zie ze wel, omdat men mij kent en denkt: 'Hij is wel een geschikte kerel; hij kan daarom wel als onze gelijke beschouwd worden.' Zo is de gedachtengang van de meeste Hollanders en Indo-Europeanen nog, mijnheer van der Plas. Dit is de volle waarheid en een feit.¹

*

Naast de bijna zevenhonderd Indonesische zeelieden die in april '42 in Cowra waren opgesloten, waren er ruim dertienhonderd die van Australië uit bleven doorvaren. Sommigen hadden geen politieke interesses, anderen beschouwden zich als nationalisten. Dat laatste betekende niet dat al die anderen verwachtten of wensten dat er onmiddellijk na de oorlog een einde zou komen aan het Nederlands opperbestuur over de archipel. Toen in april '43 in Melbourne door de inheemse bemanning van het stoomschip 'Tasman' een gezellige avond werd aangeboden aan de er wonende Nederlanders, onder wie een aantal militairen, hield de Indonesische organisator van die avond een toespraak waarin hij zei dat ook de inheemse schepelingen zich inspanden voor het herstel van vrede en recht en dat na de oorlog de Nederlandse driekleur weer in Indonesië gehesen zou worden. Er volgde een verrassing: hij verzocht alle aanwezigen, onder wie van der Plas en gezant van Aerssen, op te staan en te luisteren naar het Wilhelmus en het *Indonesia Raya* - maar dat laatste lied was in Indië voor militairen verboden! Van der Plas nam onmiddellijk het woord en zei in het Nederlands en vervolgens in het Engels (er waren ook Australiërs aanwezig) dat het *Indonesia Raya* geen volkslied was maar

¹ Brief, 20 mei 1945, van Roeslan aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 2).

een nationaal symbool voor de liefde die de Indonesiërs voor hun land koesterden – hij had er geen bezwaar tegen dat het werd gezongen. Aldus geschiedde. Daags daarna zond hij mede namens van Aerssen aan van Mook een telegram waarin hij meldde wat was geschied en in overweging gaf, het *Indonesia Raya* te schrappen van de lijst van voor militairen verboden liederen – het zou dus ook door hen vrij gezongen kunnen worden, evenwel, aldus van der Plas en van Aerssen, 'behoudens ingrijpen bij politiek misbruik'; zij stelden verder voor dat, als van Mook en de minister van marine, Furstner, er accoord mee gingen, de commandanten van de eenheden van het Knil en van de Koninklijke Marine ingelicht zouden worden over de opheffing van het verbod, 'zonder echter bepaalde ruchtbaarheid hieraan te geven.'¹

Van Mook maakte geen haast: pas bijna twee maanden later, midden juni, stelde hij het uit Melbourne ontvangen voorstel in een vergadering van de Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken aan de orde. Abdoelkadir was hierbij aanwezig. Deze zei, 'dat de oorspronkelijke tekst van het lied in geen enkel opzicht een revolutionair karakter (droeg)'² – inderdaad, die tekst op zichzelf deed dat niet (er was in Indië ook wel eens een scherpere tekst gezongen), maar het *Indonesia Raya* was, doordat het door de Indonesische nationalisten van alle schakeringen was geadopteerd, wèl een in wezen revolutionair lied *geworden*. Desniettemin meende de Raad dat het zingen van de oorspronkelijke tekst algemeen moest worden toegestaan, mits het dan telkens op het Wilhelmus zou volgen. De bewoordingen van die oorspronkelijke tekst waren in Londen niet bekend – Abdoelkadir nam op zich, er in Djeddah (daarheen zou hij gaan om o.a. aspirant-geheime agenten te recruteren) naar te zoeken. Hij kon wat hij ervan onthouden had, bij andere Indonesiërs verifiëren en aanvullen, en terwijl hij dat deed, ging van Mook er accoord mee dat het *Indonesia Raya* met de oorspronkelijke tekst voortaan ook door militairen na het Wilhelmus zou worden gezongen, mits het niet een politieke demonstratie zou zijn (hetgeen het, menen wij, steeds wel degelijk was). Minister Furstner verleende eind september '43 zijn goedkeuring aan die regeling.

Zij werd niet gepubliceerd. Dat leidde bijna twee jaar lang tot onduidelijkheid – pas in juli '45 werd in Brisbane op voorstel van Spoor, die toen directeur was van de *Nefis*, besloten haar wereldkundig te maken en

¹ Telegram, 19 april 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v.; Alg. Secr., Eerste Zending, XVII, 58–2). ² Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken: Notulen, 15 juni 1943 (a.v., MK, M 76, XI 37 B).

dat laatste geschiedde op 8 augustus, precies een week voor het bericht van Japans capitulatie. Van de tekst waren toen duizend exemplaren gedrukt, zij het met een wijziging: van der Plas had van de woorden 'merdeka! merdeka!' ('vrij! vrij!') die in de tekst voorkwamen, 'moelia! moelia!' ('luisterrijk! luisterrijk!') gemaakt.¹

★

Had al het initiatief dat in april '43 in Melbourne was genomen op een door een Indonesische bemanning belegde gezellige avond, een gevolg dat de Indonesische zeelieden, voorzover zij nationalistisch dachten, als een stap in de goede richting konden zien, in andere opzichten bleven zij zich achtergesteld voelen. Onaanvaardbaar was voor hen dat hun gages lager waren dan die van Europeanen en Chinezen die precies hetzelfde werk deden. Van der Plas had daar alle begrip voor. 'Volmaakt ontoelaatbaar', noemde hij het in zijn brief van 30 januari '43 aan van Mook,

'dat terwijl Hare Majesteit de Koningin zelve heeft gezegd, dat er in het toekomstige koninkrijk voor verschil in behandeling op grond van ras geen plaats meer zal zijn, op schepen, gevorderd door de Nederlandse regering, waardoor, ondanks het handhaven van KPM-directie, de verantwoordelijkheid voor behandeling en betaling op de Nederlandse regering komt te rusten, zo een grove miskenning van het Koninklijk woord dagelijks plaats heeft . . . Ik kan nauwelijks geloven dat door gelijkstelling van Indonesiërs met Chinezen inderdaad de rentabiliteit van onze vloot wordt aangetast, maar al was dit zo, dan zullen deze kosten als deel van onze oorlogsuitgaven tot herstel van ons Rijk aanvaard moeten worden.'²

Een moeilijkheid was dat van Mook als minister van koloniën niets te zeggen had over de Indische zeeschepen die ressorteerden onder de minister van handel, nijverheid en scheepvaart (en van landbouw en visserij), Kerstens, en deze had in de eerste plaats te maken met het Britse *Ministry of War Transport*, dat een groot deel van de Nederlandse koop-

¹ Toen de Japanners in september '44 in Indië het zingen van het *Indonesia Raya* hadden toegestaan, drong Warners er van Ceylon uit bij van der Plas op aan dat het lied van Nederlandse kant geheel zou worden verboden. 'De gevolgen van de Japanse bezetting moeten', schreef hij, 'de Indonesiërs duidelijk voor ogen staan.' (Brief, 25 okt. 1944, van Warners aan van der Plas, a.v., Coll.-van der Plas, B 5).

² Brief 30 jan. 1943, van van der Plas aan van Mook.

vaardijvloot had gecharterd en een verhoging van de gages van de Indonesische zeelieden afwees omdat daar een verhoging van de gages van de vele duizenden Brits-Indiërs (hoofdzakelijk Laskaren) die op Britse schepen voeren, uit zou kunnen voortvloeien.

Van Mook wist Kerstens er van te overtuigen dat met die Britse bezwaren geen rekening moest worden gehouden. Inderdaad, de gages der Indonesische zeelieden werden in juni '43 verhoogd (notabene van f 12 tot f 130 per maand) en hun werd nu ook de gebruikelijke oorlogstoeslag toegekend. Daarvan kregen zij evenwel in Australië slechts de helft uitbetaald – pas na een staking op tal van schepen, waaronder het grote hospitaalschip 'Oranje', werd die discriminatie ongedaan gemaakt.

Niet dat nadien moeilijkheden ontbraken! Van der Plas werd er haast radeloos van. 'De directie van de KPM' (onder die directie, te Sydney gevestigd, ressorteerden alle van Australië uit varende Nederlands-Indische schepen, van welke de meeste bij de bevoorrading van MacArthurs strijdkrachten waren ingeschakeld) 'beheerst de personeelspolitiek niet', stelde hij begin '44 op schrift.

'Telkens wordt iets toegegeven wanneer het te laat is (bijv. brieven om te vragen wanneer lang verschenen verlof genoten kan worden, blijven onbeantwoord; dreigt staking, dan wordt ineens wèl verlof verleend; dit gebeurt ook op andere punten). Kapiteins willen geen verantwoordelijkheid nemen, straffen niet zelf, roepen Amerikanen te hulp. Zeelieden bieden dan aan bij andere schepen te dienen; de kapiteins weigeren. Volgt arrestatie: opzending [naar Sydney] door de Amerikanen. De directie plaatst ze prompt op een schip. Figuur van ons tegen de Amerikanen. De KPM kan haar kapiteins niet aan. Deze oorzaak is *niet* weg te nemen. Onvoldoend talrijk en onvoldoend administratief-organisatorisch competent personeel laten dit niet toe.'

Dit was, meende hij, de 'grondoorzaak' van de gerezen moeilijkheden. Maar er was ook een 'tweede hoofdoorzaak':

'De overspanning van Europees (zo goed als inheems) personeel. Talloze voorbeelden: men is aan alle kanten gevoelig. Relatief kleine oorzaken leiden tot botsingen. Het Europees personeel gaat nog door met 'g.v.d.' en 'sodemieter'. Een dronken stuurman zei mij, geregeld te ranselen. Het inlands personeel, als volwaardig mens behandeld, opgestookt door de *Unions*, is 'brutaal' en niet bereid meer, in de oude verhoudingen te berusten.'¹

¹ Van der Plas: 'Moeilijkheden met opvarenden der KPM' (jan. 1944) (ARA, Coll.-van der Plas, B 11).

Bij de eerder vermelde gageverhoging was bepaald dat f 25 van de nu toegestane f 130 zou worden gereserveerd voor uitbetaling na de oorlog. In hun strijd voor een betere betaling hadden de Indonesiërs belangrijke steun ontvangen van de *Seamen's Union of Australia* – zij leerden de betekenis van vakbondsactie kennen en in '44 richtten twee opvarenden van de KPM, Soeprapto en Panda Iroot, in Sydney een vakbond van Indonesische zeelieden op die spoedig een stevige aanhang kreeg. Meer en meer van die zeelieden gingen zich anti-Nederlands opstellen. Was dit nu alleen een zaak van communistische beïnvloeding? Spoor, directeur van de *Nefs*, meende van niet. Als 'hoofdoorzaak' voor de 'afwijzende houding' jegens Nederland zag hij 'het psychische en het belangenconflict' en die twee conflicten waren, meende hij, 'veel dieper gelegen dan het contact met communistische cellen hier te lande of de hier en daar opgepikte Japanse propaganda-broadcasts'.¹

In mei '45 kreeg de anti-Nederlandse animositeit der Indonesische zeelieden een nieuwe impuls. De KPM-directie in Sydney zond aan al haar gezagvoerders een vertrouwelijke notitie, inhoudend dat de sinds juni '43 ingehouden spaarbedragen van f 25 per maand na afloop van de oorlog slechts aan diegenen mochten worden uitbetaald die nimmer tot moeilijkheden aanleiding hadden gegeven. Die notitie, onmiddellijk aan de zeelieden doorgegeven door Indonesiërs die in het directiekantoor werkzaam waren, leidde tot grote deining en toen de KPM-directie vervolgens bekendmaakte dat alle Indonesische lagere scheepsofficieren die aan de wal werkten omdat hun schip oorlogsschade had opgelopen, hun oorlogstoeslag zouden verliezen, kwam het tot stakingen. Soeprapto en Panda Iroot werden opgepakt en in Hollandia geïnterneerd. Het gevolg was dat de anti-Nederlandse animositeit der Indonesische zeelieden opnieuw toenam.

Dat laatste was in *Camp Columbia*, waar van Mook en zijn Raad van departementshoofden gevestigd waren, duidelijk te merken. De er werkzame Indonesische *mess*-bedienden, de meesten ex-zeevarenden, sommigen bovendien ex-geïnterneerden, traden er, aldus Abdoelkadir, zo 'brutaal, onvriendelijk en onbeleefd' op, dat het verblijf er voor hem 'een straf' was. Niet dat dat optreden hem verbaasde, want, schreef hij eind juli '45 aan van der Plas, 'de 'inlander'-politiek in Australië en India, ook in San Francisco, New York en Liverpool' (de Britse havenstad) 'is steeds een KPM-politiek geweest'.²

¹ Brief, 26 maart 1944, van S. H. Spoor aan de Marinecommandant Australië (a.v., B 4). ² Brief, 28 juli 1945, van Abdoelkadir aan van der Plas (a.v., B 2).

Zo waren dus de spanningen tussen de Indonesische zeelieden en de Nederlanders hoog opgelopen – het bericht van de uitroeping van de Republiek Indonesië zou tot een uitbarsting leiden.

★

Wat was intussen met de bijna zevenhonderd geïnterneerde zeelieden geschied?

Zij waren, zoals vermeld, in '42 via diverse gevangenissen in Cowra terechtgekomen: een groot Australisch kampcomplex, waar zich ook de uit Indië gedeporteerde en de in Australië aangetroffen Japanners bevonden naast geïnterneerde Duitsers, Italianen en Koreanen. De Indonesiërs kwamen er in een apart kamp te zitten dat naast dat der Japanners lag. Onder de Indonesische zeelieden waren er die in april '42 bij de stakingen een leidende rol hadden gespeeld, maar ook velen die hoogstens als meelopers te beschouwen waren (van hen deden verscheidenen de KPM-directie weten, dat zij bereid waren weer te gaan varen – taal noch teken werd door hen gehoord). Ook waren bij de interneringen fouten gemaakt: er was een zeeman opgesloten die een-en-dertig jaar bij de KPM had gevaren en wiens enig misdrijf was geweest dat hij bezwaar had gemaakt tegen een zijns inziens onjuiste behandeling (hij had niet gestaakt); jongens van zeventien jaar waren opgesloten, ook een van twintig die 'behoorlijk opgeleid' was, constateerde van der Plas een jaar later, maar

'geïnterneerd omdat hij een *Pilot*-pen had (met daarin gegraveerd zijn naam, en een garantiebewijs van een Japanse firma) die slechts f 2,50 had gekost, zodat hij *dus* een Japanse spion moest zijn! Ik had er ook een! Deze jongen . . ., die . . . ongeneeslijk tegen Nederland verbitterd is, heeft nooit gestaakt.'¹

In '42 ging slechts één lid van de Nederlands-Indische Commissie naar Cowra toe: Loekman Djajadiningrat – hij werd er weggehoond. In het kamp hadden de Indonesiërs voldoende vrijheid om met de geïnterneerde Japanners, voorzover niet uitgewisseld², contacten aan te knopen. Verscheidenen kregen les in het Japans, een twintigtal leerde het zelfs

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook. ² Twee groepen waren in juni en augustus '42 naar Lourenço Marques gevoerd waar zij tegen Geallieerde burgers uit Japans gebied waren uitgewisseld.

redelijk lezen en schrijven en in die contacten werd er door de Japanners op gewezen dat alleen hún land voor de bevrijding van Azië streed. Zulk een betoog maakte indruk.

In november '42 ging de *Nefs* aan de groep aandacht besteden: Salm en Spoor bezochten Cowra en kwamen er tot de conclusie dat het zinnvoller was, de Indonesische zeelieden in Australische militaire werkkampen onder te brengen dan hen in Cowra te laten zitten. Van Eechoud, uit de binnenlanden van Nederlands-Nieuw-Guinea opgehaald, werd met het toezicht op die groepen Indonesiërs belast. De werkkampen, tentcomplexen, bevonden zich in dat deel van Centraal-Australië waar wegens het ontbreken van een spoorlijn goederen op vrachtauto's moesten worden overgeladen – het kon er 's nachts bitter koud zijn. De bij de arbeid ingeschakelde Australiërs verdienden per dag 6 *shilling* (ruim f 2,40) en eenzelfde loon was van Nederlandse kant aan de Indonesiërs beloofd maar toen dezen, die toch al in een onwillige stemming verkeerden, in de kampen aankwamen, constateerden zij bij de eerste uitbetaling dat zij maar 1½ *shilling* per dag kregen. Zij weigerden aan het werk te gaan (in een van die kampen was bij aankomst alle werk geweigerd). Van der Plas greep in en verzocht de Australiërs 3 *shilling* per dag te betalen, waaraan de Commissie dan 3 *shilling* zou toevoegen. Het duurde twee weken voordat die nieuwe regeling in de werkkampen bekend werd gemaakt. Nadien bleven sommigen elke betaling weigeren, zeggend (aldus van der Plas) dat men hen wel tot 'slaaf' kon maken, 'maar zij (zouden) dit nooit door het aannemen van geld erkennen.'¹

Het was in de eerste helft van april '43 dat van der Plas de drie werkkampen bezocht – een rit van meer dan duizend kilometer. 'Die mensen bijeenziende, heb ik', rapporteerde hij aan van Mook,

'enerzijds mij diep geschaamd over onze onmacht toen zij in geestelijke nood zaten, anderzijds ben ik ontsteld over de vijandschap tegen het Nederlandse gezag die hier is geschapen. Ik hoop enkelen wel bekeerd te hebben en ben van plan (na de KPM een kans gegeven te hebben, naar de vloot terug te halen wie daarvoor na al mijn besprekingen te vinden zijn) te zien of ik deze lieden niet in groter vrijheid in onze dienst tewerk kan stellen.'

Zou dat lukken? Het verdere perspectief leek hem in elk geval onzeker:

'Uit deze kampen hoort men van verschillende kanten (èn van enige lieden, ons

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook.

zeer toegedaan, o.m. de enige Indonesische stuurman, hoor ik hetzelfde omtrent opvarenden van KPM-schepen) dat men zegt: 'Als wij na deze oorlog onder vreemden moeten staan, dan maar Australiërs, Amerikanen en (dat in de kampen alleen) zelfs Japanners, maar nooit meer onder de Nederlanders!''¹

Midden juni '43 ging van der Plas opnieuw naar de werkkampen toe. Hij trof in het grootste, Wallangarra, zo schreef hij, 'een zeer bedenkelijke stemming' aan. Kort nadien werden er door enkele Indonesiërs handgranaten en detonatoren gestolen – één handgranaat werd op de tent van diegenen onder de Australische onderofficieren geworpen die zich bij de Indonesiërs het meest gehaat hadden gemaakt. 'Misschien nog bedenkelijker symptoom is', schreef van der Plas (die de verhoren van de daders was gaan bijwonen),

'een uitgesproken pro-Japanse codebrief uit het (Nederlandse) militaire Keilor-kamp, waarheen geselecteerde mensen uit het beste werkkamp gezonden zijn, aan een makker in het werkkamp: 'Wij luisteren hier naar de uitzendingen' (Japanse!) 'uit ons eigen land. Indien gij u maar strikt houdt aan de instructies, die u krijgt vandaar, broeders. Onze landslieden worden in Indonesië getraind en uitgezonden om te leren vechten voor de goede zaak, enz.'² Ronduit zei men bij het verhoor te Wallangarra en ook een man die bij de Australische rechter protest heeft aangetekend³ en een ander in een brief aan de Australische autoriteiten: 'Alleen de Japanners . . . hebben zich iets van ons aangetrokken en ons behoorlijk behandeld. Nederlanders en Australiërs hebben ons alleen gestraft en als slaven en honden behandeld, vele malen erger dan men hier vijandelijke onderdanen behandelt. En dan noemt men ons hier 'Geallieerde onderdanen!''⁴

Pas begin '44 (van Eechoud was toen door een andere toezichthouder vervangen) slaagde van der Plas er in, voor een deel van de geïnterneerde Indonesiërs werk te vinden: sommigen die weer wilden varen, werden in de *Roemah's Indonesia* opgenomen (en kregen geen werk van de KPM), anderen kwamen als bedienden in *Camp Columbia* terecht, nog anderen bij het z.g. Oliebataljon, dat bedoeld was om de aardolie-installaties op Sumatra zo spoedig mogelijk weer in bedrijf te stellen. Een rest, de fanatieksten, bleef in Wallangarra achter – hen durfden van Mook en zijn departementshoofden niet naar Merauke of een der inmiddels be-

¹ A.v. ² Dit wist men uit de uitzendingen van Radio Djakarta waarin propaganda werd gemaakt voor het *heiho*-worden. ³ tegen zijn internering ⁴ Brief, 24 sept. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

vrijde Indische gebieden over te brengen; er zou daar niet voldoende controle op hen kunnen worden uitgeoefend.¹

Dat de ex-geïnterneerden, voorzover uit de werkkampen ontslagen, over het algemeen de anti-Nederlandse stemming onder de overige Indonesiërs in Australië aanwakkerden, spreekt vanzelf. Trouwens, voor velen van de ex-Digoelisten gold hetzelfde.

★

Het interneringskamp Boven-Digoel, diep in het binnenland van Nederlands-Nieuw-Guinea aan de bovenloop van de Digoel gelegen (zie kaart VII op pag. 189), was in 1927 in gebruik genomen. Er waren toen zonder vorm van proces, zoals wij in deel II a vermeldden, ruim achthonderd Indonesiërs en tien Chinezen naar toe gebracht, over het algemeen ontwikkelden. Een deel had in het kamp dat *Tanah Merah* (Rode Grond) zou gaan heten, een recalcitrante houding aangenomen: dat deel, ruim honderd personen, was toen naar een ca. 40 km stroomopwaarts gelegen tweede kamp overgebracht, *Tanah Tinggi* (Hoge Grond). Aan die eerste ruim achthonderd gedeporteerden waren in latere jaren nog enkele honderden toegevoegd van wie velen door hun gezin vergezeld waren – anderzijds hadden ook vrijlatingen plaatsgevonden. Eind '39 hadden zich in Boven-Digoel nog driehonderdvijf-en-vijftig gedeporteerden bevonden, ten tijde van de Japanse aanval waren het er omstreeks zestig minder geweest.

Voor de gedeporteerden (van wie velen, onder wie de laatste voorzitter van de *Partai Komunis Indonesia*, Sardjono, zich al sinds '27 in Boven-Digoel bevonden) was het bestaan, zo schreven wij in deel II a, 'een kwelling. Dat was het door de onbegrensde duur van de opgelegde verbanning, maar vooral door het heimwee waar nagenoeg alle gedeporteerden aan leden, en door, aldus Salim' (I. F. M. Salim, in '28 naar Boven-Digoel gedeporteerd), "de verschrikkelijke cenzaamheid."² Een-

¹ In november '44 werd aan de Raad van departementshoofden meegedeeld dat de stemming in Wallangarra 'uitermate slecht' was (Raad van departementshoofden: Notulen, 21 nov. 1944, a.v., B 1). Er werden in die tijd door de Australische militaire politie vijf-en-vijftig Indonesiërs uit het kamp naar Brisbane overgebracht, waarna van Australische zijde overwogen werd, dezen 'voorlopig te interneren'. (a.v., 28 nov. 1944, a.v.) Of die interneringen inderdaad hebben plaatsgevonden, weten wij niet.
² I. F. M. Salim: *Vijftien jaar Boven-Digoel. Concentratiekamp in Nieuw-Guinea. Bakermat van de Indonesische onafhankelijkheid* (1973), p. 145.

zaamheid niet doordat men alléén was (er waren mede-gedeporteerden, vrouwen, kinderen, Nederlandse bestuursfunctionarissen en militairen, later in plaats van militairen mannen van de Veldpolitie), neen, eenzaamheid doordat men *gedwongen* samen was met steeds dezelfde mensen en zich midden in het vrijwel ondoordringbare tropische oerwoud bevond . . . Vele gedeporteerden vervielen tenslotte tot volstrekte apathie.' Daarbij valt nog te bedenken dat het Nederlandse gouvernement talrijke gedeporteerden had vastgehouden die het ook volgens zijn eigen regels heel wèl de gelegenheid had kunnen geven, naar hun oorspronkelijke woonplaats terug te keren. Geen wonder dat de gedeporteerden, voorzover niet apathisch, diep verbitterde mensen waren. Toen omstreeks april '42 Japanse vliegtuigen boven *Tanah Merah* enkele bommen lieten vallen, werden die vliegtuigen, aldus Salim, 'luid door ons, bannelingen, begroet en toegejuicht in de naïeve veronderstelling dat zij onze bevrijders zouden zijn'¹ – zij werden gezien als voorboden van Japanse parachutisten. Die kwamen evenwel niet opdagen.

In december '42 werd Merauke, waar de Amerikanen een groot vliegveld hadden aangelegd en waar zich een Amerikaans-Australische troepenmacht bevond (en één compagnie van het Knil), zwaar door de Japanners gebombardeerd. Zouden zij er tot een landing overgaan? Als die slaagde, zou het gebied van Boven-Digoel afgesneden zijn. Medio '42 had men een deel van de gedeporteerden al naar Merauke gebracht met de bedoeling hen naar Australië af te voeren – die afvoer was toen niet doorgestaan omdat de Australische marine er geen schepen voor wilde riskeren, en de meeste gedeporteerden waren toen naar Boven-Digoel teruggevoerd. Na de Japanse bombardementen van december evenwel ging begin februari '43 van MacArthur, die, aldus later van Hoogstraten, niet wilde 'dat een stel uitgerekende extremisten in Japanse handen zou vallen en door de Japanners zou worden gebruikt voor propaganda'², het bevel uit om alle gedeporteerden naar Australië over te brengen. Dat bevel was door van Mook en door de Australische regering goedgekeurd. In maart vloog van der Plas met een vliegtuig eerst naar Merauke en vervolgens naar Boven-Digoel. '*Tanah Merah* is mij', rapporteerde hij aan van Mook,

'als plaats enorm meegevallen. Een ruime bestuursvestiging en een mooie *desa* . . ., een dragelijk klimaat en ondanks de malaria niet te veel muskieten . . . Schaduwzijden zijn in de eerste plaats de uitermate onvruchtbare grond. Dan is

¹ A.v., p. 49 ² Get. van Hoogstraten, *Enq.*, punt n, ongepublic. verhoren, vraagno. 60 430.

de geïnterneerde atmosfeer verschrikkelijk. De godsdienstigen en een enkele fanatieke communist hebben zich dan nog het beste gehouden. Verder ziet men mannen van 27 jaar na tien jaar internering grijs en gebroken. Stokoude mannetjes, op stokken steunend, blijken de vijftig nog niet bereikt te hebben. Er is veel onderlinge haat en nijd en de mensen van *Tanah Tinggi* zijn krankzinnigen, allen wonende in gebarrikadeerde huizen en bewapend met houten speren, die elkander naar het leven staan. Ik heb aan de geïnterneerden veel tijd gegeven, was dag en nacht voor hen te spreken en heb de gehele evacuatie met hen doorgepraat¹ –

een onvolledig rapport: van der Plas vermeldde niet dat hij, zoals hij begin '45 wel op schrift stelde, gestuit was op 'vijandschap, onhebbelijkheid en overspanning'.² Die hadden zich het duidelijkst geuit toen hij in een eerste uiteenzetting te *Tanah Merah* de gedeporteerden in het Indonesisch had toegesproken als 'rijksgenoten' – hij was, als vóór hem Loekman Djajadiningrat in Cowra, weggehoond.

Tijdens maar ook na het bezoek van van der Plas vonden onder de gedeporteerden heftige debatten plaats – in *Tanah Merah* vond de groep die geweigerd had, betaalde arbeid ter instandhouding van Boven-Digoel te verrichten, dus geen loon had ontvangen en de officiële rantsoenen door eigen aanplant had aangevuld (de 'naturalisten'), dat men zich tegen elke evacuatie moest verzetten. Die groep was een minderheid. En hoe was verzet mogelijk? De Veldpolitie was gewapend – de evacuatie ging door. Daarbij werden de gedeporteerden (op enkelen na die in Boven-Digoel bleven) in twee groepen gesplitst: de 'onverzoenlijken', d.w.z. de Digoelisten van *Tanah Tinggi* en een aantal 'naturalisten', en de overigen. De eerste groep was kleiner dan de tweede, maar ook die tweede groep telde verscheidenen die niet van zins waren om als zij eenmaal in Australië waren gekomen, daar passief te blijven.

De eerste groep werd per schip naar Merauke gevoerd en vandaar met een tweede schip overgebracht naar het eiland Thursday dat (zie kaart II op pag. 17) tussen Australië en Nieuw-Guinea ligt – zij werd vandaar naar Mackay getransporteerd, waar zich, zoals eerder vermeld, al twee groepen Javanen bevonden. De 'onverzoenlijken' werden er in een gevangenenkamp opgesloten.

De tweede groep, ten dele met schepen, ten dele met *Catalina's* afgevoerd, kwam eveneens in eerste instantie op het eiland Thursday terecht. Vandaar werd zij in juni met een KPM-schip, de 'Both', naar

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook. ² Van der Plas: 'Memorandum' (jan. 1945) (ARA, Coll.-van der Plas, B 4).

Australië gebracht. Dat schip meerde in de haven van Bowen, niet ver van Mackay, om er te bunkeren en andere voorraden in te nemen. Terwijl dat geschiedde¹, dwarrelde een papiertje voor de voeten van een Australische havenarbeider waarin een der Digoelisten in het Engels, dat hij tijdens zijn internering had geleerd, schreef dat zich aan boord van de 'Both' enkele honderden Indonesiërs bevonden die uit een Nederlands gevangenenkamp op Nieuw-Guinea, *Tanah Merah*, afkomstig waren. De betrokken havenarbeider, een actief vakbondsman, besloot onmiddellijk het briefje door te geven – een koerier bracht het naar de leider van de (inmiddels door de regering-Curtin weer toegelaten) *Australian Communist Party* in Queensland en deze nam het onmiddellijk uit Brisbane, de hoofdstad van Queensland, mee naar Sydney, waar het hoofdbestuur van zijn partij zijn zetel had. Eén briefje – kon men er op afgaan?

Er kwam een tweede. De grootste groep Digoelisten zou gedeeltelijk in een kamp te Cowra, gedeeltelijk in een apart gedeelte van de militaire kampen te Liverpool, een voorstad van Sydney, opgesloten worden – welnu, uit de trein die de voor het kamp in Liverpool bestemd uit de haven van Sydney daarheen bracht, dwarrelde op het station Liverpool een tweede briefje, geschreven door een Javaanse spoorwegarbeider die tot de eersten had behoord die (in '27) naar Boven-Digoel waren gedeporteerd. In dat briefje stond dat daar vele gedeporteerden waren overleden en dat zich in de trein ook lijdens aan malaria en tbc bevonden – de ex-spoorwegarbeider drong er op aan dat Australiërs zich moeite zouden geven dat de Digoelisten in elk geval goede medische zorg zouden krijgen, beter nog: dat zij in vrijheid zouden worden gesteld.

Dit tweede briefje kwam niet bij de *Communist Party of Australia* terecht – het werd door de Australische spoorwegarbeider die het vond en die óók een militant vakbondsman was, onmiddellijk ter hand gesteld aan een Australische, Laura Gapp, die een actief lid was van een Australische organisatie welke op eerbiediging van de burgerrechten placht aan te dringen: de *Civil Rights League*. Zij was ook een medewerkster van Evatt, de *Minister of External Affairs*, en zij ging onmiddellijk op deze pressie uitoefenen om iets ten bate van de Digoelisten te ondernemen. Bovendien kwam de *Civil Rights League* in actie: de *League* bracht vooral met hulp van Australische kunstenaars een campagne op gang, waarbij geëist werd dat de Digoelisten, politieke gevangenen van bondgenoot

¹ Wat wij in het hiervolgende en in hoofdstuk 8 weergeven over de contacten tussen de ex-Digoelisten en hun welgezinde Australiërs is gebaseerd op het in '75 in Australië verschenen werk van Rupert Lockwood: *Black Armada*.

Nederland, in vrijheid zouden worden gesteld. Die eis werd door de Australische vakbonden ondersteund. Evatt kwam onder druk te staan – èn in moeilijkheden te verkeren, want de regering-Curtin had zich jegens de Commissie en gezant van Aerssen bereid verklaard, gevangenen van Nederland in Australische detentie-oorden op te nemen.

De eerste maatregelen die Evatt nam, waren dat hij de zieke Digoelsten uit het kamp te Liverpool naar het Nederlandse hospitaal in Sydney liet overbrengen, dat de Knil-bewakers te Cowra en Liverpool vervangen werden door Australiërs en dat de Digoelsten bezoek mochten ontvangen – trouwens, van der Plas (en vermoedelijk deden dat ook officieren van de *security*-afdeling van de *Nefis, Nefis II*) ging spoedig met die Digoelsten spreken. Hem bleek dat verscheidenen bereid waren, deel te nemen aan de Geallieerde oorlogsinspanning. Vooral gold dat voor de communisten onder hen die (naar wij veronderstellen: in hun contacten met Australische communisten) hadden vernomen dat de Tweede Wereldoorlog sinds Duitslands aanval op de Sowjet-Unie geen 'imperialistische oorlog' meer was en dat Moskou aan alle communistische partijen buiten de Sowjet-Unie het consigne had gegeven, zich in te zetten voor de nederlaag van Duitsland en Italië. Sardjono, de oud-voorzitter van de *PKI*, trok daar de nodige consequenties uit: hij verklaarde zich bereid, voor de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland aan het werk te gaan, en datzelfde deden andere oud-*PKI*'ers, maar ook leden van andere vroegere politieke organisaties in Indië zoals de Minangkabauer Boerhanoeddin die secretaris was geweest van de door Hatta en Sjahrir geleide *PNI-Baroe*.

Ging het de betrokkenen alleen om het bevorderen van de Geallieerde overwinning? Dat nemen wij niet aan. Waar het hun, menen wij, in de eerste plaats op aankwam, was om na de oorlog naar Java terug te keren en zij zullen er in de tweede helft van '43 wel van zijn uitgegaan dat dit slechts met medewerking van de Nederlandse autoriteiten zou kunnen geschieden. Bovendien veronderstellen wij dat diegenen die in Indië bij uitstek politiek actief waren geweest, aangetrokken werden door het vooruitzicht dat zij, als zich eenmaal de poorten van Cowra en Liverpool achter hen gesloten hadden, in Australië onder de daar aanwezige Indiërs een nieuwe politieke activiteit zouden kunnen ontwikkelen.

Hoe dit zij, van der Plas werd in zijn eerste contacten met de Digoelsten (dezelfden die hem in maart in *Tanah Merah* hadden weggehoond!) bepaald verrast door de andere houding welke sommigen nu aan de dag legden, en die hij, ietwat naïef, beschouwde als bewijs voor *wezenlijk* andere opvattingen. 'Het zal je genoegen doen te horen', schreef hij

midden juli '43 aan Loekman Djajadiningrat die toen op het punt stond Washington te verlaten, 'dat onder de Digoelisten . . . een groot aantal voortreffelijke lieden zijn, die gedeeltelijk in 's lands dienst te gebruiken zijn.'¹ Vier maanden later, midden oktober '43, berichtte hij aan van Mook, 'dat een aantal ex-Digoelisten op dit ogenblik mijn trouwste medewerkers zijn in de anti-Japanse propaganda' (dezen had hij aangesteld bij de afdeling van de *Nigis* die voor radioprogramma's naar Indië zorgdroeg)

'en werken met een fijnheid van aanvoeling van verhoudingen en ridderlijkheid tegenover ons Nederlanders die voor een westerling verbijsterend zijn. Dit zijn vooral Islam-leiders van de Westkust van Sumatra en een aantal *PNB*'ers van Java'² –

wij nemen aan dat van der Plas op vroegere leden van de *PNI-Baroe* heeft gedoeld, zoals Boerhanoeddin.

Inderdaad kregen verscheidene Digoelisten posities die niet zonder betekenis waren. Sommigen kunnen daarbij oprecht geloofd hebben dat de 7 december-toespraak van de koningin de waarborg inhield dat de verhoudingen in Indië na de oorlog radicaal gewijzigd zouden worden – dat gold stellig voor Boerhanoeddin die hoofd werd van de Indonessische afdeling van de *Nigis* en hoofdredacteur van het door die afdeling in Australië uitgegeven tijdschrift *Penjoeloeh* ('De Toorts') en die zich in april '45 liet benoemen tot adviseur van de delegatie welke Nederland zou vertegenwoordigen op de internationale conferentie te San Francisco, waar de Organisatie der Verenigde Naties zou worden opgericht.³

En Sardjono?

Wij weten niet precies wat hij, na zijn vrijlating, in '44 in opdracht van de Nederlandse autoriteiten heeft gedaan, wèl dat hij begin '45 werkzaam was als verbindingsman voor *public relations* op het door MacArthurs troepen bevrijde eiland Morotai in de Noordelijke Molukken. 'Hij heeft

¹ Brief, 13 juli 1943, van van der Plas aan Loekman Djajadiningrat (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 21). ² Brief, 14 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v. Coll.-van der Plas, B 8). ³ Op de dag van Boerhanoeddins benoeming verspreide Aneta een persbericht waarin zijn levensloop werd weergegeven. Dat hij acht-en-een-half jaar in Boven-Digoel geïnterneerd was geweest, werd verzwegen – terzake werd slechts vermeld dat hij als secretaris van '*the leading Indonesian nationalist party in the Netherlands Indies*' (een overdreven voorstelling van zaken met betrekking tot de *PNI-Baroe*) '*frequently came into serious conflict with the NEI government before the war.*' (IC, 31).

kwaliteiten', schreef toen van der Plas aan de hoogstgeplaatste *Nica*-officier op Morotai,

'maar is een fanaticus en een dromer. In dagelijks contact met de *C[ommunist] P[arty]* in Australië vind ik hem bepaald gevaarlijk, juist omdat het een eerlijke dromer is. In een omgeving, waar hij in de leidende groep wordt opgenomen (hetgeen hij als persoon ten volle verdient), is hij een aanwinst.'

Sardjono's taak was, teksten voor luchtpamfletten te schrijven die door op Morotai gebaseerde vliegtuigen zouden worden uitgeworpen. 'Hij kan', aldus van der Plas, 'in zijn vrije tijd echter zeer wel voor *Nica* werken.'¹

Nu, Sardjono had na zijn vrijlating uit Cowra in Australië heel wel zèlf geweten hoe hij zijn vrije tijd moest besteden.

Hij had vrijwel onmiddellijk contact opgenomen met het bestuur van de *Communist Party of Australia*. Opnieuw werd hem ingescherpt dat hij, conform de nieuwe richtlijnen die van de *Komintern*, de Communistische Internationale, waren uitgegaan, met de Nederlandse autoriteiten diende samen te werken, gezegd werd: ook in de oorlog tegen Japan, want na Japans nederlaag zou in heel Azië het koloniale juk worden afgeschud, ook dus in Nederlands-Indië. Dat zou het communisme een nieuwe kans geven – de Australische communisten juichten het derhalve toe dat er een nieuwe *Partai Komunis Indonesia* werd opgericht. Aangezien evenwel hun partij in heel Australië de communistische wereldbeweging representeerde, eisten zij (en die eis werd door Sardjono aanvaard) dat diens nieuwe *PKI* zichzelf zou aanduiden als: 'Sectie Buitenland van de *PKI*, werkzaam onder Indonesiërs in Australië'. Welnu, die nieuwe *PKI* opbouwend (wij zullen de met de Australische communisten afgesproken naam, die geen reële betekenis heeft gehad, maar vergeten), kreeg Sardjono spoedig steun van andere Indonesiërs: onder druk van de Australische regering (die op haar beurt onder druk stond van een deel van de Australische publieke opinie) werden namelijk bijna alle Digoelisten begin december '43 vrijgelaten² (in Cowra en Liverpool werden drie-en-twintig, die elke vorm van steun aan de Geallieerde oorlogvoering

¹ Brief, 13 febr. 1945, van van der Plas aan het hoofd-*Nica* op Morotai (ARA, Coll.-van der Plas, B 2). ² Ook de 'onverzoenlijken' in Mackay werden uit gevangenschap ontslagen: zij konden ter plaatse een eigen kolonie vormen – geïnterneerd bleven hier dertien Digoelisten uit *Tanah Tinggi*: personen die, aldus van der Plas eind '44 aan MacArthur, 'completely intractable' waren. (brief, 16 dec. 1944, van van der Plas aan MacArthur, a.v., Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 22)

afwezen, vastgehouden) en onder die vrijgelatenen waren talrijke oud-*PKI*'ers.

Van wat die vrijgelatenen nadien van de Commissie en van de Australische overheid aan taken kregen, hebben wij geen volledig overzicht. De minder ontwikkelden gingen in de buurt van Brisbane werken in suikerfabrieken of traden toe tot het grondpersoneel op de vliegvelden die door de Militaire Luchtvaart van het Knil werden gebruikt, of gingen arbeid verrichten in munitiefabrieken en militaire depots, of werden zeeman – van de meer ontwikkelden vonden velen emplot bij de organen van de Commissie, bijvoorbeeld bij de *Nigis*, en op de hoofdkwartieren van de Nederlandse strijdkrachten waar een groot tekort was aan secretariaatspersoneel. Voorzover zij bij dat alles met Nederlanders en Indische Nederlanders in contact kwamen, constateerden zij dat in de houding van de meesten dezer nog maar weinig te merken was van het in de 7 december-toespraak toegezegd verdwijnen van alle discriminatie. 'Zij werden', aldus later dr. Honig,

'getroffen door de onwaarachtigheid in de verklaringen van de Nederlanders over de gelijkheid van allen in het uitgegeven propagandamateriaal . . . en de werkelijkheid: discriminatie die bij de schepen en bij de andere werkzaamheden bestond. Het is niet te ontkennen dat hierin een tegenstrijdigheid lag.'

Die tegenstrijdigheid kwam de actie van Sardjono ten goede: hij breidde zijn aanhang uit. Daarbij liet hij veiligheidshalve zijn nieuwe *PKI* niet als zodanig naar buiten optreden (zij bestond uit cellen van vier leden die niet wisten wie er verder nog lid waren en die uitsluitend via een vaste contactman hun voorlichting en instructies ontvingen), maar hij richtte een soort Indonesisch Volksfront op: de *Sarikat Indonesia Baroe*, het Verbond van het Nieuwe Indonesië, oftewel de *Sibar*, en deze *Sibar* waartoe vele honderden Indonesiërs toetraden, vormde in alle daarvoor in aanmerking komende Australische steden clandestiene Comité's voor Indonesië's onafhankelijkheid. *PKI*'ers, overtuigd-Islamieten en aanhangers van andere richtingen werkten hierin samen – dat deden evenwel niet de 'onverzoenlijken' in Mackay, aan wie, naar wij aannemen, de drie-en-twintig weigeraars uit Cowra en Liverpool waren toegevoegd. Het schijnt dat in Mackay (daar was inmiddels een *batik*-bedrijfje opgericht) de gedachtengangen overheersten van Tan Malaka, die na de communistische opstand op Java en West-Sumatra (respectievelijk eind

¹ Getuige P. Honig, *Enq.*, dl. III c, p. 783.

'26 en begin '27) in fel conflict was geraakt met de *Komintern*. Het was namelijk in Mackay dat naast en tegenover de *Sibar* een andere organisatie werd opgericht: de *Partai Kebangsaan Indonesia* (Partij van het Indonesische volk), afgekort eveneens: de *PKI*.

Terwijl de groep in Mackay bepleitte dat na de oorlog in Indonesië onmiddellijk een socialistische revolutie moest plaatsvinden, betoogde de *Sibar* dat men dan niet verder moest gaan dan er de burgerlijke democratie invoeren – dat leek geheel in overeenstemming met de strekking van de 7 december-toespraak.

Van veel belang was dat juist van de leden van de nieuwe *PKI* en van de *Sibar* velen werkzaam waren op de bureaus van de Commissie (later van van Mook en zijn Raad van departementshoofden) en op de Nederlandse militaire hoofdkwartieren. Werkzaam, veruit de meesten, in lage administratieve functies maar zij kregen er stukken te zien die betrekking hadden op de voorbereiding van het naoorlogs herstel van het Nederlands gezag in de archipel – trouwens, er waren ook enkele administratief werk verrichtende Nederlanders en enkele lagere Nederlandse militairen die hulp verleenden aan de nieuwe *PKI* en aan de *Sibar* door informatie door te geven inzake de plannen voor dat naoorlogs herstel. Aldus werd een geheime organisatie opgebouwd die bij het doorgeven van stukken belangrijke hulp ontving van de *Communist Party of Australia*: haar afdelingen, aldus Rupert Lockwood (hij schreef uit eigen wetenschap), '*acted as post offices for the Indonesians, delivering their communications by hand, usually through communists in the railways, maritime transport and the armed forces.*'¹

Van der Plas, heel wel wetend dat Sardjono in contact stond met Australische communisten, maakte er zich in de tweede helft van '44 zorgen over dat de *Sibar* een camouflage-organisatie was die zich te gelegener tijd als *PKI* zou ontpoppen. Sardjono stelde hem in november gerust met een brief waarin hij er eerst op wees dat de *Komintern* in september '43 was opgeheven, en voorts o.m. schreef:

'Nu ik buiten enig partijverband sta, en dat wel sinds de dag dat ik in de gevangenis werd gestopt om verder krachtens de (allesbehalve democratische) exorbitante rechten geïnterneerd te worden, is het sedert mijn overtuiging die mij iets te bevelen heeft.

Zij is het geweest die mij onverbiddelijk gebood om de door UHoogEdelGestrenge zo welmenend toegestoken hand schielijk *wholeheartedly* aan te nemen. Het is deze bereidwilligheid met de Regering samen te werken of samen te gaan

¹ R. Lockwood: *Black Armada*, p. 36.

SARDJONO RICHT EEN NIEUWE 'PKI' OP

naar Democratisch *Indonesia* die aan mijn deelname aan de oprichting van de *Sibar* ten grondslag heeft gelegen. Vorenbedoelde overtuiging heeft me ondubbelzinnig aan het verstand gebracht dat alleen Democratisch *Indonesia* haar de mogelijkheid biedt, zich in een partij te verwezenlijken.

...Wat betreft het omzetten van de *Sibar* in onze eigen partij, het volgende.

Als ik in staat ben de *Sibar* om te bouwen in een communistische partij, dan ben ik zeker ook in staat om de laatstgenoemde direct op te richten. Mijn overtuiging zal me nooit order geven om het eerste te doen'¹ –

die taak werd van Sardjono's overtuiging ook niet gevegd: hij, die door van der Plas als een 'eerlijke dromer' was gezien, *had* de *PKI* al heropgericht.

★

Kort voor zijn vertrek naar Morotai was Sardjono er toe overgegaan om de verbindingen binnen de nieuwe *PKI* te versterken door de uitgave van een geheim contactorgaan; het kreeg een Engelse titel: *Red Front*, maar was overigens in het Indonesisch gesteld. Het werd in Sydney gestencild door Australische communisten (van hen kregen Sardjono en de zijnen soms ook geld) en de exemplaren werden met grote voorzichtigheid via de contactmannen van de eerder genoemde cellen waaruit de *PKI* bestond, verdeeld – die exemplaren moesten na lezing verbrand worden. Het derde nummer van dit geheime blad, begin december '44 samengesteld, werd eind maart of begin april '45 aan van der Plas in handen gespeeld.² Hij las:

'Er is maar één *PKI*: die welke gebaseerd is op de geschriften van Marx en Lenin en die bij haar worsteling de richtlijnen van Lenin en Stalin volgt. Wij zweren dat er geen reactionaire macht is, die ons opnieuw tot verdeeldheid kan brengen. Onder de vaandels van Marx, Engels, Lenin en Stalin zullen wij stellig de overwinning behalen.

Elk lid moet er diep van doordrongen zijn dat de Partij een geheime organisatie is. Buitenstaanders mogen op dit moment niets van haar bestaan weten. Alles wat met de Partij zelf te maken heeft, dient zo diep mogelijk verborgen te blijven. Behalve met de vaste contactman mag met niemand over de activiteiten van de Partij gesproken worden.'

¹ Brief, z.d. (nov. 1944) van Sardjono aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 4).

² Vertaalde tekst: a.v.

Dat het die nieuwe *PKI* was die de kern van de *Sibar* uitmaakte, drong niet tot van der Plas en de andere leden van de Raad van departementshoofden door¹ – zij wisten nu maar één ding: dat zich onder de Indonesiërs in Australië een nieuwe communistische partij had gevormd die in het geheim ageerde. Het vertrouwen dat van der Plas in Sardjono had gesteld, kreeg een deuk. Trouwens: wat te doen met de leden van die nieuwe *PKI*, als men hen op het spoor was gekomen? Van een aantal ex-Digoelisten was bekend dat zij in Indië communisten waren geweest, maar waren zij het die de nieuwe *PKI* gevormd hadden, of waren het anderen? In beginsel zag de Raad van departementshoofden voor die lieden maar één oplossing: internering – maar waar? ‘Een herinternering van de nu in Australië vertoevende communisten’ (de communisten onder de ex-Digoelisten) ‘is’, schreef van der Plas begin april ’45 aan van Mook, ‘uitgesloten’, maar ‘terugzending van hen allen naar *Tanah Merah* is eveneens onmogelijk’: er was ‘niet precies bekend . . . wie wèl en wie niet tot de nieuwe actie zijn toegetreden’, in *Tanah Merah* was voedseltekort, er bevond zich daar maar een zwakke politiemacht en de terugzending zou in Australië een storm van verontwaardiging wekken en stellig op bezwaren stuiten bij de Australische regering. Hij zag andere oplossingen: alle communisten onder de ex-Digoelisten moesten scherp in het oog worden gehouden, er moest zorg voor worden gedragen ‘dat geen van deze lieden westelijker komt dan Nieuw-Guinea, een enkele Morotai’ (hun spoedige terugkeer naar eilanden als Java en Sumatra moest dus verhinderd worden) en ‘de gevaarlijkste lieden’ moest men, als men eenmaal wist wie dat waren, na hun vertrek uit Australië ‘op grond van deze nieuwe illegale actie herinternereren.’ ‘Tenzij snel voedselvoorraden worden beschikbaar gesteld, zal dit helaas niet kunnen in *Tanah Merah* en dus moeten zij in Merauke² – op die bestuurspost waren toen al enkele ex-Digoelisten werkzaam.

Toen van der Plas op 19 april ’45 van de Australische geheime dienst

¹ Toen het kleine groepje van de *Partai Kebangsaan Indonesia* in april ’45 een telegram aan de internationale conferentie te San Francisco had gestuurd, waarin gesteld was dat Boerhanoeddin, een van de adviseurs van de Nederlandse delegatie, geenszins het Indonesische volk vertegenwoordigde, schreef mr. Blom, de directeur van justitie, in mei aan de minister van koloniën (dat was toen prof. dr. ir. J. I. J. M. Schmutzer), dat de *Partai Kebangsaan Indonesia* ‘een onbetwistbaar communistisch karakter’ droeg, maar dat de *Sibar* ‘die vele honderden leden telt’, ‘het volle vertrouwen in genoemde afgevaardigde (had) uitgesproken’ – die *Sibar* gold dus als loyaal. (brief, 14 mei 1945, van N. S. Blom aan J. I. J. M. Schmutzer, a.v.) ² Brief, 6 april 1945, van van der Plas aan van Mook (a.v.).

had vernomen, 'dat', zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'samenwerking met ons was aanbevolen door de Australische communisten om straks te zekerder ons lam te slaan', instrueerde hij de Nederlandse autoriteiten op Ceylon en de *Nica*-post te Merauke, 'herinternering tot de meest noodzakelijke gevallen te beperken en de andere communisten aan te zeggen dat iedere vijandelijke actie tot herinternering zou leiden'¹ – van Mook was, toen van der Plas die instructie deed uitgaan, niet in Australië aanwezig, maar wij veronderstellen dat hij na zijn terugkeer, begin juni, door van der Plas terzake is ingelicht; trouwens, hij werd spoedig opnieuw met het probleem van de interneringen geconfronteerd.

In mei, juni en juli merkte van der Plas (wij nemen aan dat de Australische geheime dienst en *Nefis II* hem bleven inlichten) dat de anti-Nederlandse actie onder de Indonesiërs in Australië toenam. Hij werd, schreef hij eind juli aan Abdoelkadir, die op dat moment in Hollandia was, 'in toenemende mate ongerust' – hij wist dat in Brisbane 'de communistische organisatie steeds sneller veld wint onder de Indonesiërs.'² Niet alleen *zijn* bezorgdheid nam toe, maar ook die van anderen: Japans nederlaag leek snel te naderen, anders gezegd: binnen afzienbare tijd zou het Nederlands gezag op eilanden als Java en Sumatra moeten worden hersteld. Nu werd in Australië ingegrepen: Lockwood vermeldt (en wij zien geen reden om aan de juistheid van die informatie te twijfelen) dat '*the Dutch military officers*' (officieren van het Knil) '*and provost corps*' (de militaire politie van het Knil) '*in the weeks before the Japanese surrender of 15 August 1945 ... began arresting and air-lifting Indonesian rebels to Hollandia and Merauke for internment*'³ – het betrof hier óók, en misschien wel in hoofdzaak, inheemse Knil-militairen wier internering al sinds november '44 overwogen was.⁴

Hoevelen naar Hollandia en Merauke werden afgevoerd, weten wij niet.

¹ Getuige van der Plas, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1395. ² Brief, 24 juli 1945, van van der Plas aan Abdoelkadir (ARA, Coll.-van der Plas, B 2). ³ Lockwood: *Black Armada*, p. 77. ⁴ Dat er inheemse militairen waren die zich steeds meer anti-Nederlands gingen opstellen, was aan de militaire leiding bekend. Aangezien het niet mogelijk was, hen in Australië vast te zetten, werd overwogen hen naar Ceylon over te brengen. Midden november '44 evenwel zei de Legercommandant (dat was toen generaal van Oyen) in de Raad van departementshoofden, 'voornemens te zijn', aldus de notulen, 'te seinen' (naar Colombo) 'dat er wellicht wel een mogelijkheid bestaat tot isolatie van een zeer beperkt aantal Indonesiërs in *Tanah Merah*' (Boven-Digoel). 'De Raad kan zich hiermee verenigen.' (Raad van departementshoofden: Notulen, 14 nov. 1944)

Natuurlijk raakten die arrestaties en deportaties aan anderen bekend: aan Indonesiërs die deel uitmaakten van het Knil, aan andere Indonesiërs met wie zij in contact stonden, en aan die Australiërs die zich voor de vrijlating der Digoelisten hadden ingezet en nadien met hen in verbinding waren gebleven: functionarissen en leden van de *Communist Party of Australia* en van de *Civil Rights League*.

★

Wat wij in deze paragraaf ('De Indonesiërs in Australië') beschreven hebben: de hooghartige houding van de meeste Nederlandse en Indische Nederlandse burgers in Australië jegens hun Indonesische rijksgenoten, de op de Indonesische zeelieden toegepaste discriminatie, de internering en nadien het in primitieve werkkampen opnemen van bijna zevenhonderd van die zeelieden die in staking waren gegaan, de overbrenging van de Digoelisten naar Australië die als groep op Australisch, niet op Nederlands initiatief waren vrijgelaten, de agitatie ten behoeve van de Indonesische zeelieden, uitgaande van de *Australian Seamen's Union* en de *Waterworkers Union*, de overeenkomstige agitatie ten behoeve van de Digoelisten zowel door die vakbonden als door de *Civil Rights League* welke een aantal cultureel vooraanstaande Australiërs in beweging wist te brengen – het kwam er alles tezamen op neer dat de naam van Nederland bij een actief en invloedrijk deel van de Australische publieke opinie (toch al geïrriteerd door de royale levenswijze van vooraanstaande Nederlanders) en vooral ook in kringen van de *Labour Party* (die aan de macht was!) grote schade had opgelopen. Natuurlijk bleef men Nederland als militair bondgenoot in de oorlog tegen Japan op prijs stellen – heel iets anders was of men óók bereid zou zijn, steun te verlenen aan het herstel van het Nederlands gezag in Indië. Zou dit herstel onmiddellijk tot een conflict leiden waarbij Nederland zich tegen het onafhankelijkheidsstreven van de Indonesiërs zou verzetten, dan moest, achteraf gezien, verwacht worden dat het in Australië tot een aanmerkelijke anti-Nederlandse agitatie zou komen.

Wat zou in zulk een situatie de houding der in Australië aanwezige Indonesiërs zijn? Er waren er niet zovelen die met overtuiging aan Nederlandse kant stonden – zou het tot het eerder bedoelde conflict komen of zou zulk een conflict dreigen, dan was het, achteraf gezien, waarschijnlijk dat velen zich tegen Nederland zouden keren. Dat gold

voor het zich in Mackay bevindende kleine groepje van de *Partai Kebangsaan Indonesia*, voor de grotere groep van de heropgerichte, clandestien opererende *PKI*, voor de nog grotere groep van de (door die *PKI* gedirigeerde) *Sibar*, voor groepen inheemse militairen van het Knil en inheemse arbeiders in het depot van de Koninklijke Marine en voor een groot deel van de Indonesische zeelieden, wier politiek zelfbewustzijn in de jaren van ballingschap aanzienlijk was gegroeid.

Tweemaal schreven wij: 'achteraf gezien'. Inderdaad, voor wie deze paragraaf heeft gelezen, liggen de conclusies welke wij formuleerden, voor de hand, maar men dient te bedenken dat wij, een generatie later, een algemeen beeld hebben kunnen schetsen dat in die jaren zelf aan de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië niet voor ogen stond. De persoonlijke contacten van de leidinggevende figuren lagen in kringen van op Groot-Brittannië georiënteerde conservatieven, kringen, anders gezegd, van de *United Australian* en van de *Country Party* die beide in oppositie waren – contacten met voormannen van de *Labour Party* en van de vakbonden die een nogal rauwe toon plachten aan te slaan, waren er, aldus onze indruk, nauwelijks. Wat de Indonesiërs betrof: van de leden van de Commissie was van der Plas de enige die vlot met hen kon spreken. Heel enkelen (Abdoelkadir, Roeslan, vermoedelijk ook Boerhanoeddin) waren openhartig jegens hem maar de meeste Indonesiërs hadden zich onder het Nederlands koloniaal regime aangewend, een slot op de mond te dragen.

Uit dit alles vloeide voort dat de Nederlands-Indische autoriteiten, menend een stevig, zij het uiterst simpel bouwsel op te trekken voor de bestuursstructuur van Nederlands-Indië na Japans nederlaag¹, zich in werkelijkheid in Australië op politiek drijfzand bevonden. De berichtgeving en de propaganda die van hen waren uitgegaan, hadden op leidende figuren uit de *Labour Party* en uit de vakbonden alsmede op die andere Australiërs die met de Indonesiërs sympathiseerden, geen of maar weinig indruk gemaakt en op de meeste Indonesiërs zelf een tegengesteld effect gehad, 'getroffen' als dezen waren (om opnieuw dr. Honig te citeren) 'door de onwaarachtigheid in de verklaringen over de gelijkheid van allen en de werkelijkheid: de discriminatie die bij de schepen en bij de andere werkzaamheden bestond.'

¹ Voor de opleiding van nieuwe bestuursambtenaren hadden zij in augustus '43 een Bestuurschool opgericht waarover wij in hoofdstuk 6 ('Van Mooks gouvernement') zullen schrijven – daar komt ook het gemilitariseerde bestuursapparaat: de *Netherlands-Indies Civil Administration* oftewel de *Nica* aan de orde.

Berichtgeving en propaganda

Wij vermeldden al dat van Mook in het besluit waarmee hij begin april '42 de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland in het leven riep, haar de taak gaf om zorg te dragen voor een 'informatiedienst' en dat deze onder leiding werd geplaatst van Loekman Djajadiningrat. Toen die dienst in de vorm van de *Netherlands Indies Government Information Service*, de *Nigis*, was opgericht, liet evenwel Loekman Djajadiningrat de zaken spoedig over aan degenen die tot hoofd was benoemd: het vroegere hoofd van de Marinevoorlichtingsdienst in Indië, luitenant-ter-zee eerste klasse H. V. Quispel. De situatie veranderde pas, toen van der Plas in december '42 in Melbourne terugkeerde: hij had zowel voor de berichtgeving als voor de propaganda grote belangstelling en besteedde dus veel tijd en aandacht aan de *Nigis*.

De *Nigis* was een dienst waarin de Commissie, de Koninklijke Marine en het Knil samenwerkten – de marine en het Knil hadden geen eigen voorlichtingsdienst maar gaven alles wat hunnerzijds te berichten viel, aan de *Nigis* door. Quispel was een harde werker, zijn inspirerende inzet werd door zijn staf zeer gewaardeerd. Die staf bestond in augustus '42 uit dertig personen: twaalf Nederlanders en Indische Nederlanders en voorts een Brit, een Griek, een Tsjech, een Hongaar – de veertien overigen waren Australiërs of Indonesiërs. Later werd dat personeel aanzienlijk uitgebreid, vermoedelijk (precieze cijfers ontbreken) tot ver over de honderd, van wie alleen al bijna dertig behoorden tot een film- en foto-afdeling die in juli '44 werd opgericht.

Uiteraard had de *Nigis* een persafdeling – zij onderhield het contact met de Australische pers en de Australische nieuwsagentschappen alsmede met internationale nieuwsagentschappen als *Reuter*, *Associated Press* en *United Press* en met de voortzetting van het vroegere Nederlands-Indische persbureau Aneta, dat een vestiging had in de Verenigde Staten en in Groot-Brittannië samenwerkte met het daar in '40 opgerichte persbureau Anep maar in Australië aanvankelijk geen vertegenwoordiging had. Daarnaast gaf de *Nigis* een Nederlands tijdschrift uit, *Oranje* (het verscheen oorspronkelijk veertiendaags, maar van september '44 af, toen de *Nigis* een eigen drukkerij had gekregen¹, tweemaal per week), alsmede het eerder genoemde Indonesische blad *Penjoeloeh*, dat driemaal per week uitkwam. Zij had ook afdelingen voor het uitwerken van uit Indië

¹ MacArthur had er zorg voor gedragen dat enkele in Australië ontbrekende hulpmiddelen per vliegtuig uit Amerika waren aangevoerd.

opgevangen radio-uitzendingen (wij maakten daar al melding van) en voor het samenstellen van programma's die naar Indië moesten worden uitgezonden. Zij kende voorts *public relations officers* die aan de *Nica-teams* werden toegevoegd (zoals bleek, kreeg Sardjono die functie op Morotai) en dan was er, sinds juli '44, de film- en foto-afdeling.

Die afdeling werd geleid door een Australische cineast; er werden foto's en films gemaakt over de Nederlandse oorlogsinspanning in en bij Australië. Begin '45 nu werd besloten, daar twee andere soorten films aan toe te voegen: films over de heropbouw van Nederlands-Indië en films, in Australië opgenomen, die gebruikt zouden kunnen worden bij de voorlichting en de scholing van de Indonesiërs in de straks bevrijde delen van Indië. Het was voor die twee laatste soorten films dat contact werd opgenomen met Joris Ivens die vóór de oorlog naam had gemaakt met zijn documentaires en in de oorlogsjaren als *assistant-producer* werkzaam was geweest bij de filmproductie-maatschappij *United Artists* in Hollywood. Hij had enkele films gemaakt voor het Amerikaanse leger, voor de *National Film Board* van Canada en voor de *Shell* maar eind '44 verklaarde hij zich bereid, in Australië films te gaan maken voor de *Nigis*. Hij gaf er een royaal contract voor op – van der Plas deed een persoonlijk beroep op een Amerikaanse generaal om een snel vertrek van Ivens naar Australië mogelijk te maken en deze kwam eind maart '45 aan, evenwel zonder *re-entry permit* voor de Verenigde Staten. Dat zou hem trouwens vermoedelijk niet zijn verstrekt – hij stond er bekend als een actief sympathisant met het communisme en de Sowjet-Unie.

In mei of juni '45 leidde dat tot een probleem omdat aan Ivens, die toen deed weten dat hij voor de technische afwerking van de films die hij in Australië zou maken, een tijdlang in Hollywood zou moeten werken, bleek dat het *State Department* de afgifte van een *re-entry permit* had geweigerd. Van Mook wendde zich daarop in juli tot de Nederlandse ambassade in Washington – dit probleem was nog niet opgelost, toen Japan capituleerde.

Een nieuw probleem met Ivens zou volgen.

★

Wij schreven eerder dat Aneta aanvankelijk in Australië geen eigen agentschap had. Dat agentschap is er pas medio '42 gekomen in de persoon van de Indische journalist G. A. van Bovene, die als radio-spreker vóór

de oorlog in Nederland bekendheid had gekregen met zijn door de Avro uitgezonden 'Gesproken mailbrief' – een programma dat door Radio Oranje in Londen was voortgezet.¹ Hij was in Indië meer dan twintig jaar journalist geweest bij Aneta, en hij was, zoals in ons deel II a vermeld, in november '41 door de directie van Aneta in overleg met Pelt, het hoofd van de Londense Regeringsvoorlichtingsdienst, samen met zijn vrouw, een Indisch-Nederlandse, naar Amerika gezonden, waar hij in New York hoofdredacteur werd van Aneta. In april '42 nu besloten Pelt en van Mook, van Bovene in Australië een Aneta-kantoor te laten openen – dat zinde de Nederlands-Indische Commissie niet: er was in Australië al een *Nigis*, waarom dan ook nog een Aneta-kantoor? Er ging een protest naar Pelt en van Mook, maar dezen handhaafden hun beslissing. Van Bovene en zijn vrouw kwamen eind juni in Australië aan, waar Brisbane de standplaats van het Aneta-kantoor werd: daar zou namelijk in juli MacArthur zijn hoofdkwartier vestigen; talrijke correspondenten waren er bij geaccrediteerd.

Noch van de Commissie, op wier loonlijst hij stond, noch van de *Nigis* kreeg van Bovene enige medewerking. Dat droeg er toe bij dat hij steeds kritischer ging denken over wat hij onder verantwoordelijkheid van de Commissie in Australië zag gebeuren: hij ergerde zich aan de hoge salarissen die uitbetaald werden – en elke mogelijkheid om daar in het publiek protest tegen aan te tekenen ontbrak! De *Nigis* bood hem een functie aan – hij wilde vrij blijven en weigerde (wèl sprak hij herhaaldelijk in de programma's welke de *Nigis* naar Nederlands-Indië deed uitzenden). Hij constateerde dat Anep-Aneta in Engeland en in de Verenigde Staten onafhankelijk kon werken en dat ook de twee in Nederlandse kring veelgelezen weekbladen die in Londen en New York verschenen: *Vrij Nederland* en *The Knickerbocker Weekly*, vrij waren in het uiten van kritiek – waarom werd dan in Australië geen vrije journalistieke arbeid geduld, waartoe, meende hij, alle reden was?

Van maand tot maand werden de verhoudingen slechter. Contact met van der Plas, die in december '42 in Australië aankwam, bracht geen verbetering teweeg. Kort nadien kreeg van Bovene een lichte beroerte. Toen hij vrij spoedig zijn werk kon hervatten, werd zijn salaris zonder enig overleg met hem per 1 mei '43 gehalveerd. Erger nog: de Commissie

¹ De inhoud van deze paragraaf is hoofdzakelijk gebaseerd op de stukken die van Bovene's weduwe, L. E. C. van Bovene-Beynon, overgedragen heeft aan de Indische afdeling van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. (IC, 31 704 en 40 842)

droeg het Aneta-werk in Brisbane aan een kracht op, van wie zij geen moeilijkheden te duchten had.

Inmiddels was in overleg met Pelt besloten, van Bovene uit Australië te verwijderen: hij zou als persattaché verbonden worden aan de pasgeopende ambassade te Tsjoengking. Nog voor hij via Ceylon daarheen was vertrokken, drong tot de *Nefis* door dat hij met een onderofficier van een Nederlandse onderzeeboot over de geheime landingsoperaties had gesproken en zich door de Haas had laten vertellen van diens ervaringen op Java voor zijn ontsnapping. Het gevolg was dat toen van Bovene en zijn vrouw in november '43 in Perth arriveerden met de trein uit Melbourne (een passagierstrein die eenmaal per week reed), zij op hun hotelkamer gefouilleerd werden door een officier van de *Nefis* die vergezeld werd door twee functionarissen van de Australische *Security Service*, dat ook hun kamer werd doorzocht en dat tenslotte hun bagage die in Fremantle al aan boord was van het schip dat hen naar Ceylon zou brengen, grondig werd bekeken. De *Nefis*-officier beweerde dat hij wilde controleren of van Bovene militaire geheimen het land uit wilde smokkelen – waarschijnlijker is dat hij opdracht had, te onderzoeken of van Bovene aantekeningen meenam waarin hij zijn kritische observaties over handel en wandel van de Commissie had neergelegd. Er werd niets bezwarends gevonden, maar van Bovene en zijn vrouw waren door het onderzoek zo diep geschokt dat zij de boot naar Ceylon zonder hen lieten vertrekken en zelf per trein naar Melbourne terugkeerden. Van Bovene wilde maar één ding: nagaan waarom hij als potentiële verrader behandeld was en protest aantekenen tegen de ondervonden behandeling. Hij had geen succes: nu verweet van der Plas hem dat zijn contact met de marine-onderofficier en met de Haas een ongeoorloofd karakter had gedragen.

Het hele jaar '44 door had van Bovene, die zijn gehalveerd salaris bleef ontvangen, niets van belang om handen. Bij wie hij ook per brief of telegram zijn protest herhaalde, hij vond geen gehoor – de ontvangers van zijn brieven en telegrammen legden ze terzijde, afgaande op de niet te controleren inlichtingen van de Commissie. Een Commissie die, meende van Bovene, in menig opzichten blééf falen: hij hoorde details over de ondeskundige wijze waarop geheime agenten naar Indië waren gezonden en hij achtte het in het bijzonder onjuist dat de Digoelisten in vrijheid waren gesteld – hij wist dat menigeen hunner in contact kwam met Australische communisten. Hij poogde een eigen blad uit te geven, maar ook dat had geen succes: de Commissie bewerkstelligde dat de Australische autoriteiten een papiertoewijzing weigerden.

Eind '44 stelde Slotemaker van New York uit voor, van Bovene opdracht te geven, zonder zijn vrouw naar bevrijd Zuid-Nederland te gaan teneinde daar nieuwe krachten voor Aneta aan te werven. De Raad van departementshoofden in Brisbane had geen bezwaar tegen die reis, maar als van Bovene niet zonder zijn vrouw wilde vertrekken, 'zal', aldus de notulen van de vergadering van 2 januari '45, 'zijn dienstverband met Aneta definitief moeten worden beëindigd en zal hem een onderstand als evacuë moeten worden toegekend.' Inderdaad weigerde van Bovene zonder zijn vrouw te vertrekken; zij kregen de onderstand die aan alle vluchtelingen werd uitbetaald. In een van de laatste maanden van '45 konden zij passage naar Nederland vinden; van Bovene overleed daar in december.

Aldus de feiten.

Het kan zijn dat persoonlijke elementen een rol hebben gespeeld in de verdere ontwikkeling en toespitsing van deze kwalijke zaak, maar bepalend achten wij het feit dat de Commissie van meet af aan de activiteit, in Australië, van een onafhankelijke journalist heeft trachten te voorkomen. Zij wilde slechts werken met een orgaan dat zij volledig controleerde: de *Nigis*.

Terug dan naar de in opdracht van de Commissie bedreven voorlichting en propaganda.

★

Met twee middelen werd getracht, de publieke opinie in Nederlands-Indië te beïnvloeden: met radio-uitzendingen en met luchtpamfletten. Luchtpamfletten werden daarbij effectiever geacht dan radio-uitzendingen: zij konden van hand tot hand doorgegeven worden en vormden een tastbaar bewijs dat Geallieerde vliegtuigen in het Indonesisch luchtruim hadden kunnen doordringen – daar stond tegenover dat luchtpamfletten slechts van tijd tot tijd konden worden afgeworpen en dat de radio dagelijks in de lucht kon zijn. De autoriteiten buiten Indië wisten dat het luisteren naar Geallieerde uitzendingen door de Japanners was verboden – zij wisten daarentegen vermoedelijk niet dat dezen getracht hadden, de ontvangst van die uitzendingen onmogelijk te maken door de radio's te 'castreren', zoals dat heette, en evenmin dat de Nederlanders en Indische Nederlanders al hun toestellen eind '42 hadden moeten inleveren. Na die Japanse maatregelen waren er slechts twee groepen potentiële

luisteraars overgebleven: de Indonesiërs en de Vreemde Oosterlingen (de Chinezen en de Arabieren). Volgens de officiële gegevens hadden er in '40 ruim 30 000 toestellen bij Indonesiërs gestaan en ca. 20 000 bij de Chinezen en Arabieren – de groepen potentiële luisteraars waren dus betrekkelijk klein.

Wat werd naar Indië uitgezonden? Daar weten wij maar heel weinig van: de teksten van vrijwel alle uitzendingen zijn verloren gegaan. Wat wij weten, is het volgende.

Van Australië uit vonden zowel in het Nederlands als in het Indoneesisch uitzendingen plaats. De *Nigis* droeg daar zorg voor. Het leeuwen-deel van de programma's bestond uit nieuwsberichten – daarnaast werden toespraken gehouden waarvan enkele nog aan de orde zullen komen. De bij dat alles te volgen richtlijnen werden van begin '43 af opgesteld door van der Plas die lid was van een in Australië gevormd Geallieerd orgaan: het door ons in ander verband al genoemde *Allied Political Warfare Committee*. In dat *Committee* heerste er eenstemmigheid over dat in de radio-uitzendingen moest worden onderstreept dat Japan, nederlaag op nederlaag lijdend, steeds zwakker kwam te staan en tenslotte verslagen zou worden, dat de Japanse berichtgeving een travesti was van de werkelijkheid, dat 'Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer' en 'Azië voor de Aziaten' slechts leuzen waren ter bemanteling van het Japanse imperialisme en dat tal van maatregelen die de Japanners in Indië namen, de voorgeschreven keizerverheerlijking bijvoorbeeld, dwars tegen de inheemse cultuur, speciaal ook tegen de Islam ingingen. Ten aanzien van de strekking van datgene wat met betrekking tot de naoorlogse periode naar Indië moest worden uitgezonden, rezen in Australië geen moeilijkheden – de in de 7 december-toespraak vervatte beloften waren voor het *Allied Political Warfare Committee* voldoende.

Moeilijkheden rezen er wèl in de Verenigde Staten. Uitzendingen naar vijandelijk gebied kwamen daar onder de controle te staan van het *Office of War Information*, dat geleid werd door een journalist, Elmer Davis, die als radiocommentator naam had gemaakt. Rechtstreekse uitzendingen naar Japan en de door Japan bezette gebieden vonden plaats van San Francisco uit – die zender bracht van april '42 af een voor Nederlands-Indië bestemd programma in de lucht dat een half uur duurde: een kwartier nieuws, vijf minuten muziek, een vijf-minuten toespraak in het Indoneesisch door Abdoelkadir (zijn toespraken werden in New York op een grammofoonplaat vastgelegd) en een vijf-minuten toelichting daarop in het Nederlands. Een probleem was daarbij dat Abdoelkadir's teksten in Washington door het *Office of War Information* moesten worden goed-

gekeurd en dat het ongeveer een week duurde voordat daaromtrent bericht was ontvangen – Abdoelkadir kon in wat hij zei, dus nooit actueel zijn. In augustus '42 nu ging het *Office of War Information* aanzienlijk verder. Davis behoorde, als Sumner Welles, tot de Amerikanen die vonden dat de Verenigde Staten duidelijk afstand moesten nemen van de Britse, Franse en Nederlandse koloniale regimes – hij droeg de controle over de uitzendingen van Radio San Francisco over aan een gelijkgezinde: de leidende figuur uit de kringen van het in het vorig hoofdstuk genoemde *Institute of Pacific Relations*, dr. Owen Lattimore. Toen nu Abdoelkadir in die tijd zijn medewerking aan de radio-uitzendingen moest beëindigen omdat voor hem andere taken aan de Amerikaanse oostkust belangrijker werden geacht, was de Commissie voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao niet in staat, Lattimore een of meer andere voor het radiowerk geschikte krachten ter beschikking te stellen – Lattimore koos ze zelf uit: drie Indonesiërs en een Nederlander. Nadien werd in de uitzendingen van Radio San Francisco voortdurend onderstreept dat na de oorlog het zelfbeschikkingsrecht van Indonesië diende te worden erkend. Dat werd hoog opgenomen: van der Plas en Slotemaker schreven een memorandum dat er toe leidde dat ambassadeur Loudon, zonder dat nog met de leiding van het *Office of War Information* een woord gewisseld was, naar president Roosevelt stapte om zijn beklag te doen. Davis, kwaad dat achter zijn rug om bij de president over zijn beleid was geklaagd, kon zich verdedigen met er op te wijzen dat Lattimore had moeten roeien met de riemen die hij had; er veranderde niets in de situatie.

Natuurlijk trachtte van Mook, toen hij eind '42 en begin '43 in Washington en New York was, haar te verbeteren. Wijzend op de eigen radioprogramma's die de Nederlandse regering in Londen van eind juli '40 af via de *BBC* had kunnen uitzenden, kreeg hij van Roosevelt de vage toezegging dat het 'Nederlandse' programma van Radio San Francisco zou worden hersteld, mits er van Nederlandse kant een commissie kwam die teksten zou kunnen opstellen. Die commissie werd prompt door van Mook opgericht: Loekman Djajadiningrat werd er voorzitter van en tot de leden behoorden o.m. Slotemaker, Abdoelkadir, Sitsen en een ingenieur van de Indische PTT, H. van der Veen, die in '40 naar Amerika was gezonden om de *Netherlands Purchasing Commission* bij te staan. In mei '43 kon deze laatste zich naar San Francisco begeven, maar begin juli was er nog steeds geen 'Nederlands' programma – wèl bleek toen aan Warners, die op weg was naar Australië en Ceylon, dat Lattimore bereid was, van der Veen te betrekken bij het opstellen van directieven

voor de teksten die Lattimore's eigen *Netherlands East-Indies Section* zou blijven uitzenden; 'zelfs zouden ze' (Lattimore en de zijnen) 'er graag voor voelen', berichtte Warners aan van Mook, 'van der Veen hoofd van de *NEI*-sectie te maken.'¹

Of deze inderdaad hoofd is geworden, weten wij niet, wèl dat de door van Mook ingestelde commissie danig werd verzwakt doordat de enige twee Indonesische leden: Loekman Djajadiningrat en Abdoelkadir, spoedig de Verenigde Staten verlieten. Wij nemen aan dat de Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten in de Verenigde Staten wèl weer greep gekregen hebben op wat Radio San Francisco naar Nederlands-Indië uitzond – ware dat niet zo geweest, dan zou van Mook, die (zoals in hoofdstuk 1 vermeld) in februari '44 San Francisco passeerde, hier in zijn reisverslag wel enkele opmerkingen over hebben gemaakt; nu beperkte hij zich er toe, in een van de bijlagen te schrijven over 'de Maleise uitzending van San Francisco . . . die bij alle goede bedoelingen' (de harmonie was dus, schijnt het, hersteld) 'onder een tekort aan werkelijk geschoold personeel lijdt.'²

*

Nu de luchtpamfletten.

In hoofdstuk 1 vermeldden wij dat generaal Blamey, opperbevelhebber van de Australische strijdkrachten en van de landstrijdkrachten onder MacArthur, eind april '42 het *Interallied Services Department* oprichtte, het *ISD*, dat onder leiding kwam van Egerton Mott (in hoofdstuk 1 al genoemd), een topfunctionaris van de Britse *Special Operations Executive* (*SOE*). Die opzet beviel MacArthur niet – begin juli deed zijn hoofdkwartier weten dat alle inlichtingen-activiteiten in de *South-West Pacific Area* voortaan rechtstreeks door het hoofdkwartier operationeel geleid en gecoördineerd zouden worden. Er was daartoe onder een Australische *Controller, Colonel C. G. Roberts*, het *Allied Intelligence Bureau*, oftewel het *AIB*, opgericht dat vier vrijwel zelfstandig werkende *Sections* kreeg: *Section A*, geleid door Egerton Mott, was verantwoordelijk voor de *Special Operations* (sabotage-acties en contact met eventuele guerrillagroepen), *Section B* moest onder leiding van een Brits marine-officier, *Captain R.*

¹ Brief, 8 juli 1943, van Warners aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2). ² Van Mook: 'Reisverslag 22 december 1943–30 mei 1944', bijlage V j, p. 3.

Kendall, spionnen uitzenden, *Section C* onder leiding van een Australisch marine-officier, *Commander* (kapitein-luitenant-ter-zee) E. A. Feldt, alle informatie bijeenbrengen en doorgeven die de Geallieerde strijdkrachten voor hun acties nodig hadden (en dus ook bijvoorbeeld Japanse krijgsgevangenen verhoren) en *Section D* tenslotte moest zorg dragen voor wat 'subversieve propaganda' heette: propaganda die het moreel van de Japanners zou aantasten en de inheemse bevolking in de door hen bezette gebieden in anti-Japanse geest zou beïnvloeden; die *Section D* stond eveneens onder een Australisch marine-officier, *Commander* J. C. R. Proud.

Toen nu het *AIB* met die vier (elkaar nogal overlappende) *Sections* werd opgericht, wás die subversieve propaganda al ter hand genomen: Blamey had er in juni '42 een orgaan voor opgericht waarin ook Nederland een vertegenwoordiger had gekregen; het droeg de onschuldige naam van het *Far Eastern Liaison Office* oftewel het *Felo*. Van dat *Felo* was *Section D* van het *AIB* de voortzetting. Dat zinde MacArthur niet. Zijns inziens lag de subversieve propaganda in de civiele sfeer – het gevolg was dat *Section D* uit de *AIB*-organisatie werd gelicht om onder de oude naam, *Felo*, geplaatst te worden onder een civiel toporgaan: het al genoemde *Allied Political Warfare Committee* – de Australische minister van buitenlandse zaken Evatt was er voorzitter van. Nederland was van meet af aan in dat *Committee* vertegenwoordigd, eerst alleen door gezant van Aerssen en Quispel, het hoofd van de *Nigis*, maar eind '42 voegde zich van der Plas bij hen.

Met deze nu maakte Proud de afspraak dat alle luchtpamfletten die boven Nederlands-Indië zouden worden uitgeworpen, door medewerkers van de Commissie zouden worden geredigeerd; er kwam dus bij de *Felo*, die in Brisbane gevestigd was, een Nederlands-Indisch groepje. In april '43 evenwel was dit groepje, zo berichtte van der Plas (die zijn werk in Melbourne had: zes tot zeven uur vliegen van Brisbane) aan van Mook,

'er nog niet in geslaagd, zelf behoorlijke pamfletten te maken en komt dit in hoofdzaak op mij neer, terwijl, vreemd als het moge klinken, zelfs de Maleise drukproeven nog veel te wensen overlaten en nog onlangs van een volledig getypt manuscript zelfs *Allah*'s naam verkeerd gedrukt werd. Men behoeft toch waarlijk geen Muzelman te zijn om te begrijpen dat zo 'n pamflet meer kwaad dan goed kan doen.'¹

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

Enige tijd later vond Proud goed dat het Nederlands-Indische groepje een formele *Section* werd van zijn *Felo*-organisatie – een reserve-majoor van het Knil, P. H. Kremer, werd hoofd van die *Section* welke, afgezien van incidentele pamfletten, elke veertien dagen een pamflet samenstelde dat louter oorlogsnieuws bevatte. Evenwel: het opstellen van de tekst, het drukken in Brisbane waar alle drukkerijen met werk overstelpt waren, de opzending per vliegtuig naar Darwin en de distributie van de pakketten naar de vliegvelden waar de eskaders geposteerd waren welke de pamfletten meenamen, vergden veel tijd. Van der Plas bleef ontevreden: 'Onze Maleise afdeling', schreef hij eind september '43 aan van Mook,

'voldoet nog niet, ondanks versterking met drie Indonesiërs. Hele reeksen pamfletten bleken in een zo jammerlijk en zelfs gevaarlijk Maleis te zijn gedrukt, dat ik die heb doen stoppen. Fout is ook dat men zijn veertiendaags nieuwsbericht vier tot zes weken later uitwerpt.¹ Naar verbetering wordt gestreefd. Ook hier echter is het: tekort aan mensen en tekort in specialistische kwaliteiten.'²

Zes maanden later, in maart '44, kwam nog steeds in de in het Indonesisch gedrukte luchtpamfletten, aldus een rapport van majoor Kremer, 'een aanzienlijk aantal taal- en spelfouten' voor – van der Plas had hem daarop gewezen.³ In die tijd werden de pamfletten, voorzover er geen illustraties in waren opgenomen, door een drukkerij van het Australische leger in Darwin gedrukt – derhalve werd een Nederlandse officier die het Indonesisch meester was, op het *Felo*-kantoor in Darwin geplaatst. Deze en dergelijke maatregelen hadden een gunstig effect. Enkele maanden later was van der Plas tevreden: 'in juli '44', zo stelde hij op schrift, 'begon de staf van Nederlanders en Indonesiërs bij *Felo* behoorlijk werk te leveren.'⁴

Werden er veel pamfletten uitgeworpen en geschiedde dat vaak?

De eerste cijfers die wij hebben, slaan op de maand maart '43: toen werden in totaal ca. 74 000 luchtpamfletten afgeworpen, daarvan evenwel 52 000 bij één gelegenheid, nl. tijdens een aanval op het Japanse vliegveld

¹ In december '43 zijn zelfs nieuwe pamfletten verspreid die drie maanden oud waren. In diezelfde maand wees van der Plas *Commander Proud* er op dat in een van de nieuwspamfletten een Indonesische zin voorkwam die vertaald luidde: 'Het Duitse leger in Italië is teruggetrokken totdat het Rusland heeft bereikt.' ² Brief, 21 sept. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ³ P. H. Kremer: 'Rapport over maart 1944' (a.v., B 14). ⁴ Van der Plas: Aantekening (z.d.) (a.v., B 10).

Kendari op zuidoost-Celebes. In de loop van '43 namen de aantallen uitgeworpen pamfletten belangrijk toe: in november '43 waren het bijna 560 000 en dat cijfer steeg nadien nog, waarbij in juli '44 het miljoen ver werd overschreden — daarvan waren in die maand ca. 530 000 pamfletten bestemd voor de gebieden op Australisch- en Nederlands-Nieuw-Guinea waar de Japanners doorvochten en bijna 800 000 voor Nederlands-Indië behalve Nieuw-Guinea. Boven dat Nederlands-Indië behalve Nieuw-Guinea werden in augustus '44 1,2 miljoen pamfletten uitgeworpen, in september 1,9 miljoen, in oktober ruim 1 miljoen. Latere cijfers hebben wij niet.

De meeste bombardementen (bombardementen door Amerikaanse lange afstand-bommenwerpers) vonden plaats in de Grote Oost en daar kwamen dus ook veruit de meeste luchtpamfletten neer — in oktober '44, toen in totaal ruim 1 miljoen pamfletten werd uitgeworpen, alleen al boven Makassar bij zeven gelegenheden een totaal van meer dan 660 000. Over het algemeen kwamen de pamfletten dus op eilanden terecht die uit politiek oogpunt minder belangrijk waren — Java, het belangrijkste eiland, kreeg er maar weinig: een beperkt aantal in de eerste drie kwartalen van '43 en pas een aanmerkelijke hoeveelheid in november van dat jaar, toen bij drie gelegenheden in totaal ca. 230 000 pamfletten boven Soerabaja werden afgeworpen (daarvan ruim 150 000 tijdens de luchtaanval waarbij, zoals in ons vorige deel vermeld, schout-bij-nacht Koenraad, opvolger van Coster als Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, in een van de Amerikaanse toestellen meevloog). In mei '44 werden nog eens bijna 90 000 pamfletten boven Soerabaja uitgeworpen, eind september '44 boven de Preanger en Batavia ca. 300 000 pamfletten door twee speciaal voor die vlucht uitgeruste Nederlandse *Mitchells*, eind januari '45 door één *Mitchell* ruim 200 000 pamfletten boven Soerabaja, Semarang en een aantal andere steden van Oost- en Midden-Java (en boven de interneringskampen te Ambarawa) en tenslotte eind juni '45, ook al door *Mitchells*, een onbekend aantal boven zuidwest-Celebes (enkele van die pamfletten kwamen in het vrouwen- en kinderkamp Kampili terecht).

Er waren pamfletten in het Japans, in het Nederlands, in het Indonesisch, in het Chinees en (voor de Portugezen op Portugees-Timor) in het Portugees. Van der Plas schatte na de oorlog dat er alleen al in het Nederlands en Indonesisch 600 tot 700 verschillende uitgeworpen zijn. Afgezien van de nieuwspamfletten was, zei hij aan de Enquêtecommissie,

'het karakter van de pamfletten . . . nu eens operationeel (vlak voor er een operatie zou plaatsvinden, zeiden wij: 'Blijf weg van die-en-die punten om uw leven te

sparen', hetgeen lamlegging van alle arbeid voor de Japanners placht te betekenen) en verder tactisch: onmiddellijke reactie op wat er in Indonesië gebeurde'¹ –

nu, dergelijke reacties waren er niet zo veel: daarvoor was de kennis welke men in Australië had van datgene wat in Indonesië, speciaal wat op Java en Sumatra gebeurde, veel te beperkt.

Zes door van der Plas in het Indonesisch opgestelde luchtpamfletten zijn bewaard gebleven. In het eerste, uit november '43 daterend en in die maand boven Soerabaja en elders boven Oost-Java uitgeworpen², is de enige zin die op locale informatie gebaseerd was (nl. op de Japanse propaganda met betrekking tot de *heiho*'s): 'Laat uw kind niet een soldaat worden om te sterven voor die Jappen!' In het tweede, vermoedelijk daterend uit begin '44³, staat geen woord locale informatie. Hetzelfde geldt voor het derde⁴, in maart '44 opgesteld.⁵ In het vierde, uit begin april '44, werd op grond van een uit eind maart daterend bericht van Radio Djakarta breed uitgemeten wat de sluiting op Java van de *Taman Siswo*-kweekschool en van de *Taman Siswo*-instellingen voor voortgezet onderwijs te betekenen had.⁶ Het vijfde, uit midden '44 daterend, voegde aan foto's van uitgehongerde *romoesja*'s die op een eiland voor de kust van Nederlands-Nieuw-Guinea waren bevrijd, een commentaar toe waarin Soekarno werd aangevallen: 'Ir. Soekarno! Hoe voelt ge u wanneer ge de resultaten van uw werk ziet?'⁷ Het zesde en laatste, opgesteld in de laatste helft van '44, bevatte uitsluitend zeven vierregelige rijmpjes waarin de *Nica* werd aangeprezen – '*Nica*', zo heette het onder meer in de vertaling in het Nederlands, 'is het Binnenlands Bestuur ofwel het BB dat gij allen kent.'⁸

Het heeft zin, op het vierde pamflet iets dieper in te gaan.

Wij herinneren er aan dat *Ki* Hadjar Dewantoro, de inspirator van het in de jaren '20 door het Nederlands bewind tegengewerkt maar nadien gesteund *Taman Siswo*-onderwijs, eind '42 met Soekarno, Hatta en Mansoer het 'Klavertje-vier' vormde dat de *Poetera* ging leiden, en dat hij in september '43 benoemd werd tot lid van de Centrale Adviesraad op Java.

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1380. ² Exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 10. ³ *Enq.*, punt p, gestenc. bijl. 1002. ⁴ Exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 14. ⁵ In deze tekst stond o.m.: 'Wie op Java geloof hecht aan de Djojobojo-legende, weet dat de Jappen verdreven zullen worden' – ja, maar die legende hield óók in dat, als het gele ras was verdwenen, na een tijd van troebelen een periode van onafhankelijkheid en voorspoed zou beginnen! ⁶ *Enq.*, punt p, gestenc. bijl. 1008. ⁷ A.v. ⁸ A.v.

Inderdaad, de *Taman Siswo*-kweekschool en haar instellingen voor voortgezet onderwijs werden eind maart '44 gesloten (naar wij in ons vorige deel vermoedden: omdat de Japanners, die pas in september '44 de 'onafhankelijkheid' van 'Oost-Indië' erkenden, begin '44 de geest van het er gegeven onderwijs te nationalistisch hadden geacht), maar dat betekende niet dat aan alle *Taman Siswo*-onderwijs een einde werd gemaakt: de talrijke *Taman Siswo*-volksscholen, meer dan honderd, bleven bestaan. Van der Plas nu schreef naar aanleiding van het bericht van Radio Djakarta een memorandum¹, waarvan hij o.m. exemplaren zond aan van Mook, generaal MacArthur, het hoofd van de *Intelligence*-afdeling van diens hoofdkwartier, *Commander Proud* (het hoofd van het *Felo*), *Captain Kendall* (het hoofd van *Section B* van het *Allied Intelligence Bureau*), de secretaris van het *Allied Political Warfare Committee* en, aan Nederlandse kant, ook nog aan de directeur van de *Nefis* en aan Quispel (het hoofd van de *Nigis*). Kennelijk meende van der Plas in staat te zijn, aan het radiobericht conclusies te verbinden die van vèrstrekkende betekenis waren. In zijn memorandum duidde hij *Ki Hadjar* (met wie hij zoveel contact had gehad) als de figuur aan 'with the greatest spiritual influence in the Indonesian national movement'. Die man was nu door de Japanners aangevallen! 'First signs of his freedom being impaired was a ... broadcast that the Military Government had transferred him and *kijaji Mansoer to Djakarta*' (het toetreden tot 'Klavertje vier' had niets met enige vrijheidsbeperking te maken). 'It appeared that he was kept in a sort of honorable captivity as member of the Central Advisory Council and was not allowed to leave' (die Centrale Adviesraad kwam slechts vier keer per jaar voor korte zittingen bijeen en van 'gevangenschap' van Dewantoro was geen sprake) – nu waren dan zijn kweekschool en instellingen voor voortgezet onderwijs gesloten! Van der Plas zag die ingreep als een van de 'signs of growing tension between the Japanese Military Government and the Indonesian nationalists' – inderdaad, die spanning wàs er, maar niet sinds begin '44, maar al sinds maart '42, toen generaal Imamoera alle politieke activiteit op Java had verboden. In het pamflet dat van der Plas vervolgens opstelde, stond o.m.:

'We all deeply sympathize in the sorrow of Ki Hadjar, seeing that his life work that was so important for the Indonesians has been destroyed by the aggressors.

Be patient, Ki Hadjar! We all, Indonesians and your faithful friends among the Dutch swear, that your work will be revived greater and healthier than before!

¹ Van der Plas: 'Memorandum', 3 april 1944 (ARA, Coll.-van der Plas, B 11).

Kort na het radiobericht inzake het *Taman Siswo*-onderwijs werd een nieuw radiobericht ontvangen: Dewantoro was in Djokjakarta benoemd tot hoofd van de door het Japans militair bestuur opgerichte *Djawa-Hokokai*. Aan dat nieuwe bericht verbond van der Plas de conclusie (en ook deze werd door hem ter kennis gebracht van alle eerder genoemde Geallieerde en Nederlands-Indische autoriteiten) dat Dewantoro in Djokjakarta zou blijven, '*which of course means that he has left the Central Advisory Council*'¹ – en daarbij tekenen wij aan dat Dewantoro lid blééf van de Centrale Adviesraad, in '45 een van de leden was van de Commissie tot Onderzoek, resp. ter Voorbereiding van de 'Onafhankelijkheid' en, na de uitroeping van de Republiek, Indonesië's eerste minister van onderwijs werd.

Er had van de door van der Plas opgestelde analyse niet veel gedeugd – aan gebrekkige informatie had hij conclusies verbonden die eerder zijn wensen weerspiegelden dan de realiteit op Java.

★

De *Felo*-pamfletten hebben het moreel van de Nederlanders en Indische Nederlanders, voorzover zij dezen bereikten, geschraagd en wij nemen voorts aan dat de meeste Indonesiërs en Chinezen die ze in handen kregen (op Java ging het Japans militair bestuur het doorgeven van de pamfletten met alle middelen tegen), met graagte lazen dat Japan nederlaag op nederlaag leed. Er is een Japans stuk bewaard gebleven (instructies van de staf van de op Halmahera geplaatste Japanse infanterie-divisie) waarin naar aanleiding van op 8 mei '44 boven dat eiland geworpen *Felo*-pamfletten opgemerkt werd: 'Onderzoek van deze pamfletten heeft aangetoond hoe accuraat, zorgvuldig en vasthoudend de vijand zijn propaganda op touw heeft gezet.'²

Het is de enige schriftelijke Japanse reactie die wij kennen.

★

¹ A.v., 18 april 1944 (a.v.). ² Vertaling van instructies, 5 juni 1944, van de staf van de 32ste divisie (a.v., B 10).

Eén belangrijk punt met betrekking tot de radio-uitzendingen en de luchtpamfletten die van de Nederlands-Indische autoriteiten uitgingen, verdient nog bijzondere aandacht: wat werd er in gezegd over al die vooraanstaande Indonesiërs die onder de Japanners nieuwe, soms hoge functies aanvaardden dan wel propaganda maakten voor de Japanse zaak?

Het lijkt ons de moeite waard, alle gegevens die terzake beschikbaar zijn, in hun chronologische volgorde op te nemen. Bijna alle zijn van van der Plas afkomstig. Hij immers speelde in dit complex een centrale rol: juist hij, die zoveel jaren met Dewantoro was opgetrokken, had een kennis van de vooraanstaande figuren aan Indonesische zijde die groter was dan van wie ook en was voorts de enige hoge Nederlandse autoriteit die de opgevangen teksten van in het Indonesisch omgeroepen berichten, commentaren en toespraken zelf las, ja spelde – personen als van Hoogstraten en Smits hadden daar geen tijd voor en beschikten ook niet over de kennis van de op Java gesproken talen welke van der Plas zich eigen had gemaakt, terwijl van Mook, die die talen ook goed beheerste, teveel andere werkzaamheden had om zich dagelijks in de luisterrapporten van de *Nigis* te verdiepen. Trouwens: die teksten werden niet naar Londen of Washington opgezonden, waar van Mook telkens vele maanden werkzaam was. Daar kwam dan nog bij dat de schaarse personen die uit Indië ontsnapten, van begin '43 af door van der Plas werden verhoord – zeker, die werden óók verhoord door de *Nefis* maar de belangstelling van militairen als Salm en Spoor was anders gericht dan die van van der Plas.

Laat ons dan beginnen in september '42, toen van der Plas in Amerika was. Hij schreef er in die maand een in het Engels gesteld overzicht: '*The development of nationalism in the Netherlands East Indies*'¹: de tekst van een voordracht die hij in december op de conferentie van het *Institute of Pacific Relations* zou houden. Wij citeren:

*'The strength of the underground action organised by the Indonesians in collaboration with the Dutch will become apparent during our counter-offensive. The repeated Japanese broadcasts announcing the shooting of Indonesians and Dutchmen for underground activities illustrate its importance and also that a united front is still maintained.'*²

'*The people*', zo schreef hij verder, '*have almost everywhere been positively*

¹ Exemplaar in a.v., B 13. ² Van der Plas: '*The development of nationalism in the Netherlands East Indies*', p. 33.

loyal and have contributed to the utmost of their possibilities to the resistance – ja, er was ‘tribal warfare’ geweest in Atjeh, maar ‘otherwise there was nothing but loyal and fervent support against the enemy.’¹

Dit beeld had niets met de werkelijkheid gemeen.

In Australië teruggekeerd, kon van der Plas spoedig met de Haas en de zijnen spreken die eind september '42 Java hadden verlaten. ‘In het kort blijkt’, schreef hij eind januari '43 in een lange brief aan van Mook, ‘dat de plattelandsbevolking het erg slecht heeft en de Japanners niet goed gezind is, dat de *prijaji*'s hun plicht doen maar in hun hart loyaal zijn’ (hij had slechts gegevens over één *prijaji*: de *patih* van het regentschap Semarang waar de Haas hem iets over had kunnen vertellen). ‘Uit niets blijkt van deloyale nationalistien’ (hij wist niet dat dezen al in maart '42 in Batavia hadden getracht, onder Japanse supervisie een Indonesische regering te vormen), ‘behalve Soekarno, waarbij ook aan het licht kwam dat Soekarno, die een clandestiene vergadering had belegd in Semarang, met zijn vrienden tijdelijk in het gevang geworpen is’ – dat had de Haas bij geruchte vernomen (het gerucht was onjuist). ‘De houding tegenover Europeanen is niet onvriendelijk, al treedt de politie zonder aanzien des persoons ook tegen Europeanen op’ (de Haas had meegedeeld dat Europeanen extra-honds werden behandeld).

‘Zeer hard is het optreden tegen verspreiders van geruchten, welke inderdaad allerwildst zijn . . . en tegen luisterers naar de radio. Te Bandoeng zijn bij twee-en-twintig Nederlandse vrouwen de trommelvliezen doorgestoken wegens luisteren naar de radio. . . Merkwaardig is dat te Oost-Java het Europees bestuur tot april volledig in functie is gelaten, toen ter gelegenheid van een bestuursconferentie alle bestuurs- en politie-ambtenaren en ook andere Europese ambtenaren zijn gearresteerd; die beneden f 325 salaris zijn na twaalf dagen losgelaten, behalve BB en politie, later, 14 juli, zijn alle *totoks* opgepakt, terwijl de Indo's vrijwillig . . . naar Kesilir zijn opgezonden. . . De algemene toestand van onze landgenoten is zeker diep treurig en snel verslechterend.’²

Maart '43 bracht de radioberichten over de oprichting van de *Poetera*, die Soekarno, Hatta (die al bijna een jaar als Algemeen Adviseur van het Japans militair bestuur in functie was), Dewantoro en Mansoer als leiders had. Eind april wijdde van der Plas er een toespraak aan in het Indonesisch.³ ‘Zal het’, zei hij o.m.,

¹ A.v., p. 34. ² Brief, 31 jan. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ³ Tekst: a.v., B 13.

'deze kampioenen van het nationalisme die jarenlang het *Indonesia Raya* gezongen hebben, niet droef stemmen dat zij louter tot de opbouw van een nieuw Java kunnen bijdragen? . . . Hoe kunnen zij gelukkig zijn, terwijl zij het gezag der Japanners helpen versterken? Waarschijnlijk worden zij hiertoe gedwongen. De hand van de *Kenpeitai* is niet licht. Wat zei de *Kenpeitai* aan de heer Soekarno, toen hij vorig jaar samen met zijn vrienden in Semarang dineerde? . . . Het is mogelijk dat deze kampioen geenszins uit vrije wil het Indonesische volk heeft verraden – mogelijk werd hij er toe gedwongen . . . Mogelijk bedriegt hij Japan . . . Heeft deze intelligente man niet alleen maar naar middelen gezocht om een eigen organisatie op te bouwen zodat zij, wanneer het moment komt (en dat moment komt spoedig), in staat is, Japan in de rug aan te vallen?' –

het is duidelijk: van der Plas had er geen denkbeeld van dat Soekarno er in die tijd vast van overtuigd was dat Japan niet verslagen kon worden. Binnenskamers ging hij zich overigens tegen deze en tegen Hatta keren. 'Vermoedelijk hebben wij', zo schreef hij eveneens eind april aan van Mook, 'door Hatta's en Soekarno's deelneming aan de Japanse organisatie' (de *Poetera*) 'hèt middel gekregen om hen als Quislings terzijde te schuiven.¹ Maar toch is onze positie zeer wankel, indien de *prijaji*-stand ook niet met ons in zee wil gaan.'²

De eerste (en betere) luisterrapporten uit Broome, die van mei '43 af ter beschikking kwamen, brachten het vertrouwen van van der Plas dat op Java eigenlijk alleen Soekarno en Hatta met de Japanners samenwerkten, aan het wankelen: nu werden o.a. prof. Hoesein Djajadiningrat (zijn collega in de Raad van Nederlands-Indië!), dr. Ratoelangie en Soetardjo genoemd – hij vond dat 'niet bemoedigend'.³ In juli kreeg hij een nieuwe schok: prof. Soepomo (al meer dan een jaar adviseur van de Japanner die hoofd was van het departement van justitie) sprak voor Radio Djakarta – van der Plas achtte diens toespraak, zo schreef hij Loekman Djajadiningrat⁴, 'een allerongunstigst symptoom'; algemener (en zulks naar aanleiding van de radioberichten over de opbouw van de *Poetera*):

'Dat de Japanners er in geslaagd zijn, zij het wellicht onder druk, alle Indonesiërs van naam . . . te verenigen in een met hen samenwerkende organisatie,

¹ De leider der Noorse nationaal-socialisten, Vidkun Quisling, had zich tijdens de Duitse aanval op Noorwegen, die op 9 april '40 werd ingezet, aan Duitslands zijde geschaard – nadien werden in veel landen verraders als 'Quislings' aangeduid.
² Brief, 20 april 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).
³ Notitie, z.d., (mei 1943) van van der Plas (a.v.). ⁴ Brief, 13 juli 1943, van van der Plas aan Loekman Djajadiningrat (a.v., Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 21).

en dat de hoogste Japanners met deze lieden klaarlijk contact hebben, is van betekenis.¹

In september '43 maakte Radio Djakarta bekend wie op Java tot lid van de Centrale Adviesraad waren benoemd. Van der Plas kón niet aannemen dat al die vooraanstaanden werkelijk aan Japanse kant stonden. 'Men mag', schreef hij aan van Mook,

'van lieden die in de *Poetera* of in centrale raden zitten evenmin als van Hoesein zonder meer aannemen dat zij verraders zijn. Het doel van Japan is tweeledig. Enerzijds ons op te zetten hen als Quislings te beschouwen en te behandelen, anderzijds om deze lieden te overtuigen dat zij hopeloos gecompromitteerd zijn en dat dus hun enige kans ligt in een Japanse overwinning. Hier tegenover past fijn spel. Ruw gezegd: het vermoeden uitspreken dat deze lieden wèl, al dan niet gedwongen, in raden of organisaties zitten, maar alleen omdat dit hun een kans tot organiseren biedt en dat straks bij de herovering wel blijken zal dat zij geen Quislings maar goede vaderlanders en democraten zijn. . . Dit fijn spel kunnen onze Nederlandse *Nigis*-mannen niet spelen. Zij hebben de neiging scherp uit te vallen en de zaak scherp te stellen.'²

Vijf maanden later, in februari '44, bleek van der Plas tussen hoop en vrees te zweven: hoop dat, zo schreef hij in een memorandum, op Java '*in the case of an Allied invasion everybody, except a very few too compromised Quislings, would help the Allied forces*' en dat dat zeker ook in alle Buitengewesten zo zou gaan ('*in the outer islands anti-Japanese feelings have taken a form of passionate devotion to the old Dutch colours*') – vrees dat de Japanners Indië zouden moeten ontruimen, waarbij zij Nederland een onaangename verrassing zouden bereiden: '*I expect that, when an evacuation approaches, they will suddenly grant complete independence to some sort of Government of Quislings, hoping thereby to prepare a come-back in the future.*'³

In augustus '44 kwam plotseling het radiobericht dat de Japanners Hoesein Djajadiningrat als hoofd van het departement van godsdienstzaken hadden vervangen (een vervanging waarbij Hoesein als het ware boeten moest voor het feit dat bij de hongeropstanden die zich in januari,

¹ Loekman Djajadiningrat kon de bezorgdheid van van der Plas niet delen. 'Zij die met de Japanners samenwerken uitsluitend in het belang van de bevolking', vormden, zo antwoordde hij, 'verreweg de meerderheid. Op hen kunnen we straks bouwen als op een rots.' (brief, z.d. (okt. 1943) van Loekman Djajadiningrat aan van der Plas (a.v.) ² Brief, 24 sept. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v., Coll.-van der Plas, B 8). ³ Van der Plas: '*Situation in the Netherlands Indies*' (19 febr. 1944), p. 7, 9 (a.v., B 11).

mei en juni '44 op Java hadden voorgedaan, Islamietisch fanatisme een grote rol had gespeeld). Onmiddellijk knoopte van der Plas hier hooggespannen verwachtingen en een tactische waarschuwing aan vast. Alle door ons al eerder genoemde Geallieerde en Nederlands-Indische autoriteiten ontvingen een 'Memorandum' van hem waarin het heette:

*'Since from an Allied point of view prof. Hoesein is one of the most likely men to take the lead of an anti-Japanese movement in the last stages of the war, it is important that nothing is said in leaflets or broadcasts which might lead to Japanese action against him. Better not mention him at all.'*¹

Eind oktober of begin november '44 ontving van der Plas uit Ceylon een brief van Warners die er op had aangedrongen, lieden als Soekarno en Hatta via de radio te waarschuwen dat zij, als zij in hun pro-Japanse houding volhardden, zouden worden gestraft. Van der Plas noemde in zijn antwoord die zaak 'bijzonder moeilijk': er zou, dacht hij, daarmee 'niets ten onzen voordele en veel voor de Japanners' bereikt worden. Hij noemde het 'zaak om voortdurend maar weer naar voren te brengen dat het haast niet te geloven is dat werkelijk Indonesiërs met de Japanners vrijwillig zouden medewerken om hun landgenoten . . . in ellende te storten' – en daarop volgde de al eerder door ons aangehaalde passage over de gevolgen van de angst voor de Japanner (een passage die door van Mook was goedgekeurd):

*'Wanneer men een volk 300 jaar op het hoofd geslagen heeft, zodra het enige moed toonde, en er in geslaagd is gedurende 100 jaar in de voornaamste gebieden 'rust en orde' te handhaven in plaats van 'law and order', dan behoeft men zich niet alleen over deze reactie niet te verbazen, maar moet men zich realiseren dat zij onvermijdelijk is.'*²

Toen van der Plas een maand later, op 8 december 1944, weer een radiotoespraak hield, zei hij wèl dat 'eerloze verraders' na de bevrijding gestraft zouden worden, maar hij noemde niemand met name.³ Een 'Report on conditions in the Netherlands-Indies', dat hij in diezelfde maand schreef (en dat weer aan de gebruikelijke autoriteiten werd toegezonden)⁴, was uitgesproken optimistisch: *'No Indonesian believes in any sincere wish of Japan to grant independence . . . The extremely valuable and loyal co-operation in our war-effort, in psychological warfare and at the front, of*

¹ A.v.: 'Memorandum' (3 aug. 1944) (a.v.). ² Brief, 7 nov. 1944, van van der Plas aan Warners (a.v., B 5). ³ Tekst: a.v., B 13. ⁴ A.v., B 11.

nationalists and Muslim leaders who had been interned in New Guinea, is also a powerful factor. The appointment by the Japanese of Vice Governors (op Java waren vice-residenten benoemd als uitvloeisel van de belofte van Japans premier Koiso, 7 september '44, dat 'Oost-Indië' in de toekomst 'onafhankelijk' zou worden) *'will not impress anybody . . . Though it is, of course, impossible here to mention details, important contacts have been established from the side of guerrillas still fighting'* (die vochten nergens) *'and of underground movements'* (die waren er niet). Maar de wellicht belangrijkste zin uit dit memorandum luidde: *'The great masses of the population desire the return of the old Government.'* En daaraan kon van der Plas nog toevoegen dat, zoals eerder vermeld, een Duitse opvarende van de *U-Boot* welke begin oktober door de 'Zwaardvis' tot zinken was gebracht, verklaard had dat *'der übergrosse Teil'* der inheemse bevolking met verlangen naar die terugkeer uitkeek.

Verder dan eind '44 willen wij nu niet gaan – hoe de visie van van der Plas zich in '45 ontwikkelde, en wat van Mook toen van de hier bedoelde problematiek dacht, zal in hoofdstuk 7 worden weergegeven.

★

Propaganda naar een bezet gebied kan alleen dán effectief zijn, wanneer zij gebaseerd is op een nauwkeurige kennis van de maatregelen van de bezetter en van de wijze waarop daarop wordt gereageerd. Welnu, wat, menen wij, uit het overzicht dat wij gaven van de standpunten van van der Plas in de jaren '42, '43 en '44 in de eerste plaats blijkt, is het gebrek aan informatie. Met betrekking tot Java, het in politiek opzicht belangrijkste eiland, drongen slechts radioberichten tot hem door – soms kon hij intuïtief tot een juiste conclusie komen (nimmer treffender dan in februari '44 toen hij het voor mogelijk hield dat de Japanners aan het einde van de oorlog de onafhankelijkheid van Indonesië zouden uitroepen, *'hoping thereby to prepare a come-back in the future'*), maar vaker plaatste hij die losse berichten in een samenhang die door zijn eigen wensvoorstellen werd bepaald. Eén ding, en het was geenszins onbelangrijk, zag hij scherp in: dat de Indonesische nationalist en alle anderen die met de Japanners samenwerkten, eigen doeleinden nastreefden – zijn veronderstelling dat die samenwerking afgedwongen werd, was daarmee eigenlijk in strijd.

Dat Soekarno zo vaak door hem werd genoemd, was logisch: veel

meer dan anderen trad deze bij belangrijke gelegenheden als spreker op wiens redevoeringen werden uitgezonden – dat Soekarno er tot in '44 van overtuigd was dat Japan niet verslagen kon worden, was van der Plas echter niet bekend; evenmin, dat die grote volksman juist door die redevoeringen op Java veel meer bekendheid had gekregen dan hij ooit had bezeten. De verantwoordelijke observator in Australië die zich, het zij erkend, alle mogelijke moeite gaf om te *weten* wat in dat pijnlijk geïsoleerde Indië gebeurde, bezat geen betrouwbaar algemeen beeld waarin de eerder bedoelde losse berichten geïntegreerd konden worden. Het radionieuws waarop hij en anderen (te denken valt in de eerste plaats aan de *Nefis*) bijna uitsluitend aangewezen waren (nieuws overigens, dat pas van mei '43 af redelijk gevolgd kon worden maar waarin tot aan Japans capitulatie ernstige gapingen voorkwamen), was slechts de magere resultante van wat zich op Java en elders in Indië aan tegenstellingen binnen de Japanse groep en tussen die Japanners en de Indonesiërs voordeed – van de werkelijke ontwikkeling der politieke krachten had geen van de buiten Indië werkzame Nederlands-Indische autoriteiten enig denkbeeld en met de groepen die tot politiek handelen in staat waren, stond geen hunner in verbinding.

★

Na de eerste mislukkingen in '42 die wij in hoofdstuk I beschreven, heeft het later in '42, alsmede in '43 en volgende jaren niet aan pogingen ontbroken om de voor het Nederlands beleid allervitaalste geheime verbindingen zowel met Java als met Sumatra op te bouwen.

Zij zijn bijna alle deerlijk mislukt.

De geheime diensten

Eind augustus 1940, nog geen drie-en-een-halve maand na het begin van de Duitse bezetting, daalde de eerste geheime agent van de Nederlandse regering, luitenant-ter-zee tweede klasse L. A. R. J. van Hamel, per parachute in bezet Nederland neer. Voordat hij midden oktober bij zijn poging om naar Engeland terug te keren werd gearresteerd, had hij vier spionagegroepen kunnen oprichten, van welke twee ongeveer anderhalf jaar in actie wisten te blijven. Van Hamels missie vond plaats met medewerking van de *Dutch Section* van *MI-6* – met medewerking van diezelfde *Section* werd in oktober '40 een tweede geheime agent uitgezonden die geen spionagegroepen kon oprichten maar wel enkele tientallen telegrammen naar Engeland zond. Ongeveer tegelijk met die tweede agent van *MI-6* zond de *Dutch Section* van *SOE* háár eerste uit; hij bereikte niets van belang. Drie geheime agenten uit Engeland dus in '40 – in '41 werden het er elf: zes die met medewerking van *MI-6*, vijf die met medewerking van *SOE* op hun missie vertrokken. Van die in '40 en '41 ingezette eerste veertien geheime agenten, sprongen tien per parachute boven bezet gebied af, werden er drie met een boot naar de kust gebracht en reisde één, een vrouw, met een list uit Lissabon naar bezet Nederland waar zij evenwel na twee weken werd gearresteerd. Nadien werden in maart '42 nog drie geheime agenten per boot naar de kust gebracht, maar tot in de herfst van '44 werden alle anderen per parachute boven bezet Nederland, een enkeling boven bezet België afgeworpen – in de laatste periode van de bezetting evenwel, in de hongervinter dus, konden agenten ook via de geheime verbindingroute die door de Biesbos liep, bezet gebied bereiken.

Al dit werk is met grote tegenslagen gepaard gegaan. Wat *SOE* trachtte te bereiken, werd lange tijd verijdeld doordat, als gevolg van kapitale blunders van de *Dutch Section* van *SOE*, de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei und SD*, van maart '42 af het z.g. *Englandspiel* bedrijvend, meer dan een jaar lang alle door of met medewerking van *SOE* uitgezonden geheime agenten bij aankomst in Nederland konden arresteren. Pas nadat die *Dutch Section* van *SOE* begin '44 een nieuwe leiding had gekregen, wist deze in samenwerking met een nieuwe Nederlandse geheime dienst: het

Bureau Bijzondere Opdrachten oftewel het BBO, het werk in bezet gebied (sabotage en de voorbereiding van een ondergronds leger) met succes ter hand te nemen. Dat BBO zond in totaal van maart '44 tot aan de bevrijding minstens zeven-en-tachtig geheime agenten uit. Hun belangrijkste prestatie was het bemiddelen bij de bewapening, van de herfst van '44 af, van de Binnenlandse Strijdkrachten – verscheidene geheime agenten traden ook als wapen-instructeur op.

Eerder nog dan *SOE* had *MI-6* haar werk in bezet Nederland met succes kunnen reorganiseren. Dat werk was midden in de oorlog in het slop geraakt: als uitvloeisel van het *Englandspiel* waren ook vijf geheime agenten van *MI-6* en één van een andere tak van dienst van de Britse *Military Intelligence: MI-9* (de afdeling die zorg droeg voor het opbouwen van ontsnappingslijnen door bezet Europa), in Duitse handen gevallen – dat alles had er toe geleid dat zich in de periode van oktober '42 tot maart '43 geen enkele met een zender uitgeruste geheime agent in bezet Nederland bevond. In maart '43 evenwel werden de eerste geheime agenten van het, met *MI-6* samenwerkende, eind '42 in Londen opgerichte Bureau Inlichtingen oftewel BI, uitgezonden. BI zond er in totaal tot het einde van de oorlog drie-en-veertig uit (van wie, om een voorbeeld te geven, in oktober '44 achttien *tegelijk* actief waren) en bij hen moet men nog veertien optellen die BI in samenwerking met *MI-9* naar bezet gebied deed vertrekken.

Naast de geheime agenten waren er de verbindingswegen.

Op initiatief van de Nederlandse consul-generaal in Stockholm werd in juni '42 in bezet gebied een illegale groep gevormd die met grote regelmaat belangrijke gegevens en stukken naar Zweden wist te smokkelen: de Zweedse Weg – in diezelfde maand kon een illegaal werkster uit bezet gebied Genève bereiken, hetgeen het begin betekende van een nog belangrijker tweede verbinding: de Zwitserse Weg. Die eerste verbinding heeft ongeveer een jaar, de tweede meer dan twee jaar gefunctioneerd – toen als gevolg van de bevrijding van Frankrijk de Zwitserse Weg in augustus '44 kwam te vervallen, was het spoedig mogelijk, door de Biesbos een nieuwe vaste verbinding met bezet gebied op te bouwen.

In dat bezette gebied speelden bij dit alles illegale organisaties een rol van kardinale betekenis. Zij vingden de geheime agenten op, droegen zorg voor hun huisvesting, hielpen hen aan de valse papieren die zij nodig hadden (in de eerste plaats aan goede persoonsbewijzen) en aan distributiebonnen, en, vooral, stelden aan de spionage-agenten de militaire en andere gegevens ter beschikking die naar Londen moesten worden doorgegeven. Talrijke spionagegroepen waren daartoe in actie, van welke de

grootste vele honderden illegale werkers telden – in ons deel 7 schatten wij dat die organisaties in totaal omstreeks vierduizend illegale werkers hebben omvat. Het is die in bezet gebied geboden hulp geweest die het werk van de door Londen uitgezonden geheime agenten mogelijk heeft gemaakt. Zeker, de georganiseerde illegaliteit was slechts een kleine voorhoede, maar zij kon schuilgaan in de plooiën van een samenleving waar zij met *ups* en *downs* de helpers vond die zij nodig had. Alleen zo kon aan de geheime agenten de steun en de bescherming worden geboden die dezen nodig hadden om te ontsnappen aan de waakzaamheid van de *Sicherheitspolizei und SD* en van de *Abwehr*, die beide in bezet gebied talrijke verraders hadden kunnen inschakelen.

Ziet men op deze ontwikkeling terug, dan mag opnieuw geconstateerd worden dat de Nederlandse autoriteiten in Londen, die in de jaren '40, '41 en '42 nog maar weinig militaire en civiele gegevens uit bezet Nederland ontvingen, zich van begin '43 af een gedetailleerd en genuanceerd beeld konden vormen van vrijwel alles dat daar geschiedde, en dat zij in '44 en '45 belangrijke resultaten wisten te bereiken bij de voorbereiding van een ondergronds leger. Bovendien stonden die autoriteiten van midden '44 af in vast contact met alle belangrijke illegale organisaties – deze waren toen op initiatief van Londen tot coördinatie van hun levensgevaarlijk werk overgegaan.

★

Hoeveel moeilijker was het uitzenden van geheime agenten naar Indië!

Om in bezet Nederland te komen moest tot in de herfst van '44 slechts een afstand van enkele honderden kilometers worden overbrugd – bezet Indië lag duizenden kilometers van Ceylon en Australië. Van Ceylon uit werden pas midden '45 de eerste geheime agenten per parachute boven Sumatra afgeworpen, van Australië uit pas in februari '44 de eerste per parachute boven Nederlands-Nieuw-Guinea – bij het inzetten van bijna alle geheime agenten moest gebruik worden gemaakt van onderzeeboten, die daartoe uit-en-thuis telkens enkele weken onderweg waren. Die boten waren evenwel ook voor tal van andere taken nodig – er zijn er voor het geheime werk steeds te weinig geweest en vaak was er niet één beschikbaar.

Uit de grote afstanden vloeide nog een tweede nadeel voort: het onderhouden van radioverbindingen was, gezien de stand van de toenmalige techniek, uitzonderlijk moeilijk.

Dan: evenals in bezet Nederland konden geheime agenten zich in bezet Indië slechts handhaven wanneer zij steun vonden in de Indische samenleving – dat betekende: in het inheemse deel van die samenleving. Op alle eilanden waren de Nederlanders en, behalve op Java, ook de meeste Indische Nederlanders in bewaakte kampen opgesloten – misschien hadden geheime agenten steun kunnen vinden bij de (over het algemeen anti-Japanse) Chinezen maar terzake was niets voorbereid. De in Indië per onderzeeboot afgezette geheime agent kwam daar in elk geval in de eerste plaats in aanraking met Indonesiërs. Nergens waren tijdig afspraken gemaakt die voor hem van betekenis konden zijn: noch op Ceylon, noch in Australië beschikten de Nederlandse geheime diensten over veilige contactadressen in de archipel. Zij konden slechts vertrouwen dat de geheime agenten bij het inheemse deel van de samenleving steun zouden vinden. Dat vertrouwen hadden zij ook. 'Wij hebben gedacht', aldus jegens de Enquêtecommissie Salm, oprichter van de *Nefis* in Australië, 'dat wij volledige medewerking zouden krijgen'¹ – anders gezegd: die Nederlandse geheime diensten gingen er van uit dat men in het inheemse deel van de samenleving bereid zou zijn, risico's te nemen ter bevordering van de Geallieerde overwinning. Welnu: die bereidheid ontbrak.

Er was méér dat die diensten niet wisten: enkele van de maatregelen die de Japanners hadden genomen om spionage tegen te gaan, waren hun onbekend. Eén kenden zij: op Java had het militair bestuur midden '42 voor alle Nederlanders, Indische Nederlanders, Chinezen en Arabieren het bezit van een soort persoonsbewijs, een *pendaftaran*, verplicht gesteld en wie zulk een *paperas*, waar de foto en de vingerafdruk van de houder op stonden, niet kon tonen, liep bij elke controle gevaar – welnu, kapitein van der Veen die begin juli van Java was weggevaaren, had zijn *pendaftaran* meegenomen. Niet bekend was, dat op Java (en vermoedelijk ook elders) van februari '43 af vergunningen nodig waren voor elke reis van de ene residentie naar de andere (een verplichting welke eind '43 op Java voor de Indonesiërs en Chinezen werd opgeheven) – personen die in het bezit moesten zijn van een *pendaftaran*, kregen zulk een reisvergunning slechts als zij die *pendaftaran* konden tonen. Daarenboven waren op Java (en vermoedelijk ook elders) van juni '43 af speciale vergunningen nodig, wanneer men zich naar een haven of naar andere in militair opzicht belangrijke punten wilde begeven. Ook gold op Java (en vermoedelijk ook elders) het algemene voorschrift dat elke huisbewoner en elke

¹ Getuige G. B. Salm, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1229.

eigenaar van een hotel van bij hen intrekende vreemdelingen aangifte moesten doen bij de plaatselijke autoriteiten die op hun beurt de hogere inheemse bestuurders moesten inlichten – via dezen kwamen die inlichtingen dan bij de Japanners terecht.

Natuurlijk konden de Japanners de naleving van deze en dergelijke regelingen niet zelf controleren: zij waren afhankelijk van de inheemse bestuurders, van de inheemse politie en van alle overigen die als stads- of *desa*-bewakers fungeerden. Die medewerking kregen zij: bij allen zat de angst voor de *Kenpeitai* er diep in en zo al de sympathie voor Japan vrij spoedig begon te verdwijnen, dat betekende niet dat men sympathie ging koesteren voor Japans tegenstanders of bereid was, te hunnen behoeve persoonlijke risico's te nemen.

Het kwam er alles tezamen op neer dat een vreemdeling, op een van de eilanden van de archipel verschijnend, zich in bewoonde streken slechts met grote moeite kon verplaatsen. Dat gold voor alle geheime agenten, ook voor de Indonesiërs onder hen – in versterkte mate gold het voor diegenen die al door hun uiterlijk opvielen: Nederlanders, Indische Nederlanders en anderen die min of meer blank waren. Voor Nederlanders waren de risico's het grootst, op Java mede daarom omdat het Japans militair bestuur er in maart '43 had doen weten dat ieder die een Nederlander opspoorde die in strijd met de geldende bepalingen niet in een krijgsgevangenen- of interneringskamp was opgesloten, een beloning van f 500 zou ontvangen.

Gelijk gezegd: van de meeste van deze controlemaatregelen hadden de diensten die geheime agenten uitzonden, geen weet. Doordat op het gebied van de geheime verbindingen niets was voorbereid, betekende de uitzending van de eerste geheime agenten een sprong in het duister en in die situatie kwam, wat de hoofdeilanden van de archipel betrof (Java, Sumatra, Borneo en Celebes), tijdens de gehele duur van de oorlog geen verbetering.

Australië – de eerste anderhalf jaar

Wij herinneren er aan dat in Australië in april '42 het *Interallied Services Department (ISD)* werd opgericht dat door de Brit Egerton Mott werd geleid: een officier, niet van de Britse *Military Intelligence* maar van *SOE*. Naast dat *ISD* bleven andere geheime diensten actief: de Australiërs hadden belangrijke verbindingen met de *coastwatchers* die zich op de eilanden benoorden en beoosten Nieuw-Guinea bevonden, en de *Intel-*

ligence-afdeling van MacArthurs hoofdkwartier trachtte onmiddellijk in contact te komen met de meer dan twintig *intelligence*-groepen die tijdig op de Philippijnen waren gevormd. Iedere Geallieerde instantie werkte aanvankelijk min of meer op zichzelf. Vandaar dat MacArthur ingreep: hij besloot de activiteiten van alle geheime diensten te coördineren en ze onder de operationele leiding van zijn eigen hoofdkwartier te brengen en richtte daartoe, zoals al in het vorig hoofdstuk vermeld, begin juli '42 het *Allied Intelligence Bureau* (het *AIB*) op dat onder een Australische *Controller* werd geplaatst: *Colonel Roberts*. Dat *AIB* kreeg vier *Sections*, welker aanduidingen wij hier willen herhalen: *Section A (Special Operations)* onder Egerton Mott, *Section B (Secret Intelligence)* onder *Captain Kendall*, *Section C (Combined Field Intelligence)* onder *Commander Feldt*, *Section D (Subversive Propaganda)* onder *Commander Proud*. Feldt en Proud waren officieren van de Australische marine, Egerton Mott en Kendall Britse officieren, die respectievelijk *SOE* en *MI-6* vertegenwoordigden.¹

Het was voor MacArthur niet bevredigend dat, met uitzondering van de positie van *Deputy Controller* die door een Amerikaans officier werd bekleed, alle topfuncties in het *AIB* in handen van Australiërs en Britten waren. De gevolgen bleven niet uit: de Amerikanen maakten zich los van het *AIB* – alles wat zij aan geheim werk op de Philippijnen gingen ondernemen, deden zij buiten de *Sections A* en *B* om. Slechts met *Section C*, de *Combined Field Intelligence*, werd door hen nauw samengewerkt, zulks al daarom omdat het deze *Section* was bij welke de radioberichten van de *coastwatchers* binnenkwamen die geruime tijd zowel voor MacArthur als voor admiraal Nimitz van kardinale betekenis waren.

Hoe waren de Nederlandse diensten in dit geheel ingevoegd? *Section A*, Egerton Motts *Section* dus, had een Nederlandse afdeling, geleid door Quéré. Met *Section D*, later opnieuw het *Felo*, werkte Quispels *Nigis* samen. Dan was er tenslotte Salms *Nefis* die in '42 en de eerste maanden van '43 slechts twee afdelingen had: *Nefis I* gaf wat men aan gegevens over Nederlands-Indië bezat ('oude' gegevens, geen 'nieuwe'), aan alle Geallieerde militaire instanties door die daar belangstelling voor hadden, en *Nefis II* was werkzaam op het gebied van de *security*. Vooral op *Nefis I* komen wij in dit hoofdstuk nog terug – hier onderstrepen wij opnieuw dat de *Nefis* aanvankelijk niets te maken had met het uitzenden van

¹ Zoals al vermeld, werd *Section D* spoedig uit het *AIB* losgemaakt om onder de oude naam: *Far Eastern Liaison Office* (het *Felo*), het werk voort te zetten: aantasting van het moreel der Japanners, versterking van het moreel van de bevolking in de bezette gebieden.

geheime agenten naar Indië. Dat was, van Australië uit, het werk van Egerton Mott en Quéré.

★

Voordat wij nu verder gaan, willen wij kort stilstaan bij drie punten die voor het onderhouden van geheime verbindingen van grote betekenis waren: de zenders waarmee de uit Australië vertrekkende geheime agenten konden worden uitgerust, hun codes en hun z.g. *security-checks*.

Wat de zenders betreft, vermeldden wij in hoofdstuk 1 dat ir. Jansen er in Melbourne in geslaagd was, een apparaat te construeren waarmee men ontvangen en zenden kon in streken waar geen electriciteit was. Dat apparaat, de z.g. *NEI-set*, had een groot nadeel: het woog, verdeeld over drie metalen kisten, ca. 70 kg en kon dus slechts met moeite verplaatst worden. Bruikbaar was het eigenlijk alleen dan wanneer de geheime agent er met zijn helpers in was geslaagd, ergens een vaste zendpost in te richten. Hoeveel van die *NEI-sets* door naar Nederlands-Indië vertrekkende geheime agenten meegenomen zijn, weten wij niet – wèl dat er in totaal ca. 120 zijn gebouwd, dat de Amerikanen over de *sets* tevreden waren en dat vele ervan met succes op de Philippijnen zijn gebruikt.

De *NEI-set* had een accu die met een fietsdynamo werd bijgeladen, maar behalve die *set* was er ook een Australisch zendapparaat dat gebruik maakte van droge batterijen. Dat Australische apparaat was veel lichter dan de *NEI-set*: het woog ca. 30 kg, welk gewicht over twee draagtassen verdeeld was. Het apparaat had evenwel twee nadelen: het kon maar een maand gebruikt worden (dan waren de batterijen uitgeput) en, gegeven het geringe zendvermogen (15 watt tegen 25 watt bij de *NEI-set*), moest de antenne met grote nauwkeurigheid worden gericht en moest precies op de afgesproken frequentie worden uitgezonden.

Nu de codesystemen die de geheime agenten gebruikten. Wij hebben er slechts over te melden dat zij deugdelijk waren en nimmer tot rampen hebben geleid – een nadere beschrijving achten wij niet nodig.

Tenslotte de *security-checks*. Dit waren veiligheidsafspraken die met elke geheime agent gemaakt waren die met een zender werd ingezet. Er moest dan rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat hij na arrestatie zijn codegeheimen aan de Japanners zou moeten prijsgeven, hetgeen dezen in de gelegenheid zou stellen het zendverkeer voort te zetten, bijvoorbeeld voor het doorgeven van misleidende informatie. Hoe kon

zulk een *Spiel* voorkomen worden? Dat kon, doordat men met de geheime agent de afspraak maakte dat hij op bepaalde willekeurige vragen (bijvoorbeeld: 'hoe heette de kat van je buurvrouw in Soerabaja?') het juiste, in Australië bekende antwoord gaf – of dat antwoord juist wàs, konden de Japanners niet controleren. Uit dit hoofdstuk zal nog blijken dat inderdaad zulk een *security-check* in het zendverkeer met Java bij één gelegenheid (de enige) effectief is gebleken.

★

De eerste opleiding van de geheime agenten vond plaats in Melbourne: voorzover zij moesten zenden, werden zij er geschoold in het gebruik van de *NEI-set* en voorts volgden zij allerlei algemene lessen hoe zij zich als geheim agent te gedragen hadden. Een deel van hun voorlichting werd van begin '43 af gegeven door van der Plas die er vooral naar streefde, de geheime agenten de nodige kennis bij te brengen over de levensgewoonten in het inheemse deel van de Indische samenleving en over de Islam. Aspirant-geheime agenten woonden aanvankelijk in Melbourne niet geïsoleerd – zij waren er in een gewone kazerne ondergebracht: uit *security-oogpunt* een minder juiste beslissing.

Bij gebleken geschiktheid van een kandidaat werd de opleiding voortgezet in Cairns (daar kwamen later alle aspirant-geheime agenten van de aanvang af terecht), waar Egerton Mott in een landhuis onder de naam *Z-Experimental Station* een soort school had opgericht die door een Britse majoor werd geleid. Hier werden de aspirant-agenten o.m. allerlei gevechtstechnieken bijgebracht – voorzover nodig leerden zij er ook omgaan met de wapens en de sabotagemiddelen die hun zouden worden meegegeven. Ook kregen zij instructies voor het toedienen van bepaalde pillen, waarmee zij personen, uit wier omgeving zij zich onontdekt wilden verwijderen, een tijdlang konden verdoven of zelfs konden doden – hulpmiddelen waren dat, welke Egerton Mott uit de *SOE*-magazijnen in Engeland had laten komen. Van specifieke training voor de omstandigheden die men in Nederlands-Indië zou aantreffen, was evenwel in Cairns in '42 nog geen sprake. Ook het oefenen in het landen liet toen nog veel te wensen over.

Hoeveel voor Nederlands-Indië bestemde geheime agenten waren er in '42 in Cairns?

Egerton Mott en Quéré begonnen er met diegenen uit de eerste dertig kandidaten die Quéré bij het begin van zijn nieuwe taak had uitgezocht.

Aan hen werden anderen toegevoegd, o.m. enkelen van de adelborsten die uit Ceylon naar Engeland waren gezonden, enkele militairen uit de Irene-brigade en zes Engelandvaarders – er bevonden zich in Cairns twee Nederlandse officieren en ca. veertig onderofficieren en manschappen, toen kapitein van der Veen er in november '42 op inspectie kwam.

Twee missies waren toen al mislukt: van de in juni naar Celebes uitgevaren *party*-Hees was na een eerste onduidelijk signaal niets meer vernomen en op Java's zuidkust was in september de *party*-van Arcken er niet in geslaagd, langer dan vier-en-twintig uur aan wal te blijven: zij had haar zender verspeeld en was aan boord van de 'K 12' naar Australië teruggevaren.

★

Na de terugkeer van de *party*-van Arcken hadden Egerton Mott en Quéré besloten, de nieuwe *parties* die zij successievelijk naar Java zouden zenden, met één codewoord aan te duiden: *Tiger*; op dat woord zou een Romeins cijfer volgen.

Begonnen werd met een combinatie: *Tiger I* en *Tiger II* zouden tegelijk worden ingezet. Conform Egerton Motts algemene richtlijn werden beide *parties* door Europeanen geleid: *Tiger I* door luitenant-ter-zee tweede klasse W. Bergsma, een blonde Fries, *Tiger II* door luitenant-ter-zee derde klasse B. Brocx, een Indische Nederlander die evenwel lichtgetint was. Van *Tiger I* maakten voorts twee Indonesiërs deel uit (een van hen was een Ambonnees), van *Tiger II* drie, onder wie Iswahjoedi die al tot de *party*-van Arcken had behoord. Een van die twee, respectievelijk drie Indonesiërs zou als marconist fungeren.

Het was de oude 'K 12' die *Tiger I* en *Tiger II* naar hun landingsplaatsen moest brengen, beide opnieuw aan de zuidkust van Oost-Java (zie kaart III op de pag's 58–59): *Tiger I* naar de Prigibaai bezuiden Madioen, *Tiger II* ca. 60 km ten oosten daarvan in de Serangbaai. 'De taak van *Tiger I* en *Tiger II* omvatte', aldus Nortier, 'het verzamelen van algemene en militaire inlichtingen over Java' (zij moesten speciaal nagaan of de Japanners nieuwe vliegvelden hadden aangelegd). 'Beide ploegen dienden onderling contact te houden, berichten uit te wisselen en elkaar op alle mogelijke manieren te steunen.'¹ De twee *parties* hadden een groot bedrag aan geld bij zich: elk ca. f 50 000, gedeeltelijk in gouden en zilveren

¹ Nortier, p. 78.

munten – er was gedacht aan een inzet van enkele maanden. Daarbij was zowel met Brocx als met Bergsma de afspraak gemaakt, dat de 'K 12' begin februari '43 opnieuw zou verschijnen, t.w. op de 6de in de Serangbaai, en zouden die ontmoetingen niet lukken, dan zou de boot eind april en eind juli wederom aanwezig zijn, nu bij het eilandje Sempoe (zie kaart III), waar dan, naar gehoopt werd, Bergsma en Brocx (of een van hen beiden) met hun *party*-leden in een prauw zouden komen aanzeilen. Voor al die ontmoetingen waren gedetailleerde veiligheidstekens afgesproken. Meer nog: er was rekening gehouden met de mogelijkheid dat Bergsma en Brocx niet op die ontmoetingsplaatsen zouden kunnen verschijnen. Waren zij dan aan hun lot overgelaten? Neen: hun was opgedragen om van september '43 af om de twee maanden op de 3de, 13de of 23ste van de desbetreffende maand òf zelf naar het grote plein in Blitar te gaan òf daar een van hun *party*-leden heen te zenden, en zij zouden daar dan, naar vertrouwd werd, een andere geheime agent ontmoeten die zich (wij weten niet hoe) aan hen zou kenbaar maken. Het is duidelijk: Bergsma en Brocx zouden veel op Java moeten reizen – van der Veen had, in Australië aangekomen, medegedeeld dat de treinen regelmatig gecontroleerd werden. Noch Bergsma noch Brocx bezat een *pendaftaran* – de vervalsingsafdeling van Egerton Motts dienst was er niet in geslaagd, het Japanse document na te maken.

Op 27 november '42 bereikte de 'K 12' de Serangbaai: de *party* van Brocx werd als eerste afgezet. Er stond geen branding. Brocx, Iswahjoedi en een tweede Indonesiër gingen aan land – de bedoeling was dat de derde, marconist Oentoeng, met de zender een etmaal later zou volgen, als Brocx na aankomst op de wal een afgesproken lichtsignaal had gegeven. Er kwam evenwel geen enkel signaal – mogelijk was het seinpistool defect. Twee etmalen lang hield de commandant van de 'K 12' vervolgens de kust van de Serangbaai onder observatie – geen signaal. Dus besloot hij, Oentoeng en diens zender meenemend, naar de Prigibai te varen. Ook daar stond geen branding, de *party* van Bergsma kwam zonder moeilijkheden aan land. Naar Australië terugvarend bleef de 'K 12' drie etmalen in de buurt van de Serangbaai maar van Brocx werd niets gemerkt.

De twee *parties* beschikten dus over slechts één zender. Met die zender zijn een of twee telegrammen verzonden. Begin januari '43 namelijk berichtte Quéré telefonisch aan de staf van het *Allied Intelligence Bureau*¹:

¹ Notitie, 11 jan. 1943, van de *Allied Intelligence Service* (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1).

'Only one of the two parties landed in Java in november has a wireless set. The one with the wireless set reported that conditions were very much worse than expected and that the wireless was being burned.'¹

Wat is met deze twee *parties* geschied?

Het schijnt vast te staan dat Bergsma en Brocx elkaar vrij kort na hun landing hebben kunnen ontmoeten. Brocx, de lagere in rang, vond dat Bergsma, die als blonde Fries veel te veel opviel, de leiding van hun gemeenschappelijk werk aan hem moest overlaten, maar dat werd door Bergsma geweigerd. Kort na die ontmoeting die, schijnt het, met een twist eindigde, nam Bergsma in een *kampong* contact op met een inheemse politiefunctaris, die hem aanried, zo snel mogelijk te verdwijnen. Bergsma stopte de man f 50 toe – deze vond dit een veel te gering bedrag en waarschuwde de Japanners. Het gevolg was dat Bergsma en de twee hem begeleidende Indonesiërs spoedig werden opgepakt. Zij zijn op een onbekende datum naar Batavia overgebracht en daar geëxecuteerd.

Ook Brocx werd verraden. Hij wist, verkleed als Javaan, Blitar te bereiken. Daar werd hij door een Nederlandse pastoor het ziekenhuis binnengesmokkeld. Een Chinese arts lichtte de *Kenpeitai* in, waarna niet alleen Brocx maar ook Iswahjoedi en de andere Indonesiër die van zijn *party* deel uitmaakte, werden gearresteerd. De drie arrestanten werden naar een gevangenis in Soerabaja overgebracht. Daar kon Brocx aan een medegevangene medelen dat, aldus Nortier,

'de Japanners hem wilden laten kiezen tussen de doodstraf en spionagewerk in Australië. Hij zou dan met een Japanse onderzeeboot ergens op de kust van Australië worden afgezet en na een bepaalde tijd weer worden opgehaald. Om zeker te zijn van zijn terugkeer zouden gedurende die tijd zijn vader en zijn verloofde in gijzeling worden gehouden. Brocx weigerde maar stemde er wel in toe om met een andere gearresteerde agent de berichtenwisseling met Australië te onderhouden, op voorwaarde dat hun levens gespaard bleven'² –

nu konden de Japanners dus een *Spiel* beginnen; wij komen er op terug wanneer wij de lotgevallen van die 'andere gearresteerde agent' (*Tiger V*) beschrijven maar vermelden hier reeds dat het *Spiel* vrij spoedig in Australië werd doorzien, waarna van daaruit het zendverkeer werd afgebroken. Enige tijd later (volgens één getuige in juni '44, volgens een

¹ 'Deze jongens', aldus ruim tien jaar later van der Plas, 'hebben . . . één echt telegram kunnen zenden . . . waarin zij seinden dat er overal Japanse posten waren en dat de toestellen zeer zwaar waren.' (getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1357). ² Nortier, p. 80.

andere in het najaar van '44) werd Brocx geëxecuteerd en het schijnt dat Iswahjoedi en de andere Indonesiër toen al geëxecuteerd wáren, zij het dat Iswahjoedi volgens één (nogal onzeker) ander relaas er in geslaagd zou zijn, zich enige tijd lang voor *Kenpeitai*-medewerker uit te geven om vervolgens spoorloos te verdwijnen.

Van de afgesproken ontmoetingen aan Java's zuidkust kwam niets terecht.

Op 6 februari '43 lag de 'K 12' opnieuw voor de Serangbaai met Oentoeng, de marconist van Brocx, en diens zender aan boord. Er werd op het strand een groen licht waargenomen – alles veilig dus? Neen, nadat de 'K 12' met één lichtflits had gereageerd, werd met een seinlamp in het Nederlands geseind: 'Gevaar – gevaar, ga terug – ga terug, heb contact' (het volgende woord kon niet vastgesteld worden, vermoedelijk is het 'met' geweest) 'Bergsma, gevaar – gevaar'. 'Gevaar – gevaar' werd na vijftien minuten herhaald. Wie die seinen gegeven hebben, is nooit vastgesteld¹ – in elk geval besloot de commandant van de 'K 12' om Oentoeng niet aan land te zetten.

Twee-en-een-halve maand later, eind april, werd bij het eiland Sempoe ook al niets bereikt: de 'K 12' bleef er drie etmalen lang op de uitkijk maar er werd geen enkele prauw gezien – eind juli kwam er evenmin een opdagen.

Tiger I en *Tiger II* waren mislukt.

★

De 'K 12' die op 6 februari '43 moest pogen, Oentoeng aan land te zetten, had ook de geheime agent van *Tiger III* aan boord: een Menadonees, de aspirant-reserve-officier van de Koninklijke Marine Daniël Lapod. Hij was niet in Cairns opgeleid maar alleen in Melbourne – van der Plas, die in december '42 in Australië was aangekomen, was bij het formuleren van de hem verstrekte opdrachten betrokken geweest. Dat waren er niet minder dan vier: Lapod moest ten eerste een spionagegroep oprichten in het gebied van Malang, ten tweede een overeenkomstige groep oprichten

¹ 'Uit de na de oorlog binnengekomen informatie lijkt het', aldus Nortier, 'niet uitgesloten dat de . . . waarschuwing door de vijand werd gegeven. In deze gedachtengang was het voor de Japanners aantrekkelijk de 'K 12' ongemoeid te laten in de hoop op een verdere succesvolle infiltratie van de agentennetten.' (a.v., p. 81)

in het gebied van Soerabaja, ten derde een geheime organisatie vormen, bestaande uit Nederlandse vrouwen, zulks onder een eigen leidster, en, alsof dat nog niet voldoende was, ten vierde in contact zien te komen met de guerrillastrijders van het Knil die zich nog bij Bandoeng zouden bevinden. Die laatste twee opdrachten waren door van der Plas aan de eerste twee toegevoegd – Quéré had er vergeefs bezwaar tegen gemaakt.

Lapod, een protestant, acht-en-twintig jaar, was vaak in Batavia en Magelang geweest en kende enkele inheemse bestuurs- en politiefunctionarissen, onder wie de regent van Blitar op Oost-Java. Er was met hem afgesproken dat men hem vijfmaal zou trachten op te halen: op 28 april '43 bij het eiland Sempoe, of op 2 mei in de Pangpangbaai bij het interneringskamp Kesilir (zie kaart III op de pag's 58–59), of op 6 mei bij een klein eiland beoosten Madoera, of in juli (de datum is niet bekend) bij Soerabaja of op 1 augustus opnieuw in de Pangpangbaai.

Er werd bij dat alles van uitgegaan dat Lapod wellicht nog langer werkzaam zou kunnen zijn – in dat geval zouden andere geheime agenten contact met hem trachten op te nemen. Daartoe was hem gezegd dat hij op de 12de van elke maand om half een 's middags voor de rechtervleugel van het hoofdpstkantoor te Soerabaja moest gaan staan, waar hij zich kenbaar zou maken door zich voortdurend onder de linkeroksel te krabben – benaderde hem dan een andere geheime agent, dan zou deze hem vragen: 'Is de kust bij Poeger' vrij?', waarop Lapod zou dienen te antwoorden: 'Melbourne'.

'De taak van Lapod', aldus Nortier,

'besloeg geheel Java en in dit uitgestrekte gebied moest hij opereren zonder contactadressen, zonder enige bekende steun, zonder kennis van de inmiddels van kracht geworden Japanse bepalingen en zonder enig idee van de onmogelijke situaties waarin hij zeker verzeild zou raken. In het bijzonder het oprichten van een vrouwenorganisatie (was) volkomen onbegrijpelijk'² –

wij vermoeden dat die laatste opdracht gevolg was van het feit dat zowel van der Star en de zijnen als de Haas hadden gerapporteerd dat de geestkracht van de meeste Nederlandse en Indisch-Nederlandse vrouwen ongebroken was, evenwel had men uit de berichten van de Haas kunnen opmaken dat vermoedelijk althans alle Nederlandse vrouwen zich eind '42 in afgesloten wijken zouden bevinden.

Hoe dit alles zij, op 9 februari '43 arriveerde de 'K 12' in de Tapenbaai,

¹ Een plaats aan Java's zuidkust, niet ver van Straat Bali. ² Nortier, p. 89.

niet ver van de eerder genoemde Serangbaai. Lapod werd met een jol naar de kust gebracht maar moest de laatste tientallen meters dwars door de branding naar het strand zwemmen, waarbij hij zijn in zwemvesten verpakte bagage (daaronder een zware pistoolmitrailleur met vijftig patronen en noodrantsoenen voor twee dagen) voorttrok door middel van een lijn die hij om zijn middel had gedaan. Er was afgesproken dat hij, eenmaal aan land, met zijn seinpistool een teken zou geven. Dat teken bleef uit. De 'K 12' voer weg.

Van Lapods verrichtingen weten wij slechts dat hij er in slaagde, aan de geïnterneerde vrouw van een van de opvarenden van de 'K 12' de honderd gulden te doen toekomen welke die opvarende hem ter hand had gesteld. Hij werd evenwel spoedig gearresteerd en in mei '43 geëxecuteerd. Daarvan drong niets tot Australië door en het gevolg daarvan was dat op alle afgesproken afhaalplaatsen vergeefs naar Lapod werd uitgezien en dat een *party* die in februari '45, twee jaar na Lapods aankomst, naar Java werd gezonden, de speciale opdracht kreeg, zich op de 12de van elke maand om half één 's middags voor de rechtervleugel van het hoofdpstkantoor van Soerabaja te bevinden en daar uit te zien naar iemand die zich voortdurend onder de linkeroksel krabde.

Ook operatie *Tiger III* was mislukt.

★

Niet alleen naar Celebes en Java hadden Egerton Mott en Quéré *parties* gestuurd maar ook naar Ceram in de Molukken, naar het noorden van Nederlands-Nieuw-Guinea en naar de Aroe-eilanden (zie kaart V op pag. 65).

De *party* naar Ceram werd geleid door luitenant-ter-zee tweede klasse H. P. Nijgh (een blanke) en telde verder zeven minderen van wie de meesten uit de Molukken afkomstig waren. Geen van die zeven sprak Nederlands maar Nijgh kende zo weinig Indonesisch dat de zeven in Cairns tijdens hun opleiding de hulp moesten ontvangen van een Nederlandse onderofficier die wèl goed Indonesisch sprak en die als tolk kon optreden. De opleiding stelde in die tijd nog niet veel voor, er waren bijvoorbeeld nog geen landingsboten aanwezig waarmee men kon oefenen. 'Nijgh', aldus Nortier, 'gaf zelf wat lessen over Japanse uniformen, bewapening en uitrusting aan de hand van Engelse stencils. Door

de hele gang van zaken was hij zeer gedeprimeerde.¹

Nijghs *party* had als opdracht, op Ceram een spionagecentrum op te richten om inlichtingen te verzamelen over het gehele gebied van de Zuid-Molukken, vooral over Ambon dat als Japanse vloot- en luchtbasis fungeerde. De *party* moest daartoe op de zuidkust van Ceram aan land gaan aan een kustgedeelte dat, naar gemeend werd, onbewoond was. MacArthur beschouwde haar inzet als van groot belang voor zijn offensieve plannen – hij had het oog gericht op de Philippijnen maar miste alle gegevens over Ambon alsmede over het belangrijke Japanse vliegveld te Kendari op zuidoost-Celebes en had er derhalve bij Egerton Mott en Quéré op aangedrongen, ten spoedigste naar beide gebieden *parties* te zenden. Voor Kendari wás er nog geen *party* – die van Nijgh zou met een Amerikaanse onderzeeboot, de ‘*Scaraven*’, naar Ceram worden gebracht en met de *party*, welke geen zender meekreeg, zou op 1 mei ’43 contact worden gezocht door een andere Amerikaanse onderzeeboot; dat werd de ‘*Thresher*’.

De ‘*Scaraven*’ kwam eind december ’42 bij Ceram aan, waar het in Melbourne vastgestelde kustgedeelte wel degelijk bewoond bleek te zijn. De *party* landde elders op Ceram. Enkelen van de Zuidmolukse leden van de *party* trachtten er de prauw te kopen die voor een tocht naar Ambon en ook voor de ontmoeting op 1 mei nodig was. Een van die Zuidmolukkers had een Amerikaans pistool bij zich en de beurs van een tweede was met een Nederlands vlaggetje versierd – inheemsen kregen die beurs te zien. De *Kenpeitai* werd gewaarschuwd, Nijgh en de zijnen werden gearresteerd, allen werd in Ambon onthoofd en de ‘*Thresher*’ verscheen op 1 mei vergeefs voor de kust van Ceram.

★

Naar de Aroe-eilanden werd midden februari ’43 door Egerton Mott een *party* gezonden die uit drie Australische militairen bestond. Haar leider, *Major* C. R. Sheldon, had op een van de eilanden een cocospalm-onderneming gehad. De *party* vertrok met een schoener en had een zender bij zich. Haar opdracht was, niet alleen een spionagecentrum te vormen maar ook, conform de taakstelling van *SOE*, de Aroe-eilanders tot sabotage en te zijner tijd tot een algemene opstand te bewegen. Het eerste bericht evenwel dat van Sheldon binnenkwam, hield in dat de eilandbewoners

¹ A.v., p. 125.

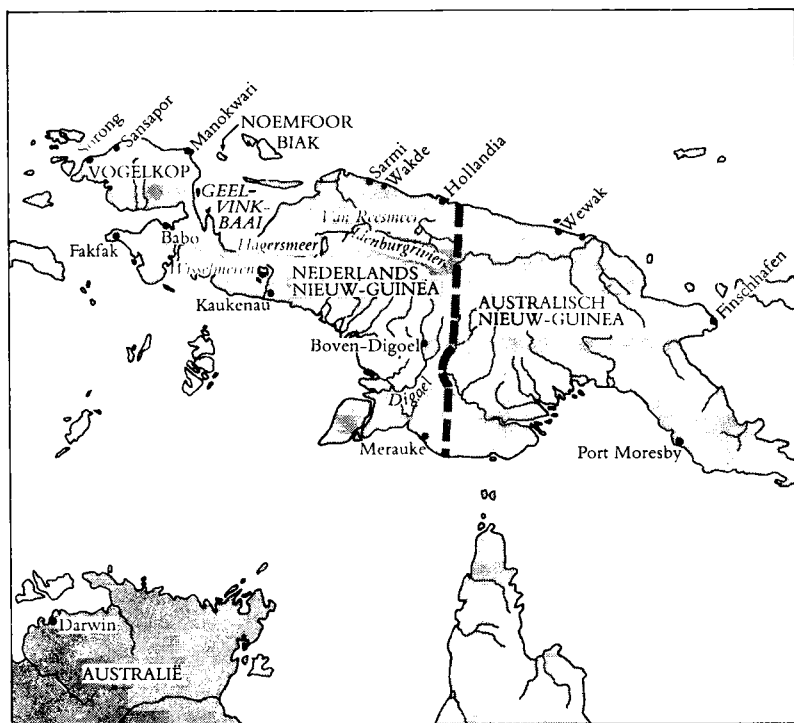
zich vijandig gedroegen (wij herinneren er aan dat het in Australië bekend was dat de bevolking op het grootste eiland, Jamdena, in maart '42 alle Nederlanders eigener beweging had opgepakt en aan de Japanners uitgeleverd) en uit latere berichten bleek dat de schuilplaatsen van Sheldons *party* aan de Japanners waren doorgegeven. Na 8 maart werd er geen bericht meer ontvangen.

Sheldon en zijn twee metgezellen zijn in augustus '43 door de Japanners gevangen genomen en vervolgens geëxecuteerd.

★

Ook de *party* die naar het noorden van Nederlands-Nieuw-Guinea vertrok, werd ingezet om MacArthur aan de inlichtingen te helpen die deze voor zijn offensief in de richting van de Philippijnen nodig had – hij wilde vooral weten hoe sterk de Japanners waren in het gebied van Hollandia en van Wewak (zie kaart VII op pag. 189). Er waren daartoe twee *parties* gevormd, een Australische en een Nederlandse, en de bedoeling was dat zij van Port Moresby uit (zie kaart VI op de pag.'s 80–81) per vliegtuig zouden worden gebracht naar een punt op de noordkust van Nieuw-Guinea, ca. 80 km ten oosten van Hollandia. Van Eechoud, de commandant van de Veldpolitie te Manokwari, die in augustus '42 door een Amerikaanse *Catalina* van de Idenburg-rivier was opgehaald, werd gevraagd om als leider van de Nederlandse *party* op te treden – hij weigerde, o.m. er op grond van zijn eigen ervaring op wijzend dat men de Papoea's niet kon vertrouwen en dat de lagere Indonesische bestuursambtenaren in het gebied van Hollandia nauw met de Japanners samenwerkten; de missie naar dat gebied beschouwde hij als zelfmoord. Van Eechoud was een ervaren oerwoudloper – zijn weigering werd hem niet in dank afgenomen: er werd hem gezegd dat hij zich niet meer met het geheime werk mocht bemoeien en hij kreeg een andere functie, nl., zoals reeds vermeld, die van toezichthouder in het grootste werkkamp van de KPM-stakers.

Na van Eechoud weigerde nog een tweede (ons onbekende) kandidaat. De missie werd aanvaard door de derde: de negentienjarige sergeant H. M. Staverman, een Indische Nederlander, op Java geboren, die evenwel maar kort in Indië had geleefd en het oerwoud niet kende – hem was meegedeeld waarom de twee eerdere kandidaten hadden geweigerd. Dat schrikte hem niet af. Er werden aan Staverman een Australische

VII. Nieuw-Guinea

In rood: namen van rivieren, meren en plaatsen die een rol hebben gespeeld in de geheime operaties

sergeant-telegrafist, een Nederlandse korporaal en twee Ambonnesen soldaten toegevoegd.

De twee *parties* werden midden december '42 naar Port Moresby overgevlogen. Daar werd hun meegedeeld dat de vlucht naar een punt 80 km ten oosten van Hollandia onmogelijk was: de Japanse luchtmacht was langs de noordkust van Nieuw-Guinea te sterk en men kon de *parties* niet verder westelijk brengen dan een punt dat hemelsbreed meer dan 800 km van Hollandia was verwijderd. Dat betekende dat men in het oerwoud, kronkelige paden volgend, moerassen en rivieren doorwandelend, grote rivieren afzakkend en om bergtoppen heentrekkend nog een aan-

zienlijk grotere afstand zou moeten afleggen. Het was *Commander* Feldt, hoofd van de *Section Combined Field Intelligence* van het *AIB*, die er te Port Moresby, zonder dat Egerton Mott en Quéré van iets wisten, bij Staverman en de leider van de Australische *party*, een luitenant van het Australische leger, op aandrang, de zeer aanzienlijk verzwaarde opdracht toch te aanvaarden – beiden deden zulks.

Zij begonnen op 21 januari '43 aan hun tocht, vergezeld door ca. vierhonderd dragers. Na omstreeks twee weken weigerde de korporaal die tot Stavermans *party* behoorde, diens leiding verder te aanvaarden (hij keerde naar Australië terug). De twee *parties* trokken verder en vonden in het oerwoud twee eerder uitgezonden Australische *parties* die in grote moeilijkheden verkeerden. Zij scheidden na bijna een half jaar, toen zij een tocht van ca. 360 km langs verschillende rivieren en een voetmars van ca. 900 km (de afstand van Amsterdam naar Lyon) achter de rug hadden. Stavermans *party* (wij weten niet wat de Australische *party* na de scheiding heeft gedaan) trok op 15 september de Australisch-Nederlandse grens over. Vandaar voerden hij en een van de twee Ambonnezen een verkenning uit in de richting van Hollandia. De Japanners hadden evenwel van Papoea's gehoord dat zij naderden – ca. 50 km ten zuiden van Hollandia vielen Staverman en zijn metgezel in een hinderlaag. Staverman sneuvelde, de Ambonnees kon zich weer bij de Australische sergeant en de tweede Ambonnees voegen. De sergeant vernielde zijn zender die te zwaar was om mee te nemen – gedrieën trachtten zij, de heenweg volgend, zich in veiligheid te brengen. Enkele weken later werden zij door Papoea's gevangen genomen en aan de Japanners uitgeleverd; de Australiër werd doodgeschoten, de twee Ambonnezen werden onthoofd.

Van Eechouds waarschuwingen waren in de wind geslagen – er was met Stavermans *party* geschied wat hij had voorspeld. De *party* had enkele locale gegevens kunnen doorseinen met betrekking tot de streken die zij op haar moeizame tocht had gepasseerd, geen gegevens evenwel over Hollandia.

★

Wat had het werk van Egerton Mott en Quéré na ongeveer een jaar opgeleverd? Vrijwel niets.

In september '42 was op Java de poging om van Arckens *party* aan land

te zetten mislukt – nadien waren de *parties* van Bergsma en Brocx en was Lapod ingezet, maar als resultaat van dat alles waren van Brocx slechts een of twee telegrammen ontvangen met de mededeling dat de omstandigheden op Java veel moeilijker waren dan voorzien en dat hij zijn zender had vernield. Noch Bergsma, noch Brocx, noch Lapod waren op de afgesproken ontmoetingsplaatsen verschenen. Men was er voorts niet in geslaagd, Bergsma's marconist Oentoeng aan land te zetten. Van ir. Hees die in juni '42 naar Celebes was weggezeild, was niets vernomen, evenmin van de naar Ceram vertrokken *party*-Nijgh, en de naar de Aroe-eilanden gestuurde Australische *party* had na 8 maart '43 niets meer van zich laten horen. De enige *party* van welke men eind maart wist dat zij nog te velde was, was die van Staverman, maar deze was toen nog vele honderden kilometers van zijn doelgebied verwijderd.

Het kwam er alles tezamen op neer dat de *Section Special Operations* van het *Allied Intelligence Bureau* noch aan MacArthur, noch aan de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland enige informatie van betekenis had kunnen verschaffen.

Hier moest ingegrepen worden, trouwens: Quéré die zich bewust was dat hij faalde, had er al bij schout-bij-nacht Coster op aangedrongen dat hij zou worden vervangen.

★

Voordat wij die ingreep behandelen, dienen wij aandacht te besteden aan een actie met betrekking tot Java die ondernomen is door het hoofd van *Section B (Secret Intelligence)* van het *AIB*, *Captain Kendall*, de man van *MI-6*.

Midden '42, of wellicht iets eerder, opperde in Australië *Sir Vyner Brook*, de uitgeweken *rajah* van Serawak (een deel van Brits-Borneo), het denkbeeld om voor het geheime werk in de Indische archipel en op Malakka inheemsen te gebruiken die een goede kennis hadden van de Islam. Zijn voorstel was een recruteringsmissie naar Saoedi-Arabië te zenden, waar zich immers in Mekka talloze bedevaartgangers bevonden die uit Malakka maar vooral ook uit Nederlands-Indië afkomstig waren. Kendall was hier onmiddellijk in geïnteresseerd: met goedkeuring van het Londense hoofdkwartier van *MI-6* wilde hij enkele tientallen uit Mekka opgehaalde bedevaartgangers naar Indië overbrengen waar zij *intelligence* moesten verzamelen en tegelijk propagandistisch werkzaam

moesten worden in anti-Japanse geest. Wij nemen aan dat hij zijn collega Egerton Mott, op wiens terrein hij kwam (ondermijnende propaganda was het werk van *SOE*), heeft ingelicht – Quéré evenwel werd buiten de zaak gehouden en geen van de in Australië aanwezige Nederlands-Indische autoriteiten hoorde er aanvankelijk iets van. Er werd door het Londense hoofdkwartier wèl contact opgenomen met van Mook en deze zond van Deinse, de vroegere KPM-agent te Singapore, in oktober '42 uit Australië naar Ceylon; van Deinse was het die samen met een functionaris van *MI-6* naar Saoedi-Arabië reisde. Die functionaris was een Engelsman, *Squadron-Leader* Pitt Hardacre, die een tijdlang planter was geweest op Zuid-Sumatra, nadien werkzaam was geweest op Malakka en vandaar tijdig naar Ceylon was ontkomen.

Van Deinse en Hardacre werden niet tot Mekka toegelaten. Daar verbleven toen nog bijna duizend uit Nederlands-Indië afkomstige bedevaartgangers die in '41 geen gebruik hadden gemaakt van de hun door het Indische gouvernement geboden gelegenheid om per schip naar Indië terug te keren – velen hunner kregen een bescheiden maandelijks uitkering van de Nederlandse vice-consul in Mekka. Via die vice-consul nu deden van Deinse en Hardacre weten dat vrijwilligers werden gezocht voor riskant werk in de strijd tegen Japan. Ieder die zich opgaf, kreeg in Saoedi-Arabische munt een bedrag van enkele honderden guldens uitbetaald, voldoende om zijn schulden te voldoen en zich kleding aan te schaffen, en ontving voorts de toezegging dat per maand £ 15 tractement zou worden uitbetaald en dat, zo men gehuwd was, in geval van sneuvelen de weduwe £ 200 zou ontvangen. Men kreeg enige tientallen vrijwilligers bijeen: twintig Indonesiërs en elf Maleiers die door *SOE* in Brits-Indië en op Ceylon zouden worden opgeleid, en twintig Indonesiërs die Kendall van Australië uit op Java wilde inzetten – van die laatste twintig waren drie afkomstig van Java, tien van Sumatra, één van Banka, twee van Borneo, één van Celebes, één van Ambon en twee van Timor.

De twintig Indonesiërs die, vergezeld door een Indonesische arts, *Raden Ma'moen ar-Rasjid Koesoemadilaga*, naar Brits-Indië werden overgebracht om daar door *SOE* te worden opgeleid (de oorspronkelijke bedoeling was dat zij zich op Sumatra zouden vestigen om te bevorderen dat vandaaruit grote hoeveelheden rubber clandestien naar Ceylon zouden worden getransporteerd), vielen tegen. Geen hunner sprak Engels en er waren analfabeten onder die men slechts met moeite iets kon bijbrengen. Van vijf van de twintig kwam na enkele maanden vast te staan dat zij volledig onbruikbaar waren – samen met drie Maleiers werden zij, mèt alle kennis van de *SOE*-opleiding en mèt slechte herinneringen

daaraan, naar Mekka teruggestuurd (welk effect dat had, komt later in dit hoofdstuk aan de orde). Er bleven toen in Brits-Indië vijftien voor Sumatra gerecruiteerden achter: vier afkomstig van dat eiland, twee van Banka, vier van Java, twee van Borneo, twee van Timor, één van Bali. Of van die vijftien ook maar één voor het werk van de geheime diensten is gebruikt, weten wij niet – over de drie-en-twintig (Maleiers en Indonesiërs) die na het vertrek van de acht overgebleven waren, schreef Hardacre in juli '43 aan van Mook dat veertien al een cursus volgden in propaganda en dat vijf als marconist werden opgeleid. Van Deinse was minder enthousiast: hij berichtte in oktober '43 aan van Mook, dat de resultaten die bij de opleiding van de vijftien resterende Indonesiërs waren bereikt, slechts '*moderately satisfactory*' waren ('*a limited number of them have been doing quite well but even with those we found that their mental capacity is very limited*')¹ en aan de Enquêtecommissie zei hij: 'Het hele gezelschap, hetwelk uit Mekka is gekomen, heeft tot een grote teleurstelling geleid en wij waren tenslotte blij dat wij ze kwijt waren.'² Wat met de betrokkenen is geschied, weten wij niet.

Wat gebeurde er met de twintig die voor Australië bestemd waren?

Eind '42 had het departement van koloniën in Londen vernomen wat het recruiteringsbezoek van Hardacre en van Deinse had opgeleverd – het departement waarschuwde schout-bij-nacht Coster in Australië en deze kwam er toen pas achter dat Kendall twintig Indonesiërs, allen Nederlandse onderdanen (aan wie hij evenwel Britse paspoorten had doen uitreiken), naar Australië had laten transporteren. 'Deze personen', zo berichtte Coster op 1 januari '43 aan van der Plas, 'hebben buiten ons medeweten enige tijd in Melbourne in een kamp geleefd waar niemand hun taal sprak, en zijn thans wederom buiten ons medeweten naar Brisbane overgebracht en aldaar ter beschikking van hogergenoemde officier gehouden'³ – die officier was Kendall.

Van der Plas zocht onmiddellijk contact met deze en betoogde daarbij dat slechts hijzelf de kennis had, ook van de Islam, die nodig was om de twintig Indonesiërs als geheime agenten in te zetten en Kendall was verstandig genoeg om goed te keuren dat van der Plas de leiding zou krijgen bij de vorming van de twintig, bij de keuze van diegenen die als eersten zouden worden uitgezonden en bij het bepalen van de gebieden waar zij zouden worden ingezet. De afspraak werd gemaakt dat deze

¹ Brief, 28 okt. 1943, van B. A. van Deinse aan van Mook (ARA, MK, M 185). ² Getuige B. A. van Deinse, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1081. ³ Brief, 1 jan. 1943, van F. W. Coster aan van der Plas (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 35).

agenten zich zouden uitgeven voor handelaren. Nu werden ook Salm, hoofd van de *Nefis*, en Quéré in het plan gekend – het was Salm die midden februari aan Quéré een lange lijst deed toekomen van de goederen die de z.g. handelaren zouden moeten meenemen: *sarongs*, zijde, goedkope toiletzeep ('waarbij op de merken te letten'), garen, naalden, overhemden ('inheemse maten'), katoenen hemden, blokken wit goed waarmee zeilen vervaardigd konden worden, dik garen voor het naaien van zeilen en tenslotte 10 kilo spijkers ('van de kleinste tot de grootste').¹ Kennelijk was het de bedoeling dat Quéré's dienst al die artikelen zou inslaan.

Ongeveer ten tijde van Salms brief vernam Kendall uit Londen dat de Nederlandse regering wenste dat hij alles wat hij met de twintig uit Mekka gehaalde Indonesiërs wilde ondernemen, aan de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië zou overdragen. Hij toonde het desbetreffende telegram aan van der Plas die vervolgens aan van Mook en van Kleffens voorstelde dat hijzelf de werkzaamheden zou bepalen die de twintig zouden gaan verrichten en hen na hun terugkeer (het was de bedoeling, hen weer op te halen) zou verhoren en dat Kendall alleen het transport zou blijven regelen – de 'K 12' was immers vol bezet. Waar zouden die twintig dan op moeten letten? Er is een in het Engels gesteld stuk bewaard gebleven², vermoedelijk van van der Plas afkomstig, dat daarop antwoord geeft. Daarin worden onder de hoofden 'Administration', 'Jurisdiction', 'Religious Affairs', 'The population and the Japanese', 'Indonesian Politics', 'Transport', 'Plantations', 'Salaries', 'Radio Affairs' en 'Miscellaneous' reeksen slordig gegroepeerde punten opgesomd waarover de informatie moest worden verzameld die in Australië nog niet aanwezig was: gedeeltelijk militaire maar goeddeels civiele informatie. 'If possible', zo stond er ook in, 'bring back newspapers, pamphlets, passes, banknotes, ration- and foodcoupons etc.'

Wat kwam er van het plan terecht? Begin april '43 vloog Kendall naar Londen voor een, zo schreef van der Plas aan van Mook, 'wanhopige poging . . ., communicatiemiddelen voor ons los te krijgen, zonder welke wij (zouden) moeten meedelen dat wij niet in staat zijn, inlichtingsdiensten en subversieve propaganda naar Nederlands-Indië te voeren.'³ Kendall, die in Londen o.m. met admiraal Furstner sprak, trachtte Britse onderzeeboten los te krijgen, hetgeen van der Plas gevaarlijk vond,

¹ Brief, 16 febr. 1943, van G. B. Salm aan J. J. Quéré (a.v., XXIV, 20–1). ² A.v., MK, M 182, M 20. ³ Brief, 24 maart 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v., M 185, MIW).

aangezien dan wellicht Australiërs als de minister van buitenlandse zaken Evatt via Kendall invloed zouden krijgen op de in Indië te voeren propaganda. Inderdaad werd aan Kendall één Britse onderzeeboot voor één tocht ter beschikking gesteld. In juli berichtte hij aan Londen dat hij dacht, 'that all the hadji-party can be sent in at the western end of Java without risk for the people' (de andere geheime agenten) 'who are already there' (er was geen enkele in vrijheid).¹ 'All the hadji-party' vertrok evenwel niet. Van der Plas had de twintig, zo stelde hij in juli op schrift, 'persoonlijk afgericht op subversieve religieuze propaganda' – ook de *Nefis* was toen bij het plan betrokken, besloten was de eerste groep die zou vertrekken en die na zes maanden weer zou worden opgehaald, geen radio mee te geven, en haar rol op het gebied van de militaire spionage was in overleg met Spoor (inmiddels tot majoor bevorderd) beperkt: 'Uitdrukkelijk (is) opdracht gegeven, naar militaire objecten en gegevens in geen geval te vragen en slechts oog en oor open te houden voor eventueel loskomende gegevens.'²

Van de twintig werden er, voorzover bekend, slechts twee naar Java overgebracht die, wat ook hun verder lot geweest mag zijn, in elk geval niet naar Australië zijn teruggekeerd, zodat ook deze operatie niets heeft opgeleverd. Met de achttien overigen bleef van der Plas zich bezig houden: sommigen werden aan de *Nigis* verbonden en schreven artikelen voor het tijdschrift *Penjoeloeh*, anderen werden huisbewaarder in de *Roemah's Indonesia*, de Indonesische tehuizen. Verscheidenen van die achttien maakten onder de in Australië aanwezige Indonesiërs ijverig propaganda voor de Islam en boekten daarbij, zo deden zij per brief aan de in Mekka achtergebleven bedevaartgangers weten, aanzienlijke successen.

★

Nu dan de ingreep waartoe het in Australië kwam na dat jaar van mislukkingen op het gebied van de *Special Operations*.

Aangezien alle resultaten waren uitgebleven, uitte het hoofd van de *Intelligence Service* van de Australische marine in september '42, aldus van

¹ Brief, 20 juli 1943, van het *War Office* aan het dep. van koloniën (a.v., M 180, A 7.0). ² Van der Plas, 'Memorandum' (z.d.) (a.v., Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1).

Hoogstraten aan van Mook, 'in persoonlijke gesprekken met ons zeer ernstige kritiek . . . op de organisatie en uitvoering van het verbindingswerk met Nederlands-Indië' – allen die daarbij betrokken waren, toonden, meende dat hoofd, 'gebrek aan deskundigheid'.¹ Ontevreden was ook MacArthur, die er vooral ook aanstoot aan nam dat Egerton Mott zich als hoofd van *Section A (Special Operations)* van het *Allied Intelligence Bureau* niets aantrok van verzoeken en adviezen van de *Intelligence-afdeling* van MacArthurs hoofdkwartier. Er gingen klachten naar Londen, het hoofdkwartier van *SOE* zond een adviseur, *Lieutenant-Colonel* P. F. J. Chapman Walker, een oud-Lagerhuislid, die al voor de Britse geheime dienst werkzaam was geweest in Zuid-Amerika, naar Australië – het eind van het lied was dat Egerton Mott werd afgezet en door Chapman Walker vervangen die Egerton Motts dienst spoedig een nieuwe naam gaf: het *Special Reconnaissance Department*.

De volgende die verdween, was Quéré.

In '42 werkte Quéré, gelijk vermeld, geheel los van de toen nog maar uit twee afdelingen bestaande *Nefs* – het hoofd van de *Nefs* evenwel, Salm, en het hoofd van zijn afdeling *Intelligence*, Spoor, konden slechts constateren dat Quéré's dienst geen enkele informatie doorgaf. Er kwam ook kritiek op Quéré van de zijde van de in Cairns bijeengebrachte aspirant-geheime agenten en van kapitein van der Veen die in november '42 naar Cairns was gezonden om er poolshoogte te nemen. Tot die aspirant-geheime agenten behoorde een Engelandvaarder, K. G. P. Michielsen. Hij was het die overleg pleegde met de luitenant-ter-zee derde klasse W. M. van der Veur (die inmiddels samen met van Arcken, de man die eind september één etmaal op Java aan land was geweest, en de luitenant-ter-zee derde klasse A. M. den Boer aan Quéré's staf in Melbourne was toegevoegd) – het gevolg was dat zij beiden, Michielsen en van der Veur dus, besloten een brief te richten tot de koningin, waarin zou worden voorgesteld dat zij òf Michielsen, met wie zij na zijn ontsnapping uit Nederland al gesproken had, òf van der Veur naar Londen zou ontbieden. Die brief welke zij, zonder voorkennis van hun militaire superieuren, aan van Hoogstraten meegaven en die door deze in Londen aan van Mook werd overhandigd, heeft, voorzover bekend, de koningin niet bereikt², maar de inhoud verdient aandacht.

¹ Brief, 2 okt. 1942, van van Hoogstraten aan van Mook (RvO, Collectie-van Mook, bundel 1941-42). ² Wij hebben het stuk aangetroffen in het archief van het departement van koloniën (ARA, MK, M 185) waar van Mook het op 22 december '43 (de

Michielsen en van der Veur wezen er op dat er vrijwel geen samenwerking bestond tussen Quéré's *Section* en de *Nefs*; de *parties* welke waren ingezet, waren 'vrijwel onvoorbereid' weggezonden; Bergsma, de leider van *Tiger I*, was zo teleurgesteld geweest dat hij, in Melbourne afscheid nemend, had gezegd: 'Ik doe het niet meer voor mijn land maar voor mijzelf en het kan mij niet schelen wat er met mij gebeurt'; 'de stemming die ons hier beheerst', was, aldus Michielsen en van der Veur, 'hopeloos'.

In hetzelfde vlak nu lagen de indrukken die van der Veen in Cairns opdeed. De daar gegeven scholing achtte hij onvoldoende, Nijgh die naar Ceram moest vertrekken, maar ook twee andere luitenants die ingezet zouden worden, waren hoogst ontevreden, niemand had Nijgh verteld wat hij in Cairns moest doen, zijn *party* oefende aan het strand met roeibootjes, echte landingsoefeningen konden niet plaatsvinden. Deze en dergelijke constateringën leidden er toe dat van der Veen op 8 december '42 een rapport schreef waarin hij o.m. opmerkte dat de samenwerking tussen Quéré's staf te Melbourne en de school te Cairns hoogst gebrekkig was – dat had, aldus het rapport (als weergegeven door Nortier) 'geleid tot het uitzenden van *parties* met personeel dat zelfs totaal geen opleiding gevolgd had.'¹

Van dat rapport stelde van der Veen niet alleen Spoor in kennis maar ook luitenant-kolonel Sandberg, die te Brisbane in MacArthurs staf de vertegenwoordiger was van schout-bij-nacht Coster. Quéré werd ter verantwoording geroepen, zocht steun bij Egerton Mott en diens woede ontladde zich op van der Veen: deze zou militaire geheimen aan onbevoegden hebben meegedeeld. Er ontstond een grote rel: Coster legde van der Veen voorlopig arrest op, maar dat arrest duurde maar vier dagen en toen door anderen aan Coster duidelijk was gemaakt dat van der Veen terecht had gewaarschuwd, werd deze naar Cairns gezonden om er als hoofd van de Nederlandse opleiding te fungeren.

Ook van anderen kreeg Coster te horen dat Quéré's sectie faalde. Salm wees daar op en hetzelfde deed kolonel N. L. W. van Straten die, nadat hij van Timor was gearriveerd (meer daarover in het volgende hoofdstuk), in Australië benoemd was tot waarnemend-legercommandant.

dag waarop hij voor zijn reis van vijf maanden naar Amerika vertrok) liet afleggen met een eigenhandig geschreven aantekening, bestemd voor de ambtenaar die namens hem het contact met de Britse geheime dienst onderhield, luitenant-kolonel P. A. de Blicck: 'Kol. de Blicck. Alleen voor de verpozing.'

¹ Nortier, p. 125.

Begin februari '43 richtte deze laatste een lange brief tot Coster waarin hij o.m. op het volgende wees: Nijgh was naar Ceram gezonden zonder voldoende kennis van het Indonesisch; Quéré had een lagere militair van het Knil, een Christen, die uit Noord-Celebes afkomstig was, voor Zuid-Celebes bestemd (nl. voor de *party* naar Kendari) waar hij onder fanatieke Moslims werkzaam zou moeten zijn; erger nog: van Straten had, zo schreef hij aan Coster, met deze en Quéré gesproken

'omtrent de door mij voorgestane onafwendbare eis van een afdoende opleiding van *parties*, alvorens deze zouden worden uitgezonden, alsmede van deskundige leiding bij deze opleiding. De heer Quéré was daarbij de door u ten dele onderschreven mening toegedaan dat in spoedgevallen het uitzenden vóór een bepaalde datum moest prevaleren boven de opleiding.'

Dan ontbrak er veel aan de *security*: de uit te zenden *parties* reisden 'door half Australië' (van Melbourne naar Cairns) 'zonder voldoende toezicht, waardoor de geheimhouding wordt geschaad en een der leden zelfs in Sydney zoek kon raken.' Conclusie: Quéré moest weg; diens 'naaste medewerkers' (van Arcken, den Boer en van der Veur) waren 'van mening dat elke reorganisatie vruchteloos zal zijn, zolang deze leider gehandhaafd blijft.'

Nog voordat Coster, die als Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten Quéré steeds de hand boven het hoofd had gehouden, die scherpe aanval op zijn beleid te lezen kreeg, was hij al in conflict geraakt met van der Plas. MacArthur was een van de eersten geweest met wie deze, aankomend in Australië als de nieuwe voorzitter van de Nederlands-Indische Commissie, had gesproken – MacArthur had hem gezegd dat van het *Intelligence*-werk in Indië niets deugde, dat hij bereid was, aan een nieuwe opzet alle medewerking te verlenen ('*because I want to protect you against very real dangers for the reintegration of your kingdom*'), en dat hij van der Plas de enige achtte die het inlichtingenwerk in een zo gecompliceerde samenleving als de Indische zou kunnen leiden. Dat laatste denkbeeld werd door van der Plas afgewezen: admiraal Helfrich zou spoedig in Australië aankomen en met deze moest overleg worden gepleegd.

MacArthur hield zich aan zijn toezegging: midden januari stuurde zijn *Chief of Staff*, Major-General R. K. Sutherland, een brief aan van der Plas,

¹ Quéré heeft ons in februari '86 doen weten dat hij ontkent, zich ooit zo te hebben uitgelaten. ² Brief, 2 febr. 1943, van N. L. W. van Straten aan F. W. Coster (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1). ³ Van der Plas: 'Geheime diensten' (8 febr. 1943), p. 4.

waarin voorgesteld werd, het *Intelligence*-werk met betrekking tot Indië geheel los te maken van het *Allied Intelligence Bureau* (dat bureau werd door de Amerikanen bij hun acties op de Philippijnen ook niet ingeschakeld) en in Brisbane een nieuwe dienst op te richten, te welker behoefte MacArthur zou trachten meer onderzeeboten en twee of drie *Catalina's* los te krijgen. Coster ontving een afschrift van die brief, met deze sprak van der Plas af dat zij over het antwoord overleg zouden plegen, welnu: voordat er overleg was geweest, berichtte Coster aan Sutherland dat Brisbane, waar MacArthur zijn hoofdkwartier had, in elk geval ongeschikt was om er de nieuwe dienst te vestigen: '*The principal source of information*', aldus Coster, '*for the time being still consists of news imported by evacuees who reside mainly in Melbourne*' (aan die evacuë's werden detailvragen gesteld, telkens wanneer een Geallieerde bevelhebber informatie moest hebben over een bepaalde streek in Indië); '*therefore . . . it is impossible to organize this department at any other place but Melbourne*'.¹

Van der Plas nam Coster, die, meende hij, 'volledig over zijn zenuwen heen geraakt' was², kwalijk dat deze de afspraak had geschonden en was het bovendien niet met hem eens; terwijl hij zich verder verdiepte in de problematiek van het uitzenden van *parties* (hij stelde er eind januari '43 algemene richtlijnen voor op schrift³), kwam hij tot de conclusie dat de nieuwe dienst door Helfrich moest worden geleid en in Brisbane moest

¹ Brief, 26 jan. 1943, van F. W. Coster aan R. K. Sutherland (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1). ² Brief, 30 jan. 1943, van van der Plas aan van Mook. ³ Die richtlijnen zijn neergelegd in een stuk d.d. 29 januari '43 (a.v.). 'Uitzending van volbloed Europeanen is', schreef hij, 'onder de huidige omstandigheden (januari 1943) praktisch uitgesloten, aangezien zij door de bevolking worden verraden' (wij menen dat van der Plas dat hoogstens kon vermoeden, terecht overigens), 'onder druk van de bestaande angst voor de gruwelijke Japanse strafmaatregelen' (daarover had hij van de Haas bijzonderheden gehoord). Nederlanders dienden dus niet langer te worden uitgezonden, wèl echter Indonesiërs of Indische Nederlanders. Die moesten zich vermommen 'als reizend handelaar' (hetzelfde wat van der Plas in die tijd al met Kendall had afgesproken met betrekking tot de twintig uit Mekka gehaalde bedevaartgangers). Zij dienden dan een handelsvoorraad mee te nemen, zich geheel als inheemsens te kleden (van der Plas gaf er negen voorschriften voor aan) en zich te gedragen 'als ingezetene van een Indonesische *kampung*' – er volgden twaalf voorschriften waarvan wij drie willen aanhalen: 'ingelopen, vereelde voeten hebben', 'urenlang gehurkt kunnen zitten praten, eten, roken', 'handig met de vingers kunnen eten op inheemse wijze'. Veilig zouden, meende van der Plas, de in te zetten geheime agenten vooral zijn wanneer zij gingen samenleven 'met een plaatselijke schone', maar: 'bij de rituele liefdesverplichtingen zij men voorzichtig zich niet te verraden door het gebruik van voorbehoedsmiddelen.'

Het komt ons voor dat de meeste Indische Nederlanders bitter weinig met voor-

worden gevestigd, hoe onaangenaam dat ook was: Brisbane was veel minder gezellig dan Melbourne.

Medio maart, toen Helfrich in Australië was, vond breed beraad plaats. Er werd onder zijn voorzitterschap een vergadering gehouden waar van der Plas, Coster, van Straten, Salm, Spoor en Quéré (deze laatste had er kort tevoren bij Coster opnieuw vergeefs op aangedrongen dat hij zou worden vervangen) aanwezig waren. Wij weten van die vergadering slechts dat Helfrich (die niet in Australië mocht blijven en dus in geen geval daar een inlichtingendienst kon leiden) betoogde dat het uitzenden van *parties* zonder de nodige basiskennis foutief was en dat men nu eerst enkelingen moest inzetten juist om die basiskennis op te doen, en voorts dat besloten werd, Quéré's dienst onder Salm te plaatsen die de titel van directeur-*Nefis* kreeg. De *Nefis* die een militaire dienst bleef, ondergeschikt aan de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten (Helfrich) en in diens afwezigheid aan de Onderbevelhebber (Coster, spoedig Koenraad), had nadien dus drie afdelingen, te weten: *I: General Intelligence, II: Security, III: Special Intelligence and Special Operations*. Spoor bleef hoofd van *Nefis I*, Douw van der Krap van *Nefis II*, maar wie moest *Nefis III* leiden? Besloten werd: luitenant-ter-zee eerste klasse L. Brouwer (de marine hield de zaak dus in handen), een Japanoloog en kryptograaf, op dat moment verbonden aan de staf van de Britse *Eastern Fleet* bij Mombasa. Het kostte moeite hem vrij te krijgen: pas in mei ging hij Quéré's werk overnemen. Deze bleef toen nog enige maanden zijn opvolger inwerken – nadien werd hij verbindingsofficier bij de Amerikaanse *Seventh Fleet*, in welke functie hij goed voldeed.

Quéré was niet de enige die vervangen werd. Helfrich kwam tot de conclusie dat hij ook Coster, over wiens werk niemand tevreden was, niet kon handhaven; deze werd pas 1 mei '43 opgevolgd door Koenraad, die bij die gelegenheid tot schout-bij-nacht werd bevorderd.

Maar er waren tijdens Helfrichs aanwezigheid in Australië nog méér besluiten genomen: ten eerste om op Londen een beroep te doen, aan de *Nefis* meer krachten ter beschikking te stellen (Helfrich drong in het desbetreffende telegram óók aan op 'snelst aanboren nieuwe personeelbronnen zoals Mekkahangers en Javanen op Nieuw-Caledonië¹), en ten

schriften als de aangehaalde konden beginnen en dat zij ook door niet-Javaanse Indonesiërs nauwelijks in het oog konden worden gehouden. Die laatsten zouden overigens op zichzelf op Java minder opvallen dan Indische Nederlanders.

¹ Telegram, 18 maart 1943, van Helfrich aan Furstner (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXIV, 20-1).

tweede om het formuleren van de opdrachten aan de in te zetten geheime agenten niet aan het hoofd van *Nefis III* over te laten maar daartoe een commissie in het leven te roepen waarvan, behalve dat hoofd, ook van der Plas, Salm en Spoor deel zouden uitmaken.

Wat was nu het effect van deze reorganisatie?

Londen stuurde geen nieuwe krachten, de nieuwe uit Mekka te halen bedevaartgangers zouden nog geruime tijd op zich laten wachten, de Javanen op Nieuw-Caledonië kreeg men voorlopig niet los en, erger nog, de oude 'K 12' kon nog maar één keer gebruikt worden en er zou pas in november een andere Nederlandse onderzeeboot ter beschikking komen. 'De Amerikanen', zo schreef Helfrich begin april '43 aan van Mook, 'zijn volstrekt onwillig om mij met hun boten te helpen' (wij herinneren er aan dat Coster op MacArthurs voorstellen niet was ingegaan). 'Het gevolg zal zijn dat ik niets zal kunnen ondernemen en zelfs geen lieden 'er uit' kan halen op de data welke hun zijn beloofd! Je begrijpt wat zulks voor het moreel zal betekenen, maar een bepaald 'deel van Londen'' (bedoeld werd admiraal Furstner) 'schijnt het niet en nooit te begrijpen.'¹

Midden april kreeg van Mook even sombere inlichtingen van van der Plas; die schreef over 'de ergerlijke wijze waarop Mott en onder zijn leiding Quéré, ondeskundig en Indië slecht kennend, gemodderd hebben en onze beste mensen met een typisch Engelse nonchalance en zonder voorbereiding de dood ingezonden hebben'; Mott had 'alleen *parties* onder Europese leiding (!) ingestuurd, zodat wij niets weten', de *party*-Staverman (nog steeds op weg naar Hollandia) moest 'reeds als verloren worden beschouwd' en aan de security ontbrak veel:

'De schandelijk slechte organisatie leidde bijvoorbeeld tot het zenden van *stores* met het gehele doel van de *party* in Ned.-Indië met koeien van letters er op en onlangs nog tot het zenden van *radio-equipment* met een open enveloppe erbij, gemerkt: Instructies voor de *party* naar (volgt de naam van het Ned.-Indisch gebied waar geland moet worden!) en alle instructies daarin. Dit kwam per goederentrein, talloze malen overgeladen en gelezen in een land vol spionage!² ... 'Te laat' blijft ons wachtwoord.'³

Dat laatste vond ook Salm, die nu als directeur-*Nefis* ook voor *Nefis III* de volle verantwoordelijkheid droeg. 'Wij hadden met dat alles',

¹ Brief, 7 april 1943, van Helfrich aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ² In werkelijkheid was van die grootscheepse spionage in Australië geen sprake. ³ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook.

schreef hij eind mei '43 aan Sandberg in Brisbane, 'een jaar vóór de oorlog moeten beginnen, niet een jaar daarna. Nu zijn wij *à la recherche du temps perdu* en of wij dat ooit zullen inhalen, is voor mij de grote vraag.'¹

★

Op *Nefis I* en *II* komen wij in dit hoofdstuk nog terug, maar het lijkt ons zinvol, hier weer te geven wat bekend is van de drie *Tiger*-operaties die op *Tiger III* (de inzet van Daniël Lapod) volgden: *Tiger IV*, *Tiger V* en *Tiger VI*, alsmede van de tweede operatie naar de Aroe-eilanden. Wij doen dat om twee redenen. De eerste is dat deze operaties plaatsvonden voordat bleek dat van Mook zich intensief met de organisatie van het geheime werk was gaan bezighouden, de tweede dat het vier operaties betreft die niet onder de exclusieve verantwoordelijkheid van Egerton Mott en Quéré vielen maar onder die van de zojuist genoemde commissie, waarvan ook van der Plas deel uitmaakte die er Egerton Mott en Quéré van had beticht, dat zij 'onze beste mensen met een typisch Engelse nonchalance de dood ingezonden' hadden – een formulering die er, dunkt ons, wat beider intenties betreft, volledig naast is geweest.

Maar ging het nu dan beter?

★

Tiger IV en *Tiger V* zouden tegelijk worden uitgevoerd. Het zou de laatste tocht worden van de vrijwel versleten 'K 12' – voor *Tiger VI* zou *Nefis III* de beschikking krijgen over de 'O 21', nog steeds onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse J. F. van Dulm, die in de Middellandse Zee grote successen had geboekt en die eerder in Australië arriveerde dan Helfrich in april '43 had gevreesd, namelijk in augustus in plaats van in november. Bij alle drie operaties was slechts één geheime agent betrokken: een Indonesiër.

Tiger IV was toevertrouwd aan een korporaal van de Koninklijke Marine, *Raden Mas Soejitno*, een Madoerees, wiens vrouw in Soerabaja

¹ Aangehaald in Nortier, p. 57.

woonde en die Oost-Java goed kende – van der Plas had zich daar persoonlijk van vergewist. Salm had Soejitno naar Melbourne laten komen (naar wij aannemen: uit Fremantle) en er was met hem een lang gesprek gevoerd, ‘waarbij’, aldus later Salm, ‘de heer van der Plas hem nog in het Madoerees volledig heeft toegesproken om hem zeer duidelijk te maken wat er allemaal aan vastzat.’¹ Soejitno kreeg drie opdrachten: hij moest in de eerste plaats in contact zien te komen met leden van de geheime organisaties die Lapod in Malang en Soerabaja had dienen op te richten – organisaties waaromtrent, naar gehoopt werd, Lapod iets zou kunnen meedelen, als hij op tijd bij de ophaalplaats: de Pangpangbaai, verscheen. Dan moest Soejitno met die illegale werkers uit Malang of Soerabaja zien te bereiken dat een aantal van de in Kesilir geïnterneerde mannen naar Australië zou ontsnappen, naar wij aannemen: met behulp van prauwen die men eerst zou moeten vinden. En in de derde plaats moest hij zowel in Soerabaja als in Malang een eigen illegale organisatie oprichten.

Ook dit waren onberaden opdrachten (Quéré had er zich vergeefs tegen verzet): van Kesilir (een kamp waar geen enkel bezoek meer was toegestaan) wist men in Australië slechts wat de Haas had kunnen meedelen, en dat Soejitno, naar Malang of Soerabaja reizend, een Japanse vergunning nodig had, was eveneens onbekend. Een zender kreeg hij niet mee – men zou van hem pas kunnen vernemen wat hij tot stand had gebracht, als hij zou zijn opgehaald; daartoe was hem toegezegd dat op 1 augustus '43 en anders (op een ons niet bekende datum) in december een onderzeeboot zou verschijnen in dezelfde Pangpangbaai waar hij aan land gezet was; bovendien zou enkele dagen na 1 augustus, op de 6de, getracht worden, hem op te halen bij Sitoebondo, dicht bij Java's noord-oostpunt; voorts was hij geïnstrueerd om zich op de 16de van elke maand op een bepaald uur te posteren tegenover de Hollands-Inlandse school in Sidoardjo, ca. 20 km bezuiden Soerabaja – op welk uur Soejitno dat moest doen en welke herkenningstekens hij dan moest gebruiken, weten wij niet.

Gelijk al vermeld, kwam Lapod op 2 mei '43 in de Pangpangbaai niet opdagen (en evenmin enkele dagen later bij het kleine eiland beoosten Madoera), trouwens: Bergsma en Brocx van *Tiger I* en *Tiger II* waren enkele dagen eerder evenmin verschenen bij het eiland Sempoe. Van der Veur, die zich als verantwoordelijk *Nefis*-officier aan boord bevond van de 'K 12', had geen bevoegdheid, *Tiger IV* af te gelasten, en het gevolg

¹ Getuige G. B. Salm, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1232.

was dat Soejitno op 3 mei in de Pangpangbaai aan land werd gezet om, zonder steun van wie ook, aan de uitvoering van zijn drie opdrachten te beginnen.

Wat zijn lot is geweest, is onbekend. Heeft hij zijn opdrachten trachten uit te voeren en is hij daarbij door de Japanners gegrepen en geëxecuteerd of is hij, na geconstateerd te hebben dat hij niets kon bereiken, naar zijn vrouw in Soerabaja teruggekeerd? Wij weten het niet. In elk geval kwam hij op 1 augustus in de Pangpangbaai niet opdagen, evenmin bij Sitoebondo (de hem toegezegde ophaaloperatie in december is niet doorgegaan) – ook *Tiger IV* was dus mislukt.

★

De man van *Tiger V* is de lezer al bekend: dat was de marconist van Brocx, Oentoeng, die voor de derde maal naar Java zou vertrekken; hij kreeg een zender mee en zijn taak was contact te maken met Brocx; deze was overigens drie maanden eerder aan land gezet en waar hij zich op het meer dan duizend kilometer lange Java bevond, wist geen mens – men zou ook kunnen zeggen dat Oentoeng een speld in een hooiberg moest zoeken.

Lukte het hem niet, Brocx te localiseren, dan had hij, althans in theorie, na vier maanden kans om hem te ontmoeten: conform de eerder vermelde afspraken moest hij zich, te beginnen in september '43, om de twee maanden op de 3de, 13de of 23de van de desbetreffende maand naar het grote plein in Blitar begeven waar hij in contact moest zien te komen met Bergsma, Brocx of een van hun metgezellen: een van de leden dus van de *parties* van *Tiger I* en *Tiger II*. Evenwel: toen Oentoeng op 4 mei '43, één dag na Soejitno, in de Pangpangbaai aan land werd gezet, waren beide *parties* al uitgeschakeld.

Ook Oentoeng moet vrij spoedig in Japanse handen zijn gevallen, althans: op 26 september '43 werd in Australië een telegram ontvangen, waarin namens Bergsma, leider van *Tiger I*, in de aan Oentoeng meegegeven noodcode geseind werd: 'S en T gevangengenomen' (dit waren de initialen van de twee Indonesiërs die Bergsma vergezeld hadden). 'Alles verraden. Heb Oentoeng ontmoet.' Het telegram was door de Japanners uitgezonden die aldus een *Spiel* wilden beginnen, maar de zaak werd door Brouwer, het nieuwe hoofd van *Nefis III*, van meet af aan niet vertrouwd: er werd in dat eerste telegram niets vermeld over enig contact

met leden van *Tiger I* of *Tiger II*. De volgende telegrammen, gemiddeld één per twee weken, waren in een onbeholpen mengsel van Nederlands en Engels gesteld. Het radioverkeer werd een maand of drie voortgezet – afgebroken werd het, toen, nadat al bij een eerste *security-check* een verkeerd antwoord was gegeven, de tweede *security-check* duidelijkheid schiep. Er werd aan de z.g. Bergsma namelijk gevraagd hoe zijn dochttertje thuis wel eens werd genoemd; het juiste antwoord was: 'Huiskruis', maar er werd geantwoord: 'Meubel', 'zodat', aldus later van der Plas, 'geen twijfel meer bleef.'¹ Het radioverkeer werd afgebroken.

Wat met Oentoeng, de man die zich drie keer voor een missie beschikbaar had gesteld, is geschied, staat niet vast – hij is vermoedelijk door de Japanners geëxecuteerd. Hoe dat zij: ook *Tiger V* was mislukt.

★

Tiger VI was toevertrouwd aan een bij uitstek competent geachte korporaal van het Knil, Srinojo Papilaja. Hij had op Timor aan de guerrilla deelgenomen, hij was in Cairns door kapitein van der Veen deugdelijk opgeleid en hij was de eerste die, conform de denkbeelden die Helfrich had geuit, een reële opdracht kreeg: hij zou namelijk op Java in de (al verschillende keren gebruikte) Pangpangbaai aan land worden gezet en drie dagen later opgehaald; in die drie dagen moest hij gegevens verzamelen over het in omloop zijnde geld, over de ingevoerde identiteitspapieren en over de documenten welke men nodig had om reizen te ondernemen – 'een zinnige opdracht', schrijft Nortier, 'die men reeds bij de eerste *Tiger-parties* had mogen verwachten.'² Zou Srinojo niet in staat zijn, na drie dagen naar de landingsplaats terug te keren, dan moest hij zich begeven naar het gebied in Oost-Java waar, naar gehoopt werd, de groepen van *Tiger I* en *Tiger II* in actie waren – gemeend werd, dat hij er ter plaatse wel iets van zou merken, want dat Bergsma en Brocx en de hunnen eind november '42 aan land waren gezet, was hem veiligheids-halve niet meegedeeld.

Het was de 'O 21' die, al was ook een van de olietanks lek (het oliespoor zou, totdat de betrokken tank na enkele dagen was leeggestookt, de onderzeeboot kunnen verraden), op 23 juli '43 Australië verliet: er was haast. De boot moest zich namelijk tijdig bij het eiland Sempoe

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1358. ² Nortier, p. 95.

en in de Pangpangbaai bevinden waar op contact werd gehoopt met, respectievelijk, Bergsma en Brocx, Lapod en Soejitno. Van Bergsma en Brocx werd evenwel niets gemerkt en in de Pangpangbaai kwamen op 1 augustus Lapod en Soejitno ook al niet opdagen. Van Dulm, de commandant van de 'O 21', vertrouwde de zaak niet en zond met een rubberboot een verkenningsploeg naar de wal. Die keerde na twee uur terug zonder iets verdachts te hebben waargenomen. Vervolgens werd Srinajo aan land gebracht – hij zou pas in de nacht van 3 op 4 augustus weer aan boord moeten komen, maar de 'O 21' bleef in de baai en van Dulm zond in de nacht van 1 op 2 en die van 2 op 3 augustus wederom verkenningsploegen uit. Op de avond van de 3de voer de rubberboot opnieuw naar de wal, waar Srinajo, als hij er was, een lichtsignaal moest geven. De boot was evenwel nauwelijks weg of er pleÿsde een tropische regenbui neer die zo dicht was dat noch de boot, noch enig lichtsignaal meer te zien was. Van Dulm zond een tweede ploeg naar de wal – de tweede rubberboot sloeg lek maar met veel moeite kon de jol worden gestreken. In de ochtendschemering werd de eerste ploeg ontdekt temidden van vissersprauwen die de baai verlieten, de tweede ploeg kon pas op de avond van 4 augustus weer aan boord worden genomen. Meer tijd dan de vroege ochtend van de 5de had de 'O 21' niet: de boot moest op 6 augustus bij het kleine eiland beoosten Madoera zijn, waar met Lapod een afspraak was gemaakt. Deze vertoonde zich niet en evenmin kwam op de 12de Soejitno bij Sitoebondo opdagen – wèl kreeg de 'O 21', alvorens de boot naar Australië terugkeerde, tweemaal een Japanse aanval met dieptebommen te doorstaan. Van Dulm had ook nog opdracht gehad, een prauw aan te houden en de bemanning naar Australië mee te nemen, maar dat was niet gelukt.

Of Srinajo in de nacht van 3 op 4 augustus aan de Pangpangbaai is geweest (de ophaalploeg heeft er door de stromingen het afgesproken punt niet kunnen bereiken), is niet bekend – vast staat slechts dat hij op 6 augustus door de *Kenpeitai* gevangengenomen is te Banjoewangi, dat langs de weg ca. 40 km van de Pangpangbaai verwijderd is.

Zo had dus ook *Tiger VI*, hoe goed ook opgezet, niets opgeleverd.

★

De tweede operatie naar de Aroe-eilanden mislukte evenzeer. Hierbij werd eind juni '43 uit Darwin een logger naar het meest zuidelijke van

die eilanden gezonden – leider van de *party* was de Deense parelvisser die, zoals in hoofdstuk 1 vermeld, in juli '42 op Jamdena, het grootste van de Aroe-eilanden, op verkenning was geweest. Adjunct-leider was de Nederlandse sergeant J. A. Blok – er waren voorts, behalve nog de bemanning die uit vijf Indonesiërs bestond, een Australische marconist, een Australische sergeant en een Brits-Indiër aan boord.

Eind juli werd van de *party* het laatste radiobericht ontvangen. Men moet aannemen dat zij in Japanse handen is gevallen en dat alle leden zijn geëxecuteerd.

★

Wij constateren dat de operaties die ook in de eerste maanden na de reorganisatie van Quéré's dienst ondernomen zijn, mislukt zijn. Dat is een constatering achteraf. In die tijd zelf kòn men de conclusie dat het met alle *Tiger*-operaties was misgegaan, eenvoudig niet aanvaarden. Zeker, men hoorde niets van of over de uitgezonden *parties* (behoudens dan de gewantrouwde berichten van Bergsma), maar dat hoefde, zo werd gemeend, niet te betekenen dat zij in Japanse handen waren gevallen. 'Wij hebben thans zeven groepen op Java', schreef Salm in zijn rapport over de maand september '43, 'gedeeltelijk met, gedeeltelijk zonder radio', en voorts: 'Met twee der groepen op Java is het radio-contact hersteld. De mogelijkheid bestaat echter dat deze groepen niet vrij zijn'¹ – dat waren zij inderdaad niet. En in een in dat rapport voorkomend 'overzicht van wat gedaan en bereikt is', werd herhaald: 'Er zijn zeven groepen in Java.'²

Er was er in werkelijkheid niet een.

Van der Plas meende dat zich, wat *Nefis III* betrof, in elk geval een keer ten goede had afgetekend. 'De *Nefis*-zaken', zo schreef hij in oktober aan van Mook, 'worden op het ogenblik bevredigend behandeld. Brouwer, al kent hij Indië weinig, is een eminent man en van der Veen en ik zorgen èn voor de persoonlijke verhouding met de a.s. agenten èn voor de met hen samengestelde plannen, waarbij voor de streken die ik ken, van persoonlijke kennis gebruik gemaakt kan worden. Het terugkomen naar de kust van een agent' (Srinojo) 'die, door mij geïnstrueerd, drie dagen in Oost-Java heeft rondgezworven, bewijst dat dit nog mogelijk

¹ 'Maandrapport *Nefis*, september 1943', *Enq.*, dl. VIII b, p. 119. ² A.v., p. 120.

is' (het staat niet vast dat Srinajo naar de Pangpangbaai is teruggekeerd) 'en het is verschrikkelijke pech dat door een drie-uurlijke nachtelijke slagbui in de droogste maand van het jaar een sloepje van de onderzeeboot onze man, die al geseind had' (dat had hij niet) 'heeft gemist, terwijl het program van de onderzeeër helaas niet toeliet, de poging te herhalen.' Overigens was er, meende de voorzitter van de Nederlands-Indische Commissie, wèl reden tot ongerustheid: de 'K 12' kon niet meer gebruikt worden en de 'O 21' moest in reparatie:

'Daarmede worden enige naar mijn mening voortreffelijke plannen onuitvoerbaar gemaakt, omdat de gunstige *moesson* voorbijgaat, terwijl bovendien onder de huidige omstandigheden met geen enkele agent of *party* een behoorlijke afspraak voor afhalen kan worden gemaakt. Ik kan je niet zeggen, hoe ernstig dit niet alleen het werk maar ook de Nederlandse naam schaadt.'¹

Er was, behalve op Nieuw-Guinea (daarop komen wij nog terug) op het gebied van de geheime diensten in Indië, voorzover het tot het gezagsgebied van MacArthur behoorde, anderhalf jaar na de algemene capitulatie van het Knil niets bereikt.

★

Ten aanzien van Sumatra, dat tot het *Indian War Theatre* behoorde, stond het er niet beter voor.

Ceylon – het eerste jaar

Dat van Ceylon uit gepoogd werd of zou worden, geheime agenten naar Sumatra te sturen, is de lezer al gebleken: wat het eerste betreft, vermeldden wij in hoofdstuk 1 de mislukte missie van luitenant Wijnmalen die in mei '42 bij Padang aan land was gezet, en wat het tweede aangaat, schreven wij in dit hoofdstuk over de twintig bedevaartgangers die van Deinse en Hardacre in opdracht van *SOE* eind '42 in Mekka hadden

¹ Brief, 14 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

gerecruiteerd met de bedoeling hen naar Sumatra te zenden waar zij in eerste instantie zouden moeten trachten, clandestiene rubbertransporten naar Ceylon te organiseren – de Geallieerde oorlogvoering had namelijk in die fase van de Tweede Wereldoorlog een groot tekort aan rubber.

Het lijkt ons zinvol, eerst een algemeen beeld te geven van de organisatie en de plannen van *SOE* in het *Indian War Theatre* dat, zoals in ons vorige deel in hoofdstuk 1 ('Hoe Japan de oorlog verloor') vermeld, in september '43 *South-East Asia Command* werd onder admiraal Lord Louis Mountbatten.

SOE, de *Special Operations Executive*, zond in de zomer van '41 de eerste missie naar Zuidoost-Azië: een naar Singapore. Ze vond daar geen steun. Geheim werk in Thailand werd door de Britse ambassadeur aldaar verboden en op Malakka kreeg de missie maandenlang geen verlof, Chinezen en Maleiers op te leiden voor sabotage in eventueel door Japan te bezetten gebieden. Na Pearl Harbor was het in de chaos die zich op Malakka ging aftekenen, voor deze en dergelijke voorbereidingen te laat – die eerste missie had niets kunnen bereiken. De tweede, de *Indian Mission* van *SOE*, nam het werk opnieuw ter hand. Hoofd van die missie was een Engelse zakenman, Colin Mackenzie, directeur van een grote Engelse spinnerij, die een persoonlijk vriend was van de *Vice-Roy* van Brits-Indië. Hij vestigde zijn hoofdkwartier te Meerut, niet ver van Delhi, en daar is dat hoofdkwartier tot december '44 gebleven, toen het naar Ceylon werd verplaatst. Zijn *SOE*-dienst heeft verschillende schuilnamen gehad, als laatste, van maart '44 af, '*Force 136*' (wij vermeldden die naam al in ons vorige deel) – wij zullen nu van '*SOE*' blijven spreken.

Oorspronkelijk was het de bedoeling dat Mackenzie van Delhi uit operaties zou gaan voorbereiden in gebieden van welke het van de herfst van '41 af mogelijk werd geacht dat zij wellicht door de *Wehrmacht* zouden worden bezet: Iran, Afghanistan en het zuiden van Aziatisch Rusland, maar toen eenmaal bleek dat de *Wehrmacht* niet verder kwam dan Stalingrad, kon Mackenzie zijn aandacht op Zuidoost-Azië concentreren. *SOE* kreeg daar zes z.g. *Country Sections* voor het geheime werk respectievelijk in Birma, Thailand, Frans-Indo-China, Malakka (en Singapore), de Andamanen en Nicobaren en Nederlands-Indië (in feite: Sumatra en de daarbij liggende kleinere eilanden) – de eerste drie *Sections* vormden *Group A* met een basis in Calcutta, de tweede drie *Group B* met een basis op Ceylon. Hoofd van *Group B* was een Britse officier, *Lieutenant-Colonel* Christopher Hudson. Daarnaast had *SOE* een sub-missie in Bombay, waar arriverende potentiële geheime agenten (zoals de bedevaartgangers uit Mekka) werden opgevangen, en een in Tsjoenking voor

samenwerking met de geheime dienst van Nationalistisch China. In Bombay, in Poona (ca. 125 km ten zuidoosten van Bombay) en in een plaats in Centraal-Brits-Indië bevonden zich de depots van SOE, opleidingscholen waren er op Ceylon, in Poona en in Calcutta, les in het parachutespringen werd gegeven op een vliegveld bij de Afghaanse grens (later in Centraal-Brits-Indië), *jungle-training* daarentegen op Ceylon en seinen en coderen werden weer onderwezen in Meerut. 'This far-flung but loosely-knit empire was', aldus later een der SOE-officieren, 'connected, if that is the word, by a telephone network on which it was almost impossible to have any coherent conversation.'¹

Het begin van SOE was moeilijk: men kon nauwelijks Aziaten vinden die bereid waren om als geheim agent te worden ingezet en die daar geschikt voor werden geacht. Behalve in Mekka werden vrijwilligers gezocht in Brits-Indië en in Engeland. In Calcutta kreeg men in '42 ca. driehonderd Birmanen bijeen – bij nader onderzoek durfde men met geen van hen in zee te gaan. In Engeland vonden gesprekken met talrijke Maleiers plaats – zij leverden geen enkele vrijwilliger op. Daarentegen kreeg men daar uit een groep van ca. honderd Thais, van wie ruim de helft aan diverse universiteiten studeerde, drie-en-twintig bijeen in wie men wél vertrouwen had – 'as a group', aldus Charles Cruickshank in zijn in '83 verschenen studie *SOE in the Far East*, 'they were the Indian's Mission most successful agents. They were without exception dedicated to the expulsion of the Japanese and they posed no 'colonial' problem.'² Er kwamen nog méér Thaise SOE-agenten: vier-en vijftig, die SOE in '44-'45 uit Thailand had weten te smokkelen.

Naast die bijna tachtig Thais waren er bijna vierhonderd Birmanen en Brits-Indiërs die SOE in de loop van de oorlog wist aan te trekken – van die Birmanen werden bijna driehonderd ingezet, van die Brits-Indiërs evenwel slechts dertig. Dan leidde SOE in totaal ruim tweehonderd Chinezen op, van wie er ruim honderd Indonesisch spraken en die door generaal Lai-Ti, het hoofd van de geheime dienst van Nationalistisch China, gerecruteerd waren (van hen werden bijna vijftig ingezet) – men vond in Brits-Indië en op Ceylon weer andere groepen Chinezen die men naar diverse door Japan bezette gebieden wilde overbrengen, waaronder Sumatra, 'but', aldus Cruickshank, 'none pulled their weight, perhaps because they were under instructions from Lai-Ti to give priority to reporting intelligence about affairs in India, which was collected at Chinese Consulates for

¹ B. Sweet-Escott: *Baker Street irregular* (1965), p. 231. ² Ch. Cruickshank: *SOE in the Far East*, p. 13.

*transmission to Chungking.*¹ Naast deze Aziaten werden van het begin af ook Europeanen als geheime agenten opgeleid, onder hen in het laatste oorlogsjaar ca. vierhonderdvijftig Britse en ca. vierhonderd Franse officieren en onderofficieren voor operaties respectievelijk in Birma en op Malakka en in Frans-Indo-China; van die Fransen konden nog ca. honderd naar Frans-Indo-China worden overgebracht, voordat de Japanners daar in maart '45 het gezag overnamen.

Men ziet: de aantallen van diegenen die op diverse missies werden voorbereid, waren niet gering. Intussen stuitte de *SOE*-operaties van Brits-Indië en Ceylon uit op dezelfde moeilijkheden die al bleken uit wat wij over de van Australië uit ondernomen operaties te berichten hadden: de afstanden waren groot, vervoermiddelen waren er steeds te weinig en aan de uitrusting der geheime agenten, speciaal aan hun zenders, ontbrak veel.

Als vervoermiddelen werden aanvankelijk hoofdzakelijk onderzeeboten gebruikt, die evenwel in de regel door de Britse *Navy* alleen ter beschikking werden gesteld als zij wat zij voor *SOE* te verrichten hadden, tijdens een normale patrouille konden doen. Bij het aan land zetten van geheime agenten werden opvouwbare kano's gebruikt, die later met een (veelal slecht werkende) buitenboordmotor waren uitgerust. Naast de onderzeeboten kwamen vooral in '44 en '45 vliegtuigen ter beschikking waaruit *parties* per parachute konden afspringen – bijna dertig van die vliegtuigen gingen als gevolg van slechte weersomstandigheden verloren.

Wat de uitrusting der geheime agenten betreft: *SOE* kon hun een grote verscheidenheid aan explosieven meegeven, waaronder tal van artikelen die bij gebruik zouden ontploffen – de bedoeling was dat die door geheime agenten die zich als inheemse handelaren voordeden, aan Japanse militairen zouden worden verkocht. Voorts deed *SOE* aan guerrilla-strijders explosieven toekomen, in totaal bijna 30 ton, alsmede wapens: in totaal ca. 25 000 handvuurwapens en ruim 1 000 *brenguns* en kleine mortieren (niet zo veel dus: alleen al de Binnenlandse Strijdkrachten in Nederland benoorden de rivieren ontvingen in de hongervinter ongeveer evenveel). Bij het overige materiaal dat door de lucht werd aangevoerd, werden menigmaal fouten gemaakt: de speciale *jungle*-schoenen waren vaak van een te grote maat en in één geval werden zelfs louter rechterschoenen afgeworpen. Voorts waren de aan de geheime agenten meegegeven horloges (van veel belang omdat bij het droppen

¹ A.v., p. 14.

steeds bepaalde uren waren afgesproken) òf onbetrouwbaar òf zo slecht dat men er in het geheel niets aan had.

Van twijfelachtige kwaliteit waren voorts de zenders. Het eerste type, dat alleen in steden kon worden gebruikt waar electriciteit was, woog bijna 200 kilo; het tweede, eind '42 ingevoerd, woog slechts 20 kilo, werkte met een accu en raakte gauw defect; hetzelfde gold voor het derde; het vierde was beter maar ook daarbij bleef het probleem bestaan om voor het ontvangen en zenden voldoende energie op te wekken. Hand- en fietsgeneratoren bleken onbetrouwbaar te zijn – motor-generatoren waren het beste maar maakten veel lawaai. Al dat materiaal leed onder de tropische luchtvochtigheid, trouwens: voor de codepapieren gold hetzelfde; de code-afspraken werden tenslotte op zijde gedrukt dat duurzamer was.

Dan deed zich bij *SOE* hetzelfde euvel voor waaraan de voor Nederlands-Indië werkende geheime diensten in Australië laboreerden: er was veel te weinig informatie over toestanden en ontwikkelingen in de door Japan bezette landen. *Parties* die bijvoorbeeld in Birma werden ingezet, werden geruime tijd voorgelicht aan de hand van een oude Baedeker. 'Briefing', aldus een *after-action-report* van een *party*-leider,

*'I hardly know where to begin. Several hours of verbose nothingness left us with the impression that those responsible had not the courage to admit that they had no knowledge of our area of tasks and that they were too lazy to make the necessary effort.'*¹

Heeft *SOE* ondanks deze en dergelijke tekortkomingen toch iets bereikt? Zeker: vooral in Birma en op Malakka heeft het de Japanners moeilijkheden bezorgd; voorts bleek de *SOE*-organisatie nuttig toen onmiddellijk na Japans capitulatie hulp gegeven moest worden aan de Geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden. Successen evenwel die met de in Europa behaalde te vergelijken waren, ontbraken. Het plan om uit de door Japan bezette gebieden rubber te smokkelen, waaraan in '42 en '43 veel tijd en geld werd besteed (de productie van synthetische rubber was toen in de Verenigde Staten nog niet goed op gang gekomen), werd een fiasco en tot het object dat in heel Zuidoost-Azië in de eerste plaats voor sabotage in aanmerking kwam: de raffinaderijen bij Palembang, kon *SOE* niet doordringen.

★

¹ Aangehaald in a.v., p. 23.

DE 'INDIAN MISSION' VAN 'SOE'

Hoe paste Nederland nu in dat geheel van *SOE*?

Wij vermeldden al dat een van de tot *Group B* behorende *Sections* van *SOE* als taak had, op Sumatra en de daarbij liggende kleinere eilanden te opereren. Daarvoor was in december '42 een regeling getroffen, toen admiraal Helfrich zich in Londen bevond. Hij had samen met admiraal Furstner en overste de Blicck, de vertegenwoordiger van van Mook, met enkele topfiguren van *SOE*'s Londense hoofdkwartier afgesproken dat op Ceylon de desbetreffende *Section* '*Anglo-Dutch Section*' zou heten en dat een officier van het Korps Insulinde, de majoor van het Knil F. Mollinger, daar het hoofd van zou worden. Die *Section* zou in *SOE* zijn ingevoegd – admiraal Helfrich zou er geen operationele controle over krijgen. 'Het lag', aldus ruim anderhalf jaar later de Blicck, 'niet in de bedoeling een *vechteenheid* op te richten maar een *geheime organisatie*, waarvan een der plichten was het vermijden van elke vorm van *actieve* aanraking met de vijand'; een moeilijkheid was evenwel dat het uit Nederlanders en Indische Nederlanders bestaand Korps Insulinde juist wèl een 'vechteenheid' was, men zou kunnen zeggen: een *Commando*-eenheid – maar hoe konden *Commando*-operaties worden uitgevoerd indien men niet eerst de nodige *intelligence* bezat? En hoe konden Nederlanders en Indische Nederlanders voor die *intelligence* zorg dragen? Was dat niet eerder een taak voor Indonesiërs en Chinezen?

★

Wij vermeldden in hoofdstuk 1 dat begin maart '42 uit Engeland op Ceylon de voorhoede aankwam van het voor de strijd op Java bedoelde deel van de Irene-brigade: negentien officieren, onder wie vijf van het Knil, vijf-en-zestig onderofficieren en korporaa's, zeventig soldaten. Van die honderdvier-en-veertig militairen werden er veertien naar Cairns in Australië gezonden, ca. zestig gingen naar Engeland sloop en ca. tachtig bleven in het *Indian War Theatre*. Die tachtig werden naar een *SOE*-kamp gebracht, waar echter bleek dat slechts omstreeks veertig voelden voor een opleiding als *SOE*-agent. Zij die zich daar niet geschikt voor achtten, werden bij de gronddienst van het *squadron* van de Marineluchtvaartdienst op Ceylon ingedeeld – de anderen gingen het z.g. Korps Insulinde

¹ P. A. de Blicck: 'Enige aantekeningen n.a.v. de Instructie voor de *Directeur-Nefis*' (9 juli 1943), p. 8 (ARA, MK, M 182, M 20).

vormen dat onder commando kwam te staan van majoor Mollinger; deze had op de in het *Indian War Theatre* aanwezige hogere officieren van *SOE* een uitstekende indruk gemaakt. Onder de ca. veertig man die hij op Ceylon onder zijn bevelen kreeg (daar werd de elders begonnen opleiding voortgezet), waren evenwel maar weinigen die Indonesisch kenden of ooit op Sumatra waren geweest. Het Korps Insulinde als zodanig was dus wél geschikt voor een *Commando*-aanval, maar die zou pas zin hebben als inleiding tot grotere operaties waartoe in het *Indian War Theatre* niet de krachten aanwezig waren. Van Mook achtte het dan ook zinloos, 'special operation groups' te vormen voor een inzet op Sumatra; 'het wil mij voorkomen', schreef hij eind juli '42 aan Furstner, de Algemeen Bevelhebber, 'dat de eventueel te behalen successen niet zullen opwegen tegen de inzet' – hem leek het beter, alle bruikbare krachten naar Australië te zenden.¹ Furstner verwierp dat advies en het Korps Insulinde werd, tot van Mooks ergernis, op 1 augustus '42 opgericht. Er waren toen bij dat korps slechts twee officieren die althans Atjeh goed kenden: kapitein H. C. G. Pel en luitenant W. J. Scheepens, die beiden in Atjeh hadden gediend.

Wij tekenen hierbij nog aan dat van Mook en zijn adviseur de Blicck niet de enigen waren die de vorming van het Korps Insulinde tamelijk zinloos achtten – hetzelfde deed *SOE* 'Mackenzie', aldus Cruickshank, 'made it clear to London that the Korps was valueless from his point of view, made up as it was of Dutchmen few of whom had been in Sumatra and who did not speak Malay. The sooner it was removed to Australia the better.'² Alle Britse voorstellen in die richting werden afgewezen: Helfrich, die toch al zo weinig krachten onder zich had, wenste het Korps Insulinde te handhaven – kwam het ooit tot een grote Britse landing op Sumatra, dan zou Nederland een eigen onderdeel hebben dat daaraan deelnam, en zolang het nog niet zo ver was, zouden uit het Korps de krachten gerecruiteerd kunnen worden die tijdens een kort verblijf op Sumatraanse bodem de gegevens zouden kunnen verzamelen waaraan alle autoriteiten: de Nederlandse en de Britse, die van *SOE* inbegrepen, dringend behoefte hadden. De eerste taak van het Korps Insulinde werd dus het uitzenden van verkenningpatrouilles.

★

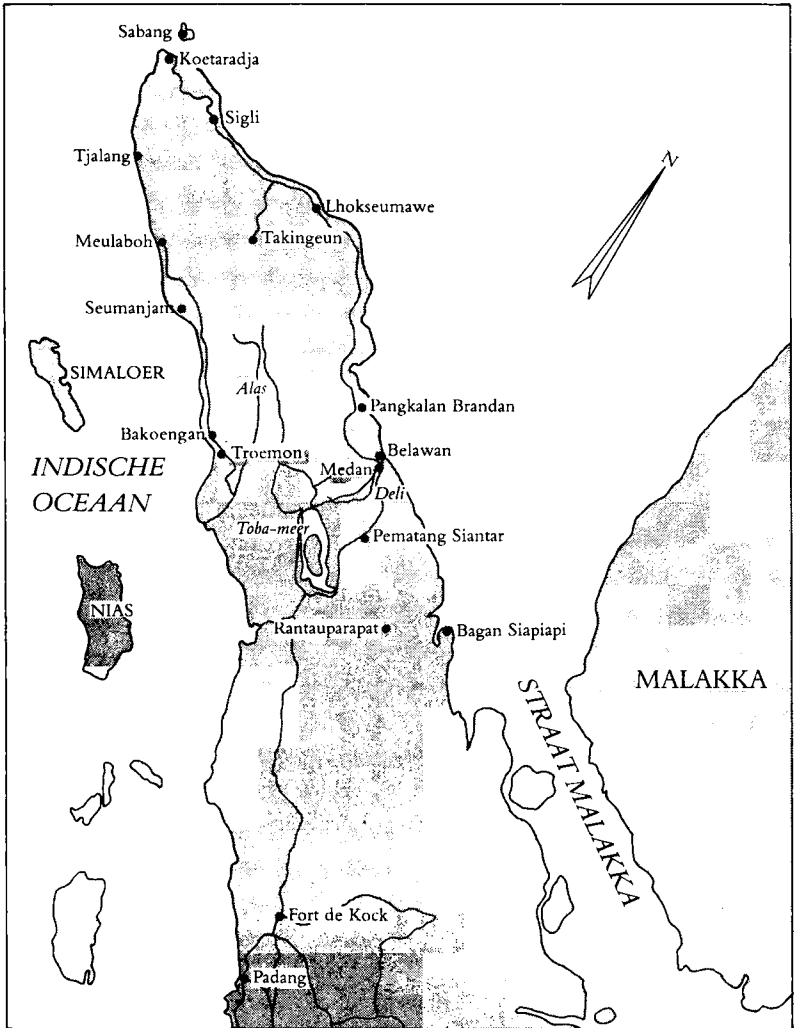
¹ Brief, 24 juli 1942, van van Mook aan Furstner (a.v.). ² Cruickshank: *SOE in the Far East*, p. 139.

Zeven maanden na het mislukken van Wijnmalens missie werden door SOE de eerste operaties op Sumatra ondernomen: op 13 december '42 ging een door de 'O 24' overgebrachte verkenningspatrouille van het Korps Insulinde op een punt aan de westkust van Atjeh, nl. bij Troemon (zie kaart VIII op pag. 216) aan land¹ en op 19 december zette een *Catalina* van de Marineluchtvaartdienst een *party* van vijf Engelsen ca. 80 kilometer verder zuidelijk af.

Commandant van de verkenningspatrouille was Pel, tot majoor bevorderd, en van de patrouille maakten voorts nog acht andere militairen van het Korps Insulinde deel uit, onder wie de luitenants Scheepens en C. Sisselaar, en een telegrafist van de Koninklijke Marine. Scheepens kende uit zijn diensttijd in Atjeh de zelfbestuurder van Troemon die steeds goed met het Nederlands gezag had samengewerkt; met deze moest contact worden opgenomen en bij hem en anderen diende men zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen; voorts diende men speciaal na te gaan of clandestiene rubbertransporten konden worden georganiseerd. Dat het in Atjeh bij de komst der Japanners tot een grote volksopstand tegen het Nederlands gezag was gekomen, was in Londen, in Australië en op Ceylon onbekend (generaal Overakker had er in zijn telegrammen geen melding van gemaakt) – omstreeks april '42 had Pel, die toen al aan actie dacht, met betrekking tot Atjeh op schrift gesteld: 'Rekening dient te worden gehouden met de verschillende houdingen van hoofden, die beslist niet allen op onze hand zullen zijn, maar zoals steeds zal geld, veel geld, een belangrijke rol spelen'²; wij nemen aan dat zijn patrouille een groot bedrag had meegekregen, maar beschikken terzake niet over nadere gegevens.

Onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse W. J. de Vries bracht de 'O 24' Pels *party* naar de Atjehse kust bij Troemon – zij zou daar, gebruik makend van vijf tweepersoons-kano's, aan land gaan op een punt dat, zo meende Scheepens, volledig onbewoond was. Op 12 december, 's avonds omstreeks negen uur, bereikten de kano's dwars door de vrij sterke branding de kust waar zij werden verstopt in het hoge gras. Volgens het door Mollinger opgestelde plan bleef Pel met twee man bij

¹ Bij de beschrijving van deze en van de andere landingsoperaties waarbij van Nederlandse onderzeeboten gebruik is gemaakt, zullen wij ons vooral baseren op Bezemers *Verdreven doch niet verslagen*. Gegevens met betrekking tot de van Ceylon uit ondernomen operaties verkregen wij voorts van mr. J. Th. A. de Man. ² 'Nota betrekking hebbend op de kapitein H. G. C. Pel bekende gegevens van Noord-Sumatra', z.d., p. 3-4 (ARA, MK, M 182, M 20).

VIII. De noordelijke helft van Sumatra

In rood: namen van plaatsen en eilanden die een rol hebben gespeeld in de van Ceylon af ondernomen geheime operaties

het landingspunt en zond hij Scheepens met alle overigen naar Troemon, waar Scheepens de zelfbestuurder moest ophalen. De volgende ochtend bleek dat er vlak bij de landingsplaats een huisje stond. De er wonende Atjeher ontdekte de kano's en werd door Pel gevangen genomen – in een eerste gesprek vernam Pel dat de zelfbestuurder van Troemon die aan Scheepens bekend was, door de Japanners was afgezet en vervangen; de Atjeher zei verder dat er in Troemon geen Japanners waren maar wel in Bakoengan en in de residentiehoofdplaats Meulaboh – plaatsen die langs de weg resp. 20 en ca. 250 km verder noordwestelijk aan de Atjehse kust liggen. Onmiddellijk zond Pel een sergeant achter Scheepens' patrouille aan met bevel naar het landingspunt terug te keren – hij had besloten, met de gehele *party* nog diezelfde avond in kano's naar de 'O 24' terug te keren die niet ver van de kust was blijven liggen. Nog voordat Scheepens en zijn patrouille teruggekeerd waren, verschenen bij het landingspunt vele tientallen met speren en slagwapens uitgeruste Atjehers die een dreigende houding aannamen. Dat deed Pel besluiten, nog voor het donker was in de kano's te gaan. Scheepens' patrouille verscheen weer bij het landingspunt. Daar stond nu veel branding – toen men het strand verliet, sloegen alle kano's om. Terug! Slechts twee kano's waren onbeschadigd, veel goederen waren verloren gegaan. Pel sprak vervolgens de Atjehers in het Atjehs toe – sommigen dezer bleken hem en Scheepens te herkennen en de stemming verbeterde zozeer dat Pel besloot, met zijn gehele *party* naar Troemon te gaan om er met de nieuwe zelfbestuurder te spreken en vooral ook om er een of twee prauwen te huren waarmee men, nu er nog maar twee kano's over waren, naar de 'O 24' zou kunnen terugkeren. Alvorens het huis van de zelfbestuurder te betreden om er aan een rijsttafel aan te zitten, werd de telefoonleiding die, naar gemeend werd, Troemon met Bakoengan en Meulaboh verbond, doorgesneden.

Pel en Scheepens vernamen van verschillende Atjehers (de zelfbestuurder liet zich niet zien) veel van wat op Sumatra, speciaal van wat in Atjeh was geschied, maar prauwen kregen zij niet. Erger: er bleek dat zij een verkeerde leiding hadden doorgesneden – Pel vermoedde dat er al Japanners in aantocht waren. Terug naar de landingsplaats! Men arriveerde er midden in de nacht van 14 op 15 december. Pel zei dat hij als eerste met een van de minderen in een van de twee onbeschadigde kano's zou vertrekken – *hij* had alle inlichtingen in zijn geheugen en zag het als zijn taak, ze persoonlijk op Ceylon over te brengen. Aan de achterblijvers gaf hij geld, zeggend dat zij daarmee in leven moesten zien te blijven en dat hij hen na een maand zou komen ophalen, waartoe overigens geen

preciese afspraak werd gemaakt. Hij stak van wal. Hem volgden na enige tijd Scheepens en een andere militair in de tweede onbeschadigde kano, maar Scheepens keerde na enige tijd in de richting van het strand terug en vond toen de zes overigen die er met veel moeite in waren geslaagd, twee kano's op te kalefateren — zij hadden, doordat er uitstekende zwemmers onder die zes waren, met hulp van enkele Atjehers de branding gepasseerd, waarbij twee man zich aan de kano's vasthielden. Aan boord van de 'O 24' lag majoor Pel, die tegen de commandant had gezegd dat deze onmiddellijk moest wegvaren, 'vrij overstuur op een kooi' — aldus later Sisselaar.¹

Toen de verkenningspatrouille weer Ceylon had bereikt, zond Helfrich, die uit Londen daarheen was teruggekeerd voordat hij naar Australië zou doorgaan, aan Furstner een telegram, waarin o.m. stond:

'Alle Europeanen geïnterneerd te Medan. Bevolking slecht er aan toe. Uitvoering berichten volgen. Pel werd met vreugde herkend door bevolking en dank zij zijn beleid werd de aanvankelijk verontruste bevolking gerustgesteld en was hem behulpzaam . . . De nu beëindigde tocht mag niet veel resultaat opgeleverd hebben, zij heeft wel waardevolle inlichtingen verschaft. In ieder geval is door Pels optreden volgende onderneming ter plaatse mogelijk gebleken, afgezien van waarschijnlijk onbetrouwbare aangestelde nieuwe hoofden.'²

De 'uitvoerige berichten' werden door Helfrich neergelegd in een tweede telegram, waaruit wij citeren:

'Indruk Japanse bezetting Atjeh zwak. Weinig of geen bezetting buiten Koetaradja en Meulaboh. Sterkte te Koetaradja onbekend doch verwacht niet groter dan twee bataljons of één regiment. Meulaboh geschat honderd man. Bezetting Medan onbekend doch verwacht groter dan Meulaboh. . . Overigens geen gegevens.

Geen afdelingen Knil meer op vrije voeten. Alle Europese militairen in gevangenenkamp Medan. Europese burgers Medan geconcentreerd. In Atjeh vele ontslagen inheemse Knil-militairen. Meesten te Koetaradja en Meulaboh. Hebben het zeer arm.

. . . Geen scheepvaart langs westkust, wel enige prauwenvaart.

. . . Wegen in slechte staat. Meerdere bruggen door *bandjirs* vernield . . . Atjeh-tram in bedrijf. Telefoonlijn langs oostkust intact. Alle radiotoestellen door Japs in beslag genomen. Geen verkeer met Java. Bestuur uitgeoefend door inheemse hoofden onder toezicht Japanners. Een Nederlandsgezind hoofd . . .

¹ Getuige C. Sisselaar, *Eng.*, dl. VIII c, p. 274. ² Telegram, 25 dec. 1942, van Helfrich aan Furstner (ARA, MK, M 180, A 8 I).

EERSTE BERICHTEN UIT ATJEH

door Japanners neergeschoten omdat hij niet wilde meewerken . . . Nederlandse BB-ambtenaren . . . zijn naar Medan gevoerd. Toestand rustig, mogelijk door zware straffen Japanners als afhakken handen en voeten.

Geen geneesmiddelen aanwezig. Economische toestand was slecht. Geen handel. Door bevolking sterk gevoeld gemis aan wit katoen, kleren, benzine, petroleum, lucifers, vuursteentjes, tabak. Olie-, palm- en rubberondernemingen stopgezet. Geen bevolkingsrubber getapt daar hierin geen handel. Alles duurder geworden. . . Nederlands geld nog steeds het betaalmiddel, vooral zilvergeld zeer gewild. Door deze toestanden bevolking ons welgezind en tot steun bereid. . . Plotseling rubbertappen risico ontdekking. Verwacht wordt dat bevolking wel bereid rubber verzamelen. Ik acht deze eerste onderneming zeer goed geslaagd dank zij Pel en Scheepens en uitstekende voorbereiding Mollinger.¹

Deze inlichtingen waren over het algemeen juist, behoudens dan dat de Knil-militairen en de Europeanen minder geconcentreerd waren dan Pel en Scheepens hadden vernomen en dat het de vraag was of de Atjehers inderdaad 'ons welgezind en tot steun bereid' waren. Dat laatste werd in elk geval door de Japanners bemoeilijkt: zij arresteerden kort na de landing bij Troemon velen die niet volledig werden vertrouwd (de geïnterneerde resident van de residentie waarin Troemon lag, werd in een gevangenis opgesloten) en zij deden in heel Atjeh weten dat nieuwe landingen onmiddellijk moesten worden gerapporteerd en dat degenen die er als eerste bericht over gaf, een geschenk zou ontvangen.

Wat bij Troemon was gebeurd, had de naam van Pel geen goed gedaan – acht officieren van het Korps Insulinde vroegen overplaatsing aan. De verzoeken werden niet ingewilligd. Sterker nog: toen Mollinger die met Helfrichs chef-staf, kapitein-ter-zee L. G. L. van der Kun, overhoop was komen te liggen, begin maart '43 naar Australië werd overgeplaatst², werd Pel commandant van het Korps Insulinde en Nederlands vertegenwoordiger in de *Anglo-Dutch Country Section* van SOE.

★

¹ A.v. (z.d.) (a.v., M 185). ² Van der Kun, die toch al vond dat Mollinger teveel op de Engelsen leunde, had er aanstoot aan genomen dat deze zich buiten hem om moeite had gegeven, een Britse onderzeeboot ter beschikking te krijgen voor de operatie bij Troemon, nadat hij, van der Kun, in eerste instantie had geweigerd, daarvoor een Nederlandse af te staan.

Nu de tweede operatie uit december '42. Wij kunnen er kort over zijn. Een *Catalina* van de MLD zette vijf Engelsen onder commando van een *Squadron-Leader* van de *RAF*, die alleen Engels sprak, ca. 80 km bezuiden Troemon aan land en daalde daar volgens afspraak opnieuw in een van de laatste nachten van februari, resp. maart '43. De *party* kwam er niet opdagen en via de haar meegegeven zender was geen enkel bericht ontvangen. Men moet aannemen dat zij spoedig in Japanse handen gevallen en geëxecuteerd is.

★

Op 13 februari '43, twee maanden na de eerste actie op Atjeh, wilde een verkenningspatrouille van het Korps Insulinde een tweede actie beginnen, nu op de noordkust van Atjeh bij Lhokseumawe (zie kaart VIII op pag. 216). De *party*, bestaande uit zeven militairen, stond onder bevel van Scheepens, nu kapitein. Ook deze *party* werd door de 'O 24' vervoerd. Haar opdracht was, zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen – of Scheepens nu de enige was die Atjehs en Indonesisch sprak, weten wij niet.

De actie mislukte: er stond zoveel branding op de kust dat de kano's onverrichterzake naar de 'O 24' terugkeerden.

Scheepens' *party* had een zender meegekregen, maar toen zij zich weer op Ceylon bevond, constateerde majoor Pel dat de accu's van de zender droog waren. Dit leidde er toe dat Pel *SOE* verweet, 'dat', zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'hun deel van de voorbereidingen . . . dusdanig slecht was dat dit bepaald grensde aan misdadigheid. Ik geloof dat zij mij dat zeer kwalijk hebben genomen.'¹

★

In april '43 werden twee nieuwe pogingen ondernomen, beide wederom met de 'O 24'. Daarbij zou eerst op 17 april worden geland bij Troemon, vervolgens twee dagen later bij Seumanjam, dat ook aan de Atjehse kust ligt, ca. 75 km ten zuidoosten van Meulaboh. Aan de Nederlandse *party*

¹ Getuige H. G. C. Pel. *Enq.*, dl. VIII c, p. 1498.

van Scheepens en vijf andere militairen waren twee Britse *Intelligence*-officieren toegevoegd. Pel had gehoopt dat men van Seumanjam uit een hem bekend Atjehs volkshoofd zou kunnen bereiken aan wie, als deze tot medewerking bereid was, gevraagd zou worden een inheemse verzetsgroep te vormen die steun zou geven aan nieuwe geheime agenten; de taak van deze laatsten zou zijn, de aardolie-installaties aan Sumatra's oostkust te saboteren en de clandestiene rubberuitvoer te bevorderen.

Bij Troemon liep het bijna mis: de *party* werd er eerst aan de praat gehouden en vervolgens van achter het strand met geweren en automatische wapens bestookt – zij moest toen onmiddellijk naar de 'O 24' terugkeren.

Op 19 april, twee dagen later, werd bij Seumanjam een eerste landing uitgevoerd. Het door Pel bedoelde volkshoofd liet zich niet zien en de *party* verliet het landingspunt na twintig minuten. Zij kwam op de avond van de 20ste in het duister terug en pikte toen twee Atjehse landbouwers op, die op jacht waren. 'Tocht zeet nuttig geweest', seinde Helfrich aan Furstner, 'ondanks teleurstelling houding bevolking, door bekomen waardevolle inlichtingen, van deze belangrijkste aanleg vliegveld bij Meulaboh . . . Twee Atjehers opgepikt, die te Ceylon verhoord, nog niet gereed.'¹ Nu, die eenvoudige lieden, aldus Cruickshank, '*turned out to be a nuisance. After they had been interrogated, no one knew what to do with them*'² – dat is niet geheel juist: Helfrichs chef-staf, schout-bij-nacht van der Kun, zond de twee naar een Islamietische enclave op het Hindoese Ceylon en, aldus later van der Kun, 'ze kwamen na een paar weken getrouwd terug, dus het liep nogal los.'³

★

Behalve de 'O 24' was in april '43 ook de 'O 21' bij een geheime operatie met betrekking tot Sumatra betrokken: de boot zette op de 18de bij Belawan twee groepen van elk vier Chinezen aan land, die door generaal Lai Ti gerecruteerd waren. Van wat zij bereikt hebben, weten wij slechts dat een Ambonnesese militair van het Knil, die zich met vier Timorese militairen aan krijgsgevangenschap had weten te onttrekken, in juni '43

¹ Telegram, 3 mei 1943, van Helfrich aan Furstner (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20–1). ² Cruickshank: *SOE in the Far East*, p. 141. ³ Getuige L. G. L. van der Kun, *Eng.*, dl. VIII c, p. 675

in het uiterste zuiden van Sumatra een Chinees ontmoette die in het gezelschap was van twee andere Ambonnezen en die beweerde, dat hij in Belawan door een Geallieerde onderzeeboot aan land was gezet. De drie hadden fietsen bij zich en zeiden, aldus de eerste Ambonnees, *'that they were trying to obtain information from the natives.'*¹ Als het juist is (en dat nemen wij aan) dat die Chinees geen zender bij zich had, kon hij de verzamelde inlichtingen in elk geval niet naar Ceylon doorgeven.

★

Zo had dus SOE van mei '42 tot mei '43 op Sumatra nagenoeg niets bereikt. Het Londense hoofdkwartier maakte er zich zorgen over – in juni werd het hoofd van de *Far Eastern Branch* naar Brits-Indië gezonden om er in Meerut overleg te plegen met Mackenzie en de hoofden van zijn *Group A* en *Group B*. De hoge gast uit Londen werd er op gewezen dat de branding het landen op de kust van Sumatra moeilijk maakte en dat Geallieerde onderzeeboten bovendien in de Straat van Malakka niet al te ver zuidelijk konden doordringen. De zenders hadden een te kleine reikwijdte, een *relay*-post ergens op de (door de Japanners bezette) Andamanen en Nicobaren was wenselijk. SOE had daar een *party* van vijf Engelsen afgezet van wie niets meer was gehoord – de verkenning onder leiding van majoor Pel *'gave us hopes'*, aldus het verslag van de bespreking, *'that we might create a sub-base for spreading our organisation over the island'* (wij zien niet goed in waar men die hoop op gebaseerd heeft), maar de tweede landing bij Troemon *'has made it clear that such hopes had to be abandoned . . . The experience gained has made it clear that our chances for successful operations and permanent parties should not be assessed too high, and to obtain sufficient success to build up the organisation mass attempts at penetration will be necessary.'* Hoe daarvoor voldoende geheime agenten te vinden? *'We have altogether too few native agents'* – misschien zou men uit Nationalistisch China voldoende Chinezen krijgen. *'It should be remembered however that China is teeming with Japanese-paid people and there is a constant danger that our recruiting would bring in Japanese instruments, one of which would be quite enough to create disaster.'*² Via het *War Office* deed SOE's

¹ WCIT 4: *'Summary of examination of B. de Fretes'* (2 april 1946), p. 1 (IC, 17 322).

² *'Review of SOE-situation with regard to Sumatra, Malaya and China'* (13 juni 1943), p. 2 (ARA, MK, M 180, C 4 B).

hoofdkwartier in Londen een kopie van dit weinig opwekkend verslag aan van Mook toekomen die het aan zijn adviseur de Blieck doorgaf.

Deze nam in juli, toen admiraal Helfrich zijn tweede bezoek aan Londen bracht, deel aan een lange bespreking bij admiraal Furstner, waar onder diens voorzitterschap door Helfrich, de Blieck en Furstners chef-staf, schout-bij-nacht J. W. Termijtelen, de balans werd opgemaakt van wat van Ceylon en Australië uit was bereikt. Er bleek dat zowel Furstner als van Mook voor het Korps Insulinde geen taak meer zagen weggelegd op Ceylon, maar Helfrich wenste het Korps hetwelk nog maar elf militairen telde die hij als 'combattanten' beschouwde, juist uit te breiden (inderdaad werd eind '43 *No. 2 (Dutch) Troop* van de *Commando's* uit Engeland naar Brits-Indië overgebracht vanwaar het, nadat het vrijwel niets te doen had gekregen¹, in juli '44 weer naar Engeland terugkeerde). 'De *raids* welke op Sumatra gehouden zijn, waren', zei Helfrich, '*intelligence-raids*. Toen heb ik', berichtte de Blieck aan van Mook in een lang verslag van de bespreking²,

'toch even moeten interrumpen en zei: 'Wat is er te verwachten van een *raid* op duizend mijl afstand van uw basis en waarbij u drie à vier uur hoogstens aan de wal kunt blijven . . . De resultaten van de *raids* zijn nihil geweest.'

HELFRICH: 'Ja, maar bij de laatste *raid* zijn twee Atjehers meegebracht, wat ik betreurt, en die hebben inlichtingen gegeven.'

DE BLIECK: 'Inderdaad, maar deze inlichtingen zijn van geen waarde.'

TERMIJTELEN: 'Hoe weet u dit?'

DE BLIECK: 'Omdat de Engelsen dit weten en het mij meedeelden' (dit beviel niet erg).

HELFRICH: ' . . . Wij en Mackenzie zijn het er over eens dat wij zelf agenten zullen inbrengen, hetzij voor rubber of *intelligence*, onder bewaking van een gewapend escorte dat dan zal zien of de agenten kunnen blijven of weer mee terug moeten gaan' –

de Blieck sprak zich daar tegen uit; 'een gewapend geleide', merkte hij op, 'maakt elke *security* onmogelijk.' Er volgde een dispuut of Mackenzie wel de bevoegdheid had, dit soort opdrachten te geven. 'Inlichtingen moeten we hebben', zei de Blieck, 'en die hebben we ondanks vier en

¹ Vijf door het lot aangewezen leden hadden mogen deelnemen aan een actie achter de Japanse linies in Birma waarbij in het oerwoud enkele aanslagen op Japanners waren gepleegd. Plannen om de Nederlandse *Commando's* op Sumatra en Malakka in te zetten werden geannuleerd omdat de landingen welke Mountbatten daar had willen ondernemen, niet doorgingen. ² Verslag door P. A. de Blieck d.d. 21 juli 1943 (ARA, MK, M 182, M 20).

nu misschien vijf *raids* niet gekregen.' Hij ging nog verder: 'volkomen onjuist' noemde hij het dat 'de organisatie *Special Intelligence* en *Special Operations*' onder militair commando stond. 'Waarom heeft', vroeg toen Helfrich, 'minister van Mook dan vijf inlanders doen aannemen en opleiden in Amerika?' (daarop komen wij direct terug).

'DE BLIECK: 'Ik heb hierover wel eens gehoord.'

HELFRICH: 'Dat moet ik weten.'

DE BLIECK: 'Dit kunt u beter aan mijn minister zelf vragen.'

TERMIJTELEN: 'Zeg, meneer de Blicck, de heer van Mook is toch niet bezig, een eigen organisatie op touw te zetten?'

DE BLIECK: 'Zeer zeker niet.'

Het gesprek kwam op Australië. Wij citeren:

'HELFRICH: 'Ik heb nu vijf-en-veertig mensen in opleiding. Negen-en-twintig werden uitgezonden en zeven-en-veertig zijn gereed voor uitzending . . . We gaan tussen 27 juli en 15 augustus vier *parties* terughalen, tenminste als ze er zijn.¹ Ik heb hiervoor speciaal een onderzeeër gekregen . . . MacArthur wilde de gehele *Special Intelligence* en *Special Operations* in militaire handen laten en op die voorwaarde is ze aan ons gegeven.'

. . . DE BLIECK: 'Van der Plas heeft er dus niets mee te maken?'

HELFRICH: 'Van der Plas heeft alleen propaganda.'²

DE BLIECK: 'En Kendall die hier bij admiraal Furstner is geweest³, wat doet hij?'

HELFRICH: 'Die ligt er overal uit. Die heeft niets met MacArthur te maken en niets met ons.'

DE BLIECK: 'Ik dacht dat hij twintig mensen heeft opgeleid.'⁴

HELFRICH: 'Hij bemoeit zich een beetje met propaganda.' (Excellentie . . . Gibbs van het *War Office* deelde mij persoonlijk mee dat Kendall deze mensen heeft opgeleid en dat vier reeds waren uitgezonden.⁵ Admiraal Helfrich weet hier niets van).

HELFRICH: 'Ik moet mensen hebben.'

DE BLIECK: 'Wij hebben een dertigtal parachutisten gezonden, waar zijn die nu?' (Dit wist Helfrich niet, hij kende de namen ook niet, hij had *parties* uitgezonden . . . Excellentie, het is wel moeilijk om te zeggen wat hiervan gedacht moet worden, maar het lijkt zo op het eerste gezicht een beetje diletantisme).'

¹ Ze waren er niet. ² In werkelijkheid was van der Plas lid van de commissie die de opdrachten voor de geheime agenten opstelde – hij heeft zich daar in '44 en '45 minder mee bemoeid, behalve wanneer het Java betrof. ³ In april '43, toen hij er bij de *Admiralty* op had aangedrongen dat hij meer onderzeeboten zou krijgen. ⁴ De bedevaartgangers uit Mekka. ⁵ In feite: twee.

Voor de Blicck stond wel vast wat er gebeuren moest. 'Alles wijst er op', zo voegde hij aan het voor van Mook opgesteld verslag van de bespreking toe, 'dat de Marine de gehele geschiedenis niet kan en mag behandelen . . . *Special Intelligence* en *Special Operations* moeten in úw handen zijn.'

Dat laatste was ook het oordeel van van Mook. *Hij* zou in de bevrijde delen van Nederlands-Indië belast worden met het algemeen bestuur, maar hij had niets te zeggen over de daar in te zetten Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten – die ressorteerden, evenals alle geheime operaties, onder de Bevelhebber, resp. de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, Helfrich en Koenraad (en van eind oktober '43 af generaal van Oyen). Hoe kon hij er greep op krijgen? Hij beschouwde het als een onbegonnen zaak, te pogen met de leiding der geheime operaties te worden belast – wat was dan wèl te bereiken? Begin augustus '43 schreef hij Helfrich een brief waarin hij het 'noodzakelijk' noemde, 'dat in deze aangelegenheden over de algemene lijn overeenstemming' zou bestaan tussen hemzelf 'of mijn vertegenwoordiger' enerzijds en Helfrich anderzijds. Wat die 'algemene lijn' betrof: vooreerst diende men louter inlichtingen te verzamelen en aan de daartoe uit te zenden geheime agenten moest geen gewapend geleide worden toegevoegd. Bij wat op Ceylon voor te bereiden was, zou 'de leiding aan onze kant' kunnen worden toevertrouwd aan van Deinse en Abdoelkadir, 'die voor het werk geschikt zijn en waardevolle kennis en ervaring bezitten', en in Australië kon hij zich

'met de opzet van de *Nefis* verenigen, mits ik mag aannemen dat haar uitsluitend militaire karakter bepaald wordt door de wensen van MacArthur, doch dat intern van der Plas medezeggenschap heeft en behoudt en een nauwe samenwerking tussen hem en de *Nefis* gehandhaafd blijft.'

In deze brief (die in zoverre geen enkel effect had dat Helfrich er niets voor voelde 'de leiding' van het van Ceylon uit te ondernemen geheime werk aan van Deinse en Abdoelkadir af te staan) werd door van Mook een belangrijk feit niet gememoreerd: dat hij contact had aangeknoopt met de Amerikaanse geheime dienst, het *Office of Strategic Services*, en dat hij via deze dienst hoopte te bereiken dat geheime agenten zouden worden ingezet, met wie Helfrich niets te maken zou hebben en die althans in Australië zouden ressorteren onder van der Plas in een nieuw

¹ Brief, 9 aug. 1943, van van Mook aan Helfrich (ARA, MK, M 180, A 7.0).

op te richten dienst waarvoor van Mook al een naam had bedacht: de Civiele Inlichtingsdienst.

Van Mook en de 'OSS'

In juli '41, ruim vier maanden vóór Pearl Harbor, had president Roosevelt aan een vertrouwing die al belangrijke missies voor hem had uitgevoerd, *Colonel William Donovan*, opdracht gegeven, het inwinnen van geheime inlichtingen te systematiseren en te coördineren, vooral voorzover zij betrekking hadden op de militaire strategie. Donovan had er in Washington een apart bureau voor gevormd dat in juni '42 *Office of Strategic Services* ging heten, oftewel de OSS. Het bureau werd onder de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* geplaatst, ontwikkelde zich tot een dienst die aparte afdelingen had voor *Intelligence*, *Operations* en *Research* en die met dat alles enigermate o.m. de functies combineerde die in Engeland door *MI-6* en *SOE* vervuld werden.

Kort na Pearl Harbor nu ging deze OSS aandacht besteden aan bezet Nederlands-Indië, althans: toen Roosevelt begin april '42 bij de *Joint Chiefs of Staff* informeerde, wat er eigenlijk ondernomen was teneinde *intelligence*-gegevens uit Nederlands-Indië te krijgen, kwam in het concept-antwoord te staan dat de Japanse radiozenders op Java werden beluisterd, dat luchtverkenningen plaatsvonden, dat in Brits-Indië een *intelligence organisation* in opbouw was die al geheime agenten liet opleiden (militairen van het latere Korps Insulinde), maar tevens dit: '*Colonel Donovan has also completed plans for subversive activity and espionage work in the Far East including the Netherlands East Indies and has agents training for the purpose, but his organisation can not be in effective operation for about three months.*'¹

Men moet wel aannemen dat deze vroege plannen van de OSS het gehele jaar '42 door papieren plannen zijn gebleven, want toen van Mook in januari of begin februari '43 in Washington met Donovan kon spreken, bleek dat de OSS nog in het geheel geen geheime agenten had gerecruiteerd die in Nederlands-Indië konden worden ingezet. Zonder Furstner, Helfrich of welke militaire autoriteit ook in te lichten maakte van Mook

¹ *Joint Chiefs of Staff*: Concept-memorandum voor president Roosevelt (z.d.) (*National Archives*, Washington, RG 165, Box 274).

met Donovan de afspraak dat hij in de Verenigde Staten een commissie zou vormen die nauw met de OSS zou gaan samenwerken; die afspraak bevestigde hij in een brief aan Donovan, verzonden op de dag waarop hij naar Londen terugkeerde, 16 februari '43, en in die brief deelde hij Donovan mee dat de commissie zou bestaan uit dr. Honig en Abdoelkadir die beiden op dat moment in de Verenigde Staten werkzaam waren, en uit een derde: 'the chief-member' die eerst uit Londen moest overkomen, t.w. Warners, inmiddels tot reserve-kolonel benoemd.

Nog voordat deze in Amerika arriveerde, pleegden Honig en Abdoelkadir overleg met Hart, de voorzitter van de Commissie in de Verenigde Staten voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao – het gevolg was dat zij gedrieën midden maart aan de OSS een 'Outline for project for secret intelligence work' deden toekomen¹, waarin zij er op wezen dat de moeilijkste vraag was, hoe men Indonesiërs of donkere Indische Nederlanders kon vinden die tot geheime agenten konden worden opgeleid. Zij zagen zeven groepen waarin kandidaten konden worden gezocht: de Indonesiërs en Indische Nederlanders die in militaire dienst waren, de Indonesiërs en Indische Nederlanders onder het koopvaardijpersoneel, de Indonesiërs, ca. vijfhonderd, die verspreid in de Verenigde Staten woonden, de Javaanse kolonisten in Suriname ('mostly illiterate and will probably not prove to be a very prolific source'), de Javaanse arbeiders in Frans-Nieuw-Caledonië, de Indonesische bedevaartgangers in Mekka en de Indonesische studenten aan de Islamietische universiteit te Cairo. Wat de eerste groep, de militairen, betraf berichtten zij aan de OSS dat Hart eind februari al op zoek was gegaan onder de in Guelph (Canada) verzamelde recruten voor de Irene-Brigade (hij had er één Indonesiër aangetroffen die hem geschikt leek, een Menadonees), dat Hart en Abdoelkadir spoedig een recruiteringsbezoek zouden brengen aan de centra waar de leerlingen van de Indische vliegscholen werden opgeleid, dat Honig in april voor hetzelfde doel naar de Antillen en Suriname zou gaan en dat in een iets later stadium Abdoelkadir, conform een plan dat hij als eerste had ontwikkeld, op zoek zou gaan in Mekka en Cairo.

Op die reis van Abdoelkadir komen wij nog terug – wat de andere pogingen om kandidaat-geheime agenten te vinden betreft, vermelden wij hier dat Hart en Abdoelkadir onder de leerlingen van de vliegscholen vijf Indonesiërs aantroffen die vervolgens in een opleidingskamp van de OSS aan een harde training werden onderworpen (dat waren de vijf op

¹ Exemplaar in ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1.

wie Helfrich in Londen had gedoeld) en dat Honig vooreerst op de Antillen en in Suriname geen succes boekte.¹

Er was dus nog niet veel bereikt toen Warners naar Amerika en Abdoelkadir ter verdere voorbereiding van het Mekka- en Cairo-plan naar Londen vloog.

★

Wat was Warners' nieuwe functie?

Gerbrandy had hem een schriftelijke opdracht d.d. 8 mei '43 toegezonden waarin stond dat hij ten behoeve van de ministeriële Commissie Oorlogvoering 'de verbinding [zou zijn] ten aanzien van de organisatie en de werking van alles wat behoort tot en verband houdt met het terrein der psychologische oorlogvoering, ondergrondse activiteit, sabotage, inlichtingendienst en alles wat daartoe moet worden gerekend in de meest uitgebreide zin, als onderdeel van de oorlogvoering van het koninkrijk in het Verre Oosten'.² Niet de Commissie Oorlogvoering had die opdracht geformuleerd maar Gerbrandy en van Mook hadden dat samen gedaan – Furstner was er buiten gehouden en Helfrich, de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten, werd niet ingelicht.

In de Verenigde Staten deed Warners vooreerst niet meer dan zich drie maanden lang in de opzet en de werkwijze van de OSS verdiepen. Hij bracht een bezoek aan het trainingscentrum van de OSS waarheen de vijf eerder bedoelde vrijwilligers waren overgebracht – van hen waren nog vier aanwezig, 'prima kerels', schreef hij aan van Mook, maar de training was door de OSS geheel gericht op de omstandigheden in Europa, 'van het werken in de *Far East* hebben ze geen idee.' 't Is min of meer ontstellend hoe men deze mensen wil wegzenden als *Secret Intelligence*-agenten . . . De radio-apparatuur is, voorzover ik thans gezien heb, onvoldoende voor het huidige doel.'³ Verder kwam Warners tot de conclusie dat aan Nederlandse kant alle geheime werk in de oorlog met

¹ Op Curaçao kreeg men enkele vrijwilligers bijeen maar die trokken zich allen spoedig terug, in Suriname vond men er na een jaar zoeken zeven-en-twintig die door de OSS in Amerika werden opgeleid en in juli '44 naar Australië vertrokken, vanwaar veertien doorgingen naar Ceylon. ² Aldus geciteerd in de brief, 7 okt. 1943, van Helfrich aan Furstner (ARA, Coll.-Warners, 3). ³ Brief, 2 juni 1943, van Warners aan van Mook (a.v.).

Japan moest worden gebundeld. Die ene organisatie 'moet', aldus zijn voorstel aan van Mook,

'tenslotte het gehele gebied der activiteit bestrijken, dus zowel Voor-Indië als Australië als eventueel China. En er moet één gezaghebbende autoriteit zijn die daarvoor verantwoordelijk is; regionale leiders in Australië, Voor-Indië en eventueel China moeten aan die autoriteit ondergeschikt en verantwoordelijk zijn. Teveel kapiteins op het schip gaat niet . . . En de centrale leiding dient tevens zo permanent mogelijk te zijn.'¹

Dit plan was al daarom van twijfelachtige waarde omdat Warners (wilde hijzelf die ene kapitein worden?) er niet voldoende bij had stilgestaan dat het Nederlandse geheime werk in de oorlog met Japan in twee *War Theatres* viel en dat Nederland in geen van die *War Theatres* vrijelijk kon beschikken over de hulpmiddelen die voor het geheime werk nodig waren. Meer nog: er was al 'één gezaghebbende autoriteit': Helfrich, in Australië vertegenwoordigd door Koenraad. Helfrich werkte op Ceylon via de *Anglo-Dutch Country Section* samen met *SOE*, Koenraads *Nefis III* was in Australië ingevoegd in het geheel van het *Allied Intelligence Bureau* en van der Plas werkte er samen met Kendall, hoofd van de *Section Secret Intelligence* van het *AIB*.

Concludeert men uit dit alles dat Warners in Washington geen denkbeeld had van de organisatie van het geheime werk op Ceylon en in Australië, dan vindt die conclusie bevestiging in een breed opgezette studie, 'Organisation of Psychological Warfare in the South-West Pacific Area', die hij begin juli afsloot.² Aansluitend op wat hij van de stimulering van het illegale werk in bezet Nederland van Londen uit wist, ontwierp hij een optimaal plan (een 'zeer goede studie', tekende Helfrich er bij aan): hij wilde naar Indië eerst drie of vijf verkenningsagenten uitzenden, vervolgens minstens twaalf organisatoren die zouden moeten beschikken over betrouwbare contactadressen, daarna minstens tien instructeurs voor spionage- en sabotagegroepen en tenslotte nog enkele tientallen andere geheime agenten. Het geheel van die illegale groepen zou trouwens niet alleen spionage en sabotage moeten bedrijven maar ook illegale bladen dienen uit te geven en anti-Japanse geruchten in omloop moeten brengen. Hij meende te weten dat op Java geheime agenten met zenders, codes en zendschema's waren achtergelaten ('hoeveel? waar?' schreef Helfrich naast de betrokken passage), dat ook de Knil-troepen in de

¹ A.v., 15 juni-3 juli (a.v.). ² Exemplaar in a.v.

Buitengewesten van zenders voorzien waren geweest ('welke? hoeveel? waar?') en hij ging er van uit dat zijn geheime agenten steun zouden vinden bij de niet krijgsgevangen gemaakte Nederlanders en Indische Nederlanders (dat vrijwel alle Nederlandse burgers en in de Buitengewesten ook vrijwel alle Indisch-Nederlandse geïnterneerd waren, wist hij niet) die, zo vertrouwde hij, allen bereid zouden zijn hun leven te geven voor de goede zaak. Daarenboven bepleitte hij dat ook uit Nationalistisch China geheime agenten naar Indië zouden worden gezonden, dat onderzeeboten zouden worden gebouwd die grote hoeveelheden wapens en sabotagemiddelen zouden kunnen vervoeren, en dat, mede met hulp van de Sowjet-Unie (er was een Russische korte golf-zender benoorden Wladiwostok), de radio-uitzendingen naar Nederlands-Indië uitgebreid zouden worden. Uiteraard was voor de uitvoering van deze opzet de medewerking van de Australische, Britse, Amerikaanse, Chinese en Russische autoriteiten nodig (waar de grenzen van de *War Theatres* liepen, was hem onbekend) – wat de Amerikanen betrof, rekende hij speciaal op samenwerking met de OSS.

Waar kon men haar in dat ambitieuze geheel plaatsen?

Zij was, wat het *Indian War Theatre*, spoedig *South-East Asia Command*, aanging, geheel afhankelijk van de welwillendheid van de Britten die dat oorlogstoneel als hún domein beschouwden, en wat MacArthurs gezagsgebied betrof, geheel afhankelijk van diens bereidheid om de OSS in de *South-West Pacific Area* te laten opereren – welnu, die bereidheid ontbrak. Er wachtte Warners dan ook een bittere teleurstelling: op 2 juli '43, enige dagen voordat hij zijn studie afsloot (zij heeft geen enkel effect gehad) en Washington op weg naar Australië verliet, vernam hij in de Amerikaanse hoofdstad van de chef van de *Intelligence*-afdeling van MacArthurs hoofdkwartier dat MacArthur elke vorm van inschakeling van de OSS afwees – Warners kreeg, zo schreef hij aan van Mook, 'in zeer duidelijke bewoordingen' te horen, 'dat de OSS-plannen niet pasten in de gedachting van MacArthur.'¹

In het veruit grootste deel van Indië was de OSS dus uitgeschakeld.

★

¹ A.v.

Toen Warners in Washington was aangekomen, vloog Abdoelkadir (die eerst zelf aan een zware OSS-trainingscursus had deelgenomen) naar Londen. In Washington had Hart over Abdoelkadir's missie naar het Midden-Oosten eerst een gesprek kunnen voeren met Kendall die, nadat hij in Londen op meer onderzeeboten voor zijn geheime werk had aangedrongen, via de Verenigde Staten op de terugreis was naar Australië. Kendall had er op gewezen dat zijn plaatsvervanger in Australië, Pitt Hardacre (de man die eind '42 met van Deinese naar Saoedi-Arabië was gereisd), in juni in Londen zou zijn – dáár zouden met hem nadere afspraken kunnen worden gemaakt. Dit denkbeeld werd door Donovan goedgekeurd, sterker nog: de Indische deskundige van de OSS zou meegaan naar Londen. Dat was S. Dillon Ripley, die overigens van Nederlands-Indië niet méér kende dan de binnenlanden van Nederlands-Nieuw-Guinea, waar hij voor de oorlog de flora en fauna had bestudeerd.

Van Mook had goede hoop dat de recruterings in het Midden-Oosten een succes zou worden en tal van nieuwe krachten zou doen toevloeien zowel aan het Knil en de Nederlands-Indische burgerlijke diensten in Australië als aan de *Anglo-Dutch Country Section* op Ceylon en aan de nieuwe Civiele Inlichtingsdienst welke hij in Australië wilde oprichten. Die nieuwe krachten trachtte hij vooreerst buiten de militaire sfeer te houden. In richtlijnen voor de werving¹ bepaalde hij dat zij zouden worden aangenomen 'in burgerlijke dienst', dat hun £ 15 per maand zou worden betaald en dat, als zij gehuwd waren, in geval van hun overlijden hun weduwe een uitkering zou krijgen van £ 250. 'Het transport naar Colombo en Australië kan', schreef hij ook nog, 'geschieden in ploegen van twaalf tot twintig man.'

Wat te doen met deze mensen, voorzover zij bij het geheime werk betrokken zouden worden?

Ripley, de man van de OSS, wetend dat hij van Australië uit niets kon ondernemen, keek niet verder dan Ceylon – van daaruit wilde hij eerst op Sumatra een '*initial reconnaissance*' laten uitvoeren door '*trained agents*' (Indonesiërs of Chinezen) – pas daarna zouden er geheime agenten '*for a long stay*' heen gezonden worden en die laatsten zouden zenders meekrijgen.²

Dat stemde overeen met van Mook's eigen denkbeelden. 'Wij zijn allen overtuigd', schreef hij aan van Deinese op Ceylon,

¹ Exemplaar z.d. in a.v., MK, M 182, M 20. ² S. Dillon Ripley: '*OSS Netherlands project*' (10 juni 1943) (a.v., M 185).

DE GEHEIME DIENSTEN

'dat voorshands het *secret intelligence*-werk geheel voorop moet staan en dat voor ondergrondse actie, sabotage en *Commando's* de tijd nog niet gekomen is. Dat zal pas het geval worden, wanneer inderdaad een militaire actie boven de horizon komt; vóór die tijd begaat men slechts ongelukken en brengt men onze mensen in gevaar, wanneer dit soort werk voortijdig wordt ondernomen' –

de acties van de verkenningpatrouilles van het Korps Insulinde noemde hij 'romantisch kinderspel'.¹ In diezelfde geest schreef hij aan van der Plas, 'de enigszins romantische instelling van Helfrich op dat gebied' aanstippend – 'eerst als wij werkelijk weten hoe de zaken in Indië staan en over de nodige contacten beschikken, komt de voorbereiding van *Special Operations*-werk aan de beurt ... Laat ons na alle misère en tegenslag hopen dat wij nu in de tweede helft van 1943 in ieder geval met het eigenlijke werk doeltreffend kunnen beginnen.'² Aan de nieuwe krachten (gehoopt werd dat men er minstens honderdvijf-en-twintig, ja misschien wel vijfhonderd bijeen zou krijgen) zou overigens niet gezegd worden dat sommigen hunner mogelijkerwijs voor geheime operaties bestemd waren, maar, aldus van Mook aan Warners, 'voor de Indische dienst (leger, olie-rehabilitatie, economische zaken, administratie enz.)' – ze zouden naar Brits-Indië en Australië worden overgebracht, waar men hen zou 'observeren' en 'de geschikte kandidaten uitzoeken.'³

★

Op 10 juni '43 kwamen, weer begeleid door de arts *Raden Ma'moen*, in Mekka de vijf Indonesiërs en drie Maleiers terug die door *SOE* als volmaakt ongeschikt uit Brits-Indië waren weggestuurd. Ook aan die acht was bij hun recrutering niet gezegd dat zij voor geheime operaties zouden worden opgeleid – dat hadden zij pas in Brits-Indië in de opleidingscentra van de *SOE* gemerkt. Zij hadden na hun terugkeer veel te vertellen: 'de wildste geruchten doen hier de ronde', berichtte de Nederlandse vice-consul te Djeddah eind juni aan Buitenlandse Zaken.⁴

Vier weken na die 10de juni, op 7 juli '43, kwamen Pitt Hardacre en

¹ Brief, 23 juni 1943, van van Mook aan van Deirse (a.v., M 180, C 4 B). ² Brief, 18 juni 1943, van van Mook aan van der Plas (a.v. Coll.-van der Plas, B 8). ³ Brief, 11 juni 1943, van van Mook aan Warners (a.v., Coll.-van der Plas, B 8). ⁴ Brief, 29 juni 1943, van de vice-consul te Djeddah aan het dept. van buitenl. zaken (a.v., MK, M 185, M I W).

Abdoelkadir die eerst in Cairo waren geweest (daar had Abdoelkadir één Indonesiër kunnen aanwerven die hem overigens slechts geschikt leek voor departementaal werk), in Djeddah aan. Zij hadden in de Soedan, aan de westelijke oever van de Rode Zee, een kampement laten inrichten waar de recruten konden worden opgevangen en gevaccineerd – een kampement dat, doordat het vaccin tegen de gele koorts ontbrak, naar Egypte moest worden verplaatst. Maar dat was niet de enige tegenslag. Op grond van de verhalen der acht teruggekeerden geloofde niemand die benaderd werd, dat hij voor ‘de Indische dienst’ aangezocht werd – het ging, zo werd gemeend, om een gevaarlijke oorlogstaak. Zeker, de uiteenzettingen die Abdoelkadir in Djeddah en Mekka kon geven, trokken een aanzienlijk publiek onder de bedevaartgangers die gespannen luisterden naar wat hij over de toestanden in bezet Indonesië te berichten had, maar dat betekende niet dat hij veel recruten bijeenkreeg. Bijna alle uit Indië afkomstige Indonesiërs en Arabieren met wie hij persoonlijk sprak, gaven hem de indruk dat zij beaamden wat hij al van de Egyptenaren had vernomen – hún uitlatingen vatte hij jegens van Mook in deze woorden samen: ‘Het is onze strijd niet.’¹

Niet honderdvijf-en-twintig, laat staan vijfhonderd recruten kregen Abdoelkadir en Pitt Hardacre in Mekka en Djeddah bijeen, doch slechts zeven-en-twintig (tot wie vier van de vijf Indonesiërs behoorden die wegens ongeschiktheid voor het geheime werk uit Brits-Indië waren teruggestuurd). Van die zeven-en-twintig waren vier bereid naar Ceylon te gaan om bij de operaties ter verkrijging van clandestiene rubber te worden ingeschakeld (die operaties werden spoedig gestaakt), de drie-en-twintig overigen zeiden dat zij uitsluitend naar Australië wilden vertrekken – daarbij was van belang geweest dat zij uit de brieven van de eerste groep bedevaartgangers vernomen hadden dat dezen in Australië veel propaganda hadden kunnen maken voor de Islam. Of die drie-en-twintig daar dan als geheime agenten konden worden opgeleid, was de vraag: Abdoelkadir had geen enkele kandidaat kunnen vinden die geschikt was voor het *intelligence*-werk dat van Ceylon uit werd ondernomen – maar misschien behoorden tot deze groep (de vier die naar Ceylon hadden willen gaan, werden er bij nader inzien aan toegevoegd) personen die *Captain* Kendall als zogenaamde handelaren naar Java kon sturen, zoals hij al met twee uit de eerste groep bedevaartgangers had gedaan. Hoe dit zij, de zeven-en-twintig recruten (twee Javanen, zeven-tien Sumatranen, twee man uit Borneo, één uit Celebes, één Ambonnees

¹ Brief, 19 sept. 1943, van Abdoelkadir aan van Mook (a.v.).

en vier Timorezen) werden, niet zonder grote moeite, naar Australië getransporteerd, waar Kendall en van der Plas hen opvingen¹ – geen hunner is, voorzover wij weten, als geheim agent ingezet.

Na zijn bezoek aan Saoedi-Arabië, dat bijna drie weken duurde, bracht Abdoelkadir een bezoek aan Irak in welks hoofdstad Bagdad een aantal uit Indonesië afkomstige Mohammedanen studeerde. Enkele tientallen schenen bereid te zijn op zijn aanbiedingen in te gaan – toen hij vertrokken was, lieten twaalf zich inenten tegen de pokken maar zij weigerden te vertrekken ('aangezien overtuigd', seinde de Nederlandse consul in Bagdad, 'trainingsplan als recruteringsplan voor leger bedoeld'²) en vervolgens vermeden zij alle contact met de Nederlandse autoriteiten.

Geen wonder dat Abdoelkadir in augustus '43 als een teleurgesteld man in Brits-Indië aankwam! In Bombay en Calcutta had hij contact met Indonesische zeelieden en ook bracht hij, zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, een bezoek aan de zeelieden die in Deoli waren geïnterneerd. Er was veel dat hem confronteerde met de tegenstelling tussen Nederlanders en Indonesiërs – hoe moest het nieuwe Indië worden opgebouwd waarin geen rassendiscriminatie zou voorkomen? Vertrouwen had hij in van Mook maar hij wist hoe moeilijk de verhoudingen in Londen lagen waar in de kring der ministers van Mook de enige was die de in de 7 december-toespraak neergelegde beginselen wilde concretiseren. Toen Warners op 1 oktober in Colombo aankwam, schrok hij van de geestesgesteldheid waarin hij Abdoelkadir (deze stond op het punt, naar Australië te vertrekken) aantrof. Hij waarschuwde van der Plas. 'Abdoelkadir is', schreef hij deze,

'op zijn rondreizen en door zijn min of meer singuliere positie als loyaal, vooraanstaand Indonesiër in aanraking geweest met vele 'hoge' en verantwoordelijke regeringspersonen en autoriteiten, waaronder de hoogste. Uit gesprekken die ik met hem gevoerd heb, is me duidelijk gebleken dat de man getroffen en zelfs geschokt is door het vele dat zonder enige reserve met hem of in zijn bijzijn is besproken en dat uiting heeft gegeven aan de grote verdeeldheid die onder verantwoordelijke figuren bestaat en over de tegenstellingen in de beschouwing en behandeling van vitale problemen.

Hij is hierover in zijn ziel diep mistroostig, om niet te zeggen dat zijn

¹ Het recruteringswerk onder de bedevaartgangers werd later in '43 en in '44 voortgezet door de Nederlandse vertegenwoordigers in Saoedi-Arabië en dit leidde er toe dat in oktober '44 nog eens zestien en in januari '45 nog eens negen gerecruteerden naar Australië sloop gingen. ² Het telegram wordt geciteerd in het telegram van van Mook dat op 22 september '43 in Melbourne werd ontvangen (Archief Buitenh. Zaken, legatie Canberra, 912.1.13).

WARNERS KRIJGT ANDER WERK

vertrouwen in de leiding door ons, er ernstig onder geleden heeft. . . . Hij vraagt zich nu, na anderhalf jaar, af wat hij straks tegen zijn landgenoten bij terugkeer moet zeggen en wat hij de Indonesiërs die thans mentaal voor dit 'dodelijke bedrijf' moeten worden opgeleid, aan illusies en daaruit voortkomende geestelijke spankracht moet voorhouden. Ik beveel deze man in je bijzondere zorgen aan; je bent de enige die door grote gaven en kennis en daarnaast overtuigd geloof tot deze allerfijnste educatie in staat en bereid bent.'¹

★

Geschokt wàs niet alleen Abdoelkadir, geschokt wèrd ook Helfrich – geschokt, toen hij begin oktober Warners' instructie te lezen kreeg: deze was voor de ministeriële Commissie Oorlogvoering de verbindingschakel geworden ten aanzien van alle aspecten van het geheime werk 'in de meest uitgebreide zin, als onderdeel van de oorlogvoering van het koninkrijk in het Verre Oosten!' 'Waar ik', zo protesteerde Helfrich bij Furstner, 'als BSO verantwoordelijk ben voor deze oorlogvoering, beweegt, voorzover ik het althans kan zien, de kolonel zich geheel op mijn terrein.'² Dat had, doordat hij en Warners het eens waren over wat men in Indië wel en niet kon ondernemen, ter plaatse niet tot een conflict geleid maar onduidelijk was de situatie wèl en toen Warners begin november '43 in Londen was teruggekeerd, zette Furstner (die pas uit Helfrichs brief vernomen had, welke taak Warners vervulde namens de Commissie Oorlogvoering waar hij, Furstner, zelf deel van uitmaakte) de zaak op scherp: in december eiste hij van Gerbrandy dat Warners' instructie zou worden geannuleerd. Van Mook, de inspirator van de instructie, vertrok in die maand voor zijn grote rondreis, welnu: nog voordat hij weer in Londen was teruggekeerd, had Warners een nieuwe functie gekregen: hoofd van de Nederlands-Indische *Civil Affairs*-sectie in Mountbattens hoofdkwartier op Ceylon.

★

Zo had van Mook, met de OSS in zee gaand, in MacArthurs gezagsgebied niets bereikt en eigenlijk ook in het *Indian War Theatre*, dat in september

¹ Brief, 10 okt. 1943, van Warners aan van der Plas (ARA, Coll.-Warners, 3). ² Brief, 7 okt. 1943, van Helfrich aan Furstner (a.v.).

'43 *South-East Asia Command* ging heten, niets, want dat de nieuwe opperbevelhebber daar, de Brit Mountbatten, in tegenstelling tot de Amerikaan MacArthur, besloot de OSS wèl tot zijn gezagsgebied toe te laten, had niets met van Mooks bemoeienissen te maken maar vloede voort uit Mountbattens besef dat hij zo weinig krachten had dat elke aanvulling hem welkom was. Wat van Mook wèl had bereikt, was dat zijn verhouding met Furstner en Helfrich ernstig was verstoord.

★

Als wij nu verder gaan beschrijven wat de Nederlandse geheime diensten, na al die mislukkingen in de eerste anderhalf jaar na de bezetting van Indië door de Japanners, verricht hebben in de twee jaar die daarop volgden, dan willen wij met Ceylon beginnen.

Ceylon – de rest van de oorlog

Schrijvend over Ceylon hebben wij tot dusver, wat de Britse geheime diensten betrof, slechts melding gemaakt van de *Special Operations Executive (SOE)* die een *Anglo-Dutch Country Section* bezat welke voor haar operaties gebruik maakte van militairen van het Korps Insulinde, maar hoe stond het met de Britse *Military Intelligence*?

Zij had in Singapore een bureau gehad, het *Inter-Services Liaison Department*, oftewel het *ISLD* – dat was bij de val van die grote havenstad bijna geheel verdwenen maar het werd van de tweede helft van '42 af op Ceylon langzaam opnieuw opgebouwd en had, toen in september '43 *South-East Asia Command* werd opgericht, alweer een vrij grote omvang gekregen. Ook door dat *ISLD* werden geheime agenten uitgezonden, overigens, voorzover wij weten, niet naar Sumatra. Er kwamen bij het bureau voorts alle inlichtingen binnen die door Britse en andere strijdkrachten tijdens hun operaties werden verzameld, en het kreeg tevens de beschikking over veel van wat men van de Japanners te weten kwam als gevolg van het breken van de Japanse codes.

Eind '43 nu ging tevens de OSS van Ceylon uit opereren, zulks onder leiding van de Amerikaanse natuuronderzoeker Ripley, die wij in het voorafgaande al noemden. Wat die OSS op Sumatra heeft ondernomen,

‘PERSOONLIJKE IJDELHEID SPEELT EEN GROTE ROL’

komt nog ter sprake – hier willen wij onderstrepen dat zich op Ceylon hetzelfde verschijnsel voordeed als in Londen: felle concurrentie tussen de geheime diensten. Op Ceylon was zij extra fel doordat de drie er gevestigde diensten (de *Military Intelligence*, *SOE* en de *OSS*) elk voor het inzetten, afhalen en bevoorraden van geheime agenten aangewezen waren op dezelfde schaarse transportmiddelen: onderzeeboten en vliegtuigen. ‘De toestand is op het ogenblik zo’, schreef Helfrich een jaar na de oprichting van *South-East Asia Command* aan Furstner,

‘dat er voldoende onderlinge samenwerking en waardering bestaat, welke echter meer steunt op tact en soepelheid dan op een sterk centraal gezag. De concurrentie-ijver en het elkaar vliegen afvangen bestaan nog steeds; men probeert op eigen doft te roeien en persoonlijke ijdelheid speelt een grote rol. Men wenst gaarne ‘iets belangrijks te rapporteren’, en zolang de resultaten minimaal blijven, bestaat er, ieder voor zich, grote drang ‘om iets te doen’, ook al zijn de kansen op succes zeer gering.’¹

Wat de operaties van *SOE* betreft, vermeldden wij al in ons vorige deel, namelijk in hoofdstuk 2, dat deze Britse geheime dienst niet onaanzienlijke successen boekte in Birma, in Thailand en op Malakka. In Birma kreeg het Birmaans Anti-As-Verbond wapens en wist men Aung San, de minister van defensie en commandant van het Birmaans Nationaal Leger, er in mei ’45 toe te bewegen naar de Britten over te lopen. In Thailand werd, met steun van de *OSS*, een anti-Japanse opstand voorbereid die alleen daarom niet doorging omdat Japan capituleerde, en op Malakka verleende de *SOE* van februari ’45 af belangrijke steun aan de Anti-Japanse Volksunie en het Anti-Japanse Volksleger (twee organisaties die door communisten werden geleid) – hier waren medio ’45 bijna honderd geheime agenten van *SOE* en zes door *SOE* gesteunde guerrilla-groepen in actie.²

Wat op Sumatra bereikt werd, stak daar uiterst pover bij af.

¹ Brief, 30 aug. 1944, van Helfrich aan Furstner (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXII, 35). ² Wij voegen hieraan nog toe dat in september ’43 een door *SOE* in Brits-Indië op touw gezette maar van Australië uit ondernomen actie tegen Singapore succes had: een Japanse treiler, die in december ’41 in Singapore was buitgemaakt, werd naar Darwin getransporteerd, kreeg een bemanning van twee Britse officieren en twaalf andere militairen, hoofdzakelijk Australiërs, voer onontdekt naar Singapore en liet daar enkele rubberboten te water van waaruit men met explosieven drie grote Japanse vrachtschepen tot zinken wist te brengen. Onontdekt kwam de treiler weer in Australië terug.

De actie had ter plaatse rampzalige gevolgen voor vele onschuldigen. De Japanners

Het tekort aan personen die men als geheime agenten kon inzetten, was een van de grootste moeilijkheden. Het Korps Insulinde had eind '43 maar een klein aantal z.g. combattanten, allen blanken die men, gezien de schamele resultaten van de eerste verkenningpatrouilles, voorlopig niet meer wilde inzetten. *SOE* wenste dat het Korps naar Australië zou worden overgebracht, maar Helfrich weigerde daaraan zijn goedkeuring te verlenen. Waar kon men kandidaat-geheime agenten vinden? Zij werden hoofdzakelijk in Nationalistisch China gerecruteerd: Chinezen die vóór de oorlog in Nederlands-Indië hadden gewerkt en die zich redelijk in het Indonesisch konden uitdrukken. In oktober '43 kwamen er twee-en-twintig op Ceylon aan – zij werden getraind in het opleidingskamp van het Korps Insulinde, waar evenwel bleek dat vijf zich wensten terug te trekken. '*They are bright, intelligent and showing great interest and keenness*', rapporteerde van Deinse eind oktober aan van Mook.¹ De Britten wilden evenwel de hoop niet opgeven dat men ook Indonesiërs zou vinden die op Sumatra konden worden ingezet – zij zeiden tegen van Mook, toen deze in mei '44 Ceylon bezocht (in de twee dagen die hij in het opleidingskamp van het Korps Insulinde doorbracht, kreeg hij er, zo schreef hij aan van der Plas, 'van de mensen, hun enthousiasme en hun geestelijke en psychische bekwaamheid een goede indruk'²), dat zij de beschikking wilden krijgen over omstreeks honderd Indonesiërs uit Australië. Helaas, die konden er niet bijeengebracht worden – de enigen die op Ceylon arriveerden, waren veertien door de OSS in Amerika getrainde Javanen uit Suriname, van wie evenwel de meesten voor een inzet op Sumatra niet geschikt bleken.

Het gevolg van dit alles was dat men, naar verhouding, in '44 en in de eerste helft van '45 op Ceylon maar heel weinig gegevens over Sumatra wist te verzamelen. Noodgedwongen ging men over tot het aanhouden in Sumatraanse wateren, door onderzeeboten, van prauwen welke op-

dachten namelijk dat zij van bezet gebied uit was ondernomen – zij arresteerden honderden Chinezen en Maleiers en haalden een groot aantal Britten en halfbloeden uit het interneringskamp op Singapore. Al dezen werden door de *Kenpeitai* gemarteld om hen tot 'bekentenissen' te dwingen en vervolgens berecht, ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

¹ Brief, 30 okt. 1943, van van Deinse aan van Mook (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, I, 1-3). ² Brief, 21 mei 1944, van van Mook aan van der Plas (a.v., Coll.-van der Plas, B 6).

varenden dan tegen hun wil naar Ceylon werden meegenomen.¹ 'Dit heeft', aldus later van Deinse, 'meer resultaten opgeleverd dan wij van Sumatra in totaal hebben gehad'² – bij één gelegenheid kreeg men een Chinees in handen die belangrijke bijzonderheden kon geven over de Japanse strijdkrachten in Medan en omgeving, en bij een tweede gelukte het van Deinse, van een Indonesiër die bij de KPM had gevaren, bijzonderheden te vernemen over een geheime Japanse overscheephaven in het uiterste zuiden van Birma die vervolgens zwaar werd gebombardeerd (dit resultaat had, zei hij aan de Enquêtecommissie, 'voor mij vergoed dat ik twee jaar lang naar mijn smaak had zitten prutsen'³). In de regel evenwel waren de inlichtingen welke door het aanhouden van prauwen werden verkregen, van economische aard – nuttig, maar niet het eerste waaraan men behoefte had.

★

Eén was er die bij uitstek zwaar tilde aan het feit dat men zo weinig over Sumatra wist: Churchill.

Hij had, zoals wij in hoofdstuk 1 van ons vorige deel uiteenzetten, zijn zinnen gezet op een zo spoedig mogelijke herovering van Singapore – in augustus '43 drong hij aan op een grote landing in Atjeh, begin november van dat jaar wist hij zijn eigen *Chiefs of Staff* zo ver te krijgen dat zij aan de Amerikanen voorstelden, in Atjeh en elders in Noord-Sumatra te landen teneinde er vliegvelden aan te leggen vanwaar men Singapore en belangrijke punten in de Indische archipel, bijvoorbeeld de olieraffinerijen van Palembang, zou kunnen bombarderen, en in maart

¹ Een van die aanhoudingsoperaties, uitgevoerd door een Britse onderzeeboot, leidde er toe dat de OSS de opvarenden van de betrokken prauw voor zich reserveerde – zij kregen, zo vertelde Helfrich begin november '44 in Londen (dat hij toen voor de derde maal bezocht) aan de Commissie Oorlogvoering, 'allerlei Amerikaanse geschenken en *sarongs* in Amerikaanse kleuren. Tevens verscheen er toen plotseling een Menadonees van de OSS, genaamd Jan' (naar wij aannemen: de Menadonees die Hart, de voorzitter van de Commissie in de Verenigde Staten voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao, in februari '43 in Guelph had aangetroffen), 'die de mensen in het Maleis toesprak en al evenzeer propaganda maakte voor Amerika' – Helfrich had daar met succes tegen geprotesteerd: vastgesteld was dat de Nederlandse afdeling van de *Anglo-Dutch Country Section* als eerste 'alle Nederlandse onderdanen' zou verhoren. (Ministerraad, Commissie Oorlogvoering: Notulen, 3 nov. 1944) ² Getuige van Deinse, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1081. ³ A.v., p. 1082.

'44 opperde hij het denkbeeld van een landing op Simaloer voor Sumatra's westkust (zie kaart VIII op pag. 216). De verwezenlijking van al die plannen is door de Amerikanen verijdeld – wij mogen ze evenwel niet uit het oog verliezen, want die plannen zijn het geweest die niet alleen in de bedoelde periode (augustus '43-maart '44) maar ook later de actie van *SOE's Indian Mission* op Sumatra en omgeving hebben bepaald. Cruickshank schrijft:

'Some of Churchill's single-minded, not to say narrow-minded, enthusiasm rubbed off on the Indian Mission's planners who envisaged extensive operations in northern Sumatra in 1944-45 in support of an Allied invasion. They would provide guides and military intelligence for the invading forces, cut telephone lines, sabotage rail- and road-transport, assassinate enemy officers, attack military posts and arms dumps, organize risings in the enemy rear, spread false rumours to create confusion – a massive programme which presupposed a flourishing resistance movement ready to go into action when the signal was given'¹ –

die verzetsbeweging bestond niet. Men gaat dan ook niet te ver wanneer men constateert dat wat *SOE* voor Sumatra in '44 op touw zette, wel van strijdvaardigheid getuigde maar niet van zin voor de werkelijkheid.

Wat werd ondernomen, resp. slechts voorbereid?

★

Eind april en begin mei '44 liet *SOE* verkenningen uitvoeren op de westkust van Atjeh en op Simaloer, waarbij vooral moest worden nagegaan of bepaalde terreinen die aan de hand van de beschikbare geografische gegevens geschikt leken voor het aanleggen van een landingsbaan voor vliegtuigen, inderdaad die geschiktheid hadden. Daartoe waren bij de betrokken *parties* officieren van het *Royal Engineer Corps* (de Britse genie) ingedeeld; dezen, aldus Cruickshank,

'had to make feasibility studies of the chosen areas in a matter of hours, in the dark, knowing that enemy patrols might appear at any moment. They had to examine the vegetation, decide whether trees would have to be felled, whether there were dangerous hills nearby, whether there would be drainage problems, whether the runway called for much levelling. They also had to take back soil samples'² –

¹ Cruickshank: *SOE in the Far East*, p. 14. ² A.v., p. 143.

ambitieuze opdrachten!

Voor de landing op de westkust van Atjeh vervoerde een Britse onderzeeboot een uitgebreide *party* die onder bevel stond van een Britse officier. Van die *party* maakten nog twee andere Britse officieren (de twee deskundigen van de genie), zeven Brits-Indische militairen en negen militairen van het Korps Insulinde deel uit, onder wie kapitein Scheepens, luitenant Sisselaar en één Indonesiër. Vier kustgedeelten moesten onderzocht worden: een benoorden Tjalang (zie kaart VIII op pag. 216), een bij Tjalang, twee bij Meulaboh. In de nacht van 30 april op 1 mei '44 kon men het eerste kustgedeelte in de tropische slagregens niet vinden, het tweede, dat bij Tjalang, werd in de daaropvolgende nacht wèl gevonden en een van de genie-officieren constateerde dat men er met weinig moeite een landingsbaan kon aanleggen. In de nacht van 3 op 4 mei werden de kustgedeelten bij Meulaboh onderzocht – bij een was men klaar toen enkele Atjehers verschenen die wegholden; de verkenning werd toen afgebroken. In de nacht van 4 op 5 mei landde men opnieuw bij Tjalang – Scheepens had opdracht, enkele Atjehers van hun bed te lichten en mee te nemen, maar dat mislukte; men slaagde er wèl in, het terrein voor de landingsbaan opnieuw te onderzoeken. Scheepens wilde de gehele actie toen afbreken, maar de Britse commandant van de *party* besliste dat men opnieuw bij Meulaboh zou gaan kijken. Daar waren de Japanners, zoals Scheepens had voorzien, gewaarschuwd: de twee Britse officieren (de commandant van de *party* en een genie-officier) en de ene Brits-Indische militair die aan land gingen, werden door de Japanners met machinegeweren beschoten en sneuvelden. Sisselaar en de overige leden van de roeiploeg kwamen slechts met moeite weer aan boord van de onderzeeboot.

De landing op Simaloer werd op 7 mei uitgevoerd door twee Britse genie-officieren en vier Amerikaanse militairen van de OSS. De *party* had een zender bij zich. De bedoeling was dat zij, na op de westkust van het eiland te zijn geland, daar de locatie voor een vliegveld zou onderzoeken waarna zij, een voetpad volgend dat op de kaart stond, op de 17de de oostkust moest bereiken waar de onderzeeboot die haar had afgezet, haar zou oppikken.

Aldus het plan. De uitvoering ging met grote onvoorziene moeilijkheden gepaard. Bij de landing op de westkust ging als gevolg van de sterke branding veel mis – de leden van de *party* waren zo uitgeput dat zij verzuimden het lichtsignaal te geven waardoor de commandant van de onderzeeboot zou weten dat zij althans de kust hadden bereikt. De locatie voor het vliegveld werd gevonden en onderzocht, maar de tocht

naar de oostkust werd een marteling. Het voetpad werd niet gevonden – na een week waren de voeten van de militair die de zender droeg (die woog ca. 20 kg), ‘*just like lumps of raw meat*’, aldus de dagaantekeningen van een van de twee Britse genie-officieren.¹ Van de *jungle*-schoenen welke men had meegekregen, bleken verscheidene niet te deugen – één lid van de *party* bereikte de oostkust op blote voeten, een tweede moest het allerlaatste gedeelte van de tocht op handen en voeten afleggen. De *party* werd met succes afgehaald maar alle leden moesten op Ceylon in een ziekenhuis worden opgenomen, lijdend aan ernstige infecties die gevolg waren van het feit dat zij met onvoldoend beschermde voeten door poelen hadden moeten waden waar het water door ratten besmet was.

★

Een week na de landing op Simaloer, op 14 mei '44, werd een Britse geheime agent door de Britse onderzeeboot die op Simaloer de daar ingezette *party* moest afhalen, aan land gezet op het eiland Weh waarop Sabang ligt – nadien werd niets meer van hem gehoord. Vermoedelijk is ook hij door de Japanners terechtgesteld.

★

Op 22 juni '44, een kleine maand na de terugkeer van de *party* die Simaloer had bezocht, werd een *party* van acht door een Britse onderzeeboot bij Medan aan land gezet: vijf militairen van het Korps Insulinde, o.w. de luitenants W. H. van Eek en H. P. Witkamp en de sergeant B. W. Lefrandt, en drie Chinezen. Deze operatie was de rest van een veel grotere, waarbij men drie *parties* aan land had willen zetten om, vooral in contact met Chinezen, de grondslag te leggen voor de wijdvertakte illegale organisatie waaraan *SOE* behoefte had.

Van Eeks *party* had opdracht, in elk geval twee Chinezen mee terug te brengen die zouden kunnen meedelen wat voor legitimatiebewijzen en distributiepapieren op Sumatra nodig waren. De *party* was de eerste die

¹ Aangehaald in a.v., p. 146.

LANDING BIJ MEDAN

gebruik maakte van een rubberboot die een motor had – die motor liet op de avond van 22 juni, toen de landing werd uitgevoerd, een fosforiserend spoor achter dat op grote afstand te zien was. Op het landingspunt kon men geen Chinees vinden – wel werd de douanier van een douanepost aan de mond van de rivier de Deli overvallen en meegenomen (een Javaan die bij het Knil had gediend en die, aldus later Lefrandt, 'veel te vertellen' had¹) en vervolgens werd ook nog uit de bemanning van een jonk de enige Chinees die aan boord was, meegenomen. De over Sumatra gezochte informatie kreeg men niet bijeen (behalve dan de gegevens over de Japanse strijdkrachten in Medan en omgeving welke die ene Chinees kon verstrekken).

Nadien werden enkele andere groepen Chinezen op onbekende tijdstippen naar Sumatra gebracht – van hen werd niets meer vernomen. 'Door de Jappen', zo vertelde later Sisselaar, 'werd de kust zeer behoorlijk bewaakt, o.a. door bevolkingspatrouilles, en onze groepen werden alle signaleerd tijdens het aan de wal brengen van voedsel en uitrusting, nodig voor een verblijf van twee à drie maanden'² – men moet aannemen dat al deze groepen kort nadien zijn uitgeschakeld.

★

Voorzover wij weten, werden van eind juni '44 tot begin maart '45, in een periode van acht maanden dus, op Sumatra slechts verkenningen uitgevoerd door geheime agenten van de OSS – twee die midden september bij de uiterste zuidwestpunt van Sumatra werden opgehaald, twee die midden september aan de westkust van Sumatra werden afgezet (zij werden midden december opgehaald), één die eind september een onduidelijk zendcontact had uit het gebied van Straat Soenda, en enkelen die midden december ergens aan de westkust aan land gingen; gegevens over hun verrichtingen ontbreken en hetzelfde geldt voor een OSS-operatie waarbij enkele Amerikanen die pas anderhalve week tevoren in de tropen waren gearriveerd, een verkenning uitvoerden op het eiland Nias.

★

¹ Getuige B. W. Lefrandt *Enq.*, dl. VIII c, p. 1226. ² Getuige C. Sisselaar, a.v., p. 275.

Het Korps Insulinde begon eind '44 met de voorbereiding van een grote actie waarbij de aardolie-installaties van Pangkalan Brandan (hemelsbreed ca. 75 km ten noordwesten van Medan) opgeblazen zouden worden. Enkele maanden lang vonden hiertoe oefeningen plaats. 'Het is', aldus later Sisselaar,

'een reusachtig werk geweest. In januari-februari 1945 waren wij klaar om die actie te beginnen, toen de Engelse marine bezwaar maakte en zei door een mijnenveld te moeten varen . . . Majoor Pel vond het toen ook te gevaarlijk en wilde niet twaalf mensen voor deze actie riskeren. De actie vond niet plaats.'¹

Wat wèl plaats vond, nl. op 1 maart '45, was een nieuwe tocht naar datzelfde Atjeh waar laatstelijk in mei '44 gebleken was dat de Japanners terdege op hun hoede waren. De bedoeling was dat vier Chinezen door een Britse onderzeeboot zouden worden overgebracht en contact zouden leggen met Atjehers, alweer om aldus de grondslag te leggen voor de grote illegale organisatie waar *SOE* van droomde. De *party* had een Britse commandant en er maakten verder tien militairen van het Korps Insulinde (onder hen weer kapitein Scheepens) deel van uit. Bij een eerste verkenning raakten de commandant en Scheepens in een vuurgevecht met twee Japanners. Nadien werden de vier Chinezen, gedekt door acht militairen van het Korps Insulinde, aan land gebracht. De Japanners merkten hen vrijwel onmiddellijk op en dreven hen naar het strand terug, vanwaar zij met hulp van de militairen van het Korps Insulinde weer aan boord kwamen van de onderzeeboot. Besloten werd toen, te pogen enkele Atjehers gevangen te nemen die nadere inlichtingen konden geven over het Japanse systeem van kustbewaking – men kreeg slechts de negen opvarenden van een kleine kustvaarder in handen, die van het bedoelde Japanse systeem niet veel wisten. Het schijnt dat deze actie zonder voorkennis van de hogere Nederlandse autoriteiten is uitgevoerd, althans: wij kunnen ons niet voorstellen dat Pel, die wist wat in mei '44 bij Meulaboh was geschied, de actie heeft goedgekeurd en de man die hem op 1 maart '45 als Nederlandse vertegenwoordiger in de *Anglo-Dutch Country Section* opvolgde, kapitein-luitenant-ter-zee C. J. Wingender, heeft het onbegrijpelijk geacht dat *SOE* deze actie op touw heeft gezet.

Wij voegen hieraan nog toe dat ons de redenen van Pels vervanging niet duidelijk zijn – misschien moeten wij haar als een laat gevolg

¹ A.v.

‘PARTIES’ OP SUMATRA GEPARACHUTEERD

beschouwen van zijn persoonlijk falen bij de eerste verkenning te Troemon op 12 december '42. Van Mook kwam in mei '44 tijdens zijn bezoek aan Ceylon tot de conclusie dat Pel voor een ander plaats moest maken – deze werd toen door Helfrich gesauveerd. Er zijn evenwel daarnaast soms ernstige moeilijkheden geweest tussen Pel en het hoofd van de *Anglo-Dutch Country Section*, Hudson, en het is dus mogelijk dat Britse stappen tot Pels verdwijnen van Ceylon hebben geleid. Hij werd overgeplaatst naar Australië.

★

SOE gaf de moed niet op. Er werd na de mislukte landing in Atjeh (en nadat eind april of begin mei '45 een landing bij Belawan niet was doorgegaan¹) een geheel nieuw plan gemaakt: *parties* van vier man, elk voorzien van een zender, zouden òf met vliegtuigen òf met onderzeeboten naar Sumatra worden gebracht, waar zij zich dan, tot de Geallieerde invasie kwam, in het oerwoud zouden moeten handhaven – zij zouden gegevens kunnen doorseinen, bijvoorbeeld over het weer (van belang voor de Geallieerde luchtmacht, die steun moest verlenen aan de grote landing op Malakka welke op Mountbattens program stond), de komst van op hen volgende groepen kunnen voorbereiden en, voorzover dat verantwoord leek, contact kunnen opnemen met Chinezen of Indoneziërs.

De eerste twee *parties* werden op 28 juni, resp. 1 juli '45 per parachute gedropped: de *party* van Sisselaar met een Chinese marconist en twee Javanen (een van hen de oud-Knil-militair die eind juni '44 door de *party* van van Eek bij Medan was opgepakt) in de buurt van Rantauparapat, ten oosten van het Tobameer (zie kaart VIII op pag. 216) en de *party* van sergeant Lefrandt met één Chinees en twee Arabieren op een beboste berg ten zuidoosten van Koetaradja. Een derde *party*, gecommandeerd door de Britse *Captain* Lodge (een voormalige planter op Sumatra) die een Chinese telegrafist en twee andere Chinezen bij zich had, werd op 4 juli door een Britse onderzeeboot aan land gezet bij Bagan Siapiapi, ten oosten van Rantauparapat. *Captain* Lodge had het geluk dat hij zich dicht bij een *kampong* bleek te bevinden waar de *Kenpeitai* een half jaar eerder

¹ Hier zouden een onderofficier van het Korps Insulinde en vier Chinezen door een Britse onderzeeboot worden afgezet maar toen men dicht bij Belawan was gekomen, zeiden enkelen van de Chinezen dat zij de operatie bij nader inzien niet aandurfden.

velen had mishandeld¹ – men was er zo geladen tegen de Japanners dat hij een groep van ca. vijftig man kon vormen welke hij van enige wapens kon voorzien. Alle drie deze *parties* kwamen na enige tijd met hun zender in de lucht, niet zonder moeite overigens²; daarbij kon Lefrandt die uitzicht had op de wegen naar Koetaradja (hij moest zich persoonlijk zorgvuldig schuilen: hij was lang en blond), gegevens doorseinen over het Japanse wegverkeer, over de Japanse scheepvaart en over het Japanse vliegverkeer op het vliegveld van Koetaradja. Wingender vond de overgeseinde inlichtingen over het algemeen niet zo belangrijk ('ik zou erg overdrijven', zei hij aan de Enquêtecommissie, 'wanneer ik zou zeggen dat (zij) . . . zodanig waren dat men er trots op kon zijn'³), maar men hoorde nu tenminste *iets*. Bovendien had men nu drie *parties* te velde die versterkt konden worden. Er stonden er namelijk nog vier gereed.

Tot die versterking is het onmiddellijk na het bericht van Japans capitulatie gekomen – meer hierover in hoofdstuk 8.

★

Eerder schreven wij dat de resultaten welke de *Anglo-Dutch Country Section* van *SOE* in de laatste twee jaar van de oorlog op Sumatra bereikte, zeer pover afstaken bij wat andere *Sections* van deze Britse geheime dienst in Birma en Thailand en op Malakka wisten te bereiken. Over de oorzaken daarvan komen wij nog te schrijven in de slotbeschouwing van dit hoofdstuk – hier willen wij slechts constateren dat Sumatra bijna drie-en-een-half jaar lang door de Japanners bezet is geweest, dat de tot juni '45 uitgevoerde verkenningen, voorzover wij daar gegevens over bezitten, weinig van belang hebben opgeleverd (wij nemen aan dat de *OSS*-verkenningen waaromtrent ons geen nadere gegevens bekend zijn, het beeld niet radicaal hebben gewijzigd) en dat zich op de dag waarop Japans capitulatie bekend werd, 15 augustus '45, op het bijna tweeduizend

¹ Zulks omdat *kampung*-bewoners aan de *Kenpeitai* bericht hadden dat zij vreemde sporen in het oerwoud hadden gezien en daaraan niets hadden kunnen toevoegen.

² 'Ik had', vertelde Sisselaar aan de Enquêtecommissie, 'één radiotelegrafist die continu moest seinen, want op 1500 mijlen was de verbinding zeer slecht. In plaats van een kwartier te zenden zat die man er de gehele dag aan . . . Wij laadden steeds maar accu's op.' (getuige C. Sisselaar, *Eng.*, dl. VIII c, p. 276) ³ Getuige C. J. Wingender, a.v., p. 1458.

kilometer lange eiland welgeteld slechts drie kleine *parties* bevonden: een in het uiterste noorden en twee ter hoogte van het Tobameer. Van die twee had alleen de *party* die zich bij Rantauparapat bevond, de *party* van Sisselaar, een wegverbinding met Medan – zulks overigens over een afstand van bijna 300 km, maar van de andere bevolkingscentra op Sumatra: Padang aan de westkust en in het zuiden Palembang en Benkoelen (zie kaart XI op pag. 534), was ook de *party* van Sisselaar ver verwijderd, hemelsbreed resp. ruim 400, bijna 800 en bijna 1000 km.

Afgezien van het miniem kleine groepje dat *Captain Lodge* bij Bagan Siapiapi had kunnen vormen (zulks in een streek waar geen gebaande wegen waren), was men er nergens in geslaagd, Indonesiërs bijeen te brengen die bereid waren tegen de Japanners op te treden. Van wat zich in politiek opzicht op Sumatra had afgespeeld, wist de *Anglo-Dutch Country Section*, en wisten ook Helfrich en Mountbatten, niet méér dan wat de Japanse radio daaromtrent had bericht. Dat ook op Sumatra de positie van de inheemse bestuurders was verzwakt en dat de Indonesische nationalistien belangrijk aan kracht hadden gewonnen, was hun onbekend – noch met die bestuurders, noch met die nationalistien had men enig contact kunnen aanknopen.

Met dat al was op die 15de augustus '45 de situatie op Sumatra nog gunstig, vergeleken met die op het in politiek opzicht belangrijkste eiland van de archipel, Java: van Ceylon uit was men er, zij het in een zeer laat stadium, in geslaagd op Sumatra drie van zenders voorziene *parties* te vestigen – alle van Australië uit ondernomen pogingen ten spijt, had men er op Java niet één.

Australië – de rest van de oorlog

Eerder schreven wij dat van Mook, constaterend dat de militaire geheime diensten nauwelijks iets hadden bereikt, midden '43 ten aanzien van de recruten die Abdoelkadir onder de bedevaartgangers in Mekka diende aan te werven, had bepaald dat zij in burgerlijke, niet in militaire dienst moesten worden aangenomen en dat hij hen, voorzover zij in Australië zouden belanden, daar niet aan de *Nefis* ter beschikking wilde stellen, maar aan een nieuwe dienst, een Civiele Inlichtingsdienst. Met dat laatste denkbeeld ging Helfrich tijdens zijn tweede bezoek aan Londen in beginsel accoord (naar wij aannemen: omdat hij verwachtte dat er niets van terecht zou komen) – midden augustus '43 lichtte van Mook dien-aangaande van der Plas in die hij als hoofd van de nieuwe dienst zag,

'Zolang', seinde hij o.m. 'geen Nederlandse instructeur beschikbaar, kan van diensten Kendall gebruik gemaakt'¹ – Kendall was de man van *MI-6* die als hoofd van de *Section Secret Intelligence* van het *Allied Intelligence Bureau* in Australië de eerste twintig gerecruteerde bedevaartgangers had opgevangen.

Van Mooks denkbeeld sprak van der Plas niet aan. Hij was weliswaar niet tevreden over de leiding van het van Australië en Ceylon uit ondernomen geheime werk (die wilde hij aan Warners toevertrouwen 'onder militair bevel van Helfrich', zoals hij van Mook schreef²), betreurde het dat er te weinig onderzeeboten waren voor het geheime werk en constateerde dat er te weinig potentiële geheime agenten waren, maar zou een burgerlijke organisatie in dat alles een wezenlijke verbetering bewerkstelligen? Aangezien zijn samenwerking met de *Nefis* goed was (hij was toen nog lid van de commissie die de opdrachten voor de uit te zenden geheime agenten opstelde), vond hij van niet en Abdoelkadir, pas in Australië aangekomen, was het met hem eens. 'Wij menen', seinde van der Plas midden oktober '43 aan van Mook, 'dat op het ogenblik Civiele Inlichtingsdienst naast militaire versnipperend zou werken'; ten aanzien van de ruim twintig bedevaartgangers van Abdoelkadir stelde hij voor dat zij door deze in Kendalls kamp (niet dus in Cairns) zouden worden opgeleid om later door Kendalls dienst te worden ingezet – 'gelieve telegraferen of u hiermede accoord gaat.'³ Dat laatste bleek het geval te zijn.

Men heeft dus, wat Australië betreft, voor de periode augustus 1943–augustus 1945 niet ook nog met een civiele dienst te maken maar slechts met één, een militaire: de *Nefis*.

★

Enkele bijzonderheden over *Nefis I* en *Nefis II* zijn hier op hun plaats.

Salm, tot eind december '43 directeur van de *Nefis*⁴ (hij werd toen opgevolgd door Spoor), gaf in november van dat jaar, een maand of acht

¹ Telegram, 12 aug. 1943, van van Mook aan van der Plas (ARA, MK, M 180, A 7.0).

² Brief, 24 sept. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v., Coll.-van der Plas, B 8).

³ Telegram, 19 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v., MK, M 180, A 7.0).

⁴ Salm verliet Australië om in Washington aan de staf van de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff* te worden toegevoegd.

dus nadat Quéré's dienst als *Nefis III* aan *Nefis I* en *Nefis II* was toegevoegd, de doelstellingen van de organisatie (*Nefis II* buiten beschouwing latend) aldus aan:

‘1. De totale kennis van Nederlands-Indië, latent aanwezig in het totale aantal Nederlandse onderdanen in Australië te verzamelen en te mobiliseren als Nederlandse intellectuele bijdrage aan de militaire oorlogvoering.

2. Door het bezit van de kennis van Nederlands-Indië een machtsmiddel in Nederlandse handen te krijgen om bepaalde Nederlandse belangen te bevorderen of Nederlandse zienswijzen ingang te doen vinden.

3. Door een intieme medewerking aan het werk van *General Headquarters* op de hoogte te blijven van plannen die daar uitgewerkt worden.’¹

Nefis I (General Intelligence) heeft tot het bereiken van die doelstellingen een belangrijke bijdrage geleverd. De dienst werd tot eind '43 geleid door Spoor, die door van der Plas in zijn in februari '43 geschreven rapport ‘Geheime diensten’ (uit dat rapport haalden wij in hoofdstuk 1 de karakterisering van Quéré aan) aldus beschreven werd²:

‘Zeer begaafd met veel fantasie en uitermate wijde belangstelling, echter geneigd iedere opkomende gedachte zonder voldoende kritiek te verwerken in een nota en daardoor, naast goed en gefundeerd werk, ook zeer oppervlakkig werk leverend. Onvoldoende rustig en geneigd te zeggen wat hem voor de mond komt . . . Behoeft fixatie van zijn bewegelijke geest op bepaalde taken’³ –

nu, taken waren er bij *Nefis I* voldoende.

Nefis I bouwde een groot kaartenarchief met betrekking tot Nederlands-Indië op (men beschikte er o.m. over drie complete stellen van alle Indische zeekaarten welke Salm, toen hij begin '41 door Helfrich naar Australië was gezonden, had meegenomen⁴), verzamelde een groot aantal rapporten met militair-aardrijkskundige gegevens, legde een uitgebreide bibliotheek aan welke ook verwijzingen bevatte naar over Indië handelende publikaties in Australische bibliotheken, alsmede een foto-archief,

¹ G. B. Salm: ‘Maandrapport van de *Nefis* over november 1943’, p. 4 (a.v., M 105, N.I. 1.7). ² Van der Plas: ‘Geheime diensten’, p. 15-16. ³ Vooral van Hoogstraten was zeer over Spoor te spreken; kort voor de aankomst van van der Plas in Australië had hij aan van Mook over Spoor geseind: ‘Duidelijk gebleken, ver boven rest uitstekend bekwaamst officier zowel praktisch als theoretisch.’ (tel., 11 dec. 1942, van van Hoogstraten aan van Mook, ARA, archief Buitenl. Zaken, Legatie Canberra, 912.1.17)

⁴ Die stellen werden nog aangevuld met de zeekaarten die zich aan boord van de uit Indië afkomstige schepen bevonden welke in maart '42 Australische havens hadden bereikt.

en droeg ook zorg voor een kaartstelsel met gegevens over personen in bepaalde delen van Indië. Door al deze bescheiden werd *Nefis I* voor de Geallieerde instanties de vraagbaak voor alles wat Indië betrof. De aanwezige kennis werd trouwens voortdurend uitgebreid: eind '43 werden in Melbourne en omgeving elke dag twintig tot dertig personen verhoord die, uit Indië afkomstig, over een lokale kennis beschikten welke op een gegeven moment voor de Geallieerde militaire instanties van belang kon zijn. Er waren aan *Nefis I* eind '43 bijna zestig krachten verbonden, onder wie verscheidene Britten en Australiërs, en zij werkten hard (Spoor, overwerkt, had de hele maand oktober rust moeten houden). Zij stelden uitgebreide studies op over tal van delen van de archipel (in '43 nog uitsluitend over de eilanden van de Grote Oost, niet over Borneo of het zeer bewerkelijke Java), indiceerden, registreerden en reviseerden alle beschikbare gegevens, breidden ze uit met door luchtverkenning of door verhoren (niet alleen van in Australië woonachtigen maar ook bijvoorbeeld van bevrijde *romoesja*'s) verkregen nieuwe gegevens en gaven al die kennis aan de Geallieerde strijdkrachten, de Nederlandse en Nederlands-Indische inbegrepen, door. *Nefis I* stelde er vooral een eer in om op elke vraag, afkomstig van de *Intelligence*-afdeling van MacArthurs hoofdkwartier, een zo goed mogelijk antwoord te geven – dat in zulk een antwoord vaak de recente gegevens ontbraken, was niet de schuld van Spoor en zijn medewerkers. Trouwens, ook aan het college van de *Joint Chiefs of Staff* te Washington, hetwelk de in de *Pacific* tegen Japan te volgen strategie bepaalde, werden tal van inlichtingen verstrekt.

De meeste van die inlichtingen waren antwoorden op concrete vragen, maar daarnaast stelde *Nefis I* van mei '43 af, eerst in het Nederlands, vervolgens in het Engels, een gestencild maandoverzicht samen van alle ontvangen inlichtingen – bijna uitsluitend militaire die meestal van de Amerikanen, soms van de Britten en Australiërs ontvangen waren.

★

Nefis II (*Security*), geleid door luitenant-ter-zee eerste klasse Douw van der Krap (van hem heeft van der Plas geen karakteristiek gegeven), had een groot aantal routine-werkzaamheden te verrichten zoals het censureren van de post van militairen van de Koninklijke Marine en het Knil. Daarnaast werd zij ingeschakeld wanneer die militairen verlof vroegen om in het huwelijk te treden (er werd dan nagegaan of de a.s. huwelijkspartner een veiligheidsrisico vormde) en bij sollicitaties. Voorts werd

gerapporteerd over de stemming onder het personeel van marine en Knil – werd ingrijpen overwogen (men denke aan het geval-van Bovene), dan werd samengewerkt met de Australische *Security Service*.

Samen met die Australische dienst trachtte *Nefis II* vast te stellen, welke invloed de *Australian Communist Party* binnen de Indonesische gemeenschap in Australië had – dat *Nefis II* er niet achter kwam, welke Indonesiërs lid waren van de door Sardjono heropgerichte *Partai Komunis Indonesia*, bleek al in hoofdstuk 3. In dat hoofdstuk vermeldden wij voorts dat kort voor het einde van de oorlog een aantal inheemse Knil-militairen uit Australië naar interneringskampen in Merauke en Hollandia werd overgebracht – ook *die* actie is door *Nefis II* voorbereid.

★

Over *Nefis III* (*Special Operations and Special Intelligence*) hebben wij méér te schrijven: dat was immers de tak van de *Nefis* die *parties* uitzond.

Nefis III heeft in de periode augustus '43-augustus '45 drie hoofden gekend: eerst luitenant-ter-zee eerste klasse L. Brouwer, vervolgens van begin '44 af luitenant-ter-zee eerste klasse A. A. Fresco (Brouwer is dus slechts kort in functie geweest¹), tenslotte van april '45 af majoor A. H. Berts.² Beziet men het werk van *Nefis III* in de genoemde periode als geheel, dan zijn op Nieuw-Guinea en op de oostelijkste eilanden van de Grote Oost verschillende operaties geslaagd maar op Borneo heeft *Nefis III* slechts een bescheiden succes kunnen boeken en op Celebes en Java tot het einde toe geen enkel.

Augustus '43 werd als een dieptepunt gevoeld, zulks vooral daarom omdat de met zoveel zorg voorbereide verkenningsoperatie *Tiger VI* was mislukt: de geheime agent Srinojo was door de 'O 21' in de avond van 1 augustus '43 in de Pangpangbaai afgezet en men had hem drie etmalen later niet kunnen vinden. Evenmin had de 'O 21' in contact kunnen komen met ook maar één van de geheime agenten die (operaties *Tiger I* t.e.m. *V*) vóór Srinojo naar Java waren overgebracht. Mislukt waren verder de expedities naar Ceram en naar de Aroe-eilanden (twee keer) en of de *party* van Staverman op haar lange trektocht door de oerwouden

¹ Hij werd begin '44 wederom toegevoegd aan de *Intelligence*-staf van de Britse *Eastern Fleet*. ² Fresco werd toen in plaats van Quéré die door ziekte was uitgeschakeld, verbindingsofficier bij de Amerikaanse *Seventh Fleet*.

van Nieuw-Guinea het gebied van Hollandia zou bereiken, was in augustus '43 de vraag.

Spoor, lid van de commissie die, ongeveer van maart '43 af, de opdrachten der geheime agenten formuleerde, maakte midden september '43 de balans op – een somber stuk.¹ 'Tot op heden', schreef hij, 'heeft nog geen enkele uitgezonden *Nefis-party* enig succes geboekt, noch resultaten opgeleverd . . . Slechts één conclusie is mogelijk, nl. dat wij (hoe deprimerend het ook moge klinken) nog steeds staan voor het allereerste begin ten opzichte van het verkrijgen van inlichtingen uit Nederlands-Indië – men miste zelfs de primaire gegevens die nodig waren om met succes *parties* uit te zenden. 'Wederom', schreef hij, 'gaat er een *party* voor vier maanden uit' (zij zou opnieuw naar Ceram gaan), 'doch de basiskennis ontbreekt. Waarom niet een *intelligence*-stoot van enkele dagen om de zo nodige basiskennis te vergaren?' (dat was nu juist de opdracht van Srinoyo geweest). 'Wij staan aan het begin van het *intelligence*-werk en wij weten niets!'

Even teleurgesteld was de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, Koenraad. Op dezelfde datum waarop Spoor zijn 'Memorandum' afsloot, schreef hij een '*Interoffice memo*'², waarin hij constateerde, 'dat vijf maanden na de mei-reorganisatie' (de 'nieuwe' *Nefis* was formeel in mei door Helfrich opgericht) 'en met bijna anderhalf jaar ervaring nog geen enkel betrouwbaar contact gemaakt kon worden in bezet gebied'; hij becijferde dat *Nefis III* voor een adequate bewerking van Nederlands-Indië zeker driehonderd geheime agenten nodig had (bij een recente actie had men onder het personeel van de Koninklijke Marine slechts twintig vrijwilligers kunnen vinden) en hij oefende tenslotte scherpe kritiek uit op de tot dusver gevolgde tactiek: de inzet van elke *party* (dat gold niet voor Srinoyo) had 'het karakter van een expeditie' gedragen.

Van der Plas kon zich met al die kritiek slechts ten dele verenigen. 'Memorandum Spoor', zo liet hij aan Helfrich seinen, 'trapt open deuren in en slaat alleen op verleden. Laatste twee pogingen hoofdeiland' (Java) 'hadden uitsluitend karakter verkrijgen basiskennis door enkelingen' (dit gold alleen voor Srinoyo, want Oentoeng, de man van *Tiger V*, was met een zender aan land gebracht en moest daar naar Brocx op zoek gaan). 'Twee ontworpen plannen' (een *party* naar Ceram en een naar de Minahassa) 'hebben hetzelfde karakter behalve dat bij één' (die naar Ceram) 'indien rimboe-*party* mogelijk blijkt en basisgegevens gunstig (zijn)'

¹ Exemplaar van zijn 'Memorandum' d.d. 16 sept. 1943 in ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXIV, 20-1. ² Exemplaar d.d. 16 sept. 1943 (a.v.).

(d.w.z. wanneer die *party* zich kon handhaven), 'gerekend is op inzetten bamboe-*party*' (d.w.z. dat de *party* zich in een bewoonde streek zou vestigen). 'Spoor geheel instemt, al deze plannen in overleg met hem opgesteld'¹ – wat van der Plas hierin niet opnam, was dat de *party* naar Ceram, zoals al bleek, aanvankelijk voor een tijdsduur van vier maanden was opgezet en dat die opzet juist als gevolg van Spoors memorandum was gewijzigd.

Die twee *parties* voor Ceram en de Minahassa waren al midden '43 gevormd – over de samenstelling van de voor Ceram bestemde *party* hebben wij geen gegevens, naar de Minahassa wilde *Nefis III* (het was een voorstel van van der Plas geweest) een Menadonese communist zenden, een van de ex-Digoelisten en een man die drie jaar lang in Moskou als *Komintern*-agent was opgeleid. Geen van deze twee operaties ging door: de 'K 12' was uitgeschakeld en de 'O 21' moest naar Colombo vertrekken om er gerepareerd te worden. 'Onttrekken 'O 21' met gevolg uitblijven van door Amerikanen urgentst geachte inlichtingen zal', zo waarschuwde van der Plas begin november '43 van Mook, 'leiden tot verdere uitschakeling Nederlanders en inschakeling anderen naar ons gebied buiten ons om.'² Dat laatste was overdreven: de enigen die ruim in hun onderzeeboten zaten, waren de Amerikanen en MacArthur was niet van zins, in Indië iets buiten de Nederlanders om te ondernemen – als voorbereide acties niet doorgingen, was het effect op de direct-betrokkenen het ergst: 'een morele klap', schrijft Nortier, 'op planners en uitvoerders.'³

Het werd februari '44 voordat de 'K 15' in Australië arriveerde (zij werd in april van dat jaar bij een eerste geheime missie betrokken), april '44 voordat daar een tweede Nederlandse onderzeeboot, de 'K 14', aan werd toegevoegd.

Schaars waren ook de vliegtuigen waarop *Nefis III* een beroep kon doen: er was er aanvankelijk maar één, een *Dornier*, er kwam in februari '43 een tweede: een *Catalina* van Ceylon, en hier kwam in juni '43 een derde bij, een nieuwe *Catalina*, eigenlijk voor Ceylon bestemd maar die de Marineluchtvaartdienst in Australië mocht achterhouden.

Bij dat alles moet nog vermeld worden dat in Australië aan de harmonische samenwerking tussen de verschillende geheime diensten veel ontbrak. De Amerikanen voerden op de Philippijnen hun geheime acties

¹ Tekst van een telegram aan Helfrich, door van der Plas aan Koenraad voorgelegd, z.d. (a.v.). ² Telegram, 2 nov. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v.). ³ Nortier, p. 114.

uit geheel buiten het *Allied Intelligence Bureau* om en Kendalls *Secret Intelligence* onderhield nauwelijks contact met Chapman Walkers *Special Reconnaissance Department*. 'Er waren', zo citeert Nortier een bij laatstge-noemde dienst betrokken Australische majoor,

'diverse organisaties . . . verantwoordelijk voor wat men pleegt te noemen het *cloak and dagger*-werk. Volgens de beste tradities van hun vak hielden zij de geheimhouding hoog en dat vooral ten opzichte van elkaar. Elke organisatie probeerde tot het uiterste te voorkomen dat haar personeel contact onderhield met zuster-organisaties of te weten kwam wat deze uitvoerden. Werd men daarop betrapt, dan gold het als een doodzonde. Het woord 'zuster-organisatie' is in dit verband ook minder juist, want men beconcurrerde elkaar fel.'¹

Nefis III moest langs al deze klippen trachten te laveren. Misschien werd haar door kapitein van der Veen geleid opleidingscentrum te Cairns wel haar meest geslaagde onderdeel. Van der Veen had er eind '43 een staf van ruim twintig personen bijeen (onder wie tien Indonesiërs voor de corveediensten) – toen hij in februari '44 bij *Nefis III* hoofd werd van de sectie voor plannen en operaties, kon hij aan zijn opvolger, majoor Mollinger (voordien commandant van het Korps Insulinde), goede instructies en een deugdelijk oefenprogramma overdragen. Tijdens Mollingers bewind kwam er evenwel spanning in de verhouding tussen de Nederlanders en de Indonesiërs die als geheime agenten in opleiding waren (die spanning leidde er toe dat er 's nachts op de bomen in het oefenkamp anti-Nederlandse leuzen werden geschreven) – pas Mollingers opvolger, kapitein dr. J. V. de Bruyn (de midden '44 uit Nieuw-Guinea opgehaalde controleur), slaagde er in, een betere stemming te kweken.

★

Ons overzicht van de door *Nefis III* in de periode augustus '43-augustus '45 ondernomen operaties willen wij niet chronologisch maar geografisch indelen: wij beginnen met Nieuw-Guinea (en daar iets vroeger dan augustus '43), komen dan tot de overige eilanden van de Grote Oost, Celebes inbegrepen, vervolgen met Borneo en zullen eindigen met Java.

¹ A.v., p. 50-51.

Daarbij merken wij overigens op dat het chronologisch aspect niet geheel buiten beschouwing mag blijven. De *Nefis* was een onderdeel van het *Allied Intelligence Bureau* en dit *AIB* diende in het oog te houden, welke geheime operaties wenselijk waren met het oog op MacArthurs offensief. Dat offensief was het gehele jaar '44 door gericht op de Philippijnen – het gevolg hiervan was dat Java op de prioriteitenlijst van MacArthurs *Intelligence* onderaan stond; militaire inlichtingen met betrekking tot Java zouden pas in de loop van '45 voor MacArthur van groot belang worden. Natuurlijk, in civiele inlichtingen waren ook voordien zowel *Nefis I* als de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland (later: van Mook en zijn Raad van departementshoofden) geïnteresseerd maar om die in te winnen stelden de Amerikanen geen onderzeeboten ter beschikking.

★

In ons deel II a maakten wij melding van drie groepen die zich, toen de Japanners in april '42 op Nederlands-Nieuw-Guinea in het westen Fakfak en Babo en in het noorden Manokwari en Hollandia bezetten (zie kaart VII op pag. 189), in het binnenland handhaafden: een klein groepje bezuiden Hollandia, dat geleid werd door de commandant van de Veldpolitie te Manokwari, van Eechoud, en twee grotere groepen: een in het gebied van de Wisselmeren, dichter bij de zuidkust dus, geleid door de controleur van dat gebied, dr. de Bruyn, en een groep die uit Manokwari afkomstig was en die onder leiding stond van de commandant van het Knil-detachement ter plaatse, kapitein J. H. B. Willemsz Geeroms.

Van Eechoud en de zijnen werden, zoals wij in deel II a al vermeldden, in augustus '42 door een Amerikaanse *Catalina* opgehaald die op de Idenburg-rivier was geland (drie pogingen om met de oude *Dornier* van de MLD over de centrale bergketen van Nieuw-Guinea te komen, waren mislukt) en ook de lotgevallen van de uit Manokwari afkomstige groep beschreven wij al in het genoemde deel: zij leed, opgejaagd door de Japanners, soms ook door Papoea's, zware verliezen (Geeroms viel in april '44 in Japanse handen en werd onthoofd) – na twee-en-een-half jaar standhouden werden in oktober '44, enkele maanden nadat de Geallieerde en Nederlands-Indische autoriteiten het eerste bericht omtrent de aanwezigheid van de groep gekregen hadden, de negentien die bijeengebleven waren (veertien militairen onder bevel van sergeant

M. Ch. Kokkelink, één drager en vier burgers, onder wie een meisje), van een snel geïmproviseerd vliegveldje door de lucht naar het inmiddels bevrijde Hollandia gebracht. Daartoe was een *Nefis-party* gearachuteerd niet ver van het gebied waar het restant van de groep-Geeroms werd vermoed.

Over de groep-de Bruyn hebben wij hier méér te schrijven dan in deel II a: de *Nefis* heeft namelijk speciaal met háár intensieve bemoeienis gehad.

Die bemoeienis is vooral voortgevloeid uit het feit dat de Bruyn en de zijnen (zoals al in hoofdstuk I vermeld, beschikten zij over een zender) de enigen waren die door eigen verkenning of door berichten van Papoea's MacArthurs hoofdkwartier konden inlichten over de bewegingen der Japanners aan de zuidkust van Nieuw-Guinea, speciaal in het gebied benoorden de Aroe-eilanden. Van meet af aan werd dus gepoogd met de Bruyn in contact te blijven. In juni en juli '42 streek de *Dornier* van de MLIJ op een van de Wisselmeren neer – bij de eerste gelegenheid bracht kapitein Spoor een bezoek aan de Bruyns post, bij de tweede vloog de Bruyn, die een medische behandeling nodig had, naar Australië (hij werd tijdens zijn afwezigheid vervangen door de detachementscommandant van de Veldpolitie te Merauke, A. H. Hillen). In Australië trachtte de Bruyn vooral een betere radio-apparatuur te krijgen. Toen een Amerikaanse *Catalina* hem in november naar zijn post terugbracht, had hij twee draagbare radiotoestellen en een aantal postduiven bij zich.

In december '42 maakte hij een verkenningstocht naar de zuidwestkust, bij welke gelegenheid hij ontdekte dat de Japanners bezig waren niet ver van Kaukenau een klein vliegveld aan te leggen – hier werden later Japanse jagers gestationeerd die het luchtverkeer naar en van de Wisselmeren een hachelijke aangelegenheid maakten.

In de eerste maanden van '43 raakten de *Nefis* en de andere Nederlands-Indische instanties in Australië bezorgd over de positie van de groep aan de Wisselmeren. 'De Bruyn', schreef van der Plas midden april aan van Mook,

'kan zijn drie-en-vijftig man niet voeden. Wij hadden geen vliegtuig dat hen halen kon, konden hen niet geregeld voorzien. Hij heeft toen verzocht, acht-en-veertig man te evacueren. Zelf blijft hij met vijf man zwerven. Dit was zonder *Catalina* onmogelijk. Wij bedelden maandenlang, kregen niets.

De oude *Dornier* kan het niet meer! Eindelijk is een *Catalina* uit Ceylon gekomen; twee motoren moesten vernieuwd worden! Over enkele dagen kunnen zij gaan: ik ga mee . . . Maar intussen is het vliegveld bij Kaukenau, dicht bij de Wisselmeren, gereed gekomen; er staan *fighters*. Naar het noordoosten zijn wij

zwak en [onze] *fighters* kunnen er niet komen. De Japs hebben nu de meren grondig verkend en de Bruyn seinde gisteren: 'Het zal wel te laat zijn, wanneer ge komt!'¹

De riskante vlucht waarbij van der Plas meevloog, mislukte. Om buiten het bereik van de Japanse jagers te blijven moest de *Catalina*, gecommandeerd door luitenant-ter-zee eerste klasse W. O. P. R. Aernout, de Wisselmeren trachten te bereiken van het noorden uit, d.w.z. uit het gebied van de Geelvinkbaai en dan dwars over de bergketens van Centraal-Nieuw-Guinea. 'Dat betekende dus voortdurend vliegen boven de 5400 meter', vertelde van der Plas aan de Enquêtecommissie.

'Wij zaten in een tropenpakje op die hoogte en het vroom en sneeuwde. Wij kregen ijsafzetting. Toen wij op een gegeven ogenblik bij een opklaring zagen dat wij tussen de bergketenen vlogen, zei op mijn vraag: 'Hoe koerst u nu?' de lakonieke bestuurder: 'Waar het het minst donker is, daar is de minste kans om tegen een berg te vliegen.' Ik heb voor deze jongens de allergrootste bewondering.

... We hebben het niet kunnen halen; we hebben boven de Wisselmeren in de wolken rondgecirkeld en hebben enige malen in de zon gevlogen om het ijs kwijt te raken. Drie keer hebben wij getracht naar het zuiden te komen maar tegen zonsondergang werden wij zo sterk naar beneden gedrukt door de ijsafzetting, dat wij het moesten opgeven. Wij zijn ... na zonsondergang met veel geluk geland op de Rouffaer-rivier, die zeer gezwollen bleek en boomstammen meevoerde. Na een ellendige nacht, volgend op een miserabele dag, hebben wij onze voorraden overboord gezet om een betere kans te maken weg te komen en zijn wij weer met veel geluk opgestegen'² –

via Boven-Digoel vloog de *Catalina* naar Australië terug.

Een maand later waagde Aernout een nieuwe poging – nu vloog schout-bij-nacht Koenraad mee, wiens aanwezigheid door Aernout en zijn bemanning niet op prijs werd gesteld omdat hij met zijn gewicht (hij woog 95 kilo) het opstijgen van de op ca. 1750 meter hoogte liggende Wisselmeren (een hoogte waarop de motoren niet hun normaal vermogen konden opbrengen) zou bemoeilijken. Deze vlucht slaagde: het veruit grootste deel van de groep-de Bruyn werd geëvacueerd – de controleur zelf bleef met een korporaal-telegrafist, een tweede korporaal, zes man Indonesische Veldpolitie en één Timorese helper op post. Het was ove-

¹ Brief, 18 april 1943, van van der Plas aan van Mook. ² Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1359.

rigens de bedoeling geweest dat bij die vlucht ook een nieuwe *Nefis-party*, bestaande uit sergeant C. J. Overweel en vijf anderen, naar de Wisselmeren zou worden overgebracht – deze *party* had geweigerd uit Cairns te vertrekken omdat zij daar niet de gelegenheid had gekregen, zelf de uitrusting te controleren die zij mee zou krijgen, en omdat ook aan andere door Overweel gestelde redelijke voorwaarden niet was voldaan. Overweel en de zijnen waren bij hun opzet gesteund door kapitein van der Veen; trouwens, bij onderzoek was gebleken dat van de zender die de *party* mee moest krijgen, een weerstand was doorgebrand – in Cairns was reparatie niet mogelijk geweest.

De Bruyn moest zijn post aan de Wisselmeren in een van de laatste dagen van mei '43 wegens de nadering der Japanners verlaten. Hij trok toen, samen met een groep van twintig tot dertig Papoea's (zijn 'lijfgarde'), dieper de bergen in. Daar voegden zich eerst een Ambonnesse bestuursassistent van de zuidkust en daarna de Ambonnesse schrijver van een bestuurspost aan de Geelvinkbaai bij hem – beiden konden hem belangrijke gegevens meedelen die naar Australië werden doorgeseind.

Begin september '43 wierp een *Catalina* voorraden af, waaronder een nieuwe zender. 'Opnieuw', aldus Nortier, 'bleek de bevoorrading geen sterk punt van de *Nefis*-organisatie te zijn. De radio-accu's werden zonder accuzuur afgeleverd, de schoenen waren . . . onbruikbaar voor de modderige bergpaden.'¹ Latere afwerp-operaties leidden niet tot overeenkomstige klachten.

In februari '44 kreeg de Bruyn versterking: de *party*-Overweel daalde per parachute dicht bij de plek waar hij zich bevond. Deze *party* wist op eigen gelegenheid belangrijke gegevens over de Japanners aan de zuidkust en aan de Geelvinkbaai te verzamelen, kon begin juni '44 een overval uitvoeren op een vijftiental tegenstanders (Japanners en vroegere leden der Veldpolitie) en trok toen onder grote moeilijkheden naar het punt waar zij tegelijk met de *party*-de Bruyn zou worden geëvacueerd. Die evacuatie (handhaving van de *parties* had geen zin, nu de Amerikanen belangrijke punten op de noordkust al in handen hadden) vond plaats van het Hagersmeer af en werd door de twee Nederlandse *Catalina*'s uitgevoerd – de Bruyns 'lijfgarde' ging nu naar Australië en van deze Papoea's kwam later een deel terecht bij het Papoea-bataljon dat van eind '44 af in Hollandia werd gevormd.

★

¹ Nortier, p. 159.

De *Nefis* heeft ook nog andere operaties op Nederlands-Nieuw-Guinea uitgevoerd.

In de periode augustus-oktober '43 voerde een *party* onder leiding van adelborst H. P. Swart, waartoe een Nederlandse marconist en acht Indonesiërs van de Veldpolitie behoorden, van Boven-Digoel uit verkenningen uit in noordelijke richting.

Dan werd in september '43 door een *party*, bestaande uit de sergeant A. J. Tol, de marconist Schenau (dezelfde die in september '42 al had deelgenomen aan de eerste landing op Java, die mislukt was), zeven Indonesiërs en een Papoea-gids, met een logger van Merauke uit een verkenning uitgevoerd in noordwestelijke richting die enige nuttige gegevens opleverde.

Met dezelfde marconist en vier Indonesiërs voer Tol voorts in de periode februari-mei '44 opnieuw naar het noordwesten – een tocht waarbij het belangrijkste verkenningsdoel door motorpech niet kon worden bereikt.

Ambitieuzer was een project om twee *Nefis-parties*, een onder Swart, een onder luitenant R. F. de Bruïne, die van het Korps Insulinde afkomstig was, van de Idenburg-rivier uit een verkenning te doen uitvoeren teneinde na te gaan waarheen de Japanners zich na MacArthurs landing bij Hollandia (22 april '44) zouden terugtrekken – de bedoeling was, die groepen door de lucht te bevoorraden; hun basis in het oerwoud bij de Idenburg-rivier zou worden beschermd door een Knil-detachement van ca. zeventig militairen onder commando van van Eecloud. Samen met een door de *Felo* uitgezonden Australische *party* die onder de Papoea's propaganda moest maken (maar waarvan de leden de plaatselijke Papoea-taal niet bleken te spreken), werden de twee *Nefis-parties* eind maart '44 door twee *Catalina's* van het bivak aan de Idenburg-rivier uit op het van Rees-meer geland dat hemelsbreed ca. 40 km ten noordoosten van het bivak lag. Daar bereikten zij slechts met grote moeite de oever die moerassig was – eerst na drie dagen lopen waren zij op vaste grond. De drie *parties*, door een rivierdal moeizaam noordwaarts trekkend, raakten af en toe in gevecht met Japanse militairen die na de landing bij Hollandia westwaarts trachtten te ontkomen. Zij maakten op 21 mei contact met een Amerikaanse voorhoede die uit Hollandia het oerwoud was ingetrokken, gingen verder naar de kust en werden vandaar, in het bezit van nuttige gegevens, naar Hollandia afgevoerd.

In april '44 was het de 'K 15' die, nog steeds onder commando van van Boetzelaer, een *Nefis-party* aan land bracht in de buurt van Sorong op de westpunt van de z.g. Vogelkop. De *party* stond onder bevel van

sergeant G. de Lang, een Indische Nederlander, en bestond verder uit een sergeant-marconist, twee korporaals en drie Indonesische minderen. Zij moest weerberichten doorgeven, gegevens verzamelen over de scheeps- en vliegtuigbewegingen aan de noordkust van de Vogelkop en over dat gehele gebied inlichtingen bijeenbrengen welke MacArthur nodig had voor grootscheepse latere landingen (een plan waarvan slechts een klein deel behoefde te worden uitgevoerd) – men zou die taak kunnen vergelijken met die welke de Australische *coastwatchers* plachten uit te voeren.

Met een voorraad proviand voor drie maanden werd de Langs *party* op 23 april '44 ca. 30 km ten oosten van Sorong aan land gezet. Vandaar trok zij de heuvels in, waar zij op een hooggelegen punt een bivak vestigde. De *party*, van welke verscheidene leden door ziekten werden geplaagd, kon talrijke nuttige waarnemingen doorgeven. Zij werd midden juli door de 'K 14' onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse J. F. Drijfhout van Hooff (de 'K 15' was in onderhoud) in het nachtelijk duister opgehaald en kon, aldus Nortier, 'terugzien op een geslaagde missie.'¹

Op de Langs *party* volgde er in Nederlands-Nieuw-Guinea nog maar één: die welke tot taak kreeg, de overgebleven leden van de groep-Geeroms af te voeren. Deze *party*, geleid door de luitenant-ter-zee derde klasse Mohammed Abdoel Razak, telde verder een Europese korporaal, twee Europese marconisten en zes Indonesische militairen. Zij werd eind augustus boven een vlakte in de Vogelkop gearachuteerd (een van de Indonesiërs brak een been), kwam na ongeveer een maand in contact met Kokkelink en de zijnen en droeg er zorg voor dat dezen in oktober per vliegtuig werden afgevoerd. Korte tijd later kon Kokkelink zich in Brisbane, de nieuwe vestigingsplaats van de meeste Nederlands-Indische autoriteiten in Australië, bij Fresco, het hoofd van *Nefis III*, melden. 'De man', aldus deze in '83, 'zag er vreselijk uit; al zijn tanden waren weggerot of helemaal verdwenen en hij was enorm mager.'²

★

Ook met andere, zij het niet met alle operaties in het oostelijk deel van de Grote Oost had *Nefis III* in '44 en '45 succes.

¹ Nortier, p. 206. ² Aangehaald in a.v., p. 209.

Begin '44 werd besloten te trachten, van het kleine eiland Nila, een van de ten westen van de Tanimbar-eilanden liggende Damar-eilanden (zie kaart V op pag. 65), een vast steunpunt te maken voor alle *Nefis*-operaties.

Waarom op de Damar-eilanden en waarom op Nila?

Een van de andere Damar-eilanden is Seroea en daar had eind '43 de inheemse bevolking de bemanning van een Amerikaans vliegtuig dat er was verongelukt, geholpen met een prauw naar Australië terug te keren. 'Op verzoek van de Amerikanen werden namelijk', zo vertelde van der Plas aan de Enquêtemissie,

'de vliegtuigbemanningen uitgerust met een bevel aan de bevolking, op alle mogelijke wijzen bijstand te verlenen. Dat bevel was gedrukt op papier met de rood-wit-blauwe vlag en het Nederlandse wapen in top. Daarin werd in naam van de koningin gelast, de Geallieerde militairen alle mogelijke hulp te verlenen, en werd meegedeeld dat degenen die dit deden, een beloning zouden krijgen en degenen die het niet deden, zich schuldig maakten aan verraad. Ik heb hier mijn handtekening onder laten drukken. Iedere *crew* was uitgerust met deze papieren.'¹

De Japanners hadden garnizoenen op de Kei-, de Aroe-, de Tanimbar- en de Babar-eilanden (bij elkaar bijna tienduizend militairen) en grotere op Ambon en Ceram (ca. achttienduizend) alsmede op Timor (ca. negentienduizend) maar zij hadden de Damar-eilanden niet bezet. Vooral Ambon en Ceram waren belangrijke Japanse steunpunten en op Zuid-oost-Celebes lag de grote Japanse luchtbasis Kendari – kreeg men op de Damar-eilanden een vaste basis, dan zou het verzamelen van *intelligence* over de genoemde delen van de Grote Oost vergemakkelijkt worden en bovendien zou, zo werd gehoopt, zulk een basis een uitgangspunt kunnen zijn voor geheime operaties naar Java.

Er werden eind maart '44 twee *parties* met *Catalina's* naar Nila overgevlogen: een *party* van twee man (de Indonesische sergeant-marconist B. F. Pejoh en een Indonesische soldaat) die op het eiland de grondslag moest leggen voor een permanente inlichtingen-organisatie waarbij Indonesische prauwvaarders voor de berichten zouden moeten zorgen, en een *party* van vier man, geleid door van der Star (de man die in juli '42 van Java uit de Indische Oceaan was overgestoken naar Rodriguez), met bij zich de Haas (de man die in december '42 van Java uit Australië had bereikt) en vier Indonesische militairen – die tweede *party* diende

¹ Getuige van der Plas, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1364.

van Nila naar Seroea te gaan en daar vrijwilligers aan te werven voor de militaire dienst, eventueel bij *Nefis III*. Op Nila werden de twee *parties* en de aan hen toegevoegde Australische *Felo-party* ontvangen met een fluitorkest dat het Wilhelmus speelde (gebeurtenissen als deze zijn het geweest die de visie van van Mook en van der Plas op de opvattingen van de inheemsen op eilanden als Java en Sumatra scheefgetrokken hebben) – een tegenslag was dat van Babar een door de Japanners uitgeruste prauw verscheen die na een gevecht, hetwelk Pejoh het leven kostte, kon wegvaren en men moest toen aannemen dat het Japanse garnizoen op Babar gewaarschuwd zou worden. De eerste *party* en de *Felo-party* werden derhalve na een week opgehaald en het plan om van Nila een vast steunpunt te maken moest voorlopig worden opgegeven.

Op Seroea werd de *party* van de Haas (van der Star was op Nila gebleven) ook al met het Wilhelmus ontvangen, ‘kinderen’, aldus Nortier, ‘zwaaiden met rood-wit-blauwe vlaggetjes, overal betuigde de bevolking haar loyaliteit.’¹ De Haas had, rapporteerde hij, wel vijftig vrijwilligers kunnen meenemen maar in de *Catalina* was slechts plaats voor twaalf.

Nila werd niet uit het oog verloren. Nadat begin juli '44 eerst een Nederlandse *Mitchell* op Nila en Damar *kampongs* had gezien waar bij het rondcirkelen van het toestel de Nederlandse vlag werd gehesen, gingen eind van die maand op Nila twee *parties* aan land: een soort *Commando*-groep en een meer permanente *party* die uitsluitend uit Ambonnezen bestond. Er meldden zich in een week ruim honderdtachtig vrijwilligers aan. Een deel van de tweede *party* vloog spoedig naar Australië terug, een deel bleef: acht man, die regelmatig werden afgelost en zich gesteund wisten door eilandbewoners aan wie wapens waren uitgereikt. Ook werd de haven van Nila verbeterd, zodat Geallieerde patrouilleboten er gebruik van konden maken, en voorts werden van prauwbemanningen nuttige gegevens verworven over de Damar-eilanden en de Molukken en tenslotte ook over Timor. Tot het einde van de oorlog in de *Pacific* bleef Nila een waardevol steunpunt. Van der Plas zond er een civiel bestuurder heen, een militair opgeleide Gezaghebber. ‘We hebben’, vertelde hij aan de Enquêtecommissie,

‘de onderwijzers en andere beambten die twee jaar lang geen inkomsten gehad hadden, hun salarissen betaald . . . De Japanners hebben drie keer getracht met een motorbootje te landen, maar deze pogingen zijn steeds door de bevolking

¹ Nortier, p. 219.

afgeslagen. Bij twee van deze pogingen zijn alle Japanners omgekomen. . . Bewoners vooral van Seroea kwamen zo nu en dan naar Australië, bijvoorbeeld voor medische behandeling. Men heeft er ook personeel uitgehaald, niet veel, omdat de mannen daar nodig waren om te vechten¹ –

ook Seroea was een steunpunt geworden; hier werd in mei '45 de Australische *party* die zich in de tweede helft van '44 op het eiland had gevestigd, door een klein Knil-detachement vervangen.

★

In augustus en september '44 werden twee *parties* met Amerikaanse onderzeeboten naar Halmaheira resp. naar het eilandje Majoe (halverwege tussen Noord-Halmaheira en de noordoostpunt van Celebes) gebracht (zie kaart V op pag. 65). Van de eerste, die uit drie Indonesiërs bestond (dit was geen *party* van de *Nefis*) werd niets meer vernomen, de tweede, geleid door sergeant-majoor J. M. de Wit, constateerde dat zich op Majoe geen Japanners bevonden en kreeg na een maand, nadat de meegegeven marconist door een meer geschoolde was vervangen, radiocontact met Australië, zodat weerberichten en andere gegevens konden worden overgeseind. Midden januari '45 werd deze *party* door van een Japanse onderzeeboot afkomstige militairen aangevallen die evenwel hun actie niet doorzetten. Veiligheidshalve werd zij niettemin enkele dagen later met een *Catalina* opgehaald, zulks krachtens een bevel van de vertegenwoordiger van het *Allied Intelligence Bureau* te Hollandia – *Nefis III* wist er niets van en keurde de genomen beslissing af.

★

In februari '45 trachtte *Nefis III* dieper door te dringen in het Japanse machtsgebied: er werd een *party* van negen Indonesiërs, een marconist inbegrepen, met de 'K 15' naar een van de Soela-eilanden (deze liggen ten noordwesten van Boeroe, zie kaart V op pag. 65) overgebracht – twee van de Indonesiërs (twee vissers die kort tevoren door een Amerikaanse onderzeeboot waren opgepikt en nu vrijwillig terugkeerden) waren van het betrokken eiland afkomstig. Deze missie werd ter plaatse geannu-

¹ Getuige van der Plas, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1364.

leerd, toen aan de verkenningsgroep was gebleken dat de Japanners in de betrokken Indische wateren geen prauwvaart meer toestonden, zodat er geen *intelligence*-gegevens over Ambon en omgeving verzameld konden worden. Daarna werd Saparoea, een eiland ten oosten van Ambon, aangedaan maar ook hier wilde de *party* niet blijven – men had er geen zekerheid dat de Zuidmolukkers tot hulpverlening bereid waren.

Deze tocht was dus mislukt.

★

Er valt nog één actie uit dit oostelijkste deel van de Indische archipel te vermelden – geen actie van *Nefis III* overigens, maar een van de directeur-*Nefis*, Spoor dus, die ten deze handelde op verzoek van van der Plas.

Op het eiland Morotai, waar in september '44 MacArthurs strijdkrachten waren geland (zie kaart V op pag. 65), werd in februari '45 een brief ontvangen van de Sultan van Ternate, waarin deze om wapens verzocht. Tijdens een bezoek aan Morotai vernam van der Plas hiervan – hij was het die er na zijn terugkeer in *Camp Columbia* bij Spoor op aandrong, de Sultan, die hij in gevaar achtte, met zijn gezin in veiligheid te brengen. Spoor gaf vervolgens aan de Knil-kapitein L. D. J. Krol, die de *Nefis* op Morotai vertegenwoordigde maar op dat moment in *Camp Columbia* aanwezig was, opdracht om zo enigszins mogelijk de Sultan en zijn gezin van Ternate te evacueren. Krol keerde naar Morotai terug, waar de Amerikanen twee patrouilleboten en de Australiërs een mitrailleurploeg en een marconist ter beschikking stelden alsmede veertig geweren die uitgereikt zouden worden aan de bevolking van het kleine eiland Hiri, dat even benoorden Ternate ligt – de bedoeling was, van Hiri uit de actie te ondernemen. Toen Krol en de zijnen, onder wie zich ook enkele *Nica*-krachten bevonden, op Hiri waren aangekomen, werd een vertrouwensman van het *kampong*-hoofd op Hiri in de nacht van 9 op 10 april in een prauw naar Ternate gezonden met een door Krol opgesteld briefje. De Sultan stak onmiddellijk met zijn gezin naar Hiri over en werd vandaar, nadat een aanval van een eerste groep achtervolgende Japanners was afgeslagen (daarbij sneuvelden twee Australiërs en het *kampong*-hoofd van Hiri), via Morotai en Hollandia naar Australië getransporteerd, waar hij overigens als een teleurgesteld man aankwam: hij had verzocht dat Ternate op korte termijn zou worden bevrijd maar had inmiddels

vernomen dat dat niet het geval zou zijn. MacArthur had geen behoefte, het Japanse garnizoen op Ternate aan te vallen.

De zaak had een ongelukkige nasleep doordat een Molukker, Mel Ligae, die eerder op Morotai een van Krols helpers was geweest, besloot met een groep gewapenden (men denke aan de veertig geweren) op Ternate te landen om daar de Japanners te bestoken. Die landing vond eind juni '45 plaats – de groep kon zich op Ternate niet handhaven. Een week later, begin juli, ondernam zij een tweede poging en deze had in eerste instantie succes maar toen de Japanners midden juli versterkingen op Ternate hadden ontscheept, moesten Mel Ligae en de zijnen zich naar Hiri terugtrekken en ook van dit eiland, waar inmiddels ca. zeventuizend inheemsen van Ternate als vluchtelingen waren gearriveerd, werden zij, doordat de hun toegezonden hulp net niet op tijd arriveerde, spoedig verdreven. Zo was men er dus wel in geslaagd de Sultan van Ternate naar Geallieerd gebied over te brengen, maar de verdere acties hadden slechts aangetoond dat de Japanners vooralsnog in het betrokken gebied de sterksten waren.

'Het is duidelijk', zo schreef van der Plas eind juli aan Abdoelkadir, die inmiddels tot *Senior Officer Nica* was benoemd en zich in die functie op Morotai bevond,

'dat wij ons met Ternate in de soep gewerkt hebben, of liever dat de bevolking de leiding in handen genomen heeft en wij achteraan gehinkt hebben met zeer ongunstige gevolgen voor de strijd in Ternate-zelf die je kent. . . Hadden wij Ternate . . . bevrijd en waren wapens voldoende beschikbaar gekomen, dan was het Nederlandse gezag daar tegenover de Japanners zeer wel te handhaven geweest. Welk een morele tegenslag de mislukking van de Hiri-expeditie is, voel jij natuurlijk nog sterker dan ikzelf.'¹

★

Nog zijn wij wat de Grote Oost betreft, niet klaar: er rest Celebes.

Eind '44 besloot *Nefis III* een nieuwe poging te ondernemen om, na de eerste mislukking twee-en-een-half jaar eerder (de *party* van ir. Hees),

¹ Brief, 24 juli 1945, van van der Plas aan Abdoelkadir (ARA, Coll.-van der Plas, B 2).

een steunpunt op Celebes te krijgen, zulks in het gedeelte dat wel als 'Nederlands twaalfde provincie' was aangeduid: de Minahassa (zie kaart IV op pag. 61). Er werd een *party* gevormd, bestaande uit vijf Menadonezen, geleid door sergeant Manoppo – een van die vijf was de marconist. Haar opdracht was, militaire gegevens door te seinen, contact te leggen met guerrilla-groepen die zich, naar (ten onrechte) vermoed werd, nog steeds in de Minahassa ophielden, en namen te verzamelen van invloedrijke personen die als leiders van toekomstige verzetsbewegingen zouden kunnen optreden. Er werd aan de *party* gezegd dat zij zich bij dit alles niet van de inheemse bevolking moest isoleren maar juist aanraking met haar moest zoeken – vertrouwd werd dat zij voldoende steun zou vinden.

De 'K 15' bracht Manoppo's *party* naar Celebes. Zij werd er op 11 januari '45 op de noordoostpunt van de Minahassa bij het eiland Lembeh met de gebruikelijke rubberboten aan land gezet voor een eerste verkenning en werd de volgende ochtend ontdekt door vijf Menadonezen die zeiden dat daags daarna in de betrokken streek een Japanse politiepatrouille werd verwacht. Er werd naar een andere landingsplaats gevaren, iets verder zuidelijk – daar, t.w. in de Djikabaai, ging de *party* op de 15de aan land. Drie dagen lang bleef zij er de omgeving verkennen. Vervolgens trok Manoppo alleen en in burgerkleding naar het hoofd van een nabije *kampong* – hij werd door deze prompt aan de Japanners uitgeleverd (die hem in juli executeerden). De overige *party*-leden, gealarmeerd door het feit dat hun leider niet was teruggekomen, hielden zich ruim tien dagen schuil; zij werden op 31 januari, daags nadat zij met hun radio gerapporteerd hadden dat Manoppo was verdwenen en dat zij er geen heil in zagen in de Minahassa te blijven, door een *Catalina* opgehaald – de *party* kwam slechts met enkele weinig belangrijke locale gegevens terug.

Na haar terugkeer constateerde een der Nederlandse officieren van het opleidingskamp te Cairns dat de aan de *party* meegegeven burgerkleding gloednieuw was en van een in de Minahassa niet gebruikelijk type, dat van de rubberboten (alle kanariegeel en dus zeer opvallend) één lek was en één een defect ventiel had, dat de meegegeven kijker verweerde lenzen had, dat de meegegeven zender diverse gebreken vertoonde, dat van de vijf aan de *party* verstrekte ransels drie tot op de draad versleten waren en dat een deel van de meegegeven munitie niet deugde voor de pistoolmitrailleurs waarmee de *party*-leden waren uitgerust.

★

Ook over Borneo kunnen wij kort zijn.

In verband met MacArthurs plan om in mei '45 op Tarakan (zie kaart IX op pag. 268) te landen besloot *Nefis III* in januari, met een vliegboot van Morotai uit een *party* op de kust van Borneo aan land te zetten, ca. 90 km bezuiden Tarakan, zulks met de bedoeling om vandaar uit bij inheemsen gegevens over het door de Japanners zwaar versterkte olie-eiland in te winnen. De *party*, gecommandeerd door luitenant O. L. Drijber, bestond verder uit drie Europese militairen (onder wie opnieuw marconist Schenau) en vier Indonesische.

Het uitgezochte punt bleek op 12 januari bij een voorverkenning onbewoond en dus niet geschikt te zijn. Drijber en de zijnen lieten zich vervolgens op de 13de 20 km verder noordelijk afzetten bij een verlaten *kampong*. Daar werd de uitrusting uitgepakt, hetgeen Drijber (een man die zich kras placht uit te drukken) later in zijn verslag deed schrijven: 'Niets klopt, alles is op de meest onlogische manier verpakt. Zeep bij de biscuits, heerlijk! . . . Wie heeft in godsnaam die blikken ingepakt? Het kon eenvoudig niet stommer. *Wein, Weib und Gesang in Camp Columbia*, dus geen *common sense*.'¹

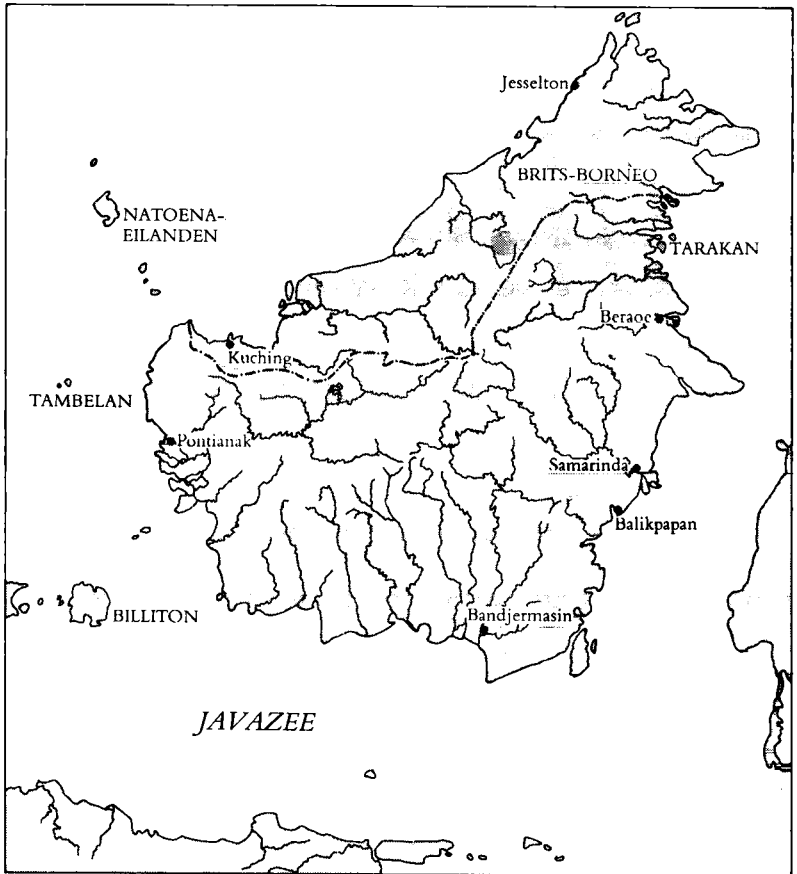
Van het landingspunt uit werd spoedig contact opgenomen met het hoofd van een nabije *kampong* die wèl bewoond was; daar bevonden zich (van Celebes afkomstige) Boeginezen die Drijber de indruk gaven dat op generlei medewerking van hen of andere inheemsen te rekenen viel. Zijn *party* werd derhalve elf dagen na de landing met een *Catalina* opgehaald. Zij had toen wel enkele militaire gegevens bijeen, o.m. over de sterkte van het Japanse garnizoen op Tarakan, door haar geschat op hoogstens drieduizend man – een iets te hoge schatting: het waren er in werkelijkheid een-en-twintighonderd.

★

Wij komen nu tot het belangrijkste eiland, Java, en willen er dan eerst aan herinneren dat alle daar ondernomen geheime operaties in '42 en '43 niets hadden opgeleverd. In september '42 was de eerste *party*, welker zender in de golven was verdwenen, na een dag naar de onderzeeboot teruggekeerd die haar had afgezet. Vervolgens waren aan land gezet: in november '42 de *party* van Bergsma (*Tiger I*) en die van Brocx (*Tiger II*),

¹ Aangehaald in Nortier, p. 269.

DE GEHEIME DIENSTEN

IX. Borneo

In rood: namen van eilanden die een rol hebben gespeeld in de van Australië uit ondernomen geheime operaties

in februari '43 de Menadonees Lapod (*Tiger III*), in mei '43 Soejitno (*Tiger IV*) en de marconist van Brocx, Oentoeng (*Tiger V*), en tenslotte in augustus '43 de man die na drie dagen naar de 'O 21' had moeten terugkeren, Srinojo (*Tiger VI*). Het enige dat men van al deze geheime agenten na hun inzet had ontvangen, waren een of twee telegrammen van Bergsma geweest (die in het eerste *c.q.* tweede meegedeeld had dat hij zijn zender had vernield) en voorts de misleidingstelegrammen die de Japanners in de periode september-december '43 met gebruikmaking van Oentoengs noodcode hadden uitgezonden — ook was op de afgesproken ontmoetingsplaatsen nimmer een geheime agent verschenen. Wat in werkelijkheid met hen allen was geschied (en met de twee bedevaartgangers die Kendalls dienst had uitgezonden), was evenwel in Australië niet bekend — *Nefis III* gaf de hoop niet op dat enkelen hunner zich nog in vrijheid bevonden.

Er werden in dat laatste oorlogsjaar door *Nefis III* zes pogingen ondernomen om geheime agenten op Java in te zetten; vijf zijn mislukt en de zesde is afgebroken. Van die zes pogingen zijn de laatste vijf ondernomen in samenwerking met MacArthurs *Intelligence* die Java toen weer hoog op de prioriteitenlijst had geplaatst; voor de eerste gold dat niet: dat was een actie die *Nefis III* op verzoek van en in samenwerking met van der Plas ondernam — een actie waartegen MacArthurs *Intelligence* geen bezwaar had, omdat er geen onderzeeboot voor moest worden afgestaan.

Die eerste poging beschreven wij al in ons vorige deel: de Haas ('de beste man die wij hadden', aldus later Brouwer, hoofd van *Nefis III*¹), twee sergeanten van het Knil: de Javaan Soeprapto en de Ambonnees Tahaparij, en nog vijf andere Indonesische Knil-militairen voeren eind '44 met een prauw van Nila naar het (door de Japanners niet bezette) eiland Satengar, een van de benoorden Soembawa liggende Paternoster-eilanden, en vandaar naar Panaroekan, een haventje op Oost-Java, aan Straat Madoera — de Haas en Soeprapto gingen daar op 7 november aan land. Tahaparij voer met de prauw naar Satengar terug — hij zou trachten, eind december '44 of eind januari '45 de Haas en Soeprapto op te halen maar die twee pogingen mislukten door de weeromstandigheden, trouwens: de Haas en vermoedelijk ook Soeprapto waren toen al gearresteerd. *Nefis III* en van der Plas hadden hun zes opdrachten verstrekt: zij moesten hulp geven aan mogelijke illegale organisaties, onderduikplaatsen zoeken voor geheime agenten die op hen zouden volgen, personen vinden die

¹ Getuige L. Brouwer, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1503.

bereid zouden zijn met de *Nefis* in contact te treden, militaire gegevens verzamelen, inheemse bestuursambtenaren inlichten over de oorlogssituatie en, zo mogelijk, hulp geven aan krijgsgevangenen en geïnterneerden. De missie mislukte: op grond van de inlichtingen van een hoge Indonesische bestuursfunctionaris kon de *Kenpeitai* de Haas ongeveer een week na zijn aankomst arresteren en het meest waarschijnlijke is dat Soeprapto kort na de Haas door het verraad van een *dessa*-hoofd de Japanners in handen viel. Soeprapto is vermoedelijk in gevangenschap overleden, de Haas is geëxecuteerd.

De tweede poging kende twee onderdelen: op een punt niet ver van Tjilatjap zou een door de 'K 15' overgebrachte verkenningsgroep onder luitenant de Bruïne ontscheept worden ten behoeve van, aldus de instructie, 'het oplichten en meevoeren naar Australië van een persoon die door zijn positie en/of kennis en ontwikkeling verondersteld wordt waardevolle inlichtingen over de vijand en de op Java heersende toestanden te verschaffen'¹, en als die persoon gevonden en meegevoerd was en aan boord van de 'K 15' zijn eerste inlichtingen had gegeven, zou een *party* van twee geheime agenten voor een langer verblijf aan land worden gezet: sergeant P. F. Reintjes ('een lichtgekleurde Indische jongen', schrijft Nortier²) en een matroos-marconist, eveneens een Europeaan. De aan Reintjes gegeven opdracht vloeiende voort uit MacArthurs plan om, nadat Tarakan en Balikpapan veroverd waren, vandaar en van zuidoost-Borneo uit tot een grote landing op Java's noordkust over te gaan (een plan dat in april '45 door de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* zou worden geannuleerd maar waarvan MacArthur toen bleef hopen dat hij er alsnog verlof toe zou krijgen). Reintjes moest namelijk gegevens verzamelen over de Japanse kustverdediging in het gebied van Rembang tot Soerabaja (zie kaart III op de pag.'s 58–59), voorts informatie inwinnen over guerrilla- en andere subversieve activiteiten en tenslotte (wij maakten er eerder in dit hoofdstuk al melding van) op de 12de van elke maand om half een 's middags voor de rechtervleugel van het hoofdpstkantoor te Soerabaja uitzien naar een zich onder de linkeroksel krabbende Menadonees: Lapod, de man van *Tiger III*.

Noch de verkenningsgroep van de Bruïne, noch Reintjes en zijn marconist konden ontscheept worden: er stond op Java's zuidkust een zo hoge branding dat de 'K 15' op 5 maart '45 onverrichterzake naar Australië moest terugkeren.

Vervolgens was het (derde poging) in april '45 de 'K 14' die onder

¹ Aangehaald in Nortier, p. 281. ² A.v., p. 280.

commando van luitenant-ter-zee eerste klasse J. Smith met een nieuwe *party* naar Java voer, ditmaal naar de noordkust. Van die *party* maakte de eigenaar van een inheems zeilschip deel uit, *hadji* Tahib, een Madoerees, wiens vaartuig enige tijd tevoren door een Geallieerde onderzeeboot tot zinken was gebracht, die met de andere opvarenden naar Australië was meegenomen (hij had een waardevolle hoeveelheid nummers van op Borneo, Celebes en Java verschijnende dagbladen alsmede zeven nummers van het maandblad *Djava Baroe* ('Nieuw Java') bij zich) en zich daar tot hulp aan de *Nefis* bereid had verklaard; hij had de *Nefis* kunnen inlichten over de controlemaatregelen die de Japanners ten aanzien van de scheepvaart toepasten. De *party* stond onder leiding van sergeant H. Brouwer, een donkergetinte Indische Nederlander, en er maakten verder nog twee Europeanen deel van uit: een tweede sergeant, J. H. M. Arroo, eveneens een donkergetinte Indische Nederlander, en een marconist, J. M. R. van den Bijl. De *party* had als opdracht militaire inlichtingen te verzamelen speciaal over de Japanse kustverdediging bij Rembang, gegevens in te winnen over guerrilla- en andere ondergrondse activiteiten en de namen en adressen door te geven van belangrijke, dicht bij de kust wonende personen, die door *raiding-parties* van hun bed zouden kunnen worden gelicht; zij moest tenslotte prauwvaarders trachten te vinden die bereid zouden zijn, andere geheime agenten op zee aan boord te nemen teneinde hen naar Java over te brengen. De *party* had een uitrusting meegekregen die ca. 1500 kg woog – die moest ergens worden opgeslagen.

Op 6 mei werd die uitrusting op een onbewoond eilandje even ten oosten van Madoera verborgen (men zou dus, zo vaak als nodig, met een prauw naar dat eilandje moeten varen) en vervolgens werd de *party* de volgende dag even bezuiden Kangean (zie kaart III op de pag.'s 58–59) op een ander eilandje ontscheept, waar *hadji* Tahibs schoonvader woonde. Van der Plas had gezegd dat de inheemse bevolking van de Kangean-groep bij uitstek betrouwbaar was – gehoopt werd dat de *party*-Brouwer op het eilandje waar zij was ontscheept, met weinig moeite een prauw zou vinden.

Van deze verwachtingen kwam vrijwel niets uit.

De enige die na de oorlog terzake iets kon verklaren, was *hadji* Tahib. Volgens hem had de *party* van Brouwer een prauw gekocht waarmee zij naar Kangean was gezeild, en had zij daarheen ook de op het kleine eilandje verborgen uitrusting overgebracht maar zij had zich overigens op Kangean moeten schuilhouden en was in juni, nadat Tahib zelf zich van haar had losgemaakt, door het inheemse districtshoofd (die zijnerzijds

ingelicht was door een houthakker met wie Brouwer contact had opgenomen om levensmiddelen te krijgen) aan de Japanners verraden. Van den Bijl zou door hen zijn geëxecuteerd en Brouwer en Arroo zouden door inheemsen zijn vermoord.

Precies dezelfde opdrachten als aan de *parties* van Reintjes en Brouwer werden (vierde poging) gegeven aan een *party* die op 6 juni '45 door de 'K 15' werd ontscheept op de 'bult' van Midden-Java, ten noordoosten van Semarang. Deze *party* bestond uit drie Indonesiërs en werd geleid door een Javaan, Raden Abimanjoe. Nadat afgesproken was dat zij, als er onraad dreigde, op de avond van 7 juni weer op het afzetpunt aanwezig zou zijn, ging zij aan land met een zender, twee blikken met diverse uitrustingsstukken en schoppen voor het graven van een hol. Zij bleek midden in de Japanse kustverdedigingswerken terechtgekomen te zijn, ontliet vier patrouillerende leden van de *Seinendan* (de Japanse arbeidsdienst) maar raakte, toen het licht geworden was, in gevecht met twee Japanse burgers die beiden uitgeschakeld werden – het gevecht werd, aldus Nortier, 'bijgewoond door vier Javanen die . . . geen hand uitstaken.'¹ De *party* liet zich in de nacht van 7 op 8 juni weer aan boord van de 'K 15' brengen. 'Ik had besloten', aldus Abimanjoe in zijn verslag, 'me te laten evacueren omdat we nergens onze *barang*' (bagage) 'konden verbergen en omdat we door de bevolking gesignaleerd waren.'² De bedoeling was dat zijn *party*, als de eerste landing mislukte, op een in de Javazee liggende eilandengroep zou worden afgezet om vandaar met een prauw naar Java te varen, maar Abimanjoe, wie de moed in de schoenen was gezonken, zag daar geen heil meer in. Desondanks voer de 'K 15' naar de betrokken eilandengroep waar zich geen Japanners bleken te bevinden. 'Iedereen', aldus de *Nefis*-officier die meegevaren was, 'leek tevreden met de terugkeer van de *Blanda*'s'³, maar de inheemse bestuursambtenaar, een assistent-*wedono*, met wie gesproken werd, maakte niet de indruk bereid te zijn om steun te verlenen aan het inbrengen van een *party* op Java. De assistent-*wedono* en zijn schrijver werden naar Australië meegenomen (alook kopieën van stukken uit hun administratie), maar overigens leverde de vierde poging niets op.

De vijfde hield in dat een *party* zou worden uitgezonden om met onderluitenant de Haas op Satengar (wellicht was hij daar inmiddels gearriveerd) en eventueel op Java contact op te nemen. Deze *party* bestond uit vier Indonesiërs en als leider trad sergeant Tahaparij op, de Ambonnees, die eerder met de Haas naar Satengar was gevaren; tot de

¹ A.v., p. 287. ² Aangehaald in a.v., p. 288. ³ A.v., p. 289.

party behoorde nog een tweede deelnemer aan die tocht, G. Noessij. In tegenstelling tot de *party* van de Haas had die van Tahaparij een marconist met zender bij zich.

Tahaparij en de zijnen werden in de nacht van 7 op 8 juni door de 'K 14' op Satengar afgezet. De Haas was er niet, maar zij hoorden, rondvarend met een prauw, op een van de eilanden beoosten Madoera dat de Haas en Soeprapto nog in actie zouden zijn. In de nacht van 18 op 19 juni gingen zij even benoorden Sitoebondo, dicht bij Java's noordoostpunt dus, aan land — zij konden niemand vinden die tot hulp bereid was. Dus zeilden zij naar Satengar terug, waar de andere *party*-leden inmiddels zes bij hen door de inheemsen afgeleverde Japanse schipbreukelingen in handen hadden gekregen, van wie zij drie hadden doodgeschoten. De andere drie werden in juli, toen de 'K 15' Satengar aandeed, aan deze onderzeeboot meegegeven — toen Japan capituleerde, bevond de *party* van Tahaparij zich nog steeds op het eiland.

Nu de zesde en laatste poging.

Deze *party*, bestaande uit de luitenants de Bruïne en van der Star, een Europese sergeant-majoor en een Indonesische korporaal, was na de opleiding te Cairns nog extra geoefend door de Amerikanen, tot wier Zesde Leger speciale verkenningseenheden behoorden, de z.g. *Alamo Scouts*.¹ De bedoeling was dat die *party* de eerste zou zijn van een reeks waarmee men van Darwin via Nila bases zou oprichten op acht eilandjes resp. eilandengroepen benoorden de Kleine Soenda-eilanden, zodat men van Australië tot Java *stepping stones* zou krijgen op afstanden welke door patrouilleboten konden worden afgelegd. *Nefis III* zou bij dit alles samenwerken met Chapman Walkers *Special Reconnaissance Department*²

¹ In de geheime Amerikaanse militaire telegrammen werd het Amerikaanse Zesde Leger met het woord 'Alamo' aangeduid. ² Behalve *Nefis III* heeft ook Kendalls dienst geheime operaties in Nederlands-Indië ondernomen die, schijnt het, vooral bedoeld waren om militaire gegevens te verzamelen. Of de *Nefis* van die operaties weet had, is ons niet bekend en onze gegevens terzake zijn vermoedelijk onvolledig. Een in '54 door een Nederlander, T. M. van Lookeren Campagne, opgesteld rapport: 'Geheime operaties Nederlands-Indië, z.g. *commando*-operaties (1942-1945)' (IC, 59 997) vermeldt dat met Amerikaanse onderzeeboten de volgende operaties zijn uitgevoerd: in maart '45 werden twee geheime agenten op een eiland in de Javazee aan land gebracht die beiden in Japanse handen vielen, en werden vier geheime agenten op Lombok, twaalf aan de oostkust van Brits-Noord-Borneo en twee op een klein eiland in de Javazee afgezet (die twee keerden terug met vijf Indonesiërs); in mei vond één *special operation* op de noordkust van Java plaats en werd op een ander punt op de noordkust een geheime agent aan land gebracht; in juni werden twee geheime agenten op de noordkust van Java afgezet en in juli vier 'bij Chewar' op Java (niet

– *Nefis III* kreeg, van Nila uitgaand, van oost naar west Damar, Goenoeng Api (de ‘Vuurberg’, een onbewoonde vulkaan benoorden Timor), de Tijger-eilanden (benoorden Flores), de Postiljon-eilanden (benoorden Soembawa) en Bawean voor haar rekening.

Als inleiding tot deze operaties werd eerst op 12 juni '45 een groep Knil-militairen onder bevel van onderluitenant H. P. G. van Haren op Damar aan land gezet met een van Nila afkomstige logger. Vervolgens kwam daar op 14 juni de Bruïne's *party* met een *Catalina* aan. De Goenoeng Api bleek in juli als *stepping stone* ongeschikt: de vulkaan rees steil uit zee op en er kon nergens een opslagplaats worden aangelegd. Een ander eiland, ca. 250 km verder westelijk, bleek eveneens ongeschikt.

Zover was deze poging om Java te naderen gevorderd, toen *Colonel* Roberts, de *Controller* van het *Allied Intelligence Bureau*, op 20 juli aan de *Nefis* deed weten dat het gehele *stepping stones*-project was geschrapt in verband met de waarschijnlijkheid dat Java, Borneo en de Grote Oost uit MacArthurs gezagsgebied zouden worden gelicht en aan dat van Mountbatten toegevoegd.

★

Toen die toevoeging op 15 augustus een feit werd, had de *Nefis* in bijna drie-en-een-half jaar oorlogvoering op Java niets kunnen bereiken. Wel is na de oorlog door enkelen op Java beweerd, o.m. door ir. A. G. Koops Dekker die wij al in ons vorige deel noemden, dat zij geruime tijd met Australië in radiocontact hadden gestaan en aldus onder meer bombardementen op belangrijke doelen hadden kunnen uitlokken¹, maar al deze beweringen vinden geen enkele steun in wat van de *Nefis* aan gegevens

duidelijk is, welke plaats daarmee werd bedoeld). Begin augustus werden geheime agenten uit de streek van Kendari opgehaald en vond een geheime operatie op een eiland in de Javazee plaats en in de periode 9-11 augustus vernielde een *Commando*-ploeg het Japans radiostation op de Tambelan-eilanden, bewesten West-Borneo. Men ziet: verscheidene van die operaties hebben kennelijk in verband gestaan met MacArthurs plan om op Java te landen.

¹ Het uitgebreidst relaas terzake vindt men in het ongedateerde verslag van een (onbekende) Ambonneser sergeant die beweerde lid te zijn geweest van Koops Dekkers illegale groep, welk verslag in het in 1960 verschenen werk *Nederlands-Indië onder Japans bezetting. Gegevens en documenten over de jaren 1942-1945* is afgedrukt op de pag.'s 441-45.

bewaard is gebleven. In elk geval bevond zich op de dag waarop Soekarno en Hatta in Batavia de Republiek uitroepen, op heel Java geen enkele geheime agent van de *Nefis* en stond er ook verder niemand in verbinding met de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië.

Slot

In tegenstelling tot wat het geval is geweest met het geheime werk dat in de Tweede Wereldoorlog van Engeland uit in bezet Nederland is ondernomen, heeft de Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' van de Tweede Kamer aan het van Australië en Ceylon uit in bezet Nederlands-Indië ondernomen geheime werk niet diepgaand aandacht besteed. Zij heeft er wel een vrij groot aantal getuigen over verhoord¹ maar kon te weinig stukken verzamelen om dieper op hun verklaringen in te gaan. Op fouten die aan Nederlandse kant zijn gemaakt, heeft zij niet de vinger gelegd – zij heeft zich in haar conclusies beperkt tot slechts één nogal voor de hand liggende constatering, namelijk 'dat de inheemse bevolking de arbeid van de *parties* wel zeer heeft bemoeilijkt en dat daardoor de resultaten van het werk der geheime diensten in ongunstige richting zijn beïnvloed.'² 'Telkens weer bleek', zo lichtte zij die constatering toe, 'dat Java praktisch ontoegankelijk was, terwijl het juist voor de Nederlanders van groot belang was, inlichtingen over de toestand aldaar te verkrijgen.' Dit is, menen wij, juist. 'De Buitengewesten', zo ging de commissie verder, 'waren beter toegankelijk. De *parties* daarheen hebben zich over het algemeen goed staande kunnen houden.' Dit is, menen wij, onjuist: van 'staande houden' is immers slechts sprake geweest in enkele streken van Nederlands-Nieuw-Guinea, van eind juli '44 af op Nila, van mei '45 af op Seroea en, in de allerlaatste fase van de oorlog, op Satengar en op Noord-Sumatra, maar tot dat 'zich staande houden' is het, wat de Buitengewesten betreft, verder nergens gekomen:

¹ Achttien voor de periode tot 15 augustus '45, te weten op de algemene beleidssector: van Mook, Helfrich en Warners; over Ceylon: van Deinse, Mollinger, Pel, Wingender, Sisselaar en Lefrandt; over Australië: van der Plas, van Hoogstraten, Coster, Koenraad, Salm, Brouwer, Fresco en van Eechoud; over de onderzeeboot-operaties: van der Kun. De commissie heeft dus het vierde hoofd van *Nefis III*, Berts, en van der Veen, die tenslotte hoofd werd van de afdeling plannen en operaties van *Nefis III* niet verhoord en evenmin Quéré – deze laatste, die om medische redenen de marine had verlaten, woonde in de tijd waarin de Enquêtecommissie haar onderzoek deed, in Australië. ² *Eng.*, dl. VIII a, p. 572.

niet op de rest van Sumatra, niet op Borneo, niet op Celebes, niet op de Kleine Soenda-eilanden, niet op de Molukken.

Tenslotte schreef de commissie over de *parties*: 'Hun werk op Nieuw-Guinea en de andere gebieden waarover de Geallieerde opmars liep' (dit waren Morotai, Tarakan en Balikpapan) 'is voor de Geallieerde oorlogvoering van groot belang geweest' (wij lezen liever: van enig belang). 'Voor direct Nederlandse belangen hebben zij echter weinig kunnen doen.' Accoord.

Aan deze weinigzeggende, ten dele onjuiste conclusies van de Enquêtecommissie (zij zijn mede bepaald door één Amerikaanse publicatie¹) valt nog wel iets toe te voegen.

¹ Wij bedoelen het in '54 verschenen werk *MacArthur, 1941-1951*, geschreven door het hoofd van de *Intelligence*-afdeling van MacArthurs hoofdkwartier, *Major-General Charles A. Willoughby*, in samenwerking met de publicist John Chamberlain. In dat werk wordt een veel te gunstig beeld gegeven van de resultaten die de door ons genoemde geheime diensten (diensten met welke Willoughby geen directe bemoeienis had gehad) zouden hebben bereikt. In de door de Enquêtecommissie geciteerde passage uit het vermelde boek (*Enq.*, dl. VIII a, p. 540-1) wordt terzake gezegd: 'A total of 30 projects were undertaken by the Dutch Section' (Mott-Quérel en *Nefs III* hebben er in werkelijkheid 36 ondernomen). 'More than one third of these projects had to be written off as 'lost or captured'' (om precies te zijn: 16 van de 36). 'On the credit side is a record of nineteen parties' (volgens onze becijfering: 21) 'having obtained considerable information primarily of importance to the Dutch' (informatie evenwel, uitsluitend over het oostelijk deel van de Grote Oost en over Tarakan, niet over Java, Borneo, Celebes, de Kleine Soenda-eilanden en de zuidelijke Molukken).

Dan werd over het werk van Kendall gezegd: 'A very specialised unit called *Secret Intelligence Australia (SIA)*' (bedoeld wordt de *Section Secret Intelligence* van het *Allied Intelligence Bureau*) 'was organised to deal with subversion. Some of its more interesting operations were concerned with the introduction of native Moslem priests' (de Islam kent geen priesters, bedoeld worden: bedevaartgangers) 'into Indonesia and elsewhere. The real purpose was to collect intelligence, but it also contributed to maintaining Islamic solidarity to offset the current racial propaganda' (voorzover ons bekend, zijn slechts twee van Kendalls bedevaartgangers op Java aan land gebracht, van wie in het geheel niet vaststaat dat zij er iets hebben bereikt). 'Secret Intelligence Australia assisted in the development of a Celebes coast-watcher net' (beide door *Nefs III* op Celebes ondernomen geheime operaties zijn een mislukking geworden); 'other parties operated in the Banda Sea Area' (dat is juist). 'SIA communications were operated in conjunction with the efficient Netherlands net. The group succeeded in establishing five excellent weather reporting stations in the hostile Java area. One operated off Soerabaja, in the east' (hiermee werd de party op Satengar bedoeld), 'while another covered the Sunda Straits between Java and Sumatra' (daaromtrent is ons niets bekend); 'three others were on perimeter islands' (inderdaad, er waren parties op Nila, Seroea en Portugees Timor, maar die waren ver van de 'hostile Java area' verwijderd).

In dit overzicht zijn dus de operaties van *Nefs III* en die van Kendalls dienst in

CONCLUSIES VAN DE ENQUÊTECOMMISSIE

Om te beginnen willen wij er dan op wijzen dat het werk van geheime diensten werk is van een bij uitstek gespecialiseerd karakter. Slechts weinigen hebben de geschiktheid voor het geven van leiding. Die geschiktheid alléén (waarbij aandacht voor het kleinste detail een allereerste vereiste is) is niet voldoende – men moet ook ervaring hebben. Over het algemeen ontbrak die ervaring aan Nederlandse kant, ook in Londen. Er werden van daaruit geheime agenten gezonden naar bezet Nederland, maar onder hoe grote moeilijkheden het geheime werk daar moest worden verricht, was lange tijd in Londen onbekend. Het is dan ook geen toeval geweest dat de Nederlandse geheime diensten pas bevredigend zijn gaan functioneren nadat hun leiding was toevertrouwd aan Engelandvaarders die in bezet gebied diep in het illegale werk hadden gezeten: op de sector van de *Intelligence* eind '42 (pas na twee-en-een-half jaar bezetting dus) aan de kapitein (later majoor, nog later luitenant-kolonel) van het Knil dr. J. M. Somer, op de sector van *SOE* begin '44 (pas na bijna vier jaar bezetting) aan de Haagse inspecteur van politie majoor F. J. Klijzing.¹

Onder diegenen die Indië tijdig hadden kunnen verlaten, bevond zich slechts één die persoonlijk en op een belangrijke post grote ervaring bezat op het gebied van de *Intelligence*: Lovink, die als hoofd van de Dienst der Oost-Aziatische Zaken de Japanse spionage had bestreden en nauw met de Britse, Amerikaanse en Franse *Intelligence* had samengewerkt. Hij is evenwel niet in Australië gebleven en daarheen ook niet teruggekeerd. Geen van diegenen die daar of op Ceylon aan Nederlandse kant leiding gaven aan het geheime werk, kan men als een geschoolde kracht beschouwen – Brouwer, Quéré's opvolger als hoofd van *Nefs III*, was een uitnemend kryptograaf, maar de kryptografie is slechts één facet van de vele die bij het voorbereiden en uitzenden van geheime agenten een rol spelen. Voor alle overigen die ten aanzien van die voorbereiding en uitzending op posten van verantwoordelijkheid stonden (op Ceylon de Nederlandse vertegenwoordigers in de *Anglo-Dutch Country Section*, suc-

één adem genoemd – wij achten het begrijpelijk dat de geciteerde passage op de Enquêtecommissie indruk heeft gemaakt. Overigens is in de in '82 verschenen beste Australische publicatie terzake, D. M. Horner's werk *High Command. Australia and Allied Strategy 1939-1945*, over *Nefs III* geschreven dat het '*never a successful unit*' was. (p. 239).

¹ Hoofd van het met de *Dutch Section* van *SOE* samenwerkende Bureau Bijzondere Opdrachten was generaal-majoor J. W. van Oorschoot, maar de feitelijke leiding berustte bij Klijzing.

cessievelijk Mollinger, Pel en Wingender, en hun adviseur van Deinse, in Australië successievelijk Quéré, Brouwer, Fresco en Berts), geldt dat het geheime werk nieuw voor hen was. Geen hunner kende bovendien persoonlijk de omstandigheden waarin in bezet Indië gewerkt zou moeten worden – de enige die die ervaring wél bezat, zij het slechts uit een periode van enkele maanden, was van der Veen, maar deze kreeg pas in '44 als hoofd van de afdeling planning en operaties met het beleid van *Nefis III* te maken.

Dan (en vooral!): er was niets voorbereid. Hoe juist was de opmerking van Salm, directeur van de *Nefis* tot eind '43, die wij in dit hoofdstuk aanhaalden! 'Wij hadden met dit alles', schreef hij eind mei '43 aan luitenant-kolonel Sandberg, 'een jaar vóór de oorlog moeten beginnen, niet een jaar daarna. Nu zijn wij *à la recherche du temps perdu* en of wij dat ooit zullen inhalen is voor mij de grote vraag.'

Inderdaad, die achterstand *is* niet ingehaald, maar daarbij hebben specifieke factoren een rol gespeeld die men het best kan onderscheiden wanneer men let op wat in bezet Nederland en wat, in Zuidoost-Azië, in andere door Japan bezette landen is gebeurd.

Ten aanzien van bezet Nederland begonnen de geheime diensten in Londen met dezelfde achterstand als de geheime diensten op Ceylon en in Australië: er was niets voorbereid, alles moest van Londen uit opgebouwd worden. Dat dit lukte, is te danken geweest aan de hulp die de geheime agenten in bezet gebied vonden, en ook aan de initiatieven die daar werden genomen. Enkele van de grootste spionagegroepen zijn er zonder bemoeienis van Londen, spontaan als het ware, ontstaan en de oorsprong van de belangrijkste geheime verbinding, de Zwitserse Weg, heeft in bezet gebied gelegen, niet in Londen.

Let men op andere door Japan in Zuidoost-Azië bezette landen, dan ziet men op de Philippijnen door Philippino's gedragen, goed voorbereid, door de Amerikanen gesteund en bij uitstek effectief *Intelligence*-werk en een omvangrijke, eveneens door de Amerikanen gesteunde guerrilla-activiteit; in Birma in de laatste oorlogsmaanden, toen duidelijk was dat Japan zou verliezen, een nuttige samenwerking door *SOE* met Aung San en de zijnen; in Thailand een door *SOE* en de *OSS* tezamen grondig voorbereide samenzwering; op Malakka tenslotte in '45 belangrijke steun van *SOE* aan de reeds voor de oorlog bestaande Chinees-communistische beweging. Anders gezegd: in al die landen waren er groepen in de samenleving die in het kader van de Geallieerde oorlogvoering de risico's wilden aanvaarden welke aan alle anti-Japanse activiteit inherent waren – groepen die door de Geallieerden effectief werden gesteund.

Wij mogen hierbij de geografische en de politieke omstandigheden niet uit het oog verliezen. De Philippino's wisten dat hun onafhankelijkheid (de echte, niet de door de Japanners toegestane schijn-onafhankelijkheid) bepaald zou worden door de Amerikaanse overwinning – zij zagen bovendien van begin '43 af het dubbele offensief van Nimitz en MacArthur recht op hun archipel afstevnen. In Birma wist men voortdurend de Britse macht in de nabijheid: in '43 en '44 wisselden aan de Birmaanse grens offensief en tegenoffensief elkaar af. In Thailand moesten de Japanners een bondgenootschappelijke regering ontzien: de *Kenpeitai* had er niet de mogelijkheden om in te grijpen die zij elders bezat. Malakka tenslotte kende een grote bevolkingsgroep, de Chinezen, bij wie al sinds het begin van de jaren '30 een grote animositeit jegens Japan was gegroeid.

Daarentegen waren, wat de hoofdeilanden van de Indische archipel betrof, de omstandigheden ten aanzien van de ontwikkeling van het verzet opmerkelijk ongunstig: niet alleen waren die hoofdeilanden duizenden kilometers verwijderd van de naaste Geallieerde machtscentra (Australië en Ceylon), maar ook kon men al uit de Japanse berichtgeving, hoe mager ook, de juiste conclusie trekken dat de Britten niet het vermogen hadden, van het westen uit een werkelijk krachtig offensief in te zetten en dat de Amerikanen die in het oosten wèl duidelijk vorderden, toch bijna twee-en-een-half jaar nodig hadden voordat zij weer de Philippijnen waren genaderd, waar hun laatste troepen zich in mei '42 hadden overgegeven. Wat Indië betrof, was alleen in het oostelijk deel van de Grote Oost het groeiende Geallieerde overwicht van begin '43 af duidelijk merkbaar, overal elders leek de Japanse macht onaantastbaar. De angst voor de Japanners is wellicht nergens groter geweest dan in Indië – de Japanse militaire besturen hebben er bovendien een bij uitstek effectief gebruik kunnen maken van aloude controlesystemen die door het Nederlands koloniaal bewind in stand waren gehouden; systemen, die nog aangevuld waren met grote organisaties vooral van jeugdigen (zoals de *Seinendan* en de *Keibodan* op Java), welker honderduizenden leden ijverige helpers waren van de bezetter.

Daarmee is niet alles gezegd.

Alle tegenwerkende factoren ten spijt, kende ook de Indische samenleving groepen die, zoals wij het zojuist formuleerden, van zich uit bereid waren, in het kader van de Geallieerde oorlogvoering de risico's te aanvaarden die aan alle anti-Japanse activiteit inherent waren: de Nederlanders, de Indische Nederlanders en de Chinezen. Evenwel: de Nederlanders waren òf krijgsgevangenen òf zaten in interneringskampen vast,

de Indische Nederlanders waren òf eveneens hun vrijheid kwijt òf vormden geïsoleerde, feitelijk machteloze gemeenschappen en met de Chinezen, die hun bewegingsvrijheid hadden behouden, bestonden geen geheime verbindingen. Voor de overweldigende meerderheid van de bevolking: de Indonesiërs, gold daarentegen dat zij (met uitzondering van een deel van de Ambonnezen, Menadonezen en Timorezen, vooral van de ex-Knil-militairen onder dezen), bij alle afkeer die zij jegens de Japanners gingen koesteren, toch niet de behoefte hadden, zich voor de Geallieerde zaak in te zetten – de eenvoudigen niet, omdat zulk een inzet niet in hun door politieke passiviteit gekenmerkt levenspatroon paste, de ontwikkelden niet omdat zij niet aangetrokken werden door het perspectief dat na de Geallieerde overwinning het Nederlands oppergezag zou worden hersteld. Met betrekking tot de moeite die de Geallieerden zich gaven om Japan op de knieën te dwingen, was hun standpunt hetzelfde als dat hetwelk Abdoelkadir in '43 in Cairo van de Egyptenaren vernam: 'Het is onze strijd niet.'

Tegen die achtergrond waren de voorschriften die van de gevreesde bezetter uitgingen, effectief: er is, zoals bleek, aan de *parties* nergens hulp verleend, zelfs niet op Saparoea bij Ambon (de enige uitzondering op die regel wordt gevormd door sommige Papoea-stammen, door de bevolking van de Damar-eilanden, de Postiljon-eilanden en het eiland Majoe en door de bewoners van de *kampong* in de geïsoleerde streek van Bagan Siapiapi op Sumatra's Oostkust die de *party* van *Captain* Lodge terzijde stond, welke begin juli '45 was gearriveerd) – sterker nog: van *parties* die de bedoeling hadden om te blijven werd de aanwezigheid aan de Japanners gemeld en er deden zich ook gevallen voor, tot in de Minahassa, 'Nederlands twaalfde provincie', toe, waarin leiders of leden van *parties* door Indonesiërs werden opgepakt en aan de Japanners uitgeleverd.

Van Ceylon en Australië uit is men aan Nederlandse kant begonnen het geheime werk op te bouwen in de verwachting dat het steun zou vinden in het Indonesische deel van de Indische samenleving – uit die verwachting bleek slechts dat de betrokken Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten er niet de flauwste notie van hadden, hoe de Indonesiërs zich tijdens de Japanse bezetting zouden opstellen. Wij hebben hier slechts aan toe te voegen dat ook de plannen van *SOE* en van de *OSS*, voorzover gericht op de vorming van brede verzetsorganisaties, een irreëel karakter gedragen hebben.

Zo is er in heel Zuidoost-Azië geen land geweest waar de Geallieerde geheime diensten een zo grote frictie te overwinnen hadden als in

Nederlands-Indië, geen volk dat als geheel zo weinig bereid was zich voor Japans nederlaag in te zetten als het Indonesische.

Niet alleen in maar ook buiten Indië zijn hieruit voor de geheime diensten grote moeilijkheden voortgevloeid: er waren maar weinig Indonesiërs die, los nog van de vraag of zij daarvoor de geschiktheid hadden, bereid waren zich als *party*-lid te laten uitzenden. De twee wervingsacties onder de bedevaartgangers in Mekka, waarvan vooral met betrekking tot de tweede grote verwachtingen waren gekoesterd, hebben slechts enkele tientallen recruten opgeleverd, van wie men voor het geheime werk, voorzover bekend, geen of maar heel weinig profijt heeft kunnen trekken. De van Ceylon uit ingezette, hoofdzakelijk door de geheime dienst van Nationalistisch China gerecruteerde Chinezen, aan wie men iets meer heeft gehad, waren evenmin talrijk en Nederlanders en Indische Nederlanders die, alle voor hen geldende specifieke risico's ten spijt, als geheim agent konden worden ingezet, waren er ook al te weinig. *SOE*-Ceylon heeft ca. driehonderd Birmaanse en bijna tachtig Thaise geheime agenten gehad en voorts ca. vierhonderdvijftig Britse en ca. vierhonderd Franse officieren en onderofficieren die (de laatsten louter in Frans-Indo-China) ingezet konden worden – aan Nederlandse kant zijn de cijfers in de tientallen blijven steken.

Voeg daar dan nog bij de grote afstanden naar de hoofdeilanden van de archipel, het gebrek aan vervoermiddelen, het probleem van het landen op kusten waar vaak een hoge branding staat, en de grote moeilijkheid om over duizenden kilometers radioverbindingen te onderhouden, en het is duidelijk dat ook geheime diensten die geen beleids- en technische fouten maakten, het een zeer zware taak zouden hebben gevonden om in Indië belangrijke resultaten te behalen.

★

Dat er beleids- en technische fouten zijn gemaakt (in dat opzicht heeft ook *SOE* in Europa zwaar gezondigd), is, menen wij, uit het tragische relaas dat wij in dit hoofdstuk te ontvouwen hadden, duidelijk gebleken.

Het is een beleidsfout geweest dat men verzuimd heeft, zich als eerste taak te stellen, uit Indië de *intelligence* te krijgen die een voorwaarde was voor het welslagen van alle latere geheime werk: de eerste geheime agent die met een reëel te noemen opdracht naar Java werd gezonden, was (*Tiger VI*) Srinoyo die begin augustus '43 in de Pangpangbaai aan land

ging om met voorbeelden van identiteitspapieren en reisvergunningen terug te komen, de eerste *party* die met een vergelijkbare opdracht naar Sumatra, t.w. naar het gebied van Medan, vertrok was die van van Eek eind juni '44.

Het is een beleidsfout geweest dat men van Ceylon uit telkens weer in Atjeh heeft geopereerd, waar men de Japanners in december '42 met de eerste verkenningpatrouille al had gealarmeerd.

Het is een beleidsfout geweest van Coster dat hij het hem door van der Plas begin '43 overgebrachte royale aanbod van MacArthur om de *intelligence*-operaties in Indië met alle middelen te ondersteunen, mits Brisbane het centrum zou worden, niet onmiddellijk heeft aanvaard.

Het is verder een beleidsfout geweest, in dit geval van Egerton Mott (de man op wiens kompas Quéré voer), dat van Australië uit in het eerste jaar van de Japanse bezetting slechts *parties* zijn uitgezonden die door een Europeaan werden geleid – *parties* die in die tijd bovendien onvoldoende geoefend waren. Trouwens, wij herinneren aan het gesprek dat kolonel van Straten eind januari of begin februari '43 met Salm en Quéré voerde 'omtrent de door mij voorgestane onafwendbare eis van een afdoende opleiding van *parties*', waarbij Quéré 'de door u' (Salm) 'ten dele onderschreven mening toegedaan (was) dat in spoedgevallen het uitzenden vóór een bepaalde datum moest prevaleren boven de opleiding.' Dit moest wel tot rampen leiden. Vooral door de moeite die kapitein van der Veen zich nadien in Cairns ging geven, is de opleiding aanzienlijk verbeterd en bovendien is tijdens Helfrichs aanwezigheid in Australië aldaar de commissie gevormd die de voortaan aan de *parties* te geven opdrachten formuleerde – het is die commissie geweest die, bestaande uit van der Plas, Salm, Spoor en Quéré (spoedig Brouwer), een taak overnam die voordien aan Quéré en Egerton Mott was toevertrouwd. Inderdaad, de geheime agenten die later in '43 naar Java werden gezonden: Soejitno, Oentoeng en Srinojo, waren Indonesiërs (dat was ook de Menadonees Lapod die in februari '43 was ingezet) maar van die drie had alleen Srinojo een reëel te noemen opdracht.

Nadien heeft men een jaar lang naar Java geen geheime agenten gezonden. De eersten die er na de mislukking van de operaties *Tiger I* t.e.m. *VI* werden ingezet, zulks op sterke aandrang van van der Plas, waren de Haas (opnieuw een Indische Nederlander, zij het een donkere) en Soeprapto: twee, aan wie niet minder dan zes opdrachten waren gegeven die zij in november '44 moesten beginnen uit te voeren, terwijl, bijna drie jaar na het begin van de Japanse bezetting, de voor alle geheime werk noodzakelijke basiskennis in Australië nog steeds verre van volledig

was. Trouwens, na hen vertrokken eind februari '45 opnieuw twee Europeanen, van wie althans één, Reintjes, leider van de *party*, 'een lichtgekleurde Indische jongen' was. Ook was het een Indische Nederlander, Brouwer, die leider was van de *party* welke niet verder kwam dan Kangean.

Waarom is het in '43 aanvaarde beginsel: geen Europeaan meer als geheim agent in te zetten, verlaten? Wij zien er twee redenen voor: de eerste dat er onvoldoende Indonesiërs, vooral Javanen, waren die men op het belangrijkste eiland van de archipel kon inzetten, de tweede het wanhopig besef dat men op Java bijna drie jaar na het begin van de Japanse bezetting nog niets had bereikt en dus ook niet in staat was, MacArthur de *intelligence* te verschaffen waaraan deze behoefte had voor de landing op Java welke op zijn program stond.

Wij komen nu tot de technische fouten.

In de omgeving waarin zij werkzaam moesten zijn, mochten geheime agenten niet opvallen, maar een van de Molukkers die in december '42 als lid van de *party* van Nijgh (de man die nauwelijks Indonesisch sprak) naar Ceram werd gezonden, had een beurs bij zich waar een Nederlands vlaggetje op stond – zulk een detail had niet mogen ontsnappen aan de aandacht van de officieren die voor de uitrusting van de *party* verantwoordelijk waren. Een beginfout? Neen: op Nederlands-Nieuw-Guinea ontving controleur de Bruyn in september '43 accu's zonder accuzuur en schoenen die onbruikbaar waren, en bijna anderhalf jaar later, in januari '45, werd de *party* van Manoppo naar de Minahassa gezonden in gloednieuwe, aldaar ongebruikelijke kleding, met een kijker die niet deugde, een zender die gebreken vertoonde, munitie die gedeeltelijk van een verkeerd kaliber was en vijf ransels van welke er drie tot op de draad versleten waren. In diezelfde maand schreef Drijber, bezuiden Tarakan op Borneo ingezet, over de uitrusting van zijn *party*: 'Niets klopt, zeep bij de biscuits, heerlijk! . . . Het kon eenvoudig niet stommer.'

Onze conclusie is dat de reorganisatie van het *Nefis III*-werk waartoe in Australië in maart '43 onder Helfrichs leiding besloten is, wèl tot een betere opleiding en een verstandige concentratie op het oosten van de Grote Oost heeft geleid, maar op andere punten onvoldoend effect heeft gesorteerd.

Zowel in Engeland als in Australië en op Ceylon zijn de geheime diensten met te betreuren maar wellicht onvermijdelijke kinderziekten begonnen. Die kinderziekten heeft men in Engeland volledig kunnen overwinnen, in Australië en op Ceylon niet in de vereiste mate. Formeel ligt de verantwoordelijkheid daarvoor bij Helfrich, de Bevelhebber

Strijdkrachten Oosten, en diens superieur, de Algemeen Bevelhebber Furstner, maar bij het geheime werk (dat wat de Brit Kendall van Australië uit ondernam, daarbij inbegrepen) is ook van der Plas, de voorzitter van de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, van begin '43 af ten nauwste betrokken geweest – een deel van de feitelijke verantwoordelijkheid ligt dus bij hem. En van Mook? Het gebrek aan informatie uit Indië heeft bij hem tot grote bezorgdheid geleid (terecht ook) – het is die bezorgdheid geweest die hem er begin '43 toe bracht, buiten alle militaire autoriteiten om met de OSS in zee te gaan en die hem later in '43 een poging deed ondernemen om naast de militaire inlichtingendiensten een burgerlijke op te richten. Beide initiatieven zijn tekenend geweest voor zijn gefrustreerdheid: als verantwoordelijk minister had hij geen enkele zeggenschap in het militaire ressort waarin de geheime diensten werkzaam waren – intussen heeft zijn eerste initiatief in MacArthurs gezagsgebied niets en in dat van Mountbatten slechts weinig uitgehaald en het tweede zag voorbij aan het feit dat inlichtingendiensten in oorlogstijd slechts kunnen opereren met middelen die door militairen ter beschikking worden gesteld. Van Mook heeft overigens, zolang hij in Engeland en de Verenigde Staten werkzaam was, door de grote afstanden niet nauwkeurig kunnen volgen wat de geheime diensten van Australië en Ceylon uit ondernamen; toen hij in maart en in de eerste helft van april '44 in Australië was, werden daar geen op Java gerichte geheime operaties voorbereid en tijdens zijn daaropvolgend verblijf op Ceylon beperkte hij zich er toe, er op aan te dringen dat men op Sumatra geen *Commando*-operaties zou ondernemen voordat men voldoende *intelligence* bezat en voordat die operaties gezien konden worden als aanloop tot een grote landing. Hij is in de tweede helft van '44 en, na een bezoek aan Londen, aan het bevrijde zuiden en, iets later, aan de Verenigde Staten, van begin juni '45 af opnieuw in Australië geweest – welke contacten hij in die perioden met *Nefis III* heeft gehad, weten wij niet. Onze algemene indruk is dat het veruit grootste deel van zijn werk bestond uit zijn bemoeienissen met alle maatregelen die in het kader van het herstel van het Nederlands gezag moesten worden genomen – dat was trouwens zijn primaire verantwoordelijkheid als luitenant-gouverneur-generaal.

★

Eerder schreven wij over een 'tragisch relaas'.

Waarom 'tragisch'?

Wij hebben die term willen gebruiken omdat er, behalve dan bij een deel van de acties in het oosten van de Grote Oost en bij de laatste acties op Sumatra, zulk een pijnlijke tegenstelling is tussen de povere resultaten die met het geheime werk zijn bereikt, en de moed die aan de dag is gelegd door al diegenen die zich als vrijwilligers voor geheime opdrachten ter beschikking stelden. Wij denken hierbij aan velen die op Sumatra en Nieuw-Guinea op verkenning gingen (wat Nieuw-Guinea betreft in de eerste plaats aan Staverman die ver over de duizend kilometer had afgelegd, grotendeels te voet, voordat hij bij zijn eerste treffen met de Japanners sneuvelde) dan wel, zoals controleur de Bruyn, op Nieuw-Guinea lange tijd op post bleven, maar vooral aan allen die zich op door de Japanners bezette eilanden lieten afzetten of daarheen voeren met de bedoeling om er lange tijd als geheim agent werkzaam te zijn. Zomin als wij in de delen van ons werk die over bezet Nederland handelen, de namen van alle geheime agenten hebben vermeld (dat zouden er meer dan honderdvijftig zijn geweest), zo min hebben wij dat in dit deel gedaan: in de regel hebben wij ons er toe beperkt, slechts de namen van de leiders van de verschillende *parties* te noemen.¹ Het kan wel niet anders of die leiders alsook de leden van de *parties* moeten zich bewust zijn geweest dat zij hun leven op het spel gingen zetten, waarbij zij al uit de poverheid van de hun verstrekte inlichtingen konden afleiden dat de autoriteiten die hen uitzonden, nauwelijks iets wisten van de omstandigheden waaronder zij een activiteit moesten gaan ontplooiën waarop in oorlogstijd de doodstraf staat. Twee marconisten hebben zich zelfs driemaal voor zulk een levensgevaarlijke missie ter beschikking gesteld: Schenau en Oentoeng – Schenau heeft als onderscheiding de Bronzen Leeuw gekregen (Militaire Willemsorden zijn aan niemand verleend), Oentoeng zelfs deze niet, en wat de Haas ('onze beste man') betreft, is het na de oorlog tot onverkwikkelijke gebeurtenissen gekomen: de hem wegens zijn inzet op Java posthuum verleende onderscheiding, alweer niet meer dan de Bronzen Leeuw, werd in januari '51 geannuleerd en pas bijna zes maanden later opnieuw toegekend.

Niet onvermeld blijve dat ook andere militairen, zij het als uitvloeisel van hun 'normale' dienst, in het kader van de geheime operaties grote gevaren hebben doorstaan: wij denken aan de bemanningen van de

¹ Nortier heeft in zijn *Acties in de Archipel* in Bijlage B een overzicht gegeven van de samenstelling, voorzover bekend, van alle *parties* die uit Australië zijn uitgezonden.

DE GEHEIME DIENSTEN

vliegboten van de Marineluchtvaartdienst die van Australië, later van Morotai uit opereerden, en aan de opvarenden van de door ons genoemde onderzeeboten van de Koninklijke Marine.

★

Er is over de oorlogsacties van deze Nederlandse alsook van de Nederlands-Indische strijdkrachten meer te berichten en daarbij willen wij ook melding maken van de prestaties van de koopvaardij.

Strijdkrachten / Koopvaardij

Schrijven wij over de verrichtingen van de Koninklijke Marine (daarbij inbegrepen die van de Marineluchtvaartdienst, de MLD), van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het Knil (daarbij inbegrepen die van het wapen van de Militaire Luchtvaart), en van de Nederlandse koopvaardij, dan moet vooropgesteld worden dat over de plaatsen waar zij in de oorlog tegen Japan zouden worden ingezet en de opdrachten die hun daarbij zouden worden gegeven, niet beslist werd door Nederlandse autoriteiten maar door Geallieerde colleges, waarin Nederland geen zeggenschap had. Voor de Geallieerde oorlogvoering als geheel werden alle belangrijke beslissingen (beslissingen die slechts onderworpen waren aan de goedkeuring van Roosevelt en Churchill) door de *Combined Chiefs of Staff* te Washington genomen, voor de oorlogvoering in de *Pacific* louter door de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* – die colleges waren het ook onder welke verantwoordelijkheid bepaald werd welke troepen- en vrachtschepen in de verschillende *War Theatres* zouden worden gebruikt. Noch Helfrich, de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten op Ceylon, noch Coster (later Koenraad, nog later van Oyen¹), de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten in Australië, had enige operationele bevoegdheid – de onder hen ressorterende strijdkrachten werden door hen, conform de in Washington genomen besluiten, aan de hogere Geallieerde bevelhebbers ter beschikking gesteld. Op Ceylon waar zich, behalve het Korps Insulinde, geen Nederlands-Indische landstrijdkrachten bevonden, was

¹ Coster is, zoals reeds vermeld, tot 1 mei '43 Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten geweest (hij werd nadien vertegenwoordiger van Nederland en Nederlands-Indië bij het Australische Rode Kruis, en toen opgevolgd door Koenraad; deze kreeg de rang van schout-bij-nacht. Toen evenwel van Oyen, de vroegere commandant van de Militaire Luchtvaart, tot luitenant-generaal bevorderd, in oktober '43 in Australië arriveerde om er Legercommandant te worden (van Straten was waarnemend Legercommandant geweest), werd *hij*, van Oyen, Onderbevelhebber – zijn rang was namelijk hoger dan die van Koenraad (de legerrang van luitenant-generaal komt overeen met de marinrang van vice-admiraal). De wijziging vloeiende voort uit de afspraak dat de hoogste in rang van de Marine- resp. de Legercommandant Australië tevens Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten zou zijn.

dat de opperbevelhebber van het *Indian War Theatre*, later van *South-East Asia Command* (Admiral Mountbatten), in Australië was dat MacArthur. De bevoegdheden van de hogere Nederlandse en Nederlands-Indische bevelhebbers lagen dus in hoofdzaak op administratief terrein. Op Ceylon was maar één bevelhebber: Helfrich, maar in Australië waren er drie: de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten, de Marinecommandant Australië en de Legercommandant Australië; elk van die drie commandanten had er zijn eigen staf – een organisatie die men, gezien het feit dat de marine en het Knil heel wel eigen afdelingen hadden kunnen hebben in het hoofdkwartier van de Onderbevelhebber, topzwaar moet noemen.

Nu is er, voordat wij aan de verrichtingen van de bedoelde strijdkrachten en van de koopvaardij toekomen, één onderwerp waaraan wij apart aandacht willen besteden: de in '42 voortgezette strijd op Timor. Over de voortzetting van de strijd op Java en in de Buitengewesten, d.w.z. op Sumatra, Borneo, Celebes en Nederlands-Nieuw-Guinea, schreven wij al in deel 11 a – dat wij daar voor Timor een uitzondering maakten, had zijn goede redenen. Overal elders namelijk waar van voortgezette strijd sprake was, heeft men (meestal slechts korte tijd) het verzet volgehouden zonder enige hulp of bemoeienis van Geallieerde kant maar op Timor was de voortgezette strijd wel degelijk in het geheel van de Geallieerde oorlogvoering ingevoegd – vandaar dat wij eerst die Geallieerde oorlogvoering als geheel moesten beschrijven, hetgeen wij deden in hoofdstuk 1 ('Hoe Japan de oorlog verloor') van ons vorige deel, 11 b, en een beeld moesten geven van de verhoudingen in Australië waarvan Timor als het ware een voorpost was; dat deden wij in de voorafgaande hoofdstukken van dit deel, 11 c. Wij kunnen derhalve nu pas uiteenzetten wat op Timor is geschied.¹

De guerrilla op Timor

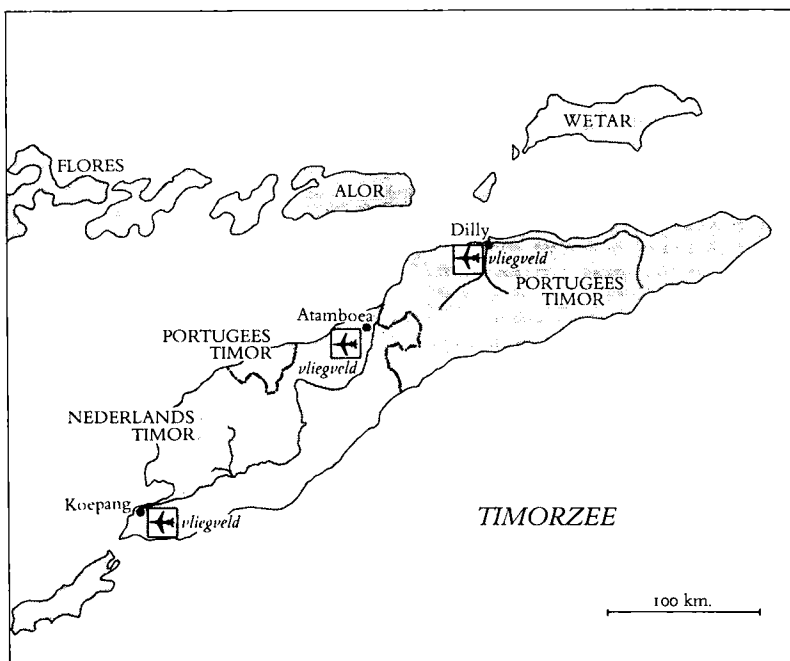
Bij wijze van inleiding herhalen wij hier eerst beknopt wat zich in het kader van de Japanse aanval op Timor (zie kaart X op pag. 290) heeft afgespeeld.

¹ Wat wij over de guerrilla op Timor schrijven, is in hoofdzaak gebaseerd op kolonel J. J. Nortiers studie 'De guerrilla op Timor (maart 1942 tot februari 1943)', opgenomen in de eerste aflevering van deel 1 (1978) van de *Mededelingen Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*.

Timor, een bergachtig eiland dat een lengte heeft van ca. 480 en een grootste breedte van ca. 100 km, had een Nederlands en een Portugees gedeelte – welnu, in de loop van '41 was in overleg met de Britten, Australiërs en Amerikanen komen vast te staan dat naar het voor Australië zo belangrijke eiland eventueel al vóór het uitbreken van vijandelijkheden in de *Pacific* Australische troepen zouden worden gezonden, wel te verstaan: naar Nederlands-Timor. Inderdaad, weliswaar niet vóór maar wel kort na Pearl Harbor werd in Koepang, de hoofdstad van Nederlands-Timor, een Australisch bataljon ontscheept. Enkele dagen later keurde van Starckenborgh goed dat Portugees-Timor, dat slechts verdedigd werd door een Portugese eenheid van enkele honderden Timorezen met een kader van enkele tientallen Portugese officieren, preventief zou worden bezet en daartoe ging op 17 december '41 een door luitenant-kolonel van Straten gecommandeerde strijdmacht van ca. zeshonderd Knil- en ruim driehonderd Australische militairen van Koepang uit in Dilly, de hoofdstad van het Portugese deel van het eiland, aan land. Die Australiërs, een z.g. *Independent Company*, waren speciaal voor de guerrilla opgeleid.

In de nacht van 19 op 20 februari '42 nu landden de Japanners bezuiden Koepang op Nederlands- en even ten westen van Dilly op Portugees-Timor. Bezuiden Koepang werden ca. tweeduizend Japanners ontscheept en bovendien daalden er bij het vliegveld ca. zeshonderdvijftig Japanse parachutisten – het Australische bataljon capituleerde en niet veel later gaf de rest van het Knil-detachement, waaruit de meeste Timorezen gedeserteerd waren, zich over. Desertie van Timorezen deed zich ook op Portugees-Timor voor, waar de Japanners ca. duizend militairen aan land hadden gezet – slechts met ca. honderdvijftig man, goeddeels Europeanen, wist overste van Straten na een week het kleine vliegveld van Atamboea op Nederlands-Timor te bereiken, waar zich onder bevel van kapitein C. L. E. F. van Swieten een Knil-detachement bevond van ca. honderd man. Ook ca. tachtig Australiërs en een Australische generaal, *Brigadier-General* W. C. D. Veale, bleken Atamboea bereikt te hebben¹ – toen daar evenwel op 28 februari bij geruchte vernomen werd dat de Japanners naderden, trokken tezamen slechts tweehonderdveertig militairen de bergen in: de ca. tachtig Australiërs om op Portugees- en ca. honderdzestig Knil-militairen om op Nederlands-Timor te ageren.

¹ Veale was naar Timor gezonden om er twee Australische bataljons te commanderen maar de schepen die met het tweede bataljon (en met twee Amerikaanse artillerieregimenten) naar Timor onderweg waren, hadden op 16 februari als gevolg van zware Japanse luchtaanvallen de terugvaart naar Darwin moeten aanvaarden.

X. Timor

Overste van Straten had voorgesteld dat die laatsten dat elk op eigen gelegenheid zouden doen en had daartoe de kampementskas onder hen verdeeld ('dat had', vernam later de officier van gezondheid, dr. P. Bloemsma, 'een vernietigende uitwerking op het moreel van de troep') – het was kapitein van Swieten geweest die bepleit had dat men in georganiseerde groepen bijeen zou blijven. Veale slaagde er in met de ca. tachtig Australiërs die zich bij hem bevonden, de rest van de *Independent Company* te vinden die zich van Dilly uit in de richting van de zuidkust had begeven. Van vitaal belang was dat deze Australiërs in radiocontact kwamen met Darwin. Wat zij aan onderdelen voor een zender bij zich hadden, werd aangevuld met onderdelen die een Portugese gedeporteerde (het autoritaire regime van Salazar in Portugal had, in navolging van hetgeen vroegere regeringen hadden gedaan, Portugees-Timor gebruikt om er politieke tegenstanders, de z.g. *deportados*, op te bergen) uit Dilly

¹ P. Bloemsma: 'Verslag' (30 maart 1946), p. 9 (IC, 47 311).

had weten te smokkelen. Het was op 20 april, bijna twee maanden na het begin van de guerrilla, dat een zendpost van het Australische leger in Darwin uit Timor een bericht opving waarin gezegd werd dat de *Independent Company* nog steeds intact was maar behoefte had aan schoeisel, geld, kinine, *tommyguns* en ammunitie. Was dat bericht betrouwbaar? Zeer zeker, want een van de officieren van de *Independent Company* kon in antwoord op hem gestelde vragen opgeven, in welke Australische stad en in welke straat in die stad hij woonde, welke *pub* hij placht te bezoeken en hoe de lievelingskat van zijn vrouw heette. Naast die eerste zender kwam er een tweede. Er was op het vliegveld van Dilly een verkeerstoestel van de Australische luchtvaartmaatschappij *Qantas* achtergebleven – uit dat toestel werd de radio-installatie door *deportados* gesloopt en aan de Australiërs toegespeeld. Het gevolg van dit alles was dat eind april al voorraden ten behoeve van de guerrillastrijders werden afgeworpen, dat in mei Amerikaanse vliegtuigen bij de zuidkust van Portugees-Timor landden en dat van eind mei af twee hulpvaartuigen van de Australische marine met regelmaat de riskante tocht naar die zuidkust gingen ondernemen.

Met de Amerikaanse vliegtuigen werden zieken en gewonden naar Australië geëvacueerd, maar daarheen vertrokken op 24 mei '42 ook generaal Veale en overste van Straten teneinde met MacArthur en de bevelhebber van zijn landstrijdkrachten, generaal Blamey, overleg te plegen – schout-bij-nacht Coster was bij dat overleg aanwezig. Er werd besproken of men, uitgaande van de kustgedeelten die in handen van de guerrillastrijders waren, een poging kon wagen om heel Timor te heroveren. MacArthur en Blamey achtten dat niet uitvoerbaar: men zou in dat deel van de archipel eerst de Japanse superioriteit in de lucht en ter zee moeten breken en daarvoor waren in de eerste plaats de Amerikaanse vliegkampschepen nodig welke admiraal Nimitz onmogelijk kon afstaan. Er werd besloten de guerrillastrijders voorlopig niet te evacueren, hoewel te voorzien viel dat zij door de Japanners steeds sterker in het nauw zouden worden gedreven.

Na het vertrek van Veale en van Straten¹ werd de Australische *Inde-*

¹ Het is niet duidelijk waarom van Straten Veale niet alléén rapport heeft laten uitbrengen. Coster zei terzake aan de Enquêtecommissie: 'Ik had een-of-andere ondergeschikte officier verwacht. Overste van Straten is toen zelf meegekomen omdat hij vond dat hijzelf het beste inlichtingen kon geven. . . Zelf zou ik het niet hebben gedaan . . . Ik heb het hem in elk geval niet kwalijk genomen.' (getuige F. W. Coster, *Eng.*, dl. VIII c, p. 645) De bedoeling was dat van Straten naar Timor zou terugkeren maar hij is als waarnemend Legercommandant in Australië gebleven, stellig met goedvinden van Coster onder wiens bevelen hij stond.

pendent Company door *Lieutenant-Colonel* A. Spence gecommandeerd en kwamen de Knil-troepen onder bevel te staan van kapitein J. Breemouer.

Die Knil-troepen raakten op Nederlands-Timor spoedig in moeilijkheden. Niet alleen de Japanners vielen hen aan maar ook door dezen gerecruteerde Timorese hulpstroepen die voor een deel door eigen hoofden, voor een deel door op Nederlands-Timor woonachtige Chinezen werden gecommandeerd, de z.g. *Black Column*. Ter plaatse kregen de Knil-troepen niet veel hulp – wèl konden zich een kleine honderd Timorese oud-Knil-militairen bij hen voegen die als gidsen en ordonnansen nuttig werk deden, en voorts kregen zij inlichtingen van een ondergrondse organisatie die door de gepensioneerde Knil-kapitein R. Agerbeek was opgebouwd.¹ Op Portugees-Timor waren de verhoudingen anders: zowel bij de Portugese burgers als bij de Oost-Timorezen hadden de Japanners, die op grote schaal tot plunderingen waren overgegaan, zich spoedig gehaat gemaakt – de Australiërs ontvingen van beide groepen steun, vooral van de *deportados* en van het personeel van de Portugese PTT.

Op Nederlands-Timor had, aldus Nortier, 'de actie van de kleine groepen geen enkel resultaat.'² Eind april waren nog honderdveertig man van wie velen aan malaria leden, in een grote groep bijeen. Nadien werden zij door acties van de Japanse landingstroepen en van de *Black Column* in het nauw gebracht. Een zwaar verlies leden zij, toen kapitein van Swieten die een inspirerende leiding had gegeven, met een twintigtal anderen, onder wie enkele vrouwen en kinderen van Timorese Knil-militairen (die vrouwen en kinderen waren uit Atamboea meegetrokken), in Japanse handen viel³ – de kapitein werd als krijgsgevangene behandeld.

In augustus werd door een Japans regiment dat tot de Japanse landingsstroepen behoorde, een offensief op de guerrillastrijders ingezet waarbij ook op de zuidkust van Timor geland werd. Breemouer en de zijnen moesten zich in grote verwarring en door moeilijk terrein over een grote afstand oostwaarts verplaatsen, waarbij zij door de meesten van hun Timorese dragers en paardengeleiders in de steek werden gelaten en waarbij sommige Timorese Knil-militairen naar hun *kampung* teruggingen. In september had de kapitein nog maar honderdveertig man bijeen

¹ De voormannen van deze organisatie zijn allen door de *Kenpeitai* gearresteerd en gruwelijk gemarteld – kapitein Agerbeek heeft toen zelf een einde aan zijn leven gemaakt. ² Nortier in *Mededelingen Sectie Krijsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*, I, I, p. 33. ³ Deze en andere vrouwen en kinderen van inheemse Knil-militairen werden allen in een apart kamp op Timor geïnterneerd.

– omstreeks zeventig anderen waren nog wel in vrijheid maar hadden toen het verband met de hoofdgroep verloren (dat werd later hersteld). Het Japanse regiment zette evenwel zijn offensief niet voort – anderzijds werd de Australische *Independent Company* die, in tegenstelling tot de Knil-troepen, de Japanners aanzienlijke verliezen had kunnen toebrengen, begin september met een tweede *Independent Company* versterkt¹; naast de ca. honderdnegentig man van het Knil (zij zijn, schrijft Nortier, ‘de klap van het augustus-offensief nooit te boven gekomen’²) stonden toen meer dan vijfhonderd Australiërs.

Al die guerrillastrijders hadden hun grootste beproeving nog voor de boeg. Het Japanse regiment werd naar Rabaul verplaatst maar het werd vervangen door de hoofdmacht van de 48ste infanterie-divisie, van Java afkomstig, die steeds meer druk op de Australiërs en de Knil-troepen ging uitoefenen en bovendien in streken op Oost-Timor waar de guerrillastrijders hulp gevonden hadden, alle dorpen platbrandde; het gevolg was dat er minder hulp werd geboden. De hogere bevelhebbers in Australië kwamen tot de conclusie dat men de zaak niet kon laten zoals zij was. Het eerste besluit dat er genomen werd, was Breemouer en de zijnen af te lossen, althans voorzover zij daarop prijs stelden (zestien Knil-militairen wensten op Timor te blijven), maar men kon in Australië slechts ruim zestig militairen bijeenbrengen die voor de guerrilla geschikt leken. Onder commando van de eerste luitenant van het Knil J. C. L. Stoll³ vertrokken die ruim zestig eind november met een Australische korvet die in totaal bijna honderdvijftig opvarenden aan boord had, uit Darwin – de korvet werd door Japanse bommenwerpers met twee luchttorpedo’s tot zinken gebracht (zij zonk binnen enkele minuten) en diegenen die nadien de reddingsvlootten hadden weten te bereiken, werden gemित्रailleerd. In de motorsloep van de korvet die Australië bereikte, bevonden zich naast een aantal Australische marinemannen slechts drie inheemse Knil-militairen (veertig hunner waren door de explosie van de eerste luchttorpedo op slag gedood) en bovendien werden acht-en-twintig Australiërs die een beschadigde roeiboort hadden opgekalefaterd, gered. Stoll behoorde tot de meer dan honderd vermisten.

¹ De Australische torpedobootjager die deze tweede *Independent Company* had overgebracht, kwam bij de zuidkust op een rif vast te zitten en moest opgeblazen worden. ² Nortier in *Mededelingen Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*, I, 1, p. 63. ³ Stoll had, zoals wij in ons vorige deel vermeldden, tot het kleine groepje van vier Knil-militairen behoord die via Flores, waar zich twee bij hen hadden gevoegd, begin april '42 met een schoener Australië kunnen bereiken.

Na deze tegenslag werd het besluit de op Portugees-Timor aanwezige Knil-troepen naar Australië over te brengen gehandhaafd. Het werd nog uitgebreid: óók de Australische *Independent Companies* zouden geëvacueerd worden, zulks op advies van Spence die met drie van de vier bij de guerrillastrijders aanwezige oorlogscorrespondenten aan boord van een van de bevoorradingscheepjes naar Australië was gevaren – zijn opvolger werd *Major* B. J. Callinan. Trouwens, niet alleen militairen moesten naar Australië worden gebracht maar ook burgers: *deportados* en Portugese gezinnen waarvan de mannen aan de Australiërs hulp hadden verleend. Voor die evacuatie ondernam de in oktober '42 in Australië gearriveerde Nederlandse torpedootjager 'Tjerk Hiddes' onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse W. J. Kruys¹ driemaal de gevaarlijke tocht naar de zuidkust van Portugees-Timor, waar zij in de nachten van 10 op 11, van 15 op 16 en van 18 op 19 december '42 niet zonder moeite (er werden, doordat de 'Tjerk Hiddes' ca. 800 meter uit de kust moest blijven liggen, twee motorboten en acht door die motorboten getrokken opvouwbare boten bij gebruikt) de te evacueren groepen aan boord nam: bij de eerste gelegenheid de honderdnegentig man van het Knil, een deel van de eerste *Independent Company*, ca. vijftig Portugese burgers (vrouwen en kinderen) en ca. vijftig zieken en gewonden, bij de tweede de rest van de eerste *Independent Company* en ca. dertig Portugese burgers (mannen), bij de derde, waarbij de 'Tjerk Hiddes' nieuwe voorraden aanvoerde, ruim driehonderd Portugese burgers (mannen, vrouwen en kinderen), onder dezen een aantal *deportados*.

Ruim drie weken na de derde tocht van de 'Tjerk Hiddes', in de nacht van 9 op 10 januari '43, werd de tweede Australische *Independent Company* opgehaald, ditmaal door een Australische torpedootjager die even modern was als de Nederlandse. Er bevonden zich op Oost-Timor toen nog twee kleine groepjes Australische guerrillastrijders – zij werden een maand later op een Amerikaanse onderzeeboot ingescheept.

★

Wat zijn de resultaten geweest van de guerrilla op Timor die bijna een jaar lang is volgehouden?

¹ Bezemer schrijft dat een officier van de Amerikaanse marine Kruys eens aangeduid heeft als 'de beste jagercommandant die in het Verre Oosten rondvaart.' (Bezemer, p. 108).

Zij heeft er aan ca. vijf-en-dertig Knil-militairen (daarbij diegenen meegeteld die in krijgsgevangenschap bezweken of geëxecuteerd werden) en aan ca. veertig Australiërs het leven gekost, maar de Japanse verliezen zijn vermoedelijk veel hoger geweest.¹ Daarmee is niet alles gezegd: in een periode waarin de Japanners zich op Guadalcanal niet konden handhaven, zat de hoofdmacht van hun 48ste infanterie-divisie op Timor vast. Bovendien ging van de reportages van de op Oost-Timor aanwezige oorlogscorrespondenten vooral in Australië een inspirerende werking uit; terecht spreekt Nortier van 'een grote morele winst'² – een winst overigens die volgens hem in de eerste plaats te danken is geweest aan de twee Australische *Independent Companies*.

De guerrillastrijd had nòg een gevolg: in tegenstelling tot de Timorezen van het Nederlandse deel van het eiland hadden de Timorezen van het Portugese deel zich in groten getale aan de zijde van Japans tegenstanders geschaard. Zij werden daarvoor gestraft. Eenheden van de Japanse divisie en de *Black Column*, die louter uit Timorezen uit Nederlands-Timor bestond, gingen een ware terreur uitoefenen: nòg meer dorpen werden verbrand en gehele families, vooral aan de zuidkust, werden uitgeroeid – moorden waaraan vaak martelingen voorafgingen. Men had niet alle Portugezen kunnen evacueren (een deel was aan de noordkust gebleven) en de Oost-Timorezen waren bij de evacuaties zelfs geheel aan hun lot overgelaten – op diegenen van die laatsten die als persoonlijke dienaren en gidsen van geëvacueerde Portugezen en Australiërs waren opgetreden, werd jacht gemaakt; hoevelen omgekomen zijn, is niet bekend.

Intussen betekende de evacuatie van de guerrillastrijders niet het einde van het verzet: kleine groepen, waartoe vooral *deportados* behoorden, bleven de Japanners bestrijden – van belang was dat zij hun radiografisch contact met de zender die Egerton Mott in Batchelor bij Darwin had geïnstalleerd, konden voortzetten. Zij gaven niet alleen belangrijke berichten door maar ontvingen ook hulp. Regelmatig werden door Geallieerde vliegtuigen, soms door de *Mitchells* van de Militaire Luchtvaart, voorraden voor hen afgeworpen en ook werden in '43, '44 en '45 *parties* naar hen toegezonden, meestal bestaande uit enkele Portugezen (die men, naar wij aannemen, gerecruteerd heeft onder de van Timor geëvacueerden) en een Australische marconist. Sommige van die *parties* vielen in

¹ Zij zijn van Geallieerde zijde geschat op ca. vijftienhonderd man, maar dat cijfer dunkt ons onwaarschijnlijk hoog. ² Nortier in *Mededelingen Sectie Krijsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*, dl. I, 1, p. 67.

Japanse handen. Met dat al werd het verzet tot de dag van Japans nederlaag volgehouden.

De Oost-Timorezen hebben voor dit alles een zware prijs moeten betalen: niet alleen door het ingrijpen van de Japanners en hun West-Timorese helpers maar ook door het gebrek aan voedsel dat uit de verwoesting van hele landstreken voortvloeide, en door het ontbreken van medische zorg zijn velen omgekomen – ook hebben de Geallieerde bombardementen, waardoor overigens ook Koepang werd getroffen, in Dilly en elders slachtoffers gemaakt. Op Java is tijdens de Japanse bezetting, zoals uit ons vorige deel bleek, naar schatting één op de twintig inheemsen bezweken – op Oost-Timor volgens de schatting van James Dunn in zijn werk *Timor – a people betrayed* minstens één op de acht. ‘*Most of the population*’, zo schrijft hij met betrekking tot de situatie op Oost-Timor ten tijde van Japans capitulatie,

‘were close to starvation . . . The plantations of coffee, cocoa and rubber (the colony’s most prosperous economic sector) had nearly all been abandoned, and most had degenerated into bushland, while Timor’s livestock population had been reduced to less than a third of its prewar level. The capital was mostly in ruins . . . and the roads were impassable. The war seemed to have taken the country back to the Stone Age.’¹

★

Er heeft zich in het contact tussen SOE (of, om precies te zijn: Chapman Walkers *Special Reconnaissance Department*) en de verzetsgroepen op Oost-Timor in de tweede helft van ’44 een ontwikkeling voorgedaan die in ons werk speciale aandacht verdient. Het is daar namelijk gekomen tot een met het *Englandspiel* te vergelijken drama.

Een door Chapman Walkers dienst uitgezonden *party* van twee Portugezen en een Australische marconist viel in Japanse handen en de marconist gaf onder martelingen zijn codegeheimen prijs. De Japanners begonnen een *Spiel* en de verantwoordelijke officier van Chapman Walkers dienst doorzag dat niet: hij bleef voorraden en zelfs *parties* zenden naar punten die door de Japanners waren opgegeven. Wij weten niet hoelang dit *Spiel* heeft geduurd maar wèl dat de betrokken officier na enige tijd gewaarschuwd werd door functionarissen van de decoderings-

¹ James Dunn: *Timor – a people betrayed*, p. 27.

dienst van het *Special Reconnaissance Department* dat er iets niet deugde in de telegrammen die in de code van de bedoelde Australische marconist waren ontvangen en die door hem voor betrouwbaar waren gehouden. Pas na die waarschuwing ging de officier tot een controle-maatregel over: hij zond een *party* z.g. blind naar Oost-Timor, d.w.z. zonder dat er een afspraak was gemaakt om haar op te vangen, en die *party* kon met eigen ogen zien dat de Australische marconist op een bepaalde plek stond om daar in het gezelschap van drie Japanse militairen per parachute afgeworpen voorraden in ontvangst te nemen. Daarentrent ingelicht brak de betrokken officier het radioverkeer met de Japanners af.

Was dit voorval, in '84 door de Britse historicus M. R. D. Foot gepubliceerd in zijn *SOE. An outline history of the Special Operations Executive 1940-1946*¹, ons bekend geweest in 1978-79, toen wij deel 9 (*Londen*) van ons werk schreven, dan zouden wij er in het aan het *Englandspiel* gewijde hoofdstuk 12 melding van hebben gemaakt. De betrokken officier was namelijk *Major Seymour Bingham Jr.*, die eind augustus '42 als opvolger van *Major Ch. C. Blizard*, wiens 'tweede man' hij voordien was geweest, hoofd was geworden van de *Dutch Section* van *SOE* – een functie die hij begin '44 had moeten neerleggen, toen men voldoende aanwijzingen had dat hij zich omstreeks anderhalf jaar lang door de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei und SD* in bezet Nederland had laten bedriegen. In plaats van dat hij toen wegens verregaande incompetentie uit de dienst van *SOE* was verwijderd, had het hoofdkwartier hem in april '44 bij *Chapman Walkers Special Reconnaissance Department* gedetacheerd.

Dat hij daar fouten maakte die in hetzelfde vlak liggen als die welke hij in het kader van het *Englandspiel* beging, zien wij als een nieuwe aanwijzing dat bij dat *Englandspiel* aan Engelse kant niet sprake is geweest van enige opzet maar louter van, zoals wij het in deel 9 uitdrukten, kapitale blunders.

Vliedschool

In hoofdstuk 1 van dit deel vermeldden wij dat de meeste naar Australië geëvacueerde leerlingen en alle instructeurs van de vliedscholen van de MLD en de Militaire Luchtvaart (vierhonderdtwee-en-zestig leerlingen en zeventig instructeurs) in april '42 uit Australië naar de Verenigde Staten

¹ t.w. op p. 245.

werden getransporteerd om daar de opleiding te voltooien. Daarna is een deel van de leerlingen bij de MLD, een deel bij de Militaire Luchtvaart gaan vliegen – wij dienen dus, voor wij op de verrichtingen van de MLD en van de Militaire Luchtvaart ingaan, eerst de leerlingenopleiding te behandelen waarvan zowel de marine als het Knil profijt hebben getrokken.

Die opleiding begon op twee plaatsen tegelijk: gevorderde leerlingen werden verder geschoold in Jackson, Mississippi, de minder gevorderden werden eerst in Fort Leavenworth bij Kansas City bijeengebracht, waar een schifting werd gemaakt: sommigen zouden vlieger worden, anderen die niet aan de aan vliegers te stellen eisen voldeden, zouden opgeleid worden als telegrafisten, navigators, bommenrichters en boordschutters.¹ Voor al die groepen bestonden weer speciale scholen: voor de telegrafisten in South Dakota, voor de navigators en bommenrichters in Texas, voor de boordschutters in Florida. Bovendien werd, toen ook de MLD behoefte bleek te hebben aan aanvulling, door een deel van de leerlingen die marinevlieger of zeewaarnemer zouden worden, een aparte cursus gevolgd in Texas aan de Golf van Mexico. De *Royal Netherlands Military Flying School* te Jackson begon dus met betrekkelijk weinig leerlingen – pas na een half jaar kwamen er de minder gevorderden bij die toen hun opleiding in Fort Leavenworth hadden voltooid en aan wie ook nog enkele in de Verenigde Staten en elders op het westelijk halfrond gemobiliseerde Nederlanders waren toegevoegd die het vliegen hadden verkozen boven dienst bij de Irene-brigade. Als commandant van de *Flying School* trad generaal van Oyen op – hij werd, toen hij in oktober '43 naar Australië vertrok om daar de functie van Legercommandant op zich te nemen, opgevolgd door de kolonel van het Knil C. Giebel, die er eind '41 met luitenant O. L. Drijber (die wij al in het vorige hoofdstuk noemden als hoofd van de *Nefs-party* op Borneo) in was geslaagd, uit het kasteel Colditz in Saksen te ontsnappen² en die, via Zwitserland, onbezet Frankrijk en Spanje, Londen had bereikt.

Alle opleidingen die wij noemden, stonden technisch op een hoog

¹ Deze schifting leidde tot grote moeilijkheden, doordat de verantwoordelijke officieren naar de mening van talrijke kandidaten veel te snel bepaalden of men wèl of niet voor vlieger deugde. ² Dat kasteel werd als detentie-oord gebruikt voor krijgsgevangenen officieren, onder wie de zeven-en-vijftig uit Nederland afkomstige die in juli '40 hadden geweigerd, de door *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen gevergdde gehoorzaamheidsverklaring te ondertekenen; tot die zeven-en-vijftig behoorde een-veertig officieren van het Knil die, ten tijde van de Duitse invasie, in Nederland met verlof of daar gedetacheerd waren.

peil. Er hebben zich ongevallen voorgedaan (soms door de weersomstandigheden, soms door overmoedigheid¹, soms door andere oorzaken) – zij hebben aan zeven-en-twintig leerlingen het leven gekost. De *Flying School* heeft in totaal meer dan vierhonderd man geschoold vliegpersoneel afgeleverd. Van hen zijn sommigen naar Engeland gegaan om dienst te doen in het verband van de *Royal Air Force* en van de *Fleet Air Arm* van de *Royal Navy*, sommigen naar Ceylon (voor de MLD), maar de meesten naar Australië, waar zij aan het personeel van de Militaire Luchtvaart werden toegevoegd, in eerste instantie aan het *18th*, met *Mitchell*-bommenwerpers (*B-25*'s) uitgeruste *squadron* dat daar begin april '42 was gevormd.

Bij dat *18th squadron* vlogen niet alleen Nederlanders maar ook Indische Nederlanders die, als hun uiterlijk daartoe aanleiding gaf, door sommige hogere Australische militairen alsook door MacArthur als kleurlingen werden gezien. Het grondpersoneel van het *squadron* bestond van meet af aan uit Australiërs – dat betekende dat blanken in tal van technische functies maar ook bijvoorbeeld als koks en cantinepersoneel diensten moesten verrichten voor personen die in Australië niet als blank golden. Dat vormde voor de Nederlanders geen enkel probleem maar voor de bedoelde hogere Australische militairen en voor MacArthur wèl en dat laatste bleek toen in de periode juli-september '42 in Washington besprekingen werden gevoerd over de vraag wat men met de leerlingen van de *Flying School*, onder wie zich omstreeks veertig Indonesiërs en ook nog een aantal Chinezen bevonden, na voltooiing van hun opleiding zou gaan doen. Van Nederlandse kant namen van Oyen en de twee Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff*, Dijkhoorn en Stöve, aan dat beraad deel. Er kwam een telegram van MacArthur ter sprake waarin deze er op gewezen had dat er voor het *18th squadron* al niet voldoende grondpersoneel van Nederlands-Indische oorsprong aan-

¹ Een van de instructeurs, eerste luitenant-vlieger A. B. Wolff (de man die in de nacht van 7 op 8 maart '42 met een haastig gerepareerde *Glenn Martin*-bommenwerper van Bandoeng naar Australië was gevlogen), vertelde terzake aan de Enquêtecommissie: 'In Amerika hebben wij vrij wat ongelukken meegemaakt, voornamelijk doordat dit een eigenaardig soort jongens was; het waren allen jonge jongens van achttien tot twintig jaar, die eigenlijk losgeslagen waren uit Indië en disciplinair moeilijk vast waren te houden' (Wolff heeft hier te zeer gegeneraliseerd). 'Dit bleek ook in het leven buiten de basis. Er gebeurden wel eens dingen, o.a. op het gebied van autorijden en op feestjes die 's avonds gegeven werden die niet normaal waren, zoals dat zo vaak gebeurt met een militaire eenheid in het buitenland.' (getuige A. B. Wolff, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1442)

wezig was. ‘*Combat units mixed nationalities not satisfactory*’, had hij geseind, ‘*particular when the racial difference is between combat crews and maintenance personnel . . . Australian authorities hold same views. Recommend formation of Dutch tactical units for employment this area limited to those which can be fully manned by Dutch or international units now operating in England*’¹ – anders gezegd: MacArthur en de door hem bedoelde ‘*Australian authorities*’ wensten de Indonesiërs en Indische Nederlanders niet in de in Australië te vormen ‘*tactical units*’ op te nemen. Die rassendiscriminatie werd door van Oyen, Dijkhoorn en Stöve afgewezen. Het *State Department* werd in de zaak gemengd en schaarde zich achter het Nederlandse standpunt. In september werd opnieuw over de kwestie gesproken – de deelnemende hoogste Australische vertegenwoordiger, een *Air-Marshal* van de *Royal Australian Air Force*, herhaalde MacArthurs bezwaren, waarop van Oyen de opmerking plaatste dat deze houding van vertegenwoordigers van democratische landen hem ten zeerste bevreemdde. Hij kon de Australiër niet overtuigen (deze zei dat het mindere werk nu eenmaal door Aziaten gedaan moest worden en dat hij niet kon aanvaarden dat Australiërs het voedsel voor ‘kleurlingen’ zouden bereiden) maar de drie Nederlanders hielden voet bij stuk en het slot van het lied was dat de Australische *Air-Marshal* er accoord mee ging dat de Indonesiërs en Chinezen na het voltooien van hun opleiding aan het *18th squadron* zouden worden toegevoegd, maar dan alleen aan *die* eenheid – tot *squadrons* van de *Royal Australian Air Force* zouden zij niet toegelaten worden.

Ook in Jackson rezen er moeilijkheden. Een deel van de blanke bevolking aldaar wilde aanvankelijk de Indo-Europeanen, Indonesiërs en Chinezen onder de leerlingen van de *Flying School* als negers behandelen en hen dus bijvoorbeeld weren uit slechts voor blanken toegankelijke restaurants en clubs. Van Oyen zei toen in een bespreking met de burgemeester en enkele tientallen notabelen van het stadje in de *Deep South* dat hijzelf en alle andere blanke Nederlanders louter restaurants en clubs van negers zouden gaan bezoeken als de discriminatie niet werd opgeheven, en die aankondiging had het gewenste effect. De animositeit tegen de niet-blanken was in Jackson overigens lang niet algemeen: ca. tien van de Indonesische leerlingen van de *Flying School* trouwden met Amerikaanse meisjes.

Dit alles wil niet zeggen dat de Indonesische leerlingen te Jackson in alle opzichten tevreden waren. Zij meenden namelijk dat uit hun rijen

¹ Aangehaald in O. G. Ward: *De Militaire Luchtvaart van het Knil in de jaren 1942-1945* (1985), p. 70 (verder aan te halen als: Ward).

slechts onevenredig weinigen de gelegenheid kregen de speciale, bij uitstek gewaardeerde opleiding voor piloot te volgen. Hart en Abdoelkadir kregen hun klachten te horen toen zij in maart '43 in Jackson waren om daar, conform de met de OSS gemaakte afspraken, vrijwilligers te recrutereren voor de geheime diensten (dat werden er, zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, vijf). De Indonesiërs in Jackson, zo berichtte Hart in april aan van Mook,

*'were very frank with us as representatives of the Indian Government. 'What does the speech of the Queen mean when we feel that racial discrimination is still being applied?' We tried to explain to them that it was not a question of racial discrimination but one of suitability, but we both felt that our explanation sounded very lame.'*¹

Of er inderdaad alleen geschiktheidsfactoren in het spel zijn geweest dan wel ook andere, is ons niet bekend.

Knil

Met betrekking tot de eerste periode in Australië vermeldden wij eerder dat er van de landmacht van het Knil, afgezien van een aantal officieren, niet meer dan twee compagnieën in Australië waren aangekomen met tezamen ongeveer tweehonderd zestig militairen, dat ruim tachtig man midden '42 deelgenomen hadden aan de mislukte expedities naar de Tanimbar-, Kei- en Aroe-eilanden die aan twee-en-dertig man het leven hadden gekost, en dat in die tijd tevens een compagnie van ruim honderdvijftig man deel ging uitmaken van het hoofdzakelijk uit Australiërs en Amerikanen bestaande garnizoen dat naar Merauke op Nederlands-Nieuw-Guinea was gezonden, zulks ter bescherming van een vliegveld dat er door de Amerikaanse genie werd aangelegd. Die landmacht is nadien niet onaanzienlijk uitgebreid: met de ca. honderdnegentig man van het Knil die uit Timor waren teruggetrokken, met in Australië en in de Verenigde Staten gemobiliseerde Nederlanders, met Engelandvaarders, met uit de sector van de scheepvaart afkomstige Indonesiërs, met de leden van de Veldpolitie op Nederlands-Nieuw-Guinea die allen gemilitariseerd werden, met bijna zevenhonderd Papoea's, met tweehonderd Indonesische Knil-militairen die op en bij Nieuw-Guinea uit Ja-

¹ Brief, 15 april 1943, van G. H. C. Hart aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2).

panse dienstbaarheid werden bevrijd, met bijna driehonderd Knil-militairen uit Curaçao en Suriname en tenslotte met ruim tweehonderd vrijwilligers die men met veel moeite in laatstgenoemd gebiedsdeel had bijeengekregen; de aanwezigheid van die vrijwilligers wekte in Australië overigens spanningen doordat hun bij hun indiensttreding een bezoldiging was beloofd die voor de laagsten in rang, de soldaten, bijna driemaal zo groot was als die van de overige soldaten van het Knil.¹ Per 1 maart '45, d.w.z. enkele maanden voor de aankomst in Australië van de eerste vrijwilligers die zich in Nederland in het bevrijde zuiden hadden aangemeld, telden de landstrijdkrachten van het Knil (waaraan toen voor allerlei hulpwerk een Vrouwenkorps was toegevoegd²) in totaal 2961 militairen: 904 in het Iste bataljon, 281 in twee aparte compagnieën, 389 in het Papoea-bataljon, 467 in het Technisch Bataljon (daartoe behoorden velen die eerst bij het bataljon ingedeeld waren dat voor de rehabilitatie

¹ Die overige soldaten kregen per dag als soldij de tegenwaarde van f 0,75, de soldaten onder de Surinaamse vrijwilligers de tegenwaarde van f 2,10. Hun aanwezigheid gaf ook aanleiding tot andere moeilijkheden. 'De Surinamers', zo schreef van Mook in juli '45 aan de waarnemend gouverneur van Suriname, mr. J. C. Brons, '(zijn) in het algemeen voor ons geen gemakkelijk probleem. Dit geldt niet zozeer voor de officieren en ook niet voor een belangrijk deel van de onderofficieren, doch wel voor de korporaals en minderen . . . De grootste moeilijkheid schuilt erin dat de Surinamers enerzijds zich steeds verongelijkt voelen door Nederlandse en andere blanken, terwijl zij anderzijds zich op een hoog standpunt stellen tegenover de Indonesiërs. Zij veroorzaken daardoor voortdurend spanning . . . Ook al zijn zij in een aantal gevallen redelijk goede soldaten gebleken . . . is de overlast, welke wij van deze betrekkelijk onverteerbare groep ondervinden' (negen Surinamers hadden zich zozeer misdragen dat er een krijgsraadzaak uit was voortgevloeid), 'toch te groot om naar verdere uitbreiding te verlangen. Ik zou je daarom willen vragen . . . de werving en uitzending van soldaten en korporaals voor Nederlands-Indië te staken.' (brief, 17 juli 1945, van van Mook aan J. C. Brons, ARA, Coll.-van Mook, 2) ² Dat Vrouwenkorps was in maart '44 door van Mook opgericht naar analogie van het in Engeland gevormde Vrouwen Hulpkorps dat in bevrijd Nederland zou worden ingezet. Het was een korps van vrijwilligsters die zich verplichtten in dienst te blijven tot zes maanden, 'nadat', zo heette het in een in de Verenigde Staten verspreide oproep, 'een belangrijk gedeelte van Nederlands-Indië heroverd is, ter beoordeling van de Legercommandant'. Op de achterpagina van deze oproep stond: 'Wij Nederlanders willen en zullen onze grootse historische taak in Nederlands-Indië voltooien!' De oproep wordt weergegeven in een in '85 afgesloten studie van drs. G. J. Kippers: 'Het Vrouwenkorps van het Knil, 1943-1950' (p. 139-52); volgens haar gegevens meldden zich vóór Japans capitulatie in Australië ruim vijftig, in de Verenigde Staten ruim honderd en in Nederland in het bevrijde Zuiden ca. honderdtachtig vrijwilligsters aan. In Australië werden de meesten gehuisvest in *Camp Columbia*. Tot commandante van het Korps werd in mei '45 luitenant J. M. Meerburg benoemd.

van de aardolie-installaties in Nederlands-Nieuw-Guinea bestemd was, het z.g. Oliebataljon), 53 die aan de Militaire Luchtvaart waren toegevoegd, 306 die het detachement-Melbourne en het detachement-*Columbia Camp* (Brisbane) vormden, 292 die werkzaam waren bij de *Nefs* en tenslotte 269 die als leden van de *Nica-teams* belast waren met bestuurswerkzaamheden in heroverde delen van Nederlands-Indië. Tot het Iste bataljon behoorde een compagnie van ca. driehonderdvijftig gidsen en tolken (die belangrijke diensten bewezen hebben aan de Amerikanen) en twee compagnieën gevechtstroepen, uitgerust met handvuurwapens en enkele lichte mortieren.

★

Waar zijn gevechtstroepen ingezet?

De compagnie in Merauke, die uitgebreid was met ruim honderdtwintig man Veldpolitie, nam deel aan patrouille-acties in de omgeving van de plaats. Men verwachtte er eind '42 een Japanse landing maar het bleef toen bij een luchtbombardement (er volgden nog meerdere) dat Merauke goeddeels verwoestte. De compagnie was deel van een garnizoen dat midden '43 voorts ca. zesduizend Australiërs en ca. duizend Amerikanen telde.¹

Na Hollandia werden door MacArthur op de noordkust van Nederlands-Nieuw-Guinea (zie kaart VII op pag. 189) de plaats Sarmi en het eilandje Wakde bezet (17 mei '44) – Wakde omdat de Japanners daar een landingsbaan hadden gebouwd. In plaats van die ene landingsbaan kwam er een vliegveld, aangelegd met hulp van twaalfhonderd Papoea's, maar aan dat ene vliegveld had MacArthur niet voldoende. Om een tweede, dat groter was, te kunnen aanleggen, landde hij op 27 mei op het ca. 350 km verder westelijk liggende eiland Biak. Daar werden de Japanners met veel moeite (de Amerikanen leden aanzienlijke verliezen) van het vliegveld en het zuidoostelijk deel van het eiland verdreven – zij handhaafden zich in de bergachtige gebieden van de rest van het eiland. Papoea-

¹ Tot die Amerikanen behoorden negers, 'die zich', aldus van der Plas aan de Enquêtecommissie, 'vreselijk hebben misdragen . . . Die kerels hebben daar werkelijk alles verkracht tussen de acht en de tachtig. Daar is pas werkelijk krachtig tegen opgetreden toen ik zwart op wit de brigadier aansprakelijk heb gesteld voor wat er was gebeurd tegen onze onderdanen.' (getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1378).

patrouilles maakten hier in de periode september '44 – mei '45 bijna vijftig Japanners krijgsgevangen en doodden er bijna achttienhonderd.¹ De leden van die patrouilles kregen voor elke gedode Japanner van de *Nica* een beloning van een kwartje – als bewijsmiddel diende een afgesneden oor.² Naast de Papoea-patrouilles werd op Biak ook een compagnie van het Knil ingezet.

Papoea-patrouilles werden ook van Hollandia uit gebruikt om Japanse militairen die westwaarts trachtten te ontkomen, in het oerwoud op te sporen en uit te schakelen. Er zijn van die Japanners maar weinigen in leven gebleven (slechts ca. duizend van de oorspronkelijke elfduizend) – de meesten zijn evenwel niet in de strijd gesneuveld maar verhoongerd of aan ziekten bezweken.

Op de Amerikaanse landing op Biak volgden (zie kaart VII op pag. 189) die op Noemfoor (2 juli '44) en bij Sansapor (30 juli) en daarna op 15 september die op het door de Japanners zwakbezette eiland Morotai dat (zie kaart V op pag. 65) tussen Halmaheira en de Philippijnen ligt.

Bij de tot dusver genoemde landingen (Hollandia, Sarmi/Wakde, Biak, Noemfoor, Sansapor en Morotai) werden, behoudens dan groepen gid-sen en tolken, geen Knil-eenheden ingezet³ maar dat veranderde toen MacArthur voornemens was op Tarakan en Borneo en vervolgens op Java te landen. Die landing op Java werd in april '45 door de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* geannuleerd – slechts de herovering van Tarakan en

¹ Aanvankelijk waren er vrij talrijke Japanners die zich overgaven en daarna door de Amerikaanse militaire politie in kampen moesten worden bewaakt. Volgens een Amerikaans rapport werden op Biak en elders in november '44 ca. driehonderd Japanners gedood en tachtig krijgsgevangen gemaakt, in december resp. vierhonderd en honderdvijftig. De *Nica* deed de inheemse patrouilles toen weten dat er minder krijgsgevangenen moesten komen – inderdaad, in januari '45 werden er vijfhonderd gedood en twintig krijgsgevangen gemaakt; in februari werden er driehonderd gedood en was er geen enkele krijgsgevangene. Wij zien die cijfers als een aanwijzing dat talrijke Japanse krijgsgevangenen eenvoudig zijn doodgeschoten. (rapport, 5 juni 1945, van A. L. Moffat, ambtenaar van het *State Department*, die in maart '45 samen met Kerstens, toen directeur van Onderwijs en Eredienst een bezoek had gebracht aan de *Nica*-posten, I.C.) ² 'Over de afgesneden oren is', aldus later kolonel Giebel, 'nog het een-en-ander te doen geweest. Amerikaanse souvenirjagers hadden zich bij de *Nica* van een paar oren meester gemaakt en ze bij wijze van curiositeit als postpakket naar huis gezonden. De oren waren echter door een censor ontdekt en de Amerikaanse commandant op Biak werd om opheldering gevraagd. Het onderzoek wees de *Nica* als de schuldige aan.' (C. Giebel: *Morotai*, p. 42) ³ Bij de landingen bij Hollandia en op Morotai was slechts één Nederlandse officier aanwezig: Quéré, de verbindings-officier bij de Amerikaanse *Seventh Fleet*.

van Balikpapan werd aan MacArthur toegestaan en bij beide acties werd telkens één compagnie van het Knil ingezet: de ene van Biak en één die uit Australië naar Morotai was overgebracht. Die compagnieën telden elk ca. honderdzestig militairen.

Tarakan werd vóór de Geallieerde landing zowel door lucht- als door vlootenheden zwaar gebombardeerd. Voor die landing, uitgevoerd op 1 en 2 mei '45, werd een brigade van de 7de Australische infanteriedivisie ingezet, enkele dagen later gevolgd door de tot het Iste bataljon van het Knil behorende 2de compagnie. De Japanners moesten de plaats Tarakan en andere punten op de westkust van het eiland (al die oorden waren verwoest) spoedig prijsgeven maar handhaafden zich elders, zodat maandenlang acties moesten worden ondernomen om hen uit te schakelen. Eind juli waren meer dan vijftienhonderd Japanners gedood – driehonderdtwintig hadden zich overgegeven. Aan de acties had de Knil-compagnie een werkzaam aandeel.

Toegevoegd aan de hoofdmacht van de 7de Australische infanteriedivisie werd de Iste compagnie van het Iste bataljon ingezet bij de landing bij Balikpapan, 2 juli '45, en hier nam aan de inleidende beschietingen ook de Nederlandse kruiser 'Tromp' deel. Vóór de landing hadden Amerikaanse mijnnevgers ruim twee weken lang passages gemaakt door de mijnenvelden die door de Japanners waren aangelegd (er lagen evenwel in de toegang tot Balikpapan ook talrijke door de Geallieerde luchtmacht afgeworpen magnetische mijnen) en hadden *Underwater Demolition Teams* mogelijke landingsplaatsen verkend en op de geschiktste in de twee nachten die aan de landing voorafgingen, de obstakels opgeruimd. De landing verliep vlot. De voornaamste punten in de plaats Balikpapan (vrijwel de gehele bevolking was geëvacueerd) waren door de bombardementen, de beschietingen en de gevechten volledig verwoest – dat gold ook voor de raffinaderijen, welke MacArthur spoedig weer in gebruik had willen nemen. Zo groot was de ravage dat de hoogste *Nica*-officier ter plaatse, kolonel C. C. de Rooy (op het werk van de *Nica* hier en elders komen wij nog terug), zich in zijn een week na de landing opgesteld rapport¹ afvroeg, 'of het belang van land en volk [van Indonesië] niet meer gediend zou zijn met een afwachten van de ineenstorting van Japan.'² Vooral voor grote verwoestingen op Java was de Rooy beducht – zijn vrees was in zoverre ongegrond dat, zonder dat hij dat

¹ Aangehaald in Nortier, p. 313. ² Dit rapport raakte aan de Australiërs bekend en wekte bij hen, die bij Balikpapan bijna tweehonderdertig man hadden verloren, veel verontwaardiging.

wist, door MacArthurs plannen voor landingen op dat eiland al een streep was gehaald.

Zo is het, wat de tot het Iste bataljon behorende 1ste en 2de compagnie betreft, bij slechts twee acties gebleven die in totaal aan zes Knilmilitairen het leven hebben gekost (vijf op Tarakan, één bij Balikpapan). Vergeleken met de Australiërs, die op Tarakan en Balikpapan samen meer dan vijftigduizend militairen hadden ingezet, wierpen die twee compagnieën slechts een miniem gewicht in de schaal – hun aanwezigheid had in hoofdzaak politiek-symbolische betekenis en zij werden dan ook wel door de Geallieerde staven in '44 en later als 'Symbolic Parties' aangeduid. Het gebruik van die term bleef tot de staven beperkt. 'Men achtte deze naam', schrijft Nortier, 'minder gelukkig want, zoals . . . kolonel Sandberg' (deze, lange tijd de Nederlandse vertegenwoordiger bij MacArthurs hoofdkwartier, overleed eind '44 in Australië aan carcinoom) 'treffend opmerkte: 'Het valt niet mee zijn leven symbolisch te verliezen.''¹

★

Wij hebben over de Militaire Luchtvaart van het Knil meer te schrijven: zij is onafgebroken in touw geweest.²

Men krijgt dan met drie eenheden te maken: het in april '42 opgerichte *squadron* lichte bommenwerpers, het *18th*, dat met *Mitchells* vloog (toestellen met een vliegbereik van 2 300 km en een maximale snelheid van 440 km per uur) en dat wij al enkele malen noemden, een in december '43 gevormd *squadron* jagers, het *120th*, uitgerust met Amerikaanse *Kittyhawks* (*P-40*'s: toestellen met een vliegbereik van bijna 580 km en een snelheid van bijna 600 km per uur) en een transportafdeling, die oorspronkelijk als *1st Netherlands-East-Indies Transport-squadron* werd aangeduid en op 15 augustus '45 de naam kreeg van *19th Transport-squadron*.³

Het *Mitchell-squadron* heeft een beginperiode gekend die met grote moeilijkheden gepaard is gegaan.

¹ Nortier, p. 107. ² Wij ontleen voor deze paragraaf de meeste van onze gegevens aan het in '85 verschenen werk van kolonel O. G. Ward: *De Militaire Luchtvaart van het Knil in de jaren 1942-1945*. ³ In de zomer van '42 poogde van Oyen in Washington toestellen te krijgen voor vier jager- en vier bommenwerper-*squadrons* – zijn voorstel werd afgewezen. Wij vragen ons hierbij af of men die acht *squadrons* inderdaad had kunnen bemannen.

Wij vermeldden al dat het *squadron* maandenlang op zijn eerste toestellen moest wachten. Ware van Oyen in Australië gebleven, dan had dit wellicht voorkomen kunnen worden, maar hij vertrok naar de Verenigde Staten. Erger nog: daarheen, d.w.z. naar de *Flying School*, vertrokken ook de meeste en de meest ervaren officieren die aanvankelijk in Australië bij de Staf Luchtstrijdkrachten waren ingedeeld. 'Wanbeleid' noemt Ward het: 'Waarom er zoveel kapabele oudere M[ilitaire] L[uchtvaart]-officieren allemaal naar Amerika moesten, blijft', schrijft hij, 'een raadsel. Het is onze mening dat van Oyen met minder de opleiding best aan kon; hij kreeg immers alle medewerking van de Amerikanen.'¹ Wij tekenen hierbij nog aan dat van Mook, van der Plas en van Hoogstraten zich jegens ons weinig positief over de persoon van van Oyen hebben uitgelaten: van Mook noemde hem 'een middelmatige figuur'², van der Plas karakteriseerde hem als 'uiterst zwak – het soort generaal dat denkt dat men de zaak met memoranda kan regelen'³, en van Hoogstraten zei: 'Wij vonden hem allemaal halfzacht.'⁴ Daargelaten of die beoordelingen niet te negatief zijn, een feit was het dat de afwezigheid van van Oyen en de bedoelde officieren de opbouw van het *18th squadron* niet ten goede kwam, zodat, aldus Ward, 'veel tegenslag moest worden geïncasseerd in de sectoren van materieel, opleidingen in Australië en organisatie, dat uiteindelijk zijn weerslag had op het in gereedheid brengen van het *squadron*.'⁵

De Militaire Luchtvaart begon in Australië met ruim veertig officieren en bijna zeventig andere militairen. Van hen deed een klein deel op het hoofdkwartier dienst, het grootste bij het *18th squadron* dat onmiddellijk een aanvulling kreeg met Australisch grondpersoneel. Het niet-Australische personeel vormde een gemengd gezelschap van beroepsmilitairen, reserve-officieren, kort-verband-personeel, landstormers (onder hen mannen van veertig jaar en ouder), militiemannen en personen die pas in Australië gemilitariseerd waren – het zou ook onder de beste omstandigheden moeilijk zijn geweest, hier een hecht korps mee te vormen. De omstandigheden waren evenwel ongunstig. De landstormers voelden zich benadeeld doordat zij, die in de Indische samenleving gewend waren geweest aan een redelijk salaris, nu genoeg moesten nemen met de wedde van een soldaat: omgerekend ca. f 0,75 per dag, en velen van het uit Indië afkomstige vliegpersoneel waren verbitterd omdat men hun, toen in februari gebleken was dat achttien in Amerika bestelde *Mitchells*

¹ Ward, p. 78. ² Van Mook, 8 nov. 1961. ³ Van der Plas, 14 dec. 1961. ⁴ Van Hoogstraten, 22 april 1958. ⁵ Ward, p. 78.

niet op tijd zouden arriveren, de gelegenheid had onthouden naar hun gezinnen op Java terug te keren en omdat, toen die terugkeer onmogelijk bleek, de meeste van die gezinnen niet tijdig geëvacueerd waren. Daar kwam nog bij dat men aanvankelijk niets te doen had. Wat aan *Mitchells* in Australië werd ontscheept, eigende MacArthur zich toe – het werd mei voordat de eerste drie *Mitchells* arriveerden waarmee althans een deel van de bemanningen kon gaan oefenen (en met succes: wij herinneren er aan dat een van de Japanse onderzeeboten die op de avond van 31 mei de haven van Sydney waren binnengedrongen, op de terugvaart door een Nederlandse *Mitchell* werd vernietigd). Druppelsgewijs kwamen nieuwe toestellen binnen – pas in september evenwel beschikte het *squadron* over zijn normale aantal: achttien. Eerst toen was intensief oefenen mogelijk.

Het *squadron* heeft in de eerste maanden na de oprichting een weinig opwekkend beeld geboden. Het was, na in Brisbane te zijn gevormd, geplaatst op het militaire vliegveld dat op enige afstand van Canberra lag (een ongelukkige beslissing doordat de weersomstandigheden daar het maken van oefenvluchten in de maanden juni, juli en augustus, de wintermaanden op het zuidelijk halfrond, zeer bemoeilijkten), het had nog geen vaste oorlogstaak, het had in de eerste maanden een hoogst onpopulaire commandant (deze werd in mei vervangen door majoor B. J. Fiedeldij) en in tegenstelling tot sommigen die hun stabiliteit wisten te handhaven, waren anderen ten prooi aan een demoralisatie waaruit zij vluchtten in drank en vrouwen. ‘Er wordt’, noteerde een der vliegers op 19 mei in zijn dagboek, ‘ontzettend gedronken, gekaart en met meisjes gespeeld’, en twee dagen later: ‘getrouwde vrouwen, meisjes, ja zelfs kinderen werden hier rustig door iedereen gebruikt.’¹ Het gebeurde dat officieren in beschonken toestand oefenvluchten maakten – ‘aan met verlof gaan naar Brisbane, Sydney of Melbourne werd’, aldus een aan de Enquêtecommissie voorgelegd stuk², ‘veel gedaan en men bleef gewoonlijk een week langer weg dan zijn verloftijd. Rijksvliegbenzine werd in grote hoeveelheden voor privé-gebruik weggenomen’ – om diefstal tegen te gaan nam men blikken vol mee naar hotelkamers, waar ‘avond na avond drankpartijen met vrouwen werden gehouden, waarbij natuurlijk ook veel gerookt werd’ (het gevolg was dat in Canberra één hotel tot de grond toe afbrandde). ‘Australische militairen die bij onze afdeling waren ingedeeld, begrepen er niets van.’

In september kwam het tot een plan van de bemanning van een van de *Mitchells* om naar de Japanners over te lopen. Dat plan ging uit van

¹ Aangehaald in a.v., p. 115. ² Aangehaald in *Eng.*, dl. VIII c, p. 399.

een vliegtuigcommandant, een Indische Nederlander met een Duitse moeder, die persé naar zijn jonge vrouw en twee kinderen op Java wilde terugkeren en daartoe, zodra het *squadron* van het gebied van Darwin uit een oorlogstaak te verrichten kreeg, met zijn toestel naar Timor wilde vliegen in de hoop dat de Japanners, dankbaar omdat hij hun een geavanceerd vliegtuig zou hebben geleverd (èn tekeningen van het vliegveld waar het *squadron* zou worden gestationeerd), hem in de gelegenheid zouden stellen naar Java te gaan. Hij wist voor dit plan steun te vinden bij zijn tweede vlieger, die later door majoor Fiedeldij 'een avonturier' werd genoemd¹, en bij zijn marconist. Ook een sergeant werd in het plan gekend en wendde voor dat hij tot hulp bereid was – hij was evenwel een van degenen die de *Nefis* van de stemming in het *squadron* op de hoogte hielden. Het drietal werd gearresteerd en naar Ceylon afgevoerd om er terecht te worden.²

Deze gebeurtenissen leidden er toe dat Spoor, het hoofd van *Nefis I*, de verhoudingen bij het *18th squadron* in onderzoek nam. In zijn rapport gaf hij een beeld van de moeilijke omstandigheden waaronder de opbouw van het *squadron* was begonnen – ook nu evenwel, ruim een half jaar later, was de zaak

'niet in orde. Er werd over de gehele linie gekankerd . . . Door het personeel werden onder meer spotliedjes gezongen op verschillende militaire autoriteiten [en] op officieren van het *squadron*; er werd een blaadje uitgegeven, waarvan de inhoud geenszins in overeenstemming is te achten met een gezonde militaire geest en tucht. De naam van het personeel te Canberra, in het bijzonder bij de burgerbevolking, is praktisch teniet gedaan door het buitensporige en vaak incorrecte optreden van de manschappen . . . waarbij op onverantwoordelijke wijze met geld werd gesmeten.'³

Voor veel van dit alles stelde Spoor majoor Fiedeldij aansprakelijk (deze was evenwel technisch hoogst bekwaam en Spoor bepleitte der-

¹ Getuige B. J. Fiedeldij, *Eng.*, punt n, ongepublic. verhoren, vraagno. 68 649. ² Men vreesde repercussies als het proces in Australië zou plaatsvinden. De Zeekrijgsraad op Ceylon veroordeelde bijna een jaar later de vliegtuigcommandant tot levenslang, de twee anderen tot twintig jaar gevangenisstraf. Zij zaten gedrieën de gehele rest van de oorlog in Colombo gevangen, nadien werden zij naar Nederland overgebracht. Daar werd door een aantal oud-leden van het *18th squadron* op verzachting van het wel zeer zware vonnis aangedrongen (zeer zwaar, omdat er sprake was geweest van een plan waarvan het de vraag was of het inderdaad zou worden uitgevoerd) en het gevolg was dat de straffen tot tien jaar werden verminderd. ³ Aangehaald in *Eng.*, dl. VIII b, p. 34.

halve niet zijn vervanging, mede omdat het *squadron* spoedig met zijn oorlogstaak zou beginnen) – de Enquêtecommissie heeft er naar òns oordeel, en naar dat van Ward, terecht op gewezen dat hier toch eerder sprake was geweest van ‘een falen van de hogere militaire leiding’, die het *18th squadron* veel te veel aan zijn eigen lot had overgelaten (schout-bij-nacht Coster en de waarnemend Legercommandant in Australië, luitenant-kolonel van Straten, hadden het slechts eenmaal bezocht). ‘Dit acht de commissie te ernstiger, omdat deze leiding slechts voor enkele eenheden had te zorgen.’¹

★

Met de nieuwe *Mitchells* (zij vertoonden allerlei gebreken: de geschutkoepels bleven hinderlijk trillen en de bomrichttoestellen voldeden niet) werd het *squadron* in december '42 verplaatst naar het vliegveld te Mac-Donald, ca. 150 km ten zuiden van Darwin. Dat was nog niet eens gereed (het was tevoren ook niet geïnspecteerd) – het personeel van het *squadron* moest zelf de handen uit de mouw steken om het als basis geschikt te maken. Er heerste, als overal in dit deel van Australië, een vliegenplaag ('als je iemand', zo schreef later een der vliegers, kapitein R. W. C. G. Wittert van Hoogland, 'een klap op zijn blote rug gaf, had je zeker twintig vliegen. Het record uit de annalen bedroeg vier-en-zestig vliegen in één klap'²) en men zat er ver van de bewoonde wereld. De behuizing (men sliep er in tenten) was simpel, het eten hoogst eentonig. Een nadeel was bovendien dat de vliegers eerst 150 km boven land moesten afleggen voordat zij Darwin en vandaar, na overnacht te hebben, de zee bereikten waar men wellicht doelen zou vinden. Deze situatie verbeterde pas toen het *squadron* begin mei '43 naar het vliegveld bij Batchelor, 80 km bezuiden Darwin, werd overgeplaatst dat tevoren gebruikt was door een Australisch *squadron* dat naar Nieuw-Guinea was verplaatst. Dat vliegveld was goed geoutilleerd – het *18th squadron* is er gebleven tot juli '45, toen het naar Morotai werd verplaatst.

De taak van het *squadron* bestond uit het uitvoeren van verkenningen en van aanvallen op schepen, Japanse vliegvelden en andere installaties, zulks in het oostelijk deel van de Grote Oost. Het heeft die taak uitgevoerd onder vijf commandanten: eerst Fiedeldij, tot luitenant-kolonel

¹ A.v., dl. VIII a, p. 235. ² R. Wittert: *Het vergeten squadron* (1983), p. 146.

' 18TH SQUADRON '

bevorderd, vervolgens luitenant-kolonel J. J. Zomer, daarna luitenant-kolonel E. J. C. te Roller (die er prijs op stelde, zelf aan operationele vluchten deel te nemen en wiens toestel eind juni '44 door de Japanners werd neergeschoten waarbij de gehele bemanning omkwam), na deze majoor ir. D. L. Asjes en tenslotte luitenant-kolonel M. van Haselen. Het *squadron*, waarbij, zoals al bleek, van meet af aan ook Australiërs waren ingedeeld (eind oktober '43 waren het er tweehonderdnegentig op een totale sterkte van bijna zeshonderd man), kreeg in september '43 zijn eerste aanvulling uit de *Flying School* te Jackson, waarop andere aanvullingen volgden, en werd van mei '44 af enkele malen versterkt met personeelsleden van de Marineluchtvaartdienst uit Ceylon.

De eerste operationele vlucht werd in januari '43 ondernomen, de eerste vlucht met een tussenlanding op Nederlands gebied, namelijk op het vliegveld te Merauke, in oktober '43. In '43 hebben toestellen van het *squadron* in totaal ruim 700 operationele vluchten uitgevoerd, in '44 vermoedelijk 100, in '45 in de eerste vier maanden ruim 140. In mei '45 (er dienden toen bij het *squadron* ruim vijfhonderd man van de Militaire Luchtvaart) werd het *squadron* niet-operationeel in afwachting van de verplaatsing naar Morotai. Het vliegveld daar bleek zo stampvol te zijn dat MacArthur spoedig besloot, het *squadron* in Balikpapan te stationeren, maar daar kwamen de eerste vliegtuigen pas op 14 augustus aan, daags voordat Japans capitulatie werd bekendgemaakt.

Men kan uit de daling van het aantal operationele vluchten die zich in de eerste vier maanden van '45 voordeed, afleiden dat zich toen in het gebied dat door de *Mitchells* bestreken werd, nauwelijks meer doelen bevonden die voor een aanval in aanmerking kwamen. Het *18th squadron* heeft in totaal 85 Japanse of voor de Japanners varende schepen vernietigd met een totaaltonnage van bijna 54 000 ton; daarbij waren de operaties van het *squadron* onderdeel van die waarmee de Geallieerde luchtmacht van noordwest-Australië uit de bewegingsvrijheid van de Japanners in het oostelijk deel van de Grote Oost zowel ter zee als in de lucht (de Japanners hadden belangrijke vliegvelden op Timor en Ambon) gevoelig aantastte.¹ Vermelding verdient dat in april '45 elf *Mitchells* samen met tien zwaardere Australische bommenwerpers een Japans smaldeel in de Floreszee aanvielen, waarbij een Japanse lichte kruiser zo ernstig door

¹ Wij herinneren er aan dat de *Mitchells* bovendien bij twee gelegenheden, nl. in september '44 en in januari '45, de verre vlucht naar Java ondernamen om er pamfletten af te werpen. Ook werd in laatstgenoemde maand nog een vlucht ondernomen om ten behoeve van *Nefis I* de haven van Tjilatjap te fotograferen.

bommen werd getroffen dat twee Amerikaanse onderzeeboten het schip konden inhalen en tot zinken brengen. In die tijd had de Geallieerde luchtmacht als geheel van noordwest-Australië uit alle Japanse bases binnen een straal van 1 000 km geneutraliseerd.

Het vliegend personeel van het *18th squadron* nam in beginsel telkens negen maanden lang aan operationele vluchten deel (dat van het straks te behandelen jager-*squadron* zes maanden) – daarop volgde dan een periode van zes maanden waarbij het ingedeeld was bij het transport-*squadron* of andere taken te verrichten had. Vervolgens begon een nieuwe operationele periode. 'Door de geleden verliezen', aldus Wittert van Hoogland, 'had dit proces de tendens zich te versnellen als gevolg van onze beperkte hoeveelheid mankracht. Heel wat bemanningen maakten drie operationele perioden mee.'¹

Doordat de *Mitchells*, als zij overdag vlogen, pas na geruime tijd een bescherming door Geallieerde lange afstand-jagers meekregen, waren de verliezen die het *squadron* aanvankelijk leed, aanzienlijk. Van de 18 toestellen waarmee Fiedeldij in januari '43 begon te opereren, werden er in zes maanden tijd 9 neergeschoten – in totaal zijn bij het *18th squadron* negen-en-zeventig leden van de Militaire Luchtvaart en zestien Australiërs gesneuveld.² Vooral de verliezen in de eerste operationele periode hebben zwaar op het *squadron* gedrukt – niettemin is na de overplaatsing uit Canberra het moreel goed gebleven. Daartoe droeg bij dat de prestaties meermalen door de hogere commandanten van de *Royal Australian Air*

¹ R. Wittert: *Het vergeten squadron*, p. 75. ² Van die negen-en-zeventig zijn twee die krijgsgevangen hadden moeten worden genomen, door een Japanse militair doodgeschoten. Het betrof hier bemanningsleden van een *Mitchell* welke op 7 oktober '43 tijdens een verkenningsvlucht bij Soemba aangevallen werd door vier Japanse *Zero*-jagers en zo zwaar werd beschadigd dat de commandant op zee een noodlanding moest uitvoeren – hij sloeg daarbij met zijn hoofd tegen het vizier en verloor het leven. De andere vijf inzittenden, allen gewond, konden in het zich bij het toestel bevindende rubberbootje klimmen. Eén stierf er nog voor het donker was en een tweede verloor zijn bezinning, toen men, nadat men drie etmalen had rondgedobberd zonder drinken en vrijwel zonder eten, in de verte de kust van Soemba ontwaarde – hij wilde daar naar toe zwemmen, liet zich uit het rubberbootje glijden en werd door haaien verslonden.

Na een moeilijke worsteling met de branding kwamen drie man op Soemba aan land. Daar werden twee door een patrouillerende Japanse soldaat doodgeschoten – één bleef in leven doordat de soldaat die door zijn patronen heen was, toen hij zich gereedmaakte om hem te bajonetteren, door een op een paard naderende Japanse officier werd tegengehouden. Die enige overlevende van de zes werd, na in Soerabaja verhoord te zijn, als krijgsgevangene naar Japan gevlogen waar hij opnieuw werd verhoord en vervolgens in een kopermijn aan het werk werd gezet.

Force warm werden gewaardeerd. Pas in '45 was bij sommigen sprake van een zekere oorlogsmoedheid.

★

Doordat op Java verzuimd was, de jagerpiloten van de Militaire Luchtvaart voor wie geen toestellen meer beschikbaar waren, tijdig te evacueren, kon aanvankelijk in Australië geen jagereenheid worden gevormd. Nieuw uitstel vloeide voort uit het feit dat de eerste jagerpiloten die op de *Flying School* opgeleid waren, bij de Britse *Royal Air Force* werden gedetacheerd. In december '43 evenwel kon in Australië een jagereenheid worden gevormd: het *120th squadron* dat onder commando kwam te staan van majoor H. A. Maurenbrecher. Ook bij dit *squadron*, waarvan aanvankelijk een-en-dertig officieren en negentien lagere militairen van de Militaire Luchtvaart deel uitmaakten, waren Australiërs ingedeeld: zes officieren en bijna tweehonderddertig lagere militairen, hoofdzakelijk grondpersoneel.

Het *squadron* dat, zoals al vermeld, met *Kittyhawks* was uitgerust, werd geposteerd in Merauke, vanwaar het eind juni '44 begon te opereren. Doordat het *Operational Record Book* verloren is gegaan, ontbreken alle detailgegevens over de operationele vluchten – wij weten slechts dat er in de eerste maanden (MacArthur was al bij Hollandia geland) nauwelijks zinvolle doelen konden worden opgegeven; later, d.w.z. van oktober '44 af, konden telkens vier vliegers deelnemen aan de offensieve operaties die door Australische jagers van Noemfoor af werden ondernomen.

Door die detachering werden bij anderen de gevoelens van gefrustreerdheid eerder versterkt dan verzwakt. Hier zaten bekwaam opgeleide krachten, zonder dat zij iets zinvol te doen kregen, maand na maand in een hoogst onaantrekkelijke omgeving – Merauke was vergeven van de muskieten. De simpele bar in de cantine van het kampement van het *squadron* had dan ook als opschrift 'De Kankerpit'. 'In gesprekken met de jongelui kwam', aldus een *Nica*-officier, 'ontmoediging, ontstemming, nu en dan overslaand tot ontevredenheid over hun omstandigheden, onverheeld tot uitdrukking.'¹

Begin '45 werd het *squadron* naar Biak verplaatst en vandaar heeft het

¹ W. H. de Roos: 'Van Brisbane naar bevrijd Nederlands-Indië', p. 2 (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, XXVI, 63).

aanvallen kunnen uitvoeren op Japanse doelen in de Vogelkop van Nieuw-Guinea.

Het *squadron* heeft veertien gesneuvelden gehad – bovendien zijn zeven leden in september '44 met een Australisch verkeersvliegtuig verongelukt.

★

Tenslotte het transport-*squadron* van de Militaire Luchtvaart.

Dit *squadron* was de voortzetting van de Nederlandse transportafdeling bij de *Fifth United States Army Air Force*, waar in '42 talrijke personeelsleden van KLM en Knilm, die hun toestellen waren kwijtgeraakt, em-plooi hadden gevonden. Die transportafdeling had een nuttige functie die geenszins van gevaren ontbloot was – de toestellen, *Dakota's* (DC-3's), voerden bijvoorbeeld lange tijd ten behoeve van MacArthurs hoofd-kwartier nachtelijke koeriersvluchten uit naar Port Moresby op Australisch-Nieuw-Guinea, waarbij over open zee een afstand van meer dan 1000 km moest worden afgelegd. Daarnaast voerden andere transport-toestellen vluchten uit ten behoeve van de Nederlands-Indische Com-missie voor Australië en Nieuw-Zeeland en van de Nederlandse en Nederlands-Indische militaire autoriteiten; ten behoeve van het *18th* en het *120th squadron* onderhielden zij ook de verbindingen met MacDonald, later Batchelor, en met Merauke.

De detachering bij de Amerikanen werd pas op 1 september '44 beëindigd – het enige tijd later gevormde transport-*squadron* (een samen-voeging van de 'Amerikaanse' en de 'Nederlandse' transportafdeling) ging toen eerst *1st Netherlands-East-Indies Transport-squadron* heten. Als zodanig verrichtte het met zijn ruim honderd man personeel en 25 toestellen nu ook veel werk voor de *Nica*. Pas op 15 augustus '45 kreeg het, zoals al vermeld, zijn definitieve naam: *19th Transport-squadron*.

★

Aan het geheel van de in MacArthurs gezagsgebied ondernomen lucht-operaties heeft de Militaire Luchtvaart met het *18th* en *120th squadron* slechts een bescheiden aandeel gehad. Aan wat wij over die luchtoperaties

al in het algemeen vermeldden, willen wij toevoegen dat MacArthur een tegenstander was van het uitvoeren van aanvallen op prauwen¹, dat belangrijke doelen op Java slechts zeer zelden werden aangevallen (het eerst Soerabaja in de nacht van 9 op 10 november '43²) maar dat doelen in de Grote Oost, met name Ambon, Koepang en Dilly (op Timor), Makassar en de Minahassa alsook tenslotte doelen op Tarakan en in Balikpapan herhaaldelijk zwaar werden gebombardeerd.

Er zijn hierbij aan Indonesische kant velen omgekomen – hoeveelen precies is niet bekend, maar alleen al omtrent het laatste luchtbombardement van Makassar, 2 augustus '45, werd door de Japanners bekendgemaakt dat er onder de Indonesiërs en de Chinezen ca. duizend doden waren gevallen.

Koninklijke Marine

Eerder gaven wij weer welke eenheden van de Koninklijke Marine ten tijde van de algemene capitulatie van het Knil uit de Indische wateren Ceylon resp. Australië bereikten; op Ceylon was dat het geval met vier onderzeeboten: de 'K 11', 'K 14', 'K 15' en 'O 19', de kanonneerboot 'Soemba', de mijnenlegger 'Willem van der Zaan' en het voorraadschip

¹ Hij zei in juni '43 tegen van der Plas, aldus diens verslag: 'Uit een militair oogpunt is de waarde van het bombarderen en beschieten van prauwen volstrekt nul . . . (Het) zou *criminal folly* zijn van onze zijde. De prauwvaarders moeten leven en de normale prauwvaart langs en tussen de eilanden heeft voor de Japanners zo bitter weinig betekenis dat barbaarse pogingen onzerzijds, de weerloze prauwvaarders door aanvallen te beletten hun beroep uit te oefenen, de inheemse bevolking zonder merkbaar voordeel voor ons naar de Japanners zal drijven.' (van der Plas: 'Nota', 9 juni 1943, a.v., XXIII, 43-1) Wij voegen hieraan nog toe dat, toen eind '44 een elektrische centrale op Oost-Java door Australische bommenwerpers was aangevallen, MacArthur op aansporing van van Oyen order gaf, luchtaanvallen te beperken tot doelen van direct militaire betekenis. ² Bij dat bombardement heeft een door de *Nigis* ontvangen radiobericht een belangrijke rol gespeeld. Dit bericht hield in dat de Japanse luchtmacht in de nachten rond die van 8 op 9 november boven Soerabaja oefeningen zou houden, waarbij veel vliegtuigen in de lucht zouden zijn. Quispel, het hoofd van de *Nigis*, vestigde hier onmiddellijk de aandacht op van van der Plas en deze bepleitte bij MacArthurs hoofdkwartier dat Soerabaja zou worden gebombardeerd in een van de door de Japanners genoemde nachten. Er was toen in West-Australië geen enkele startbaan die lang genoeg was voor de bommenwerpers die naar Soerabaja zouden vliegen – daartoe werd een bestaande baan in allerijl verlengd. Aan de betrokken vlucht nam schout-bij-nacht Koenraad deel.

'Zuiderkruis' en daaraan werden spoedig de lichte kruiser 'Jacob van Heemskerck', de torpedobootjager 'Isaac Sweers', drie onderzeeboten: de 'O 21', 'O 23' en 'O 24', en het onderzeebootmoederschip 'Colombia' toegevoegd, en in Australië, waar toen al de beschadigde lichte kruiser 'Tromp' lag, arriveerden drie onderzeeboten: de 'K 8', 'K 9' en 'K 12', de mijnenveger 'Abraham Crijnsen' en drie kleine hulpmijnenvegers.

Van al deze schepen voeren de 'Jacob van Heemskerck', de 'Sweers', en de 'Colombia' spoedig met de Britse *Eastern Fleet* naar Mombasa in Oost-Afrika, vanwaar de 'Colombia' een ligplaats kreeg in Zuid-Afrika – later weer naar Ceylon onderweg werd het te zwak geëscorteerde schip eind februari '43 voor de kust van Zuid-Afrika door een *U-Boot* getorpedeerd. Uit Mombasa werd voorts de 'Isaac Sweers' naar het Europese strijdtoneel verplaatst (het schip werd op 13 november '42 voor de kust van Frans-Noord-Afrika getorpedeerd) en ging de 'Jacob van Heemskerck' in oktober '42 naar Australië, samen met twee moderne jagers die in Engeland in bedrijf waren gesteld: de 'Van Galen' en de 'Tjerk Hiddes'. Schout-bij-nacht Coster en na hem schout-bij-nacht Koenraad beschikten daar dus, toen de 'Tromp' hersteld was, over vier belangrijke bovenwaterenheden: twee lichte kruisers (de 'Tromp' en de 'Jacob van Heemskerck') en twee torpedobootjagers (de 'Van Galen' en de 'Tjerk Hiddes'). Die vier zijn ongeveer een jaar lang ingezet als escorteurs – nuttig werk maar niet spectaculair. Dit betekende dat zij in een periode waarin de Amerikaanse en de Australische marine westwaarts oprukten in de wateren ten noordoosten van en benoorden Australisch-Nieuw-Guinea, aan geen enkel gevecht deelnamen. Zulks zeer tot ongenoegen van Helfrich! Toen hij eind '42 in Londen en spoedig nadien in Australië was, drong hij er op aan (in Australië bij MacArthur persoonlijk) dat de vier genoemde eenheden aan MacArthurs offensief in de richting van de Philippijnen zouden deelnemen – 'MacArthur', zo vertelde Koenraad aan de Enquêtecommissie,

'wilde dat niet. Hij zei: *'I don't like to make it more complicated.'* Hij had al genoeg te maken met Amerikaanse en Australische schepen en om die Hollandse schepen er nog eens bij te nemen vond hij een beetje gecompliceerd. Hij wilde ze toen niet hebben'¹ –

later wèl. Toen het namelijk mogelijk werd met bovenwaterenheden te opereren in de wateren van de Grote Oost, besefte de Geallieerde

¹ Getuige P. Koenraad, *Enq.*, dl. VIII c, p. 943.

opperbevelhebber in de *South-West Pacific Area* dat het wenselijk was daarvoor mede een Nederlands eskader te gebruiken, gevormd uit eenheden van een marine die de betrokken wateren beter kende dan welke andere ook: de Nederlandse. Waarom dat plan van MacArthur niet is doorgegaan, komt in hoofdstuk 7 aan de orde.

Het feit nu dat de vier genoemde eenheden voor neventaken werden gebruikt, had tot gevolg dat de *Combined Chiefs of Staff* ze eind '43 aan MacArthurs oorlogstoneel onttrokken: de 'Jacob van Heemskerck' voer naar Engeland terug, de 'Tromp', 'Van Galen' en 'Tjerk Hiddes' werden aan de Britse *Eastern Fleet*, die zich nu weer bij Ceylon bevond, toegevoegd. Koenraad was al zijn belangrijke bovenwatereenheden kwijt – toen ook de 'Van Galen' en de 'Tjerk Hiddes' weer naar Europa waren gevaren, keerde slechts één, maar zulks pas begin '45, voor een onderhoudsbeurt naar Australië terug: de 'Tromp' (die na dat onderhoud, zoals al vermeld, eind juni en begin juli deelnam aan de beschieting van Balikpapan). 'En zo is het dan gebeurd tot schande van Nederland en van de Koninklijke Marine', aldus in '77 de marinehistoricus A. N. baron de Vos van Steenwijk,

'dat MacArthur op 22 april 1944 het eerste Nederlandse grondgebied, Hollandia, heroverde en vervolgens Wakde, Sarmi, Biak, Noemfoor, Sansapor, Morotai en Tarakan, zonder dat er één enkel Nederlands oorlogsschip bij aanwezig was!'¹

Dat Helfrich, van Mook en van der Plas, om slechts dezen te noemen, zich daar grote zorgen over maakten, spreekt vanzelf – ook dat punt komt in hoofdstuk 7 aan de orde.

★

Bij ons overzicht van de verrichtingen van de verschillende eenheden van de Koninklijke Marine in de periode van de algemene capitulatie van het Knil tot aan Japans capitulatie willen wij beginnen met de kleine eenheden.²

De drie in Australië aangekomen hulpmijnnevgers werden in de

¹ A. N. de Vos van Steenwijk: 'Schets van het marinebeleid in de Tweede Wereldoorlog', p. 254. ² Wij baseren ons overzicht in hoofdzaak op Bezemers al genoemd werk *Verdreven doch niet verslagen*.

laatste periode van de oorlog in Merauke gestationneerd. Van de mijnenveger 'Abraham Crijnssen' weten wij dat hij, na eerst als varende opleidingsschip te zijn gebruikt, begin '45 werd ingezet voor *Nefs*-operaties naar de Damar-eilanden en dat hij in juni '45 de oude 'K 9', die tot oliehulk omgebouwd was, op sleeptouw nam; de 'K 9' zou naar Darwin worden gebracht waar in de vroegere onderzeeboot de olie zou worden opgeslagen waaraan de genoemde hulpmijnenvegers behoefte hadden – wij vermeldten al dat de onderzeeboot op die tocht werd verspeeld.

Van de in Ceylon aangekomen schepen werd de 'Zuiderkruis', een schip van de Gouvernementsmarine, bevoorradingsschip van de Britse marine in de haven van Trincomalee. De mijnenlegger 'Willem van der Zaan' werd twee jaar lang als escorte-schip in de Indische Oceaan gebruikt en de kanonneerboot 'Soemba' werd met twee Britse en twee Brits-Indische korvetten ingezet ter bewaking van de toegang tot de Perzische Golf, waaruit de aardolietransporten voor de Geallieerde oorlogvoering van grote betekenis waren – dat zeegebied heette wegens de hoge luchtvochtigheid en de hitte (temperaturen van 50° Celsius kwamen regelmatig voor) 'de poort van de hel', aldus later de eerste officier van de 'Soemba', luitenant-ter-zee eerste klasse S. Dobbenga. 'De hitte', vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'was zodanig dat men soms wit beslagen was door het zout dat neersloeg op de huid . . . Het was benauwd en er was geen afkoeling . . . De mensen leefden daar niet, maar vegeteerden.'¹ Na een klein jaar verdween de 'Soemba' naar het Europese oorlogstoneel.

Wat de onderzeeboten betreft, bleek reeds uit hoofdstuk 4 dat van Australië uit de 'K 12' (de 'K 8' werd er gesloopt en de 'K 9' leende zich niet langer voor een operationele inzet) enkele malen naar Java voer om er *Nefs-parties* af te zetten², dat de 'O 21' bij één gelegenheid hetzelfde

¹ Getuige S. Dobbenga, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1006. ² Deze boot werd nadien als oefenschip voor het opsporen van onderzeeboten opgevaren en in mei '44 uit dienst gesteld, d.w.z. verkocht aan de directie van een lunapark te Sydney, waar men de boot voor één Australische *shilling* (30 cent) kon bezichtigen. De oorspronkelijke bemanning van de 'K 12' werd, toen de boot midden '42 in Australië gerepareerd moest worden, samen met die van de buiten dienst gestelde 'K 9' en van de in Soerabaja tot zinken gebrachte 'K 10' naar Engeland gezonden om er twee kleine onderzeeboten te bemannen die de Nederlandse marineleiding van de Britse had kunnen overnemen. Al die gespecialiseerde krachten werden in Kaapstad samen met het naar Engeland terugkerend detachement van de Irene-brigade op een langzaam varende, niet geëscorteerd Brits passagiersschip ingescheept – dat schip werd eind oktober '42 in de

deed en dat vervolgens in '44 en '45 de 'K 14' en 'K 15' voor de *Nefs*-operaties werden gebruikt. Al die 'K'-boten waren oude boten – er ging met de noodzakelijke reparaties vaak veel tijd verloren.

Ook van Ceylon uit maakten de geheime diensten gebruik van Nederlandse onderzeeboten: naar Sumatra, zoals al bleek, van de 'K 15', de 'O 21' en de 'O 24' en daarnaast ook van enkele Britse onderzeeboten. Omgekeerd waren er Nederlandse die ingezet werden bij operaties van *SOE* welke gericht waren op de Andamanen en op Malakka: de 'O 23' onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse A. M. Valkenburg en de 'O 24' onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse de Vries die wij al noemden in het vorige hoofdstuk. Dat laatste schip zette in januari '43 een Britse *party* op de Andamanen aan land die het twee maanden later weer ophaalde, toen gebleken was dat de *party* er niet de relayeringszender kon installeren waaraan *SOE* behoefte had. Voorts voer de 'O 24' driemaal, te weten in mei, september en oktober '43, naar de kust van Malakka om er Britse en Chinese geheime agenten af te zetten dan wel op te halen. De 'O 23' maakte diezelfde tocht tweemaal: in juni en in juli '43. Wij voegen hieraan toe dat beide onderzeeboten na deze voor *SOE* uitgevoerde operaties (zij hadden ook patrouilletechten ondernomen waarbij de 'O 24' in augustus '43 een tot kanonneerboot en mijnenveger omgebouwd schip tot zinken had gebracht!), een onderhoudsbeurt moesten ondergaan. De 'O 23' deed dat in Engeland maar de

Atlantische Oceaan getorpedeerd waardoor alle Nederlandse militairen omkwamen, op vijf leden van de onderzeeboot-bemanningen na. Er waren aan Nederlandse kant ca. negentig slachtoffers.

¹ Midden '42 was de 'O 23' op zulk een patrouilletecht slechts door bekwaam manoeuvreren van luitenant-ter-zee Valkenburg aan de ondergang ontsnapt. De boot viel met twee torpedo's bij Penang (Malakka) een kustvaartuig aan – beide misten. Zij ging het kustvaartuig toen boven water achtervolgen en beschieten, waarbij na elf schoten een granaat in de loop van het kanon kwam vast te zitten. Er moest toen rekening worden gehouden met tegenaanvallen door andere Japanse schepen die dieptebommen zouden lanceren. Inderdaad wisten twee Japanse torpedootjagers de 'O 23' te vinden – Valkenburg zag hen door de periscoop al op ca. 1 000 meter afstand. 'In normale omstandigheden', zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'komt men er als onderzeeboot niet uit in zo'n geval. Dat was dus een pijnlijk moment. Ik heb de boot tussen die twee jagers in gemanoeuvreed omdat ze toch bij mij in de buurt zouden komen, en zo had ik de kans dat ze [met hun afuister-apparatuur] elkaar zouden horen en mij niet . . . Ze hebben mij niet gehoord en niet gevonden. Die twee jagers trokken over mij heen, wat een heidens kabaal veroorzaakte in onze boot. Zij deden echter niets en wij ook niet . . . Het was een minder prettige ervaring.' (getuige A. M. Valkenburg, *Enq.*, dl. VIII c, p. 691-92)

werven waren daar zo overbelast dat de boot pas in februari '45, d.w.z. anderhalf jaar na de laatste operationele tocht, gereed was om te varen, en in de Verenigde Staten moest ook de 'O 24' geruime tijd wachten: deze boot was pas weer gereed in januari '45.

Van die twee boten is de 'O 24' de enige geweest die naar het strijdtoneel in het Oosten is teruggekeerd: onder commando van de voormalige oudste officier, luitenant-ter-zee eerste klasse P. J. S. de Jong, kwam de boot begin april '45 op Ceylon aan. Naar Fremantle onderweg, stak zij bij Padang een aangevallen en toen door de bemanning verlaten houten schip in brand dat met kapok beladen bleek te zijn. Eind mei vertrok zij uit Fremantle om ten zuidwesten van Celebes te opereren; daar raakte zij midden juni in gevecht met een Japanse torpedoboot; vier torpedo's van de 'O 24' misten – omgekeerd misten de dieptebommen van de torpedoboot de 'O 24', maar de onderzeeboot kwam op de grote diepte waarop zij had moeten wegduiken (meer dan honderd meter onder het wateroppervlak), scheef te hangen waarbij abnormaal veel lekwater binnenkwam. Bij voortzetting van de patrouille kon de 'O 24' geen doelen meer vinden die voor een aanval in aanmerking kwamen.

Behalve de onderzeeboten die wij tot dusver noemden, hebben nog twee andere in de wateren in en bij Indië geopereerd: de 'Zwaardvis' en de 'O 19'.

'De Zwaardvis', een nieuwe, op een Britse werf gebouwde onderzeeboot, arriveerde in juli '44 onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse H. A. W. Goossens in Colombo en begon aanvang augustus aan een patrouilletocht bij Sumatra. Vier zeilschepen werden tot zinken gebracht – nadien begon de boot van Fremantle uit in de Javazee te opereren. Daar werd eerst een kleine tanker in brand geschoten. Vervolgens bleef Goossens niet ver van Soerabaja patrouilleren: de Geallieerde *Intelligence* had hem op grond van een gedecodeerd Japans telegram kunnen berichten dat een grote *U-Boot*, de *U-168* (een boot van meer dan 1000 ton met een actieradius van de halve aardomtrek), Tandjong Priok had verlaten – Goossens nam aan dat die boot Soerabaja zou aandoen. Die gissing bleek juist. Op 6 oktober '44 in de ochtendschemering zag de officier van de wacht door de periscoop op ca. vijf kilometer afstand een schip naderen dat een bovenwater varende *U-Boot* bleek te zijn. Zes torpedo's werden er op gelanceerd – drie waren raak, waarvan er evenwel slechts één ontplofte. Die ene was voldoende. De *U-Boot* zonk – zeven-en-twintig Duitsers, onder wie de *U-Boot-Kommandant*, werden uit het water opgepikt; van hen werden twee-en-twintig aan boord van een prauw gebracht, vijf: de *Kommandant*, zijn hoofd-machi-

nekamer, zijn torpedo-officier, een gewonde matroos en de marine-arts, werden drie weken later in Australië afgeleverd, waar de matroos, die een meisje in Ede had, de enige was die iets van belang wilde loslaten. In die drie weken had de 'Zwaardvis' ook nog een bewapende Japanse kustvaarder, een tweede Japans vrachtschip en een geëscorteerde Japanse mijnenlegger tot zinken gebracht. Haar patrouillettecht was, aldus Bezemer, 'de vruchtbaarste geweest, door een Nederlandse onderzeeboot in de oorlog ondernomen.'¹

Er volgde een tweede patrouillettecht in de Zuidchinese Zee – de periscopen bleken defect en de 'Zwaardvis' moest terugvaren, waarbij zij een gevaarlijke aanval met dieptebommen te doorstaan kreeg.² Ook bij de derde en de vierde patrouillettecht, resp. naar de Zuidchinese en de Javazee (bij de laatste tocht onder commando van luitenant-ter-zee tweede klasse J. van Dapperen), traden allerlei defecten op; de boot begon in juni '45 aan haar terugtocht naar Engeland.

Nu de 'O 19'.

Deze boot die onder commando van luitenant-ter-zee tweede klasse H. F. Bach Kolling na aankomst op Ceylon eerst gepatrouilleerd had in de Golf van Bengalen en in Straat Malakka, werd later naar Engeland gezonden om er allerlei reparaties te ondergaan. Die vergden een jaar tijd. Het bijzondere van de 'O 19' was dat zij tevens mijnen kon leggen. De boot begon in juni '44 aan de lange vaart naar het Verre Oosten, nu onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse A. van Karnebeek. In augustus vertrok zij uit Trincomalee (Ceylon) naar Fremantle – onderweg werden een prauw, een houten motorschip en een kustvaarder in brand geschoten. De eerste patrouillettecht van Australië uit begon eind oktober '44 en leidde in de Javazee tot het in brand schieten van een kleine kustvaarder. Bij de volgende patrouillettecht stond de 'O 19' onder commando van luitenant-ter-zee eerste klasse J. F. Drijfhout van Hooff

¹ Bezemer, p. 258. ² Omstreeks vijftien dieptebommen werden tot ontploffing gebracht. 'Alles bij elkaar was het', schreef Goossens in zijn rapport, 'een buitengewoon onaangename situatie en wij hadden allen het gevoel dat het einde van onze levensreis zeer nabij was.' 'Maar', zo vervolgt Bezemer in zijn werk *Zij vchten op de zeven zeeën*: 'de kok kwam speciaal vragen: 'Commandant, moet ik nog aardappelen jassen?' Goossens antwoordde: 'Ja, ik heb best trek in een warm maal straks, ga maar aardappelen jassen.' Waarop een soort onbestemd gemompel hoorbaar werd, dat het toch wel niet meer nodig zou zijn. Even later kwam de hofmeester: 'Commandant, het vlees staat nog in de ijskast – moet het eruit worden gehaald om te ontdooien?' 'Ja, hofmeester, natuurlijk: vlees bij het warm eten, hoor!' (Bezemer: *Zij vchten op de zeven zeeën*, p. 411).

(van Karnebeek had last gekregen van een maagkwaal). Op die tweede tocht kreeg de 'O 19' veertig mijnen mee die in de Javazee moesten worden gelegd op de noordwestelijke toegang tot Priok – die taak werd uitgevoerd. In de ochtend van 9 januari '45 kreeg Drijfhout van Hooff het geheime bericht (weer gevolg van het decoderen van Japanse radiotelegrammen) dat een Japans convooi Borneo zou verlaten. Daarheen onderweg, werd een Japanse kanonneerboot getorpedeerd en tot zinken gebracht maar de begeleidende Japanse onderzeebootjager bracht de 'O 19' met enkele dieptebommen zware schade toe, waarbij in een deel van de boot een giftig gas doordrong dat uit de koelmachine was ontsnapt. Een deel van die schade werd door enkele electromonteurs met de grootste moeite hersteld – 'voor wat het machinekamerpersoneel presteerde, zijn', schreef de commandant in zijn rapport, 'geen woorden te vinden.'¹

Na herstel in Australië vertrok de 'O 19' eind maart voor een tweede patrouilletocht. Nu werden, nadat eerst nog een kleine Japanse tanker in brand was geschoten, veertig mijnen gelegd bij het eiland Banka. Nadien mislukte een aanval op een Japanse kruiser – daarentegen werd een tweede kruiser beschadigd.

Eind juni kreeg de 'O 19' opdracht, voorraden over te brengen naar de Amerikaanse onderzeebootbasis in de Filipijnen. Daarheen onderweg kwam de boot door een navigatiefout vast te zitten op een koraalrif in de Zuidchinese Zee – zij kon niet meer losgetrokken worden en werd door een Amerikaanse onderzeeboot met springladingen opgeblazen.

★

Dat de Nederlandse onderzeeboten vele gebreken hebben vertoond, is duidelijk: verscheidene waren telkens voor lange perioden uitgeschakeld. Zij hebben evenwel zowel aan *SOE*, speciaal aan de *Anglo-Dutch Country Section*, op Ceylon en aan *Nefis III* in Australië belangrijke diensten bewezen en daarnaast op hun patrouilletochten niet onbelangrijke resultaten geboekt. In Fremantle had de Amerikaanse officier die commandant was van de *Submarine Repair Unit*, aldus later Drijfhout van Hooff, 'een grote achting voor het personeel van onze Onderzeedienst dat op zulke, volgens zijn Amerikaanse begrippen, ontstellend verouderde boten als 'Hr. Ms. K 14' en 'K 15' naar zee dorst te gaan.'²

¹ Aangehaald in Bezemer, p. 277. ² J. F. Drijfhout van Hooff in (Ministerie van Marine, Marinevoorlichtingsdienst) *Veertig jaar Onderzeedienst* (1947), p. 182.

ONDERZEEBOTEN

Duidelijk is ook dat, zoals ook verwacht mocht worden, het personeel zich voorbeeldig heeft gedragen. 'De tijdsduren van de reparatiën', aldus later Dobbenga, 'waren wel zeer op het uiterste. De Vries' (de commandant van de 'O 24')

'is wel eens binnengekomen na een reis van tegen de vijf weken, waarmee hij minstens veertien dagen zijn prestaties overtrof. De bemanning keerde dan ook volkomen uitgeput terug, maar met een buitengewoon élan en zonder dat zij ook maar iets van haar ambitie inboette. Wanneer zij een nacht hadden uitgeslapen, klommen zij de volgende dag weer op het schip om het gereed te maken voor de volgende taak.'

Persoonlijke verliezen heeft de Onderzeebootdienst bij de voortzetting van de oorlog tegen Japan niet geleden.

★

Zoals eerder vermeld, werden de lichte kruiser 'Tromp' en de torpedobootjagers 'Van Galen' en 'Tjerk Hiddes' in januari '44 uit Australië naar Ceylon verplaatst. Twee van die drie namen vandaaruit deel aan enkele offensieve acties van de Britse *Eastern Fleet*, gericht op doelen op Sumatra en één keer op de (overigens in MacArthurs gezagsgebied liggende) havenstad Soerabaja. Bij de meeste van die acties speelden vliegtuigen van de meevarende vliegkampschepen een belangrijke rol.

Met twee vliegkampschepen, een Brits en een Amerikaans, resp. de 'Illustrious' en de 'Saratoga', voer een sterk Geallieerd eskader, waarbij de 'Tromp' en de 'Van Galen' ingedeeld waren, midden april '44 naar Noord-Sumatra om Sabang, dat de basis was geworden voor de in de Golf van Bengalen agerende Japanse onderzeeboten, te teisteren. Meer dan tachtig vliegtuigen vielen op 19 april die basis aan. De Japanners werden volledig verrast. Werven, dokken en haveninstallaties werden vernield, drie van de vier olietanks gingen in vlammen op en er werd schade toegebracht aan de twee Japanse vliegvelden bij Sabang. Ook verloren de Japanners 24 vliegtuigen (één Amerikaans vliegtuig ging verloren) en één kleine koopvaarder – meer waren er niet in de haven van Sabang aanwezig.

¹ Getuige S. Dobbenga, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1006.

Twee weken later, eind april, kreeg de ‘*Saratoga*’ opdracht, via Australië naar de Verenigde Staten terug te keren. Admiraal King, opperbevelhebber van de Amerikaanse marine, stelde Mountbatten voor dat de *Eastern Fleet* met de ‘*Saratoga*’ naar Australië zou varen om, na daar olie te hebben bijgeladen, naar Java te koersen en Soerabaja aan te vallen. Mountbatten ging daar graag accoord mee en het gevolg was dat, terwijl de ‘*Tromp*’ en de ‘*Van Galen*’ opnieuw tot het dekkingseskader behoorden, vliegtuigen van de ‘*Illustrious*’ en de ‘*Saratoga*’ (er gingen er ditmaal twee verloren) op 17 mei ’44 de haveninstallaties van Soerabaja bombardeerden en beschoten – de aangerichte schade was beperkt en er werd slechts één vrachtschip tot zinken gebracht.

In juli volgde een tweede actie tegen Sabang, nu met drie vliegvlootjes, alle Brits: de ‘*Illustrious*’, de ‘*Indomitable*’ en de ‘*Victorious*’ – de bedoeling was overigens dat, anders dan in april, Sabang niet alleen met vliegtuigen zou worden aangevallen maar ook met scheepsgeschut zou worden beschoten. Slagschepen moesten de haven en de militaire installaties onder vuur nemen, kruisers o.m. het Japanse radiostation bij Sabang en torpedobootjagers de Japanse radarpost in puin leggen. De ‘*Tromp*’ en drie torpedobootjagers (daaronder niet de ‘*Van Galen*’ en ‘*Tjerk Hiddes*’) kregen een speciale, bij uitstek riskante opdracht: zij moesten als *inshore-force* de Baai van Sabang binnendringen en van nabij doelen in de haven en op de wal beschieten. De grote aanval werd uitgevoerd op 25 juli ’44. Anders dan in april kwam het Japanse afweergeschut onmiddellijk in actie – één vliegtuig ging verloren. Ongeveer 15 km uit de kust blijvend losten de bij het eskader behorende eenheden die niet tot de *inshore-force* behoorden, salvo na salvo. De *inshore-force* begon te vuren toen zij ca. 10 km uit de wal was en zette dat vuren, de wal naderend, voort. Op de ‘*Tromp*’ werd, aldus Bezemer, ‘door allen met verbeterheid gewerkt. Men zag Timorese en andere inheemse scheepelingen . . . granaten van 45 kilo aanvoeren die eigenlijk te zwaar waren voor deze tengere mannen.’¹ Een schip in de haven werd op 3 km afstand in brand geschoten en vloog in de lucht – vervolgens werden doelen op land beschoten. De ‘*Tromp*’ die de wal tot op ca. 2 km naderde, werd door vier Japanse granaten getroffen – niet één ontplofte.²

¹ Bezemer, p. 310. ² Een van die granaten kwam in de oploop van de schoorsteen terecht waar een temperatuur heerste van 60 tot 70 graden Celsius. Het was dus van belang, het projectiel onmiddellijk te verwijderen. ‘Een majoor-machinist’, zo vertelde de commandant van de ‘*Tromp*’, kapitein-ter-zee F. Stam, aan de Enquêtecommissie, ‘heeft zijn kleren uitgewooid en natte gonjzakken omgeslagen en hij is er

Er volgden nog twee acties, waaraan evenwel de Nederlandse schepen niet deelnamen – de ‘Tromp’ moest toen naar Australië om gerepareerd te worden en was pas in maart ’45 weer bij Ceylon aanwezig.

Bij de eerste van die twee acties vielen vliegtuigen van de ‘*Indomitable*’ en de ‘*Victorious*’ op 24 augustus ’44 de haven en de cementfabriek van Padang aan en bij de tweede werd door vliegtuigen van deze twee vliegkampschepen en van de ‘*Illustrious*’ op 19 januari ’45 zware schade aangericht aan de twee olieraffinaderijen welke de Japanners bij Palembang in bedrijf hadden. De drie vliegkampschepen behoorden toen tot de Britse *Pacific Fleet* die naar de *Pacific* onderweg was om deel te nemen aan Nimitz’ grote offensief ter zee – een deel van de Britse marine-eenheden was als *East-Indian Fleet* bij Ceylon achtergebleven en daarbij werd de ‘Tromp’ ingedeeld, niet de ‘Van Galen’ en ‘Tjerk Hiddes’ – zij waren door Furstner, de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, naar Europa teruggehaald om redenen die wij in hoofdstuk 7 zullen uiteenzetten. Van Ceylon uit nam de ‘Tromp’ midden mei ’45 deel aan een actie van de *East-Indian Fleet* bij de Andamanen, waarbij een zware Japanse kruiser werd getorpedeerd. Later in mei voer de ‘Tromp’ naar Darwin en vervolgens naar Morotai. Zij nam deel aan de beschieting van Balikpapan – wij maakten er al melding van.

★

Wij komen nu tot de MLD, de Marineluchtvaartdienst.

Uit het vorige hoofdstuk bleek reeds dat enkele vliegboten van de MLD van Australië uit belangrijke diensten hebben bewezen aan *Nefis III* – het zwaartepunt van de MLD lag evenwel op Ceylon. Daar bevonden zich, nadat er vijf in Australië belande *Catalina*’s waren aangekomen, negen *Catalina*’s; zij werden per 1 juli ’42 als *321st (Dutch) squadron* in het verband van de Britse luchtmacht opgenomen. Commandant werd kapitein-luitenant-ter-zee-vlieger W. van Prooijen. Later in ’42 en begin ’43 kwamen er bij die eerste negen *Catalina*’s nog elf andere – men had toen

ingedoken . . . Mijn eerste officier, die chef van de herstellingsdienst was (ik was zelf op de brug), heeft hem bijgelicht met een *flashlight* en om de minuut moest hij van hand verwisselen . . . doordat de hand schroeyde. De majoor-machinist heeft de granaat er uit gehaald, en zo’n ding woog al gauw een 30 kilo.’ (getuige F. Stam, *Eng.*, dl. VIII c, p. 984)

met veel moeite voor het *squadron* voldoende grondpersoneel bijeengekregen, goeddeels afkomstig uit Australië maar aangevuld met een deel van het op Ceylon aangekomen detachement van de Irene-brigade en met vijftien KPM'ers. Van de twintig vliegboten werd er begin '43 één aan de *Nefs* in Australië ter beschikking gesteld en werden er negen in Zuid-Afrika gestationeerd om de Geallieerde scheepvaart in het zuidwestelijk deel van de Indische Oceaan beter te beschermen tegen de *U-Boote* – één *U-Boot* werd eind mei '43 door een der *Catalina*'s tot zinken gebracht. Toen de *U-Boote* hun actieterrein naar het noorden verplaatsten, werden ook die negen *Catalina*'s noordwaarts gezonden: één naar een klein eiland onder de Arabische kust, acht naar het volstrekt kale eiland Socotra in de Golf van Aden. Men huisde er in tenten en er was in een moordend klimaat aanvankelijk op de basis van de vliegboten niet eens een badgelegenheid. In totaal werden in '43 door de twintig (toen het ene toestel naar Australië was verdwenen: negentien) vliegboten van het *321st squadron* bijna 13 000 vliegreuren gemaakt – in '44, toen in de laatste maanden van dat jaar alle vliegboten (behalve die in Australië) weer op Ceylon werden geconcentreerd, waren het er bijna 10 000.

Door de omstandigheden van het verblijf is op de twee eilanden bij Arabië van het vlieg- en grondpersoneel van de MLD veel gevergd – bij de begeleiding van talloze convooiën (het *321st squadron* heeft in '43 en '44 in totaal aan meer dan 550 bescherming geboden en 'er is', aldus later van Prooijen, 'nimmer een schip getorpedeerd als er een Nederlandse *Catalina* van ons *squadron* bovenhing'¹) heeft de MLD evenwel nuttig werk verricht. Nuttig, maar alweer: niet spectaculair. Wat de aan de Duitsers en de Japanners toegebrachte verliezen betrof, bleef het bij die ene *U-Boot*. Het is dan ook begrijpelijk dat nagegaan werd of men het *321st squadron* niet een meer offensieve taak kon geven. Inderdaad, vooral op aandrang van Helfrich ('we hebben hemel en aarde bewogen', zei van Prooijen²) werd in de loop van '44 besloten, het *squadron* met twaalf Amerikaanse lange afstand-bommenwerpers, *Liberators*, uit te rusten – de eerste acht arriveerden in december en werden, aldus L. Honselaar in zijn in '50 verschenen boek *Vleugels van de vloot. De geschiedenis van de Marine-luchtvaartdienst*, 'met gejuich begroet'³; die acht vertoonden evenwel tal van gebreken. Pas in mei '45 kwamen betere ter beschikking. De actieradius van de nieuwe toestellen was ca. 2 000 km. Zij werden, nadat de bemanningen geoefend waren (de patrouillevluchten met de *Catali-*

¹ Getuige W. van Prooijen, *Enq.*, dl. VIII c, p. 355. ² A.v. ³ L. Honselaar: *Vleugels van de vloot*, p. 274.

na's werden nog enige tijd voortgezet), in juli '45 op de Cocos-eilanden geposteerd die ca. 1200 km ten zuidwesten van Straat Soenda liggen, met de bedoeling om vandaaruit doelen op Java en Sumatra te bombarderen en mijnen te leggen in de wateren bij die eilanden. Op 15 juli vond de eerste vlucht naar Sumatra plaats (bij Padang werd een schip van ca. 3 000 ton tot zinken gebracht), op 4 augustus de eerste (en tevens laatste) naar Java – daar werden toen in de haven van Tjilatjap twee schepen en een drijvend dok getroffen.

Bij al deze operaties van de MLD ging één toestel verloren: een *Liberator* die bij het vertrek van Ceylon verongelukte; zes MLD'ers kwamen om het leven, vijf werden ernstig gewond.

Koopvaardij

Wat de Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten in de oorlog tegen Japan hebben gepresteerd, is hier en daar van tactische betekenis geweest, maar datgene wat de Nederlandse en Nederlands-Indische zeeschepen hebben verricht, zijn wij geneigd in zijn effect op de oorlogvoering hoger aan te slaan: zij zijn het namelijk geweest die op bevoorradingsgebied MacArthurs offensief in de richting van de Philippijnen mogelijk hebben gemaakt en die bovendien in de periode zomer '42–zomer '44 een aanzienlijke bijdrage hebben geleverd aan de Amerikaanse troepentransporten in de *Pacific*.

Wat het eerste punt betreft, staat er in het in '55 verschenen eerste deel van het werk van de Amerikaanse historici Richard M. Leighton en Robert W. Coakley over de Amerikaanse bevoorrading en strategie in de Tweede Wereldoorlog een veelzeggende passage:

'MacArthur's main resources during the New Guinea Campaign consisted of twenty-one Dutch vessels that had escaped capture after the fall of the Netherlands-Indies, three vessels of Chinese registry, and one of Siamese. These he supplemented, despite vigorous protests from the War Shipping Administration, by retaining Liberty ships arriving in the theatre from the States. Meanwhile, he continued to press Washington for a larger allotment of ships' –

¹ (United States Government, United States Army, Office of the Chief of Military History) *United States Army in World War II. The War Department.* Richard M. Leighton en Robert W. Coakley: *Global Logistics and Strategy 1940-1943* (1955), p. 409.

in eerste instantie had MacArthur dus slechts vijf-en-twintig vrachtschepen, waarvan er een-en-twintig, alle van de KPM, uit Indië afkomstig waren. Zij hebben in totaal naar schatting ca. honderdduizend militairen en bijna één miljoen ton aan voorraden vervoerd, zulks veelal in onbekende wateren waar het varen bovendien niet door kustlichten of door betonning werd vergemakkelijkt. De schepen, aldus de geschiedschrijver van de KPM, 'kropen praktisch van het ene onverlichte rif naar het andere, steeds zonder voldoende kaarten maar steeds gewapend met de onschatbare praktijk, in vredestijd opgedaan in overeenkomstige wateren van de Indische archipel.'¹ 'It must be acknowledged', zei in september '42 een Amerikaanse troepencommandant op Australisch-Nieuw-Guinea, 'that among the nations owning merchant ships, which served us ..., the flag of Holland was outstanding'² en in uit die tijd daterende Amerikaanse rapporten treft men uitlatingen aan als: 'Thank God for the Dutch ships ... We would have been nowhere at all without them.'³ Drie van die KPM-schepen zijn verloren gegaan.

Wat het tweede punt aangaat: de Amerikaanse *War Shipping Administration* heeft in '42 niet minder dan negentien vrij grote Nederlandse zeeschepen gecharterd, t.w. zes van de Rotterdamse Lloyd, zes van de Stoomvaart Maatschappij Nederland, drie van de Verenigde Nederlandse Scheepvaartmaatschappij, drie van de Holland-Amerika-Lijn en één van de Java-China-Japan-Lijn. Die schepen hadden gemiddeld een inhoud van ruim 8 600 brutoregisterton, en daar kwam nog bij dat het snelle schepen waren; de meeste maakten 16 mijl per uur. 'Daar zij bovendien', schrijft Bezemer, 'door bekwame Nederlandse gezagvoerders, officieren en anderen bemand waren' (onder die 'anderen' ca. drie-en-twintighonderd Indonesiërs en een kleine honderd Chinezen) 'vormden zij een welkome versterking van de Geallieerde handelsvloot in de *Pacific*'⁴ Wel te verstaan: zij werden eerst op Amerikaanse werven als troepenschip ingericht, de meeste te San Francisco – dat was ook de haven waar zij in de regel beladen werden en troepen aan boord kregen. Soms waren er moeilijkheden doordat Amerikaanse autoriteiten aan de wal of de commandanten van de vervoerde eenheden onvoldoende begrip hadden voor

¹ (Koninklijke Paketvaart Maatschappij) H. Th. Bakker: *De KPM in oorlogstijd* (1950), p. 167. ² Aangehaald in *Varen in oorlogstijd. De lotgevallen van de Nederlandse koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog* (1947), p. 363. ³ Bakker: *De KPM in oorlogstijd*, p. 157.

⁴ K. W. L. Bezemer: 'De Nederlandse schepen in de *Pacific* 1942-1945' (dit is het concept-hoofdstuk uit Bezemers werk over de Nederlandse koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog), p. 57.

BELANGRIJKE PRESTATIES

de verantwoordelijkheid van de Nederlandse gezagvoerders maar in de regel waren de verhoudingen uitstekend. Bezemers 'ruwe schatting' is dat de bedoelde negentien schepen in totaal een kwart miljoen Amerikaanse militairen en anderen westwaarts en ca. zestigduizend passagiers oostwaarts hebben vervoerd en bovendien nog tienduizenden tonnen oorlogsmaterieel en andere goederen.¹ Zij verkeerden soms wel in hachelijke situaties maar zij hebben geen verliezen geleden.

★

Verliezen zijn er wèl geleden in de Indische Oceaan.

Om te beginnen zijn hier in april '44 drie KPM-schepen verloren gegaan bij een enorme explosie in de haven van Bombay waar een Brits schip dat ca. 1 400 ton munitie en een grote hoeveelheid katoen aan boord had, als gevolg van ernstige nalatigheden explodeerde. Hierbij gingen twee oorlogsschepen en in totaal zestien koopvaardij-schepen verloren – in Bombay waren er meer dan driehonderd doden (op de drie KPM-schepen kwamen vier-en-twintig opvarenden om het leven) en ging de helft van alle graanpakhuizen in vlammen op.

Voorts zijn in de Indische Oceaan twee uit Indië afkomstige schepen door Japanse onderzeeboten getorpedeerd en van die twee verdient de 'Tjissalak', een van de oudste schepen van de Java-China-Japan-Lijn, bijzondere aandacht. Uit Melbourne onderweg naar Colombo werd dit schip dat ruim honderd opvarenden had, in maart '44 getorpedeerd nadat Britse kanonniers die zich aan boord van de 'Tjissalak' bevonden, eerst nog gevuurd hadden op de periscopen van de betrokken Japanse onderzeeboot. De 'Tjissalak' zonk binnen een kwartier. De opvarenden waren toen in de sloepen gegaan. Zij werden gedwongen aan boord van de onderzeeboot te komen en werden daar op het dek de een na de ander doodgeschoten.² In vijf gevallen evenwel was het door een Japanner geloste revolvershot niet dodelijk – die vijf mannen (de eerste en de tweede stuurman, een machinist, een marconist en een Laskaarse passagier) kwamen in het water terecht en wisten een sloep te bereiken waarin zij de voorraden uit alle sloepen bijeenbrachten: voldoende voor een zeiltocht van twee maanden. Zij hadden ook een zendertje in de sloep

¹ A.v., p. 61. ² De Japanse onderzeebootcommandant die tot deze oorlogsmisdaad opdracht gaf, heeft na Japans capitulatie zelfmoord gepleegd.

en wilden na twee etmalen (die periode wilden zij laten verstrijken uit angst door de Japanse onderzeeboot te worden uitgepeild) een eerste noodsignaal uitzenden, maar nog voordat zij dat hadden gedaan, werden zij door een Amerikaans vrachtschip ontdekt en aan boord genomen.

★

Behalve Nederlandse en Nederlands-Indische schepen die militairen en andere passagiers alsook voorraden naar het strijdtoneel brachten, waren er ook hospitaalschepen: zeven (vijf van de KPM, één van de Java-China-Japan-Lijn en één van de Stoomvaart Maatschappij Nederland), waarvan laatstbedoeld schip, de 'Oranje', het grootste was. Dit moderne schip, dat ruim 20 000 ton mat, was vóór het uitbreken van de oorlog in de *Pacific*, n.l. in juni '41, als hospitaalschip aan Australië aangeboden. De gehele medische staf (artsen en verplegend personeel) was uit Nederlands-Indië afkomstig maar werd in januari '42 in Australië door een Australisch-Nieuwzeelandse staf vervangen. Tot eind '43 is de 'Oranje' in de Indische Oceaan blijven varen (zij is toen naar Engeland vertrokken) – dit schip alleen al heeft in vijftien reizen meer dan tienduizend gewonde Australische en Nieuwzeelandse militairen vervoerd.

Van de aantallen gewonden die op de overige vijf schepen zijn vervoerd, zijn geen cijfers bekend.

★

Speciale aandacht verdient voorts wat de bemanning van de tanker 'Ondina', een schip van de *Shell*, heeft gepresteerd.

Samen met zijn escorte-schip, de Brits-Indische mijnenveger 'Bengal', kwam de 'Ondina', die van Fremantle onderweg was naar de Perzische Golf, op 11 november '42 in het zicht van twee Japanse hulpkruisers, de 'Hokokoe Maroe' en de 'Aikokoe Maroe'. De 'Ondina', een schip van ruim 6300 brt, had een kleine hoeveelheid voor de 'Bengal' bestemde stookolie aan boord alsmede een paar honderd ton graan maar voer overigens in ballast. De twee Japanners waren elk uitgerust met zes 15 cm-kanons, een torpedobatterij en enkele vliegtuigen – de 'Bengal' had slechts één kanon van 7½ cm en de 'Ondina' slechts één van 10½ cm en beide

schepen voeren langzamer dan de Japanse hulpkruisers. Zij leken geëdoemd tot de ondergang.

Hopend aldus de 'Ondina' de gelegenheid te geven om weg te komen, begon de 'Bengal' met recht op de 'Hokokoe Maroe' af te varen en raakte omstreeks twaalf uur 's middags daarmee en met de 'Aikokoe Maroe' in gevecht. Bijna een kwartier lang werden schoten gewisseld – toen was de 'Bengal' die in het voorschip was getroffen, door haar granaten heen. Zij trok zich van het terrein van de strijd terug, zulks in de overtuiging dat de 'Ondina' spoedig tot zinken zou worden gebracht.

Niets daarvan. Sterker nog: de geschutsbemanning van de tanker (een Nederlandse matroos, die als richter optrad, een Australische matroos, vier Britse matrozen en drie Britse kanonnières) had, toen de tanker al door een granaat van de 'Hokokoe Maroe' getroffen was, een gelukstreffer geplaatst: de vierde afgevuurde granaat (de derde was ook al raak geweest) had een torpedo in de stuurboordtorpedobuis van de 'Hokokoe Maroe' geraakt, hetgeen tot vreugde van de bemanning van de 'Ondina' (de kanonnières dansten in het rond) tot een geweldige explosie en tot een grote brand had geleid. Door die brand kwam het tot een tweede explosie en daarna verdween de 'Hokokoe Maroe' in de golven. De 'Aikokoe Maroe' die de achtervolging van de 'Bengal' had afgebroken, kwam haar zusterschip te hulp en voer op de 'Ondina' af, die toen nog maar twaalf granaten over had. Geen van die granaten trof doel en een poging van de 'Ondina' om achter een rookgordijn te verdwijnen mislukte. Gezagvoerder A. Horsmann gaf opdracht, de machines te stoppen en de witte vlag te hijsen. Toen de 'Aikokoe Maroe' bleef doorvuren, gelastte hij de sloepen te strijken. Nauwelijks had hij dat gedaan of een Japanse granaat sloeg op de brug in. Horsmann was op slag dood.

Er waren inmiddels drie sloepen en twee vloten te water gelaten – in enkele minuten verlieten alle opvarenden de 'Ondina'. Die werd van nabij door twee Japanse torpedo's getroffen waardoor het schip zwaar slagzij maakte. Vervolgens schoot de 'Aikokoe Maroe' met mitrailleurs op de sloepen van de 'Ondina'. Vier inzittenden (de meesten waren onmiddellijk in het water gesprongen) werden zwaar gewond, één dodelijk. Die beschieting duurde evenwel niet lang omdat de 'Aikokoe Maroe' naar de plaats voer waar haar zusterschip was gezonken. Na daar drenkelingen te hebben opgepikt, vuurde de 'Aikokoe Maroe' nog een derde torpedo op de 'Ondina' af die miste. De commandant van de 'Aikokoe Maroe' nam evenwel aan dat de eerste twee torpedo's voldoende zouden zijn om de 'Ondina', die hier en daar in brand stond, te doen zinken, zij het dan wat langzamer – hij voer weg.

Nauwelijks was de Japanner verdwenen of een kleine ploeg vrijwilligers (twee Nederlanders, een Australiër en een Brit), ging weer aan boord van de getroffen tanker. Het schip, waarvan de motor intact bleek te zijn, werd in evenwicht gebracht en de branden werden geblust. Om half tien 's avonds werd de motor aangezet en zeven dagen later voer de 'Ondina' weer de haven van Fremantle binnen.

Daar werden in mei '43 door Helfrich de onderscheidingen uitgereikt welke koningin Wilhelmina aan de opvarenden van de 'Ondina' had verleend die zich het dapperst hadden gedragen.¹ In zijn toespraak merkte Helfrich op dat de Nederlandse koopvaardij op dat ogenblik het belangrijkste was dat van het Koninkrijk der Nederlanden restte; 'wij hebben', zei hij, 'veel grondgebied verloren, maar niet de Hollandse vlag op de zeeën en evenmin onze moed en taaiheid.'²

Slot

Slechts één punt is er dat wij aan het slot van dit hoofdstuk willen onderstrepen: hoe zwak de militaire krachten van het Koninkrijk der Nederlanden in en bij Indië waren op die 15de augustus '45 waarop Japans capitulatie bekend werd.

Het Knil had slechts drie kleine eenheden die gevechtservaring hadden: één compagnie had die ervaring opgedaan op Tarakan, één in Balikpapan en het Papoea-bataljon op en bij noordelijk Nieuw-Guinea. Die eerste twee waren toen beide in Balikpapan geplaatst samen met vier, hoofdzakelijk uit Indonesiërs bestaande compagnieën die nog aan geen enkel gevecht hadden deelgenomen³; de Militaire Luchtvaart van het Knil telde slechts drie *squadrons*: het 18th (het *squadron* met de *Mitchells*) dat midden in zijn verplaatsing was van Morotai naar Balikpapan, het 120th (het *squadron* met de *Kittyhawk*-jagers) dat zich op Biak bevond, en het 19th *Transport-squadron* dat met zijn 25 *Dakota*'s de verbindingen in Australië en in het oostelijk deel van de Grote Oost onderhield.

Van de bovenwatereenheden van de Koninklijke Marine was er slechts één aanwezig: de lichte kruiser 'Tromp', en van de onderzeeboten vier:

¹ Aan kapitein Horsmann werd posthuum de Militaire Willemsorde verleend. ² Aangehaald in Bezemer, p. 79. ³ Ook was in Australië in augustus '45 één Knil-compagnie gevormd die uit pas uit Nederland afkomstige oorlogsvrijwilligers bestond.

de 'K 14', 'K 15', 'O 21' en 'O 24'. Tenslotte bevonden zich van de Marineluchtvaartdienst enkele oude vliegboten in Australië en op Ceylon – het 321st (Dutch) squadron van de MLD was evenwel met lange afstand-bommenwerpers, *Liberators*, uitgerust en was op de Cocos-eilanden geposteerd.

Dit alles betekende dat het Koninkrijk in de situatie die door Japans capitulatie en de vrijwel onmiddellijk daaropvolgende uitroeping van de Republiek Indonesië ontstond, niet alleen formeel afhankelijk was van wat een niet-Nederlandse autoriteit, nl. *Admiral* Mountbatten, tot wiens gezagsgebied sinds die 15de augustus heel Indië behoorde, zou bepalen, maar ook materieel – het Papoea-bataljon leende zich niet voor een inzet op Java en met zeven compagnieën (de in Australië gevormde compagnie oorlogsvrijwilligers inbegrepen) viel daar nauwelijks iets te ondernemen.

Alleen schepen had het Koninkrijk voldoende: de bijna twintig overgebleven schepen van de KPM die van Australië uit steun hadden geboden aan MacArthurs operaties, en de negentien vrij grote zeeschepen die bij de troepentransporten in de *Pacific* ingeschakeld waren. Over de inzet van die laatste schepen had het Koninkrijk evenwel geen vrije zeggenschap: zowel voor de troepenschepen die aan het Britse *Ministry of War Transport* als voor de negentien in de *Pacific* die aan de Amerikaanse *War Shipping Administration* vercharterd waren, gold dat de *Combined Chiefs of Staff* te Washington er tot zes maanden na het einde der vijandelikheden de beschikking over hadden: tot 15 februari 1946 dus.

Van Mook had die situatie voorzien en hij en zijn Raad van departementshoofden hadden zich er grote zorgen over gemaakt. Trouwens, niet alleen op militair maar ook op bestuurlijk gebied ontbraken de krachten die voor een effectief herstel van het Nederlands gezag in de archipel nodig waren. Zeker, de *Nica* was in de Grote Oost op de enkele eilanden of delen van eilanden die door MacArthur bevrijd waren, bevredigend gaan opereren maar die eilanden waren dunbevolkt en in politiek opzicht onbelangrijk. Celebes, Sumatra en vooral Java zouden een probleem vormen dat van een geheel andere orde van grootte was.

Van Mooks gouvernement

Van Mook had, toen hij in april '42 uit Australië in Londen was aangekomen, daar in de eerste plaats gepoogd, benoemd te worden tot Hoge Commissaris voor Nederlands-Indië. Dat denkbeeld was, zoals wij in hoofdstuk 2 vermeldden, onmiddellijk door Gerbrandy afgewezen en van Mook, luitenant-gouverneur-generaal àf, had tevreden moeten zijn met de ietwat uitgeholde functie van minister van koloniën, belast met het algemeen bestuur van Nederlands-Indië – ietwat uitgehold in de eerste plaats omdat hij geen zeggenschap kreeg over de Nederlands-Indische zeeschepen, en in de tweede plaats omdat aan zijn benoeming tot minister het wetsbesluit C 39 was voorafgegaan waarbij 'het opperbevel over de in Nederlands-Indië aanwezige zee- en landmacht' was komen te berusten bij 'de gezaghebbende, door Ons' (d.w.z. door de koningin) 'daartoe aangewezen.' Gezaghebbende, met de titel van 'Algemeen Bevelhebber', was admiraal Furstner geworden, minister van marine en Bevelhebber der Zeestrijdkrachten. Furstner was het die in het Oosten door Helfrich werd vertegenwoordigd – diens bevoegdheden nu waren eveneens ietwat uitgehold doordat onder pressie van van Mook eind '42 in zijn door de ministeriële Commissie Oorlogvoering vastgestelde instructie de bepaling was opgenomen dat niet hij, de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten, maar de minister van koloniën, van Mook dus, nadere regelingen zou treffen voor de uitoefening van het militair gezag.

In die laatste maanden van '42 had van Mook nog meer bereikt. Hij had het kabinet-Gerbrandy weten te winnen voor het bepalen van een nieuwe doelstelling voor het Nederlands bewind in Indië, als aangegeven in de 7 december-toespraak van koningin Wilhelmina: er zou een einde komen aan Indië's onderschikking aan Nederland, het koninkrijk zou, aldus de koningin, 'na de oorlog worden gebouwd op een grondslag van volledige deelgenootschap.' Hoe dat geconcretiseerd zou worden, was in de toespraak in het midden gelaten, behoudens dan dat de koningin gezegd had: 'Ik heb daarbij een vorm voor ogen waardoor Nederland, Indonesië' ('Indonesië', niet: 'Nederlands-Indië'), 'Suriname en Curaçao deel zullen hebben in het bestuur van het geheel, terwijl zij ieder op zichzelf de eigen, inwendige aangelegenheden in zelfstandigheid en

steunend op eigen kracht, doch met de wil elkander bij te staan, zullen behartigen.' Ook dat waren allemaal nogal algemene termen, maar van Mooks pogingen om de structuur van het naoorlogs koninkrijk duidelijker aan te geven hadden in de ministerraad geen steun gevonden en dat hij desondanks in Washington in een bijeenkomst met journalisten op die structuur was ingegaan (de gouverneur-generaal zou een Indisch kabinet benoemen, het Indische parlement zou een grote Indonesische meerderheid krijgen en in de koninkrijksregering zou Indië ongeveer even sterk vertegenwoordigd zijn als Nederland), was hem op een uitbrander van Gerbrandy te staan gekomen.

Die punten liet van Mook voorlopig rusten – er waren andere die hij in '43, nadat hij midden februari (na zijn week vakantie) uit de Verenigde Staten naar Londen was teruggekeerd, met klem naar voren ging brengen. Doordat hij als minister belast was met het algemeen bestuur van Nederlands-Indië, was dat bestuur in zijn persoon als het ware ingevoegd in de Nederlandse regering – dat achtte hij, aangezien hij Indië op voet van gelijkheid *naast* Nederland wilde plaatsen, een ongewenste constructie, extra ongewenst wanneer delen van Indië zouden zijn bevrijd. Dan moest er, meende hij, weer een Indisch gouvernement zijn met aan het hoofd een gouverneur-generaal, te weten van Starckenborgh (*als deze nog in leven was!*), en anders een luitenant-gouverneur-generaal, en dan diende ook zo spoedig mogelijk weer een vertegenwoordigend lichaam, een 'Tijdelijke Volksraad', te gaan fungeren. Hij besteedde geruime tijd aan het opstellen van twee stukken, twee concept-wetsbesluiten (wij nemen aan dat hij de inhoud met de Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken heeft besproken maar de notulen van de Raad geven terzake geen opheldering), en deze legde hij begin oktober '43 aan zijn ambtgenoten voor: een 'Overgangsbesluit algemeen bestuur Nederlands-Indië' en een 'Overgangsbesluit Indische staatsregeling'. Zijn concepten hielden o.m. in dat het algemeen bestuur uitgeoefend zou worden door een luitenant-gouverneur-generaal, dat deze, was de 'terugkeer' eenmaal een feit, opperbevelhebber zou zijn van alle voor het gezagsherstel in te zetten strijdkrachten (Helfrich zou die bevoegdheid dus verliezen), dat hij overleg zou plegen met een 'Raad van departementshoofden' en dat hij de begroting (die volgens de oude regeling op voorstel van de Nederlandse regering door het Nederlandse parlement moest worden goedgekeurd) zelfstandig zou kunnen vaststellen. 'Van Mook', zo noteerde van Lidth, de minister van oorlog,

'heeft een tweetal voorstellen ingediend voor het bestuur van Ned. Indië die er

practisch op neerkomen dat hem als luitenant-gouverneur-generaal een blanco volmacht verleend wordt om N.I. naar eigen inzicht te besturen. Van Rijkseenheid is geen sprake . . . Eigenlijk ergert het mij, dat v. Mook zulke voorstellen zonder blikken of blozen durft te doen en aanneemt, dat een Nederlandse regering zich zo in de luren zou laten leggen. Hij is slim en berekenend, maar dit is wel àl te bar en is bijna beledigend!¹

In vijf vergaderingen van de ministerraad (op 12, 15, 19 en 28 oktober alsmede op 16 november '43) werden van Mooks voorstellen nader bekeken. Er kwam kritiek van tal van kanten, alleen Bolkestein, de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, er op wijzend dat van Mook het recht van de Kroon om de luitenant-gouverneur-generaal 'aanwijzingen' te geven, gehandhaafd had, schaarde zich duidelijk aan van Mooks zijde. Van Mook zelf deed een klemmend beroep op zijn ambtgenoten, oog te hebben voor de uitzonderlijke verhoudingen welke men in Indië zou aantreffen. Een deel van de Nederlandse mannen was er, men wist het, geïnterneerd, een ander deel in krijgsgevangenschap weggevoerd. Wie zou men nog in leven aantreffen? 'Wanneer', aldus de weergave van zijn betoog in de kabinetsnotulen,

'de regering in Nederland terugkomt, dan vindt zij daar een groot deel van het gezagsapparaat terug, met de mensen die het kunnen uitoefenen; het werk kan dan verder gaan. In Indië is dit anders. Daar komt men bij terugkeer voor een vacuüm. Er is daar een kern van mensen nodig om in onderling overleg de organisatie te beginnen. Van de personen die hierbij een leidende positie zouden kunnen bekleden, zijn er na de dood van de heren Soejono en Hart nog slechts tien beschikbaar²; dezen zijn bovendien over de wereld verspreid . . . Treffen wij nú geen maatregelen, dan is een Angelsaksisch tussenbestuur te vrezen . . . Feitelijk onmogelijk is het, van Londen uit de zaken te regelen; regelingen te maken welke eerst nog naar de [Buitengewone] Raad van Advies moeten³ en

¹ Van Lidth: 'Dagboek', 6 okt. 1943. ² Aan wie heeft van Mook hierbij gedacht? Wij vermoeden: aan twee Indonesiërs (Loekman Djajadiningrat en Abdoelkadir) en aan acht Nederlanders: Blom, Crena de Jongh, van Deinse, van Hoogstraten, van der Plas, Sitsen, Smits en Warners. ³ Deze Raad, in maart '42 in Londen ingesteld, moest alle wetsbesluiten goedkeuren die 'verplichtingen of verboden opleggen aan Nederlanders of Nederlandse onderdanen, en dezulke welke nadere regelingen bevatten ten aanzien van door de wet gewaarborgde rechten van Nederlanders of Nederlandse onderdanen'. Voorzitter van de Raad was Beelaerts, de naar Londen uitgeweken vice-president van de Raad van State, en tot de begin juni '42 benoemde vijftien leden behoorden er drie die Indië vertegenwoordigden: Blom, Loekman Djajadiningrat en van der Plas.

eerst na maanden in werking treden. Gelden moet: op hoofdpunten telegrafisch, zij het summier, contact. In de verhouding tot de regering bedoelt spreker niet af te wijken van de normale verhoudingen.¹

Men ging tenslotte met van Mooks voorstellen accoord, maar deze moest op een aantal punten toegeven: er zou bij en na het herstel van het Nederlandse gezag weer een Raad van Nederlands-Indië zijn, de mogelijkheid werd geopend, er vier tijdelijke leden aan toe te voegen, en bepaald werd voorts (met zeven tegen zes stemmen²) dat de begrotingen 'bij de wet' (door Nederland dus) moesten worden goedgekeurd. Beide wetsbesluiten (D 65 en D 66) werden, na door de Buitengewone Raad van Advies goedgekeurd te zijn, door alle ministers gecontrasigneerd, de koningin ondertekende ze op 23 december '43; hun publikatie werd aangehouden.

D 65, het Overgangsbesluit algemeen bestuur Nederlands-Indië, bepaalde dat, 'mede ter voorbereiding van de feitelijke terugkeer onder het grondwettig gezag van het door de vijand bezette staatsgebied', het algemeen bestuur uitgeoefend zou worden door een luitenant-gouverneur-generaal, 'met inachtneming van Onze aanwijzingen'; deze kon 'ordonnanties' vaststellen 'in overeenstemming met de Raad van departementshoofden'³, die uit deze functionarissen zou bestaan maar met acht 'buitengewone leden' zou kunnen worden uitgebreid (bij conflicten zou de Kroon beslissen), zijn begroting moest (in de Australische periode) door de Kroon worden goedgekeurd, zijn financieel beheer zou door de in Londen functionerende Buitengewone Algemene Rekenkamer gecontroleerd worden.

D 66, het Overgangsbesluit Indische staatsregeling, bepaalde, 'teneinde een goede organisatie van bestuur, wetgeving en rechtspraak te verzekeren en het herstel van de volkswelvaart en de aangevangen voorbereiding van staatkundige en maatschappelijke hervormingen binnen rijkverband zoveel mogelijk te bevorderen', dat de luitenant-gouverneur-generaal de Raad van departementshoofden en, als hij weer geformeerd kon worden, de Raad van Nederlands-Indië diende te raadplegen; hij zou opperbevelhebber zijn van het Knil alsmede van die delen van de Koninklijke

¹ Ministerraad: Notulen, 15 okt. 1943. ² Tegenstemmers, behalve van Mook, waren Albarda, Bolkestein, Michiels en van den Tempel alsook mr. J. A. W. Burger, een Engelandvaarder, die kort tevoren als minister zonder portefeuille in het kabinet was opgenomen. ³ In Indië was de Raad van departementshoofden niet méér geweest dan een college van hoofdamtbanen.

Marine en de Koninklijke Landmacht welke te zijner beschikking gesteld zouden worden; hij zou, zodra MacArthur en Mountbatten als Geallieerde opperbevelhebbers niets meer over Indië te zeggen hadden, de grondrechten zo spoedig mogelijk herstellen; hij zou het beginsel handhaven, 'dat de Indonesische bevolking blijft gesteld onder de onmiddellijke leiding van haar eigen, door de regering erkende of benoemde hoofden'¹, en hij zou zo spoedig mogelijk het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië doen herleven. Tenslotte zou in het van de Japanners bevrijde Indië, 'zo spoedig de omstandigheden dit naar Ons oordeel toelaten', een Tijdelijke Volksraad worden gevormd, bestaande uit een lid-voorzitter en tenminste vijftien en ten hoogste dertig leden, alle te benoemen door de luitenant-gouverneur-generaal, die er daarbij evenwel op moest letten, 'dat de verschillende groepen der ingezetenen zo spoedig en zoveel mogelijk in de raad zullen zijn vertegenwoordigd'; van die leden moest 'tenminste drie-vijfde gedeelte' Indonesiër zijn²; de Tijdelijke Volksraad kreeg het recht van interpellatie.

Krachtens D 65 en D 66 bleef de luitenant-gouverneur-generaal ondergeschikt aan de regering in de persoon van de minister van koloniën. Toen de twee besluiten getekend klaar lagen, was van Mook die minister. D 65 werd in april '44 gepubliceerd, hetgeen nog niet betekende dat de er in vervatte regelingen onmiddellijk in werking traden. In juli hief van Mook de Commissie voor Nederlands-Indië in Australië en Nieuw-Zeeland op, een pure formaliteit: in april had hij in Australië zeven departementen gevormd uit welke hoofden de in de twee wetsbesluiten genoemde Raad van departementshoofden zou bestaan.

¹ In de kabinetsvergadering van 28 oktober had Gerbrandy bezwaar gemaakt tegen de begrippen 'Indonesische' en 'regering', tegen dat laatste begrip omdat hij, veronderstellen wij, er niet voor voelde dat ook maar de indruk gewekt werd dat 'Batavia' op één lijn stond met 'Den Haag'. ² Een van de leden van de Buitengewone Raad van Advies, de socialistische journalist Meyer Sluijser, schreef op 1 oktober '49 in *Vrij Nederland*: 'Het tekent de bekwaamheden van dr. van Mook dat hij reeds in 1943 te Londen openhartig betoogde dat de toekomstige samenwerking van Nederland en Indonesië in niet onbelangrijke mate afhankelijk zou zijn van de bereidheid aan Nederlandse zijde om de plaats van ir. Soekarno in de nationalistische beweging zonder voorbehoud te aanvaarden. Hij heeft dat standpunt o.a. in de Raad van Advies verdedigd' (wij veronderstellen dat dit geschied is bij de behandeling van D 66) 'zodat mag worden aangenomen, dat de raad van ministers en prof. Gerbrandy . . . van deze opvattingen niet geheel onkundig waren.'

In de ministerraad en de ministeriële Commissie Oorlogvoering heeft van Mook zich, althans volgens de notulen, nooit in de weergegeven zin uitgelaten – wij betwijfelen of Slujsers mededeling juist is.

Was met dit alles klaarheid geschapen? Neen. D 65 was nog niet in werking getreden en D 66 zelfs nog niet gepubliceerd. Dat was alles gevolg geweest van het feit dat de meeste ministers (en, naar wij vermoeden: ook de koningin) van mening waren dat met het in werking treden van D 65 en D 66 geen bijzondere spoed moest worden betracht. Er was bovendien nog een tweede moeilijkheid: werd van Mook benoemd tot luitenant-gouverneur-generaal, dan kon hij bezwaarlijk als minister van koloniën aanblijven. Zeker, er was een precedent: Furstner, de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, was tevens minister van marine, maar het complex Indië omvatte heel wat meer dan het complex zee-strijdkrachten. Evenwel: trad van Mook als minister af, wie moest hem dan opvolgen?

Toen de Geallieerde legers in de tweede helft van augustus '44 in Frankrijk met grote snelheid naar de Belgische en naar de Duitse grens oprukten en de mogelijkheid opdoemde dat de *Wehrmacht* binnen afzienbare tijd Nederland zou moeten ontruimen of eruit zou worden verdreven, meende van Mook dat spijkers met koppen moesten worden geslagen. 'Een gesprek dat ik gisteren met Gerbrandy had', zo schreef hij op 1 september aan Crena de Longh in Washington,

'heeft eindelijk met betrekking tot de stappen, die in de naaste toekomst moeten worden gedaan, althans daar de lucht opgeklaard. Mede door de invloed van van Kleffens is men hier eindelijk gaan inzien dat KB 1' vóór de bevrijding van Nederland in werking moet worden gebracht, wil men voorkomen dat in een tijd van verwarring, die in het begin in Nederland kan optreden, de organisatie in het Verre Oosten zwak en onduidelijk zou zijn en het gezag zou missen om met de beide opperbevelhebbers dringende zaken af te doen.

De moeilijkheid school vooral hierin (en dat was begrijpelijk) dat men na alle evoluties niet nog eens op het laatste ogenblik gedwongen wilde zijn het aftreden van de minister uit te leggen. Een tijdelijke vervanging zou ook nagenoeg geen betekenis hebben gehad, terwijl een tijdelijke afwezigheid reeds tweemaal is voorgekomen² en zonder al te grote ongelukken is doorstaan.

Wij zijn het er nu over eens geworden, dat een Lt.-Gouverneur-Generaal moet worden benoemd (desnoods tijdelijk of waarnemend) en dat ik daar de kandidaat voor zal moeten zijn (omdat anders de figuur toch in wezen te zwak blijft), teneinde in de moeilijke maanden van herstel in Nederland alle gebeurtenissen te kunnen opvangen. De keus ligt nu tussen twee vormen: de ene, waarbij de benoeming tot Lt.-Gouverneur-Generaal voorop staat en aan de betrokkene

¹ d.w.z.: D 65 ² Van midden november '42 tot midden februari '43 was van Mook in de Verenigde Staten geweest en van december '43 tot mei '44 had hij de Verenigde Staten, Australië en Ceylon bezocht.

wordt verzocht zolang de portefeuille van Koloniën te willen vasthouden, en de andere waarin het ministerschap zonder meer blijft gehandhaafd, doch de minister, in afwachting van de dingen die komen zullen, wordt belast met de functie van Lt.-Gouverneur-Generaal. Beide vormen zijn natuurlijk staatsrechtelijke monstren en ik had het ook liever anders gezien, maar ik kan de tegen een zuivere oplossing aangevoerde bezwaren meevoelen en heb mij dus bij deze constructie neergelegd. Zij zal door Gerbrandy worden voorgesteld in de eerstkomende Ministerraad (dinsdag 5 september a.s.) en wanneer dat College zich ermede kan verenigen, aanstonds aan het oordeel van Hare Majesteit worden onderworpen. Ik hoop, dat deze zaak nu spoedig verloopt'¹ —

dat deed zij inderdaad: de ministerraad ging op 5 september (Dolle Dinsdag) met Gerbrandy's voorstel accoord. Op 14 september bepaalde vervolgens een door van Mook gecontrasigneerd koninklijk besluit dat D 65 in werking zou treden zodra een luitenant-gouverneur-generaal benoemd was, en diezelfde dag bepaalde een door Gerbrandy, van Kleffens en van Mook gecontrasigneerd tweede koninklijk besluit dat van Mook tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal zou zijn; de drie ministers hadden dat besluit onmiddellijk na de kabinetsvergadering van 5 september aan de koningin voorgelegd. Een nader, weer door van Mook gecontrasigneerd koninklijk besluit d.d. 21 september bepaalde tenslotte dat alle bevoegdheden met betrekking tot het algemeen bestuur van Nederlands-Indië die tevoren door de minister van koloniën waren uitgeoefend, nu uitgeoefend zouden worden door de luitenant-gouverneur-generaal. Daarmee had van Mook zijn doel goeddeels bereikt: hij had voor Indië een nieuwe politieke doelstelling bevochten in de vorm van de 7 december-toespraak van de koningin en alle draden van de macht kwamen nu (behalve de militaire: over MacArthur en Mountbatten had hij niets te zeggen en Helfrich was onder Furstner blijven ressorteren) in zijn handen samen. Aan de concessies die hij aan zijn ambtgenoten had moeten doen, tilde hij niet zwaar, evenmin aan het feit dat hij had toegezegd, 'in de verhouding tot de regering niet af te zullen wijken van de normale verhoudingen.' Hij zou immers in een abnormale situatie terecht komen die de spoedige beslissingen zou vergen waartoe hij zich in staat achtte en waartoe hij ook een ruime mate van vrijheid had, aangezien, zoals hij het een jaar tevoren had geformuleerd, alleen 'op hoofdpunten telegrafisch, zij het summier, contact' mogelijk zou zijn.

Hij vloog met spoed naar Amerika om er een snelle bevrijding van

¹ Brief, 1 sept. 1944, van van Mook aan Crena de Jongh (ARA, Coll.-van Mook, 2).

Indië te bepleiten (daarover meer in het volgende hoofdstuk) en vervolgens, na in Londen rapport te hebben uitgebracht, naar Australië. Als minister van koloniën had hij geen ontslag gevraagd en dit was hem ook niet verleend: op voorstel van Gerbrandy had het kabinet namelijk medio september besloten (het besluit wordt in de kabinetsnotulen niet vermeld), de functies van luitenant-gouverneur-generaal en van minister tijdelijk in de persoon van van Mook te verenigen. Los nog van het feit dat er, zoals vermeld, een precedent was, verwachtten de ministers in die dagen dat heel Nederland spoedig bevrijd zou zijn en daar zou men een nieuwe minister van koloniën kunnen aantrekken. Een nevenoverweging was, zei Gerbrandy aan de Enquêtecommissie, 'dat, als de heer van Mook minister van koloniën bleef, hij kon terugkomen en ons in het kabinet kon rapporteren hoe de situatie was: hij was dan nog verantwoordelijk minister.'¹

In de loop van oktober ging het er naar uitzien dat de bevrijding van Nederland veel meer tijd zou vergen dan in september aangenomen was, en begin november was 'de algemene mening' in de ministerraad (aldus de notulen²) dat een nieuwe minister van koloniën benoemd moest worden. Maar wie? Michiels en Kerstens' opvolger als minister van scheepvaart J. M. de Booy weigerden, de portefeuille *ad interim* over te nemen. Enkele andere personen werden genoemd, zonder veel enthousiasme overigens, Gerbrandy nam op zich, de gehele zaak met de koningin te bespreken. Bijna drie weken later (men houde in het oog dat Gerbrandy in die tijd in hoge mate in beslag genomen werd door de problemen welke uit de op 17 september door de regering afgekondigde Spoorwegstaking in bezet gebied voortvloeiden) zond de minister-president een telegram aan van Mook waarin hij deze verzocht, zelf een keuze te maken: wilde hij als luitenant-gouverneur-generaal dan wel als minister aftreden? 'In dit laatste geval', zo seinde Gerbrandy, 'dient ten spoedigste in vacature te worden voorzien, waarbij aan Plas en Helfrich gedacht wordt'³ -- nu, met van der Plas als minister zou van Mook wel kunnen samenwerken, maar met Helfrich? Het was een dwaas denkbeeld. Van Mook antwoordde dat hij luitenant-gouverneur-generaal wenste te blijven en voor overleg met zijn opvolger naar Londen zou terugkeren. Hij arriveerde er begin januari '45. Eind van die maand trok hij naar het

¹ Getuige Gerbrandy, *Enq.*, dl. V c, p. 389. ² Ministerraad: Notulen, 7 nov. 1944. ³ Telegram, 27 nov. 1944, van Gerbrandy aan van Mook (AOK: map: 'Uiteenvallen eerste' (moet zijn: tweede), 'formatie tweede' (moet zijn: derde) 'kabinet Gerbrandy').

bevrijde Zuiden teneinde er de recruterings voor Indië te bespoedigen. Hij wist toen al wie hij als minister boven zich wenste: zijn vriend prof. dr. J. H. A. Logemann, samen met wie hij de *Stuw*-groep opgericht had. Logemann woonde evenwel in Utrecht; hij was er onbereikbaar. Van Mook sprak derhalve met prof. dr. J. I. J. M. Schmutzer die weliswaar ook in Utrecht zijn normale adres had maar in een klooster bij Vught onderdak had gevonden en Vught was eind oktober '44 bevrijd.

Schmutzer die in 1882 in Wenen was geboren, had in Delft mijnbouw gestudeerd, had zich in 1912 in Indië gevestigd, was er in '18 lid van de Volksraad geworden (hij werd voorzitter van de Indische Katholieke Partij) maar was in '29 naar Nederland teruggekeerd teneinde aan de Utrechtse universiteit hoogleraar in de mineralogie te worden. Hij verklaarde zich bereid, de aangeboden portefeuille te aanvaarden. In het derde kabinet-Gerbrandy trad hij van meet af aan (23 februari '45) als minister op¹, neen niet van 'koloniën' maar van 'overzeese gebiedsdelen' – op vervanging van het begrip 'koloniën' had, gelijk eerder weergegeven, van Mook al in mei '42 aangedrongen.

Begin maart vloog van Mook, nu niet langer minister van koloniën maar louter luitenant-gouverneur-generaal² (zijn bezoldiging als zodanig was bepaald op f 2 750 per maand³ met een maandelijks toelage van f 250 voor bijzondere ambtskosten), naar Australië terug; in zijn laatste gesprek had hij tegen de koningin gezegd dat hij, wilde zij in haar eerste naoorlogse kabinet de beste figuren opnemen, Logemann prefereerde boven Schmutzer. 'Ze vroeg me', vertelde van Mook ons in '61, 'of Logemanns naam met twee n'en geschreven werd en sprak die naam op zijn Duits uit. Ik zei dat hij een prima Nederlander was, maar verzweeg veiligheids-halve zijn voornamen: Johann, Heinrich, Adolf.'⁴

De lezer houde vast dat hij, wat de in Australië aanwezige Nederlands-Indische hoogste burgerlijke autoriteiten betreft, dus eerst slechts te maken heeft met de Raad van departementshoofden, vervolgens met die

¹ De Enquêtecommissie heeft 'de samenvoeging in september 1944 van de ambten van luitenant-gouverneur-generaal en minister van koloniën in één persoon onjuist' geacht en had 'geen bewondering voor het beleid van het kabinet in deze.' (*Enq.* dl. V a, p. 718) In het formele vlak is deze kritiek natuurlijk juist, maar wij menen dat de Enquêtecommissie meer begrip had mogen tonen voor de moeilijkheid om een geschikte opvolger voor van Mook te vinden. ² Bij koninklijk besluit van 9 maart '45 werd hij tot 'luitenant-gouverneur-generaal' benoemd – het begrip 'tijdelijk' was vervallen. ³ Het maandsalaris van een departementsdirecteur was f 1 800 geweest, dat van een lid van de Raad van Nederlands-Indië f 2 000. ⁴ Van Mook, 8 nov. 1961.

Raad èn een luitenant-gouverneur-generaal (wij zullen het begrip 'tijdelijk' verwaarlozen), tevens minister van koloniën, en tenslotte louter met de Raad en de luitenant-gouverneur-generaal.

Van Mook en zijn Raad van departementshoofden

Het Nederlands gouvernement in Indië had acht departementen van algemeen bestuur gekend (en eveneens een Raad van departementshoofden): Binnenlands Bestuur, Justitie, Financiën, Onderwijs en Eredienst, Economische Zaken, Verkeer en Waterstaat, Oorlog, en Marine, de eerste zes met een directeur aan het hoofd.¹ In eerste instantie werden door van Mook zes directeuren benoemd, nl. van der Plas (Binnenlands Bestuur), Blom (Justitie), Smits (Financiën), Loekman Djajadiningrat (Onderwijs en Eredienst), van Hoogstraten (Economische Zaken) en Sitsen (Verkeer en Waterstaat) – van Oyen werd als legercommandant hoofd van het departement van oorlog. Die benoemingen vonden op 12 april '44 in Londen plaats, maar het duurde enige tijd voordat de desbetreffende stukken Australië hadden bereikt, althans: de zeven benoemden kwamen pas op 23 mei voor hun eerste vergadering bijeen en wel in Melbourne.² In die stad werden tot begin augustus tien vergaderingen gehouden – de elfde vond op 23 augustus in een geheel nieuwe locatie plaats: het al enkele malen genoemde *Camp Columbia* bij Brisbane.

Wij willen eerst op die nieuwe locatie ingaan.

Camp Columbia was een groot, uit houten barakken, een clubgebouw en enkele simpele kantoren bestaand kamp dat in '42 op ca. 15 km afstand van Brisbane door de Australische autoriteiten was gebouwd ten behoeve van de staf van het Amerikaanse Zesde Leger. Dat de Nederlands-Indische instanties naar dat kamp verhuisden, was gevolg van een initiatief van van Mook: hij had er tijdens zijn bezoek aan Australië in maart en april '44 op aangedrongen dat alle in Australië aanwezige organen en personen die zich op de terugkeer naar Nederlands-Indië voorbereidden, op één plaats zouden worden samengebracht en zulk een plaats kwam beschikbaar toen *Camp Columbia* midden '44 door het grootste deel van de staf van het Amerikaanse Zesde Leger was ontruimd (dat deel vestigde zich in Hollandia). Over dat ontruimde gedeelte mochten de Nederlands-

¹ De Legercommandant was hoofd van het departement van oorlog, de commandant Zeemacht hoofd van dat der marine. ² De beknopte notulen van de Raad, aangeduid als 'Kort verslag' bevinden zich in ARA, Coll.-van der Plas, B 1.

Indische autoriteiten gratis beschikken. In juni '44 was de *Nefis* de eerste dienst die er zich vestigde en nadat verschillende herstelwerkzaamheden verricht waren, badkamertjes waren toegevoegd aan een aantal hutten, bestemd voor de huisvesting van hoge functionarissen, en ook nog een wasserij was gebouwd, volgden in juli en augustus de overige diensten.

Er werden op den duur in totaal ca. tweeduizend personen in *Camp Columbia* gehuisvest: vier- tot vijfhonderd personeelsleden van de departementen (onder hen talrijke Australiërs), ruim duizend Knil-militairen (de leden van het Vrouwenkorps inbegrepen) en enkele honderden Indonesische bedienden, onder wie, zoals al vermeld, een groep ex-stakers van de KPM en een groep ex-Digoelisten. De slaappleatsen waren eenvoudig – eenvoudig was er ook het eten dat in een centrale keuken werd voorbereid. Er werd hard gewerkt en veel vertier was er niet. 'De gelegenheid om de bloemetjes buiten te zetten', aldus later een employé van het departement van economische zaken, 'was alleen om een biertje te gaan drinken in de cantine.'¹

Van Hoogstratens eerste indrukken waren uitgesproken gunstig. 'Het zal je ongetwijfeld zeer verheugen te vernemen', schreef hij eind augustus '44 aan van Mook in Londen,

'dat de verhuizing naar het *Camp Columbia* . . . uitstekend is verlopen en dat tot nu toe dit kamp zeer bepaald een succes is geworden. De algemene stemming is uitstekend, iedereen is tevreden en vol animo, er wordt hard gewerkt en men voelt zich veel meer tezamen gebonden voor een groot gemeenschappelijk doel dan tevoren. Men leeft als het ware weer in een Nederlandse gemeenschap en velen die zich in Australië toch min of meer geïsoleerd zijn blijven voelen, voelen zich hier weer opgenomen in een vertrouwde kring, hetgeen hen duidelijk stimuleert. Ook de voortdurende vermenging van burgers en militairen heeft op beide groepen een goede invloed en bevordert het wederzijds begrijpen ten zeerste.'²

'Men leeft als het ware weer in een Nederlandse gemeenschap' – ja, zo werd het door de Nederlanders en de Indische Nederlanders gevoeld maar niet door vele Indonesiërs en vooral niet door de ex-stakers van de KPM en de ex-Digoelisten. In hoofdstuk 3 vermeldden wij al dat Abdoelkadir het verblijf in *Camp Columbia* 'een straf' vond, zo 'brutaal, onvriendelijk en onbeleefd' traden er de Indonesische *mess*-bedienden op, en hij was de enige niet die door hun animositeit pijnlijk werd

¹ Getuige M.D. Farrow, *Eng.*, dl. III c, p. 812. ² Brief, 20 aug. 1944, van van Hoogstraten aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2).

getroffen. 'In het Brisbane-kamp', zo verklaarde dr. Honig aan de Enquê-tecommissie, 'was de verhouding tussen Nederlanders en Indonesiërs slecht; ik had het in mijn leven nog niet zo meegemaakt.'

Wij voegen hieraan nog toe dat de Raad van departementshoofden midden juni '45 op voorstel van van Mook besloot, na te gaan of *Camp Columbia* als zetel voor het Indische gouvernement vervangen kon worden door een plaats in Indië. Van Mook achtte dat in beginsel beter en zag het als een bijkomend voordeel dat men dan dichter bij MacArthurs hoofdkwartier zou zijn dat sinds eind '44 op de Philippijnen gevestigd was. Tot die overplaatsing is het niet meer gekomen; toen Japan capituleerde en op Java de Republiek Indonesië werd uitgeroepen, bevonden de luitenant-gouverneur-generaal en de departementshoofden zich nog steeds in *Camp Columbia*.

★

De Raad van departementshoofden is na april '44 uitgebreid en enkele hoofden zijn door andere vervangen.

Om te beginnen kwam Loekman Djajadiningrat, het enige Indonesische lid van het college, in juli '44 te overlijden. Wie moest hem opvolgen? Van Hoogstraten stelde Kerstens voor die eind mei in Londen als minister was afgetreden, maar de overige leden van de Raad die weinig voor Kerstens' komst voelden (zij zouden hem, berichtte van Hoogstraten aan van Mook, 'aanvoelen als een zeer vreemde eend in ons gezellig onderonsje'²), dachten aan Abdoelkadir – diens candidatuur werd evenwel in oktober '44 door van Mook op twee gronden afgewezen: hij deed als opvolger van kolonel Sandberg, die ziek geworden was (en eind december zou overlijden), nuttig werk als *Senior Officer Nica (Sonica)* bij het hoofdkwartier van het Amerikaanse Zesde Leger en hij had geen speciale kennis op het gebied van het onderwijs. Inmiddels had van Mook in Londen Kerstens tot directeur van Onderwijs en Eredienst benoemd maar deze bleef eerst enige tijd in Engeland waar van Mook in oktober nog voor zijn vertrek naar Australië Kerstens een nieuwe functie gaf: Regeringscommissaris voor de behartiging van Nederlands-Indische aangelegenheden in het bevrijde deel van Nederland. Die benoeming, waaromtrent een persbericht uitging, viel niet alleen in het bevrijde maar

¹ Getuige P. Honig, *Eng.*, dl. III c, p. 781. ² Brief, 27 aug. 1944, van van Hoogstraten aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2).

ook in het bezette deel des lands slecht¹ (van Mook liet Kerstens toen naar Australië vliegen waar deze in november aankwam) – desondanks poogde van Mook in april '45 bij de nieuwe minister van overzeese gebiedsdelen, Schmutzer, gedaan te krijgen dat Kerstens (deze bevond zich toen in Amerika om leermiddelen voor Indië te bestellen) de vermelde functie zou kunnen aanvaarden. Met steun van al zijn ambtgenoten weigerde Schmutzer daaraan medewerking te verlenen – het slot van het lied was dat Kerstens, na nog een bezoek aan Londen te hebben gebracht, in juni naar *Camp Columbia* terugkeerde.

Behalve Loekman Djajadiningrat overleed (in januari '45) nog een tweede lid van de Raad: Sitsen, de directeur van Verkeer en Waterstaat (op het door hem verrichte werk komen wij nog terug); hij werd opgevolgd door Warners die zijn taak op Ceylon: voorbereiding van het militair gezag op Sumatra, opgaf en plaats maakte voor generaal-majoor F. G. L. Weyerman, voordien militair attaché te Washington.

Tenslotte hebben wij dan te vermelden dat Smits, de directeur van Financiën, midden '45 naar de Verenigde Staten vertrok – *zijn* opvolger werd B. Koetsier, die zich in '42 als agent van de Nederlands-Indische Escompto-maatschappij in Amerika had bevonden.

★

Het zinde van Mook niet dat er na het overlijden van Loekman Djajadiningrat geen enkele Indonesische departementsdirecteur meer was – toen hij de candidatuur van Abdoelkadir voor diens opvolging afwees, stelde hij voor om deze, die *Sonica* zou blijven, tevens tot buitengewoon lid van de Raad van departementshoofden te benoemen. Dat denkbeeld vond algemene instemming maar Abdoelkadir weigerde. 'De heer Abdoelkadir meent', aldus het verslag van van Mooks mededelingen in de notulen van de op 24 oktober '44 gehouden vergadering van de Raad,

'dat, indien hij deel zou hebben uitgemaakt van de Raad van departementshoofden, hem later door zijn landgenoten in bevrijd Nederlands-Indië zou worden

¹ Crena de Iongh kreeg in november '44 in Londen van dr. J. H. van Royen, die kort tevoren uit bezet gebied was aangekomen, te horen: 'Men begreep de keuze in het geheel niet, beschouwt K[erstens] als een 'blaaskaak', niet in staat tot organiseren, onbekend met Nederlandse toestanden en zonder invloed in de Katholieke partij.' (brief, 25 nov. 1944, van Crena de Iongh aan van Mook, ARA, Coll.-van Mook, 2)

DE RAAD VAN DEPARTEMENTSHOOFDEN

gevraagd welke invloed hij in de Raad heeft gehad en wat hij daarin tot stand heeft kunnen brengen. Deze invloed zou echter generlei betekenis kunnen hebben, omdat hij immers door de uitoefening van zijn bestuursfunctie praktisch nimmer in staat zou zijn 's Raads vergaderingen bij te wonen.'

Van Mook achtte die bezwaren 'begrijpelijk en redelijk'¹ – kon dan misschien een andere Indonesiër tot buitengewoon lid van de Raad worden benoemd? Hij stelde de arts *Raden* dr. Ma'moen voor, door ons in hoofdstuk 4 al genoemd als begeleider van de uit Saoedi-Arabië afkomstige bedevaartgangers. Het voorstel werd goedgekeurd en de benoeming van Ma'moen volgde midden november. Deze vond niet veel bevrediging in zijn nieuwe functie. Eind maart of begin april '45 uitte hij zich erover in een brief aan Abdoelkadir die zich haastte van der Plas in te lichten. 'Gisteren', schreef hij deze op 13 april,

'ontving ik een brief van dr. Ma'moen die zich beklaagde, onvoldoende of in het geheel niet op de hoogte te worden gebracht van de gang van zaken in de Raad van departementshoofden. Het is hem duidelijk dat hij niet op alle vergaderingen kan of behoeft aanwezig te zijn. Hij meent echter vergaderingen waar principiële of andere belangrijke zaken worden behandeld, te moeten bijwonen, aangezien dit een hem opgelegde taak is, waarvoor hij als vertegenwoordiger der Indonesiërs zich dan ook aansprakelijk voelt tegenover deze bevolkingsgroep. Hij heeft de indruk dat hij als een soort van ornament door de regering wordt gebruikt.'

Abdoelkadir was het daarmee eens: 'Naar mijn bescheiden mening moet dit soort van gevelpolitiek betreurd worden.'²

Wij zijn er van overtuigd dat van Mook het niet zo had bedoeld – een feit was intussen dat bij het einde van de oorlog in de *Pacific* de Raad van departementshoofden uit zeven Nederlanders bestond aan wie als buitengewoon lid één Indonesiër was toegevoegd die zich althans enkele maanden eerder 'als een soort ornament' had gevoeld. Stellig zag van Mook dat als een ongewenste toestand, evenwel: was Indië eenmaal bevrijd, dan zouden aan de Raad nog zeven buitengewone leden kunnen worden toegevoegd, eventueel zeven Indonesiërs.

*

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 24 okt. 1944, p. 3. ² Brief, 13 april 1945, van Abdoelkadir aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 2).

In de periode waarin de Raad als zodanig in Australië heeft gefungeerd (zulks over het algemeen in grote harmonie), d.w.z. van 23 mei '44 tot 25 augustus '45, is hij in totaal, veelal in aanwezigheid van gezant van Aerssen, twee-en-veertig maal bijeengekomen, een-en-twintig maal in '44, een-en-twintig in '45. Zes van die bijeenkomsten vielen op twee opvolgende dagen in plaats van op één dag: er was dan een lange agenda. De notulen van de Raad zijn helaas kort.

Voltaillig was de Raad lang niet steeds: veelvuldig waren leden op dienstreis of waren zij wegens ziekte afwezig. De vergadering van 23 oktober '44 was de eerste die door van Mook werd voorgezeten. Was deze afwezig, dan trad van der Plas als zijn eerste, Blom als zijn tweede plaatsvervanger op en die afwezigheid deed zich menigmaal voor: in de eerste helft van december '44 bracht van Mook een bezoek aan het bevrijde deel van Nederlands-Nieuw-Guinea en aan Leyte in de Philipijnen, dat laatste voor een bespreking met MacArthur, begin januari '45 vloog hij naar Londen vanwaar hij pas eind maart terugkeerde, enkele weken later vertrok hij samen met van der Plas naar San Francisco om deel te nemen aan de oprichtingsvergadering van de Verenigde Naties en daarop volgden nog besprekingen in Washington. Op 1 juni was hij in Australië terug.

De Raad heeft veel aandacht besteed aan administratieve regelingen, vooral ook aan salariskwesties, maar hij heeft daarnaast een aantal ontwerp-ordonnanties besproken. Die werden, als zij goedgekeurd waren, door van Mook, 'de Raad van departementshoofden gehoord', ondertekend en vervolgens in het *Staatsblad van Nederlands-Indië* gepubliceerd. Nummer 1 van dat *Staatsblad* (er zijn vóór 1 oktober '45 in totaal 156 nummers gepubliceerd) verscheen op 19 december '44 en bevatte het wetsbesluit D 65 – D 66 daarentegen (het besluit waarin o.m. van de Tijdelijke Volksraad sprake was) verscheen pas op 15 augustus '45 en wel in no. 119 van het *Staatsblad*. Dit waren dus herhalingen van publikaties die al in Londen waren uitgekomen en daarnaast zijn ook andere Londense wetsbesluiten herhaald: het Vaarplichtbesluit, enkele Dienstplichtbesluiten, het Besluit inzake het rechtsherstel en het Besluit vijandelijk vermogen. Er zijn evenwel ook 'eigen' ordonnanties uitgevaardigd. Zij hebben, van bezoldigingen en pensioenen afgezien, t.e.m. 15 augustus '45 betrekking gehad op (in chronologische volgorde) het muntwezen (behalve de halve cent, de cent en de twee-en-een-halve cent zouden nieuwe munten in circulatie komen), het zelfbestuur van Ternate en Tidore (een ordonnantie die uitgevaardigd werd op een moment waarop men meende beide eilanden spoedig op de Japanners te heroveren), de dienstplicht

van onderdanen/niet-Nederlanders (zij konden door de directeur Binnenlands Bestuur dan wel door aan hem ondergeschikte ambtenaren aangewezen worden), de opiumregie (deze werd afgeschaft), de invoering van een oorlogsbelasting, de Indische Weeskamers (hun taak zou voorlopig worden overgenomen door een onder Justitie ressorterende Weeskamerdienst), de rechtspleging door de landmacht (er zouden uit drie officieren bestaande Temporaire krijgswaarden worden ingesteld met de bevoegdheid om in noodgevallen de doodstraf te doen uitvoeren zonder dat de gouverneur-generaal of de luitenant-gouverneur-generaal in de gelegenheid zou worden gesteld, gratie te verlenen), de invoering van een algemene burgerdienstplicht (zij gold voor personen van achttien tot zestig jaar, vrouwen die voor kinderen zorgden, uitgezonderd) en de oprichting van een Kantoor *Displaced Persons*.

Uiteraard blijkt uit de in het *Staatsblad van Nederlands-Indië* gepubliceerde regelingen slechts een deel, beter: een klein deel, van de arbeid die door van Mook en de departementsdirecteuren is verricht – over andere activiteiten hunnerzijds zullen wij in de latere paragrafen van dit hoofdstuk en in de twee volgende hoofdstukken schrijven. Hier willen wij nog wèl onderstrepen dat alle arbeid door een klein overheidsapparaat verricht is dat maar op weinige geschoolde krachten steunde. In een brief aan van Starckenborgh (die brief komt in hoofdstuk 8 nog ter sprake) schreef van Mook begin september '45, 'dat wij met een allerakeligst minimum aan personeel hebben gewerkt. Een departement van economische zaken, dat vroeger 2 850 man telde, heeft nu misschien 28.'¹ Het departement van financiën had nog minder personeel. 'De bezetting', aldus jegens de Enquêtecommissie J. E. Spinosa Cattela, die eind augustus '45 als accountant in *Camp Columbia* arriveerde,

'was eenvoudig belachelijk. [Zij] bestond . . . uit zestien mensen, waarvan negen Australiërs of Engelsen waren . . . In de eerste plaats had men daar de algemene leiding. Deze bestond uit een Nederlander die geleend was van de Curaçaose Gouvernementsadministratie en een Engelsman die zich accountant noemde en die administrateur was geweest op een rubberonderneming in Brits-Malakka. Dan was er nog iemand die wat correspondentie deed, en een Australische typiste. Verder was er nog de administratie van de troepen te velde, waarin een Engelsman zat, verder een Nederlander die vroeger in een expeditiebedrijf had gewerkt, een hulpkracht, geleend van een bank, en een Australisch meisje. De boekhouding bestond uit twee Nederlandse onderwijzers . . ., een Engelse boekhouder die heel goed was, een Engelse rubbermakelaar en een Australisch meisje. De kassier was

¹ Brief, 3 sept. 1945, van van Mook aan van Starckenborgh (a.v., Coll.-van Mook, 2).

een Nederlander, een van de Engelandvaarders die het heel goed heeft gedaan, met een typiste en nog een meisje voor het archief. Daar had u het departement van financiën! Natuurlijk ten enenmale onvoldoende.¹

Onvoldoende óók om een goede begroting op te stellen. Daarvoor had de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, zij het met vertraging, enkele keren wel de nodige cijfers naar Londen gezonden maar van Mook had, toen hij in september '44 Londen verliet, de daar bijgehouden begrotingsboekhouding niet meegenomen en Smits, de directeur van financiën, vond het opstellen van een begroting een onmogelijke taak omdat de omstandigheden zich voortdurend wijzigden. Het was van Mook die in april '45 aan de uit Curaçao overgekomen kracht, mr. H. I. Franke, opdracht gaf, niet alleen een begroting samen te stellen maar ook een begrotingsboekhouding in te richten. 'In Australië', zo verklaarde Franke aan de Enquêtecommissie,

'was echter niemand die verstand van een begroting had. Bovendien moesten wij eerst een begrotingsschema vaststellen. . . door hier en daar te vragen welke takken van dienst er waren en onder welke departementen deze ressorteerden. Doordat we de vastgestelde regelingen in de praktijk niet konden volgen, hebben wij het systeem van de Curaçaose begroting overgenomen. . . Toen het schema klaar was, hebben wij later op dat schema geboekt, want een begroting samenstellen konden wij niet'² -

wat dus wèl geschiedde was dat de uitgaven ordelijk werden geboekt. Hoe weinig inzicht men had in de omvang die deze zouden aannemen, moge blijken uit het feit dat, terwijl in december '44 de in het eerste halfjaar van '45 verwachte uitgaven door de Raad van departementshoofden geschat waren op de helft van alle in het gehele jaar '42 gedane uitgaven, in werkelijkheid (zoals al in hoofdstuk 3 vermeld) van het totaalbedrag aan uitgaven in de periode maart '42 t.e.m. augustus '45: ca. f 77½ mln, in de periode januari t.e.m. augustus '45 bijna f 41 mln is uitgegeven.

Wij nemen aan dat zich bij de andere departementen moeilijkheden hebben voorgedaan, analoog aan die waartoe het bij het zwakbezette departement van economische zaken en bij dat van financiën kwam, maar wij beschikken terzake niet over nadere gegevens. Ging van die moeilijkheden een deprimerend effect uit? Zeker niet op allen. Men wist dat

¹ Getuige J. E. Spinosa Cattela, *Eng.*, dl. III c, p. 534. ² Getuige H. I. Franke, *Eng.*, punt k, nagekomen stukken, vraagno. 73 600-01.

de groep die in vrijheid had kunnen werken, miniem klein was, maar vertrouwde dat men in een bevrijd Indië weer velen van de talloze geschoolden zou aantreffen die daar ten tijde van de algemene capitulatie van het Knil in gouvernementdienst werkzaam waren geweest. Ten aanzien van de gehele financiële sector was het in Australië zo dat, aldus Spinosa Cattela, 'men zei: 'Waarom zouden wij verder gaan controleren? De gehele zaak gaat toch weer naar Indië en dan komt alles weer in het oude, beproefde gareel terug'', en toen de voorzitter van de Enquête-commissie vervolgens vroeg: 'Wie was die 'men' die dat zei?', luidde het antwoord:

'Dat was een *communis opinio*. Dat zei de heer Koetsier, dat zei iedereen met wie je sprak. Zoiets als: 'Het leed is geleden, het komt allemaal weer in orde, wij gaan weer naar Indië terug'. . . Wij schreven toen juli 1945 . . . Wij gingen de zaak inpakken en ons voorbereiden op de tocht naar Indië. Alles werd zo'n beetje gaande gehouden maar het slagwoord was: 'Wij gaan naar Indië en dan zal de zaak daar wel geheel in orde worden gebracht.'''

Nu, dat optimisme werd door van Mook, om slechts deze te noemen, niet gedeeld: de luitenant-gouverneur-generaal beseftte ten volle dat hij de krachten niet bezat om een snel herstel van het Nederlands gezag in de uitgestrekte archipel te bevorderen: niet de militaire en evenmin de bestuurlijke.

Bestuurschool

Begin '43 was van Mook er over gaan denken hoe hij, gegeven het feit dat zich onder de in Australië aangekomenen vrijwel niemand bevond die in Indië ambtenaar van het Binnenlands Bestuur was geweest, de beschikking kon krijgen over vervangende krachten, minder degelijk opgeleid dan die welke de universiteiten van Leiden en Utrecht plachten af te leveren, maar desniettemin bruikbaar. 'De soort opleiding die ik in gedachten heb, is', schreef hij in februari '43 uit Washington aan van der Plas,

'van tweeërlei aard. In de eerste plaats kunnen daar jonge mensen met voldoende algemene kennis een gezette, zij het korte, cursus krijgen in bestuurswerk. Deze

¹ Getuige J. E. Spinosa Cattela, *Enq.*, dl. III c, p. 533.

jonge mensen zullen voor het merendeel uit Indië afkomstigen zijn en dus al met een zekere kennis van inheemse talen en van het land en volk bekend zijn. De hoofdschotel vormen de jongens uit Engeland, die aanvankelijk daar in opleiding waren voor aspirant-reserve-officier bij de Marine, maar die door de grote verliezen aan materieel thans overtollig zijn.

In de tweede plaats moeten wij uit de mensen met Indische ervaring de geschikte personen uitkiezen die door een zekere administratieve scholing en enige opfrissing van hun talenkennis geschikt kunnen worden gemaakt om als tijdelijke bestuursambtenaren op te treden, al dan niet in combinatie met ander werk.

Een eis van deze cursus zal zijn dat hij telkens nieuwe leerlingen kan nemen, omdat nu eenmaal het verplaatsen van mensen in deze tijd moeilijk valt en velen eerst naar Australië kunnen komen, wanneer hun werk en hun bruikbaarheid elders zijn verminderd. Men zal dus rekening moeten houden met een cursus die bijv. elke twee maanden min of meer opnieuw begint, of die zodanig is ingericht, dat men (net als in Amerikaanse bioscopen) op ieder tijdstip kan binnenkomen en de gehele film, zij het dan ook in een enigszins andere volgorde, zien.

Ik begrijp dat dit moeilijk is en verwacht ook niet, dat de cursus wonderen zal verrichten, maar voor een goede opzet lijkt hij mij onontbeerlijk.¹

Een teleurstelling had van Mook al ervaren: hij had dr. F. H. Visman, oud-lid van de Raad van Nederlands-Indië, die zich ten tijde van Pearl Harbor in de Verenigde Staten had bevonden, gevraagd zich in Australië met de leiding van de bedoelde cursussen te belasten en Visman had ('op mijns inziens zeer kinderachtige wijze', aldus van Mook²) geweigerd.

Zowel bij de in Londen gevestigde Raad van Bijstand als bij de Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland viel van Mooks denkbeeld in goede aarde. De Commissie besloot een 'Opleidingscursus voor bestuursambtenaren in Nederlands-Indië' te organiseren of, zoals het nieuwe instituut meestal genoemd werd: een 'Bestuurschool'. Voor die school die in Melbourne werd gevestigd, werd, nadat eerst aan Abdoelkadir was gedacht, door van Mook een directeur gevonden: prof. mr. F. D. Holleman, die als hoogleeraar in het Bantoe-recht verbonden was aan de Universiteit van Stellenbos in Zuid-Afrika, maar jarenlange ervaring in Indië had, waar hij o.m. zes jaar lang hoogleeraar was geweest aan de Rechtshogeschool te Batavia. Hij kwam eind juni '43 in Australië aan en besloot na overleg met de Commissie de Bestuurschool het karakter te geven van een gemilitariseerd internaat (er werd een grote

¹ Brief, 12 febr. 1943, van van Mook aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ² A.v.

villa voor gehuurd) en er onderwijs te doen geven in de Islam (door van der Plas), in internationale verhoudingen en de staat van beleg (door Spoor), in de Maleise taal, in de wereldgeschiedenis tot 1920, in de tropische economie, in het strafrecht, in het burgerlijk procesrecht, in het *adat*-recht, in de volkenkunde en in de tropische hygiëne.¹ Er zou per week 25 uur les worden gegeven, steeds des ochtends – de middagen zouden besteed worden aan 'sport' d.w.z. aan lessen in paardrijden, autorijden, het varen met een motorboot, pistoolschieten en jiu-jitsu, waaraan de leerlingen verplicht deelnamen.

Waar kwamen die leerlingen vandaan? Zij waren Nederlanders, Indiëse Nederlanders en Indonesiërs: jongeren die men in Australië had aangetroffen, uit Engeland een twaalftal adelborsten en cadetten, een aantal employé's van de 'Koninklijke'/Shell (wier salarissen door het concern werden doorbetaald) en in de eerste maanden van '44 zestien Engelandvaarders – wij hebben evenwel geen overzicht over de herkomst van *alle* leerlingen. Wel weten wij dat de Bestuurschool midden juli '43 met achttien leerlingen begon.

Met de Indonesiërs onder dezen rezen enkele moeilijkheden: zij vroegen, aldus Holleman in een eerste verslag aan van Mook, 'bij herhaling met intense belangstelling . . . naar het beleid dat de toekomstige regering in Indië volgen zal ten aanzien van de discriminatie op grond van rasverschil', trouwens: 'ook de docenten wilden weten welk standpunt zij op dit stuk in hun colleges hadden in te nemen.' Holleman besprak dit punt met de Commissie – besloten werd, zich te baseren op de 7 december-toespraak van de koningin, waaruit de desbetreffende passage als schriftelijk stuk aan de leerlingen werd uitgereikt; 'nadat ik', aldus Holleman, 'het op college heb besproken, is daaromtrent geen vraag meer gerezen.' Hij rapporteerde voorts: 'Als bijzonderheid mag ik nog opmerken dat in de onderlinge verhoudingen tussen de leerlingen . . . geen spoor te onderkennen is van enig vooroordeel op grond van rasverschil.'²

Het aantal leerlingen werd spoedig iets groter: eind september '43 waren het er zeven-en-twintig en daar kwamen nog enkelen bij; een-en-dertig deden in februari '44 examen en van hen werd één afgewezen,

¹ Een deel van het lesmateriaal werd in de Verenigde Staten bijeengebracht: vijftig exemplaren van diverse publikaties over Nederlands-Indië, van de *Regeringsalmanak voor Nederlands-Indië*, van een Indonesische grammatica en van twee Indonesische leesboekjes. ² F. D. Holleman: 'Verslag aan de minister van koloniën over de Bestuursopleiding te Melbourne' (23 sept. 1943), p. 3-4 (ARA, MK, M 105, A 10 p).

moesten drie herexamen doen en golden zeven-en-twintig (onder wie de Ambonnesse luitenant Tahija) als geslaagd.

'Merkwaardig is', schreef Holleman in april '44 in zijn tweede rapport aan van Mook,

'dat discriminatie naar rasverschil niet alleen volkomen is weggebleven en bij nieuwelingen die daartoe de neiging hadden, spoedig volkomen is verdwenen maar dat het besef dat men werkelijk vrij stond van dit vooroordeel is gegroeid tot een stille trots . . . en is geworden tot een van de verworven tradities die ook naar buiten fier is volgehouden' –

daartoe had vooral van der Plas veel bijgedragen die, aldus Holleman (maar zijn eigen bijdrage was niet geringer geweest), 'door zijn colleges, voordrachten en gesprekken er kennelijk in geslaagd is, van zijn liefde en bezieling voor het bestuursambt het levenwekkend beginsel aan deze gemeenschap mee te delen.'¹

Aan de dertig leerlingen die met succes de eerste cursus aan de Bestuurschool hadden gevolgd (wij nemen aan dat diegenen die herexamen moesten doen, alsnog geslaagd zijn), werden in oktober '44 na afloop van de tweede cursus vier-en-dertig toegevoegd.² Er was toen besloten dat de derde cursus van de Bestuurschool zou plaatsvinden in *Camp Columbia*, zonder Holleman evenwel die naar Zuid-Afrika zou terugkeren. Inderdaad vond ook die derde cursus nog plaats (Holleman plaats was ingenomen door een Indonesiër: *Raden Singer*) en wij nemen aan dat ook deze enkele tientallen geslaagden opgeleverd heeft.³ Zo leidde de Bestuurschool er toe dat de Raad van departementshoofden de beschikking kreeg over minstens honderd personen die deze stoomcursus ter opleiding van wat men nood-bestuursambtenaren zou kunnen noemen, met succes hadden gevolgd.

Het waren, althans wat de eerste groep leerlingen betreft, overwegend jeugdigen in de leeftijdsgroep van negentien tot een-en-twintig jaar geweest en die factor had bij van der Plas tot enige bezorgdheid geleid. Zij zouden immers in hun werk in de bevrijde delen van Indië enerzijds te maken krijgen met hoge Geallieerde militairen, anderzijds met Indonesische bestuursambtenaren die onder de Japanners hun arbeid hadden

¹ A.v.: 'Tweede verslag aan de minister van koloniën over de Bestuursopleiding te Melbourne' (13 april 1944), p. 5, 8 (a.v.). ² Een deel van de lessen was inmiddels ook bijgewoond door enkele Australische en Amerikaanse officieren die het Nederlands meester waren. ³ Voor een vierde cursus bevonden zich in augustus '45 negen-en-twintig leerlingen in *Camp Columbia*.

voortgezet. ‘Wat kan ik’, had hij in september ’43 aan van Mook geschreven, ‘met hen doen naast veel oudere, hoogesitueerde militairen? Men kan deze knapen geen chefs maken van oude ervaren bestuursambtenaren, vooral indien dezen geruime tijd geheel zelfstandig gewerkt hebben’¹ – evenwel: men had geen keus. De *Netherlands-Indies Civil Administration* had krachten nodig; beter jeugdige die slechts een stoomcursus hadden gevolgd, dan in het geheel geen.

Opzet van de ‘Nica’

De *Nica* is een apparaat geweest, belast met burgerlijke bestuurstaken, zulks tot bijstand van de Geallieerde bevelhebbers die in de bevrijde delen van Nederlands-Indië het militair gezag uitoefenden. Zulk een apparaat was ook ten behoeve van bezet Nederland in het leven geroepen en het komt ons wenselijk voor, hierop iets dieper in te gaan aan de hand van datgene wat wij in ons deel 9 (*Londen*) dienaangaande hebben vermeld.

De Nederlandse regering dan besloot in de loop van ’43 dat Nederland na de bevrijding in een ‘bijzondere staat van beleg’ zou verkeren waarin de burgerlijke grondrechten in vèrgaande mate opgeheven zouden zijn en waarin namens haar het gezag zou worden uitgeoefend door een formeel aan de Geallieerde opperbevelhebber ondergeschikte groep Nederlandse militairen: het Militair Gezag. Bepalend voor deze besluiten was enerzijds de vrees dat het in een bevrijd Nederland tot links-revolutionaire woelingen zou komen (een herhaling van wat zich in november ’18, bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, had voorgedaan), anderzijds de beduchtheid dat als niet Nederlandse officieren het gezag zouden uitoefenen, Britse en Amerikaanse dat zouden doen. In de vijandelijke gebieden in Europa die door de Geallieerde legers veroverd zouden worden, zouden *Allied Military Governments* worden ingesteld – welnu, eind ’42 en begin ’43 drong tot de regering in Londen door dat de Amerikanen al bezig waren, zulk een *Allied Military Government* voor bevrijd Nederland voor te bereiden. Om te verhinderen dat in die geest zou worden verder gewerkt werd in Londen een Staf Militair Gezag gevormd. Ook werden besprekingen gevoerd met de regeringen van de

¹ Brief, 24 sept. 1943, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

Verenigde Staten en Groot-Brittannië teneinde de zekerheid te krijgen dat ten tijde van de bevrijding de Nederlandse soevereiniteit zou worden gerespecteerd. De uiteindelijk getroffen regeling, welke bepalingen, aldus de tekst, 'in geen enkel opzicht de soevereiniteit van de Nederlandse regering zullen aantasten', hield in dat de Geallieerde opperbevelhebber in West-Europa, *General* Dwight D. Eisenhower, in een eerste, z.g. militaire fase in feite volkomen bevoegd zou zijn om, o.m. bijstaan door het Militair Gezag, alle maatregelen te nemen die door de militaire toestand zouden worden gevergd, en dat in een tweede fase de Nederlandse regering het burgerlijk bestuur weer onder haar eigen verantwoordelijkheid zou hervatten waarbij zij evenwel met de belangen van de Geallieerde opperbevelhebber rekening moest houden. Die regeling werd neergelegd in twee gelijkkluidende overeenkomsten die nog vóór de Geallieerde landingen in Normandië (6 juni '44) werden ondertekend; onder de overeenkomst tussen de Nederlandse en de Britse regering zetten hun ministers van buitenlandse zaken hun handtekening, maar door Washington werd een overeenkomst op regeringsniveau afgewezen: het werd er een die ondertekend werd door de Nederlandse minister van oorlog, van Lidth, en de Geallieerde opperbevelhebber, Eisenhower. In politiek opzicht betekenden de overeenkomsten dat, zo schreven wij in deel 9, 'de Engelse en Amerikaanse autoriteiten in duidelijke bewoordingen de soevereiniteit van de Nederlandse regering erkend hadden.'

Dat lag, wat de Verenigde Staten betrof, ten aanzien van de erkenning van de soevereiniteit van Nederland over Nederlands-Indië heel wat moeilijker! Zou Washington ook *die* soevereiniteit erkennen, dan zou het daarmee zeggen: het Nederlands opperbestuur over Nederlands-Indië zal na de oorlog met onze instemming hersteld worden. Een deel van de Amerikaanse publieke opinie wilde daar niet van weten, president Roosevelt betwijfelde of de Nederlanders (de '*poor dears*') Indië zouden terugkrijgen en in het *State Department* bestond een sterke stroming, met de *Secretary of State* Cordell Hull aan het hoofd, die gebieden als Nederlands-Indië na afloop van de oorlog onder de een of andere vorm van internationale voogdij wilde plaatsen.

MacArthur dacht daar anders over: voor hem sprak het vanzelf dat het Nederlands opperbestuur zou worden hersteld, zij het dat hij vond dat het spoed moest betrachten met de verdere ontvoogding van Indië. Van der Plas sprak met hem in januari '43 in Brisbane. MacArthur zei toen, aldus de door van der Plas gemaakte aantekening¹,

¹ Exemplaar in a.v.

'dat, wanneer delen van Nederlands-Indië terugveroverd zouden worden, het voor hem een erezak zou zijn te voorkomen dat Amerikaans *Military Government* zou worden ingesteld. Hij zou pogen uitsluitend te werken met Nederlandse ambtenaren en inheemse ambtenaren van het Nederlands-Indische gouvernement. Het gehele civiele bestuur zou hij hun overlaten en in ieder geval waarin het niet zuiver militaire zaken betrof, steeds volledig overleg plegen.

Dat de gehele instelling op koloniaal gebied niet meer dezelfde kan zijn als vóór de oorlog, was wel duidelijk. Dat was echter onze zaak en verantwoordelijkheid. Hij zou er zich niet mee bemoeien en hij zou beletten dat anderen er zich mede zouden bemoeien' –

bij die 'anderen' dacht MacArthur, zoals nog blijken zal, aan de Australiërs.

In oktober '43 voerde van der Plas (aan wie van Mook inmiddels het 'gewestelijk bestuur over het vrije gedeelte Grote Oost' had opgedragen¹) terzake zijn tweede bespreking met MacArthur. Deze, zo berichtte hij aan van Mook²,

'bevestigde dat hij, wanneer wij voldoende personeel en militaire middelen ter beschikking kunnen stellen, bij herovering van gebieden onverwijld het gehele burgerlijk bestuur in Nederlandse handen zal stellen en zich ertoe beperken zal, desgevraagd volledige steun te geven.

Terwijl hij pleitte voor een modern en verlicht bestuur, daarbij ronduit gewagend van zijn vroegere minder prettige herinneringen aan de '*exploitation*' van Nederlands-Indië en voorts wees op de klemmende noodzakelijkheid waakneming te voorkomen, voegde hij hieraan toe te beseffen dat deze zaak tenslotte er een was van verantwoordelijkheid der Nederlandse autoriteiten zelf jegens Indië en jegens het nageslacht en dat hij die verantwoordelijkheid volledig zou erbiegden.

Ik heb, hem dankzeggend, opgemerkt dat zijn raadgevingen ons uit het hart gegrepen waren, hem verhaald van onze politiek der laatste jaren, van de totale mobilisatie in geestelijke zin van alle denkende elementen in Vrij Nederlands-Indië³ en van de Bestuurschool waar een aantal Indonesiërs wordt opgeleid voor functies in het Europees bestuur.⁴

¹ Telegram, 12 juni 1943, van van Mook aan van der Plas (a.v.). ² Brief, 14 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook (a.v.). ³ Vermoedelijk sloeg dit op de op de Morele Herbewapening gelijkende actie welke van der Plas als gouverneur van Oost-Java had ingezet. ⁴ In datzelfde gesprek kreeg van der Plas te horen dat MacArthur, aldus van der Plas, 'herhaaldelijk en met klem zich beklagde (had) over het uitblijven van inlichtingen over Indië', niet alleen militaire, maar ook politieke en sociaal-economische. (brief, 14 okt. 1943, van van der Plas aan van Mook)

MacArthurs uitlatingen, als door van der Plas weergegeven, gaven van Mook de zekerheid dat hij bij MacArthur niet op moeilijkheden zou stuiten wanneer het er om ging ten aanzien van de te bevrijden delen van Nederlands-Indië (men houde in het oog dat heel Nederlands-Indië behalve Sumatra toen nog tot MacArthurs gezagsgebied behoorde) een aanvaardbare regeling te treffen. Hij stelde er, goeddeels op grondslag van de voor Nederland voorbereide overeenkomsten, een ontwerp voor op dat hij op 8, 9 en 10 maart '44 in Brisbane met MacArthur en een aantal van diens stafofficieren besprak – een ontwerp dat door MacArthur nog in een voor Nederland gunstige zin werd gewijzigd en dat op 13 maart definitief werd vastgesteld, waarna MacArthur het aan de *Joint Chiefs of Staff* te Washington en van Mook het aan van Kleffens in Londen en ambassadeur Loudon in Washington deed toekomen. De definitieve tekst hield in dat MacArthur slechts in de 'strijdgebieden' het gezag zou uitoefenen, zij het dat ook daar reeds dat gezag aan 'de Indische regering' (die op dat moment nog niet bestond) zou kunnen worden overgedragen. Op aandrang van MacArthur was ook nog een slotbepaling toegevoegd, 'die', aldus van Mook in het verslag van zijn van december '43 tot mei '44 gemaakte reis,

'tijdelijke afwijking onder nadere goedkeuring van de betrokken regeringen mogelijk maakt bij overeenstemming terzake tussen de opperbevelhebber en het hoofd van de Indische regering. Deze bepaling acht generaal MacArthur noodzakelijk in verband met de afgelegen ligging van het operatieterrein en de mogelijkheid van onvoorziene en een dadelijke beslissing eisende omstandigheden.'¹

De met MacArthur vastgestelde tekst werd in april en mei '44 op Ceylon door van Mook met Mountbatten besproken en door deze praktisch ongewijzigd goedgekeurd – nu zouden dus terzake overeenkomsten kunnen worden gesloten tussen enerzijds de Nederlandse regering, anderzijds de regeringen van de Verenigde Staten en van Groot-Brittannië. 'In het algemeen kan worden gezegd', merkte van Mook in zijn reisverslag nog op, 'dat noch in Australië' (door MacArthur), 'noch in Ceylon' (door Mountbatten)

'ook maar een ogenblik de terugkeer van ons gezag in Nederlands-Indië in twijfel is gesteld . . . Meermalen werd door de opperbevelhebbers . . . verklaard dat (de) bestuursvoorziening onze plicht was en dat het de Amerikanen en Britten uiterst moeilijk zou vallen, daarin een ook maar enigszins belangrijk aandeel te nemen.'²

¹ Van Mook: 'Reisverslag 22 december 1943–30 mei 1944', p. 5. ² A.v., p. 6.

Meer nog. Van Mook had een proclamatie opgesteld voor de te bevrijden gebieden in Indië, aanvangend met de woorden 'In naam der koningin', waarin o.m. meegedeeld werd dat de op 10 mei '40 in Indië afgekondigde staat van beleg nog steeds van kracht was. Die proclamatie was onmiddellijk door MacArthur goedgekeurd (en eveneens aan de *Joint Chiefs of Staff* voorgelegd) alsook door Mountbatten, zij het dat deze laatste er een eigen proclamatie naast wilde afkondigen waarin hij het gezag op bestuursgebied aan de Nederlands-Indische *civil affairs*-officieren overdroeg.

Hoe verliep deze zaak nu verder op regeringsniveau?

Aangezien er tot het einde van de oorlog in de *Pacific* geen besluiten vielen om grote landingen op Sumatra uit te voeren, maakte de Britse regering geen haast. De desbetreffende overeenkomst was op 15 augustus '45 (de dag waarop Japans capitulatie bekend werd en waarop Mountbatten bovendien heel Indië onder zich kreeg) nog steeds niet ondertekend – ondertekend werd zij pas, in Londen, negen dagen later, 24 augustus dus. Het uitstel had met enige onwil om de Nederlandse soevereiniteit over Indië te erkennen niets te maken.

Die onwil manifesteerde zich daarentegen wèl in Washington. Daar legden de *Joint Chiefs of Staff* de van MacArthur ontvangen stukken aan het *State Department* voor, welnu: Cordell Hull weigerde ze goed te keuren. Toen hij op 30 november '44 plaats maakte voor Edward Stettinius jr., waren ze nog steeds niet goedgekeurd. Klemmende vertogen van hoofdambtenaren van de Europese afdeling van het *State Department* waren nodig (zij wezen er op dat de Verenigde Staten Nederland, een vitale bondgenoot in Europa, niet langer voor het hoofd konden stoten) om Stettinius er toe te bewegen accoord te gaan met de omstreden stukken; daarna werd MacArthur gemachtigd, op 10 december '44 op Leyte samen met van Mook de getroffen overeenkomst te ondertekenen.¹

Uit dat uitstel in Washington is in MacArthurs gezagsgebied veel onzekerheid voortgevloeid, zulks vooral voor de Nederlands-Indische autoriteiten aan wie niet duidelijk was waaraan het uitstel te wijten viel. Van der Plas kreeg in juni '44 op MacArthurs hoofdkwartier te horen dat de proclamatie met de aanhef 'In naam der koningin' niet afgekondigd mocht worden wegens bezwaren van generaal Marshall, de chef van de Amerikaanse legerstaf. Al dat uitstel schoot MacArthur, die toch al van

¹ De Australische regering keurde in maart '45 (Curtin was toen nog premier) goed dat de bepalingen van deze overeenkomst ook zouden gelden in de Nederlands-Indische gebieden die door Australische troepen zouden worden bevrijd.

mening was dat Washington te weinig begrip had voor zijn problemen, in het verkeerde keelgat. Hij zei in juli tegen van der Plas dat hij, hoewel de overeenkomst waar o.m. in stond dat in geen enkel opzicht de soevereiniteit van de Nederlandse regering aangetast zou worden, nog steeds niet was ondertekend, er geen bezwaar tegen had dat de bedoelde proclamatie zou verschijnen – ‘hij begrijpt ons standpunt’, deelde van der Plas midden juli aan de overige departementshoofden mee, ‘en zal instructies geven om de afkondiging te doen doorgaan.’¹ Die werd midden september in de toen bevrijde gebieden (van Hollandia tot Morotai) een feit² en pas toen verscheen ook een proclamatie van MacArthur waarin o.m. stond: ‘*By command of General MacArthur, the Commander-in-Chief Southwest Pacific Area, the Netherlands-Indies laws with which you are familiar, will be applied and enforced by the officers of the Netherlands-Indies Civil Administration now present in your areas. Obey their orders.*’³

In Hollandia waren de Amerikanen op 22 april '44 geland – daar heeft het dus bijna vijf maanden geduurd eer er proclamaties verschenen die het aan de weinige inheemsen die de vertalingen konden lezen (veruit de meesten waren nog analfabeet), duidelijk maakten dat de *Nica* door de Geallieerde opperbevelhebber was erkend en dat zij ‘in naam der koningin’ optrad – die onzekerheid, hoe verontrustend ook voor de hoogste autoriteiten, heeft het werk van de *Nica* niet in het minst geremd.

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 19 juli 1944, p. 2. ² De proclamatie werd in elk bevrijd gebied uitgegeven door de er aangekomen *Commanding Officer Nica* oftewel de *Conica*. Met de aanhef ‘In naam der koningin’ luidde de tekst:

‘De staat van beleg, ingesteld door Zijne Excellentie de Gouverneur-Generaal bij besluit van 10 mei 1940, blijft gehandhaafd.

Alle wetten en regelen, vastgesteld door de vijand, en al zijn opdrachten zijn vervallen.

Keert terug naar uw eigen dorpen en woningen of meldt u bij het bestuur van het dorp waar gij verblijft.

Uw persoon, uw bezit, uw zeden en gewoonten zullen worden beschermd.

Arbeid en goederen zullen behoorlijk worden betaald.

Voeding, kleding en andere voor u nodige zaken worden ingevoerd.

Verstoring van de orde, ongehoorzaamheid aan wettige bevelen en steun aan de vijand zullen streng worden gestraft.

Dorpshoofden en andere Indonesische gezagsdragers, blijft op uw post en doet uw plicht. Betoont u trouw aan H.M. de Koningin en aan de zaak van de Verenigde Volkeren, voert nauwgezet de bevelen van het wettig gezag uit en zorgt dat deze door de aan uw zorg toevertrouwde bevolking stipt worden nageleefd.’ (exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 5). ³ Aangehaald in het verhoor van N. S. Blom, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1485.

De 'Nica' in actie

Wij memoreerden de besprekingen welke van Mook in Brisbane in maart '44 met MacArthur en enkelen van diens officieren voerde. Op de tweede dag daarvan, nl. op de 9de, deelde de Geallieerde opperbevelhebber 'onder de diepst mogelijke geheimhouding' (aldus van Mook in zijn reisverslag¹) mee dat hij voornemens was, conform een advies van kolonel Sandberg, binnen zes of zeven weken in Hollandia te landen en dat hij behoefte had aan een Nederlands-Indisch team dat het Amerikaanse Zesde Leger terzijde zou staan. Van Mook maakte hier in Melbourne onmiddellijk werk van. 'Besloten werd', schreef hij, 'om de organisatie die het *civil affairs*-werk te velde zou verrichten, de algemene naam van *Nica* te geven die zowel in het Nederlands (Nederlands-Indische Civiele Administratie) als in het Engels (*Netherlands-Indies Civil Administration*) bruikbaar was' – het was kolonel van Straten die de naam *Nica* had bedacht en ook de aanduiding van de officier die als hoogste vertegenwoordiger bij het hoofdkwartier van het Amerikaanse Zesde Leger zou optreden: de *Senior Officer Nica* oftewel de *Sonica*, alsook van die welke in een bepaald district de leiding zou krijgen: de *Commanding Officer Nica* oftewel de *Conica*.

Van Mook stelde een commissie in die voor de *Nica* het nodige personeel zou kiezen (allen zouden gemilitariseerd worden) – Blom, de directeur van justitie, werd er voorzitter van. Het leek wenselijk, een beroepsofficier tot *Sonica* te maken bij het Amerikaanse hoofdkwartier; de keuze viel op kolonel Giebel die, na de opheffing van de Vliegschool te Jackson, pas in Australië was gearriveerd. Hoofd van het eerste *Nica*-detachment werd D. Schermers, tot majoor benoemd – hij was een van twee bestuursambtenaren uit Suriname die op verzoek van van Mook daar hun werk tijdelijk hadden neergelegd. Er werden voorts enkele stukken opgesteld die Giebel en Schermers zouden meenemen: de al genoemde proclamatie, twee verordeningen, een over de geldzuivering, een over de rechtspraak, en een 'Instructie politiek beleid'². 'Het is de taak van het *Nica*-detachment', aldus die instructie,

'om in het bevrijde deel van Nederlands-Indië:

a. de orde te herstellen en naar de Nederlands-Indische wetten een regelmatig bestuur in te voeren;

¹ Van Mook: 'Reisverslag 22 december 1943–30 mei 1944', p. 14. ² Tekst: Bijlage V bij van Mooks reisverslag.

VAN MOOKS GOVERNEMENT

b. de nood der bevolking te lenigen en haar, door de medewerking der volkshoofden, zo spoedig mogelijk weer in haar woonplaatsen te verzamelen en aan het werk te brengen;

c. het bevrijde gebied van vijanden en vijandelijke invloeden te helpen zuiveren;

d. zo spoedig mogelijk na te gaan of en in hoeverre het mogelijk is, uit de bevolking krachten aan te trekken ten behoeve van de *Nica*, zomede van het Knil, de Koninklijke Marine en de civiele diensten der Indische regering;

e. al het mogelijke te verrichten ten behoeve van de verdediging van het bezette gebied¹ en van de voortzetting van de strijd.²

Er werd in deze instructie aangedrongen op voorzichtige behandeling van het moeilijke vraagstuk der collaboratie: bedacht moest worden dat het Indische gouvernement ook de inheemse bestuurders had opgedragen op post te blijven. 'Daarom moet een actie tegen betrokkenen . . . beperkt blijven tot die gevallen waarin zij, zonder daartoe bepaaldelijk gedwongen te zijn, medewerking aan het Japanse bestuur hebben gevergd van hun medeburgers van iedere landaard en ten voordele van zichzelf. . . Het ware onjuist, een grote zuiverings- en vervolgingscampagne op te zetten die . . . de deur zou openen voor valse aangiften' – dat was een opvatting die, zoals al bleek, volledig door MacArthur werd gedeeld.

Er werd snel gewerkt: begin april '44 bevonden kolonel Giebel en majoor Schermers zich in Brisbane samen met de kleine staf die Giebel en het volledige detachement dat Schermers zou vergezellen. Er werd toen bovendien met het oog op de landing welke op die te Hollandia zou volgen, een tweede *Nica*-detachement voorbereid en daarvan werd Abdoelkadir de commandant; met de benoeming van die tweede *Conica* werd, aldus van Mook, 'een duidelijk voorbeeld van samenwerking tussen blank en bruin . . . gesteld.'²

★

Voordat wij nu verder gaan, willen wij er op wijzen dat het feit dat van Mook in MacArthurs gezagsgebied een aan hem en aan de Raad van departementshoofden ondergeschikte *Nica*-organisatie zou gaan vormen, door Helfrich op Ceylon met grote wrevel werd gadeslagen: voor Indië

¹ bedoeld wordt: het bevrijde gebied ² Van Mook: 'Reisverslag 22 december 1943–30 mei 1944', p. 16.

gold nog de staat van beleg, er was een Bevelhebber Strijdkrachten Oosten maar deze miste de bevoegdheid om het militair gezag uit te oefenen! 'Ik ben altijd van mening geweest', verklaarde Helfrich zeven jaar later aan de Enquêtecommissie,

'dat met de positie van de *Nica* meer dan ooit de noodzaak naar voren kwam, deze *Nica* . . . onder de BSO te plaatsen, dus met andere woorden dat de oorspronkelijke opzet, welke ik mij had gewenst, inderdaad moest worden ingevoerd en zeker in 1944. Die opzet was dat in het hoofdkwartier van de BSO een afdeling *Civil Affairs* had moeten worden opgericht, zoals dat ook was bij Mountbatten en zoals dat ook was . . . bij MacArthur en dat alle draden dan bij de BSO samenkwamen'¹ –

niets daarvan: in Australië ressorteerde de *Nica* onder de Raad van departementshoofden en op Ceylon was Warners' *Planning Section* niet in Helfrichs maar in Mountbattens hoofdkwartier ingevoegd.

In twee omstandigheden zou, menen wij, het conflict dat Helfrich te dien aanzien met van Mook had, scherpe vormen hebben aangenomen: als Helfrich zich in Australië had bevonden of indien Mountbatten eerder dan MacArthur tot de bevrijding van Nederlands-Indisch gebied zou zijn overgegaan. Die omstandigheden deden zich evenwel niet voor: Helfrich zat op Ceylon en Mountbatten miste de kracht om meer te ondernemen dan slag te leveren met de Japanners in Birma. Het enige dat Helfrich kon doen was Furstner, de minister van marine, in Londen te stijven in zijn verzet tegen het inwilligen van van Mooks verlangen dat de marine de nodige krachten ter beschikking zou stellen voor de vorming van de nieuwe *Nica*-detachementen welke nodig zouden zijn als MacArthur dieper in de Indische archipel doordrong. In de ministeriële Commissie Oorlogvoering is op dit punt een fel dispuut ontstaan – het komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

★

Het door majoor Schermers gecommandeerde eerste *Nica*-detachement telde tien officieren: vijf voor de uitoefening van het burgerlijk bestuur, één voor de bevoorrading, één officier van gezondheid (met enkele Indonesische hulpmiddelen), één liaison-officier voor de marine, één

¹ Getuige Helfrich, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1105.

officier voor de radioverbindingen en één *intelligence*-officier (met een groep van vijf-en-dertig hulpkrachten: van het Knil afkomstige gidsen, tolken en ondervragers); voorts behoorde tot het detachement een groep van vijf-en-dertig agenten van de Veldpolitie onder leiding van een inspecteur. Conform het landingsschema werd het detachement-Schermers niet op 22 april '44, *D-Day*, ontscheept maar pas op 24 april. Dit bleek bezwaren op te leveren: de eerste Amerikaanse troepeneenheden die op *D-Day* in Hollandia aan land werden gezet, waren niet in staat met de inheemse bevolking ook maar een woord te wisselen – het gevolg was dat de Amerikaanse legerleiding bepaalde dat de *Nica*-detachementen bij volgende landingen telkens op *D-Day* zouden worden ingezet.

Het detachement-Schermers ondervond allerlei moeilijkheden: het had niet de beschikking over eigen vervoermiddelen en dat bleek een groot nadeel toen de Amerikaanse bevelhebber, *Major-General* R. L. Eichelberger, zijn hoofdkwartier uit het in een kloof gelegen, kleine, primitieve en bovendien vrijwel verwoeste Hollandia ('als er vroeger tien huizen hebben gestaan, is het veel', aldus Blom¹) verplaatste naar de oever van het op ca. 30 km afstand gelegen Sentani-meer: een gebied waar de Amerikaanse luchtmacht drie Japanse landingsbanen tot grote vliegvelden wilde uitbreiden. Daar kwam nog bij dat het hoofd van de afdeling *Operations* van Eichelbergers staf het *Nica*-detachement, dat zijns inziens niets te betekenen had, in geen enkel opzicht terwille was: hij verbood het zelfs te eten in de Amerikaanse cantines en stelde het geen *jeeps* en militaire vrachtauto's ter beschikking. Schermers had met zijn protesten bij Eichelberger succes: deze bepaalde dat het *Nica*-detachement niet onder het hoofd van zijn afdeling *Operations* maar onder zijn *Quartermaster* (hoofd bevoorrading) zou ressorteren en dat was een kolonel van wie, zij het niet zonder enige vertraging, alle medewerking werd ontvangen.

Het *Nica*-detachement hervormde het inheemse bestuursapparaat, voerde nieuw geld in, ging prijsverhogingen tegen en besteedde aandacht aan de rechtspleging.² Daarnaast verleende het belangrijke diensten aan Eichelbergers *Taskforce*.

¹ Brief, 3 juni 1944, van Blom aan Warners (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, I 1-2). ² Aanvankelijk werd het detachement met aangiften overstroomd, 'doordat', zo seinde van der Plas aan van Mook, 'velen elkander beschuldigden, pogende persoonlijke vijanden te schaden.' (Bijlage V bij van Mooks reisverslag) Voorzover ons bekend, zijn in Hollandia wel enkele personen wegens misdaden veroordeeld, sommigen tot de doodstraf, maar is er slechts één persoon wegens collaboratie vervolgd: een Indonesische gouvernementsarts die een pro-Japanse toespraak had

Er werd door de Amerikanen in de streek van Hollandia hard aangepakt. Niet alleen het grootste deel van MacArthurs staf moest er gehuisvest worden maar dat was ook het geval met het hoofdkwartier van de *Seventh Fleet* en met de hoofdkwartieren en de eenheden van de *Sixth Army* en van de *Fifth Army Air Force* – het aantal er aanwezige Amerikaanse militairen zou tot ca. honderdvijftigduizend groeien. Aan de kust werden acht grote steigers gebouwd waarop van schip na schip (soms lagen er tientallen op de rede te wachten) de lading aan land werd gebracht. Voorts werden de Japanse landingsbanen bij het Sentani-meer dusdanig uitgebreid dat dagelijks uit Finschhafen, de plaats aan de noordkust van Australisch Nieuw-Guinea die vóór Hollandia veroverd was (zie kaart VII op pag. 189), ca. 250 *DC-3*'s (*Dakota*'s) neerstreken met honderden tonnen vracht. 'Bij tientallen', aldus later van Eechoud (die van het zuiden uit Hollandia had bereikt),

'werden er kampen uit de grond gestampt die over een afstand van ongeveer zeventig kilometer langs een hoofdverkeersweg kwamen te liggen... Aan de *Nica* was tussen de andere eenheden reeds een plaats aangewezen, maar toen ik nog zo'n zelfde terrein zocht voor het op te richten Papoea-bataljon, was er langs de gehele weg... niets meer te vinden; alles was bezet door Amerikaanse *units*!

Waar kort geleden nog het kleine plaatsje Hollandia lag te dromen, slechts eens per maand opgeschrikt door de roep: '*Kapal masoek!*' ('De boot komt binnen!'), waar de paradijsvogels speelden en de herten onbeangst op het pad bleven staan, verscheen in enige maanden een weggennet van honderden kilometers, waarover duizenden auto's een onbegrensd lijkende hoeveelheid en verscheidenheid aan goederen vervoerden; verzezen onafzienbare rijen barakken en pakhuizen van honderdduizenden vierkante meters oppervlak. Waar hoogstens eens een toverlantaarn met petroleumlamp was vertoond, kon men in een zeventigtal openlucht-bioscopen dagelijks een keuze doen uit tien, twaalf programma's van de nieuwste Amerikaanse films.¹

Het was alles tezamen een invasie van de moderne tijd die in het gehele gebied van Hollandia de traditionele verhoudingen grondig ontworchtte: de oudere Papoea's werden er door verbijsterd, vele jongeren pasten zich aan. 'Het waren de jongeren', schreef van Eechoud,

gehouden en deswege tot tien maanden gevangenisstraf werd veroordeeld. Van der Plas achtte dat vonnis veel te zwaar; hij vond bovendien dat het in scherpe tegenstelling stond tot het feit dat een in Biak aangetroffen Indonesiër die vrijwillig bij de *Kenpeitai* in Soerabaja had gewerkt en later op Biak en elders Javaanse *romoesja*'s herhaaldelijk had afgeranseld, in het geheel niet vervolgd was.

¹ J. P. K. van Eechoud: *Vergeeten aarde. Nieuw-Guinea* (1957), p. 213.

'die op *bulldozers* reden, hijskranen bedienden, dynamo-ankers wikkelden en toezicht hielden bij elektrische centrales, waarbij zij als volwaardige werkers stonden naast blanken en Indonesiërs – in tegenstelling tot de ouderen die niets hadden geleerd dat in deze tijd van waarde was en die krampachtig bleven vasthouden aan de verouderde *adat*-gebruiken. Alle tot dusver bestaande normen van gezag werden ondersteboven geworpen'¹ –

de jongeren waren het die tot het al genoemde Papoea-bataljon toetraden of politie-agent werden (een kleine, in Merauke opgerichte politie-school werd naar Hollandia verplaatst) of na een korte opleiding (bij de vestiging van de *Nica*, *Kotanica*, kwam een school die ca. driehonderdvijftig leerlingen ging tellen) administratief werk gingen doen.

Op één punt schoot de *Nica* aanvankelijk tekort, buiten eigen schuld overigens: het duurde zes weken voor de eerste voorraden voor de burgerbevolking werden uitgeladen; dat was gevolg van het feit dat de aan land gebrachte Amerikaanse legervoorraden tweemaal in vlammen waren opgegaan (eenmaal door een Japanse bom, eenmaal door onvoorzichtigheid), zodat generaal Eichelberger aan de aanvoer van nieuwe militaire voorraden prioriteit had moeten geven. Enig soelaas was toen geboden doordat de *Nica* de beschikking had gekregen over grote voorraden voedsel en medicijnen welke door de Japanners waren achtergelaten – kleding bleef evenwel lange tijd ontbreken.

Er werden in Hollandia enkele Japanse stukken aangetroffen waarin de vertaalafdeling van MacArthurs hoofdkwartier zich onmiddellijk ging verdiepen. Eén stuk dat van speciale betekenis was, werd enige tijd later in vertaling aan van der Plas doorgegeven: het uit februari '44 daterend *Kenpeitai*-rapport over het verzet op Java (wij hebben er in ons vorige deel talrijke gegevens aan ontleend) dat met zijn bijlagen in het Japans ca. 500 pagina's telde. Tot die bijlagen behoorden enkele stukken welke de *Kenpeitai* in oktober '43 in beslag genomen had bij mr. P. Colijn, de agent van de Nederlandse Handel-Maatschappij te Soerabaja. Hij had in maart of april '42 inlichtingen gekregen over de besprekingen inzake het herstel van het Nederlands-Indisch bewind en het dan te voeren beleid, die mr. Spit, de vice-president van de Raad van Nederlands-Indië, na de algemene capitulatie van het Knil in Bandoeng had gevoerd met tal van

¹ A.v., p. 240.

hoge Nederlands-Indische functionarissen; Colijn was bovendien in het bezit geweest van een exemplaar van het rapport van de Commissie-Visman¹ en van een exemplaar van het schema voor een mogelijke naoorlogse hervorming van het koninkrijk en van het bestuur van Indië dat gouverneur-generaal van Starckenborgh in de loop van '41 had laten opstellen. Van dat schema was in samenwerking met anderen (wie dat waren geweest, bleek niet uit het Japanse stuk) een nieuwe versie gemaakt door ir. Ch. E. van Haeften, die directeur van Verkeer en Waterstaat was geweest.

Uiteraard besepte van der Plas onmiddellijk de betekenis van dat laatste bij mr. Colijn gevonden stuk: het gaf, meende hij, van Mook en hem een beeld van de denkbeelden die op Java in kringen van vooraanstaanden waren gaan leven. Hij liet van het stuk een nieuwe vertaling maken²: geen simpele zaak omdat de Japanner die het origineel vertaald had, de tekst meer had samengevat dan letterlijk vertaald en bovendien een aantal termen kennelijk verkeerd had begrepen. Met dat al bleek dat het stuk in zoverre met van Mooks denkbeelden overeenkwam dat er in werd bepleit dat Indië met zijn 'loyale elementen in de Indonesische samenleving' na de oorlog volledig autonoom zou worden en dat in beginsel alle bevolkingsgroepen gelijkgesteld zouden worden. Indië zou dan een 'Onder-Koning' moeten krijgen die samen met door hem te benoemen 'ministers' 'de Indische regering' zou vormen. De Volksraad zou evenwel niet terugkomen. In plaats daarvan zou een 'Regeringsraad' optreden die een corporatief karakter zou krijgen: 'economische corporaties' zouden er de 'economische sectie' van samenstellen, 'culturele corporaties' de 'culturele sectie', en aan beide secties zou 'de regering' leden kunnen toevoegen. Anders gezegd: van partijen en meer algemene verkiezingen zou geen sprake zijn, laat staan, zoals van Mook wenste, van een parlement met een duidelijke Indonesische meerderheid. Bovendien bleek uit het stuk dat diegenen die het hadden opgesteld, wensten dat op Java geen verkiezingen meer zouden worden gehouden voor de provinciale raden en dat de regentschapsraden louter een adviserende bevoegdheid zouden krijgen.

Van der Plas ging er van uit dat de in het *Kenpeitai*-rapport genoemde besprekingen in Bandoeng hadden plaatsgevonden onder het voorzitterschap van van Starckenborgh (die er in werkelijkheid niet bij was geweest)

¹ Deze commissie had in '40 en '41 een inventarisatie gemaakt van een deel van de in Indië levende staatkundige wensen. ² Exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 8.

– dat maakte de strekking van het bij Colijn gevonden schema des te vreemder. ‘In hoeverre’, zo stelde hij begin oktober ’44 op schrift,

‘de eigen denkbeelden van de heer Colijn, die sterk rechts georiënteerd was, nog invloed op de voorstellen hebben gehad, is helaas niet uit te maken. Ik ben geneigd, in de suggesties, die bij de samenstelling van het vertegenwoordigend lichaam gaan in de richting van de corporatieve staat en ook in de degradatie van de regentschapsraden en in een volkomen verambtelijking van de provinciale raden fascistische tendenzen vertonen, een sterke aanwijzing te vinden dat de heer Colijn en zijn geestverwanten althans voor de toekomstige structuur sterke invloed op voorliggende tekst hebben gehad.

. . . Hoe het zij en hoezeer de wellicht alleen als eerste noodmaatregel bedoelde verambtelijking en ont-democratisering van de overheidsstructuur blijk moge geven van min of meer autoritaire denkbeelden, althans bij de laatste ontwerpers’,

het stuk wàs en bleef van ‘bijzonder belang’ – als ‘het belangrijkste’ zag van der Plas het feit dat Colijn ‘en zijn geestverwanten, die nog anderhalf jaar op vrije voeten waren, vertrouwen toonden in de ‘loyale elementen in de Indonesische samenleving’, waarmee hij stellig wel contact gehad heeft.’

Van Mook reageerde gereserveerder: ‘Dit stuk’, tekende hij op de nota van van der Plas aan, ‘doet mij ten dele aan als een mystificatie. Ik zou in ieder geval zeer voorzichtig zijn met het gebruik’¹ – hij had het, voorzien van een toelichting, kunnen doorsturen naar zijn ambtgenoten in Londen en naar koningin Wilhelmina maar dat liet hij na.

★

Intussen was Giebel als *Sonica* afgezet na een scherp conflict met de Raad van departementshoofden.

Wat was gebeurd?

De *Nica* had twee chefs: de Raad van departementshoofden en de bevelhebber van het Amerikaanse Zesde Leger, *Lieutenant-General* Walter Krueger, in wiens organisatie zij was ingevoegd. Van Mook had, zoals al vermeld, de *Nica* een beleidsinstructie gegeven, welnu: Krueger deed hetzelfde en nadat Giebel had geconstateerd dat Kruegers instructie op enige punten afweek van die van Mook, droeg hij op 17 mei ’44 de

¹ Nota, 9 okt. 1944, van van der Plas en notitie, 24 okt. 1944, van van Mook (a.v., B 16).

Conica's, de commandanten van de *Nica*-detachementen, op, zich op die punten waarop de twee instructies verschilden, aan de instructie van Krueger te houden. Daar kwam nog bij dat Giebel in Hollandia in een fel dispuut belandde met de kolonel die hoofd was van de *Civil Affairs*-afdeling van Kruegers staf. Giebel, niets wetend van het conflict tussen MacArthur en het *State Department*, sprak op een gegeven moment van 'the Netherlands-Indies Government', waarop de Amerikaanse kolonel heftig interrumpeerde en hem zei dat op Nieuw-Guinea van zulk een 'Government' nog geen sprake was maar slechts van een 'Administration'.

Toen nu van der Plas, Blom en schout-bij-nacht Koenraad eind mei een bezoek brachten aan Finschhafen en Hollandia, werd hun meege-deeld dat de verhouding tussen Giebel en de hoofdofficieren van Kruegers staf te wensen overliet. Nu, die drie waren al vervolgen over de opdracht aan de *Conica*'s die Giebel op 17 mei zonder overleg had rondgezonden. Zij zeiden hem dat hij die opdracht diende te annuleren, maar na hun vertrek stuurde Giebel een nieuw stuk aan de *Conica*'s waarin hij zijn opdracht nog aanscherpte. Dat deed de deur dicht. De Raad van departementshoofden besloot Giebel terug te roepen en hem te vervan-gen door kolonel Sandberg en toen Giebel daaromtrent bericht had ontvangen, deed hij er nog een schepje bovenop door de Raad van departementshoofden een ellenlange brief te schrijven waarin hij mee-deelde dat hij opdrachten uit Melbourne, 'ook al dragen zij de handte-kening van de minister', slechts zou uitvoeren voorzover zij niet met generaal Kruegers instructie in strijd waren.¹ Die brief kwam hem op een officiële ontevredenheidsbetuiging door generaal van Oyen te staan.

Giebel werd vervolgens bij de afdeling *Operations* van MacArthurs hoofdkwartier geplaatst waar hij belast werd met, aldus de notulen van de Raad van departementshoofden², 'werkzaamheden op het gebied van Geallieerde propaganda binnen Nederlands-Indisch gebied'³ – als *Sonica*

¹ Brief, 27 juli 1944, van C. Giebel aan de Raad van departementshoofden, aangehaald in Giebel: *Morotai*, p. 55 e.v. ² Raad van departementshoofden: Notulen, 23 aug. 1944, p. 10. ³ Wij nemen aan dat hij in zijn nieuwe functie diende te bevorderen dat het hoofdkwartier opdracht zou geven, voor de verspreiding van die propaganda voldoende middelen ter beschikking te stellen. Die propaganda werd door het *Far Eastern Liaison Office* (de *Felo*) georganiseerd die niet alleen in het Indonesisch, het Nederlands en het Japans luchtpamfletten produceerde maar ook voor de film- en radiopropaganda zorg droeg en voor Geallieerde militairen cursussen in het Indone-sisch organiseerde. Ook werden z.g. *comfort parcels* afgeworpen: pakketten met een lap goed, enkele vishaken en vislijnen, aspirine, een mes, lucifers, papier, potloden en naaigerei benevens een pamflet waarin stond dat de Geallieerden hun Indonesische vrienden niet zouden vergeten.

werd hij, zoals al vermeld, door kolonel Sandberg vervangen die evenwel in oktober (hij was toen al ernstig ziek) die positie moest opgeven. Abdoelkadir die het *Nica*-detachement had gecommandeerd dat op Biak was geland, werd de derde (en in de Grote Oost voorlopig laatste) *Sonica*; vermelding verdient dat hij bovendien in februari '45 tot resident der Molukken werd benoemd, waarmee een oude wens van van der Plas (de opheffing van het dualisme in het Indische bestuur) in vervulling ging.

★

Er zijn van de *Nica* helaas maar weinig rapporten bewaard gebleven.¹ Detachementen of delen van detachementen zijn voor het einde van de oorlog in de *Pacific* niet alleen ingezet in Hollandia, maar ook in Sarmi, op Wakde, op Biak, op Noemfoor, in Sansapor, op Morotai, op Tarakan en tenslotte in Balikpapan. Die detachementen telden minstens enkele tientallen leden. Hun commandanten, de *Conica*'s, waren meestal aan de jeugdige kant, enkelen omstreeks vijf-en-twintig jaar, één zelfs slechts een-en-twintig. Allen waren overbelast. Bestuurservaring hadden zij niet – desniettemin moesten zij in feite als controleur of assistent-resident optreden. Een grote moeilijkheid daarbij was dat de inheemse bevolking in de bevrijde gebieden snelle leniging van haar materiële nood verwachtte (dat was ook beloofd in de proclamatie met de aanhef 'In naam der koningin': 'Voeding, kleding en andere voor u nodige zaken worden ingevoerd'), terwijl, zo die goederen al beschikbaar waren, hetgeen lang niet altijd het geval was, veelal de transportmiddelen ontbraken. Erger nog: waren er in de bevrijde gebieden geen of maar heel weinig Japanners, dan konden de *Nica*-detachementen aan de slag gaan zonder al te zeer te worden gestoord, maar bijvoorbeeld van Biak bleef het grootste deel in Japanse handen, op Morotai werd het zwakke Japanse garnizoen dat MacArthurs landing niet had kunnen voorkomen, spoedig van Hal-

¹ In de begintijd was het de *Nica*-detachementen veelal ook niet mogelijk, rapporten op te stellen. 'Schrijftafels, banken, stoelen, schrijfmachines en papier hadden wij', zo lichte Abdoelkadir ons in '86 in, 'gedurende de eerste drie maanden na de landingen niet.' En voorts: 'Gegeten werd staande of hurkende. Regen vingen wij op met onze stalen hoofddeksels. Van omgevallen klapperboomstammen maakten wij zitplaatsen en tafeltjes. Alleen dan als er een Nederlands vliegtuig kwam, konden met potlood notities aan de piloot worden meegegeven voor de *Sonica* en het Brisbane-kantoor.' (brief, 28 maart 1986, van Abdoelkadir).

maheira uit versterkt (duizenden inheemsen sloegen op de vlucht en moesten door de *Nica* opgevangen worden) en op Tarakan en in Balikpapan waren door de strijd enorme verwoestingen aangericht zodat de materiële moeilijkheden groot waren.

Wat aan stukken bewaard is gebleven, doet vermoeden dat de *Nica*-detachementen die naar die laatste twee oorden vertrokken (in totaal telden zij ca. honderdvijftig man¹), het best uitgerust waren. Op Tarakan wist de *Nica* onmiddellijk hulp te bieden aan de inheemse bevolking – bij Balikpapan waren de verhoudingen in zoverre afwijkend dat de Japanners hier, gelijk al vermeld, het veruit grootste deel van de inheemse burgerij hadden geëvacueerd, d.w.z. opdracht hadden gegeven op eigen gelegenheid in de richting van Bandjermasin en Samarinda te trekken (zie kaart IX op pag. 268). 'Het restant, vijfduizend mensen', zo rapporteerde eind juli '45 de *Sonica* (*Senior officer Nica*) bij het Australische hoofdkwartier, C. C. de Rooy, aan van der Plas,

'werd òf afgemaakt òf het bos ingejaagd. Overal langs de wegen vindt men de lijken van geboeide Indonesiërs met afgehakte hoofden, handen en genitaliën. Een systematische folter- en slachtpartij. Wat er binnenkomt, is in een onbeschrijfelijke toestand. Bundels botten met rottende ledematen. Wat hier gebeurd is, slaat alle vorige rassen met stukken.'²

Niettemin had de *Nica* in Balikpapan ruim twee weken na de Geallieerde landing alweer zeshonderd Indonesische arbeiders aan het werk kunnen zetten en had Balikpapan twee weken later weer ca. twaalfduizend inwoners; van hen waren er toen omstreeks duizend in het *Nica*-hospitaal opgenomen en werden ca. vijf-en-twintighonderd ambulantly behandeld.

Misschien geeft het eerste rapport van de *Conica* van het derde volledige *Nica*-detachement, hetwelk op 15 september '44 (op *D-day!*) op Morotai aan land ging, een goed gemiddeld beeld van de eerste moeilijkheden waaraan elk *Nica*-detachement het hoofd diende te bieden.³

Hier moest het detachement de eerste nacht na de landing in mangaten slapen. Op de tweede dag namen de bij de Amerikaanse landingstroepen ingedeelde tolken contact op met de inheemsen die in grote getale naar het door de Amerikanen bevrijde gebied trokken. De eerste *Nica*-post lag op een punt dat ongezond bleek te zijn – de post moest verplaatst worden.

¹ Ten tijde van Japans capitulatie heeft de *Nica* in totaal bijna vijfhonderd krachten geteld. ² Brief, 26 juli 1945, van C. C. de Rooy aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 2). ³ J. G. Wegner: 'Rapport van de *Nica-III* over de periode 15 september tot 28 oktober 1944' (a.v., MK, M 102, N.I., 1.4.).

De moeilijkheden namen toe, toen niet alleen bewoners van Morotai die naar kleine eilanden bij Morotai waren ontkomen, naar het Amerikaanse gebied voeren maar ook ruim duizend vluchtelingen van Halmaheira. Er werd op Morotai een nieuwe *kampong* gebouwd – diegenen voor wie daar geen plaats was, werden voorlopig op een van de bedoelde kleine eilanden ondergebracht. Vele inheemsen leden aan tropische ziekten maar het *Nica*-detachement telde slechts één officier van gezondheid die slechts door één verpleger en één verbandmeester terzijde werd gestaan. Wat men aan medicamenten bij zich had, was onvoldoende en de toegezegde nieuwe voorraden bleven uit (het Amerikaanse leger sprong toen bij). Zo ook op voedselgebied: na enkele dagen was het *Nica*-detachement door al zijn voorraden heen – terwijl enerzijds het aantal inheemsen die gevoed moesten worden, veel groter werd dan verwacht (in plaats van ca. tweeduizend personen waren het binnen zes weken bijna vijfduizend), kwam van de vastgestelde *Nica*-voorraden in zes weken niet méér binnen dan voor achthonderd personen nodig was – een hoeveelheid die zesmaal zo groot was, was zoek en was na anderhalve maand nog niet gevonden. Dag en nacht was het *Nica*-detachement in touw om de ergste noden te lenigen en extra-hulp van het Amerikaanse leger los te krijgen, kortom: het ene gat met het andere te stoppen. Dit alles terwijl het detachement slechts de beschikking had over één *jeep* met aanhangwagen. ‘Jammer genoeg’, aldus het rapport dat de *Conica* na zes weken opstelde, ‘kon aan de in zakken en lompen gehulde vrouwen en kinderen totnogtoe geen kleding worden verstrekt door het uitblijven van *relief*-goederen. Op dit punt faalt de propaganda geheel. De kleine hoeveelheid, van Hollandia ontvangen, legt geen gewicht in de schaal.’

Het duurde enkele maanden voordat er verbetering kwam, zij het dat ook toen de toestand gevaarlijk bleef: de Japanners hadden op Morotai ca. tweeduizend militairen bijeengekregen en van Halmaheira uit ondernamen zij soms expedities; bij een daarvan werden ca. vijftig vluchtelingen, meest vrouwen en kinderen, door hen gedood.

★

Problemen te over dus voor de *Nica*, maar zij deed, dat was duidelijk, goed werk. Warners die, van Ceylon overgekomen, in de eerste helft van september '44 een bezoek had kunnen brengen aan Hollandia, Wakde,

Biak, Sarmi en Noemfoor, kreeg, zo berichtte hij aan van Mook, van het hoofd van de afdeling-*Operations* van het hoofdkwartier van het Amerikaanse Zesde Leger (de officier die bij Hollandia aan het eerste *Nica-team* zo weinig hulp had gegeven) 'met nadruk' dit te horen:

'Uit de praktijk van de laatste maanden is ons gebleken dat de *Nica*-organisaties om twee redenen voor ons van groot belang zijn. Ten eerste omdat we gezien hebben hoe perfect de hulp van de bevolking voor arbeid, gidsen en tolken en voor inlichtingen door jullie wordt georganiseerd en we begrepen hebben dat niemand dat beter kan dan de Nederlanders; ten tweede omdat achter alle maatregelen die wij nodig achten en diensten die verricht moeten worden, de autoriteit en het gezag van de Nederlandse regering staat dat onmisbaar blijkt voor de wijze waarop de bevolking met ons samenwerkt.'

Over het verrichte werk op zichzelf mocht van Mook tevreden zijn. Mede op grond van wat hij er zelf van had gezien, schreef hij er in januari '45, toen hij in Londen was, een rapport over², waarin hij niet alleen de door hoge Amerikaanse militairen geuite lof weergaf maar ook onderstreepte dat de *Nica* veelal van de Amerikanen belangrijke, vaak geïmproviseerde hulp had ontvangen. De vorming van het Papoea-bataljon verliep vlot – met deze hulptroepen kreeg men in tal van gebieden de beschikking over kernen van geoefenden die ter plaatse konden worden verdriedubbeld. Van belang achtte hij voorts dat de *Nica* meer dan duizend *romoesja*'s en talrijke *heiho*'s had kunnen opvangen en dat zij, opnieuw met hulp van de Amerikanen die patrouilleboten ter beschikking hadden gesteld, uit twee kleine kampen bij Manokwari (zie kaart VII op pag. 189) ruim tweehonderd overlevenden van de daar in '42 geïnterneerde ca. vijfhonderd Indische Nederlanders had kunnen redden.

Van dit alles gaf hij eind januari '45 zijn ambtgenoten die met hem lid waren van de Commissie Oorlogvoering, een beeld. Giebel was, zei hij, 'ietwat stroef' gebleken en door Sandberg vervangen die evenwel was overleden. Abdoelkadir was 'zeer goed' en werd 'door de Amerikanen hogelijk gewaardeerd.' In de bevrijde gebieden hadden de Amerikanen het bestuur geheel aan de *Nica* overgelaten, 'deze voor ons zo goede regeling', zei hij, 'legt ons echter de verantwoordelijkheid op voor de gang van zaken... Als er arbeiders nodig zijn, moeten wij er voor zorgen dat zij er op tijd zijn en dat in hun materiële behoeften voorzien is. Wij moeten dus de behuizing en de voeding leveren' – voor dat laatste

¹ Brief, 19 sept. 1944, van Warners aan van Mook (a.v., Coll.-van Mook, 2). ² Exemplaar z.d. in a.v., 18.

waren de door de Japanners bij Hollandia achtergelaten voorraden levensmiddelen nog steeds van betekenis. Anderzijds vormden de Japanners ook nog een last: er zat nog een grote groep militairen bij Sarmi, een grote op Biak, een kleine op Noemfoor en bij Sansapor bevonden zich zelfs nog twee groepen Japanners. Tegen velen van die Japanners werd met succes geageerd door bevolkingspatrouilles. Daaraan verbond van Mook nu een belangrijke conclusie, waarbij hij er van uitging dat, zodra Nederland was bevrijd, van daaruit z.g. gezagsbataljons tot een totale sterkte van ca. dertigduizend militairen zouden vertrekken die eerst in Australië opgevangen zouden worden. 'Het idee van generaal MacArthur is', zei hij (hij had de Geallieerde opperbevelhebber op 10 december '44 op Leyte gesproken),

'dat de Amerikanen bij verdere operaties in Nederlands-Indië de hoofdaanvallen zullen doen, maar aan ons zullen overlaten de gedesorganiseerde groepen Japanners op te ruimen. Daarvoor moeten wij meer troepen hebben. Als wij een kern van geoefende troepen hebben, kunnen bevolkingspatrouilles om die kern zeer nuttig zijn voor het opruimingswerk, maar zij moeten een kern hebben om op terug te kunnen vallen. In West-Australië is nu een drietal kampen beschikbaar gesteld, waar voorlopig voldoende ruimte is voor een dertigduizend man. Wij zouden daar onze gezagstroepen snel kunnen oefenen.'¹

Slot

Het is duidelijk dat de luitenant-gouverneur-generaal verwachtte dat het algemene beeld hetwelk zich sinds april '44 op en bij Nederlands-Nieuw-Guinea en op Morotai had gemanifesteerd, zich dankzij de door MacArthur toegezegde steun ook op de zoveel belangrijker eilanden Java en Celebes zou gaan aftekenen: de Amerikanen zouden 'de hoofdaanvallen' uitvoeren en nadien zouden slechts verspreid aanwezige groepen Japanse militairen moeten worden uitgeschakeld. Dat zou, van Mook beseftte het, nog heel veel moeite kosten maar hij vertrouwde dat de gezagsbataljons, door patrouilles van inheemsen bijgestaan, voor die taak voldoende zouden zijn. Wat hij aan problemen zag, lag in het militaire, niet in het politieke vlak – ernstige problemen, stellig, maar zij zouden, vertrouwde

¹ Ministerraad, Commissie Oorlogvoering: Notulen, 29 jan. 1945.

hij, de terugkeer van het Nederlands gezag hoogstens vertragen en bemoeilijken maar niet wezenlijk verhinderen. Die visie steunde op de vervulling van vijf voorwaarden die men stuk voor stuk als een pijler onder van Mooks verwachtingen kan beschouwen: dat MacArthurs strijdkrachten in heel Indië (behalve op Sumatra) de last van 'de hoofdaanvallen' op zich zouden nemen, dat in bevrijd Nederland tijdig voldoende militairen ter beschikking zouden komen voor de gezagsbataljons, dat Nederland de beschikking zou krijgen over de scheepsruimte die nodig was om die gezagsbataljons naar het oosten te transporteren, dat de Australische regering er mee accoord zou blijven gaan dat zij in Australische kampen geoefend zouden worden en dat er aan de zijde van de Indonesiërs, uit wier midden de bevolkingspatrouilles gerecruteerd zouden worden, niet sprake zou zijn van een duidelijk verzet tegen de terugkeer van het Nederlands gezag.

Zeven maanden later, eind augustus '45, waren de pijlers waarop deze verwachting steunde, alle vijf weggefallen.

De terugkeer voorbereid

Er is misschien geen maand geweest in de Nederlandse geschiedenis waarin hoop en teleurstelling elkaar zo dramatisch hebben afgewisseld als in september 1944 en dat niet een- maar tweemaal.

In de eerste dagen van die maand had het er na de snelle opmars van de Geallieerde legers door Noord-Frankrijk naar uitgezien dat de bevrijding van Nederland ophanden was – toen op zondag 3 september Brussel was bevrijd, op de 4de de haven van Antwerpen ongeschonden in Geallieerde handen was gevallen en de *BBC* laat op de avond het bericht verspreid had dat de Geallieerden al Breda hadden bereikt, waren op dinsdag de 5de, ‘Dolle Dinsdag’, in alle Nederlandse steden, zelfs in die van het noorden des lands, burgers bij de toegangswegen gaan staan in het vertrouwen dat zij er spoedig de Geallieerde bevrijders zouden kunnen toejuichen. Niets daarvan. Het bericht inzake Breda was onjuist gebleken, de *Wehrmacht* had zich even bezuiden de Belgisch-Nederlandse grens kunnen handhaven en door de bezetter, die slechts korte tijd in verwarring had verkeerd, waren nieuwe dwangmaatregelen afgekondigd.

In het midden van de maand was het tot een tweede golf van hooggestemde verwachtingen gekomen: op zondag de 17de had het Britse Tweede Leger een offensief in de richting van Eindhoven ingezet en dichtbij die stad, op nòg een punt in midden-Brabant en voorts bij de brug over de Maas te Grave alsmede even ten zuiden van Nijmegen en ten westen van Arnhem waren Geallieerde luchtlandingstroepen in de strijd geworpen. Zou dan nu de Britse bevelhebber aan de noordelijke sector van het front in West-Europa, *Field Marshal Sir Bernard L. Montgomery*, slagen in zijn opzet, de barrière van Maas, Waal en Rijn te overschrijden, door te stoten naar het IJsselmeer en, Duitsland binnenukkend, het Ruhrgebied te omsingelen? Aan die gedurfde opzet had de Nederlandse regering een belangrijke medewerking verleend door van London uit op de avond van de 17de in bezet Nederland een algemene Spoorwegstaking af te kondigen. Maar neen: hoewel het stakingsparool in het grootste deel des lands was opgevolgd en daaruit voor de bezetter tal van moeilijkheden waren voortgevloeid, had de *Wehrmacht* zich opnieuw kunnen handhaven. In Noord-Brabant was Montgomery's

strijdmacht over de kanalen en riviertjes gekomen die haar de weg versperden, de brug bij Grave, een brug over het Maas-Waal-kanaal en tenslotte ook de grote verkeersbrug bij Nijmegen waren veroverd maar de verkeersbrug bij Arnhem was in Duitse handen gebleven en de resten van de *First British Airborne Division* hadden zich in de nacht van maandag 25 op dinsdag 26 september uit Oosterbeek naar de zuidelijke oever van de Rijn moeten terugtrekken.

Zo had het krijgsverloop in september, alle voortgang die gemaakt was ten spijt, per slot toch tot een teleurstelling geleid.

In oktober hadden de Geallieerden in het zuiden des lands successen geboekt: een groot deel van Noord-Brabant was bevrijd en de *Wehrmacht* had de oevers van de Wester-Schelde vrijwel moeten prijsgeven, waardoor vast was komen te staan dat de haven van Antwerpen spoedig bij de Geallieerde toevoer zou worden ingeschakeld, evenwel: duidelijk was geworden dat de Geallieerden de barrière van de grote rivieren voorlopig niet zouden kunnen passeren. Dat had betekend dat de burgerij in het nog bezette deel des lands, verstoken van steenkolen (het Zuidlimburgs mijngebied was bevrijd) en dus van huisbrand, gas en electriciteit, in een grote nood zou komen te verkeren – die werd nog geaccentueerd door gebrek aan voedsel en door massale Duitse razzia's op alle weerbare mannen.

Midden september, d.w.z. toen er nog hoop was dat heel Nederland spoedig zou worden bevrijd, hadden van Mook (pas tot tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal benoemd maar nog steeds minister van koloniën) en Helfrich Londen verlaten om in Quebec waar de hoogste Geallieerde oorlogsleiders bijeenwaren, op een spoedige bevrijding van Nederlands-Indië aan te dringen. Te laat in Quebec aangekomen, waren zij naar Washington doorgereisd waar zij op 26 september hun wensen in een vergadering van de *Combined Chiefs of Staff* hadden toegelicht. Zij hadden er geen enkele toezegging gekregen. Vervolgens waren beiden naar Londen teruggekeerd om er rapport uit te brengen en van Mook was enkele weken later naar Australië onderweg gegaan waar hij op 23 oktober was aangekomen. De berichten van welke hij in Londen kennis had kunnen nemen, waren in zoverre slecht geweest dat hij, in *Camp Columbia* arriverend, moest aannemen dat de bevrijding van heel Nederland nog geruime tijd op zich zou laten wachten. Dat betekende dat vaststond dat hij voorlopig niet kon rekenen op een belangrijke versterking van de minieme krachten waarmee Nederland deelnam aan de oorlog tegen Japan en zich voorbereidde op herstel van het Nederlands gezag in de Indische archipel. Hij achtte zich verplicht, minister-president

Gerbrandy een klemmende waarschuwing te sturen.

Die waarschuwing legde hij neer in een lange brief d.d. 7 november '44¹, waarin hij begon met als zijn indruk weer te geven dat de Amerikanen zich wensten te concentreren op een directe aanval op de Japanse hoofdeilanden en de hulpverlening aan Nationalistisch China en de Britten op het verslaan van de Japanners in Birma en de herovering van Singapore. Het gevolg was, dat, schreef hij, 'de wachttijd voor Nederlands-Indië wel eens zeer lang zou kunnen duren.' Maar dan doemde 'nog een verdere ongunstige factor' op:

'Hoe later de bevrijding van Nederlands-Indië in het programma van de oorlog tegen Japan komt, hoe sterker de invloed van oorlogsvermoeidheid, politiek en militair, bij onze bondgenoten zal gaan spreken. Moeten ook dan nog belangrijke Amerikaanse, Britse en Australische (om niet te spreken van Brits-Indische) strijdkrachten in actie worden gehouden voor dat doel, dan zal de neiging om daarvoor politieke compensatie te zoeken, toenemen . . . Ook nu reeds wordt ons telkens voor de voeten geworpen dat men Indië voor ons terugveroverd en dat wij dus niet te veel praatjes moeten hebben.

. . . Tenslotte nog de positie ten aanzien van onze land- en rijksgenoten in Indië. Een bevrijding, die laat komt, verlengt hun ellende. Komt zij dan nog in hoofdzaak door vreemde strijdkrachten, dan kunnen daarvan een verwarring en een teleurstelling het gevolg zijn, waarvan de omvang nog niet valt te overzien. Bovendien leert de tot dusverre met de Japanners opgedane ervaring vooreerst, dat zij destructiever en onmenselijker worden naarmate zij meer afgesneden raken, en verder, dat men hen overal, op ieder eiland en in iedere uithoek, moet verdrijven en vernietigen.

. . . De voorafgaande beschouwingen leiden . . . tot twee conclusies. Alle kracht, die wij niet in en voor Nederland nodig hebben, moet op de bevrijding en het herstel van Nederlands-Indië worden geconcentreerd. Het kan wel fraai staan, wanneer wij deelnemen aan de aanval op Japan, maar in de daarbij betrokken krachten zullen wij niet meer kunnen opbrengen dan een *token force* . . . De politieke en militaire wereld van thans is hard en heeft weinig waardering voor romantiek; ook onze bondgenoten handelen allereerst in hun eigen belang. Ik heb nog geen bevelhebber of politicus van betekenis ontmoet, die het niet volkomen natuurlijk vond, wanneer wij onze beperkte (helaas steeds méér beperkte) krachten op Nederland en Nederlands-Indië zouden concentreren.

De tweede conclusie wil mij voorkomen te zijn, dat wij bij de vorming van onze strijdkrachten niet te hoog moeten grijpen. Hoe meer wij toch streven naar grote eenheden of technisch zeer ingewikkelde bewapening, hoe langer het duurt voor wij in actie komen en hoe groter de kans dat wij te laat zijn.

¹ Tekst: *Eng.*, dl. VIII b, p. 102-03.

... Eindelijk mag evenmin uit het oog worden verloren, dat ook het herstel van bestuur mensen vordert, die voor het herstel van ons koninkrijk onmisbaar zijn... Het bestuur, de politie, de rechtspraak, het onderwijs, de gezondheidszorg, het verkeer en het economisch leven eisen een minimum aan goede krachten, zonder welke de bevrijding aanstonds in een chaos ontaardt... In vele gevallen maken tien goede *Nica*-mensen honderden soldaten overbodig, omdat zij de bevolking organiseren en tot rust en veerkracht brengen.

... Ik kan slechts eindigen met het uitspreken van de bede, dat het Nederland gegeven moge zijn... de kracht te behouden om het koninkrijk te herstellen... Maar er is *periculum in mora*; iedere duizend man, die nu worden uitgezonden, zijn meer waard dan vijfduizend over zes maanden.'

Dit alles was een smeekbede om althans uit het bevrijde Zuiden des lands ten spoedigste nieuwe krachten naar Australië te zenden – het was bovendien een protest tegen de 'romantiek' van diegenen die prioriteit wilden geven aan de opbouw van Nederlandse strijdkrachten voor deelneming aan de oorlog tegen Japan in plaats van aan de vorming van detachementen die voor het gezagsherstel in Indië nodig waren. Dat was een tegenstelling die bij het beraad in regeringskring te Londen herhaaldelijk aan de dag was getreden: gesteund door Helfrich, had Furstner zich met klem verzet tegen elke personele verzwakking van de Koninklijke Marine – van Mook had moeten vechten voor elk groepje dat hij aan de *Nica* wilde toevoegen. En er waren toch al zo weinigen die voor uitzending naar Australië in aanmerking kwamen!

De kern van de zaak was dat, op Suriname, de Nederlandse Antillen en de zuidoosthoek van Nederlands-Nieuw-Guinea na, het gehele Koninkrijk der Nederlanden van maart '42 af was bezet en dat het herstel van dat Koninkrijk sindsdien afhankelijk was van wat Amerikanen en Britten zich zouden getroosten in een gemeenschappelijke krachtsinspanning waartoe Nederland slechts een zeer geringe bijdrage kon leveren.

Derhalve had Nederland geen invloed op de strategie die Amerikanen en Britten wensten te volgen.

★

Als, zoals verwacht mocht worden, de oorlog met Duitsland en Italië eerder zou eindigen dan die met Japan, zou het Koninkrijk pas na de bevrijding van Nederland in engere zin een aanmerkelijk aantal krachten kunnen inzetten voor het herstel van het Nederlands gezag in Indië. Wat

heeft men daartoe, zolang de oorlog duurde, aan voorbereidende maatregelen getroffen? Hoe zijn de krachten verdeeld waarover de regering in ballingschap beschikte? Welke plannen zijn opgesteld om zo spoedig mogelijk weer versterkingen naar het Oosten over te brengen en welke medewerking hebben Nederlands bondgenoten aan de verwezenlijking daarvan verleend? Welke voorraden zijn opgebouwd om in de ergste noden die zich in Indië zouden manifesteren, te voorzien? Hoe heeft van Mooks gouvernement en hoe heeft de regering gereageerd, toen in april '45 kwam vast te staan dat door MacArthurs plannen om Java te bevrijden een streep was gehaald? Hoe is het gegaan, eerst in het bevrijde Zuiden en vervolgens in de rest van het land, met de vorming van de eenheden die voor de bevrijding van Indië en het herstel van het Nederlands gezag nodig werden geacht? Zijn er voldoende schepen geweest om die eenheden tijdig naar Australië te transporteren en wat is het effect op die transporten geweest van de voor Nederland even onverwachte als pijnlijke beslissing van de Australische regering, juli '45, dat er van oefening van Nederlandse eenheden in Australië geen sprake zou zijn? Even belangrijk: wat is het effect geweest van de beslissing, 15 augustus '45, dat heel Indië zou behoren tot het gezagsgebied van de Britse opperbevelhebber Lord Louis Mountbatten in plaats van goeddeels tot het gezagsgebied van de Amerikaanse opperbevelhebber MacArthur?

Dat zijn de vragen die wij in dit hoofdstuk met enige precisie willen beantwoorden. Uit die precisie vloeit voort dat wij met name het beraad op regeringsniveau in bijzonderheden willen weergeven: niet alleen op de genomen beslissingen komt het ons aan, maar ook op de tegenstellingen welke zich bij de voorbereiding daarvan openbaarden. Al die vragen behoren tot het complex van de terugkeer – een moeilijkheid bij hun beantwoording is dat veel van de verschillende aspecten daarvan in de tijd gelijk-op liepen, terwijl wij in dit hoofdstuk onvermijdelijk een systematische behandeling dienen toe te passen. Sommige aspecten, bijvoorbeeld de annulering van MacArthurs plannen met betrekking tot Java en de Australische weigering om Nederlandse eenheden te ontvangen, deden zich plotseling voor – de regering, voor voldongen feiten gesteld, behoefde er zich niet lang mee bezig te houden; andere aspecten daarentegen, bijvoorbeeld de samenstelling en het transport van de naar het Oosten uit te zenden eenheden en het mogelijk overbrengen van het grootste deel van Indië naar Mountbattens gezagsgebied, hebben twee jaar of langer de aandacht van de regering gevraagd. Er resulteert uit dat alles een niet alleen lang maar ook nogal gecompliceerd hoofdstuk – wij zien het evenwel als essentieel om te begrijpen wat in Indië van Neder-

landse kant na Japans capitulatie kon worden verricht en, historisch even belangrijk: gegeven Nederlands zwakke positie, *niet* verricht.

Nederlands zwakke positie

In de maand december '41, toen Amerika getroffen was door de verpletterende slag van Pearl Harbor en Groot-Brittannië in de wateren bij Malakka de enige twee zware eenheden had verloren die het in de strijd tegen Japan had willen inzetten: de 'Repulse' en de 'Prince of Wales', hadden alleen de schepen van de Koninklijke Marine successen geboekt. Die waren vooral in de Amerikaanse pers breed uitgemeten. In een oorlog vervagen evenwel herinneringen extra-snel en al in die beginfase van de grote worsteling in de *Pacific* was bij twee gelegenheden gebleken dat in de hoogste Geallieerde kringen de neiging bestond om over Nederland heen te lopen.

De eerste gebeurtenis van dien aard had zich voorgedaan op 3 januari '42, toen de Nederlandse regering te Londen uit berichten van de nieuwsagentschappen had moeten vernemen dat Roosevelt en Churchill in Washington hadden besloten, *Abda-Command* op te richten 'with the concurrence of the Netherlands Government', terwijl die laatste regering haar goedkeuring nog in het geheel niet had gegeven! De Nederlandse regering had daar fel tegen geprotesteerd – van Kleffens, de minister van buitenlandse zaken, was naar Washington vertrokken; hij had daar bereikt dat Nederland vertegenwoordigers zou krijgen bij de *Combined Chiefs of Staff*.

De tweede gebeurtenis deed zich voor in april '42, toen in Washington het directief moest worden geformuleerd voor MacArthur, de opperbevelhebber in het nieuwe *War Theatre*: de *South-West Pacific Area*, waartoe, behalve Sumatra, heel Nederlands-Indië behoorde. Aan het bureau van de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff* was toen o.a. een marine-officier verbonden, kapitein-ter-zee J. F. W. Nu-boer. 'Toen ik', zo vertelde deze later aan de Enquêtecommissie,

'op een ochtend op het bureau kwam van de *Combined Chiefs of Staff*, riep de secretaris van de Amerikaanse chefs van staven, de Amerikaanse generaal Bedell Smith, mij bij zich. Hij vertelde mij dat het stuk de avond daarvóór uit de bus was gekomen en ter tekening zou worden voorgelegd aan de president. Generaal Bedell Smith had gezien dat Nederland vergeten was'

(d.w.z. niet naast de Verenigde Staten, Groot-Britannië, Australië en Nieuw-Zeeland genoemd als een van de mogendheden namens welke MacArthur zijn opperbevel uitoefende),

'en hij had het er zelf maar bijgezet, omdat hij wel aannam dat wij er mede accoord gingen. De majoor, die het stuk eerst had opgesteld, redeneerde eenvoudig: zij hebben geen strijdkrachten meer, zij spelen niet meer mee.'¹

★

Hoe was de positie van de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff* geregeld?

Wij herinneren er aan dat de Geallieerde oorlogsinspanning als geheel geleid werd door deze *Combined Chiefs of Staff*, de oorlog in de *Pacific* evenwel louter door de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* en dat de beslissingen van het eerstgenoemde college onderworpen waren aan goedkeuring door Roosevelt en Churchill, de beslissingen van het laatstgenoemde aan goedkeuring alleen door Roosevelt. Op dat hoogste niveau bestonden twee overlegorganen waarin Nederland was vertegenwoordigd: de *Pacific War Councils*, een in Londen, een in Washington. De Londense *Pacific War Council* kwam voor het eerst bijeen op 10 februari '42, toen de Japanners al op het eiland Singapore vochten en diep in de Indische archipel waren doorgedrongen, de Washingtonse op 1 april, ruim drie weken na de algemene capitulatie van het Knil. Beide colleges waren niet veel meer dan een wassen neus. Van Britse zijde werd dat, voorzover ons bekend, ook binnenskamers nimmer duidelijk op schrift gesteld, maar van Amerikaanse wèl: toen Roosevelt begin maart '42 aan zijn *Joint Chiefs of Staff* het denkbeeld van de oprichting van de Washingtonse *Pacific War Council* voorlegde, reageerden dezen met een memorandum waarin zij opmerkten dat de beraadslagingen in dat college 'political' dienden te zijn 'and of a nature to let off steam but not such as would in any way affect the United States in its military decisions.'²

¹ Getuige J. F. W. Nuboer, *Eng.*, dl. VIII c, p. 460. ² Notitie, 9 maart 1942, van de secretarissen van de *Combined* en de *Joint Chiefs of Staff*, aangehaald in Grace Person Hayes: *The History of the Joint Chiefs of Staff in World War II. The War against Japan* (1982), p. 95.

In de *Pacific War Council* te Londen was Nederland vertegenwoordigd door Gerbrandy, Furstner en Michiels, in die te Washington door de gezant (spoedig ambassadeur), dr. Alexander Loudon. Aan het beraad te Londen wordt maar zelden gerefereerd in de notulen van het Nederlandse kabinet en van de ministeriële Commissie Oorlogvoering – geen wonder: er kwam bijna nooit iets belangrijks ter sprake, mede doordat de Britten goeddeels onkundig werden gelaten van de beslissingen van de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff*. In Washington slaagde dat hoogste Amerikaanse militaire college in zijn opzet: er werd in de bijeenkomsten van de Washingtonse *Pacific War Council* bij tijd en wijle veel stoom afgeblazen, vooral door de vertegenwoordiger van Nationalistisch China die keer op keer vergeefs eiste dat hij deel zou mogen nemen aan beraad op het niveau waar de beslissingen vielen, maar die beslissingen werden, *voordat* zij genomen werden, nimmer ter discussie gesteld, trouwens: *nadat* zij waren genomen, werden zij in de regel evenmin ter sprake gebracht. Nederlands-Indië stond maar zelden op de agenda en de pogingen die Loudon van tijd tot tijd ondernam om die omissie ongedaan te maken, hadden geen succes. 'In het algemeen', zei hij aan de Enquêtecommissie¹, 'als ik sprak over Azië, *I wasted my breath*.'²

Hoe stond het nu met de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff*?

Het begin leek hoopvol.

Op 30 januari '42, d.w.z. in een periode waarin de strijd in Indië in volle gang was, werd van Kleffens, pas in de Verenigde Staten gearriveerd, samen met Loudon en van Mook (die naar de Verenigde Staten gezonden was om de Amerikaanse wapenleveranties aan Indië te bespoedigen) in het Witte Huis door Roosevelt ontvangen. Roosevelt, zo schreef van Kleffens in zijn reisverslag, 'gaf . . . te kennen, een voorstander te zijn van onze deelneming aan de besprekingen in het *Chiefs of Staff Committee* alhier (dusver alleen Brits en Amerikaans) in zaken ons betref-

¹ Getuige A. Loudon, *Enq.*, dl. VIII c, p. 916. ² Wij tekenen hierbij nog aan dat de hoge Nederlands-Indische autoriteiten in de Verenigde Staten zowel met de Nederlandse ambassade als met Loudon persoonlijk weinig ophadden – met de ambassade niet omdat er aanvankelijk niemand aan verbonden was die Nederlands-Indië goed kende (begin '43 kreeg een Indonesiër er een functie als eerste secretaris), met Loudon niet, omdat zij hem, aldus in augustus '42 Sitsen aan van Mook, 'een zekere hooghartigheid (blijkbaar eigen aan het ambt van ambassadeur, gezant etc.), opgeblazenheid en ziekelijke geïrriteerdheid' verweten. (brief, 21 aug. 1942, van Sitsen aan van Mook, ARA, Coll.-van Mook, 2)

fende'' – dat wekte de indruk dat Nederland, zij het niet in het algemeen maar wèl telkens wanneer Nederlandse belangen in het geding waren, een stem in het kapittel zou hebben. Een week later, 7 februari, waren de drie Nederlanders opnieuw bij Roosevelt. Nu werd hun door de president gezegd dat zij aan het overleg niet als volwaardigen zouden deelnemen: '*you will be consulted*', waren Roosevelts woorden. '*I want participation*', zei van Kleffens²; '*Have it*', zei Roosevelt.³ 'Ik kreeg opnieuw', aldus van Kleffens in zijn reisverslag, 'geen overweldigende indruk van de zakelijkheid, degelijkheid en *efficiency* waarmee de zaken door hem worden behandeld.'⁴

Wat zou die '*participation*' nu inhouden?

Aan de Nederlandse legatie te Washington waren een marine- en een militaire attaché verbonden, respectievelijk schout-bij-nacht J. E. Meyer Ranneft en kolonel F. G. L. Weyerman, een officier van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger; Ranneft was in '38 benoemd, Weyerman in oktober '40, toen het voor het Knil van belang was, aan de legatie te Washington een functionaris toegevoegd te krijgen die bij de Amerikaanse militaire departementen op meer steun voor Indië kon aandringen. Nu was, nog voordat Roosevelt gezegd had dat Nederland aan het beraad van de *Combined Chiefs of Staff* zou deelnemen, in Londen besloten, twee officieren van zo hoog mogelijke rang naar Washington te sturen om de Nederlandse belangen tot gelding te brengen: Furstners rechterhand schout-bij-nacht Termijtelen en oud-minister Dijkhoorn, die daartoe van kolonel tot generaal-majoor bevorderd was.

Zij arriveerden in Washington op 24 januari, d.w.z. nog voor duidelijk was, met welke status zij werkzaam zouden zijn. Die status leek evenwel geregeld toen Roosevelt op 7 februari Nederlands '*participation*' in het beraad van de *Combined Chiefs of Staff* toegezegd had. Loudon nam Termijtelen en Dijkhoorn op 13 februari mee naar het Witte Huis om hen aan Roosevelt voor te stellen. De president zei toen, blijkens het Nederlandse verslag van dit gesprek, 'dat hij het van groot belang achtte, dat schout-bij-nacht Termijtelen en generaal-majoor Dijkhoorn in Washington waren aangekomen, omdat het *Chiefs of Staff Committee* van hun lokale kennis van Nederlands-Indië' (Dijkhoorn was er nooit geweest) 'zou kunnen gebruik maken en deze beide officieren waardevolle advie-

¹ Van Kleffens: 'Reis naar de Verenigde Staten (10 januari–7 maart 1942)', p. 18 (RvO). ² Getuige van Kleffens, *Eng.*, dl. VIII c, p. 490. ³ A.v., dl. II c, p. 305. ⁴ Van Kleffens: 'Reis naar de Verenigde Staten (10 januari–7 maart 1942)', p. 27.

zen zouden kunnen geven' (de '*participation*' verdween en het werd weer '*consultation*'). Loudon, aldus het verslag van deze bespreking, 'vroeg de president naar de status van de beide Nederlandse officieren . . . De president liet zich hierover niet uit' (na de '*participation*' verdween nu ook de '*consultation*') 'doch zeide dat de heren een kamer zouden krijgen in hetzelfde gebouw waarin het *Chiefs of Staff Committee* was ondergebracht. Hij zou daartoe order geven.'

Nog voordat die huisvesting was geregeld, werd in Londen besloten, Termijtelen terug te roepen (Furstner wilde hem niet langer missen) en hem te vervangen door schout-bij-nacht Stöve die op dat moment nog in Indië was.

Op 18 februari nu werd Nederland bij het eerste beraad met de *Combined Chiefs of Staff* vertegenwoordigd door Meyer Ranneft en Weyerman (waarom niet ook Dijkhoorn aanwezig was, is niet duidelijk). Er stond een hoogst belangrijk punt op de agenda: twee dagen eerder had Wavell aanbevolen dat de twee Australische infanterie-divisies die uit het Midden-Oosten naar Java onderweg waren, zo mogelijk beide naar Birma zouden worden gezonden, die aanbeveling was zowel door de *Combined Chiefs of Staff* als door de Londense *Pacific War Council* goedgekeurd en nu wilden de *Combined Chiefs of Staff* vastgesteld zien dat de Amerikaanse zware bommenwerpers, de *B-17*'s, die op Java gestationeerd waren, opdracht zouden krijgen zich naar Australië te verplaatsen. Ter vergadering hadden de twee Nederlanders: een schout-bij-nacht (in rang gelijk staand aan een generaal-majoor) en een kolonel, drie admiraals en vier generaals tegenover zich; zij werden in een hoek gedrukt en verlieten de vergadering met het gevoel, niets bereikt te hebben. Van Kleffens die zich nog in Washington bevond, werd onmiddellijk ingelicht. 'Onbevredigende berichten over de behandeling van onze vertegenwoordigers in het *Chiefs of Staff Committee* alhier', noteerde hij nog diezelfde dag. 'Termijtelen is vertrokken; Ranneft die overblijft, is te schuchter en Weyerman is te weinig geneigd om Dijkhoorn te helpen en te bedeesd tegenover vreemdelingen.' Van Kleffens wilde terstond bij Roosevelt protesteren, maar deze was ziek. Samen met Loudon zocht hij de volgende dag de Amerikaanse *Undersecretary of State* Sumner Welles op, 'alwaar op mijn poot gespeeld over de slechte behandeling die aan

¹ Memorandum betreffende het onderhoud van de president der Verenigde Staten met dr. A. Loudon, generaal-majoor A. Q. H. Dijkhoorn en schout-bij-nacht J. W. Termijtelen op 19 febr. 1942' (RvO, Coll. Dijkhoorn, map 'Partic. archief gen.-maj. Dijkhoorn', 3).

onze heren . . . is ten deel gevallen. Welles zal er terstond werk van maken.' Onmiddellijk daarna begaf van Kleffens zich naar *Field Marshal Sir John Dill*, hoofd van de Britse helft van de *Combined Chiefs of Staff*. Dill gaf toe dat Ranneft en Weyerman 'slecht waren behandeld', maar zij hadden zich, zei hij, 'als lummels gedragen . . . door daarover niet aanstonds' (d.w.z. in de vergadering) 'luidkeels te klagen en weg te gaan alsof zij volkomen tevreden waren. Op het gezantschap teruggekeerd heb ik', schreef van Kleffens 's avonds,

'Ranneft en Weyerman gezegd dat het nu met die belachelijke bescheidenheid tegenover buitenlandse admiraals en generaals voor altijd uit moet zijn; ik had er echt genoeg van en heb Indië en Londen voorgesteld om, zolang Termijtelen weg en zijn opvolger Stöve nog niet aangekomen is, Ranneft als diens plaatsvervanger te doen optreden; Dijxhoorn op te dragen om ook in *rebus Indicis* mee te praten, en Weyerman om hem behoorlijk bij te staan; in afwachting van bericht bracht ik die regeling onmiddellijk in werking.'

Het was goed bedoeld maar uit de door van Kleffens getroffen 'regeling' vloeide geen wezenlijke verbetering in de situatie voort. Meyer Rannefts algemene schuchterheid en Weyermans bedeesdheid jegens Amerikanen en Engelsen waren factoren die in hun aard lagen, trouwens: ook Dijxhoorn en Stöve waren geen krachtfiguren – Dijxhoorn, nog steeds diep gekwetst door het feit dat, zo voelde hij het, koningin Wilhelmina hem in juni '41 de laan had uitgestuurd, kon geen aansluiting vinden bij het Amerikaanse milieu en Stöve, die in '40 als eskadercommandant vervangen was door Doorman, was een bescheiden man die het niet verstond om, als het nodig was, met de vuist op tafel te slaan. Daar kwamen evenwel twee omstandigheden bij die wij van groter belang achten dan alle persoonlijke factoren: ten eerste beschouwden de *Joint Chiefs of Staff* de gehele oorlogvoering tegen Japan als hun eigen domein en ten tweede speelde Nederlands-Indië in hun beraad slechts een hoogst ondergeschikte rol. Wij herinneren aan wat wij in hoofdstuk 1 ('Hoe Japan de oorlog verloor') van ons vorige deel hebben uiteengezet: de Amerikaanse strategie was in '42, '43 en het grootste deel van '44 niet op Nederlands-Indië gericht maar op de Philippijnen, vanwaar zij een verbinding wilde leggen met Nationalistisch China, zulks met de bedoeling dat het door de Amerikanen versterkte leger van Tsjiang Kai-Sjek de

¹ Van Kleffens: 'Reis naar de Verenigde Staten (10 januari–7 maart 1942)', p. 38–39.

grote Japanse troepenmacht in bezet China zou verslaan, en in de herfst van '44 werd dat doel gewijzigd: na de verovering van Iwo-Jima en Okinawa zouden landingen worden uitgevoerd op Japans hoofdeilanden, eerst op Kioesjoe, vervolgens op Honsjoe. De Amerikaanse strategie liet Nederlands-Indië dus links liggen — bovendien hadden de Amerikanen in '43 en '44 Mountbatten wèl geholpen bij zijn pogingen, over land een verbinding met Nationalistisch China te openen, maar steun aan zijn plannen om landingen uit te voeren op en bij Sumatra hadden zij geweigerd.

Anders gezegd: tijdens de gehele duur van de oorlog in de *Pacific* lag Nederlands-Indië (de gebieden die MacArthur bij zijn offensief naar de Philippijnen moest passeren, uitgezonderd) aan de rand van de belangstelling der hoogste Amerikaanse militairen.

★

Eén op Nederlands-Indië betrekking hebbend project is er geweest dat korte tijd de volle aandacht (en dus ook de volledige steun) van de *Joint Chiefs of Staff* kreeg: het herstel van de aardolie-installaties op Nederlands-Nieuw-Guinea.

Bij Babo in de Vogelkop (zie kaart VII op pag. 189) werd vóór de oorlog aardolie gewonnen van zulk een uitstekende kwaliteit dat zij, evenals de aardolie van Tarakan, zonder geraffineerd te zijn als stookolie kon worden gebruikt. In september '42 nu maakte Furstner tijdens een bezoek aan Washington de opperbevelhebber van de Amerikaanse marine, *Admiral King*, op de oliereserves van Babo attent en King was het met hem eens dat de Amerikaanse marine een groot aantal tankers zou uitsparen, zodra men de velden van Babo opnieuw in exploitatie had genomen. Daartoe werd aan de Amerikaanse westkust in de loop van '43 het z.g. Oliebataljon gevormd dat uit enkele honderden technici bestond: Nederlanders (van wie velen op Curaçao en in Venezuela werkzaam waren geweest voor de 'Koninklijke'/Shell) en Amerikanen. Voorzover nodig kregen de betrokkenen een grondige opleiding bij diverse Amerikaanse ondernemingen en aan het bataljon werden alle moderne hulpmiddelen welke het bij Babo nodig zou hebben, ter beschikking gesteld. Het kwam evenwel niet tot de met admiraal King afgesproken inzet. Begin '44 (de Vogelkop was nog steeds niet heroverd) deden de grote Amerikaanse aardolie-maatschappijen weten dat zij de Amerikaanse vloot in MacArthurs gezagsgebied gemakkelijk van het Midden-Oosten uit konden

bevoorraden, en aangezien bovendien bij Babo na de herovering nog alles moest worden opgebouwd, kwam van Mook onder pressie van de Engelsen tot de conclusie dat het Oliebataljon beter aan Mountbatten ter beschikking gesteld kon worden om zo spoedig mogelijk bij de aard-oliewinning op Sumatra ingezet te worden. Daar had admiraal King geen enkele belangstelling voor: op 11 juli '44 werden aan het Oliebataljon alle faciliteiten ontnomen. De Nederlandse technici, ca. honderdvijftig specialisten, vertrokken naar Australië maar kregen op Sumatra geen taak toegewezen, want Mountbatten kon daar niets ondernemen. Enkele leden van het bataljon mochten nadien op Curaçao en in Venezuela hun normale taak hervatten, anderen gingen de kern vormen van het Technisch Bataljon van het Knil, nog anderen werden in de *Nica*-detachementen opgenomen.

★

Wij schreven zojuist dat Nederlands-Indië als geheel tijdens de oorlog in de *Pacific* aan de rand van de belangstelling der hoogste Amerikaanse militairen lag. Daar voegen wij nu aan toe dat zulks hun in politiek opzicht niet onwelkom was. Omvangrijke Amerikaanse operaties op Nederlands-Indisch gebied zouden namelijk onvermijdelijk de vraag opwerpen wat de toekomst van Nederlands-Indië zou zijn, en op dat punt was de Amerikaanse publieke opinie en waren ook de Amerikaanse autoriteiten verdeeld. Wij schreven hier al over in hoofdstuk 2, toen niet verdergaand dan de 7 december-toespraak van koningin Wilhelmina die over het algemeen in de Amerikaanse pers een goed onthaal had gevonden.

Hoe ontwikkelde zich nu die Amerikaanse publieke opinie na eind '42?

Zij kreeg geen nieuwe impulsen: ten aanzien van toezeggingen inzake de naoorlogse status van Nederlands-Indië wilde de Nederlandse regering niet verder gaan dan wat zij de koningin had laten zeggen – het *Netherlands Information Bureau* (het *NIB*) te New York kon weinig méér doen dan telkens aan die toezeggingen herinneren. Nadat van der Plas naar Australië en Abdoelkadir naar Londen was vertrokken, was overigens aan deze instelling, afgezien van de directeur (Slotemaker, die in Batavia hoofdredacteur van het persbureau Aneta was geweest), nog maar één kracht verbonden die Indië uit eigen aanschouwing kende. Zeker,

het *NIB* publiceerde diverse brochures over Indië, hoofdzakelijk teksten van voordrachten die in december '42 op de Mont Tremblant-conferentie van het *Institute of Pacific Relations* waren gehouden, maar die bereikten slechts een heel klein publiek.

In januari '44 vond, nu in San Francisco, een nieuwe conferentie van het *Institute* plaats, waaraan wederom een Nederlands-Indische delegatie deelnam.¹ Deze conferentie besteedde veel aandacht aan de problemen van Nationalistisch China (waar, aldus de voornaamste Amerikaanse inleider, Owen Lattimore, de democratie meer te verwachten zou hebben van de Chinese communistische partij dan van Tsjiang Kai-Sjeks *Kwo-mintang*) en maar weinig aan die van Nederlands-Indië. Van Nederlands-Indische zijde werd de belangrijkste inleiding gehouden door dr. Visman, oud-lid van de Raad van Nederlands-Indië – hij sprak er zich vooral tegen uit dat Nederlands-Indië onder enigerlei vorm van internationale voogdij zou worden geplaatst.²

Begin '44 gaf van Mook, die toen op zijn wereldreis de Verenigde Staten bezocht, het *Netherlands Information Bureau* opdracht, een onderzoek te laten instellen naar de Amerikaanse publieke opinie met betrekking tot de toekomst van Nederlands-Indië. Het onderzoek werd uitgevoerd door een instelling van *Princeton University*: het *Princeton Office for Public Opinion Research*. Er werden drie groepen vragen gesteld: of de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland hun bezittingen in

¹ In die tijd was in de Verenigde Staten ook een door de Nederlands-Indische autoriteiten gesubsidieerd *East Indies Institute of America* actief dat onder voorzitterschap stond van prof. dr. A. J. Barnouw – met dit instituut waren ruim honderdvijftig Amerikaanse wetenschapsbeoefenaren verbonden, van wie evenwel de meesten zich op de volkenkundige en andere niet-politieke aspecten van de Indische samenleving hadden geconcentreerd. ² Omtrent dr. Vismans toespraak vermeldt het door de secretaris van de Nederlandse delegatie opgesteld rapport (exemplaar in ARA, Coll. van der Plas, B 7) het volgende: 'Dr. Visman pointed out that the news we have from the occupied Pacific area is scarce' (dat gold bepaald niet voor de Philippijnen). 'It consists mainly of monitoring reports, though there are also secret channels' (niet naar de hoofdelanden van Nederlands-Indië). 'Indications are that the resistance of the population in the Netherlands Indies is much stronger than was pointed out by Lord Hailey' (een Brits koloniaal deskundige) 'about Birma' ('much stronger?' het tegendeel was eerder het geval). Dr. Visman meende voorts dat 'the Indonesians on the whole' op de terugkeer van het Nederlandse bewind hoopten, zei dat de 7 december-toespraak voor die terugkeer een politieke grondslag had gelegd en wees er tenslotte op dat de toespraak aansloot bij het rapport van de door hemzelf voorgezeten commissie – een commissie die evenwel niet de opinie vermeld had van geïnterneerden als Soekarno, Hatta en Sjahrir en van diegenen die de denkbeelden van deze drie voormannen deelden.

Azië vóór de Tweede Wereldoorlog goed hadden behandeld, of zij van plan waren, na de oorlog die bezittingen een grotere mate van onafhankelijkheid te geven, en tenslotte of het aanbevelenswaardig was, tot dat verlenen van meer onafhankelijkheid over te gaan. Zij aan wie de vragen werden voorgelegd, konden (zoals gebruikelijk) ook antwoorden dat zij niet voldoende kennis van zaken hadden om ze te beantwoorden. Dat laatste bleek het geval te zijn bij twee van elke drie ondervraagden. Degenen die wèl een opinie uitten, oordeelden over het algemeen (in de verhouding drie tot één) gunstiger over het Nederlandse dan over het Britse beleid (dat had in '42, toen de Britse regering in Brits-Indië drastisch had ingegrepen tegen de *Congress*-partij, in de Verenigde Staten veel negatieve publiciteit gekregen), vonden voorts dat Nederland na de oorlog aan Indië meer onafhankelijkheid moest geven, maar wat Nederlands toekomstplannen met Indië waren, bleek aan bijna negen-tiende van alle ondervraagden volledig onbekend te zijn. Dat laatste was voor het *Netherlands Information Bureau* een aansporing te meer om op de 7 december-toespraak te wijzen.

In januari '45 werd opnieuw een conferentie van het *Institute of Pacific Relations* gehouden, ditmaal in Hot Springs (Virginia). Hier bood de Nederlandse delegatie samen met de Franse en de Britse het hoofd aan algemene aanvallen op het kolonialisme van de zijde van de delegaties van de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland en zij deed dat met iets meer gerustheid over de houding van de Amerikaanse regering dan zij voordien had bezeten: in december '44 immers had Cordell Hulls opvolger Stettinius MacArthur gemachtigd, de eerder vermelde *civil affairs*-overeenkomst met van Mook te ondertekenen; met andere woorden: de Amerikaanse regering had de Nederlandse soevereiniteit over Indië erkend.

Was nu alles in kannen en kruiken? Zeker niet. Hoe belangrijk die Amerikaanse erkenning ook was, men diende het van Nederlandse kant als bedenkelijk te zien dat men er tien maanden op had moeten wachten. Bovendien moest ieder die Amerika kende, aannemen dat de anti-koloniale onderstroming in de publieke opinie sterk zou blijven en haar kracht zou tonen, zodra Amerikaanse operaties ter verdrijving van de Japanners uit Indië tot aanzienlijke Amerikaanse verliezen zouden leiden. In dat opzicht waren in mei '45, toen bericht was dat troepen onder MacArthur op Tarakan waren geland, twee publikaties in Amerikaanse bladen al veelzeggend. In de ene, een tekening, stond een vader op een militair kerkhof te treuren met als onderschrift: 'Mijn zoon, mijn zoon, wat zal die *Royal Dutch/Shell* jullie dankbaar zijn', en in de andere, een

hoofdartikel, werd gezegd, aldus schout-bij-nacht van der Kun (Stöve's opvolger als een van de twee regeringsvertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff*), 'dat de Amerikaanse soldaten' (MacArthur had de landing overigens aan Australiërs overgelaten) 'goed waren om de aanstaande concurrenten' (concurrenten van de Amerikaanse aardolie-concerns) 'weer in het zadel te helpen.'¹

★

De hoogste Amerikaanse autoriteiten hielden er over Indië's toekomst niet gelijklopende opvattingen op na. Cordell Hull en zijn *Undersecretary of State* Sumner Welles waren er, zoals al bleek, voorstander van dat Indië onder een vorm van internationale voogdij zou worden geplaatst – Cordell Hull stond overigens sympathiek tegenover Nederland. Dat laatste kon men van *Admiral* King, de architect van de Amerikaanse strategie in de *Pacific*, niet zeggen – bij hem smeulde wrevel na dat het Nederland was geweest dat zijn vriend *Admiral* Thomas Hart had genoopt het bevel over de zeestrijdkrachten van *Abda-Command* neer te leggen, en dat Nederland in de persoon van Helfrich, Harts opvolger, een beleid had gevolgd dat ook de Amerikaanse vloot op zware verliezen te staan was gekomen. Sympathie voor Nederland trof men weer wèl aan bij de president die op grond van zijn Nederlandse afstamming van vaderszijde in gesprekken met Nederlanders bij tijd en wijle de woorden '*We Dutch*' placht te gebruiken. In wezen evenwel dacht Roosevelt anti-koloniaal; hij meende dat hij met zijn beleid ten aanzien van de Philippijnen een voorbeeld had gegeven dat Britten, Fransen en Nederlanders dienden te volgen – wij herinneren er aan dat *hij* het was geweest die koningin Wilhelmina tijdens haar eerste bezoek aan de Verenigde Staten, midden '42, gewonnen had voor het denkbeeld dat Nederland het niet kon laten bij de louter in het formele vlak liggende toezegging dat na de oorlog een rijksconferentie zou plaatsvinden. Intussen hoedde Roosevelt er zich wèl voor, aan hoge Nederlandse bezoekers *duidelijk* te zeggen hoe hij over Indië's toekomst dacht – op veel punten uitte hij zich in het algemeen liever vaag.

In januari '43 werd hij diep geschokt toen hij in de toenmalige Britse kolonie Gambia (het vliegtuig dat hem naar Casablanca bracht, waar hij

¹ Getuige L. G. van der Kun, *Eng.*, dl. VIII c, p. 671.

met Churchill zou confereren, voerde daar een landing uit) de ellende van de inheemse bevolking aanschouwde. In een persconferentie sprak hij van *'the most horrible thing I ever have seen in my life — the natives are five thousand years back of us'*, en tegen zijn zoon Elliott zei hij in die dagen:

*'Exploit the resources of an India, a Burma, a Java, take all the wealth out of these countries, but never put anything back into them, things like education, decent standards of living, minimum health requirements — all you're doing is storing up the kind of trouble that leads to war.'*¹

Een vreemde combinatie: Brits-Indië, Birma, Java; vreemd vooral gezien de mate waarin, zoals wij in deel II a memoreerden, het Nederlands bewind in Nederlands-Indië zich sinds het begin van de twintigste eeuw moeite had gegeven om het lot van de inheemse bevolking te verbeteren.

Men had kunnen verwachten dat Roosevelt na zijn uitlatingen in contact met hooggeplaatste Nederlanders blijk zou geven van een duidelijke gereserveerdheid ten aanzien van het herstel van het Nederlands bewind, maar het tegendeel deed zich voor toen van Mook hem kort na zijn terugkeer van Casablanca op het Witte Huis bezocht. 'In een gesprek met de president', aldus een door van Mook opgestelde notitie, 'bleek zijnerzijds . . . het herstel van Nederlands-Indië als iets vanzelfsprekends te worden aangenomen' en

'ook in nader overleg omtrent bepaalde vormen van samenwerking en meer concrete vraagstukken met generaal Marshall, admiraal King, de hoofden van de *Lend-Lease-Administration*, de *Board of Economic Warfare*, de *War Production Board* en andere oorlogsorganisaties², zomede in aanraking met verschillende personen op het *State Department*, werd dat herstel voortdurend min of meer stilzwijgend als uitgangspunt aanvaard en in ieder geval nimmer openlijk in twijfel getrokken.

. . . Minder optimistisch moet men zijn ten aanzien van het Congres en van diegenen der Amerikaanse regering welke tot taak hebben, de publieke opinie te leiden en te versterken³ —

bij dat laatste dacht van Mook stellig aan het *Office of War Information*, dat aan de propaganda van Radio San Francisco een duidelijk anti-kolonialistische inslag had gegeven.

¹ Aangehaald in R. J. McMahon: *Colonialism and Cold War*, p. 57-58. ² Te denken valt aan de OSS. ³ Van Mook: Notitie (z.d.), p. 1-2 (ARA, Coll.-van der Plas, B 8).

Enkele maanden later sprak Roosevelt opnieuw met koningin Wilhelmina over Indië's toekomst. Over het verloop van het gesprek zijn van Nederlandse zijde geen gegevens beschikbaar maar wel van die van Roosevelt. Ongeveer een jaar later zei hij namelijk tegen zijn zoon Elliott:

*'I got her to talking, about the Dutch colonies, and what was going to happen to them after the war. Java, Borneo – all the Netherlands-Indies. Talked back and forth for more than six hours, over two or three evenings. I made the point that it was American arms that would be liberating those colonies from the Japanese. American soldiers and sailors and marines. I mentioned the Philippines . . . She agreed that the policy we have in the Philippines would be the pattern she would follow in the Dutch East Indies, after the war. She promised me that her government would announce immediately after victory in Japan that they were going to grant the people of the Dutch East Indies first dominion status with the right of self-rule and equality. Then, after their government has been established, if the people, by free vote, decide that they want complete independence, they shall be granted it. Just as we are granting it in the Philippines. That's a commitment. And it means a sharp breakaway from the leadership of the British.'*¹

Dat koningin Wilhelmina zich in de weergegeven zin heeft uitgelaten, betwijfelen wij in hoge mate – zij is, vermoeden wij, niet verder gegaan dan Roosevelt te wijzen op wat zij ruim een half jaar eerder in haar 7 december-toespraak had aangekondigd.

Nu valt het op dat van Mook in zijn notitie wel melding heeft gemaakt van gesprekken met 'verschillende personen op het *State Department*', maar niet met Cordell Hull of Sumner Welles – juist die twee waren er voorstander van dat Nederlands-Indië met andere koloniaal bestuurde gebieden in Azië onder een vorm van internationale voogdij zou worden geplaatst. Dat was ook voor Roosevelt aanvaardbaar, maar toen Cordell Hull door Stettinius werd opgevolgd die, zoals bleek, een andere koers volgde, sloot de president zich daarbij aan, zij het dat hij bleef vertrouwen dat de verst ontwikkelde delen van Indië spoedig onafhankelijk zouden worden. Eind februari '45, ruim zes weken voor zijn dood, zei hij, onder verwijzing naar zijn gesprekken met de koningin, in een vertrouwelijk onderhoud met drie Amerikaanse journalisten:

'The Javanese are not quite ready for self-government, but very nearly. Java, with a little help by other nations, can probably be ready for independence in a few years. The Javanese are good people – pretty civilized country. The Dutch marry the Javanese, and

¹ Aangehaald in R. J. McMahon: *Colonialism and Cold War*, p. 64–65.

*the Javanese are permitted to join the clubs. The British would not permit the Malaysians to join the clubs. The Queen's idea for some of the Dutch possessions is eventually to give them their independence. When Java is ready for independence, give her help and make her a member of a federation. Sumatra the same. I asked her: 'What about Borneo?' She said: 'We don't talk about that very much. They are still head-hunters. It might be one hundred years before we could educate and civilize the Borneo head-hunter'*¹ –

en ook nu betwijfelen wij of de koningin zich in de weergegeven zin heeft uitgelaten.

Hoe dat zij, van Roosevelt's opvolger, Harry S. Truman, had Nederland vooreerst, zo leek het, niets te vrezen: hij had, toen nog vice-president, in februari '45 tegen ambassadeur Loudon gezegd dat de van Nederlandse kant gedane toezeggingen voldoende waren om een harmonische verdere ontwikkeling van het koninkrijk mogelijk te maken.

★

De omzwaai die zich binnen het *State Department* had voorgedaan, en de opvattingen van de nieuwe president stimuleerden Nederland om zich tijdens de Conferentie van San Francisco (25 april-25 juni '45) waar de Organisatie der Verenigde Naties in het leven werd geroepen, met kracht te verzetten tegen alles wat zweemde naar een vorm van internationale voogdij over Nederlands-Indië. De Nederlandse delegatie werd geleid door van Kleffens – van Mook, Helfrich, van der Plas en Loudon behoorden tot de leden. Aan de discussies in de subcommissie die zich over het voogdijstelsel moest uitspreken, namen o.a. van Mook, van der Plas en Loudon deel. Verwacht mocht worden dat landen als Australië (de Australische delegatie stond onder leiding van Evatt) en Nieuw-Zeeland zich met klem voor het onder beheer plaatsen van Indië zouden uitspreken – van Kleffens had daartegen steun gezocht bij de Amerikanen door in een aan de conferentie voorafgaand gesprek met journalisten het denkbeeld te opperen dat de Amerikaanse luchtmacht na de oorlog de beschikking zou krijgen over bases in Indië.²

¹ Aangehaald in S. I. Rosenman: *Working with Roosevelt* (1952), p. 525. ² Wij vermelden in dit verband dat van Kleffens, zoals hij ons op 26 januari '68 meedeelde, enige tijd tevoren aan de Britse regering de geheime toezegging had gedaan dat Groot-Brittannië na de oorlog de beschikking zou krijgen over alle Indische grond-

In de bedoelde subcommissie trad van Mook als de voornaamste Nederlandse woordvoerder op. Hij noemde het voogdijsysteem

*'indispensible for enemy territory to be detached from its former allegiance. We can imagine that the system might improve or aid the development of certain other territories. But we are not at all sure that the system would always give better results, especially in those cases where the territory is well on its way to self-government, and where the combination of an essentially democratic mother country and a civilized and sufficiently homogeneous people in the territory guarantee their unhampered evolution towards nationhood. In such a territory the superimposition of a special international authority, be it ever so advisory, would be felt by the people themselves as a step backward. It would be resented. . . . For these reasons we cannot agree to the desirability of a universal application of trusteeship to so-called dependent territories. In our own case we have passed that stage of colonial relationship and gone on to a partnership, where the only remaining difference in status will be that between a senior and more experienced partner and his junior.'*¹

De Nederlandse delegatie wist te bereiken dat het voogdijsysteem o.m. doelstellingen kreeg die van Nederlandse kant in Indië al toegepast of met betrekking tot Indië aanvaard waren: het landbezit van de inheemse bevolking moest beschermd worden, poenale sancties moesten worden afgeschaft, alle rassendiscriminatie diende te verdwijnen. Voorts bereikte zij met steun van de Britse, de Franse en de Amerikaanse delegaties, dat Indië niet in de lijst van gebieden werd opgenomen die onder voogdij geplaatst zouden worden, en dat bepaald werd dat de voogdij elders uiteindelijk moest leiden tot zelfbestuur en niet, zoals Australië (Evatt deed herhaaldelijk scherp anti-Nederlandse uitspraken²), Nieuw-Zeeland, Nationalistisch China en de Sowjet-Unie hadden gewenst, tot onafhankelijkheid.

Het was duidelijk: de Verenigde Staten hadden hun beleid gewijzigd. Inderdaad, toen het *State Department* in juni '45 een memorandum opstelde over de naoorlogse situatie in Azië, werd daarin wèl gezegd dat

stoffen die radio-actief waren – 'ik heb', zei hij, 'die toezegging gedaan maar dat moest eigenlijk per verdrag geschieden dat de Staten-Generaal moest passeren, of per overeenkomst die aan de Staten-Generaal moest worden meegedeeld. Dat is niet geschied.'

¹ Ministerie van Buitenlandse Zaken: 'Het ontstaan der Verenigde Naties' (1950), p. 189. ² In een twistgesprek met Loudon zei hij, 'dat hij stapels materiaal over Boven-Digoel had' – geen wonder: die had hij van zijn medewerkster gekregen die lid was van de *Civil Rights League*. (aangehaald in het overzicht z.d. 'Achtergrond van de Australische houding bij de behandeling van *Trusteeship*', p. 5, Archief Buitenl. Zaken, legatie Canberra, 912.1.15)

Amerika er naar moest blijven streven dat koloniaal bestuurde landen zelfbestuur zouden krijgen, maar er stond tevens deze passage in:

'The United States should realize also its interest in the maintenance of the British, French and Dutch colonial empires . . . We have at present no interest in weakening or liquidating these empires or in championing schemes of international trusteeship which may provoke unrest and result in colonial disintegration and may at the same time alienate from us the European States whose help we need to balance Soviet power.'

Het memorandum ging er voorts van uit dat het herstel van het Nederlands gezag in Indië niet met bijzondere moeilijkheden gepaard zou gaan:

*'At the conclusion of the war there will probably be a generally quiescent period in the relations between the Dutch and the native population . . . The great mass of natives will welcome the expulsion of the Japanese and the return of the Dutch to control.'*¹

Maar wat als die verwachting niet uitkwam? De *Research and Analysis Branch* van de OSS kon het optimisme van het *State Department* niet delen: vooral op grond van de radioberichten uit bezet Indië ging deze afdeling rekening houden met aanzienlijke troebelen in Indië, die wellicht aangewakkerd zouden worden door de aangekondigde vervolging van figuren als Soekarno. Op 13 augustus '45, d.w.z. toen al vrijwel vaststond dat Japan zou capituleren, schreef deze *Branch* in een rapport, getiteld: *'Problems arising from a sudden liberation of the Netherlands East Indies'*:

*'In the event of considerable resistance which may involve suppression by force of arms and harsh reprisals against leading Indonesians, the liberation of the Indies may assume the aspect of a reconquest of a colony, possibly with the participation of non-Netherlands military forces. The presence or absence of U.S. personnel will then be given a certain interpretation by the local population and influence its future attitude towards the U.S.'*² –

in dat geval, anders gezegd, zou Amerika voor een dilemma komen te staan: òf Nederland steunen en de sympathie van het jonge Indonesië verliezen, òf Indonesië steunen en de vriendschap met Nederland op het spel zetten.

Wie zich aan Nederlandse kant rekenschap gaf van het Amerikaanse

¹ Memorandum d.d. 22 juni 1945 in *State Department: Foreign Relations of the United States, 1945*, dl. VI (1969), p. 566. ² Aangehaald in R. J. McMahon: *Colonialism and Cold War*, p. 83.

denken en voelen, kon niet vertrouwen dat Nederland, als zich in Indië een scherp conflict zou voordoen, zeker mocht zijn van Amerikaanse steun. Er bestond al in '42 twijfel op dat punt en de koerswijziging van het *State Department* ten spijt, bestond die twijfel in '45 nog steeds. Er was in het gehele Amerikaanse kamp slechts één figuur op wiens actieve sympathie men in '45 zo goed als in '42 mocht rekenen: MacArthur.

★

MacArthur, sinds april '42 opperbevelhebber in de *South-West Pacific Area*, zag de zaak simpel: Nederlands-Indië, deel van het koninkrijk der Nederlanden, was door de Japanners bezet, hij bestreed die Japanners mede in opdracht van dat koninkrijk, *dus* was het zijn plicht er zorg voor te dragen dat Indië weer in feite deel van het koninkrijk werd. Hij had niet de behoefte, in de leiding van zijn operaties Nederlanders te betrekken (die behoefte bestond evenmin bij de twee stafofficieren met wie hij het nauwst samenwerkte: zijn *Chief of Staff*, *Major-General* Richard K. Sutherland, en zijn *Chief Intelligence Officer*, *Major-General* Charles A. Willoughby), en met de Nederlandse verbindingsofficier bij zijn hoofdkwartier, kolonel Sandberg, had hij nauwelijks contact.¹ Ook de hooggeplaatste Nederlands-Indische autoriteiten ontmoette hij niet vaak maar als hij dat deed, liet hij niet na, hun de zekerheid te geven dat zij hem, wat het herstel van het Nederlands gezag in de archipel betrof, volledig konden vertrouwen. Dat er in Washington figuren waren die er anders over dachten, deerde hem niet: zelfverzekerd als hij was, trok hij zich van wat in de Amerikaanse hoofdstad over de politieke toekomst van Indië gedacht werd, niets aan, zulks te minder omdat hij bewondering koesterde voor het Nederlandse volk en speciaal voor koningin Wilhelmina.

Eind maart '42, d.w.z. onmiddellijk nadat hij uit de Philippijnen in Australië was aangekomen, zei hij tegen van Mook: '*We have let you down after you went to war for us. It is my duty to restore you to Indonesia.*'²

Nadien waarschuwde hij van der Plas enkele malen tegen het Austr-

¹ Deze was eerst in Melbourne, vervolgens (tot juli '44) in Brisbane in MacArthurs hoofdkwartier werkzaam. Begin december '42 schreef hij in zijn dagboek: 'Als mijn werk mij maar meer bevredigde, maar als Hollands *Staff. Off.* in een Am.-Austr. staf valt dat niet mee. Je hebt niets te beweren en je bent niets. En toch is het goed dat je er bent.' (J. M. R. Sandberg: 'Dagboek', 6 dec. 1942) ² Getuige van Mook, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1556.

lisch annexionisme. Het duidelijkst deed hij dat op 14 juli '44, toen van der Plas hem kwam meedelen dat de Nederlandse regering besloten had, hem als bevrijder van Hollandia een hoge onderscheiding te verlenen. Hij sprak toen, aldus het door van der Plas opgesteld verslag¹, van zijn 'eerlijk streven, Nederlands-Indië zo snel mogelijk te heroveren en intact terug te geven aan Hare Majesteit de Koningin die zonder aarzeling het aangevallen Amerika te hulp was gesneld', en hij wees van der Plas er op dat zowel de Australiërs als de Britten zich al geruime tijd moeite gaven, de grens tussen de *South-West Pacific Area* en *South-East Asia Command* verlegd te krijgen:

'Wist de Nederlandse regering dan niet . . . dat men poogde bijna geheel Nederlands-Indië van zijn commando af te splitsen, al was dit niet het drijven van Curtin persoonlijk, doch van Blamey en een machtige groep? . . . Hij had . . . Curtin meegedeeld, zich tot het uiterste te zullen verzetten tegen uitsplitsing van Nederlands-Indisch gebied uit zijn areaal en voorts zich te beschouwen als bewaker der 'unimpaired' Nederlandse soevereiniteit in zijn areaal . . . Volgens zijn 'time table' zou hij vóór eind 1945 zijn taak volbracht hebben en het in zijn areaal gelegen Nederlands-Indische gebied (dus alles behalve Sumatra en bijbehorende eilanden) aan de wettige soeverein hebben teruggegeven.'

Hij vertrouwde de Britten niet: zij hadden zich in de Napoleontische tijd al eens meester gemaakt van Nederlands-Indië en wèl die gebieden in 1814 aan het jonge koninkrijk der Nederlanden teruggegeven, maar zouden zij, nu Indië een van 's werelds belangrijkste exporteurs van koloniale grondstoffen was geworden, niet bezwijken voor de verleiding, in een door hen heroverd Indië zekere machtsposities te behouden? Die vrees uitte hij jegens president Roosevelt toen deze eind juli '44, begeleid door de voorzitter van de *Combined Chiefs of Staff*, Admiral Leahy, in Pearl Harbor met hem en Admiral Nimitz confereerde over de vraag of de Amerikanen behalve op de Philippijnen ook op Formosa zouden landen. Toen Nederlands-Indië ter sprake kwam, verzette MacArthur zich met klem tegen het denkbeeld dat de archipel, voorzover tot zijn gezagsgebied behorend, aan dat van Mountbatten zou worden toegevoegd. 'Hij had', zei hij drie weken later tegen van der Plas in het kader van een uitgebreid betoog dat deze onmiddellijk naar Londen deed vliegen (wij komen er op terug),

'met klem daartegen bij de president bezwaar gemaakt en er op gewezen dat de

¹ Tekst d.d. 17 juli 1944, in a.v., dl. VIII a, p. 487.

Britten nooit meer uit Nederlands-Indië zouden weggaan en dat natuurlijk wel degelijk een economisch-politiek Brits overwicht in Indië zou ontstaan.¹ De president had hem verzekerd, die bezwaren ook te zien . . . MacArthur had daarop de aangelegenheid in een wijder perspectief gezet door erop te wijzen dat de Amerikanen met hun liberale politiek prachtige militaire medewerking in de Philippijnen hadden gekregen en dat ook het tamelijk liberale Nederlandse bewind een grote mate van trouw had weten te verwerven. Daarentegen hadden de Britten in hun koloniën weinig loyaliteit weten te verkrijgen en het was nu toch wel heel belangrijk voor de toekomst dat de kloof tussen Oost en West in de Zuid-Pacific werd overbrugd om een toekomstige rassenoorlog te vermijden.²

Op MacArthurs plannen om, na de landingen op Tarakan en bij Balikpapan, ook op Java te landen, komen wij nog terug – hier willen wij volstaan met eraan te herinneren dat het de *Joint Chiefs of Staff* zijn geweest die in april '45 door die plannen een streep hebben gehaald en hem opdracht hebben gegeven, zich als *Commander-in-Chief US Army Forces Pacific* te concentreren op de voorbereiding van de grote landingen op de Japanse hoofdeilanden, waarvan de eerste op 1 november '45 zou plaatsvinden.

Die landing behoefde niet door te gaan: Japan had op 14 augustus doen weten dat het de Verklaring van Potsdam aanvaardde, en op de 15de had keizer Hirohito in de eerste ooit door hem gehouden radiotoespraak meegedeeld dat zijn land de strijd had gestaakt.

De overwinning was bevochten. Het was van der Plas die MacArthur namens het Nederlands-Indisch gouvernement een felicitatietelegram stuurde. De tekst daarvan hebben wij niet kunnen vinden maar MacArthurs antwoord d.d. 19 augustus '45 is bewaard gebleven³:

'I thank you most sincerely for your inspiring message. No incident of the campaign will give me greater satisfaction than the restoration of your government and the liberation of your people.'

Hier sprak de rotsvaste overtuiging uit dat het in het belang van Nederlands-Indië zou zijn indien het Nederlands gezag zo spoedig

¹ *Admiral Leahy* gaf deze woorden van MacArthur aldus weer: *'that if they' (de Britten) 'got control of some Dutch territory, it might be difficult to pry them loose.'* (aangehaald in William Manchester: *American Caesar. Douglas MacArthur 1880-1964* (1979), p. 332) ² Van der Plas: 'Aantekeningen over besprekingen met *Brigadier-General* Fellers en Generaal MacArthur' (19 aug. 1944), p. 3-4 (archief kab. der koningin). ³ Tekst in ARA, Coll.-van der Plas, B 6.

mogelijk zou worden hersteld – van zulk een overtuiging was evenwel bij de man in wiens gezagsgebied de gehele archipel op 15 augustus was komen te vallen, *Admiral* Mountbatten, geen sprake.

*

Louis (voor zijn vrienden ‘Dickie’) Mountbatten was twintig jaar jonger dan MacArthur: hij was in 1900 geboren als zoon van een kleinzoon van koningin Victoria, prins Louis von Battenberg, die in de Britse marine tot de hoogste rangen was opgeklommen: hij was bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog *First Sea Lord* (chef van de marinestaf) maar moest in oktober '14 na agitatie in de pers die hem op grond van zijn Duitse afkomst had aangevallen, die functie neerleggen. In '17 wijzigde de familie haar naam tot Mountbatten.

Zijn zoon koesterde één overheersende wens: met zijn eigen carrière de schande uitwissen die zijn vader was aangedaan. Zijn moeder, die veel invloed op hem had, beschouwde zich als socialiste – daar vloeide uit voort dat hij al in zijn jonge jaren belangstelling had voor allen die zich tegen de ongewijzigde voortzetting van het *British Empire* verzetten. Toen hij in '21 samen met de *Prince of Wales*, de latere koning Edward VIII, Brits-Indië bezocht waar Gandhi ertoe had opgeroepen, aan het bezoek van de Britse troonopvolger geen aandacht te besteden, wenste hij de grote voorman van de *Congress*-partij te ontmoeten; dat werd hem verboden. Een jaar later trouwde hij met de kleindochter van een van de rijkste Britse bankiers, Edwina Ashley, die van deze het voor die tijd immense fortuin van meer dan zeven miljoen pond sterling had geërfd. Een merkwaardige vrouw! Rusteloos en onevenwichtig van karakter, gedreven door een socialistische overtuiging die in vreemd contrast stond met de luxe die zij en haar man zich konden permitteren. Zij wenste maar één dagblad te lezen: dat van de Britse *Labour Party*, de *Daily Herald*.

In zijn loopbaan in de Britse marine toonde Mountbatten zich een kundig officier, vol originele ideeën. Mede op zijn aandrang werd in '37, toen hij aan de *Admiralty* verbonden was, de *Fleet Air Arm* opgericht. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd hij in de rang van *Captain* (kapitein-ter-zee) commandant van een flottielje torpedobootjagers; daarmee ageerde hij in '40 in de Noorse wateren en in mei '41 bij die van Kreta, waar zijn eigen torpedobootjager door de *Luftwaffe* tot zinken werd gebracht. Dat laatste deed niet af aan de waardering die Churchill voor hem koesterde – eind '41 werd hij tot *Chief of Combined*

Operations benoemd, belast met het doen uitvoeren van verrassende aanvallen op de kust van de *Festung Europa*. Er werden bij die aanvallen technieken ontwikkeld en ervaringen opgedaan die bij de grote landing in Normandië, 6 juni '44, van veel betekenis zouden blijken. De inspirerende leiding die bij dit alles van Mountbatten uitging, kwam zijn naam in de hoogste militaire kringen (van begin '42 af nam hij deel aan de vergaderingen van de Britse *Chiefs of Staff*) ten goede. Toen dan ook Churchill en die *Chiefs* midden '43 voor de vraag stonden hoe zij aan het ietwat lethargische *Indian War Theatre* een nieuwe impuls konden geven, besloten zij Mountbatten tot opperbevelhebber te benoemen in wat *South-East Asia Command* ging heten. Die benoeming vond plaats in augustus '43 – midden oktober begon Mountbattens nieuwe hoofdkwartier van Delhi uit te opereren. Daar bleef het niet lang; hij verplaatste het in april '44 naar Ceylon, waar hij met zijn persoonlijke staf zijn intrek nam in een paleis dat in de bergen, bij Kandy, gebouwd was voor koningin Victoria, nooit door haar was gebruikt en nadien als zomerresidentie had gefungeerd voor de Britse *Governor* van Ceylon.

Van Mook, die begin oktober '43 met Mountbatten in Londen een eerste gesprek had gevoerd (daarop komen wij nog terug), bezocht hem in zijn nieuwe hoofdkwartier in mei '44. Zijn indruk was, schreef hij aan van der Plas,

'dat Mountbatten (door zijn gemakkelijke jeugd?) ondanks gaven van hoofd en hart niet geheel opgewassen is tegen het werk, het dagelijkse, volhardende en vermoeiende werk, dat nu eenmaal voor het opbouwen van zulk een positie vereist is. Dit komt tot uiting in de dagelijkse mededeling (ik logeerde ongeveer tien dagen bij hem) '*it has been a terrific day*', '*we have been at it without pause*', en de bewonderende uitlatingen van zijn adjudanten over zijn werkkraft. Ik geloof best dat hij hard werkt maar zag hem dagelijks tegen tien uur naar het hoofdkwartier gaan, van één uur tot half drie tijd nemen voor een lunch met gasten, tussen zes en zeven thuishomen om ook verder de avond in gezelschap door te brengen.'¹

Wij vermeldden al dat Mountbatten er tijdens dit bezoek accoord mee ging dat Nederland en Groot-Brittannië ten aanzien van het bestuur op Sumatra een *civil affairs*-overeenkomst zouden sluiten, zij het dat hij (in tegenstelling tot MacArthur) wenste dat de *Nica*-detachementen pas weer het gezag zouden gaan uitoefenen nadat hij dat in een eigen proclamatie

¹ Brief, 21 mei 1944, van van Mook aan van der Plas (a.v.).

had overgedragen: *hij* was de baas, de 'Supremo', zoals hij zich liet noemen.

Wat waren zijn opvattingen?

Zolang Groot-Brittannië in oorlog was met Japan, begeerde hij in de eerste plaats de Japanners te verslaan, conform Churchills wens de Britse vlag weer te hijsen in Singapore en met dat alles (hij was van een uitzonderlijke ijdelheid) de roem te verwerven die het hart van zijn in de jaren '20 overleden vader goed zou hebben gedaan. Maar nadien? Bij Churchill stond de ongewijzigde voortzetting van het koloniaal bestuur in de niet-zelfstandige delen van het *British Empire* voorop, bij Mountbatten niet. Veel gegevens over de ontwikkeling van zijn politieke denken bieden zijn beide biografen, Richard Hough en Philip Ziegler, niet¹ maar één schijnbaar klein detail werpt er een helder licht op: in april '41 schreef hij zijn vrouw een brief waarin hij haar aanried, aan de dagelijkse lectuur van de *Daily Herald* de wekelijkse van de *New Statesman and Nation* toe te voegen; dat was een in algemene zin socialistisch, zij het niet partij-gebonden weekblad, groot voorstander van een snelle ontvoogding van alle koloniaal-bestuurde gebieden. 'It is', schreef Mountbatten aan Lady Edwina, 'such a very sensible paper with advanced liberal views', en twee weken later vroeg hij haar of het blad haar beviel. 'I find', schreef hij toen (met een formulering die kenmerkend was voor zijn egocentrisme), 'they are in agreement with my views five times out of six.'² Was hij een socialist? Hij meende van niet. 'Unlike Edwina, who still saw herself as a committed supporter of the left-wing, he prided himself', schrijft Ziegler,

*'on being non-political – a stance which both represented his real feelings and was imposed on him as a naval officer and a member of the royal family. He was, indeed, singularly unconcerned with political theorizing. A pragmatist in all things, he accepted cheerfully whoever his leaders might be, and judged them by the speed with which he could persuade them to adapt his favourite course and their energy in pursuing it, once adopted. Nevertheless, his egalitarian instincts and generalized belief in progress told him that it was time for a change'*³ –

een politiek-sociale verandering in Groot-Brittannië zelf èn een verandering in de positie van alle koloniaal bestuurde landen. Beide veranderingen mocht men pas verwachten als *Labour* aan de macht kwam.

¹ Van Hough verscheen in '80 *Mountbatten, hero of our time*, van Ziegler in '85 *Mountbatten. The official biography*. ² Brieven d.d. 12 en 24 april 1941, in Ziegler: *Mountbatten*, p. 136. ³ A.v., p. 299.

Opvattingen waren dat waarvan van Mook in oktober '43 en in mei '44 niets te merken kreeg. Is dan bij die twee gelegenheden Indië's toekomst niet ter sprake geweest? Dat achten wij, wat de gesprekken in mei '44 betreft, uitgesloten. Trouwens, van Mook schreef in zijn reisverslag, zoals in het vorig hoofdstuk geciteerd, dat 'noch in Australië' (door MacArthur), 'noch in Ceylon' (door Mountbatten) 'ook maar één ogenblik de terugkeer van ons gezag in Nederlands-Indië in twijfel is gesteld. Aan beide zijden acht men integendeel die terugkeer een natuurlijke zaak.' De veronderstelling ligt voor de hand dat van Mook Ceylon verliet in de stellige overtuiging dat Mountbatten er toe zou medewerken dat het Nederlands gezag op Sumatra zou worden hersteld.

★

Ziet men datgene wat wij in het voorafgaande vermeldden, in het perspectief van de Nederlandse regering te Londen, dan is duidelijk dat zij, wat het herstel van het Nederlands gezag in de Indische archipel betrof, voortdurend voor een dilemma stond, dat weliswaar niet vaak uitgesproken is maar er niet minder reëel om was: Nederland had de krachten niet om Indië te bevrijden – het was op hulp aangewezen en er waren maar twee mogendheden die die hulp konden bieden: de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Op wie van die twee kon men rekenen? Van wie van die twee was te verwachten dat zij, als de verdrijving der Japanners uit Indië tot aanzienlijke verliezen zou leiden, bereid zou zijn die offers te brengen?

Ten aanzien van de Verenigde Staten was dat onzeker. Stellig, MacArthur, wiens toezeggingen steeds even duidelijk waren geweest, had zijn steun toegezegd maar niet *hij* bepaalde het Amerikaanse beleid maar dat deed de president en deze moest steeds rekening houden met de stemming in het *Congress*, dat, men wist het, bij uitstek gevoelig was voor de publieke opinie. Moest men dan niet vrezen dat, als het er op aankwam, de Amerikaanse politiek zich als aarzelend, ja wellicht als gedesinteresseerd zou ontpoppen?

Groot-Brittannië leek meer vastheid te bieden – Churchill had verscheidene malen verklaard dat Nederland heel Nederlands-Indië terug zou krijgen, *hij* was de onomstreden leider van de gehele Britse oorlogsinspanning en men nam niet anders aan dan dat hij, als weer algemene verkiezingen zouden worden gehouden (die behoefde men voor het

einde van de oorlog in Europa niet te verwachten), met een klinkende overwinning zou worden beloond voor zijn inspirerend leiderschap.¹

Er vloeiude uit dit alles voort dat de betrokken ministers, ook al waren zij er in april '42 mee accoord gegaan dat bijna heel Nederlands-Indië in de *South-West Pacific Area* zou vallen waar een Amerikaan met het opperbevelhebberschap was bekleed, er toch niet zeker van waren of zij een juiste beslissing hadden genomen. Niet dat zij de behoefte hadden, blijk te geven van wantrouwen in de Verenigde Staten! De Amerikaanse hulp was onmisbaar en aangenomen moest worden dat uitingen van zulk een wantrouwen de machtige bondgenoot in een verkeerde richting zouden drijven. Dat wantrouwen was intussen wel zo sterk dat wat men in regeringskring hoorde over een mogelijke overdracht van de archipel, voorzover behorend tot de *South-West Pacific Area*, aan het onder de Britten vallend *South-East Asia Command* (de eerste berichten daaromtrent dateren uit de periode van Mountbattens benoeming tot opperbevelhebber), eerder leidde tot een zekere opluchting dan tot gealarmeerdheid.

De verdeling der beschikbare krachten

Eén vraagstuk was er waarbij het geschetste dilemma: aanleunen tegen de Verenigde Staten òf tegen Engeland, in alle scherpte tot uiting kwam: het vraagstuk, welk aandeel Nederland moest hebben in de verdrijving der Japanners uit Indië, eventueel ook in de algemene oorlogvoering tegen Japan.

Wij willen dit vraagstuk in een breder kader plaatsen en bij de verdere behandeling daarvan tevens duidelijk maken, voorshands niet verder gaand dan begin '45, hoe het kwam dat er ten tijde van Japans capitulatie nog maar nauwelijks nieuwe Nederlandse strijdkrachten in het Oosten waren verschenen die uit het bevrijde Zuiden van Nederland afkomstig waren.

De algemene verwachting was dat Japan pas geruime tijd na Duitsland (en Italië) verslagen zou worden. In '43 en '44 maakten de Britten in

¹ In juni '45, kort voor zijn verkiezingsnederlaag, zond hij zijn *Foreign Secretary* Eden een notitie, waarin hij naar aanleiding van de anti-kolonialistische stemming in de Verenigde Staten schreef: *'I will not lend myself to any trickery to deprive the Dutch of their territories.'* (aangehaald door Christopher Thorne in de *Internationale Spectator*, XXIX, 8 (aug. 1975), p. 495)

Birma geen spectaculaire voortgang; de legers van Nationalistisch China waren in het defensief gedrongen en wèl vorderden de Amerikanen in de richting van de Philippijnen maar zij kregen daar toch pas in oktober '44, bijna drie jaar na Pearl Harbor, het eerste eiland (Leyte) in handen. Daar kwam bij dat de Japanse militairen in elk gebied waar zij aangevallen waren, blijk hadden gegeven van een ongeëvenaarde doodsverachting – de verdere strijd in de *Pacific* zou, zo werd aangenomen, hard zijn en lang duren. Van de strategische plannen der Amerikanen en de daarop gebaseerde besluiten der *Joint Chiefs of Staff* waren de Nederlandse ministers die lid waren van de Commissie Oorlogvoering: Gerbrandy, van Kleffens, Michiels, van Mook, Furstner en van Lidth, onkundig (van die besluiten drong ook tot de Nederlandse vertegenwoordigers in Washington niets door), maar zij gingen er, vanzelf als het ware, van uit dat het uiteindelijk tot grote zeeslagen bij Japan en tot grote landingen op Japans hoofdeilanden zou komen. Duidelijk was, dat voor die landingen een groot deel van de troepen die in Europa gevochten hadden, naar de *Pacific* moest worden overgebracht – transporten die veel tijd zouden vergen. Was de oorlog in Europa ten einde, dan zou, zo werd aangenomen, het einde van de oorlog met Japan toch nog wel één, misschien wel twee jaar op zich laten wachten.

Wat was dan Nederlands taak?

Men kon, als het grondgebied van het rijk in Europa was bevrijd, drie dingen doen: alle krachten concentreren op de verdrijving van de Japanners uit Indië, òf alle krachten concentreren op de algemene oorlogvoering tegen Japan, òf die ene *en* die andere taak uitvoeren. Tussen die drie taken bestond in zoverre geen scherpe tegenstelling dat, gegeven de waarschijnlijkheid dat in elk geval ook Amerikanen en Britten in Indië zouden moeten vechten, het uitvoeren zowel van de eerste als dat van de tweede taak, naar gemeend werd, het herstel van het Nederlands gezag in de archipel ten goede zou komen: in het eerste geval doordat Nederlanders *in de archipel* schouder aan schouder zouden vechten met Amerikaanse en Britse militairen, in het tweede doordat zij hetzelfde zouden doen althans in de Japanse wateren en op de Japanse eilanden – aangenomen werd dat de Nederlandse hulp vooral in dat tweede geval de Amerikaanse militaire leiding en de Amerikaanse publieke opinie welkom zou zijn. Duidelijk was evenwel dat het na de bevrijding van Nederland-zelf geruime tijd zou duren voordat marine, leger en luchtmacht in voldoende mate zouden zijn versterkt om de ene of de andere taak (of een combinatie van beide) ter hand te nemen, en dat Nederland niet voor de bewapening van al die nieuwe strijdkrachten zou kunnen

zorgen. Wie moesten die wapens dan verschaffen: de Britten of de Amerikanen? Trouwens, terwijl in Indië nog tegen de Japanners zou worden gevochten, zouden, naar te voorzien viel, delen van Indië al zijn bevrijd – moesten er dan in die delen niet lichtbewapende troepen, de z.g. gezagsbataljons, worden gelegerd om aan het herstelde Nederlandse gezag de nodige bescherming te bieden?

In '42 kwam de regering in Londen er niet aan toe, zich de vraag te stellen welke militaire inspanning na de bevrijding van Nederland mogelijk en wenselijk was, en dat is begrijpelijk: in het grootste deel van dat jaar gaf het oorlogsverloop weinig aanleiding tot optimisme. Eind '42 evenwel, toen het Britse Achtste Leger de Duitsers en Italianen bij El Alamein verslagen had, de Britten en Amerikanen in Frans-Noord-Afrika waren geland en het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad was ingesloten, kwam de zaak er anders voor te staan. Schout-bij-nacht Termijtlen stelde toen voor, een Stafcommissie te vormen teneinde er zich over te beraden waar men in bevrijd Nederland op militair gebied naar moest toewerken. Met dat voorstel ging de Commissie Oorlogvoering accoord. Termijtlen werd voorzitter van die Stafcommissie, kapitein-luitenant-ter zee Nuboe (die, uit Washington overgeplaatst, een van Gerbrandy's militaire adviseurs was geworden) secretaris; lid werden vijf andere officieren, onder wie van Mooks verbindingsman met de Britse geheime diensten, de Blicck, en de kapitein van het Knil Coppens, die uit Australië naar Londen was ontboden. De commissie kreeg als eerste opdracht, 'te onderzoeken op welke wijze het in de verschillende gebiedsdelen van het koninkrijk en in het buitenland aanwezige personeel der weermacht op de meest doeltreffende wijze aan de *war effort* kan deelnemen . . . Hierbij ware tevens in beschouwing te nemen' (tweede opdracht) 'de voorbereiding van een expeditionaire macht, welke zal moeten deelnemen aan de strijd om en de herbezetting van Nederlands-Indië.' Uiteraard zat aan die tweede opdracht heel veel meer vast dan aan die eerste.

De Stafcommissie diende vervolgens twee nota's in, de eerste eind maart '43.¹ Uit die nota bleek dat de leden het niet eens waren geworden: Coppens had een minderheidsnota geschreven.

De meerderheid was van mening dat Nederlands positie in Nederlands-Indië bedreigd was, als Geallieerde troepen het gebied zouden heroveren: Nederland moest dus, zo mogelijk, zelf voor die herovering zorgdragen; daarvoor werd 'een troepensterkte van minstens vier à vijf

¹ Tekst: *Enq.*, dl. VIII b, p. 68–77. Als datering geeft de Enquêtecommissie ten onrechte 'begin mei 1943' aan.

divisies' nodig geacht benevens een mariniersbrigade. Daarenboven waren evenwel 'in eerste instantie' 'voor de handhaving van het gezag in heroverd Nederlands-Indisch gebied' 'minstens tien bataljons' nodig, uit te breiden tot 'naar schatting dertig'; voor 'de handhaving van het gezag in een bevrijd Nederland' wilde de meerderheid van de commissie streven 'naar een troepensterkte van vier-en-twintig bataljons'. Die meerderheid ging er bovendien van uit dat Nederland eerder bevrijd zou worden dan Nederlands-Indië, en meende dat de regering haar strijdkrachten daar moest inzetten waar dat voor de Geallieerde zaak het meest wenselijk was.

Coppens was het met die laatste twee opvattingen niet eens: hij was er niet zo zeker van dat Nederlands-Indië niet eerder bevrijd zou worden, en wenste in elk geval dat de regering al haar strijdkrachten in Australië zou concentreren. In de expeditionaire macht had hij geen vertrouwen; hij vreesde dat ze te laat op het oorlogstoneel zou verschijnen. Veel zinvoller vond hij dus de vorming van de gezagsbataljons (hij zei later aan de Enquêtecommissie dat hij 'liever twee bataljons in Indië had dan één divisie in Japan') en hij bepleitte verder dat zo spoedig mogelijk *Military Dutch Government Groups* (de latere *Nica*-detachementen) gevormd zouden worden.

Nota en minderheidsnota werden in april '43 enkele malen in de Commissie Oorlogvoering besproken. Natuurlijk gaf van Mook steun aan Coppens' minderheidsnota. Hij 'eist', noteerde van Lidth na de eerste bespreking,

'alle krachten voor Nederlands-Indië op, zeggende dat hij ze daar meer nodig acht dan voor Nederland, waar men na thuiskomst krachten te kust en te keur zal hebben. Hij kondigt thans reeds aan dat dit voor hem een portefeuillekwestie zal worden. Ik ben niet van plan, daaraan toe te geven, en zal dezelfde 'kwestie' stellen.'²

Bij die besprekingen nu in de Commissie Oorlogvoering kwam het verschil in visie tussen van Mook en Furstner duidelijk tot uiting. Van Mook wilde prioriteit geven aan de gezagsbataljons: kon de marine daartoe geen krachten afstaan? Furstner weigerde: zijn mariniers wilde hij vasthouden en geen enkele Nederlandse oorlogsbodem kon opgelegd worden; zou de regering tot dat laatste besluiten, dan zou, stelde hij op

¹ Getuige A. L. A. Coppens, a.v., dl. VIII c, p. 931. ² Van Lidth: 'Dagboek', 9 april 1943.

schrift, 'daarmede de *goodwill*, die wij in drie jaren van gezamenlijke oorlogvoering bij de Britse marine en bij het Britse volk verkregen hebben, met één slag verloren . . . zijn'; hij voelde trouwens niets voor de vorming van gezagsbataljons. 'Ik geloof juist', schreef hij,

'dat men een strijdmacht, hetzij een vloot, hetzij een leger, hetzij een amfibiecorps als de mariniers steeds moet opleiden voor de *oorlog*, dat men het steeds de phase van de grootste opoffering, het *gevecht*, voor ogen moet stellen, wil men een organisatie van werkelijk strijdbare mannen scheppen. In het tegenovergestelde geval krijgt men als het ware een korps politie-agenten, mensen die alleen denken aan een goed gewapende eigen macht tegenover een slecht gewapende tegenstander.

Wij zullen er alles op moeten zetten om onze landbataljons hun gelijkwaardige plaats te doen *veroveren* naast en eventueel te midden van de Amerikaanse en Australische bataljons.

Welke zal de indruk zijn op de inheemse bevolking als bekend wordt, dat de soldaten die het gezag komen handhaven, nooit tegenover een werkelijke vijand gestaan hebben? Als het woord dat zo vaak in de geschiedenis strategisch inzicht verduisterd heeft, nl. het veel misbruikte woord 'prestige-overweging', ook door mij gebruikt mag worden: *prestige* zullen die parade-soldaten als 'gezagshandhavers' zeker niet hebben.

Mijn conclusie . . . is dus: voor de marine, waaronder het korps mariniers onherroepelijk blijft ressorteren: *inzet tot het uiterste*, overal waar voordelen op de vijand zijn te behalen; voor de landmacht: concentratie . . . in operatiegebieden waar de vijand werkelijk wordt ontmoet.¹

In een contra-beschouwing begon van Mook met er op te wijzen dat het Nederlands gezag in Indië geknakt was,

'de grondslag van feitelijke superioriteit van de Nederlander, die, ondanks onze latere koloniale theorie, in de feitelijke verhoudingen nog steeds aanwezig was en invloed had, is vervallen. Daarom zal veel afhangen van de wijze waarop wij terugkomen. Hoe groter het aandeel zal zijn dat wij dan dadelijk in de herovering, de herbezetting en het herstel nemen, hoe gemakkelijker de relaties zullen worden hervat. Dit betekent echter onder de huidige omstandigheden dat wij alle krachten dáárop moeten concentreren en dat ieder verbruik van krachten elders, hoe goed ook bedoeld, onze kansen in dit deel van het koninkrijk, dat zo belangrijk is voor de toekomst van dat rijk, vermindert . . . Wanneer wij niet tot hervatting van het bestuur, dadelijk bij de bevrijding, in staat zouden zijn, zou dit wel moeten leiden tot een Geallieerd (Amerikaans) bestuur, hetgeen de gehele

¹ Furstner: 'Nota n.a.v. de vergadering van de Commissie Oorlogvoering d.d. 9 april 1943', p. 4-5 (RvO, Coll.-van Mook, bundel 1943).

vraag van het herstel van ons gezag in Nederlands-Indië een open vraag zou maken.

Ook dit is, bij de geringe middelen die ons ten dienste staan, een zaak van concentratie van krachten en economie van doelstellingen. Het is betrekkelijk zonderling, dat de bezetting van Nederlands-Indië eigenlijk nog niet tot een fundamentele herziening van onze krachtenverdeling en tot een duidelijke formulering van onze doelstellingen op militair en burgerlijk gebied heeft geleid.

Van Mook betoogde voorts dat het natuurlijk mogelijk was dat er tussen de bevrijding van Nederland en de herovering van Nederlands-Indië 'een zeer lange periode' kwam te liggen, maar, waarschuwde hij: 'men mag daarop *niet* rekenen.' Tegen het 'ideaal van de vorming van verscheidene divisies' had hij geen bezwaar, doch, schreef hij, '(het) verdient de voorkeur om in ieder geval alles te zetten op het verkrijgen van voldoende bezettingstroepen. Het verkrijgen van deze troepen is belangrijker dan het vormen van leger- en marine-eenheden die alleen voor de strijd in groter verband en niet voor het guerrilla- en bezettingswerk geschikt zijn'; vijftienduizend man had hij voor dat laatste nodig: vijftien gezagsbataljons.¹

De Stafcommissie kreeg opdracht, haar voorstellen nader uit te werken. Dat deed zij in een iets bredere samenstelling: generaal van Oyen (uit Jackson overgekomen) werd er aan toegevoegd, alsmede een kolonel, die in die tijd verbonden was aan een bureau van het departement van oorlog, het Bureau Organisatie Generale Staf, dat plannen opstelde voor de organisatie van het naoorlogse Nederlandse leger. In haar tweede nota², die in augustus '43 klaar kwam, handhaafde de commissie de vier-en-twintig gezagsbataljons voor Nederland, alsmede de mariniersbrigade; de 'vier à vijf' divisies voor de expeditionaire macht reduceerde zij tot drie (althans drie, die in eerste instantie uitgezonden moesten worden), en het aantal voor Indië bestemde gezagsbataljons (volgens de eerste nota 'minstens tien', uit te breiden tot 'naar schatting dertig') bepaalde zij nader op de door van Mook gevraagde vijftien. De drie divisies wilde zij samenvatten in een legerkorps (dat legerkorpsplan zullen wij straks behandelen).

Voor de vijftien gezagsbataljons voor Indië was vijftienduizend man nodig. De Stafcommissie adviseerde, daartoe in bezet Nederland dienstplichtigen op te roepen die, ook na uitzending naar Indië, tot de Konink-

¹ Van Mook: 'Nota herstel van bestuur in Nederlands-Indië' (22 april 1943), p. 6-7, 20 (a.v.). ² Tekst: *Eng.*, dl. VIII b, p. 78-87.

lijke Landmacht zouden blijven behoren (zij zouden dus niet aan het Knil worden toegevoegd). Zij wees er op dat die uitzending wijziging vergde van de Grondwet die immers in artikel 192 bepaalde dat dienstplichtigen van de landmacht niet zonder hun toestemming naar Nederlands overzeese gebieden overgebracht konden worden.¹ De opleiding der gezagsbataljons wilde de commissie doen plaatsvinden in Noordoost-Australië, waar zij dan ongeveer twee maanden zouden verblijven. Evenals de mariniersbrigade en het legerkorps zouden de gezagsbataljons uitgerust en bewapend moeten worden door 'de Geallieerden'. 'Het is aan te bevelen', schreef de commissie,

'de aanvraag voor wapens en uitrusting voor alle eenheden tegelijkertijd in te dienen als onderdeel van een volledig plan, zodat het *Committee of the Combined Chiefs of Staff* ziet, dat ook de troepen van eenvoudige samenstelling de oorlogvoering zullen dienen, doordat hun aanwezigheid de Nederlandse grote eenheden volledig beschikbaar maakt voor de strijd tegen Japan.'

Natuurlijk gingen Coppens en van Oyen met de vorming van de vijftien gezagsbataljons accoord, maar zij vonden die eenheden toch niet voldoende om eventueel verzet tegen te gaan. Dat verzet moest in de kiem worden gesmoord; kwam het tot een 'tweede Java-oorlog' of een 'derde Atjeh-expeditie', dan zou zulks, schreven zij, 'o.a. een politiek ingrijpen van andere mogendheden ten gevolge kunnen hebben, met voor herstel onzer positie in Nederlands-Indië fatale gevolgen' – aan de vijftien *gezags*-bataljons moesten derhalve ongeveer evenveel *gevechts*-bataljons toegevoegd worden. Dat laatste hield de meerderheid van de Stafcommissie voor onuitvoerbaar (waar vond men het kader om op korte termijn die gevechtsbataljons op te leiden?) en bovendien voor onwenselijk, want dan zou men aan het legerkorps gaan knabbelen. De leden van die meerderheid, de opvatting van Coppens en van Oyen bestrijdend, erkenden 'volkomen dat het Nederlands prestigeverlies . . . de gezagshandhaving wellicht aanvankelijk moeilijker zal maken', doch meenden, 'dat daarin slechts verbetering kan worden gebracht door . . . Nederlandse

¹ Nadat de regering zich bij een wetsbesluit van 10 mei 1944 (E 36) weer de wettelijke mogelijkheid verschaft had, dienstplichtigen in werkelijke dienst te roepen, ruimde zij bij een wetsbesluit van 22 juni '44 (E 45) met goedvinden van de Buitengewone Raad van Advies en de Staten van Curaçao (de Staten van Suriname hadden niets van zich laten horen) het in artikel 192 vervatte beletsel uit de weg. E 36 en E 45 werden op 4 september '44, daags vóór 'Dolle Dinsdag', afgekondigd.

militaire overwinningen op de Japanners, welke alleen door grote eenheden bevochten kunnen worden.'

De nader uitgewerkte voorstellen van de Stafcommissie werden op 30 augustus '43 door de Commissie Oorlogvoering goedgekeurd; men liet het bij de vijftien gezagsbataljons voor Indië, de vier-en-twintig voor Nederland, het legerkorps van drie divisies en de mariniersbrigade.

★

Wat is nu in de periode eind augustus '43–begin '45 (op wat nadien gebeurde, komen wij terug) van de voorbereidingen tot uitvoering van deze plannen terecht gekomen? In ons deel 9 (*Londen*) beschreven wij dat in hoofdstuk 13 ('Hoe Indië te bevrijden?') in bijzonderheden – hier achten wij een beknopte samenvatting voldoende.

Daarbij willen wij dan allereerst opmerken dat het voorstellen betrof die slechts na de bevrijding van Nederland konden worden uitgevoerd. Het gevolg hiervan was dat de *Combined Chiefs of Staff*, volledig in beslag genomen door de talloze urgente problemen welke uit de oorlogvoering tegen Duitsland en Japan voortvloeiden (Italië had begin september '43 gecapituleerd), geen behoefte hadden, aan die voorstellen bijzondere aandacht te besteden. De Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff*, hadden voor de strijd ter zee tegen Japan de Britse *Navy* al niet nodig – aan Nederlandse troepeneenheden, die eerst nog gevormd, geoefend en uitgerust moesten worden voordat zij in Japan aan land zouden worden gezet, hadden zij geen enkele behoefte en wat de eenheden betrof die eventueel in Indië ingezet zouden worden, was er de onzekerheid of Indië in de fase waarin dat zou geschieden, nog goeddeels tot MacArthurs gezagsgebied zou behoren dan wel overgedragen zou zijn aan Mountbatten.

De gevolgen van dit alles waren dat ten aanzien van de vijftien in Indië in te zetten gezagsbataljons begin '45 slechts vaststond dat de Britten voor hun uitrusting zouden zorgen en dat de Australische regering zich in beginsel bereid had verklaard, hen in Australische militaire kampen te oefenen. *Niet* geregeld was toen het punt of Eisenhowers hoofdkwartier ermee accoord zou gaan dat zoveel mannen die ook in Europa als militairen gebruikt konden worden, uit Nederland zouden verdwijnen en evenmin was het punt van hun transport naar Australië geregeld – bij dat laatste herinneren wij er aan dat de Nederlandse regering pas zes maanden na het einde van de vijandelijkheden met Duitsland en Japan vrijelijk over haar eigen troepenschepen zou beschikken.

Ook voor de vorming van een legerkorps werd Nederland naar Groot-Brittannië verwezen. Inderdaad, in april '44 vernam prins Bernhard, die door de Commissie Oorlogvoering was ingeschakeld (de prins nam herhaaldelijk aan de discussies van de Commissie deel), van het Britse *War Office* dat dat bereid was zorg te dragen voor de eerste opleiding en de bewapening der betrokken militairen; zij zouden in Australië of in Brits-Oost-Afrika verder opgeleid kunnen worden en daaraan voegen wij nog toe dat het Britse *Air Ministry* in december '44 deed weten dat in eerste instantie achthonderd man grondpersoneel en per maand vier-en-vijftig man vliegpersoneel in opleiding konden worden genomen – pogingen evenwel van Nederland om het aantal in het Oosten aanwezige gevechts-*squadrons* (drie: twee van de Militaire Luchtvaart van het Knil, één van de Marineluchtvaartdienst) uit te breiden hadden gefaald.

★

Tegen de tot dusver geschetste plannen had van Mook geen overwegende bezwaren, zij het dat hij vond dat de gezagsbataljons een duidelijke prioriteit moesten krijgen – van alle uit te sturen eenheden moesten, meende hij, tien van die vijftien bataljons het eerst naar Australië worden overgebracht om er geoefend te worden. 'Is er tijd en gelegenheid voor meer', noteerde hij in maart '44 (hij was toen in Australië), 'dan is dat prachtig maar wij mogen niet het gevaar lopen, bezettingstroepen te missen wanneer wij ze nodig hebben' (in tegenstelling tot de drie divisies waren de gezagsbataljons niet als echte gevechtstroepen gedacht!). 'Wij kunnen Japan en Amerika niet vragen, (de) oorlog uit te stellen tot wij klaar zijn.'²

Er was bij dit alles geen wezenlijke tegenstelling tussen de inzichten van van Mook en die van de minister van oorlog, van Lidth. Die

¹ Een van de kolonels van het Knil, Buurman van Vreeden, zag dat als een groot bezwaar. Hij schreef in juni '45 op Ceylon, waar hij aan Mountbattens staf was toegevoegd, een nota voor o.m. Helfrich en van Oyen waarin hij als zijn opinie weergaf dat gezagstroepen ongeschikt waren voor de inzet in Indië; hij nam aan dat Amerikanen en Britten daar slechts beperkte gebieden zouden bezetten en achtte de gezagstroepen veel te slecht bewapend om de strijd met buiten die gebieden aanwezige Japanners aan te gaan. Daarbij wees hij er op dat er volgens recente *intelligence*-gegevens ruim driehonderdduizend Japanse militairen in de archipel waren, van wie zeven-ene-dertigduizend op Java en zes-en-zeventigduizend op Sumatra. Gegevens als deze waren verworven door het 'breken' van de Japanse codes. ² Notitie, z.d. (maart 1944), van van Mook (ARA, MK, M 182, M 20).

tegenstelling was er echter wèl tussen van Mooks inzichten en die van Furstner, de minister van marine, tevens Bevelhebber der Zeestrijdkrachten en (krachtens het wetsbesluit C 39) Algemeen Bevelhebber.

De verhouding tussen hen beiden was van meet af aan slecht. Na een jaar van moeilijkheden schreef van Mook in juni '43 aan van der Plas:

'Het regelend besluit in *Staatsblad* C 39 heeft de Indische regering haar eenheid doen verliezen door zowel de koopvaardij als de weermacht daaraan geheel te onttrekken en tevens een welhaast onoplosbare puzzle in de bevelvoering van de weermacht te scheppen . . . Hoewel ik Helfrich bijzonder graag mag . . . , zo is hij toch door-en-door marineman en als zodanig, naar het mij voorkomt, bijzonder ingenomen met de hem toegekende bevelspositie over het Indische leger . . . Daarbij komt nu voorts dat het dringend noodzakelijk wordt, alle uit Indië afkomstige of voor het Oost-Aziatische oorlogstoneel bestemde delen van de landmacht onder één bevel te brengen. Gebeurt dit niet, dan modderen wij overal met fragmentarische groepjes; dan is kolonel Meyer legeraanvoerder in Suriname en kolonel Giebel in Jackson en de een of andere eerste luitenant in Curaçao, terwijl van Oyen zijn vernuft kan botslijpen op anderhalve compagnie en een paar vliegmachines in Australië.¹

Daar kwam bij dat Furstner datgene wat hij bij de Britse *Admiralty* of elders aan inlichtingen inwon, nimmer aan van Mook doorgaf. Aan Logemann, de nieuwe minister van overzeese gebiedsdelen, schreef van Mook eind juli '45, op de gehele periode sinds april '42 terugziend:

'Er bestond bij de luitenant-admiraal Furstner bepaald bezwaar tegen iedere kennisneming door de minister van koloniën van zaken en plannen, op het gebied van de feitelijke oorlogvoering gelegen, terwijl toch genoemde minister zonder een algemene kennis daarvan moeilijk de juiste voorbereidingen kon treffen voor het herstel van bestuur in Nederlands-Indië. Bedoelde vlagofficier werd daarbij, naar ik meen, gedreven door een haast ziekelijke afkeer van bemoeienis van de luitenant-gouverneur-generaal en de minister van koloniën met marinezaken en een op niets gebaseerde vrees dat de minister van koloniën zich zou mengen in zuiver maritieme of militaire aangelegenheden. Het woord 'operationeel' werd een soort van taboe voor laatstgenoemde minister, terwijl in feite noch de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, noch de Bevelhebber Strijdkrachten Oosten, noch de Onderbevelhebber Strijdkrachten Oosten enig operationeel bevel voerde, daar al onze opererende strijdkrachten bij Geallieerde commando's waren ingedeeld.²

¹ Brief, 18 juni 1943, van van Mook aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 8). ² Brief, 31 juli 1945, van van Mook aan Logemann (a.v., Coll.-van Mook, 20).

Er vloeiden uit deze verhoudingen drie gevolgen voort die van Mook in hoge mate dwarszaten: dat hij niet gekend werd in de consequenties van Furstners plannen voor de opbouw van een nieuwe, grote Koninklijke Marine, dat alle beslissingen ten aanzien van de plaatsing van de overgebleven marine-eenheden buiten hem om genomen werden, en dat hij de grootste moeite had, van de marine de krachten los te krijgen die hij voor de vorming van de *Nita*-detachementen nodig had.

Wij zullen die drie punten stuk voor stuk behandelen.

★

In '38-'39 had Furstner een vlootplan opgesteld dat voorzag in de aanbouw van drie slagkruisers (elk groot ca. 27 000 ton), voorzien van de nodige entourage aan kruisers, torpedobootjagers en onderzeeboten – met die aanbouw was nog niet begonnen (het plan was door het Nederlandse parlement nog niet in behandeling genomen), toen Duitsland op 10 mei '40 Nederland overviel. Zouden die slagkruisers met hun entourage tijdig gereedgekomen zijn (maar dan had men in '33 of '34 tot de aanbouw moeten besluiten), dan zou men, Furstner twijfelde er niet aan, Indië heel wat effectiever hebben kunnen verdedigen dan nu het geval was geweest. Alle in de Indische wateren aanwezige torpedobootjagers en alle kruisers waren (met uitzondering slechts van de 'Tromp') verloren gegaan; in haar radiotoespraak na de Slag in de Javazee had de koningin evenwel gezegd: 'Ik ben overtuigd, dat ik uitspreek, wat in de harten van alle oprechte vaderlanders leeft, als ik thans reeds zeg: onze vloot zal herrijzen, sterker dan voorheen.'

Die richtlijn hield Furstner in gedachten.

In mei '43 nu werd er door de Amerikaanse marinestaf bij schout-bij-nacht Stöve, een van de twee Nederlandse regeringsvertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff*, op aangedrongen dat de Nederlandse regering opgave zou doen van wat zij aan goederen dacht nodig te hebben, indien in het kader van de oorlogvoering tegen Japan de haven van Soerabaja opnieuw ingericht moest worden. '*Undertake some serious planning*', kreeg Stöve te horen, en er werd bij gezegd: 'Begrijp wel: als *gij* het niet doet, doen *wij* het en dat zou van invloed zijn op uw positie in de toekomst.'¹ Stöve gaf de Amerikaanse wens aan Furstner door en

¹ Getuige G. W. Stöve, *Enq.*, dl. VIII c, p. 584.

deze, menend dat hier een unieke kans lag om voor Nederland de faciliteiten te krijgen welke bij een middelgrote mogendheid pasten, instrueerde Stöve telegrafisch in augustus, zich er moeite voor te geven dat de haven van Soerabaja zou worden ingericht als basis voor het grootste deel van een nieuwe, naoorlogse Nederlandse vloot: basis voor drie grote eenheden (slagschepen of slagkruisers), drie grote vlieggampschepen, vijf kruisers, vier-en-twintig torpedobootjagers, dertig onderzeeboten, twaalf fregatten.

Kennelijk zou dit een deel zijn van een vloot die, indien al die eenheden ooit gebouwd of aangeschaft zouden worden (bij de financiële consequenties stond Furstner niet stil), pas jaren na de oorlog gereed zou komen. Het leek Stöve verstandig om Furstners telegram in een late laten verdwijnen ('voor *postwar*', zei hij aan de Enquêtecommissie, 'had men . . . bij de Geallieerde leiding van de oorlogvoering geen belangstelling') – hij adviseerde Furstner, de *Combined Chiefs of Staff* met een veel bescheidener plan te benaderen, gericht op Nederlands deelneming aan de strijd ter zee tegen Japan. De bescheidener Nederlandse vloot zou dus in hoofdzaak moeten bestaan uit eenheden die door de Amerikanen of de Engelsen (of door beiden) uit de nieuwbouw of uit de varende vloten ter beschikking gesteld zouden worden.

Die bescheidener vloot dan (een brigade van het korps mariniers zou er aan toegevoegd worden) moest, aldus Furstner, als kern twee zware en twee lichte kruisers alsmede twee lichte vlieggampschepen hebben (met de nodige nieuwe vliegtuigen) en als entourage o.m. zes torpedobootjagers, acht nieuwe onderzeeboten, acht mijnenvegers en een anti-lucht-kruiser; van die negen-en-twintig eenheden waren vier beschikbaar: één lichte kruiser (de 'Tromp'), de anti-lucht-kruiser (de 'Jacob van Heemskerck') en twee jagers (de 'Van Galen' en de 'Tjerk Hiddes') – vijf-en-twintig eenheden moesten er aan toegevoegd worden. Dat vergde een extra-bemanning van bijna vierduizend man, maar van hen zou men, dacht Furstner, ongeveer de helft als geoefende krachten in bevrijd Nederland aantreffen. Dan waren óók nog nodig: vijf grote transportschepen en honderddertig landingsvaartuigen.

Dit plan werd door de Commissie Oorlogvoering goedgekeurd en vervolgens begin maart '44 door Dijkhoorn en Stöve bij de *Combined Chiefs of Staff* ingediend. Stöve kon vervolgens in aanwezigheid van Dijkhoorn het plan op 7 april '44 in een vergadering van de *Combined Chiefs* toelichten – drie dagen later wezen zij het af:

¹ A.v., p. 585.

DE TERUGKEER VOORBEREID

'The Combined Chiefs of Staff are of the opinion that any detailed decision as to the transfer of ships and aircraft to the Netherlands Government must depend upon the situation at the time of the liberation of Holland and cannot be made this far in advance.

The Combined Chiefs of Staff propose that . . . the Netherlands government should deal directly with the British Chiefs of Staff on all matters pertaining to recruitment and training for future Netherlands naval units'¹ –

niet alleen de Amerikanen maar ook de Engelsen hadden dus niet willen toezeggen om ook maar één van de vijf-en-twintig eenheden welke Furstner had laten aanvragen, ter beschikking te stellen, en nadien ging de Britse *Admiralty* niet verder dan Furstner te beloven dat aan Nederland te gelegener tijd één vliegkampschip overgedragen zou worden.

De Commissie Oorlogvoering had Furstners ambitieuze plan goedgekeurd in afwezigheid van van Mook die toen op wereldreis was – hij werd pas ingelicht na zijn terugkeer in Londen, eind mei '44. Een grote uitbreiding van de haven van Soerabaja? Maar dat was een Indische aangelegenheid! Alles wat daarmee te maken had (er vloeide o.m. uit voort dat Furstner het uit Indië geëvacueerde personeel van het Marine-etablisement, dat zich goeddeels in Zuid-Afrika bevond, zorgvuldig vasthield), werd, aldus van Mook in zijn brief aan Logemann, 'in een operationele geheimzinnigheid . . . aan de waarneming van hem die tenslotte voor Indië en de Indische financiën de verantwoording droeg, onttrokken.'²

★

Wij vermeldden zojuist dat Furstner aan de bescheidener vloot waarvoor hij in maart '44 de hulp van de *Combined Chiefs of Staff* aanvroeg, een mariniersbrigade wilde toevoegen. Toen de *Combined Chiefs of Staff* die hulp weigerden, zag het er, merkwaardig genoeg, naar uit dat, was Nederland eenmaal bevrijd, die mariniersbrigade met spoed gevormd zou worden, althans wanneer de oorlog met Japan dan nog voortduurde.

Na de Meidagen van '40 (het Korps Mariniers telde toen ca. elfhonderd

¹ Brief, 10 april 1944, van de *Combined Chiefs of Staff* aan de *Netherlands delegation* bij de CCS, a.v., dl. VIII a, p. 383. ² Brief, 31 juli 1945, van van Mook aan Logemann.

man) bevonden zich in totaal buiten Nederland ruim driehonderd mariniers; de meesten hunner waren op Curaçao gestationeerd. Begin '43 nu kwam Furstner tot de conclusie dat te zijner tijd aan de oorlog tegen Japan deelgenomen moest worden door een Nederlandse mariniersbrigade, en enkele maanden later kwam de eerste luitenant der mariniers E. J. baron Lewe van Aduard op het denkbeeld, ter voorbereiding van de vorming van die brigade alle beschikbare mariniers te concentreren in de Verenigde Staten en hen daar in oefenkampen van het *United States Marine Corps* een volledige opleiding te laten volgen in de moderne oorlogvoering; zij zouden dan het kernkader kunnen vormen van een landingsbrigade van ca. vijfduizend man, waarbij men vrijwilligers of dienstplichtigen zou kunnen indelen. Voor de uitvoering van dat plan was om te beginnen de medewerking nodig van de commandant van het *Marine Corps*, generaal Thomas Holcomb. Een gelukkig toeval wilde dat deze in de eerste jaren van de twintigste eeuw als jong luitenant commandant geweest was van een Amerikaanse mariniersafdeling in Peking, die daar na ernstige ongeregeldeheden gelegerd was teneinde er de Amerikaanse legatie te beschermen; ook andere mogendheden hadden ter bescherming van hun eigendommen kleine militaire eenheden (infanteristen) in Peking geplaatst, Nederland evenwel een groep mariniers. 'Soldaten en mariniers', vertelde Stöve aan de Enquêtecommissie,

'gaat blijkbaar nooit zo helemaal goed. Zoals generaal Holcomb dat vertelde, was het iedere avond vechten en dan stonden zijn mariniers alleen. Op een dag was er bericht gekomen dat er andere mariniers kwamen, Nederlanders. Ze hadden die Nederlanders met gejuich ingehaald'¹ –

van dat ogenblik af konden de mariniers de soldaten aan.

Vanuit de herinnering aan wat in Peking was gebeurd, was generaal Holcomb onmiddellijk bereid, de mariniers-kernkadergroep en vervolgens de gehele mariniersbrigade in zijn kampen te laten opleiden. Eind augustus '43 dienden Dijkhoorn en Stöve een daartoe strekkend verzoek bij de *Combined Chiefs of Staff* in, deze verwezen het naar de (Amerikaanse) *Joint Chiefs of Staff* en laatstgenoemd college had geen bezwaar tegen inwilliging (binnenskamers had generaal Holcomb zich veel moeite gegeven om die beslissing uit te lokken); wel te verstaan: ingewilligd werd het verzoek met betrekking tot de kernkadergroep, maar wat de gehele brigade betrof, hadden de *Combined Chiefs* al op schrift gesteld:

¹ Getuige G. W. Stöve, *Eng.*, dl. VIII c, p. 552–53.

*'They will be pleased to review these plans upon their completion and give them such support as is justified in the prosecution of the war.'*¹

Toen die beslissing eenmaal bekend was, werden de eerder genoemde ruim driehonderd Nederlandse mariniers naar de Verenigde Staten overgebracht. Hun opleiding (waartoe alle Amerikaanse reglementen in het Nederlands vertaald moesten worden) begon in oktober '43, nl. in het *Camp Lejeune* in North Carolina, niet alleen van mariniers trouwens, want aan hen werden enkele officieren en onderofficieren van de marine toegevoegd, zelfs enkele militairen van het Knil die zich in Suriname en op de Antillen bevonden.

Zo werd dus van de herfst van '43 tot die van '44 in de Verenigde Staten een kernkadergroep gevormd voor de mariniersbrigade – op de vorming van de brigade als geheel komen wij terug wanneer wij straks de recrutering in Nederland gaan beschrijven die eind '44 in het bevrijde Zuiden en midden '45 in de rest van het land begon.

*

Nu het tweede punt dat van Mook dwarszat: dat alle beslissingen ten aanzien van de dispositie van de Nederlandse marine-eenheden buiten hem om genomen werden.

Beslissingen waren dat, wel te verstaan, niet van Furstner maar van de *Combined Chiefs of Staff* die ten deze vaak de wensen van de Britse *Admiralty* inwilligden, en met die *Admiralty*, die grote waardering had voor wat de Nederlandse marine presteerde, werkte Furstner ten nauwste samen.

Wij herinneren er aan dat, afgezien van de onderzeeboten, Helfrich in '42 op Ceylon de beschikking kreeg over de lichte kruiser 'Jacob van Heemskerck', de torpedobootjager 'Isaac Sweers' en de kanonneerboot 'Soemba' – van die drie schepen werden de eerste twee in '42 en werd de derde in '43 naar het Europese strijdtoneel verplaatst. Anderzijds werden de jagers 'Van Galen' en 'Tjerk Hiddes' naar het Oosten gestuurd waar zij samen met de herstelde 'Tromp' van Australië uit escortewerk verrichtten. Eind '43 werden zij evenwel, zoals eerder vermeld, naar

¹ Brief, 11 sept. 1943, van de *Combined Chiefs of Staff* aan G. W. Stöve en A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., dl. VIII a, p. 338.

Ceylon gezonden, zelfs zonder overleg met MacArthur, en het gevolg daarvan was dat deze in april '44 bij de actie tegen Hollandia niet de beschikking had over Nederlandse marine-eenheden die hij *toen* (hij had dat in '43 geweigerd) graag aan de Amerikaanse *Seventh Fleet* had toegevoegd. Er werd in Hollandia een Nederlandse vlag buitgemaakt – die gingen schout-bij-nacht Koenraad, generaal van Oyen, van der Plas en Blom hem aanbieden. MacArthur bleek zeer verbolgen. '*And where are your gunboats?*' vroeg hij aan Koenraad (doelend op de 'Soemba' en de 'Flores' die in juli '43 uitstekend werk hadden verricht bij de Geallieerde landingen op Sicilië). Hij beklagde zich er over dat de 'Tromp' en de 'Van Galen' van Ceylon uit hadden deelgenomen aan de acties van de Britse *Eastern Fleet* – '*Tell your Government*', zei hij, '*that I need those ships here.*' Tegen van der Plas zei hij midden juli, aldus deze: 'Op het ogenblik dat actie naar Nederlands gebied voor de deur stond en de lokale kennis en het schitterend zeemanschap der Nederlandse marine van onschatbare waarde zouden zijn geweest, waren de Nederlandse oorlogsschepen teruggeroepen.'² Onder verwijzing naar het feit dat de Japanners in het oosten van de Grote Oost zwak waren en op vele eilanden slechts geringe garnizoenen bezaten, beloofde hij dat hij, aldus van der Plas aan de Enquêtecommissie,

'wanneer onze schepen terug zouden komen, . . . daar een apart smaldeel van zou vormen onder Nederlands commando. Zij zouden natuurlijk ook ingezet worden bij grote acties maar hoofdzaak was dat deze schepen gebieden zouden kunnen bevrijden, dat wij dat zelf zouden kunnen doen, onder Nederlandse en niet onder Amerikaanse vlag, en dat wij vandaar personeel zouden kunnen afhalen en africhten voor troepen. Hij zou die volledig bewapenen en uitrusten. Hij noemde een cijfer van vijftig- à zestigduizend man. 'Maar', zei hij er toen reeds bij, 'u hebt meer aan vijfduizend nu dan aan vijftigduizend over een jaar.'³

Begin september '44 bracht van der Plas dit aanbod (waarbij MacArthur geen overleg had gepleegd met de commandant van de *Seventh Fleet*, Admiral Thomas C. Kinkaid) in Londen aan Furstner over. Deze ging er niet voetstoots op in – hij had alleen de 'Tromp' in het Oosten gelaten (het schip moest in Australië gerepareerd worden) maar de 'Van Galen' en 'Tjerk Hiddes' naar Europa terug mogen halen. Waarom? Omdat,

¹ Aangehaald in A. N. de Vos van Steenwijk: 'Schets van het marinebeleid in de Tweede Wereldoorlog', p. 225. ² Van der Plas: 'Uitlatingen van generaal MacArthur' (17 juli 1944), p. 1. ³ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1368.

aldus Furstner, de *Admiralty* Nederland twee zware kruisers en een vliegkampschip had beloofd (de overdracht van die kruisers is niet doorgegaan – het is, maar pas na de oorlog, bij het ene vliegkampschip gebleven); die schepen moesten in een bevrijd Nederland bemand worden – hij had daar, gelijk vermeld, voor deze en voor andere nieuwe schepen vierduizend man nodig: tweeduizend marinemannen die de Duitse bezetting hadden doorstaan en tweeduizend die eerst opgeleid moesten worden, welnu: voor die opleiding moest een deel van de bemanningen zorgen die in de oorlog gevaren hadden.

Daarbij moet ook nog bedacht worden dat Furstner in de herfst van '44 niet de enige was die veronderstelde dat de oorlog tegen Japan nog wel twee jaar zou duren, en dat zich bovendien bij de varende bemanningen een zekere oorlogsmoeheid had afgetekend. Het leek althans Furstner nauwelijks mogelijk, van hen die vier-en-een-half jaar lang hun gezins- en familieleden niet hadden gezien, te vergen dat zij in het Verre Oosten zouden blijven of er weer heen zouden varen zonder dat zij een periode van kort verlof in bevrijd Nederland zouden hebben gehad. Lang niet iedereen aan boord van de schepen brandde van verlangen, de Japanners uit Indië te verdrijven. Toen de commandant van de kanonneerboot 'Flores' begin '44 in de Middellandse Zee vernam dat zijn schip misschien naar Ceylon gestuurd zou worden, 'heb ik', vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'wel met de mensen gepraat. Ik sprak bijvoorbeeld met een milicien' (een bij de marine ingedeelde dienstplichtige),

'een slagersjongen, die zei: 'Of wij Indië hebben of niet, ik ben slagersknecht in Amsterdam en dat vlees bezorg ik toch wel in Amsterdam!' De stemming bij mij aan boord was zo, dat de mensen met plezier wilden vechten, maar voor Holland, en Indië ging hun niets aan.'¹

Helfrich kon zich 'die bestaande drang van het personeel, Holland eindelijk terug te zien, al was het maar even', heel wel indenken – hij 'zou ook niet geweten hebben, hoe het gelopen was als wij ons er niets van hadden aangetrokken.'² Dienstweigering wellicht? Zij heeft zich aan boord van de 'Tromp' en van de onderzeeboten die wèl in het Oosten bleven, niet voorgedaan.

Hoe dit alles zij, van der Plas kreeg van Furstner te horen dat hij, als MacArthur zijn aanbod schriftelijk herhaalde, bereid was, in november '44, alle bezwaren ten spijt, toch enkele eenheden Oostwaarts te zenden.

¹ Getuige J. S. Bax, a.v., p. 1207. ² Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 173.

'Het leek mooi', vertelde van der Plas aan de Enquêtemissie, 'maar het maakte mij een beetje angstig toen . . . Termijtelen zeide: 'Ja, admiraal, dat zegt u nu wel, maar zullen de Engelsen dat goedvinden?''¹

Jegens van der Plas herhaalde MacArthur op 8 oktober '44 zijn toezegging. Van der Plas bevestigde haar schriftelijk daags daarna en legde vervolgens dat herhaalde aanbod telegrafisch aan Londen voor. 'Verzoeken seinen', zo eindigde zijn telegram, 'welke schepen eventueel beschikbaar komen en ongeveer op welk tijdstip teneinde afhandeling door Marinecommandant Australië mogelijk maken.'²

Furstner antwoordde niet, ook niet toen van Mook, inmiddels in Australië aangekomen, erop aandrong. In januari '45 was van Mook weer in Londen. Hem stuurde van der Plas in februari '45 namens de Raad van departementshoofden een nieuw telegram waarin o.m. stond:

'Wanneer onze vloot beschikbaar, kan Ned. gezag in deel archipel door bevolking onder Ned. leiding hersteld en wordt Ned. positie bij bevrijding hoofdeiland [Java] sterker zowel internationaal als tegenover nationalist. Te vreezen gezagstroepen te laat gereed voor hoofdactie ofschoon dringend nodig voor verdere opruiming vijand. Bovendien zouden eigen vlooteenheden mogelijk vóór hoofdactie gebiedsdelen Grote Oost, welke nu nog geheel pro-Nederlands, zelf bevrijden. Wanneer Ned. vlooteenheden wegblijven wordt integraal herstel Indië onder Ned. leiding naar onze eenstemmige overtuiging in gevaar gebracht op u bekende gronden'

(van der Plas dacht daarbij vooral aan het annexionisme der Australiërs),

'waarbij komend dat organisatie *relief* en rehabilitatie Java'

(MacArthur wenste dat daar grote voorraden heen werden gezonden)

'bijna geheel door Indonesische bestuursorganen en intellectuele Indonesiërs zal moeten geschieden bij ontbreken voldoende Nederlanders . . . Wij vragen ons af of niet nogmaals dringend politiek beroep op verantwoordelijke Britse staatslieden noodzakelijk die vermoedelijk ook ongaarne zien dat straks nationalist met Amerikanen bevrijding vrijwel zonder Nederlanders tot stand brengen . . . Aantekenen dat onze eenheden verre sterker dan wat Jap in Grote Oost kan inzetten.'³

Van Mook legde deze noodkreet aan Furstner voor – Schmutzer was

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1368. ² Aangehaald in a.v., p. 1369.

³ Aangehaald in a.v., p. 1370-71.

het, van Mooks opvolger als minister, die de Raad van departementshoofden begin april deed weten hoe de zaak er voorstond. Uit zijn telegram bleek dat Furstner, hoewel begin september '44 door van der Plas benaderd, pas eind december (bijna vier maanden later dus) aan de *Admiralty* en de *Combined Chiefs of Staff* de vraag had voorgelegd of Nederlandse oorlogsschepen naar het Oosten konden worden verplaatst; de *Combined Chiefs of Staff* hadden *Admiral* Kinkaid geraadpleegd en deze had geantwoord dat hij geen behoefte had aan Nederlandse schepen – tegen hun toevoeging aan de Britse *East Indies Fleet* (heel iets anders dus dan de vorming van een apart Nederlands smaldeel om in de Grote Oost te ageren) hadden de *Combined Chiefs* geen bezwaar. 'Ter versterking van de vloot', aldus Schmutzer,

'wordt nieuw personeel zo snel mogelijk in opleiding genomen. Hiervoor werd al het beschikbare kader aan de schepen onttrokken waardoor de meeste thans opgelegd of in onderhoud zijn. De schepen zullen wederom in dienst komen en naar Indië worden uitgezonden naarmate nieuw personeel beschikbaar komt. Helfrich is hierover ingelicht. De opleiding zal ten dele worden gestaakt en de rest van de vloot volbemand kunnen worden uitgezonden, indien er redelijke zekerheid mocht komen dat de Geallieerde plannen een snellere afloop van de operaties in Nederlands-Indië voorzien dan waarop in opleidingsschema van de marine wordt gerekend . . . Regering tracht thans meer licht aangaande Geallieerde operatieplannen te verkrijgen'¹ –

nu, uit die plannen werd Java twee weken later geschrapt en het slot van het lied was dat van de Nederlandse bovenwatereenheden slechts één, de 'Tromp', aan de actie tegen Balikpapan deelnam en dat deze ten tijde van de capitulatie van Japan de enige in het Oosten aanwezige Nederlandse bovenwatereenheid was.²

★

¹ A.v., p. 1371. ² De Enquêtecommissie heeft gemeend, 'dat de voorstellen van de Nederlands-Indische regering om een Nederlandse eenheid' (bedoeld wordt: een Nederlands smaldeel) 'te formeren voor de strijd in de archipel, . . . niet de nodige aandacht hebben gekregen. De commissie wil niet treden in de beoordeling van de vraag of het mogelijk zou zijn geweest, toen een Nederlandse eenheid, zoals generaal MacArthur wenste, direct naar het Verre Oosten te sturen. De wijze echter, waarop deze zeer ernstige zaak door de toenmalige ministers van marine, de heren Furstner en de Booy, is getraineed, keurt de commissie af.' (a.v., dl. VIII a, p. 160) Deze kritiek dunkt ons, wat Furstner betreft, juist maar niet wat de Booy aangaat: deze werd pas op 23 februari '45 minister van marine.

Nu dan het derde en laatste punt waarop van Mook met Furstner overhoop kwam te liggen: de aanvulling van de *Nica*-detachementen met krachten uit de marine.

In oktober '43, toen met de Bestuurschool in Melbourne een goed begin was gemaakt, wijdde de Commissie Oorlogvoering een lange bespreking aan van Mooks wens, personen af te staan die in Australië voor de *Nica* in opleiding genomen konden worden, 'een zeer moeilijk probleem', noteerde van Kleffens, 'omdat er niet genoeg personeel is en geen der betrokkenen' (er was er eigenlijk maar één: admiraal Furstner) 'veel neiging heeft om iets af te staan.'¹ Begin november ging Furstner door de knieën, met dien verstande dat hij alleen aan admiraal Helfrich extra-krachten ter beschikking wilde stellen om te gelegener tijd de kern van een Nederlands bestuur te vormen op Noord-Sumatra. Veel had van Mook daar niet aan (dat Furstner poogde, de *Civil Affairs* aan Helfrich toe te schuiven, werd natuurlijk door hem doorzien), maar hij achtte de concessie van belang omdat er tenminste een bres ontstond in de muur van afweer van de marine. 'Ik heb', schreef van Kleffens, 'van Mook met kracht geholpen, wat Furstner geenszins beviel.'² Begin december schoot van Mook iets verder op: ondanks fel verzet van Furstner besloot de Commissie Oorlogvoering dat van Mook het recht zou hebben, reserve- en dienstplichtig marinepersoneel (niet dus het beroepspersoneel) uit de marine aan te vragen voor het volgen van de *Nica*-opleiding in Australië. Dat werd aan Helfrich bericht; deze constateerde dat ongeveer de helft van de in zijn bevelsgebied dienende marine-officieren buiten het beroepskader viel, en, zo schreef hij in zijn memoires,

'aangezien ... juist deze intellectuelen het meest geschikt zouden zijn voor genoemde opleiding, vreesde ik een exodus, welke mij zou nopen, bestaande diensten in te krimpen en misschien zelfs schepen en vliegtuigen buiten dienst te stellen. Mijn staf en mijn bureau-personeel begonnen met hun berekeningen, en hun haren rezen te berge!'³

Helfrich seinde aan Furstner dat vaststond dat indien van Mook iedere kracht kreeg waarop hij aanspraak zou maken, enkele marineschepen en een aantal vliegtuigen van het *321st (Dutch) Squadron* buiten dienst gesteld moesten worden. Furstner liep met Helfrichs telegram naar de *Admiralty*, waar men zich natuurlijk op het standpunt stelde dat de krijgsverrichtingen geen schade mochten lijden. Bij Gerbrandy rees toen de vraag of die

¹ Van Kleffens: 'Dagboek', 22 okt. 1943. ² A.v., 5 nov. 1943. ³ Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 144.

paar Nederlandse eenheden echt nodig waren voor de Geallieerde operaties. Hij legde die vraag in februari '44 aan Churchill voor. Churchill was het met Gerbrandy eens dat het wenselijk was, bij een herovering van Indië de beschikking te hebben over Nederlandse bestuursambtenaren – anderzijds wilde hij zijn eigen *Admiralty* niet afvallen. Hij gaf, noteerde van Kleffens, 'een Salomons-oordeel: hij zou ons een half jaar van tevoren waarschuwen' (waarschuwen dus, indien tot grote operaties in Indië besloten was); 'tot zolang zullen die mensen bij de Marine blijven, en vanaf dat ogenblik zullen zij daaruit worden gehaald en voor het B[innenlands] B[estuur] worden opgeleid.'¹ Prompt seinde Furstner aan Helfrich dat, welke hulp de marine ook aan van Mook gaf, geen schip en geen vliegtuig buiten dienst gesteld mocht worden.

In juni '44 was van Mook weer in Londen. Op de 16de, tien dagen na de grote Geallieerde landingen in Normandië, wees hij er zijn medeleden van de Commissie Oorlogvoering op dat hij geruime tijd tevoren aan de marine een lijst met de namen van honderdvijf-en-zeventig krachten had voorgelegd (honderdvier-en-veertig van de varende schepen, een-en-dertig uit de staf en uit de Marineluchtvaartdienst) die hij dringend nodig had voor zijn *Nica*-detachementen – hij had er nog geen een gekregen. Notabene: hij had met MacArthur en Mountbatten de overeenkomsten vastgesteld waarmee de regeringen van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië zich bereid zouden verklaren, de *Nica* in functie te laten treden, en voor die *Nica* ontbraken de functionarissen! 'De vraag is nu', zei van Mook, 'kunnen we dit schijntje van krachten leveren of niet. Als we dit niet kunnen, dan moeten we de *agreements* niet sluiten, maar dan hebben we een goede kans, Indië te verliezen.' Furstner bleef 'neen' zeggen: hij had 'bezwaar, zich te binden aan de beschikbaarstelling van honderdvijf-en-zeventig man, zolang hij de aflossing daarvan niet beschikbaar heeft.' Hij kreeg van niemand steun ('wat het zwaarste is, moet het zwaarste wegen', zei Gerbrandy²) en de afloop was, dat Helfrich geleidelijk althans aan een deel van van Mooks wensen tegemoet kwam; de marine stond evenwel niet honderdvijf-en-zeventig man af doch slechts honderdtwintig. 'Van ons', verklaarde Furstner in '49 aan de Enquêtecommissie, 'werden honderdvier-en-veertig man van de schepen opgeëist, die we niet wilden geven (altijd nog zeer terecht, vind ik). Wij wilden niet voortijdig demobiliseren en meenden dat in de Archipel eerst militair ons gezag gevestigd moest worden.'³

¹ Van Kleffens: 'Dagboek', 11 febr. 1944. ² Commissie Oorlogvoering: Notulen, 16 juni 1944. ³ Getuige Furstner: *Eng.*, dl. VIII c, p. 521.

Geen wonder dat van Mook, die via Amerika naar Australië gevlogen was, daar in de tweede helft van oktober '44 in grote bezorgdheid aankwam! Op de laatste dag van die maand maakte hij er de leden van de Raad van departementshoofden deelgenoot van. Amerikanen, Britten en Australiërs letten, zei hij, in de eerste plaats op hun eigen belangen. 'Hieruit', zo ging hij verder, 'valt voor ons de lering te trekken dat wij vooral moeten opgeven de neiging . . . om overal ter wereld aan de Geallieerde oorlogvoering te willen meedoen, doch dat wij onze oorlogsinspanning geheel moeten concentreren op de bevrijding van Nederlands-Indië'¹ – dat was het gezichtspunt dat hij in zijn brief van 7 november, waarmee dit hoofdstuk opende, met nadruk onder Gerbrandy's aandacht bracht, vooral om steun voor de *Nica* vragend. Eind november werd de noodzaak daarvan onderstreept doordat MacArthurs hoofdkwartier, rekening houdend met de mogelijkheid dat het midden '45 tot grote landingen op Java zou komen, deed weten dat wat men voor de leniging van de grootste nood (*relief*) en het eerste economische herstel (*rehabilitation*) bijeen zou hebben, op 1 juli '45 voor verscheping gereed moest zijn. Grote voorraden! Sitsen, de directeur van verkeer en waterstaat, die zo nauwkeurig mogelijk had berekend wat in Indië voor *relief* en *rehabilitation* nodig was, zei dat men voor de verdeling wel twaalfduizend krachten nodig had – die waren er in de verste verte niet. Notabene: er zaten, goeddeels in Zuid-Afrika, voor de rest in de Verenigde Staten, nog steeds een paar honderd technici van het Marine-etablisement uit Soerabaja² – zij waren er bij scheepsreparaties ingeschakeld maar hadden door het bedwingen van het *U-Boot*-gevaar al geruime tijd veel minder werk te doen gekregen. Konden zij dan niet nú naar Australië overgebracht worden? Er ging een telegram naar Furstner uit. Geen antwoord.

Ruim drie maanden later, begin maart '45, werd in afwezigheid van van Mook die nog niet uit Londen was teruggekeerd, in *Camp Columbia*

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 31 okt. 1944, p. 10. ² In Amerika was een deel hunner midden '43 aan het werk gezet om plannen voor de vergroting van de marinebasis te Soerabaja te ontwerpen en hierbij was, aldus Sitsen, 'een totaal tekenbureau' (een Amerikaans bureau) ingeschakeld. (brief, 25 aug. 1943, van Sitsen aan van Mook, ARA, Coll.-van Mook, 2)

twee dagen lang overleg gepleegd met Helfrich die uit Ceylon was overgekomen en enige tijd in Australië zou blijven.¹ De achtergrond van dat overleg was dat MacArthur had doen weten dat ten spoedigste een groot aantal *Nica*-detachementen moest worden gevormd. Helfrich gaf toe dat de vorming van nieuwe *Nica*-eenheden prioriteit moest hebben boven de vorming van nieuwe gevechtseenheden, maar dat was de kern van de zaak niet: van Mook en de Raad van departementshoofden wensten dat aan de *bestaande* gevechtseenheden krachten zouden worden onttrokken en aan de *Nica* toegevoegd. Kerstens, directeur van onderwijs en eredienst, zei 'dat het noodzakelijk is dat vastgesteld wordt dat de *Nica* prioriteit heeft', Blom, directeur van justitie, wees er op dat het personeel van het Marine-etablissement 'reeds twee jaar vrijwel werkeloos in Zuid-Afrika en Amerika (zit).' Helfrich weigerde te bevorderen dat zij aan de *Nica* zouden worden toegevoegd: zij moesten 'in de eerste plaats' gebruikt worden voor het bemannen van een onderzeebootmoederschip en als grondpersoneel voor de luchtstrijdkrachten. Kon dan het Knil geen krachten afstaan? Neen, zei generaal van Oyen: *hij* moest zorgdragen voor de opleiding van de gezagsbataljons en kon daar niemand bij missen. Van der Plas bestreed dat; hij was 'ervan overtuigd dat de gezagsbataljons op Java geen belangrijke taak zullen hebben . . . Enig uitstel van opleiding lijkt daarom wel verantwoord.' Smits, directeur van financiën, bepleitte dat men het *18th squadron* (de *Mitchell*-bommenwerpers) en het *120th squadron* (de *Kittyhawk*-jagers) die 'in het gehele bestel van praktisch geen invloed zullen zijn', zou ontbinden – dat werd door generaal van Oyen en schout-bij-nacht Koenraad geweigerd. Men kwam er niet uit.

Eind maart was van Mook weer aanwezig. Hij deed in een vergadering van de Raad, waarbij ook gezant van Aerssen aanwezig was², een klemmend beroep op Helfrich om meer medewerking te verlenen aan de *Nica*. 'Men moet', zei hij, 'voor geen enkele beslissing terugschrikken om te bereiken dat men het vereiste aantal Nederlanders en Indonesiërs voor dit doel zal kunnen leveren'; hij had 'van verscheidene hoge Geallieerde autoriteiten . . . steeds hetzelfde antwoord vernomen dat onze meest essentiële bijdrage aan de oorlogvoering op het ogenblik de *Nica* is. Dit is volkomen logisch, aangezien de Geallieerden aan strijdkrachten geen gebrek hebben doch wel aan bestuursdeskundigen voor dit speciale gebied.' Gezant van Aerssen zei dat hij het daar volledig mee eens was, maar Helfrich was niet te vermurwen.

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 6–7 maart 1945. ² A.v., 30 maart 1945.

Een week later, begin april '45, deelde de verbindingsofficier met MacArthurs hoofdkwartier in de vergadering van de Raad mee¹ dat, 'hoewel definitieve beslissingen terzake nog niet zijn genomen' (de *Joint Chiefs of Staff* hadden MacArthurs voorstellen voor grote landingen op Java nog niet goedgekeurd), toch vóór eind mei tien of elf nieuwe *Nica*-detachementen moesten zijn gevormd. Nu drong de gezant opnieuw op het tijdelijk buiten dienst stellen van oorlogsschepen en andere gevechtseenheden aan. Helfrich weigerde: men zou in dat geval 'kans op miterij' krijgen. Van Mook zei dat het buiten dienst stellen zijns inziens niet persé noodzakelijk was – de bemanningen konden uitgedund worden. Helfrich antwoordde dat dit niet mogelijk was. Men kwam geen stap verder.

Het is tegen die achtergrond begrijpelijk dat men later in april aan de mededeling dat de *Joint Chiefs of Staff* door MacArthurs plannen voor Java een streep hadden gehaald, één lichtzijde ontwaarde: er zou meer tijd zijn voor de vorming van nieuwe *Nica*-detachementen. Die waren overigens niet alleen voor Java en de andere eilanden in MacArthurs gezagsgebied nodig (er werd toen in totaal gerekend op 30 grote en 20 kleine detachementen die tezamen ca. vijfduizend man zouden tellen welke uit bevrijd Nederland moesten komen) maar ook voor Sumatra – Mountbatten wenste in eerste instantie ca. vierhonderdvijftig man *Nica*-personeel te krijgen: zij moesten per 1 oktober op Ceylon aanwezig zijn.

Hoe kon men die meer dan vijfduizend man voor de *Nica* bijeen-schrapen? Men zou bovendien al die detachementen niet zonder een minimum aan bescherming kunnen inzetten: aangezien de Indonesische politiemannen die, naar gemeend werd, volledig gediskrediteerd waren, niet ingeschakeld zouden kunnen worden (op Tarakan waren zij met de Japanners het binnenland ingetrokken), dienden aan elk *Nica*-detachement enkele nieuwe politiepelotons te worden toegevoegd.

Het gehele probleem van de personeelsvoorziening van de *Nica* was, zolang er geen krachten uit bevrijd Nederland zouden arriveren, onoplosbaar.

Er was evenwel nòg een probleem: dat van de goederenvoorziening.

¹ A.v., 4 april 1945.

Goederenvoorziening

Hoe weinig berichten men ook uit Indië had ontvangen, één ding wist men: de bevolking leed er gebrek. Wij herinneren aan de inlichtingen die kapitein Pel midden december '42 (in een vroeg stadium van de Japanse bezetting dus) in Atjeh had kunnen inwinnen: 'Geen geneesmiddelen aanwezig. Economische toestand . . . slecht. Door bevolking sterk gevoeld gemis aan wit katoen, kleren, benzine, petroleum, lucifers, vuursteentjes, tabak.' Zou het elders beter zijn? Op het dichtbevolkte Java vermoedelijk slechter – zelfs uit de propagandaberichten op economisch gebied die van Radio Bandoeng werden opgevangen, kon men dat afleiden. De terugkeer van het Nederlands gezag moest dus, meende men, gepaard gaan met materiële hulpverlening op grote schaal: dat was een eis van humaniteit en zou bovendien het herstel van dat gezag bevorderen. Dit betekende dat voor elk deel van de archipel schattingen moesten worden gemaakt, wat men er in eerste instantie nodig zou hebben – beschikte men over die gegevens, dan zou contact kunnen worden opgenomen met de Geallieerde instanties die de nodige machtigingen tot aankoop, eventueel tot productie, zouden moeten afgeven.

Het was Sitsen, het vroegere hoofd van de afdeling Nijverheid van het departement van economische zaken, die zich grondig in deze materie ging verdiepen. Door enkele andere deskundigen bijgestaan, werkte hij van eind '42 tot begin '44 in Washington aan een *Masterplan for relief and rehabilitation*, betrekking hebbend op een totaal aan verscheppingen van 700 000 ton, dat als 'het plan-Sitsen' werd aangeduid. 'Daarbij', aldus van Mook in het verslag van zijn wereldreis,

'is uitgegaan van de allernoodzakelijkste behoeften die de bevrijde delen van Indië zullen hebben op het gebied van levensmiddelen, kleding en medicijnen en van het eenvoudigste productie-, transport- en constructie-materiaal, hetwelk in dat uitgestrekte gebied onmisbaar is om bedoelde goederen te distribueren en om de meest noodzakelijke productie weer op gang te brengen . . . Het plan-Sitsen is volledig uitgewerkt tot en met de specificaties van bestellingen toe en zodanig ingedeeld dat de behoeften van ieder afzonderlijk onderdeel van Nederlands-Indië en voor iedere willekeurige periode van drie tot twaalf maanden gemakkelijk kunnen worden uitgesplitst en in iedere te verwachten combinatie kunnen worden samengevoegd.

. . . Van dit complete plan werd een tweetal delen aanstonds afgezonderd, nl. één voor de meest oostelijke gebieden van de archipel (Nieuw-Guinea, Molukken, Timor) en één voor Sumatra. De eerste groep ramingen is in behandeling genomen met de Amerikaanse instanties en het hoofdkwartier van generaal

MacArthur, terwijl de tweede groep thans te Londen en bij het hoofdkwartier van Lord Louis Mountbatten in bewerking is. Daarnaast zijn enige meer algemene behoeften op het gebied van transport en radioverbindingen afzonderlijk met de betreffende Geallieerden opgenomen.¹

Gedurende een groot deel van '43 had Sitsen aan zijn plan gewerkt zonder te weten of er kans op was dat de Geallieerden er de onontbeerlijke medewerking aan zouden verlenen, maar dat probleem leek eind '43 te zijn opgelost, toen minister Kerstens, die verantwoordelijk was voor het *relief* en de *rehabilitation* van het moederland, van het hoofd van de *Civil Affairs Division* van het *War Department*, Major General John H. Hilldring, te horen had gekregen dat de Amerikaanse en de Britse legers zes maanden lang voor de volledige hulpverlening aan de in Europa te bevrijden volkeren zouden zorgdragen. Dat was grootspraak geweest – het *State Department* had Hilldrings toezegging wel bevestigd maar met twee voorwaarden er bij die er alle waarde aan ontnamen: er moesten voor de hulpverlening voldoende schepen zijn en de oorlogvoering (niet alleen tegen Duitsland maar ook tegen Japan) mocht er niet door geschaad worden. Omstreeks de jaarwisseling '43-'44 werd van Mook in Washington door Kerstens over Hilldrings toezegging ingelicht maar van de reserves die het *State Department* had gemaakt, vernam hij niets – het gevolg was dat hij in zijn reisverslag over de door Sitsen gemaakte schattingen schreef: 'Bij de behandeling kan worden uitgegaan van de . . . genomen beslissing, dat de voorziening voor de eerste zes maanden voor de verantwoordelijkheid zou komen van de militaire autoriteiten.'²

Er zouden dus, zo hoopte van Mook, onmiddellijk na de bevrijding grote hoeveelheden goederen in Indië ingevoerd worden en dat zou, was er het economisch leven weer op gang gekomen, tot hernieuwing van de Indische export leiden. Dat alles wilde hij onder overheidscontrole houden en daartoe liet hij in Australië een nieuwe organisatie oprichten: de *Netherlands-Indies Government Import- and Export Organisation* oftewel de *Nigieo*, welke de oud-directeur van een handelsonderneming op Malakka, die zich al voor de oorlog in Australië had gevestigd, als directeur kreeg.

Deze *Nigieo* begon met goederen voor Merauke in te kopen: een zeer bescheiden begin. Later in '44 kwamen daar aanschaffingen bij die voor Hollandia en voor de nadien door MacArthur bevrijde gebieden nodig waren. Uiteraard zou de organisatie zeer belangrijk uitgebreid moeten

¹ Van Mook: 'Reisverslag 22 december 1943–30 mei 1944', p. 10. ² A.v.

worden, als veel grotere gebieden zouden worden bevrijd. Bovendien: er waren transportmiddelen nodig, ook voor de periode na die eerste zes maanden. Van Mook bevorderde, dat met verlob van de Amerikaanse *War Shipping Administration* in '44 in de Verenigde Staten twintig 500-tonns motorschepen op stapel werden gezet.

In november '44 gingen Sitsen en van Hoogstraten in Hollandia overleg plegen met MacArthurs hoofdkwartier. Het gehele plan-Sitsen werd er doorgenomen en in beginsel goedgekeurd. Dat betekende overigens niet dat de 700 000 ton aan goederen al aanwezig waren. Verre van dien! Van Hoogstraten zei midden december in een vergadering van de Raad van departementshoofden dat Australië en Nieuw-Zeeland niet voor levensmiddelen konden zorgen en voor maar weinig textielgoederen en dat het hoogst onzeker was of textielgoederen (de eerste *Nica*-detachementen hadden er, zoals bleek, veel te weinig van ontvangen) wèl geleverd konden worden door Engeland, Brits-Indië of Brazilië.

Ondanks deze moeilijkheden kreeg de *Nigieo* niet onaanzienlijke voorraden bijeen. In Amerika deed de *Netherlands Purchasing Commission* grote inkopen¹, in Australië en Nieuw-Zeeland schafte de *Nigieo* goederen aan ter waarde van respectievelijk (omgerekend) ca. f 60 mln en ca. f 3 mln en van het Amerikaanse *Seventh Army* in Hollandia werden grote hoeveelheden textiel, schoenen, levensmiddelen, medicijnen, keukenmateriaal, papierwaren en schoolbehoeften overgenomen tot een totale waarde van (omgerekend) ca. f 45 mln. In Australië sloeg de *Nigieo* haar goederen in pakhuizen te Brisbane, Sydney en Melbourne op – de bedoeling was uiteraard, die goederen zo spoedig mogelijk naar bevrijde delen van Indië, vooral naar Java, te verschepen.

Er werden nog méér voorbereidingen getroffen. Van der Plas wist via MacArthur te bereiken dat van Mooks gouvernement een nieuwe 100 kilowatt-radiozender met eigen aggregaat uit Amerika geleverd kreeg (hij was in augustus '45 nog niet in bedrijf gesteld). Ook kocht hij 400 radio-ontvangers en vroeg hij er, opnieuw bij MacArthur, nog 200 aan alsmede vijf luidspreker-installaties (of die geleverd zijn, weten wij niet). Dan werden in Australië vijf offsetpersen gekocht die de *Netherlands-Indies Government Information Service*, de *Nigis*, in staat stelden, een eigen drukkerij te openen. Afgezien van de bladen *Oranje* en *Penjoeloeh* werden daar schoolboekjes gedrukt (niet genoeg – Kerstens ging er in Amerika

¹ In totaal kocht de *NPC* tot eind '45 voor (omgerekend) ruim f 920 mln aan goederen in; daarvan was het grootste deel (maar wij weten niet hoe groot dat is geweest) voor Nederlands-Indië bestemd.

méér bestellen) alsook de boekjes met rantsoenbonnen die in Indië gebruikt zouden worden voor een ordelijke verdeling van de door de *Nigieo* bijeengebrachte hulpvoorraden.

Een moeilijkheid bleef bij dit alles dat men, de voorraden hulp- en andere goederen opbouwend, niet wist of uit Nederland tijdig de krachten zouden arriveren die op de verdeling toezicht zouden moeten houden. Die onzekerheid kwelde vooral met betrekking tot Java – welnu, dáár meende men meer tijd te krijgen voor de voorbereidingen als gevolg van een ontwikkeling welke niemand had voorzien.

MacArthur gaat niet naar Java

Op 9 januari '45 was MacArthur op Luzon, het voornaamste eiland van de Philippijnen, geland en na een maand van strijd was zijn voorhoede op 3 februari de goeddeels verwoeste hoofdstad Manila binnengetrokken. Helfrich (toen nog in Australië), van der Plas, Koenraad en van Oyen hadden hem een van groot vertrouwen in zijn leiderschap getuigend felicitatietelegram gezonden. '*Deeply appreciate your inspiring message*', had MacArthur geantwoord. '*The Netherlands Indies will not be long now.*'¹ Inderdaad, hij deed Marshall, die als *Chief of the US Army Staff* zijn superieur was, eind februari weten, voornemens te zijn met Australische troepen Tarakan en Balikpapan te veroveren, dan naar Zuid-Borneo voldoende jachtvliegtuigen over te brengen en tenslotte midden juni de Australiërs op Java te laten landen waar zij zich in de eerste plaats van Batavia (Djakarta) meester moesten maken. In zijn telegram wees hij op het feit dat de Nederlandse regering begin april '42 de overeenkomst had goedgekeurd waarbij de strategische verantwoordelijkheid voor de oorlog in de *Pacific* louter bij de Verenigde Staten was komen te berusten – zouden de Verenigde Staten nalaten, het Nederlands-Indisch gouvernement weer in de gelegenheid te stellen, van Batavia uit zijn gezag uit te oefenen, dan zou dat, aldus MacArthur, '*represent a failure on the part of the United States to keep faith.*'²

'*The Joint Chiefs of Staff*', aldus de Amerikaanse historica Grace Person Hayes, '*who turned General MacArthur's message over to the Joint Staff Planners*

¹ Telegram, 9 febr. 1945, van MacArthur (ARA, Coll.-van der Plas, B 6). ² Telegram, 27 febr. 1945, van MacArthur aan Marshall; aangehaald in Hayes, p. 696.

for study, were not impressed with the political necessity of retaking the Netherlands Indies'¹ – voor hen kwam vast te staan dat MacArthur zich moest beperken tot de operaties tegen de Japanners op Tarakan en in Balikpapan; op 3 april deden zij MacArthur weten dat een grote landing op Kioesjoe in voorbereiding genomen moest worden, waarbij hij als *Commander-in-Chief US Army Forces Pacific* zou optreden.

Het plan voor de landingen op Java was geannuleerd. Daaromtrent werden Helfrich en van Mook ingelicht, deze laatste door Spoor, de directeur van de *Nefs*, die zich naar Manila had begeven.

Helfrich reageerde verbitterd. 'Onze strijd in Indië', schreef hij op de 15de april in zijn dagboek,

'is historie en nu is het vergeten . . . De Brits-Indiërs wensen onafhankelijkheid. Straks wensen de Indonesiërs onafhankelijkheid. Azië voor de Aziaten is het motto daar weer, maar dan deze keer niet onder de Japs, maar – er is daar een ander land met vierhonderdvijftig miljoen mensen, nu nog arm, nu nog uiteengerukt, maar later? De overheersende westerse invloed zal tijdelijk plaats moeten maken voor een z.g. onafhankelijkheid van die landen, maar op den duur plaats moeten maken voor een andere, dán machtig geworden Aziatische staat'² –

hij bedoelde China.

Van Mook vloog naar Luzon en sprak daar op 20 april met MacArthur die hem zei dat hij dacht niet vóór de lente van '46 op Kioesjoe te kunnen landen en dat zulks, aldus een notitie van van Mook, 'voor hem reden was om zijn voornemens ten aanzien van Java niet geheel los te laten. Hij bleef overtuigd van het feit dat deze actie voor hem . . . de inlossing van een ereschuld betekende', en wilde dan ook in Washington een nieuwe poging ondernemen om het Java-plan goedgekeurd te krijgen.³ 'Krijgt MacArthur zijn zin niet' (die heeft hij inderdaad niet gekregen), 'dan staan wij', concludeerde van Mook, 'voor de noodzaak om de bevrijding van Nederlands-Indië voor een veel groter deel zelf ter hand te nemen, hetgeen onder de gegeven omstandigheden een uitstel van één of twee jaren kan betekenen'⁴ – MacArthur en van Mook waren het

¹ A.v. ² Aangehaald in Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 187. ³ Met het oog daarop zond van Mook in mei generaal van Oyen en Warners, de directeur van verkeer en waterstaat, naar Manila waar zij door MacArthurs chef-staf uitvoerig werden ingelicht, hoe de operatie op Java eventueel kon worden uitgevoerd. Van MacArthur persoonlijk kregen zij te horen: '*I promised to bring your Queen back to Java and I still want to do that.*' (brief, 30 dec. 1984, van Warners) ⁴ Van Mook: Notitie, 24 april 1945 (RvO, Coll.-van Mook, bundel 1945).

er over eens geweest dat een capitulatie van de Japanse *regering* nog niet behoefde te betekenen dat alle Japanse *militairen* de strijd zouden staken.

★

Nog voordat de beslissing inzake Java was gevallen, had van Mook een brief geschreven aan Logemann en was hij aan een brief aan Schmutzer begonnen.

Logemann woonde in de hongerwinter in Utrecht maar van Mook nam in maart '45 aan dat Nederland benoorden de rivieren spoedig zou worden bevrijd – schreef hij in Australië een brief, dan zou het in elk geval weken duren voordat deze aan Logemann ter hand gesteld zou kunnen worden. 'Beste Dolf', schreef hij deze op 17 maart (tien dagen nadat de Amerikanen bij Remagen over de Rijn waren gekomen),

'het is een grote teleurstelling (maar veel groter voor jullie die in de ellende zitten dan het voor ons kan zijn) dat Nederland nog altijd onder de bezetting zucht en ik je niet heb kunnen weerzien, toen ik de laatste keer in Londen en Brabant was' –

dat hij in Londen Logemanns naam aan de koningin had genoemd als mogelijke minister van overzeese gebiedsdelen in het na de bevrijding te formeren kabinet, verzweeg hij. Zijn brief bevatte wèl een waarschuwing terzake:

'Wij zullen bij het herstel van ons koninkrijk voor moeilijkheden komen te staan waarvan wij de omvang op het ogenblik waarschijnlijk nog niet eens ten volle beseffen. Ook daarom hoop ik dat je je gezondheid hebt behouden, omdat ik overtuigd ben dat je in dat herstel een grote rol zal kunnen spelen.'

Ruim twee weken later, op 2 april, begon hij in *Camp Columbia* aan een lange brief aan Schmutzer. Hij schreef er in dat het 'onzeker' was, wanneer MacArthur een grote aanval op de Japanners in Nederlands-Indië zou inzetten, en vervolgde:

'Belangwekkend is in dit verband een rapport, dat ik dezer dagen kreeg van wèl-ingelichte Britse zijde. Daarin werd als strategisch inzicht van de *Chiefs of*

¹ Brief, 17 maart 1945, van van Mook aan Logemann (ARA, Coll.-van Mook, 2).

Staff vermeld, dat men in de eerste plaats voort zou gaan met het veroveren van bases om Japan, om vervolgens van daaruit door een intensieve blokkade en intensief luchtbombardement te trachten dat rijk zodanig te verzwakken, dat een geconcentreerde aanval binnen korte tijd op het hoofdeiland zelf zou kunnen worden gedaan. Als gevolg van dit inzicht zouden operaties in het Zuiden geheel op het tweede plan komen. De zegsman vertelde er overigens bij, dat men in Amerikaanse militaire kringen zeer sceptisch stond tegenover ons vermogen om onze taak in Indië te vervullen en dat men reeds voorbereidingen trof om ons daarbij, niet zonder compensatie, bij te staan dan wel het werk uit onze handen te nemen.

Overigens is één ding duidelijk genoeg: in allerlei Geallieerde kringen, welwillende en minder welwillende, begint men zich af te vragen, welke invloed de ernstige staat, waarin Nederland verkeert, zal hebben op onze kracht en onze positie in de naaste toekomst.

... Wij doen trouwens goed om ook voor onszelf niet te verbergen, dat de trage bevrijding en de grote verwoesting in Nederland gevolgen kunnen hebben, die voor ons koninkrijk gevaarlijk zijn. Wij komen tenslotte steeds dichter voor het ogenblik waarop niet meer de plannen, maar de feiten zullen spreken en waarop wij zullen moeten tonen in staat te zijn tot datgene, wat onze natuurlijke taak is bij de bevrijding van Nederlands-Indië.

Voor mijzelf ben ik van oordeel, dat dit voor de naaste toekomst in hoofdzaak een kwestie van mensen is. Ik heb die overtuiging reeds van begin 1943 aan mijn toenmalige collega's in het Kabinet trachten bij te brengen en hun de urgentie trachten te doen gevoelen om het uiterste te doen ter verzameling van een équipe, die althans de eerste bestuursvoorziening in Nederlands-Indië zou kunnen ten uitvoer leggen. Ik heb daarvoor slechts zeer langzaam begrip en gehoor kunnen vinden; veel te lang zijn de daadwerkelijke maatregelen in die richting opgehouden door de vals gebleken hoop, dat Nederland betrekkelijk spoedig in zijn geheel zou worden bevrijd, en de verwachting, die misschien evenzeer vals zal blijken, dat daarna de strijd tegen Japan nog zeer lange tijd zou vorderen. De bevrijding van Nederland is helaas vertraagd; de ineenstorting van de Japanse macht schijnt in de laatste maanden aanzienlijk te zijn versneld en tussen deze twee veel korter op elkaar gevolgde gebeurtenissen zitten wij voor onze personeelsvoorziening in tijdnood' –

bij die personeelsvoorziening moest, meende hij, prioriteit gegeven worden aan de *Nica*.

Twaalf dagen later, op 14 april, zette hij de brief aan Schmutzer voort. Spoor had hem toen ingelicht dat MacArthurs voorstellen voor een landing op Java waren afgewezen. 'Voor ons betekent dit aan de ene kant een hernieuwde mogelijkheid om straks toch nog op tijd te zijn', maar

'aan de andere kant stelt de beslissing de bevrijding van Nederlands-Indië

misschien voor vele maanden uit en betekent zij dus een voortgezet lijden van onze land- en rijksgenoten, met name van hen, die in krijgsgevangenschap of internering zuchten. Wat dit betekent, heb ik in de laatste dagen kunnen vernemen van een dozijn krijgsgevangenen en een zestigtal geïnterneerden, die in Manila werden bevrijd en die hierheen gekomen zijn.

Het lot van de krijgsgevangenen is verreweg het ergst; de hier gearriveerden zijn waarschijnlijk het restant van enige honderden, die in begin 1942 in Indië werden krijgsgevangen gemaakt. Zij zijn eerst naar Thailand gesleept, waar zij onder de meest gruwelijke omstandigheden aan een spoorweg hebben moeten werken en waar een Nederlandse militieplichtige, die de namen van overledenen verzamelde, midden 1944 reeds 2 500 bijeenhad (op verre na niet volledig), zij werden daarna op transportschepen geladen en van Singapore naar Japan gedirigeerd. Het betreffende transportschip is kort na vertrek uit Manila getorpedeerd, waarbij geen zesde van de mensen is gered.¹ Aangezien de krijgsgevangenen-transporten naar Japan in de tweede helft van 1944 zeer frequent zijn geweest en vele van die transportschepen door Geallieerde actie zijn ondergegaan, mogen wij aannemen, dat dit niet een zeldzaam geval betreft. Hetgeen deze mensen aan kwelling en ontbering hebben meegemaakt is nauwelijks te beschrijven en, voor wie het niet zelf beleefd heeft, niet voor te stellen.

De geïnterneerden zijn over het algemeen minder wreed behandeld, maar hebben toch allen zeer onder honger en ziekte geleden en bovendien de betrekkelijke afleiding van geregeld werk gemist.¹

Van Mook betoogde voorts dat de mogelijkheid bestond dat een deel van de Japanners ook na Japans capitulatie zou doorvechten 'en dat wij dan voor het vraagstuk staan om de zaak over te nemen. Missen wij daarvoor de organisatie, dan betekent dit zonder meer overdracht aan onze bondgenoten. In dat verband is het van de grootste urgentie dat nu eindelijk met de opleiding van de gezagsbataljons kan worden begonnen' – 'romantische fantasieën over deelneming aan een verovering van Tokio' moest men laten varen. Hij vervolgde:

'Wanneer ik verneem hoe de Japanners Manila volkomen hebben verwoest en hoe alles wat zich nog in de ruïnes bevond, door het schuim der bevolking is geplunderd; wanneer ik daarbij tevens verneem, dat in bepaalde delen van de Philippijnen een volslagen wetteloosheid heerst en niet weinigen van de z.g. guerrillas zuiver roverbenden zijn, dan kunt ge begrijpen, hoe wij alles zullen moeten aangrijpen wat nog regelmatig werken kan, om een chaos te voorkomen. En voor dit doel heb ik tot dusver niet veel meer bijeen dan een paar honderd

¹ Dit betreft de ondergang van de '*Oriohoe Maroe*' die op 14 december '44 tot zinken was gebracht.

mensen, waarvan maar een paar tientallen werkelijk in hun vak doorknede en bekwame lieden zijn, terwijl het merendeel bestaat uit jongeren zonder ervaring, zij het over het algemeen van goed gehalte. Tegenover de twintigduizend Nederlandse ambtenaren en de vele tienduizenden Nederlandse particulieren, die in Indië werkten, zullen wij, ook al brengen wij alle mensen met ervaring uit Marine, Leger, Luchtmacht en Nederland bijeen, niet meer dan één- à tweeduizend kunnen opbrengen. Natuurlijk kunnen zij worden aangevuld met velen die in Nederland zich aanmelden voor de Indische dienst, maar het spreekt wel vanzelf dat onder die velen slechts weinig leidend kader zal worden aangetroffen.'

Hij wees er Schmutzer vervolgens op, hoeveel hinder hij ondervond van het feit dat hij over de strijdkrachten niets te zeggen had en dat die akelig verspreid waren. 'Het is natuurlijk wel fraai geweest dat wij konden zeggen overal mee te doen, maar de daarvoor verworven lof is spoedig verklonken en de afwezigheid van meer marine in bevrijd Nederlands-Indië valt iedere dag op.'

Zo ver was deze lange brief gevorderd, toen hij uit *Camp Columbia* naar Manila en vandaar naar San Francisco vloog om er deel te nemen aan de internationale conferentie ter oprichting van de Organisatie der Verenigde Naties. Op 26 april sloot hij zijn brief af:

'De toestand in Manila is schrikwekkend, daar de Japanners systematisch het belangrijkste deel van de stad hebben verwoest en meer dan honderdduizend Philipinos in de laatste dagen van hun bezetting hebben afgemaakt. De Amerikanen zijn dan ook genoodzaakt geweest om een groot aantal krachten af te zonderen voor herstelwerkzaamheden en moeten het Philippijns bestuur aan alle kanten bijstaan. Het is een bevestiging van hetgeen ik tevoren reeds over de personeelbehoefte van de *Nica* schreef, waarbij wij nog moeten bedenken, dat in de Philippijnen een groot Amerikaans leger bij allerlei moeilijkheden kan helpen, hetgeen misschien straks in Indië niet het geval zal zijn.'

Daar kwam nog bij dat hij uit Washington vernomen had dat het vertrek van Nederlandse oorlogsvrijwilligers naar Australië (krachten voor de *Nica* en voor de gezagsbataljons) nog steeds niet was geregeld. 'Nu lijkt alles weer op losse schroeven te staan.' 'Ik begrijp bij dit alles', schreef hij verder,

'hoe moeilijk u de zaken moeten vallen bij de rampzalige toestand in Nederland en ik aarzel soms om de aandrang uit te oefenen die de toestand in het Oosten vereist, maar ik meen toch niets te mogen nalaten om een volledig herstel van het koninkrijk zo goed het kan, te blijven bevorderen.'

'Ik wens u de kracht'; zo eindigde hij, 'om uw moeilijke taak onder deze zeer moeilijke omstandigheden te volbrengen.'¹

Toen Logemann op 24 juni '45, twee maanden nadat van Mook zijn noodkreet had afgesloten, minister van overzeese gebiedsdelen werd, zond van Mook hem een doorslag van zijn lange brief aan Schmutzer, waarbij hij zich erover beklaagde dat deze laatste niets van zich had laten horen.

Nederland

Inderdaad, het was duidelijk dat 'de rampzalige toestand in Nederland' het bijeenbrengen en opleiden van de bestuurs- en militaire krachten waaraan van Mook behoefte had, aanzienlijk zou vertragen. Inmiddels was evenwel in het bevrijde Zuiden gebleken dat talrijke jongeren aan de verdrijving van de Japanners uit Indië wilden deelnemen en hetzelfde zou in het gebied benoorden de rivieren het geval zijn, nadat de *Wehrmacht* daar op 5 mei had gecapituleerd.

Dat roept allereerst de vraag op, hoe zich in de jaren van de Duitse bezetting de publieke opinie in Nederland ten aanzien van Nederlands-Indië had ontwikkeld.

Over wat zich in Indië afspeelde, kreeg men maar heel weinig informatie. Het gebrek aan gegevens die terzake op Ceylon en in Australië werden ontvangen, leidde er toe dat Indië in de berichtgeving van de *BBC*, van Radio Oranje en (in de periode juli '41-oktober '42) van Radio Brandaris maar weinig werd genoemd. Van Mook hield begin oktober '42 voor Radio Oranje zijn eerste toespraak; hij beschikte toen over de inlichtingen welke van der Star, Stokhuyzen en van der Veen (de drie die begin juli van Java waren weggevoerd) hadden verstrekt; die deden hem zeggen:

'De geest en de onderlinge hulpverlening zijn . . . prachtig en de verhouding tot de inheemse bevolking, die zelf lijdt en vol mededogen is, is goed. Alles wacht op de bevrijding. De bevrijders zullen overal hulp en verwelkoming vinden.'²

¹ Brief, 2-26 april 1945, van van Mook aan Schmutzer (a.v.). ² Radio Oranje, 2 okt. 1942.

Het gehele jaar '43 door had hij hier niets aan toe te voegen maar in '44, na zijn terugkeer van zijn wereldreis, gaf hij in zoverre een genuanceerder beeld dat hij de luisteraars in bezet gebied meedeelde dat enkele vooraanstaande Indonesiërs (hij gaf geen namen) met de Japanners waren gaan samenwerken en dat het Japans bestuur een soort volksvertegenwoordiging (de Centrale Adviesraad) had kunnen oprichten. 'Een aantal nationalistische politici,' zei hij eind juni '44,

'enige leiders van organisaties en een enkele eerzuchtige Indonesische bestuursambtenaar konden de Japanners met name noemen als hun medewerker doch van die bekenden konden of wilden zij slechts enkelen voor de microfoon brengen. En in hetgeen die weinigen spraken, was voor de goede verstaander zoveel geestelijk voorbehoud dat men zich moest afvragen of zij inderdaad medewerkers waren' –

dat was een conclusie die van der Plas had getrokken. Van Mook zei voorts o.m.:

'Het harde lot van krijgsgevangenen en geïnterneerde mannen, van in benauwde stadswijken opgesloten vrouwen en kinderen wekt medegevoel. Het gemis aan recht in het openbaar leven doet naar vroegere tijd terugverlangen. De schijnvertoning van een ja-en-amen zeggende zogenaamde volksvertegenwoordiging en van in wezen gevangen collaborateurs steekt schril af bij de rustige en aan het bevolkingsbelang getrouw gebleven houding van het inheems bestuur' –

en ook uit die passage sprak de visie die zich bij van der Plas had ontwikkeld.

'Angst en armoede zijn steeds meer de vaste begeleidingsverschijnselen geworden ook van deze Nieuwe Orde. En onder die druk groeit het verzet. Ik zal daarover bij een volgende gelegenheid tot u spreken. Maar nu kan ik reeds zeggen dat in Indië alle groepen van de burgerij reikhalzend uitzien naar de verdrijving van de Japanner, naar de komst van de Geallieerde strijdkrachten, en hopen dat onder die bevrijders, zodra ons land verlost zal zijn van de Duitser, een zeer ruime plaats (ik ben er zeker van) ingenomen zal worden door de zonen en dochters van Nederland.'¹

Die 'volgende gelegenheid' deed zich een week later voor. 'De collaboratie op ideologische grondslag verdwijnt', zei van Mook toen,

¹ A.v., 29 juni 1944.

'en aan de andere arm van de weegschaal neemt het verzet toe. Wij weten uit spaarzame berichten dat het verzet met de wapens in de binnenlanden van Sumatra en elders langer duurde dan wij konden vermoeden. De grote afstanden en het gebrek aan radio-communicatiemiddelen deden ons al spoedig het contact verliezen met deze moedige mensen die, naar uit een Japanse *broadcast* bleek, tot oktober van verleden jaar, achttien maanden na de bezetting, nog in het veld waren. Het waren Nederlanders en Indonesiërs, zoals in Nederland de Indonesiërs deelnemen aan het verzet' –

inderdaad, de Japanners hadden in hun berichtgeving over de *razzia's* die zij in september '43 op Sumatra hadden uitgevoerd (zij hadden toen bij elkaar ca. drieduizend personen opgepakt: *Nippon*-werkers die in interneringskampen en grote aantallen Ambonnezen en Menadonezen die in interneringskampen dan wel gevangenis opgesloten waren), formuleringen gebruikt die de indruk wekten dat groepen gewapenden waren uitgeschakeld. 'Laat ons tonen', zo eindigde van Mook, 'dat wij door alle ellende heen een groot en goed volk zijn gebleven en wij zullen een ander volk kunnen terugvinden, waarmee wij tezamen een hecht rijk kunnen herbouwen.'¹

Een maand later, begin augustus '44, preef hij 'de eensgezindheid van zeer uiteenlopende maatschappelijke groepen', die zich in Indië in de maanden van de Japanse invasie zou hebben afgetekend; 'daarom', zei hij, 'is Indië waard om straks met uw hulp als zelfstandig deel van ons koninkrijk te worden bevrijd.'²

Zijn laatste toespraak voor Radio Oranje hield hij op 17 oktober '44, toen hij als tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal naar Australië vertrok. Hij eindigde toen met 'een persoonlijk woord': 'Ik aanvaard de plicht om mij nu, terwijl de bevrijding van mijn vaderland in het zicht is' (er was nog hoop dat Montgomery vóór de winter de barrière van de grote rivieren zou kunnen passeren),

'naar Australië te begeven niet zonder leedwezen over het feit dat ik bij die bevrijding niet tegenwoordig zal kunnen zijn en uw vreugde om de afneming van het Duitse tyrannenkuk niet met u zal kunnen beleven. Maar ik aanvaard haar ook met opgewektheid, omdat ik weet dat ook ginds een ieder in zijn hart met u meeleeft en dat een goede taakvervulling daar, gedurende deze overgangstijd, ertoe zal bijdragen, ook die tweede bevrijding van onze land- en rijksgenoten in Indië naderbij te brengen.'

¹ A.v., 6 juli 1944. ² A.v., 3 aug. 1944.

In bevrijd Nederland zou een nieuwe regering aantreden – zij zou eventueel een nieuwe luitenant-gouverneur-generaal kunnen benoemen. Aan wie dat ook werd, zou voor de geest staan, zei hij,

‘het beeld van een vrij Nederland, dat zich opricht en in het gelid treedt van de bondgenoten die de strijd tegen Japan ten einde zullen voeren. Het is een beeld van een aan de bezetter zich ontworsteland Indië, gewond en geschonden, maar gereed om weder als deelgenoot zijn plaats te nemen in het koninkrijk. Het is het beeld van Harer Majesteits landvoogd, Tjarda van Starckenborgh, uit zijn gevangenschap verlost en in zijn gezag hersteld, aan wie het iedere luitenant-gouverneur-generaal een onschatbaar voorrecht zal zijn, dat gezag, zo goed als dat in zijn vermogen ligt, weder over te dragen.’¹

Men ziet: er werd door van Mook in deze uiteenzettingen voor Radio Oranje geen enkele formulering gebruikt die verder ging dan in de 7 december-toespraak van de koningin was gezegd. Hoofdelementen in zijn uiteenzettingen waren dat er in Indië in de maanden van de Japanse invasie sprake was geweest van een opmerkelijke eensgezindheid, dat slechts weinige Indonesiërs (‘een aantal nationalistische politici, enige leiders van organisaties en een enkele eerzuchtige’) met de Japanners waren gaan samenwerken, dat de inheemse bestuurders louter de belangen van de bevolking waren blijven dienen, dat er sprake was geweest van een lang, door ‘Nederlanders en Indonesiërs’ samen volgehouden verzet en dat ‘alle groepen van de burgerij’ hoopten dat zich onder de Geallieerde bevrijdingsstrijdkrachten talrijke Nederlanders zouden bevinden.

Deze hoofdelementen sloten op wezenlijke punten aan bij het beeld dat het overgrote deel van de burgerij in het moederland van de eigen situatie had: slechts een zeer kleine minderheid had met de Duitse bezetter samengewerkt, er was meer en meer verzet geboden en de overweldigende meerderheid had hartstochtelijk verlangd naar de bevrijding die door de terugkeer van koningin Wilhelmina zou worden gesymboliseerd. Anders gezegd: de bevrijding van Indië, hoe moeilijk misschien ook door het verzet dat de Japanners (Duitslands bondgenoten!) zouden bieden, was in wezen een even natuurlijke zaak als de bevrijding van Nederland. Op dat punt bestond eenstemmigheid – verdeeldheid was er ten aanzien van de vraag wat dan de plaats van Indië zou worden in het koninkrijk, aan welks integraal herstel niet werd getwijfeld.

¹ A.v., 17 okt. 1944.

Over de verhouding tussen Nederland en Indië was vóór de 7 december-toespraak maar heel weinig in de Nederlandse illegale pers geschreven. Slechts één blad had op herziening van die verhouding aangedrongen: *Vrij Nederland*; het had in april '42 bepleit dat Indië een 'gelijkgerechtigd' deel van het koninkrijk zou worden, 'baas in eigen huis'; het blad had voorts de vorming van een 'rijksraad met wetgevende bevoegdheid' wenselijk genoemd, waarin (conform de verhoudingen die al voor de rijksconferentie aangekondigd waren) Nederland en Indië elk met vijf en Suriname en de Antillen elk met één lid vertegenwoordigd zouden zijn. Men ziet: *Vrij Nederland* dacht aan een voortgezet rijksverband.

Voortzetting van dat verband was ook de teneur van de 7 december-toespraak maar daarbij werd toch in één zinsnede achter die voortzetting een vraagteken geplaatst, daar namelijk waar de koningin zei: 'Ik weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij.' In Indië was van die 'vrijwillige aanvaarding' nimmer sprake geweest. Toen dan ook wat de koningin gezegd had als woordelijke tekst doordrong in het kamp te St. Michielsgestel, waar de bezetter, bevreesd voor de reacties die een Geallieerde landing op de Nederlandse kust zou uitlokken, begin mei '42 ca. vierhonderdzigstig vooraanstaande Nederlanders als gijzelaars had geïnterneerd, zei Logemann tegen de vroegere voorzitter van de Tweede Kamer-fractie van de Christelijk-Historische Unie, H. W. Tilanus, die met hem geïnterneerd was: 'Lees die rede eens, want daar krijgen we narigheid mee.'¹ Dachten anderen ook zo? Hier en daar zeker. Mr. G. H. Slotemaker (een broer van de directeur van het *Netherlands Information Bureau* te New York), lid van de in de illegaliteit gevormde commissie die de zendingen van de z.g. Zwitserse Weg samenstelde, verklaarde aan de Enquêtecommissie, dat 'juist over die rede van de koningin . . . heel veel te doen is geweest. Er was toen sprake van die vrijwilligheid' (Slotemaker doelde kennelijk op de woorden 'vrijwillige aanvaarding'), 'waarvan niemand wilde geloven dat het zo gezegd was. Ze zeiden dan ook dat het wel een beetje anders zou zijn'² — en daarbij valt te bedenken

¹ G. Puchinger: *Tilanus vertelde mij zijn leven* (1966), p. 219. ² Getuige G. H. Slotemaker de Bruïne, *Eng.*, dl. IV c, p. 581.

dat lang niet iedereen op zondagavond 6 december '42 naar de bijna een kwartier lange toespraak van de koningin had geluisterd (wij hebben er in hoofdstuk 2 slechts de belangrijkste passages uit weergegeven) en dat nog minder mensen in de gelegenheid waren geweest, de herhaling op maandagmiddag 7 december te volgen. Wel werd de tekst nog in het van Engeland uit door de lucht verspreide miniatuur-maandblad *De Wervelwind* opgenomen maar dit blad had slechts een geringe verspreiding. Het is dus begrijpelijk dat er allerlei onduidelijkheid bleef bestaan over wat de koningin precies gezegd had.

Dat neemt niet weg dat de toespraak op zichzelf èn het feit dat ook in de *Pacific* het oorlogstijl gekeerd was, bevorderden dat de illegale pers in '43 en '44 meer aandacht besteedde aan het Indische vraagstuk dan in de voorafgaande jaren. Het anti-revolutionaire illegale blad *Trouw* wijdde er in december '43 een apart nummer aan (het werd ook geheel in het Engels vertaald en via de Zwitserse Weg naar Londen gezonden). De zelfstandigheid van Indië werd er in afgewezen en *a fortiori* dus de onafhankelijkheid: 'Een kind dat graag groot wil zijn', schreef het blad, 'heeft daarmee nog niet het vermogen van een man'; 'de koloniale taak' was in Nederland sinds het begin van de twintigste eeuw 'verstaan als een heilige roeping', 'Indië heeft Nederland nog nodig en Nederland heeft Indië nog nodig', voor 'een rijksraad' (het door *Vrij Nederland* in '42 gelanceerde denkbeeld) voelde *Trouw* niets. 'De opmerking moet ons van het hart', schreef het blad, 'dat wij sommige reacties hier te lande op de rede van H.M. de Koningin . . ., waarin gewag gemaakt werd van de gelijkwaardigheid en zelfstandigheid van Indië in de toekomst, betreuren' – Indië was niet meer dan 'een groep eilanden, bijeengebracht en bijeengehouden door het Nederlandse gezag', een gebied hetwelk een 'substraat' had, dat 'voor het grootste deel' gevormd werd door 'niet-inheemse factoren: buitenlands kapitaal, buitenlandse energie, buitenlandse cultuur.'¹

'Instelling van een democratisch bestuur in Indië, d.w.z. instelling van een zelfstandige Indische regering, verantwoordelijk aan een door de Indische bevolking gekozen Volksraad, is', schreef *Trouw* vervolgens in mei '44, 'onmogelijk. Dit zou in feite betekenen: Indië los van Nederland, d.w.z. de vernietiging van alles wat daar aan goeds is tot stand gebracht' – het blad wilde niet verder gaan dan de (Nederlandse) Raad van State uitbreiden 'met een aantal Indische en dan met name ook inheemse leden' (de term 'Indonesische' werd vermeden) en de behan-

¹ *Trouw*, I, 14 (dec. 1943), p. 10, 4, 6.

deling van de Indische begroting door het Nederlandse parlement laten vervallen. Nederland had in Indië nog een grootse taak, ook bij de verspreiding van het Evangelie – zonder Indië zou Nederland slechts ‘een niets betekende, kleine natie’ zijn.¹

Zo dacht ook een tweede illegaal blad waarin anti-revolutionairen veel invloed hadden, *Geïllustreerd Vrij Nederland* (later tot *Ons vrije Nederland* herdoopt): ‘Mocht Indië wegvallen, dan zal zeker 40% van ons volk werkloos worden . . . Bittere armoede zou voor ons het verlies van Indië betekenen.’²

Het liberale illegale blad *Slaet op den Trommele* had niet veel moeite met het ‘eigen bestuur’ van Indië, Suriname en de Antillen, zij het dat dit blad de rol van de Nederlanders in Indië geenszins ‘uitgespeeld’ achtte:

‘Bij de toekomstige ontwikkeling van Indië tot een harmonische samenleving zal de autochtone bevolking zeker een groter aandeel in het bestuur van het land moeten hebben dan vóór de oorlog. Maar wij hopen dat tot in lengte van dagen de Nederlander er zal blijven ‘thuis behoren’ en zijn deel in die ontwikkeling zal hebben.’³

Het illegale blad *Je Maintiendrai*, uitgegeven door aanhangers van de in december '41 door de bezetter verboden massale beweging de Nederlandse Unie, drukte dat laatste scherper uit. ‘In onze toekomstplannen’, schreef dit blad, ‘is er slechts plaats voor één Groot-Nederlands Rijk, gevormd door Nederland, Nederlands-Oost-Indië en Nederlands-West-Indië, een andere gedachte komt voor ons niet in aanmerking.’⁴ Trouwens, zo meende *Je Maintiendrai*: ‘Onder de Japanse bezetting (is) geen enkele nationalistische leider het gouvernement . . . ontrouw geworden.’⁵

Er klonken in de linkse illegale bladen hier en daar andere geluiden.

De Vrije Katheder, illegaal blad van communistische studenten, vond dat aan ‘Indonesië volle zelfstandigheid’ moest worden toegekend. ‘Zal dit leiden tot een breuk . . . ? Geenszins. Deze toekenning van zelfstandigheid sluit juist in, dat Indonesië uit vrije wil een band met Nederland zal kunnen aangaan.’⁶ *De Waarheid*, het orgaan van de illegale CPN, schreef in mei '43: ‘Nederland en Indonesië mogen zich niet van elkaar

¹ A.v., extra nummer (juni 1944), p. 11, 12, 2. ² *Geïllustreerd Vrij Nederland*, IV, 7 (nov. 1943), p. 7. ³ *Slaet op den Trommele*, 35 (29 maart 1944), p. 2. ⁴ *Je Maintiendrai*, 39 (10 mei 1943), p. 6. ⁵ A.v., 44 (31 aug. 1943), p. 4. ⁶ *De Vrije Katheder*, III, z.n. (13 sept. 1943), p. 3–4.

verwijderen. Zij hebben elkaar nodig en vullen elkaar aan'¹, maar meende in november '43, 'dat Indonesië *recht* heeft op volledige onafhankelijkheid, ongeacht de vraag of het belang van het Nederlandse volk er door geschaad wordt'² – het blad voelde er niets voor dat weer 'een soort van koloniaal expeditieleger naar Indonesië (zou) gaan om er het oude koloniale gezag weer in te voeren', het Indonesische volk moest zelf, zij het met hulp van bondgenoten, 'in het bijzonder Nederland', de Japanse indringers verdrijven.³ In juni '44 schreef *De Waarheid* dat een beroep van de regering op het Nederlandse volk om hulp te bieden bij de bevrijding van Indië zeker weerklank zou vinden 'bij brede lagen van de Nederlandse bevolking', maar 'alleen onder drie voorwaarden': (a) de regering moest toezeggen dat 'Indonesië . . . een zelfstandige en democratische staat' zou worden, 'met Nederland in vrijheid verbonden door banden van cultuur, traditie en gemeenschappelijke belangen', doch met 'het recht de samenwerking eenzijdig te verbreken'; (b) uit Nederland zouden slechts militaire vrijwilligers uitgezonden mogen worden; (c) Nederlands deelneming aan de bevrijding van Indonesië zou goedgekeurd moeten worden door 'de leidinggevende organisaties van het Indonesische volk zelf.'⁴

Vrij Nederland ging in juli '43 niet verder dan te bepleiten dat Nederland en Indonesië 'een bondsstaat' zouden vormen ('het moederland (zal) afstand . . . moeten doen van zijn machtspositie'⁵); *Het Parool* voorspelde in mei '43 dat Indonesië 'als een soort *Dominion* uit de oorlog weder te voorschijn (zou) komen'⁶, nodig was 'een principiële erkenning van Indonesië's staatkundige gelijkgerechtigheid' – overigens kon men 'Java en Nieuw-Guinea, Bali en Borneo niet ongestraft over één kam scheren.'⁷ In het gemeenschappelijk manifest tenslotte dat *Vrij Nederland* en *Het Parool* in april '44 opstelden⁸, kwam dit te staan:

'Indonesië, Suriname en Curaçao hebben recht op de volledige vervulling van de belofte, door H.M. de Koningin in haar koninklijke redevoering van 7 december 1942 gegeven, dat zij, langs wegen door een ronde-tafelconferentie te bepalen, als gelijkwaardige delen van het koninkrijk erkend zullen worden, vrij naar binnen, gelijk naar buiten.'

Tot zover ons overzicht: een nogal mager geheel; dat laatste doet

¹ *De Waarheid*, 71 (1 mei 1943), p. 5. ² A.v., z.n. (17 nov. 1943), p. 7. ³ A.v., 106 (14 jan. 1944), p. 2,3. ⁴ A.v., 127 (14 juni 1944), p. 3-4. ⁵ *Vrij Nederland*, III, 12 (30 juli 1943), p. 5. ⁶ *Het Parool*, 54 (28 mei 1943), p. 7. ⁷ A.v., 60 (30 okt. 1943), p. 2. ⁸ Tekst: *Enq.*, dl. V b, p. 218.

vreemd aan wanneer men zich voor de geest haalt dat het Indische vraagstuk in de eerste vier naoorlogse jaren het belangrijkste vraagstuk was waarmee Nederland worstelde – geenszins vreemd is het daarentegen wanneer men er op let hoe traditioneel door de meeste Nederlanders gedacht werd. Tot en met de val van Indië (maart '42) had vrijwel alles wat men sinds mei '40 in bezet gebied over gebeurtenissen en verhoudingen in Indië had vernomen, te maken gehad met oorlogsvoorbereiding en oorlog. Menigeen had toen getracht, de krenking van de snelle nederlaag die in de Meidagen van '40 geleden was, te boven te komen door zich voor ogen te stellen wat niet al door Nederlanders in Indië was opgebouwd. Verscheidene boeken waren toen verschenen die in de zelfgenoegzame toonsoort stonden van het 'Daar werd iets groots vericht'. Evenwel: van maart '42 af werd het stil om Indië. De regering en haar organen konden, gelijk al vermeld, geen duidelijk beeld krijgen van wat onder de Japanse overheersing gebeurde – wat zij aan informatie doorgaven (men denke aan van Mooks toespraken) was op te weinig gegevens gebaseerd en daardoor in hoge mate door wensvoorstellingen bepaald. In werkelijkheid wist niemand wat in Indië leefde. Het gevolg was dat wie in bezet gebied hetzij in conservatieve, hetzij in progressieve richting lijnen voor de toekomst uitstippelde, niet meer deed dan uitdrukking geven aan wat hij persoonlijk wenselijk achtte. De twee grote onbekende factoren waarmee de regering te maken had: de houding van de Verenigde Staten en de houding van de Indonesiërs, golden ook voor de bevolking in bezet Nederland, met dien verstande dat de regering zich althans bewust was dat dat onbekenden waren en de publieke opinie in bezet gebied nauwelijks beseftte dat die onbekenden bestonden. Bij dat laatste moet men bovendien bedenken dat de dagelijkse bestaanszorgen in bezet gebied van '42 af merkbaar zwaarder gingen drukken.

Wij zijn er van overtuigd, al kunnen wij dat niet 'bewijzen', dat, als men de groep van diegenen die verwanten of kennissen in Indië hadden, uitzondert, veruit de meesten van de overige Nederlanders van maart '42 af maar weinig aan Indië gedacht hebben. Dat veranderde pas in de herfst van '44: de nederlaag van Duitsland kwam toen in een zo nabij perspectief te liggen, dat daarmee ook de nederlaag van Japan een vooruitzicht werd waarmee men rekening ging houden. Velen beseften toen dat Nederland er ook op militair gebied het zijne toe moest bijdragen dat de Japanners uit Indië verdreven werden, zodat er, daargelaten wat er in een volgend stadium zou geschieden, in eerste instantie weer een normaal, 'wettig' Nederlands bestuur zou komen.

Welnu, het was ook van de herfst van '44 af dat men zich in illegale

kringen scherper dan tevoren rekenschap ging geven van Nederlands naoorlogse taak in Indië.

Eind september '44 had Gerbrandy op verzoek van van Mook in twee lange telegrammen¹ 'de gehele ondergrondse pers' verzocht, een campagne in te zetten ten gunste van vrijwillige dienstneming met het oog op 'bevrijding Indië, opdat later niet gezegd worde dat dit gebiedsdeel uitsluitend bevrijd is door grote bondgenoten. Betreffende de toekomstige verhouding Nederland-Indië ware rede koningin van 8 december 1942' (de 7 december-toespraak) 'als leidraad te nemen' – die toespraak had evenwel, zoals bleek, tot tegengestelde reacties geleid.

Hoe nu een 'campagne' op te zetten waaraan zowel de anti-revolutionairen van *Trouw* als de communisten van *De Waarheid* zouden kunnen deelnemen? Elk illegaal blad reageerde op eigen wijze² maar het leek wenselijk, tot een oproep te komen die door de publieke opinie zou kunnen worden beschouwd als een uitspraak van de gehele georganiseerde illegaliteit. Voor de voorbereiding daarvan stelde de z.g. Contact-Commissie van de Illegaliteit, die op aandrang van Londen midden '44 was gevormd, een adviescommissie in, bestaande uit een voorzitter, de hoogleraar prof. dr. ir. W. Schermerhorn (een van de Brabantse gijzelaars, die na zijn vrijlating brede contacten in illegale kringen had gekregen), vertegenwoordigers van *Trouw*, *De Waarheid*, *Je Maintiendrai* en *Vrij Nederland* en één Indonesiër: de communistische student in de Indologie Setyadjit, die voorzitter was van de clandestien voortgezette *Perhimpunan Indonesia*.³

Die adviescommissie stelde een verklaring op die namens de illegaliteit in alle grote illegale opiniebladen zou worden opgenomen. 'De gedachten, door H.M. de Koningin uitgesproken in haar rede van 7

¹ Tekst in H.W. Sandberg: *Grote Advies-Commissie der Illegaliteit. Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* (1950), p. 73-74. ² In *Het Parool* schreef bijv. 'Pieter 't Hoen' (F. J. Goedhart) eind november: 'Indonesië schreeuwt om bevrijding en het zal in de eerste plaats de taak van Nederland zijn om deze bevrijding te brengen.' Dat was evenwel 'ook een politieke aangelegenheid' – Goedhart wees op de 7 december-toespraak van de koningin: 'de verhouding tussen Nederland en Indonesië (moet) gebracht worden op de grondslag van een bondgenootschap tussen gelijkgerechtigde partijen' en 'dit sluit natuurlijk niet in (zoals kwaadaardige interpretatoren wel eens beweerd hebben) dat Indonesië van Nederland losgescheurd zou worden.' (*Het Parool*, 28 nov. 1944) ³ Leden van die vereniging hadden van '40 af eigen illegale bladen uitgegeven, van mei '44 af een blad dat *De Bevrijding* heette. In die bladen was de beleidslijn gevolgd die Moskou had aangegeven: tot de Duitse invasie van de Sowjet-Unie, 22 juni '41, was deelneming aan de 'imperialistische oorlog' verworpen.

december 1942, zullen', zo heette het in het politiek belangrijkste deel van het concept,

'voor de bevrijdingslegers de zin van hun strijd moeten bepalen . . . Ons verbindt het vertrouwen dat bij de beslissing over de toekomstige structuur van het koninkrijk (een beslissing die zal worden genomen naar aanleiding van de resultaten ener conferentie waaraan vertegenwoordigers van alle delen van het koninkrijk deelnemen) de Indonesische volkeren in een toenemende vrijwillige samenwerking en in een volledig deelgenootschap tussen het Nederlandse volk en hen, de beste waarborgen zullen zien voor het herstel van hun vrede en voor de toename van hun voorspoed. Indien wij hierbij de nadruk leggen op de vrijwilligheid van het samengaan van Indonesië met Nederland, dan doen wij dat in het vertrouwen dat elke gedachte aan willekeur van de zijde van geheel Indonesië of van een toonaangevende groep van haar bevolking' –

(hier werd door de Contact-Commissie de tekst gewijzigd tot: 'elke gedachte aan willekeur, zowel van de zijde van Nederland als van geheel Indonesië of van een toonaangevende groep van haar bevolking')

'uitgesloten kan worden geacht . . . (Wij) vertrouwen er op dat de band tussen Nederland en Indonesië in een vernieuwd Gemeenebest zowel in de lijn (der) ontwikkeling ligt als recht doet aan de gevoelens van verbondenheid die in de loop der eeuwen zijn gegroeid.'

De definitieve verklaring werd in de laatste weken voor de bevrijding in de illegale opiniebladen opgenomen met een ondertekening die luidde: 'De commissie, samengesteld uit *De Bevrijding*, *De Geus*, *Je Maintiendrai*, *Trouw*, *Vrij Nederland* en *De Waarheid*, in opdracht van de gezamenlijke verzetsbeweging in Nederland'. Was het toeval of opzet dat de volgorde waarin die zes bladen werden genoemd, in *Trouw* werd omgedraaid? Wij weten het niet; in elk geval stond daarin *De Waarheid* voorop. Het zou kunnen zijn dat de redactie van *Trouw* aldus had willen onderstrepen dat ook het communistische illegale blad een verklaring had ondertekend waarin niet werd aangedrongen op de onafhankelijkheid van Indonesië.

*

Wat was inmiddels in het bevrijde Zuiden geschied?

Hier kon de regering via het Militair Gezag proberen de krachten

bijeen te krijgen die nodig waren voor de *Nica*-detachementen en voor de strijdkrachten tot welke vorming in Londen was besloten: dienstplichtigen of vrijwilligers voor de brigade van het Korps Mariniers waarvoor sinds oktober '43 in Amerika het kernkader werd opgeleid (de brigade was gedacht als een eenheid van ruim vijfduizend man), voor de vijftien gezagsbataljons, voor de drie divisies die het legerkorps zouden vormen, en voor het aan de Militaire Luchtvaart toe te voegen vliegend en grondpersoneel. Afgezien van de mariniersbrigade was de regering eind '44 slechts ten aanzien van de uitbreiding van de Militaire Luchtvaart een stap verder gekomen: zoals al vermeld, had het Britse *Air Ministry* zich in december '44 bereid verklaard, per maand in Engeland vier-en-vijftig man vliegend personeel en achthonderd man grondpersoneel in opleiding te nemen.

Wat de regering bij het opstellen van haar plannen buiten beschouwing had gelaten, was dat zij, zolang de vijandelijkheden met Duitsland nog gaande waren, de bevoegdheid miste om geheel alleen te bepalen wat in Nederland aan militaire eenheden zou worden gevormd en waar die zouden worden ingezet; die bevoegdheid lag in beginsel eerder bij generaal Eisenhower wiens gezag prevaleerde boven dat van de Nederlandse regering in de z.g. eerste fase die in de overeenkomsten voorkwam welke de regering in mei '44 met de Britse regering en hem had gesloten – men zou kunnen zeggen: de fase tot kort na het einde van de strijd in Europa. Als een situatie ontstond, waarin Eisenhower wenste dat Nederlandse eenheden zouden deelnemen aan de oorlog op Duits grondgebied of aan de bezetting van Duitsland, dan zou de vorming van alle strijdkrachten die specifiek voor de oorlog met Japan bestemd waren, uitgesteld moeten worden. Niemand wist hoe lang men nog, ook als geheel Nederland was bevrijd, in Duitsland zou moeten vechten; het kon bijvoorbeeld wenselijk zijn dat er, terwijl de Britse en Amerikaanse troepen diep in Duitsland met de *Wehrmacht* slaags waren, een tijdelijk Nederlands militair garnizoen kwam in een deel van West-Duitsland; wens die Eisenhowers hoofdkwartier (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces*, oftewel *Shaef*) te dien aanzien had, de z.g. *Shaef-requirements*, zouden voorrang hebben; de regering zou wèl, wanneer *Shaef* naar haar mening te veel zou vragen, bij *Shaef* kunnen protesteren en, als dat nodig was, bij de regeringen van de Verenigde Staten en Engeland in beroep kunnen gaan.

Aan deze potentieel gecompliceerde situatie werd in de lente en zomer van '44 niet te zwaar getild; men dacht dat, na de bevrijding van Frankrijk, België en Nederland, de complete ineenstorting van Duitsland als het

ware automatisch zou volgen. Spoedig daarna zou de z.g. tweede fase aanbreken en dan zou de Nederlandse regering weer baas zijn in eigen huis.

Maar alles liep anders dan men had aangenomen: alleen het Zuiden werd bevrijd en het liet zich in oktober-november '44 aanzien dat het einde van de oorlog in Europa nog op zijn minst verscheidene maanden op zich zou laten wachten. Dat was niet de enige tegenslag. De omstandigheden in het bevrijde Zuiden waren allerongunstigst om de krachten bijeen te brengen die voor hun oefening naar Engeland of de Verenigde Staten zouden worden overgebracht. Vele jongeren traden toe tot de Binnenlandse Strijdkrachten. Registers van dienstplichtigen ontbraken – die waren in '43 door de bezetter in beslag genomen; men moest dus afwachten wie zich als beroepsmilitairen dan wel als vrijwilligers kwamen aanmelden: leden van het beroepskader (niet velen, want veruit de meesten bevonden zich in Duitsland in krijgsgevangenschap), leden van het reservekader (van hen waren slechts weinigen afgevoerd), vroeger geoefende dienstplichtigen en ongeoeffenden. Gelegenheden om hen behoorlijk op te vangen ontbraken; nagenoeg alle gebouwen die daarvoor in aanmerking kwamen, waren gevorderd door de Canadese, Britse en Amerikaanse troepen. Trouwens, al het leggen van een administratieve grondslag voor wat men op mobilisatiegebied wilde ondernemen, bleek hoogst bezwaarlijk door de slechte verbindingen; autobussen ontbraken, het treinverkeer kwam slechts langzaam op gang, de posterijen begonnen pas na maanden te functioneren en de meest simpele hulpmiddelen die men voor elke bureau-arbeid nodig had (papier, registratiekaarten, kantoormeubelen, schrijfmachines) waren schaars. Daar kwam dan nog bij dat *Shaef* niet in was geïnteresseerd, de opbouw van een voor Nederlands-Indië bestemde krijgsmacht te bevorderen – het Geallieerde opperbevel gaf prioriteit aan wat het zelf nodig meende te hebben.

In deel 10 a van ons werk (*Het laatste jaar I*) hebben wij in hoofdstuk 11 ('Recrutering / De Stoottroepen') de moeilijkheden geschetst die zich in het bevrijde Zuiden op recruteringsgebied hebben voorgedaan. Daaruit willen wij nu allereerst aanhalen dat de regering zich in februari '45 in een schrijven van minister van Lidth¹ bereid verklaarde, aan *Shaef* in eerste instantie bijna negentienduizend man ter beschikking te stellen, van wie bijna negenduizend gegroepeerd zouden worden in door *Shaef* uit te rusten z.g. *light infantry battalions* en ca. drieduizendvijfhonderd man bestemd waren voor de genie (*Shaef* had in totaal om vier-en-vijftigdui-

¹ Tekst van zijn brief d.d. 20 febr. 1945: *Enq.*, dl. VIII a, p. 416–17.

zend man gevraagd), en dat zij wenste dat ruim dertienduizend man uitgezonden zouden worden: zesduizend voor de marine en het Korps Mariniers, vierduizend voor de gezagsbataljons, tweeduizend voor de luchtmacht en dertienhonderd voor het kernkader van het legerkorps; 'Shaef', aldus van Lidth, 'dient er voor te zorgen dat in de benodigde middelen, zoals transport naar Engeland van personen bestemd voor training en dienst buiten het vasteland van Europa, voorzien wordt' – maar daar had *Shaef* niets over te zeggen. *Shaef* kon hoogstens aan de *Combined Chiefs of Staff* de aanbeveling doen, de door de Nederlandse regering kenbaar gemaakte verlangens in te willigen; de beslissing lag bij de *Combined Chiefs*.

Toen in mei '45 heel Nederland was bevrijd, was de positie deze dat *Shaef* zijn *requirements* op ruim vijftigduizend man had bepaald, hetgeen dertig *light infantry battalions* insloot. Wij voegen hieraan toe dat die ruim vijftigduizend man niet ter beschikking zijn gesteld – anders dan België zond Nederland ook maar weinig bezettingstroepen naar Duitsland; wat de Nederlandse regering in het ontredde land aan strijdkrachten kon opbouwen, werd spoedig goeddeels voor de inzet in Nederlands-Indië bestemd, waarbij zich, zoals wij nog zullen aantonen, door het gebrek aan medewerking dat de Verenigde Staten en Australië aan de dag gingen leggen, de ene moeilijkheid na de andere voordeed. Waar het ons hier op aankomt is te onderstrepen dat het bij uitstek de *Shaef-requirements* zijn geweest die het buitengewoon moeilijk hebben gemaakt om in het bevrijde Zuiden krachten bijeen te brengen die aan luitenant-gouverneur-generaal van Mook ter beschikking gesteld konden worden. 'Betreffende de *Shaef-requirements* kan ik u zeggen', verklaarde jegens de Enquêtecommissie oud-minister de Booy, minister van scheepvaart en visserij in het tweede kabinet-Gerbrandy en in het derde bovendien minister van marine en tot begin april '45 ook nog van oorlog,

'dat wij in het algemeen van *Shaef*s slechts met de grootste moeite of niet gedaan konden krijgen mensen te werven en te oefenen voor de strijd in het Oosten. Het verhaal was altijd: wij moesten eerst helpen Duitsland te overwinnen, het Oosten kwam wel terecht! De Nederlandse regering was er op gesteld om troepen te werven en te oefenen die in het Oosten ingezet zouden kunnen worden; dat is altijd stelselmatig door *Shaef* tegengewerkt.'¹

¹ Getuige J. M. de Booy, a.v., p. 1350.

Er deden zich bij de recrutering in het Zuiden nog andere moeilijkheden voor: de koningin en prins Bernhard, bevelhebber der Nederlandse strijdkrachten, hadden groot bezwaar tegen het inschakelen van de officieren die, zo meende vooral de koningin, in de Meidagen van '40 *en bloc* zouden hebben gefaald – zij moesten zich eerst apart registreren bij een bureau dat naging, hoe elk hunner zich tijdens de bezetting had gedragen. Dat kostte veel tijd – het gevolg was dat wat men aan eenheden voor Indië bijeenkreeg, een tekort vertoonde aan geschoold kader.

Vrijwilligers waren er genoeg.

Nadat op 1 oktober '44 in Londen een Oorlogsvrijwilligersbesluit was vastgesteld waarmee de mogelijkheid werd geschapen om, naast de bestaande wettelijke verplichting tot het verrichten van militaire dienst, als vrijwilliger toe te treden tot de gewapende macht, zulks voor de inzet hetzij in Europa, hetzij in Indië, werden in oktober en november '44 in dertien steden in het bevrijde Zuiden Oorlogsvrijwilligersbureaus geopend; bij die bureaus hadden zich begin december naar schatting acht- tienduizend vrijwilligers aangemeld.

Aanmelden was één ding, maar daarop moest het indelen volgen. Trouwens: ook de dienstplichtigen moesten worden ingedeeld. Heel veel moeite kostte het om de eerste militaire eenheden te formeren. Daarvan waren sommige voor de strijd in Indië bestemd – van Mook, die in februari '45 uit Londen naar het vasteland van Europa was gegaan, had zich daar veel moeite voor gegeven, o.m. in besprekingen op het *Shaef*-hoofdkwartier te Versailles. Hij kreeg *Shaef* zo ver dat het in beginsel accoord ging met het spoedig vertrek uit het bevrijde Zuiden van vier- duizend voor de gezagsbataljons bestemde militairen (van Mook had er vijftienduizend nodig), van negentienhonderd militairen voor de Militaire Luchtvaart (men had toen van de toezegging van het *Air Ministry* nog geen gebruik kunnen maken) en van zeshonderd man voor de *Nica*-detachementen. Dat vertrek moest evenwel óók door de *Combined Chiefs of Staff* goedgekeurd worden – wij komen er straks op terug.

Toen Nederland benoorden de rivieren bevrijd werd, was de situatie deze dat, wat de landstrijdkrachten betrof, ca. veertienduizend man als *Shaef-requirements* bijeen waren (de meesten gegroepeerd in elf *light infantry battalions*) en dat zich in Engeland nog slechts ca. negenhonderd voor Indië bestemde militairen bevonden: ca. vierhonderd man die voor de gezagsbataljons bestemd waren, ca. honderd man voor de Militaire

DE TERUGKEER VOORBEREID

Luchtvaart, ca. honderd man voor de *Nica*-detachementen (zij allen gingen op 5 mei in Engeland aan land) en tenslotte driehonderd vrijwilligers van wie het de bedoeling was dat zij een officiersopleiding zouden volgen – zij zouden een eerste deel van het kader van de te vormen drie divisies (de Expeditionaire Macht) zijn.

★

De Koninklijke Marine had achter het vertrek van geschikte krachten meer vaart kunnen zetten. Dat dankte zij aan de nauwe relaties welke admiraal Furstner met de Britse *Admiralty* had opgebouwd. De voorbereidingen van de marine waren bovendien, voordat het Zuiden werd bevrijd, verder gevorderd dan die van de landmacht: er bevond zich in de Verenigde Staten in het *Camp Lejeune* een goed opgeleid kernkader voor de te vormen brigade van het Korps Mariniers – het kwam er slechts op aan, uit het bevrijde Zuiden voldoende krachten naar *Camp Lejeune* over te brengen. Daarbij werd hulp verleend door de Britse *Rear-Admiral Sir Gerald Dickens*, die vóór de Duitse bezetting Brits marine-attaché in Den Haag was geweest en nu als *Flag-officer Holland* opdracht had, de belangen van de *Navy* in bevrijd Nederland te behartigen. Al begin november '44 konden de eerste voor de mariniersbrigade bestemde oorlogsvrijwilligers via Ostende naar Engeland vertrekken; zij werden in Londen in een depotschip van de marine gehuisvest alvorens doorgezonden te worden. Enkele maanden later werd een opvangkamp in Schotland in gebruik genomen.

Om die vrijwilligers in voldoende mate aan te trekken zond het Londense marinehoofdkwartier in november '44 een eerste, in januari '45 een tweede en in maart '45 een derde recruteringsploeg naar het bevrijde Zuiden; het waren ploegen die eigen transportmiddelen bezaten en vlot werkten. Berichten omtrent hun aanwezigheid gingen als een lopend vuurtje rond en, zo werd er bij gezegd: wie voor de mariniersbrigade tekende, kwam snel weg! Dit tekenen werd door de vrijwilligers niet zwaar opgenomen. 'Er was', schreef de leider van deze recruteringsactie, de luitenant-ter-zee eerste klasse C. E. baron van Asbeck, 'maar één gedachte: de wereld in, de vrijheid in, en dan kijken wij wel verder.' Van Asbeck had die oorlogsvrijwilligers later 'geweldig leren waarderen . . . Maar bij de recrutering heb ik vaak mijn hart vastgehouden en gedacht:

wat begrijpen deze mensen weinig van oorlogvoeren en dan nog wel tegen de Jappen.¹

De bekwame wijze waarop de marine de zaak had opgezet en de Britse hulp leidden er toe dat in mei '45 in *Camp Lejeune* ca. tweeduizendvijfhonderd oorlogsvrijwilligers uit het bevrijde Zuiden waren aangekomen. Het hadden er gemakkelijk twee-, zo niet driemaal zoveel kunnen zijn, maar het kabinet had in de herfst van '44 bepaald dat in het Zuiden niet meer dan twee-vijfde van de voor de mariniersbrigade bestemde krachten mocht worden gerecrueteerd – drie-vijfde van de plaatsen moest voor Nederland benoorden de rivieren gereserveerd blijven.

★

Begin mei '45 was heel Nederland vrij, maar zo er in het bevrijde Zuiden al veel verwarring was geweest, de chaos in het bevrijde Noorden was nog veel groter. Vooral in het westen stonden grote delen des lands onder water. Daardoor, alsmede door de oorlogshandelingen en de Duitse vernielingen, hadden honderdduizenden hun woning verloren. Materialen voor herstel ontbraken – waren zij wèl beschikbaar geweest, dan hadden ze slechts met de grootste moeite getransporteerd kunnen worden. Bijna alle grote bruggen lagen in het water, van de 48 000 vrachtauto's die er vóór de bezetting waren geweest, waren er ca. 20 000 over die bijna alle in zeer slechte staat verkeerden, van de 21 000 binnenschepen ca. 10 000, van de 28 000 spoorwagens niet meer dan 4 000.

Wij stellen die materiële omstandigheden voorop: zij alleen al maken het duidelijk, hoeveel moeite het zou kosten om tijdig de eenheden te formeren waaraan van Mook behoefte had; men moest diegenen die voor die eenheden in aanmerking kwamen, registreren, indelen, oproepen, in verzamelcentra samenbrengen (en dan naar Engeland en vandaar naar Australië transporteren), dat alles in een totaal ontredde land.

Land bovendien waarvan het gedeelte benoorden de rivieren in rep en roer was. Er werd getreurd, er werd feestgevierd. Meer dan een vijfde van de bevolking was, hoofdzakelijk als gevolg van de maatregelen van de bezetter op de gebieden van de arbeidsinzet en de evacuatie, ontneemd: de meesten van die mensen begerden zo spoedig mogelijk naar

¹ C. E. van Asbeck: 'Recrutering Mariniersbrigade', p. 3 (*Enq.*, punt p, gestenc. bijl. 758).

hun oorspronkelijke woonplaats terug te keren. De overheidsadministratie, geschonden in haar personeelsbestand, werkte traag – onzeker ook, doordat op alle niveaus procedures in gang waren gezet om diegenen die zich, naar gemeend werd, slap hadden gedragen, weg te zuiveren. Zij die ‘fout’ waren geweest, moesten berecht worden – daaraan ging vooraf dat men hen arresteerde en in interneringskampen opsloot.

Stond ooit een Nederlands kabinet voor grotere moeilijkheden dan dat hetwelk Schermerhorn, die wij al noemden, en W. Drees, voor de oorlog voorzitter van de Tweede Kamer-fractie van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (de SDAP, voorlooperster van de Partij van de Arbeid), in juni '45 in opdracht van de koningin formeerden? Wij betwijfelen het.

Op die formatie komen wij in deel 12 van ons werk (*Epiloog*) terug.¹ Hier willen wij volstaan met op te merken dat voormannen van de vroegere Anti-Revolutionaire Partij (evenmin als de andere partijen had deze zich op dat moment opnieuw kunnen constitueren) deelneming aan het kabinet hadden geweigerd en dat, zoals van Mook had gewenst, Logemann minister van overzeese gebiedsdelen werd.

Schermerhorn was het die, bij ontstentenis van enige volksvertegenwoordiging, op 27 juni '45 in een lange radiotoespraak het beleid ontvouwde dat het kabinet, waarin hij als minister-president zou optreden, wenste te voeren. Hij zei dat ‘de nieuwe regering . . . in de allereerste plaats haar taak (zag) in de algemene oorlogvoering tegen Japan en in de bevrijding van Indonesië’. ‘In onze twintigste eeuw’, zo ging hij verder,

‘is vaak gesproken over de zedelijke verplichting van Nederland tegenover Indië. Deze plicht treedt nu naar voren met grijpbare consequenties, óók voor de gemiddelde burger van ons volk, in wiens gedachtenleven Indië ver weg lag en Indonesië een bijna onbekend begrip was.’²

Wat hij vervolgens over Indonesië's toekomst zei, was eveneens kort:

‘Ten aanzien van de overzeese gebiedsdelen zal de regering de voorbereidingen vervolgen van hun nieuwe status binnen het koninkrijk op grondslag van de rede van Hare Majesteit de Koningin op 7 december 1942. De energieke inspanning der Indische regering voor de organisatie van de wederopbouw van maat-

¹ Zie voor de samenstelling van het kabinet Bijlage I achter in dit deel. ² *Herstel en vernieuwing. Radiotoespraak van Zijne Excellentie Prof. ir. W. Schermerhorn, voorzitter van de ministerraad, op 27 juni 1945* (1945), p. 9.

schappij, bestuur en bedrijfsleven in Indonesië zal zij krachtig blijven bevorderen. Een regelmatig overleg tussen haar, de Indische regering en het Westers bedrijfsleven zal zij daartoe gaarne onderhouden.¹

Van Mook vond dat verre van verstandig geformuleerd. Er was kort tevoren in *Camp Columbia* besloten dat van Hoogstraten met spoed naar Nederland zou gaan om er de nodige contacten te leggen² – welnu, hij gaf van Hoogstraten een doorslag mee van zijn lange brief aan Schmutzer waarop hij geen antwoord had ontvangen, maar ook een meer persoonlijke brief waarin hij begon met uiting te geven aan zijn vreugde over Logemanns benoeming en voorts schreef:

‘Ik zag dat prof. Schermerhorn in zijn eerste redevoering bijzondere nadruk op het bedrijfsleven in verband met Nederlands-Indië heeft gelegd en ik neem

¹ A.v., p. 12. ² Vóór van Hoogstraten, nl. midden mei, kwamen de Blicck en een tweede, aan het departement van overzeese gebiedsdelen verbonden officier uit Londen in Nederland aan om er op verzoek van de *Anglo-Dutch Country Section* op Ceylon die begin '46 op Sumatra *commando*-groepen wilde inzetten, ca. zestig geheime agenten aan te werven: Indische Nederlanders, Indonesiërs en enkele Chinezen. ‘De indruk die wij van de toestanden in Nederland kregen, was’, schreef de Blicck in zijn rapport, ‘niet bijster fraai. Van enige organisatie was geen sprake. De mensen wisten niet wat te doen en waar zich aan te houden. De gemoederen waren zeer onrustig, zelfs opstandig, en uit veler mond werd vernomen dat slechts een revolutie in de chaos orde zou kunnen scheppen.’ Hij kreeg veel meer vrijwilligers bijeen dan de gevraagde zestig, in Amsterdam alleen al duizend (‘het beste materiaal werd verkregen in Den Haag, daarna uit Utrecht, vervolgens Leiden en slechts drie uit Amsterdam’); hoofdzakelijk Indische Nederlanders en Chinezen – ‘de aanneming van Indonesiërs gaf moeilijkheden.’ De Blicck had daarvoor contact opgenomen met het bestuur van de *Perhimpoean Indonesia* en was in dat kader op 25 mei aanwezig op een herdenkingsbijeenkomst te Leiden, waar ca. vijftig Indonesiërs en enkele honderden Nederlanders samengekomen waren, onder wie enkele hoogleraren van de Leidse Universiteit – prof. mr. R. P. Cleveringa, de man van de befaamde toespraak van 26 november '40, was één hunner. De bijeenkomst werd geopend met het Wilhelmus, gevolgd door het *Indonesia Raya*. Cleveringa, met luid applaus begroet, was de eerste spreker. Wat hij zei, gaf de Blicck ‘de indruk dat deze spreker van Nederlandsen bloede het reeds als vaststaand aanneemt dat Indië (Indonesië) als volkomen zelfstandig moet worden beschouwd.’ De volgende spreker was een Indonesiër, wiens rede, ‘met een donderend applaus beloond’, ‘een Nederlandse patriot een onbehagelijk gevoel (geeft) van . . . het drijven naar een toestand welke de belangen van het Nederlandse volk ernstig bedreigt.’

Een tiental dagen later werd bij de Blicck een brief van het bestuur van de *Perhimpoean Indonesia* afgegeven waar o.m. in stond: ‘Wij beschouwen het als een van onze eerste taken, het verzet van ons volk zoveel mogelijk te bevorderen. Behalve dienstneming in de expeditionaire legermacht . . . en in de *Nica* zou het naar onze mening ook nodig zijn indien wij contact verkregen met ons volk, hetzij vanuit het

aan dat dit een weerslag is geweest op een bepaalde onrust die in die kringen tot uitdrukking is gekomen. Ik geloof zeker dat wij daarmee voorzichtig moeten zijn, want hoezeer ik zelf overtuigd ben dat voor de wederopbouw van Indië een gezond herstel van dat bedrijfsleven noodzakelijk is, zo kan ik toch niet voorbijzien dat in die kring voor deze tijd de meeste conservatieve, zo niet reactionaire elementen schuilen uit de Indische maatschappij en dat wij, meer dan ooit tevoren, op een goede verhouding tot de behoorlijk ontwikkelde Indonesiërs aangewezen zijn bij het herstel van onze positie . . . Het zal dringend nodig zijn, dat het bedrijfsleven zich niet te luidruchtig op de voorgrond dringt en niet met te veel eisen aankomt, willen wij niet aanstonds weer de oude exploitatiegedachte doen herleven en ook niet internationaal de goede indruk, die destijds de rede van Hare Majesteit heeft gemaakt, geheel teniet doen.¹

Mede omdat de dagbladen nog miniem klein waren, gaven in de eerste weken waarin het kabinet-Schermerhorn fungeerde, verschillende ministers voor de radio een uiteenzetting over hun plannen. Logemann deed dat op 17 juli en gaf er blijk van, zich van Mooks advies terdege te hebben aangetrokken. Hij sprak, de lijn van de 'ethische politiek' doortrekkend, van 'Nederlands roeping' in Indië. 'Het woord', zei hij,

'is niet te groot, het is geen holle frase, want het zijn feiten, uiterst belangrijke feiten, dat zowel onze vorstin als onze regering en ons volk alleen bereid zijn om Nederlands bloed te storten voor een zelfstandig Indonesië en niet voor herstel van een koloniale overheersing. Wij hebben het woord van onze koningin en het Nederlandse volk pleegt met het koninklijk woord ernst te maken. Wij hebben het woord onzer regering en zij is bereid daarvoor te staan. Wij hebben een uitgesproken eis van ons democratisch volk dat het niet wil vechten voor

buitenland door middel van de radio of uit te werpen pamfletten, hetzij in Indonesië zelf door het daar neerlaten van landgenoten teneinde de verzetsbeweging in Indië mede te helpen organiseren . . . Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard . . . bij wie wij op audiëntie zijn geweest, staat sympathiek tegenover deze plannen' – de prins had o.m. Setyadjit ontvangen. Welnu, van deze kreeg de Blicck het artikel in handen dat hij in juni '40 in *Indonesia*, het blad van de *Perhimpoenan*, had geschreven en waarin Setyadjit, de parolen uit Moskou volgend, gesteld had dat 'de z.g. Nederlandse regering . . . nu onder Engelse vleugelen de Indonesiërs . . . voor het belang der Geallieerden wil laten bloeden.' (P. A. de Blicck: 'Rapport betreffende de werving van agenten, radiotelegrafisten en leiders voor de *Anglo-Dutch Section* in Ceylon' (z.d., begin juli 1945), ARA, MK, M 180, C 20) Wij nemen aan dat de Blicck uit de kringen van de *Perhimpoenan* niemand heeft aangenomen. Hij koos de gevraagde zestig vrijwilligers uit en dezen kwamen begin juli in Engeland in een opleidingskamp van SOE terecht. Wat nadien met deze zestig is geschied, weten wij niet.

¹ Brief, 30 juni 1945, van van Mook aan Logemann (ARA, Coll.-van Mook, 2).

kapitalistische of imperialistische doeleinden.

In de eeuw van stout avontuur en kloeke handelsgeest is Nederland koloniale mogendheid geworden naar morele maatstaven van die tijd. Het is met de algemene ontwikkeling der morele opvattingen steeds meegegaan. Het heeft op zijn tijd voldaan aan de liberale, humanitaire en ethische maatstaven. Het is ook nu bereid en in staat, de geest des tijds te begrijpen en er naar te handelen. Nederland gaat geen kolonie heroveren – het trekt uit ter bevrijding van het miljoenvolk der Indonesiërs dat het als deelgenoot in het koninkrijk van koningin Wilhelmina wil ontvangen.¹

Passages waren dit, die geheel aansloten bij de verklaring welke de georganiseerde illegaliteit kort voor de bevrijding in de belangrijkste illegale bladen had gepubliceerd, en inderdaad: zo werd het door tallozen, vooral ook door talloze jeugdigen gevoeld. De toeloop naar de aanmeldingsbureaus voor oorlogsvrijwilligers was opvallend groot. Hoevelen zich in de periode midden mei–midden juli '45 voor de gezagsbataljons, voor het Vrouwenkorps van het Knil en voor de uit te zenden Rode Kruis-teams hebben aangemeld, is niet bekend (behoudens dan dat in juli werd gehoopt dat per 1 november vijf gezagsbataljons geheel geformeerd zouden zijn) maar voor de *Nica*-detachementen, waarvoor nu vierduizend vrijwilligers werden gevraagd, waren het er zeventigduizend, voor de Marine Vrouwen-Afdeling, de Marva, die om vijftienhonderd had gevraagd, zestigduizend en voor de marine die zeventigduizend plaatsen voor mannen open had (vierduizend die aan de uit het bevrijde Zuiden vertrokken ca. vijf-en-twintighonderd vrijwilligers voor de mariniersbrigade zouden worden toegevoegd, en drieduizend die tot bemanningsleden van Furstners uitgebreide vloot zouden worden opgeleid), meldden zich veertigduizend vrijwilligers aan. In twee maanden tijd, voorzover er cijfers beschikbaar zijn, dus honderdzeventigduizend vrijwilligers.

De enigen die vóór Japans capitulatie vertrokken, waren ca. honderdvijftig vrijwilligers die in Engeland de al genoemde officiersopleiding gingen volgen, een onbekend (maar niet groot) aantal vrijwilligers van de *Nica*, nog geen duizend vrijwilligers en vrijwilligsters voor de gezagsbataljons, de Militaire Luchtvaart en het Vrouwenkorps van het Knil en twee- van de benodigde vierduizend vrijwilligers voor de mariniersbrigade – de laatsten van dezen scheepten zich vóór 20 juli in, want op die datum deden de *Combined Chiefs of Staff* aan de Booy, minister van marine

¹ Tekst in a.v., 5.

en scheepvaart in het kabinet-Schermerhorn, weten dat het uitzenden van mariniers naar het oefenkamp in North Carolina voorlopig moest worden gestaakt. 'De zaak', zei de Booy in de Raad voor Oorlogvoering van het nieuwe kabinet (deze Raad had de plaats van de Commissie Oorlogvoering ingenomen), 'leek goed te lopen, totdat dit telegram kwam dat als reden opgeeft: gebrek aan *troop-space*. Dat gooit alles in de war.'¹

★

Was dus de marine er in geslaagd, enkele duizenden weg te krijgen, bij het leger was dat niet gelukt – de mannen voor de mariniersbrigade konden namelijk in de Verenigde Staten opgevangen worden, maar het leger moest in het ontredderde land zèlf voor die opvang zorgdragen. 'Ik kwam', aldus later jegens de Enquêtecommissie de minister van oorlog in het kabinet-Schermerhorn, mr. J. Meynen, 'in een volkomen leeg ministerie van oorlog. Alle andere departementen hadden logischerwijze kunnen doorwerken, alleen het departement van oorlog niet.'² Uit Londen kwamen slechts weinig officieren over. Waar aanvulling te vinden? Een kleine groep beroepsofficieren was in '40 in krijgsgevangenschap afgevoerd omdat zij geweigerd had, de bezetter gehoorzaamheid te beloven, een veel grotere groep was in mei '42 naar kampen in het Oosten verdwenen. Tussen die twee groepen bestonden aanzienlijke spanningen. Daar kwam nog bij dat er benoorden de rivieren geen goede gelegenheden waren om de vrijwilligers te huisvesten en te scholen. 'Er waren', vertelde Meynen verder, 'geen kazernes³; er was geen glas in de kazernes, er waren geen daken op de kazernes, er was geen ligging voor de mensen, er was geen kleding' (en geen schoeisel, 'in Drente kon men deze mensen zien staan op klompen'⁴), 'er was geen voeding, er was in feite niets . . . Hulp van de Geallieerden . . . is alleen gegeven voor de *light infantry battalions* van de z.g. *Shaef-requirements* – óók met veel moeite.'⁵

Van die *light infantry battalions* waren, toen Japans capitulatie op handen was, zeventien gevormd – van die zeventien bevonden zich toen vijf in Duitsland en twaalf in Nederland en van die twaalf waren zeven gevormd

¹ Ministerraad, Raad voor Oorlogvoering: Notulen, 20 juli 1945. ² Getuige J. Meynen, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1448. ³ In het Zuiden werden in allerijl drie vroegere kampen van de Nederlandse Arbeidsdienst als nooddkazernes ingericht.

⁴ Getuige V. E. Nierstrasz, *Enq.*, dl. VIII c, p. 933. ⁵ Getuige J. Meynen, a.v., p. 1447.

uit de Binnenlandse Strijdkrachten en vijf uit 'gewone' oorlogsvrijwilligers. Met die oorlogsvrijwilligers rees een moeilijkheid: velen wilden wèl deelnemen aan bezettingstaken in Duitsland maar voelden niet voor uitzending naar het Oosten. Er moest een schifting worden aangebracht en lege plaatsen moesten worden opgevuld. Dat alles nam tijd. Tijd nam ook het oefenen van de recruten, waartoe in Nederland gebruik moest worden gemaakt van het materieel dat een gedemobiliseerde Canadese divisie had achtergelaten – materieel dat zo verwaarloosd was dat de Artillerie-Inrichtingen bij de Hembrug aan het Noordzeekanaal ingeschakeld moesten worden voor het nodige herstel.

Het gevolg van dit alles was dat zich, toen Japans capitulatie naderde, in Engeland ruim vierhonderddertig vrijwilligers bevonden die er een officiersopleiding volgden (en daarbij een uitstekend figuur sloegen), maar de twee kampen bij Aldershot in Zuid-Engeland die het *War Office* ter beschikking had gesteld voor het opvangen van de voor de gezagsbataljons bestemde militairen, stonden op dat moment leeg – een beperkt aantal krachten was in juni naar Australië vertrokken, nieuwe zouden pas in de tweede helft van augustus en in september in Engeland arriveren.

Een moeilijke situatie! Toen de Raad voor Oorlogvoering op 10 augustus bijeenkwam¹, zei Schermerhorn dat alles op een spoedig einde van de oorlog met Japan wees. Wat zouden de Japanners in Indië doen? Wellicht doorvechten? Hij achtte het 'een somber perspectief' en daarmee was Logemann het geheel eens: 'administratief en organisatorisch komt dit nieuws te vroeg.' Wat was aan troepen beschikbaar? De eerdergenoemde zeventien *light infantry battalions*. Maar hoe ze naar Engeland en vandaar naar het Oosten te brengen? 'Essentieel is nu', zei Logemann, 'scheepsruimte te krijgen en tropische uitrusting.'

Scheepsruimte? Dat was het meest klemmende punt en zulks was in de voorafgaande maanden pijnlijk duidelijk geworden.

De transportcrisis

De Nederlandse regering alsook de andere Geallieerde regeringen hadden, zoals eerder vermeld, de regeling getroffen dat alle troepenschepen,

¹ Notulen in (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 's Rijks geschiedkundige Publicaties) *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (nader aan te halen als: *Ned.-Indones. betrek.*) dl. 1 (1971), p. 2 en vlg.

zolang de oorlog duurde en vervolgens nog voor een periode van zes maanden, ter beschikking zouden staan van de *Combined Chiefs of Staff* – welnu, het einde van de oorlog met Duitsland leidde tot gigantische nieuwe transporten. Een groot deel van de Amerikaanse, Britse en Canadese militairen die in Europa hadden gevochten, moest naar hun vaderland teruggevoerd en daar gedemobiliseerd worden en eenheden die als bezettingstroepen in Duitsland en Oostenrijk zouden blijven, moesten worden aangevuld. Voorts diende de grote invasie van Japan te worden voorbereid – daar zouden volgens de plannen van de *Joint Chiefs of Staff* van 1 november '45 af dertien divisies landen op Kioesjoe en van 1 maart '46 af drie-en-twintig op Honsjoe, welke legermacht nog zou worden aangevuld met zes divisies die als bezettingstroepen zouden optreden in de delen van Japan waaruit de Japanse strijdkrachten verdreven zouden zijn. Onder die twee-en-veertig Amerikaanse divisies zouden zich vijftien bevinden die van het Europese strijdtoneel afkomstig waren – die vijftien moesten dus als eerste naar de *Pacific* worden overgebracht. Een-en-twintig andere, alle uit Europa afkomstig, zouden de strategische reserve gaan vormen die in de Verenigde Staten achter de hand zou worden gehouden. Dan zouden de Amerikaanse luchtmachtkrachten in de *Pacific* worden verdubbeld door het overbrengen van vliegend- en grondpersoneel uit Europa. Al die verplaatsingen uit Europa moesten in tien maanden zijn voltooid.

Ook de Britten zouden nieuwe krachten naar de *Pacific* moeten sturen: de *Pacific Fleet* die aan de onder *Admiral* Nimitz varende Amerikaanse vloten was toegevoegd, moest uitgebreid worden en aan de invasies van Japan zou een Brits legerkorps van drie tot vijf divisies deelnemen.

Het wees allemaal in één richting: concentratie op Japan.

De concentratie van Nederlandse krachten in Australië die in het voornemen der regering lag, week daar van af. Het betrof hier overigens bescheiden krachten: enkele tienduizenden, en daarbij moet bedacht worden dat alleen al de Amerikanen in totaal omstreeks vijf miljoen militairen wilden inzetten.

★

In februari '45 wist van Mook, zoals wij eerder weergaven, te bereiken dat *Shaef* er in beginsel accoord mee ging dat uit het bevrijde Zuiden ca. vierduizend voor de gezagsbataljons bestemde militairen zouden ver-

trekken en voorts negentienhonderd militairen voor de Militaire Luchtvaart en zeshonderd man voor de *Nica*-detachementen, bij elkaar dus vijf-en-zestig honderd man. Over hun transport naar Australië werd onmiddellijk contact opgenomen met het Britse *War Office*. Dat verklaarde zich bereid, de vierduizend man van de gezagsbataljons, duizend man voor de militaire luchtvaart (in plaats van negentienhonderd) en zeshonderd voor de *Nica*, in totaal dus zes-en-vijftighonderd man, in *transit-camps* in Engeland op te vangen en hun transport naar Australië te regelen, mits de *Combined Chiefs of Staff* daarmee accoord gingen.

Van der Kun, Stöve's opvolger als een van de twee Nederlandse vertegenwoordigers bij die *Combined Chiefs*, legde op 15 maart het met *Shaef* opgestelde plan aan het college voor. Meer dan vier weken moest hij op antwoord wachten en toen hij dat antwoord op 16 april ontving, bleek het negatief te zijn: er waren, deden de *Combined Chiefs* weten, andere verplichtingen met een hogere prioriteit maar wellicht zou aan het einde van de oorlog in Europa (midden april werd niet voorzien dat die oorlog nog maar drie weken zou duren) scheepsruimte ter beschikking kunnen worden gesteld. Er ging bericht naar Londen en naar Brisbane. In Brisbane arriveerde het pas na van Mooks vertrek naar Manila en vandaar naar San Francisco – in Londen, waar de volle aandacht van de ministers gericht was op de z.g. capitulatie-onderhandelingen met Seyss-Inquart en op de voedselhulp aan hongerend West-Nederland, verliepen bijna vier weken voordat de Commissie Oorlogvoering op de beslissing van de *Combined Chiefs* reageerde. Op 11 mei (Gerbrandy was enkele dagen in bevrijd Nederland geweest en toen weer naar Londen teruggekeerd waar het kabinet voorshands bleef, omdat er van Den Haag uit vrijwel geen verbindingen bestonden) seinde Schmutzer naar Brisbane dat de regering wenste dat twintig gezagsbataljons (ca. twintigduizend militairen) en vijfduizend man voor de *Nica*-detachementen ten spoedigste naar Australië zouden vertrekken 'en bijvoorbeeld *avant* einde van dit jaar aldaar aanwezig dienen te zijn'; kon MacArthur er de *Combined Chiefs* niet op wijzen dat 'gehele plan voor training Australië in gevaar, terwijl Australiërs thans rekenen op overname basis?'¹ Brisbane antwoordde dat van Mook in San Francisco was – daarheen zond Michiels nu een kopie van Schmutzers telegram. Van Mook pleegde onmiddellijk overleg met van Kleffens en antwoordde op de 16de mede namens deze:

¹ Telegram, 11 mei 1945, van Schmutzer aan van Mook (RvO, Coll.-de Booy).

‘Wij oordelen voorgestelde *démarche* te zwak met het oog op voor herstel van het koninkrijk levensgevaarlijke situatie welke ontstaan is door genomen beslissingen. *Recommandaties* van *Theatre Commanders*, zo al te verkrijgen bij bestaande onzekerheid ten aanzien van onderlinge verhoudingen en strategische plannen’

(van Mook en van Kleffens wisten dat er kans op was dat heel Indië onder Mountbatten zou komen te vallen),

‘zullen slechts geringe invloed uitoefenen op *C[ombined] C[hiefs] of S[taff]* aangezien tegen dergelijke voorstellen allerlei technische bedenkingen opgeworpen kunnen worden. Doen daarom het voorstel om bij hoogste Britse en Amerikaanse *CCS* gelijktijdig stappen te ondernemen.’¹

In Londen werden de Britse *Chiefs of Staff* niet benaderd – dat was ook niet nodig want in de *Combined Chiefs* te Washington waren zij vertegenwoordigd door twee hoge militairen: *Field Marshal Sir Henry Maitland Wilson* (Dill was overleden) en *Admiral Sir James Somerville*.

Uit San Francisco reisden van Mook en van Kleffens naar Washington. Was een stap bij president Truman wenselijk? Neen, adviseerde ambassadeur Loudon: Truman was pas zes weken in functie, beter leek het hem om, zoals de Commissie Oorlogvoering had voorgesteld, de *Combined Chiefs of Staff* te benaderen. Aldus geschiedde. In de ochtend van 25 mei spraken van Mook en van Kleffens met de voorzitter, *Admiral Leahy*, en drongen aan op verlov om twintig gezagsbataljons, vijfduizend man *Nica*-personeel alsook de mariniersbrigade, zodra deze gevormd was, naar Australië over te brengen. ‘Leahy’, zo telegrafeerde van Kleffens naar Londen,

‘raadde aan om hiertoe terstond een concreet verzoek in te dienen om de beschikking te krijgen over bepaalde Nederlandse transportschepen voor bepaalde tijd. Leahy zei niet te kunnen inzien dat dit, ondanks krappe transportsituatie, zou worden geweigerd, aangezien het gaat om onze eigen schepen, mensen en oorlogsbelangen. Hij zou de behandeling bespoedigen en ons verzoek ondersteunen.’

In de middag van diezelfde dag bezochten van Mook en van Kleffens *General Marshall*; deze, aldus weer van Kleffens’ telegram,

‘vestigde weliswaar de aandacht op de moeilijkheden die bestaan ten opzichte

¹ Telegram, 16 mei 1945, van van Mook en van Kleffens aan de Commissie Oorlogvoering (a.v.).

van transport in het algemeen maar hij zei dat hij onze positie geheel begreep en hij zegde toe zijn best mogelijke medewerking te verlenen.¹

Nog diezelfde avond (van Mook zou zich daags daarna, 26 mei, weer naar San Francisco begeven) spraken de twee Nederlanders ten huize van Loudon en in diens aanwezigheid met Maitland Wilson en Somerville. 'Dezen', zo seinde Loudon aan Londen,

'toonden wel begrip voor ons probleem doch boden heftig tegenstand, zich beroepend op primair en overheersend strategisch lijn en doel, nl. vernietiging Japan, waaraan zij prioriteit geven boven lokale problemen en doelstellingen.'²

'Heftig tegenstand' – nu, ook van Mook had zich scherp uitgelaten. 'Hij heeft', vertelde Loudon aan de Enquêtecommissie, 'toen gevraagd om scheepsruimte en heeft daarbij gezegd: 'Als jullie hiervoor niet zorgen, dan betekent dat het einde van Nederland in Azië.'³ Notabene: in de *Allied Pool* voeren zeven-en-twintig voor troepenvervoer ingerichte Nederlandse zeeschepen, die tezamen ca. zestigduizend militairen konden transportereren – Nederland had daarvan maar een deel nodig en zulks voor beperkte tijd.

Welke schepen en voor hoe lang, ging van Mook onmiddellijk na. Nog voor zijn vertrek uit Washington had hij, na overleg gepleegd te hebben met van der Kun en J. F. van Hengel, een van de directeurs van de Stoomvaart Maatschappij Nederland, die lid was van het in New York gevestigde Nederlandse Scheepvaart Comité (de tegenhanger van de Londense *Netherlands Shipping and Trading Commission*), conform het denkbeeld van *Admiral Leahy* zijn opgave gereed. Daarbij ging hij er van uit dat uit Nederland via Engeland zeven-en-twintigduizend militairen naar Australië zouden worden overgebracht en uit de Verenigde Staten zeventien duizend mariniers en dat in de oefenkampen die in Australië ter beschikking zouden komen, elke twee weken vijf-en-twintighonderd militairen zouden kunnen worden opgenomen. Voor het transport had hij in elk geval zeven vrij grote troepenschepen nodig, waarvan vier in de wateren bij Europa en drie in de *Pacific* voeren; tezamen zouden zij op één reis ca. vijftienduizendvijfhonderd man kunnen vervoeren – zes schepen zouden twee reizen moeten maken en één schip één reis. Elke

¹ Telegram, 25 mei 1945, van van Kleffens aan Michiels (ARA, Coll.-van Mook, 29). ² Telegram, 27 mei 1945, van Loudon aan Michiels (*Enq.*, dl. VIII b, p. 107). ³ Getuige A. Loudon, a.v., dl. VIII c, p. 917.

reis zou uit en thuis gemiddeld (niet alle schepen voeren even snel) omstreeks drie maanden duren. Het schip dat slechts één reis zou ondernemen, zou na de heenvaart weer in de *Allied Pool* kunnen worden opgenomen, de zes andere pas na de tweede heenvaart, dus na vier-en-een-halve maand. De uit Nederland naar Amerika over te brengen mariniers zouden, hoopte van Mook, vervoerd kunnen worden op de troepenscheepen die regelmatig de Atlantische Oceaan overstaken – was dat niet mogelijk, dan zouden drie kleinere, op dat moment in de *Pacific* varende Nederlandse troepenscheepen ingeschakeld kunnen worden die de brigade, was zij gereed, naar Australië zouden overbrengen. ‘Onzerzijds’, zo seinde hij op 26 mei uit Washington aan de Commissie Oorlogvoering, ‘dringen wij aan op een spoedige decisie, aangezien reeds veel tijd verloren ging en ook op deze manier toch nog altijd een periode van zes maanden gemoeid zal zijn met de transporten.’¹ Dezelfde dag zond hij Schmutzer een brief: ‘Ge begrijpt even goed als ik’, schreef hij o.m., ‘dat zonder een snelle oplossing van dit vraagstuk onze positie in Indië vrijwel hopeloos zou worden.’²

Daar liet hij het niet bij.

Toen hij van Washington uit samen met van der Kun weer in San Francisco was aangekomen, dicteerde hij daar op de 29ste aan de secretaresse die hem ter beschikking was gesteld, een lange brief aan *Admiral Somerville* (‘geen enkele Nederlander had hem dat kunnen verbeteren’, zei van der Kun die bij het dicteren aanwezig was geweest, aan de Enquêtecommissie³), in welke brief hij een klemmend beroep deed op de Britse leden van de *Combined Chiefs of Staff* om hun houding te wijzigen.⁴

Hij had, schreef hij, begrip voor het feit dat de Geallieerde strategie nu gericht was op ‘*the heart of the enemy*’, maar dat bracht voor Nederlands-Indië grote nadelen met zich: ‘*The Netherlands Indies are being cut off and probably will be left in the hands of a . . . desperate foe long after the Philippines, Burma, Malaya and maybe even French-Indo-China shall have been liberated.*’ Nederland had maar weinig krachten, ‘*but we have a right to assistance in building them up again, now that we have regained access to part of our man-power*’, zulks vooral ‘*in the face of the great and enthusiastic response our call for volunteers has elicited from the first moment of liberation.*’ Er lag

¹ Telegram, 26 mei 1945, van van Mook aan de Commissie Oorlogvoering (ARA, Coll.-van Mook, 29). ² Brief, a.v. van van Mook aan Schmutzer (a.v., 2). ³ Getuige L. G. van der Kun: *Eng.*, dl. VIII c, p. 635. ⁴ Tekst van de brief in van Mook: *Indonesië, Nederland en de wereld*, p. 230–35.

vermoedelijk in Indië nog zware strijd voor de boeg: *'You know as well as I do that the surrender of Japan proper will most probably not mean the surrender of all her troops in the occupied areas. But while we cannot be content with the contemptible role of goose-stepping in after others have done the fighting, we might not even be able to do that if the delays in training and transporting our men from Holland continue.'* Op 16 april was beloofd dat zes-en-veertighonderd krachten naar Australië zouden kunnen vertrekken – dat was nu tot zeshonderd gereduceerd! *'Meanwhile the Theatre Commanders ask us where these people we promised them are, and begin to doubt our capacity and our good faith . . . We cannot possibly go on like this.'* Vroeg Nederland dan om veel hulp? Neen: *'For transport we ask the use of a few of our own ships'* (tien van de zeven-en-twintig) en voor wat verder nodig was, zou betaald worden.

'This then, my dear Admiral, is the position. It is a dangerous position. We can no longer pretend, either towards the Commanders-in-Chief or towards the Netherlands and the Indonesian people that we shall be able to do in the Indies what is expected, even demanded of us. But we shall have to explain why. We do not want to do so . . . but we cannot go on carrying a responsibility which is not ours to carry . . . Military decisions inevitably have political consequences. And if these consequences are deemed fatal to the future of a country, the government of that country cannot be asked to accept them.'

Wat geschiedde er nu na dit klemmend beroep?

Van Mook reisde weer naar Australië en terwijl hij onderweg was, zochten in Londen Gerbrandy en Michiels op 2 juni Churchill op – vervolgens bezocht Michiels *General Sir Alan Brooke*, de voorzitter van de Britse *Chiefs of Staff*. Churchill, zo seinde Michiels aan Loudon en van der Kun,

'begrijpt volkomen politiek belang en staat sympathiek tegenover ons verzoek doch ontkent volstrekt niet dat in *USA shipping*-moeilijkheden zeer groot. Tijdens het gesprek heeft hij duidelijk laten doorschemeren dat van Amerikaanse zijde, in het bijzonder grote zakenbelangen, op stukken Nederlands-Indië begerige ogen worden geslagen. Of daaraan geringe medewerking van Amerikaanse zijde te wijten is, kan van hieruit moeilijk beoordeeld worden. Het blijft Churchills standpunt dat hij zich tot het uiterste zal blijven verzetten tegen enige afscheiding in welke kwaliteit ook' –

wel, de tegenstand in Washington was niet van de Amerikanen maar van de Britten uitgegaan en wij vermoeden dat Churchill de zaak omkeerde teneinde Nederlands bereidheid om te aanvaarden dat het veruit grootste deel van Indië uit het Amerikaanse *War Theatre* zou verdwijnen, te versterken.

Ook Brooke zegde zijn steun toe, 'hij had telegram ontvangen van Maitland Wilson' (telegram met een algemeen betoog *tegen* inwilliging van de Nederlandse verlangens), 'door een tweede gevolgd met verzoek eerste telegram niet in behandeling te nemen, daar van Nederlandse zijde meer concreet voorstel zou volgen.'¹ Vervolgens stelden de Nederlandse militaire autoriteiten in Londen vast dat, als de *Combined Chiefs of Staff* hun medewerking verleenden, als in Nederland voldoende motortransport ter beschikking kwam (daar zou *Shaef* voor moeten zorgen) en als de uit te zenden militairen gekleed zouden kunnen worden (de kleding kon slechts van de Engelsen komen), de transporten uit Engeland op 15 augustus '45 zouden kunnen beginnen, maar: 'in afwachting van de beslissing van de *CCS* dient voortgegaan te worden met de afvoer van het reeds door het Britse *War Office* goedgekeurde aantal van vijfduizendzeshonderd'²: vierduizend man voor de gezagsbataljons, duizend voor de Militaire Luchtvaart, zeshonderd voor de *Nica*.

Het resultaat van de besprekingen in Londen maakte het Gerbrandy mogelijk, op 20 juni van der Kun te instrueren, van Mooks uitgewerkte voorstel aan de *Combined Chiefs* voor te leggen. Van der Kun deed dat op de 25ste. Het antwoord van de *Combined Chiefs*, waarin geen enkele verwijzing stond naar voorafgaande correspondentie, was op 19 juli '45 gedateerd, werd één of twee dagen later door van der Kun ontvangen en op de 24ste in Nederlandse vertaling naar de nieuwe regering geseind. Die vertaling luidde³:

'*Combined Chiefs of Staff* hebben aangelegenheden van Nederlandse deelneming in oorlog tegen Japan in overweging genomen en wensen u omtrent hun inzichten terzake in te lichten:

1. Daar het momenteel hoofdzakelijk ten gevolge van logistieke moeilijkheden ondoenlijk is voor Nederlandse strijdkrachten om een belangrijk aandeel te nemen in onmiddellijke operaties in Verre Oosten, zullen *Combined Chiefs of Staff* verstrekken van dusdanige hulp welke wellicht met operaties zou kunnen samenvallen, in overweging nemen. Het gebruiken van deze strijdkrachten zal uitsluitend van militaire overwegingen afhangen. Nederlandse strijdkrachten welke aldus worden aanvaard, moeten onder volledig bevel van betrokken *Commander-in-Chief* optreden.

2. *Combined Chiefs of Staff* nemen op zich . . . , Nederlandse vertegenwoordigers

¹ Telegram, 2 juni 1945, van Michiels aan Washington (*Eng.*, punt p. gestenc. bijl. 704). ² 'Verslag van de besprekingen ten departemente van oorlog te Londen op 12 en 13 juni 1945' (a.v. 469). ³ Tekst: a.v., dl. VIII a, p. 449.

DE CONFERENTIE VAN POTSDAM

tijdig in te lichten nopens hun plannen in verband met alle operaties die direct Nederlandse strijdkrachten of grondgebied in Verre Oosten zullen betreffen.'

Op de dag waarop dit telegram uitging, 24 juli, ontving van der Kun een tweede bericht van de *Combined Chiefs*: het door hem op 25 juni ingediend voorstel zou onderzocht worden; er stond niet eens: 'met spoed'. Of en wanneer het voorstel zou worden goedgekeurd, was een open vraag.

★

Na de 25ste juni, de dag waarop van Mooks voorstel aan de *Combined Chiefs of Staff* voorgelegd was, verstreek week na week zonder dat duidelijk werd of de bescheiden, door de Nederlandse regering naar voren gebrachte wensen zouden worden ingewilligd – de Raad voor Oorlogvoering van het kabinet-Schermerhorn raakte danig geïrriteerd. Toen nu op 17 juli de Conferentie van Potsdam begon, besloot de Raad, dat Schermerhorn en Gerbrandy samen ter plaatse een gesprek zouden voeren met Truman en Churchill, teneinde op een spoedige bevrijding van Java aan te dringen en de noodzaak van het transport van militairen en *Nica*-personeel naar Australië te onderstrepen. De *Shaeff*-missie in Den Haag gaf het Nederlands verzoek op 18 juli naar Potsdam door. Twee dagen later kwam antwoord: het verzoek moest langs diplomatieke weg ingediend worden. Onmiddellijk werd in Londen het *Foreign Office* en werd in Washington het *State Department* benaderd. 'Ik aanteken', seinde van Kleffens op 21 juli naar Michiels en Loudon,

'dat niet-ontvangen van eerste minister en vorige minister-president schandaal zou veroorzaken en niet verborgen zal worden gehouden, terwijl wij ons in dit geval, hetwelk wij ernstig hopen zich niet zal voordoen, vrijheid van handelen moeten voorbehouden.'¹

Vrijheid van handelen waartoe? Nederland kon zijn schepen wel uit de *Allied Pool* terugtrekken, maar dat zou betekenen dat zij geen haven-faciliteiten en geen brandstof meer zouden krijgen. In feite was het

¹ Telegram, 21 juli 1945, van van Kleffens aan Michiels en Loudon, aangehaald door getuige W. Schermerhorn, a.v., dl. VIII c, p. 1021.

kabinet machteloos. Machteloos moest het dan ook vernemen dat het verzoek voor een bespreking te Potsdam geweigerd was (een weigering die door de Enquêtemissie 'uitermate onhoffelijk' is genoemd¹) – van Kleffens kon slechts jegens de ambassadeurs van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten uiting geven aan zijn intense verontwaardiging. Beiden erkenden dat Nederland 'unfair' behandeld was², maar daarmee kwam de zaak geen stap verder.

★

In de maanden mei t.e.m. augustus '45 vertrokken uit Groot-Brittannië slechts ruim duizend krachten naar Australië: een onbekend aantal voor de *Nica* en negenhonderdtwee-en-negentig militairen, t.w. drie-en-negentig vrijwilligsters voor het Vrouwenkorps van het Knil, vijf-honderdeen-en-zestig vrijwilligers voor de grondstrijdkrachten en driehonderddrie-en-dertig voor de Militaire Luchtvaart (die mannelijke vrijwilligers waren leden van de Binnenlandse Strijdkrachten met daarbij nog een groep leerlingen van de Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer). De laatste en grootste groep van al dezen had zich midden juni in Glasgow ingescheept op de 'Orontes' – dit schip was op 23 juli in Sydney aangekomen. De vrijwilligers voor de Militaire Luchtvaart werden in een kamp benoorden Brisbane opgenomen, de grondstrijdkrachten werden in een ander Australisch kamp gelegerd (uit hen werd in augustus de 5de compagnie van het Knil gevormd), de *Nica*-mannen en de vrouwelijke vrijwilligsters vertrokken naar *Camp Columbia*. Er waren onder de nieuwe *Nica*-krachten verscheidene studenten die in de illegaliteit samengewerkt hadden met de *Perhimpunan Indonesia* – die laatsten raakten versteld van de opvattingen die zij bij velen van diegenen die al langer in Australië waren, aantroffen. 'De Nederlanders in Australië in het algemeen', schreef van der Plas begin augustus aan een hoge *Nica*-functionaris,

'zijn zo stekeblind voor de gevaren die ons bedreigen, zo verwaten jegens Australiërs en Amerikanen (om van de Indonesiërs maar te zwijgen), zo gespeend van besef der wereldverhoudingen, dat de jongelieden die uit Nederland geko-

¹ A.v., dl. VIII a, p. 483. ² Telegram, 3 aug. 1945, van van Kleffens aan Loudon en van Mook, a.v., p. 477.

men zijn en daar met de *Perhimpoenan Indonesia* een levensgevaarlijke ondergrondse strijd tegen de vijand hebben gestreden, daarvan ernstig geschrokken zijn. Ik vrees echter dat ook zij, indien men hen niet snel naar het front stuurt, zullen worden meegesleept'¹ –

nu, als het tot die inzet kwam, zou het niet velen betreffen, want intussen was van Mooks gouvernement door een zware slag getroffen: de Australische regering had geweigerd, de Nederlandse gezagsbataljons in haar land te laten opleiden.

Australië weigert de gezagsbataljons

Wij herinneren er aan dat volgens de in '43 aanvaarde plannen van de Londense Stafcommissie vijftien gezagsbataljons naar Australië zouden worden overgebracht om daar in Australische militaire kampen te worden opgeleid. Uiteraard zou dat eerst kunnen geschieden, nadat Nederland was bevrijd – begrijpelijk is het dan ook dat pas midden augustus '44, toen de *Wehrmacht* in verwarring uit Normandië terugtrok, een beroep op de Australische regering werd gedaan om terzake haar medewerking te verlenen. Een voorstel waarin om opleidingsruimte werd gevraagd voor dertigduizend militairen, werd op 18 augustus door gezant van Aerssen bij het Australische *Department of External Affairs* ingediend.² Aangezien de Australische regering niet kon voorzien wat haar verplichtingen zouden zijn in het tijdvak waarin die dertigduizend militairen zouden arriveren, hield zij een slag om de arm maar haar reactie was welwillend geformuleerd: in een brief van 25 september '44 deed zij van Aerssen weten, *'that the proposal commends itself on principle to His Majesty's Government in the Commonwealth of Australia, which will be glad to provide such facilities as may be practicable in the light of its existing and potential commitments.'*³ Er werd in die brief meegedeeld dat, als zich moeilijkheden zouden voordoen, de gezant zou worden gewaarschuwd, en er werd nog één beperking in gemaakt: de Nederlandse troepen zouden slechts ingezet mogen worden in MacArthurs gezagsgebied. Dit was niet de bedoe-

¹ Brief, 8 aug. 1945, van van der Plas aan C. C. de Rooy (ARA, Coll.-van der Plas, B 2). ² Tekst: *Enq.*, dl. VIII a, p. 458. ³ Tekst in Archief Buitenl. Zaken, Legatie Canberra, 921.12.

ling (een deel van de troepen zou naar Sumatra moeten worden overgebracht) maar van Mook, eind oktober '44 in Australië aangekomen, besloot dat punt te laten rusten, ten eerste omdat de Nederlandse plannen nog niet door de *Combined Chiefs of Staff* waren goedgekeurd en ten tweede omdat het heel wel mogelijk was dat heel Indië in Mounthattens gezagsgebied zou worden opgenomen.

Intussen was door officieren van van Oyens staf contact opgenomen met hoge Australische officieren en was nagegaan in welke kampen de Nederlandse militairen te zijner tijd opgenomen zouden kunnen worden. Vier kampen in West-Australië, eerst gereserveerd voor het Britse legerkorps dat aan de invasie van Japan zou deelnemen (het zou elders in Australië worden opgevangen), leken daartoe het geschiktst; Fremantle bij Perth, de Australische haven die het dichtst bij Java ligt, zou dan de aan- en afvoerhaven worden. Dat had geheel van Mooks instemming – begin november leek de terzake getroffen voorlopige regeling hem een van de weinige punten waarover hij in zijn van diepe verontrusting getuigende brief van 7 november '44 (hij had op die dag vernomen dat het Australische leger ook voor instructeurs zou zorgen) in positieve geest kon schrijven:

'Ik vond hier bij mijn aankomst de onderhandelingen met de Australische regering in verband met de opleiding, behuizing, uitrusting en verpleging der gezagstroepen in een meer gevorderd stadium dan mij bekend was . . . (Er) blijkt van Australische zijde een grote bereidheid tot hulp en medewerking . . . Deze medewerking zal waarschijnlijk mede omvatten de levering uit voorraden van bewapening en uitrusting, zodat uitzending daarvan uit Engeland niet of slechts op beperkte schaal nodig wordt' –

nu, dat leek een belangrijke extra hulp.

Het verstrekken van faciliteiten aan bondgenoten was voor Australië niet nieuw: dergelijke faciliteiten waren van '42 af verleend aan de Amerikaanse strijdkrachten en van midden '44 af aan de Britse *Pacific Fleet* en daartoe waren gedetailleerde regelingen getroffen o.m. ten aanzien van de afrekening van de kosten der verstrekte goederen en verleende diensten. Begin januari '45 bracht van Oyen met een groep van tien Knil-officieren een bezoek aan West-Australië; hij nam er de kampen waarin de Nederlandse militairen zouden worden opgenomen, in oogen-schouw en confereerde er met de Australische militaire commandant in West-Australië, aan wie, zo deelde hij na zijn terugkeer in de Raad van departementshoofden mee, 'thans richtlijnen vanuit Melbourne' (d.w.z. door het Australische *War Department*) 'verstrekkt zijn die overeenkomen

AUSTRALIË'S TOEZEGGING

met die welke ten aanzien van de Amerikaanse troepen en de Britse *Navy* zijn getroffen.¹

Later in '45 nu ging men in Australische regeringskringen aarzelen ten aanzien van de medewerking die 'on principle' aan Nederland was toegezegd. Curtin ('*Honest John*') werd door ziekte uitgeschakeld – hij had in de zomer van '43 in een toespraak gezegd dat het 'the duty' was van de Australische regering om het hare te doen teneinde de Nederlandse, Franse en Portugese koloniën te hergeven 'to their proper owners', maar Evatt, de *minister of External Affairs*, die in San Francisco vergeefs had geprobeerd om Nederlands-Indië onder internationale voogdij te brengen, en vooral ook de *minister of Industrial Production*, de oud-vakbondsleider J. B. Chifley (de Australische historicus D. M. Horner noemt hem 'a doctrinaire socialist'²) dachten daar anders over. Beiden stond sterk onder invloed van de anti-Nederlandse stemming die in vakbondskringen maar ook wel daarbuiten was gegroeid, en mede op hun aandrang besloot het Australische *War Cabinet* op 31 mei dat het de aan Nederland gedane toezegging in heroverweging zou nemen. Een dag later, 1 juni, zei Chifley in het Australische Lagerhuis dat Australië's vermogen om aanvaarde verplichtingen na te komen, beperkt was. De betekenis van die uitspraak ontging aan de Raad van departementshoofden en speciaal ook aan generaal van Oyen – de generaal wist niet anders dan dat zijn officieren in hun besprekingen met Australische officieren goede vorderingen maakten. In de laatste week van juni bleek aan van Oyens officieren evenwel dat die Australische collega's zich opvallend terughoudend opstelden. Zij waarschuwden van Oyen – deze waarschuwde op 27 juni van Mook telefonisch dat de zaak op losse schroeven leek te staan.

Het spreekt vanzelf dat dit bericht van Mook ernstig verontrustte – hij zou een dag later nog dieper verontrust zijn geweest, had hij geweten dat toen (nog steeds in afwezigheid van Curtin) door de Australische *Advisory War Council* (een raad die het kabinet adviseerde ten aanzien van algemene kwesties van oorlogvoering) werd besloten, aan het kabinet voor te stellen dat de dertigduizend Nederlandse militairen niet in Australië zouden worden opgenomen en dat de opnemng van de zes-en-vijftighonderd krachten die door *Shaef* waren vrijgegeven, in heroverweging zou worden genomen.

Op 2 juli, enkele dagen na dat besluit, spraken van Mook, van Aerssen en van Oyen in Canberra met de Australische *Deputy Prime Minister* en

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 18 jan. 1945. ² D. M. Horner: *High Command. Australia and Allied Strategy 1935-1945*, p. 138.

minister of War, F. M. Forde. Deze, zich er op beroepend dat hij pas uit San Francisco was teruggekeerd, uitte geen enkele waarschuwing over de wijziging in het Australische beleid, 'zodat', aldus van Mook in een brief aan Logemann (3 juli),

'het gesprek alleen heeft uitgewerkt dat hij althans enig inzicht heeft gekregen in de onbehoorlijkheid van een dergelijke stap van Australische zijde, indien zij zou worden genomen. Intussen bleek nog geen beslissing te zijn gevallen; wij zullen de volgende week horen, hoe het er mede gesteld is . . . Ik zal seinen, zodra wij meer definitief bericht hebben. Valt het verkeerd uit, dan lijkt mij de situatie bijna hopeloos.'

Hij wees er verder op dat wat er aan Nederlandse strijdkrachten in het Oosten aanwezig was, verdeeld was; dat wellicht 'zowel de Amerikanen als de Britten en de Australiërs . . . in onze (gedeeltelijk door hen veroorzaakte) zwakte aanleiding zullen vinden om zichzelf een plaats in Nederlands-Indië te verzekeren.' Sombere gedachte!

'Misschien zie ik dit alles onder de druk van de omstandigheden van dit ogenblik te donker in, maar ik moet, als dat het geval is, ter verontschuldiging aanvoeren dat ik sinds mijn vertrek uit Londen¹ vrijwel niets heb vernomen van hetgeen daar en in Nederland intussen is gebeurd . . . Een toestand waarin wij noch van de Geallieerde plannen, noch van de Nederlandse mogelijkheden, noch zelfs van de verwachtingen voor de allernaaste toekomst op de hoogte zijn, maakt het werken zo dubieus dat ik voor het eerst van mijn leven soms niet weet welke beslissing te nemen.'²

Op 12 juli, negen dagen nadat van Mook zich zo terneergeslagen had geuit, ontving gezant van Aerssen de brief van het *Ministry of External Affairs* die de beloofde nadere inlichtingen bevatte. '*In the period of nine months*', zo heette het,

'since it was indicated to you that the Commonwealth Government approved in principle of your Government's proposal to assemble Netherlands troops here, the demands on the manpower and the resources of this country have been severe and it has become increasingly obvious this year that a drastic review of the war effort was necessary, including a downward revision of the works programme for the Royal Navy. I regret that these considerations definitely preclude the acceptance of the obligations involved in meeting the requirements of the force of about 30 000 men referred to in your letter of 16th August 1944.

¹ Sinds eind februari '45 dus. ² Brief, 3 juli 1945, van van Mook aan Logemann (ARA, Coll.-van der Plas, 2).

*Although the Commonwealth Government is unable to accept any commitment at present, an examination is now being made of the precise manpower commitments involved in the force of 5 600 Netherlands army, air and civil affairs personnel which, it is understood, have been approved by the Combined Chiefs of Staff. The final views of the Australian Government in the matter will be conveyed to you at the earliest possible moment.'*¹

Was dan nu inderdaad, zoals van Mook had gevreesd, 'de situatie bijna hopeloos'? Neen: hoge Australische leger-autoriteiten, aanhangers van oppositieleider Menzies, die het in veel opzichten met het beleid van de Australische *Labour*-regering niet eens waren, keurden het door het *War Cabinet* genomen besluit af (het had op hen, aldus later gezant van Aerssen, 'een zeer verbijsterende indruk gemaakt'²) en poogden het herroepen te krijgen. Zij namen Menzies in de arm die hun zijn steun toezegde. Het gevolg was dat van Mook op 16 juli naar Den Haag seinde: 'Perspectieven inzake de mogelijkheid in West-Australië voor de opleiding van gezagstroepen momenteel in aanzienlijke mate verbeterd. Definitieve beslissing is spoedig te verwachten.'³

Het feit nu dat de intrekking van de aan Nederland toegezegde hulp een punt van dispuut werd tussen de *Labour*-regering en de oppositie, deed Chifley, de nieuwe premier, en zijn ambtgenoten besluiten, geen duimbreed te wijken. Menzies stelde op 1 augustus in het federale parlement aan Chifley vragen hoe het er met de opleiding van Nederlandse troepen in West-Australië voorstond – Chifley gaf vage en ontwijkende antwoorden en werd op grond daarvan prompt het object van scherpe aanvallen in conservatieve dagbladen. Gezant van Aerssen haaste zich de indruk weg te nemen als hadden de Nederlands-Indische autoriteiten en hij iets te maken met de aanvallen op de regering. Op 2 augustus begon hij een gesprek met Chifley, aldus zijn korte tijd later geschreven verslag, 'met hem in stellige bewoordingen de verzekering te geven dat ik geen bemoeienis hoegenaamd had met de actie van de heer Menzies en er ook niets mee te maken wenste te hebben. Deze verzekering werd ten volle aanvaard en onze bespreking vond plaats in een atmosfeer van wederzijds vertrouwen'⁴ – in die bespreking werd door van Aerssen (die, zo werd naar Den Haag getelegrafeerd, 'de indruk

¹ Brief, 11 juli 1945, van het *Department of External Affairs* aan gezant van Aerssen, *Enq.*, dl. VIII a, p. 459–60. ² Getuige van Aerssen, a.v., dl. VIII c, p. 879. ³ Telegram, 16 juli 1945, van van Mook aan van Hoogstraten (a.v., punt p, gestenc. bijl., 865). ⁴ Van Aerssen: 'Verslag aan de minister van buitenlandse zaken over de onderhandelingen betreffende de training van Nederlandse troepen in Australië' (8 sept. 1945), a.v., dl. VIII b, p. 110–11.

(kreeg) dat Chifley oprecht en te goeder trouw was¹⁾) niets bereikt: 'De *Prime Minister* verklaarde met nadruk dat op de beslissing, die ten nadele van ons plan was gevallen, niet zou worden teruggekomen.'²⁾

Eén dag later, 3 augustus, publiceerde een van de belangrijkste conservatieve dagbladen, de *Melbourne Herald*, alle stukken die tussen de Australische regering en het Nederlandse gezantschap inzake de Nederlandse plannen waren gewisseld – zij waren door een bij een Nederlandse instantie werkzame Australiër doorgegeven. Het blad protesteerde in een hoofdartikel tegen het door het kabinet-Chifley genomen besluit en voegde er aan toe dat dit door '*Dutch officials*' beschouwd was '*as a breach of faith*'.³⁾ Wie waren die '*Dutch officials*' geweest? Zeker niet de gezant die Chifley als 'oprecht en te goeder trouw' zag – eerder dacht van Mook er zo over, die inderdaad van mening was dat de Australische regering zich hoogst onbehoorlijk had gedragen.⁴⁾ Dat wil niet zeggen dat het van Mook of anderen bekend was dat hun uitlatingen aan de pers zouden worden doorgegeven – van Mook was verstandig genoeg om in te zien dat zulks er toe zou kunnen leiden dat het kabinet-Chifley een impuls in anti-Nederlandse richting kreeg. Hoe dit alles zij, het hoofdartikel van de *Melbourne Herald* gaf Chifley de gelegenheid om enkele dagen later, 7 augustus, in een verklaring aan de pers de uitlatingen van de '*Dutch officials*' '*highly improper*' te noemen.⁵⁾

Op dezelfde 7de augustus kwamen in *Camp Columbia* van Mook en de Raad van departementshoofden in vergadering bijeen. Van Mook wees er op dat de gezant de tegen het kabinet-Chifley gevoerde perscampagne had

'betreurd en de verantwoordelijkheid daarvoor afgewezen. Wellicht echter brengt deze perscampagne nog wijziging in het besluit. De mogelijkheid blijft nog bestaan dat men wèl goedgevindt dat hier zes-en-vijftighonderd man worden opgeleid' –

¹⁾ Telegram, 4 aug. 1945, van van Mook aan de Raad voor Oorlogvoering (Archief Buitenl. Zaken, Legatie Canberra, 912.1.17). ²⁾ Van Aerssen: 'Verslag', *Enq.*, dl. VIII b, p. 111. ³⁾ *Melbourne Herald*, 3 aug. 1945, aangehaald in *Nigis: Press Messages* (6 aug. 1945) (IC, L 46). ⁴⁾ Dat was ook de opinie van het kabinet-Schermerhorn: het wenste dat van Aerssen protest zou aantekenen tegen het besluit van de Australische regering. 'Ik weet niet', zei Schermerhorn aan de Enquêtecommissie, 'in welke termen de heer van Aerssen het heeft overgebracht, maar waarschijnlijk niet in de termen welke wij in de ministerraad hebben gebruikt, want dan was hij het raam uitgewerkt!' (getuige Schermerhorn, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1025) ⁵⁾ Aangehaald door getuige van Kleffens, a.v., p. 1278.

de argumentatie dat Australië de krachten miste om de dertigduizend man op te vangen waarvan óók sprake was geweest, had van Mook niet overtuigd: hij signaleerde 'het zonderlinge, dat deze weigering juist komt op een tijdstip dat het Australische leger gedeeltelijk gaat demobiliseren.' Wat de zes-en-vijftighonderd man betrof: had, vroeg van Mook, de komst van hen 'of zo mogelijk nog iets meer', nog wel zin? Van Oyen beantwoordde die vraag bevestigend en alle overige departementshoofden waren het met dat antwoord eens.¹

Er waren, zoals al vermeld, van die zes-en-vijftighonderd krachten op dat moment pas ruim duizend gearriveerd.

Daar is het, wat Australië aangaat, bij gebleven.

Heel Indië komt onder Mountbatten

Wij komen in de aan dit deel toegevoegde slotbeschouwing nog op het Australische besluit, de in beginsel aan Nederland toegezegde hulp niet te verlenen, terug en willen hier terzake slechts opmerken dat dat besluit voor alle Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten als een hoogst pijnlijke verrassing kwam en dat de voor Nederland nadelige gevolgen voor elk van die autoriteiten evident waren.

De zaak van de wijziging der *Theatre*-grenzen, waaruit is voortgevloeid dat heel Nederlands-Indië kwam te ressorteren onder Mountbatten (in wiens gezagsgebied voordien slechts Sumatra viel), heeft in beide opzichten anders gelegen: de Nederlandse en Nederlands-Indische autoriteiten zijn er *niet* door verrast (althans in zoverre niet dat zij wisten dat die wijziging sinds lang aan de orde was) en zij hebben er verschillend op gereageerd. Diegenen die betwijfelden of men wel verwachten mocht dat de Verenigde Staten bereid zouden zijn, de offers te aanvaarden die mogelijkwerijs uit hevige strijd met de Japanners in Indië zouden voortvloeien, waren geneigd een overgang van heel Indië naar het Britse *War Theatre* toe te juichen – anderen, die vertrouwen hadden in MacArthurs toezeggingen en wisten dat *hij*, in tegenstelling tot Mountbatten, de krachten en hulpmiddelen had waarmee op grote schaal in Indië geopeereerd kon worden, zagen liever dat er geen wijziging kwam in de bestaande situatie.

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 7 aug. 1945.

Hoe heeft zich deze zaak en hoe hebben zich de Nederlandse opvattingen terzake ontwikkeld?

Wij beginnen met de zaak zelf, samenvattend en ten dele weergevend wat wij er in hoofdstuk 1 van ons vorige deel al over vermeldden.

★

Toen het er in de tweede helft van februari '42 naar was gaan uitzien dat Java en Sumatra verloren zouden gaan, hadden de Britse *Chiefs of Staff* aan hun Amerikaanse collega's voorgesteld dat Sumatra, Java en de Kleine Soenda-eilanden tot het *Indian War Theatre* gerekend zouden worden, maar dat denkbeeld was door de Amerikanen verworpen: Java en de Kleine Soenda-eilanden moesten, aldus dezen, gezien worden als het militaire voorterrein van Australië en militaire operaties in dat deel van de Indische archipel konden van Australië uit beter georganiseerd worden dan van Ceylon en Brits-Indië uit. Zij hadden hun zin gekregen: begin maart hadden de *Combined Chiefs of Staff* beslist dat alleen Sumatra tot het *Indian War Theatre* zou behoren en dat de overige Buitengewesten en Java zouden komen te ressorteren onder een nieuwe opperbevelhebber in Australië – dat werd MacArthur.

Noodgedwongen had Churchill zich bij die beslissing neergelegd. Zij beviel hem niet. Wat Azië betrof, stond bij hem de ongewijzigde voortzetting van het *British Empire* voorop; vandaar dat hij in '43 en '44 voortdurend aandrong op acties die tot de herovering van Singapore konden leiden, vandaar ook dat hij geenszins aangetrokken werd door het perspectief dat nu juist de Amerikanen die aan de Philippijnen de onafhankelijkheid hadden beloofd, het grootste en belangrijkste deel van het dicht bij Singapore gelegen Nederlands-Indië zouden bevrijden. Al in '43 was sprake van een duidelijk Brits streven om de grens tussen MacArthurs en Mountbattens *War Theatre* verlegd te krijgen – een streven waar MacArthur zich met kracht tegen verzette. In Washington evenwel was van dat krachtig verzet geen sprake. Dit bleek vooral toen de topconferentie naderde die in Quebec op 11 september '44 zou beginnen. De Amerikanen namen aan dat Churchill en de Britse *Chiefs of Staff* daar met kracht op uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied zouden aandringen – welnu, het Amerikaanse *Joint Strategic Survey Committee* zag in die uitbreiding grote politieke voordelen. Zij zou, zo rapporteerde dit college op 26 augustus '44, 'reduce United States involvement in the partici-

pation by Dutch, Portuguese and French forces and in the restoration of their former territories.'¹ Daarmee was het *Joint War Plans Committee* (welker taak het was, van de algemene aanbevelingen van het *Strategic Survey Committee* concrete plannen te maken) het geheel eens. Het *War Plans Committee* adviseerde de *Joint Chiefs of Staff* op 4 september dat, als de Britten ter conferentie een uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied zouden bepleiten, 'they should be told that it would have to be done progressively, that it would have to be cleared with all the governments' (met inbegrip van de Nederlandse) 'who approved the establishment of the Pacific Theatre, and that it would be influenced by established strategy.'²

Voorals gezien het feit dat Mountbatten de krachten niet had om, behalve in Birma, iets van belang tegen de Japanners te ondernemen (die hadden toen nog een sterke vloot in Singapore liggen!), werd in Quebec ten aanzien van een wijziging van de *Theatre*-grenzen geen beslissing genomen. Pas midden april '45 kwam het denkbeeld in een vergadering van de *Combined Chiefs of Staff* weer ter sprake. Opnieuw geen beslissing: de Britse *Chiefs of Staff* vroegen bedenktijd. Er rezen tal van vragen die alle hierop neerkwamen dat zij, alvorens Mountbatten verantwoordelijk te maken voor een zoveel groter en zoveel volkrijker gebied, graag wilden weten in hoeverre zij nog konden rekenen op Amerikaanse militaire steun. En zou Mountbatten ook de beschikking krijgen over voldoende transportschepen?

Die vragen, midden april gesteld, werden pas op 7 juni door de Amerikaanse *Joint Chiefs* beantwoord die hunnerzijds, maar eerst na enkele weken uitstel, MacArthur geraadpleegd hadden; deze had geadviseerd, de uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied, mocht daartoe besloten worden, op 15 augustus te laten ingaan. Het antwoord dat de *Joint Chiefs* gaven, was voor de Britten teleurstellend: de Australische strijdkrachten die zich in MacArthurs gezagsgebied bevonden, zouden onder Mountbatten komen te ressorteren maar de Amerikaanse zouden alle gereserveerd blijven voor de grote landingen in Japan; voorts zouden de Amerikaanse militaire autoriteiten aan het gezagsgebied van Mountbatten, hoezeer ook uitgebreid (de datum voor de overdracht, 15 augustus, werd door de *Joint Chiefs* overgenomen), geen hulpgoederen ter beschikking stellen – waren die nodig, dan konden die onder de geldende *Lend-Lease*-regeling worden aangevraagd.

Bijna vijf weken verstreken voordat de Britse *Chiefs of Staff* op het Amerikaanse antwoord reageerden. Zij stelden nu voor dat, wat Neder-

¹ Aangehaald in Hayes, p. 634. ² A.v., p. 635.

lands-Indië betref, Borneo, Celebes, de Molukken, de Kleine Soendaeilanden (behalve Bali en Lombok), Timor en Nederlands-Nieuw-Guinea in een Australisch gezagsgebied zouden vallen, waar de opperbevelhebber ondergeschikt zou zijn aan henzelf, en dat Mountbattens gezagsgebied definitief zou worden uitgebreid met Java (en Bali en Lombok) alsmede met Thailand en Frans-Indo-China. Met de voorgestelde uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied gingen de Amerikaanse *Joint Chiefs of Staff* accoord, behoudens dan dat zij geen beslissing wensten te nemen met betrekking tot Frans-Indo-China, aangezien bekend was dat Tsjiang-Kai-sjek er op stond dat heel Indo-China aan *zijn* militair gezagsgebied zou worden toegevoegd.

In alle hangende kwesties werden beslissingen genomen op de Conferentie van Potsdam die, gelijk al vermeld, op 17 juli begon en waar Truman, Churchill (vergezeld door de mogelijke nieuwe Britse premier Clement Attlee¹), de Britse *Foreign Secretary* Eden en de *Combined Chiefs of Staff* samenkwamen met Stalin, de Russische minister van buitenlandse zaken Molotow en de hoogste Russische militairen. Op 18 juli (de dag waarop de Nederlandse regering verzocht in Potsdam te worden gehoord) besloten de *Combined Chiefs of Staff* tot de al aangeduide uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied, met dien verstande dat op voorstel van generaal Marshall afgesproken werd dat men aan Truman en Churchill het denkbeeld zou voorleggen, van Frans-Indo-China de noordelijke helft onder Tsjiang Kai-sjek, de zuidelijke onder Mountbatten te laten vallen, en dat de Britse *Chiefs of Staff* twijfel uitten of Mountbatten zijn zozeer verzwaarde verantwoordelijkheden inderdaad per 15 augustus zou kunnen aanvaarden. Moest de wijziging van de grenzen der gezagsgebieden niet ook goedgekeurd worden door de regeringen van Australië, Nieuw-Zeeland en Nederland, die alle drie bij de oprichting van de *South-West Pacific Area* betrokken waren geweest? Inderdaad, maar de verwerving van die goedkeuring, aldus Grace Person Hayes, '*seemed hardly more than a formality and certain to be completed by the time of transfer.*'²

Op 24 juli (het Nederlands verzoek tot een onderhoud was geweigerd) keurden Truman en Churchill alle hun door de *Combined Chiefs of Staff* voorgelegde regelingen goed. Diezelfde dag arriveerde Mountbatten in Potsdam. Grote bezwaren uitte hij tegen de uitbreiding van zijn gezags-

¹ In Groot-Brittannië waren de kiezers op 5 juli ter stembus gegaan maar de uitslag zou pas op 26 juli bekendgemaakt worden – die drie weken uitstel zouden gebruikt worden om de stemmen van de Britse militairen overzee te tellen. ² Hayes, p. 717–18.

gebied per 15 augustus. Notabene: in plaats van voor een bevolking van vijf-en-veertig miljoen zielen zou hij verantwoordelijk worden voor een van honderdvijf-en-twintig miljoen en zijn verbindingslijnen, die toch al zo lang waren, zouden meer dan drieduizend kilometer langer worden! Zulk een uitbreiding van zijn gezagsgebied vóór oktober was voor hem onaanvaardbaar. Hij verbond daar bovendien een voorwaarde aan: hij moest de beschikking krijgen zowel over alle *intelligence*-gegevens welke MacArthur met betrekking tot de aan zijn gezagsgebied toe te voegen gebieden bezat, als over de deskundigen die deze *intelligence*-gegevens hadden bewerkt. Na dit standpunt ingenomen te hebben (de Britse *Chiefs of Staff* sloten er zich bij aan) verliet hij Potsdam en keerde hij naar Ceylon terug. Daar vernam hij op 10 augustus telegrafisch van Attlee (die, toen de uitslag van de Britse verkiezingen openbaar geworden was, tot Brits premier was benoemd) dat Japan zou capituleren; vier dagen later, 14 augustus, werd hij ingelicht dat de capitulatie een feit was en dat hij van de volgende dag: 15 augustus, af verantwoordelijk was voor de gebieden waarvan sprake was geweest. Het was een regeringsopdracht die hij eenvoudig te aanvaarden had.

Dat deed hij dan ook – en niet zonder het vertrouwen dat hij, kwamen er politieke moeilijkheden, met de *Labour*-premier Attlee heel wat beter zou kunnen samenwerken dan met Churchill het geval zou zijn geweest.

Wij komen hier in het volgende hoofdstuk op terug.

★

Geven wij nu de reacties aan Nederlandse kant op deze ontwikkeling weer, dan willen wij beginnen met er op te wijzen dat de Nederlandse regering de beslissing dat Nederlands-Indië over twee *War Theatres* zou worden verdeeld, slechts aarzelend had aanvaard. Die beslissing werd aan de orde gesteld in de vergadering van de Londense *Pacific War Council* welke op 10 maart '42 plaatsvond. Gerbrandy zei hier, aldus de notulen¹, '*that his government agreed with the main division of the areas, provided that no special rigidity was implied in the arrangement.*' Een begrijpelijke opmerking! Churchill ging er met geen woord op in. Ook in Washington werd geprotesteerd, nl. door Loudon in de eerste bijeenkomst van de Washingtonse *Pacific War Council* – ook hier had het protest geen enkel effect

¹ Tekst in *DBPN*, C, dl. IV (1984), p. 422–23.

en de regering liet de zaak toen rusten, mede omdat, zo was haar meegedeeld, tot de verdeling van Indië over twee *War Theatres* louter op militaire gronden was besloten. Wel, zuiver-militaire beslissingen wilde de regering aan de *Combined Chiefs of Staff* overlaten.

Terzake gaf de Enquêtecommissie als haar opinie, 'dat de Nederlandse regering niet voldoende heeft ingezien, welke bezwaren moesten kleven aan een verdeling van Nederlands gebied over twee commando's . . . De Nederlandse regering had zich . . . bij deze beslissing niet zonder meer moeten neerleggen.'¹

Wat het eerste betreft: wij menen dat de regering die bezwaren (welke al bij één blik op de kaart duidelijk waren) wel degelijk ingezien heeft; haar terughoudendheid was de uitdrukking van de verlegenheid waarin zij zich bevond als gevolg van de factoren die wij eerder in dit hoofdstuk aangaven. Men zou het zo kunnen formuleren: viel heel Indië in een Brits gezagsgebied, dan zou het vermoedelijk niet tot een spoedige bevrijding komen, en viel het in een Amerikaans gezagsgebied, dan was een integraal herstel van de Nederlandse soevereiniteit twijfelachtig.

In '42 bleef deze zaak verder rusten, maar toen Mountbatten in augustus '43 tot *Supreme Commander* van het nieuw ingestelde *South-East Asia Command* was benoemd, kreeg van Mook begin oktober van deze te horen dat hij er van overtuigd was dat de uitbreiding van zijn *War Theatre* met de rest van Nederlands-Indië, met Frans-Indo-China en met Hongkong slechts '*a matter of months*' was.² Dat schrikte van Mook geenszins af. 'De gedachte welke ik zelf had, was', verklaarde hij aan de Enquêtecommissie,

'dat MacArthur beschikte over meer manschappen, schepen, vliegtuigen en uitrusting en dat Mountbatten ze nog moest krijgen, dat dus een wijziging niet zo voor de hand lag. Maar wij konden toen nog vaststellen dat MacArthur ook niet van plan was, naar Timor, de Molukken of Celebes op te rukken. Wie dus het eerst in actie kwam ter bevrijding van delen van Nederlands-Indië, kon onze zegen hebben. Dat was op dat ogenblik de situatie.'³

Zeven maanden later, in mei '44, ging van Mook er anders over denken. Hij had tijdens zijn wereldreis in de Verenigde Staten en in Australië de Amerikaanse oorlogsinspanning gezien – daar stak wat hij op Ceylon te aanschouwen kreeg, maar pover bij af! 'Inderdaad wordt', schreef hij aan van der Plas,

¹ *Enq.*, dl. VIII a, p. 520. ² Van Mook: *The Stakes of Democracy in Southeast Asia*, p. 166. ³ Getuige van Mook, *Enq.*, dl. VIII c, p. 407.

'van Britse zijde gedrongen in de richting van een uitbreiding van *Seac*.¹ Dit is zuiver politiek, Mountbatten zei mij met zoveel woorden dat er in het Verre Oosten een Brits opperbevel nodig was van minstens even groot belang als het Amerikaanse. Maar ik vraag mij af, waarop dit moet worden gebaseerd. *Seac* . . . heeft praktisch geen expeditionaire uitrusting; in het algemeen maakt het *equipment* . . ., vergeleken bij Brisbane, een povere indruk. En het is gebaseerd op een land vol onrust en corruptie en met bepaald achterlijke faciliteiten voor transport en reparatie.² Een politiek doorgedreven vergroting van het operatieterrein zou wel eens enerzijds de Amerikanen nog terughoudender kunnen maken om hier bij te springen en anderzijds waarschijnlijk de actie tegen Java en Borneo/Celebes vertragen.

. . . Ik houd mijn hart vast voor een bevrijding van Indië door Gurkha's, Pathans, Sikhs en Afrikaanse divisies. In het algemeen zou een dergelijke verschuiving ook de materiële medewerking via de Amerikanen aan deze kant remmen.³

Van der Plas dacht er net zo over en werd in zijn mening versterkt toen, zoals al vermeld, MacArthur hem begin juni '44 in een vertrouwelijk gesprek mededeelde dat hij voornemens was, in '45 heel Nederlands-Indië, voorzover in zijn *War Theatre* gelegen, te bevrijden – een gesprek waarin hij van der Plas met klem waarschuwde tegen het Australisch annexionisme. Nu, dat laatste werd door Loudon en van Aerssen niet zo zwaar opgenomen (van Aerssen had geweigerd, het telegram waarin van der Plas MacArthurs waarschuwing aan Londen en Washington doorgaf, mede te ondertekenen) en van Mook, nu weer in Londen, helde, zo schreef hij eind juni '44 aan Gerbrandy, tot de mening van Loudon en van Aerssen over: aan dat Australisch annexionisme tilde hij niet zo zwaar. Overigens was hij het met van der Plas eens. 'Indien wij', aldus zijn conclusie, 'op enigerlei wijze invloed kunnen uitoefenen m.b.t. het vraagstuk van de indeling der operatiegebieden in het Verre Oosten, dan zouden wij, zuiver op gronden van ons eigen belang, de handhaving van de huidige toestand . . . moeten verkiezen boven een grootscheepse verandering in de richting van de *Seac*.⁴

In een nieuw gesprek met van der Plas herhaalde MacArthur midden juli zijn mededelingen – zoals wij al weergaven, had hij, zei hij nu, 'Curtin meegedeeld, zich tot het uiterste te zullen verzetten tegen uitsplitsing van Nederlands-Indisch gebied uit zijn areaal.' Dat stelde van

¹ *South-East Asia Command* ² Brits-Indië ³ Brief, 21 mei 1944, van van Mook aan van der Plas (ARA, Coll.-van der Plas, B 6). ⁴ Brief, 29 juni 1944, van van Mook aan Gerbrandy (a.v., Coll.-van Mook, 33).

Mook gerust. Een nieuwe geruststelling kreeg deze toen in de tweede helft van augustus het bericht tot hem doordrong dat door de Britten, zo schreef hij aan Warners op Ceylon, 'van een herverkaveling van de *Seac* en de *SWPA*' (was) afgezien uit beduchtheid voor Amerikaans verzet. Het lijkt mij een verbetering en voor ons . . . bepaald niet ongunstig.' Of was tóch een verandering op til? Hij had op de 21ste augustus 'een mysterieus telegram van van der Plas' ontvangen, 'die vroeg . . . met de snelste gelegenheid hierheen te mogen komen omdat hij mededelingen te doen had die hij noch seinen, noch schrijven kon'² – dat moesten dan wel heel belangrijke mededelingen zijn!

★

Wat was geschied?

Zoals eerder weergegeven, had MacArthur eind juli met president Roosevelt geconfereerd in Pearl Harbor – ook daar had hij bezwaar gemaakt tegen de verlegging der *Theatre*-grenzen. Welnu, midden augustus kwam een van MacArthurs stafofficieren, *Brigadier-General* Bonner Fellers, van der Plas vertellen dat de Britten van plan waren met hun *Eastern Fleet* van West-Australië uit te gaan ageren in de richting van Brits-Borneo, dat MacArthur dat had afgewezen, dat de mogelijkheid bestond dat de *Joint Chiefs of Staff* de Japanners op Java met rust zouden laten en dat, aangezien Nederland na de oorlog de rijke archipel niet voldoende zou kunnen beschermen, *Admiral King* er voorstander van was om in Indië de Britten en de Australiërs bepaalde bases te geven. Van MacArthur zelf kreeg van der Plas op de 18de nader te horen wat zich in Pearl Harbor had afgespeeld. MacArthur vertelde hem dat het verzet van de Britten zijn gehele plan om Celebes, Borneo en Java in de loop van '45 te bevrijden, dreigde te torpederen – hij meende dat de Britten er op uit waren, in Indië een economisch en politiek overwicht te krijgen. Roosevelt zou daarop het beleid van koningin Wilhelmina hebben geprezen (wij gaven dat al weer) maar had tenslotte gezegd dat hij er niet voor kon instaan dat hij niet voor eventuele eisen van Churchill zou zwichten.

Op 19 augustus '44 schreef van der Plas in *Camp Columbia* een lang

¹ *South-West Pacific Area*. ² Brief, 25 aug. 1944, van van Mook aan Warners (ARA, Coll.-van Mook, 2).

verslag van de mededelingen van Fellers en MacArthur¹, eindigend met deze passage:

'MacArthur stelt zich voor, de integriteit van zijn commando tot het uiterste te verdedigen en daarbij, zo nodig, een beroep op de publieke opinie in Amerika te laten doen. Hij stelt zich echter weinig van zijn verzet voor, tenzij duidelijk blijkt dat de Amerikaanse regering ook weet dat de Nederlandse regering vertrouwen heeft in de huidige Geallieerde leiding van de strijd om Nederlands-Indië en geen aanleiding vindt om tijdens een succesvolle campagne tot wijziging van areaalgrenzen over te gaan.'

Van der Plas voegde hier nog aan toe dat wat Fellers en MacArthur hem over de Britse plannen hadden gezegd, bevestigd was door 'mededelingen van C. en K.', waarmee de twee Britse officieren Chapman Walker en Kendall waren bedoeld.

Ervan overtuigd dat hij de geheimen van de Britse en van de Amerikaanse regering op het spoor was gekomen, meende van der Plas dat hij onmiddellijk met zijn verslag naar de regering in Londen moest vliegen. Hij lichtte noch de Raad van departementshoofden, noch gezant van Aerssen in (alleen aan van Hoogstraten deed hij enkele summiere mededelingen, waarvan deze, van der Plas kennend als een snel-gealarmeerde figuur, niet bijzonder onder de indruk was) en begaf zich, na daartoe van van Mook verlof te hebben gekregen, naar Londen. Hij kwam daar begin september aan, waar van Mook vond dat het meest bedenkelijk aspect van zijn verslag gevormd werd door de indruk die het gaf dat met betrekking tot Indië door de Verenigde Staten en Groot-Britannië allerlei gedachtenwisselingen werden gevoerd en besluiten voorbereid waar de Nederlandse regering niets van wist. Hij zond op de 11de een exemplaar van hetgeen van der Plas op schrift had gesteld, aan de koningin toe. 'De aantekeningen', schreef hij daarbij,

'zijn van bijzonder belang, daar zij een licht werpen op hetgeen door onze grote Geallieerden buiten en over ons wordt verhandeld. Het wil ondergetekende voorkomen dat het voor ons zeer onbevredigend is, slechts op zulk een toevallige wijze te kunnen te weten komen, welke algemene richtlijnen bij de strijd tegen Japan en in Nederlands-Indië worden behandeld en vastgesteld . . . Hij moge nog aantekenen dat de reeds begonnen of eerstdaags te beginnen besprekingen te Quebec aan de zaak een spoedeisend karakter geven.'²

¹ Exemplaar in archief kab. der koningin. ² Brief, 11 sept. 1944, van van Mook aan koningin Wilhelmina (a.v.).

Op 12 september, daags na deze brief, wijdde de Commissie Oorlogvoering in aanwezigheid van admiraal Helfrich en van der Plas een lange bespreking aan het door laatstgenoemde opgesteld verslag. Gerbrandy was geneigd, er vraagtekens bij te plaatsen: van der Plas had slechts 'een gesprek' weergegeven (in feite: twee gesprekken), 'zodat enige voorzichtigheid geboden is.' Dat was ook de opinie van van Mook: zowel van de zijde van president Roosevelt als van die van Fellers en MacArthur kon sprake zijn van 'politiek'. 'De hoofdzaak voor ons', zei hij (aldus de notulen), 'is niet of generaal MacArthur bevelhebber zal zijn of een Britse bevelhebber, maar de hoofdzaak is of het belangrijkste deel van Nederlands-Indië vroeg of laat bevrijd zal worden.' Vielen er nu beslissingen in Quebec? 'Wij weten niet of ons belang daarbij mede wordt overwogen. De houding van generaal MacArthur jegens ons is altijd volkomen correct geweest, doch overigens behoeven wij geen voorkeur te tonen voor de Geallieerde opperbevelhebber.' Helfrich zei dat het plan van MacArthur om in de loop van '45 Celebes, Borneo en Java te bevrijden, 'geheel nieuw voor hem' was. Was dit plan inderdaad door de Britten getorpedeerd? Het verontrustte van Kleffens: 'Generaal MacArthur', zei hij, 'wil deze operaties graag uitvoeren, doch de Britten hebben na de rampen van 1942 behoefte aan een prestige-succes. Het zou echter verkeerd zijn, als onze levensbelangen aan dat Britse prestige-plan zouden worden opgeofferd.' Michiels daarentegen was niet in het minst onder de indruk van het verslag van van der Plas (er stonden teveel dingen in, 'die onmogelijk waar kunnen zijn') – voor hem was het belangrijkste, 'dat er weder over ons gepraat wordt, zonder dat wij daarin gekend worden.' Dat was een conclusie waarmee de gehele Commissie Oorlogvoering het eens was.

Wat nu te doen?

Er werd besloten, aan Roosevelt en Churchill een telegram te sturen waarin de Nederlandse regering duidelijk haar wensen zou aangeven, en dat van Mook en Helfrich naar Canada zouden gaan, waar zij overigens, vreesde van Mook, te laat zouden aankomen.¹

Het telegram werd daags na de vergadering van de Commissie Oorlogvoering verzonden.² Het was een aan Roosevelt en Churchill gerichte noodkreet: er werd in onderstreept dat in Indië en speciaal op Java door alle bevolkingsgroepen bitter werd geleden, dat de Japanners daar en elders na een algemene capitulatie van Japan vermoedelijk zouden door-

¹ Ministerraad, Commissie Oorlogvoering: Notulen, 12 sept. 1944. ² Tekst: *Eng.*, dl. VIII a, p. 494.

vechten en dat de kans groot was, dat alle krijgsgevangenen en geïnterneerden dan om het leven zouden komen. Vandaar dat bepleit werd dat de Geallieerden zo spoedig mogelijk op Java zouden landen. Wiens strijdkrachten? Die van MacArthur of die van Mountbatten? Dat werd in het midden gelaten (hetgeen betekende dat de Nederlandse regering MacArthur in zijn verzet tegen een onder Mountbatten plaatsen van heel Indië alleen liet staan). *'Minister for Colonies van Mook and Vice-Admiral Helfrich are proceeding America'*, zo heette het. *'Netherlands Government trust President and Prime Minister will find it possible to give them an opportunity to elucidate Netherlands point of view.'* Evenwel: toen van Mook en Helfrich in Canada arriveerden, was, zoals van Mook had gevreesd, de Conferentie van Quebec (ze was op 11 september begonnen en op de 16de geëindigd) al afgelopen. Zij reisden door naar Washington waar zij Roosevelt (Churchill was naar Londen teruggekeerd) niet aantroffen. Zij legden derhalve op 26 september een lang memorandum¹ aan de *Combined Chiefs of Staff* voor, dat een uitwerking was van het telegram van de 13de en waarin bepleit werd dat Java zowel van de Philippijnen als van Noord- en Noordwest-Australië uit zou worden aangevallen, zulks in combinatie met een actie van Ceylon uit tegen Singapore, tegen Sumatra en in de richting van Straat Soenda. Zij kregen de gelegenheid om, door Dijkhoorn en Stöve bijgestaan, dat memorandum (gekenmerkt door een volledig gebrek aan kennis van wat de Britten vermochten en de Amerikanen van plan waren) in een vergadering van de *Combined Chiefs* toe te lichten. 'Door de voorzitter, admiraal Leahy, werd daarna gevraagd', zo vertelde Dijkhoorn aan de Enquêtecommissie, 'of een der leden het woord verlangde. Sir John Dill' (toen nog hoofd van de Britse vertegenwoordiging in de *Combined Chiefs*) 'merkte op dat voor de actie, als door de Nederlandse regering in het *Statement* gevraagd, de Nederlanders de troepen zouden kunnen gebruiken die zij in Indië wensten in te zetten' (de drie divisies en de gezagsbataljons, die nog louter op papier bestonden). 'Verder had niemand een opmerking, waarna van Mook en Helfrich werden bedankt voor de verstrekte inlichtingen . . . De zaak ging uit als een nachtkaars'² – een wellicht onvolledig verslag, althans: in juli '45 zei Dijkhoorn in Den Haag in een vergadering van de Raad voor Oorlogvoering van het kabinet-Schermerhorn, dat de *Combined Chiefs of Staff* op die 26ste september '44 hadden meegedeeld, 'dat de Amerikanen naar

¹ Tekst: a.v., p. 494–95. ² Getuige A. Q. H. Dijkhoorn, a.v., dl. VIII c, p. 86.

Japan zouden gaan en dat de *mopping-up* in Nederlands-Indië aan de Britten en ons zou worden overgelaten.¹

Is dat in alle duidelijkheid zó gezegd? Wij betwijfelen het.

★

In de maanden die volgden, werd de aandacht van van Mook in de eerste plaats gevraagd door de vele werkzaamheden die hij, pas tot tijdelijk luitenant-gouverneur-generaal benoemd, in Australië moest verrichten (hij reisde bovendien naar Londen en trachtte het vertrek uit het bevrijde Zuiden van de voor Indië gerecruteerde krachten te bespoedigen) en was de aandacht van het kabinet vooral gericht op de noodtoestanden in bezet Nederland benoorden de rivieren en op de moeilijkheden met het Militair Gezag. Dat kabinet viel overigens uiteen: op 23 januari '45 bood Gerbrandy aan de koningin het ontslag van alle ministers aan – precies een maand later, 23 februari, werd bekendgemaakt dat hij zijn nieuw kabinet goeddeels bijeen had.² In de Commissie Oorlogvoering was in al die tijd wel verscheidene malen gesproken over de recrutering in het bevrijde Zuiden en over de moeilijkheid om *Shaef* er toe te bewegen, accoord te gaan met het vertrek der recruten, maar de oorlog met Japan kwam in zijn algemeenheid pas begin april weer ter sprake, nu in de ministerraad. De nieuwe minister van marine, de Booy, had toen een telegram ontvangen van Helfrich waarin deze er zich over had beklaagd dat hij totaal niets wist van de Britse en de Amerikaanse aanvalsplannen en dus in onzekerheid verkeerde of Nederland een nieuwe vloot moest opbouwen die in de *Pacific* zou ageren dan wel een die moest helpen bij de bevrijding van Indië. Dat was voor de nieuwe minister van waterstaat, ir. Th. P. Tromp (een man die in bezet gebied een belangrijke rol had gespeeld op *intelligence*-gebied), geen vraag: 'Dat', zei hij,

'de Nederlandse regering na Pearl Harbor, ook zonder dat Indië toen reeds werd aangevallen, aan Japan de oorlog heeft verklaard is een daad geweest, door de hele wereld toegejuicht. Daarom moeten wij nu er ook op aandringen, de oorlog tegen Japan te blijven meevoeren. Als dat om politieke redenen niet kan, dan staat het aan de Amerikaanse of Engelse regering dat te zeggen.'

¹ Ministerraad, Raad van Oorlogvoering: Notulen, 6 juli 1945. ² Zie voor de samenstelling Bijlage I achter in dit deel.

Van wat zich in de jaren na Pearl Harbor aan spanningen ten aanzien van de oorlogvoering met Japan tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië had ontwikkeld, had Tromp geen denkbeeld, van Kleffens wèl. Deze achtte het 'het veiligst, de verdeeldheid tussen beide grote staten ziend, onze eigen weg te gaan en ons er op in te stellen, alleen Indië te bevrijden'. (en dus niet aan een algemene aanval op Japan deel te nemen)¹

Dat in die maand april het punt van de verlegging van de *Theatre*-grenzen in de *Combined Chiefs of Staff* aan de orde werd gesteld, raakte aan de Nederlandse regering bekend door een telegram van Stöve's opvolger van der Kun die op de 14de aan Gerbrandy seinde, van Maitland Wilson en Somerville vernomen te hebben, dat de verlegging van die grenzen 'in haar geheel binnenkort behandeld zou dienen te worden met de *Joint Chiefs of Staff*'.² Ook de Raad van departementshoofden in *Camp Columbia* ontving hier bericht over: hij werd namelijk eind april door Warners van Ceylon uit ingelicht, 'dat het thans praktisch zeker is dat *SWPA*' (MacArthur) 'er in zal toestemmen dat Java onder *Seac*' (Mountbatten) 'zal worden gebracht. Bovenstaande dient alleen ter voorlopige informatie en onder alle voorbehoud.' Het bericht werd onmiddellijk aan van Mook, die toen in San Francisco was, doorgegeven.³

Deze, die in september '44 in het midden had gelaten of de Amerikanen dan wel de Britten de grote bevrijdingsactie in de Indische archipel moesten ondernemen, was daar inmiddels opnieuw anders over gaan denken. Zeker, hij wist dat de *Joint Chiefs of Staff* door MacArthurs plan om op Java te landen een streep hadden gehaald, maar hij zag er grote voordelen in, indien Java alsook Borneo en de Grote Oost tot de *South-West Pacific Area* zouden blijven behoren. Op 21 juni (twee dagen eerder had hij vernomen dat de ontvangst, de opslag en het beheer van alle *relief*- en *rehabilitation*-goederen te Hollandia omstreeks 15 augustus van de Amerikanen moesten worden overgenomen) waarschuwde hij minister Schmutzer met het volgende telegram⁴:

'Uit diverse informaties trek ik conclusie dat in zeer geavanceerde staat verkeren plannen tot verleggen grenzen van *Seac* en *SWPA*. Indië zou dientengevolge totaal of voor grootste gedeelte vallen binnen de grenzen van Mountbattens operatiegebied. Dit zou, voorzover dit onzerzijds te overzien is, en als gegeven

¹ Ministerraad: Notulen, 6 april 1945. ² Telegram, 14 april 1945, van L. G. L. van der Kun aan Gerbrandy (*Eng.*, dl. VIII b, p. 118). ³ Telegram, 28 april 1945, van Raad van departementshoofden aan van Mook (ARA, Alg. Secr., Eerste Zending, I, 1-23-2). ⁴ Tekst: *Eng.*, dl. VIII a, p. 505-06.

mogelijkheid van eerste concentratie op Achter-Indië en Singapore, de vrijwording der voornaamste eilanden naar een belangrijk later tijdstip kunnen verschuiven, hetgeen een langere lijdensweg en meer slachtoffers onder onze landgenoten als gevolg zou hebben.

De mogelijkheid bestaat bovendien dat de moeizame arbeid, verricht onder *SWPA* terzake rehabilitatie, aanschaffingen en uitrustingen (zoals o.a. voor *Nica*), voor het grootste deel teniet gedaan zou zijn en wederom een aanvang met Engelse autoriteiten zou moeten gemaakt worden. Ervaring met Australiërs wijst uit dat in Britse sfeer goederenvoorziening trager en kariger. Ook is meer formalistische en daardoor stroevere behandeling van *Civil Affairs* van Britse zijde verwachtbaar.

Dat zulke drastische wijzigingen met betrekking tot ons eigen gebied, volkomen zonder dat wij daarin zijn gekend en zonder onze instemming, zich zouden voltrekken, komt als moeilijk aanvaardbaar voor ten opzichte van het Nederlandse volk en is slecht te verantwoorden.

Met onze instemming is het commando-*SWPA* tot stand gekomen. Door energiek optreden zou onzerzijds mogelijk nog invloed ten goede uitgeoefend kunnen worden, wanneer er meningsverschil betreffende deze stap aanwezig is in de *Combined Chiefs of Staff* of tussen Amerikanen en Engelsen.

Dit telegram werd op 6 juli door Schermerhorn aan de orde gesteld in de Raad van Oorlogvoering. De nieuwe minister-president constateerde dat van Mook 'nogal bezwaar' had tegen de verlegging van de *Theatre*-grenzen. 'De kwestie heeft echter', zei hij,

'verschillende kanten. Het is lang niet zeker dat de bevrijding daardoor langer zou duren, want het staat in het geheel niet vast dat de Amerikanen wèl bereid zouden zijn, eerder naar Java te gaan. De verschuiving van die scheidingslijn is dus de logische consequentie van iets dat zij toch reeds doen. Het is beter dat wij ons daarbij neerleggen.'

Logemann was het daarmee eens en van Kleffens zei dat, als de *Joint Chiefs of Staff* beslist hadden, 'dat de Amerikanen naar Japan gaan en Java laten wachten', alleen president Truman opdracht kon geven tot een nieuwe strategie. Besloten werd, Loudon op te dragen, 'een stap in die zin te doen bij president Truman.'¹ Nu, deze was naar Potsdam onderweg.

Tien dagen later, 16 juli, werd de verlegging van de *Theatre*-grenzen opnieuw in de Raad van Oorlogvoering aan de orde gesteld. Moest de regering zich daartegen verzetten? Neen, 'een voordeel van de uitbreiding van het gebied van Mountbatten is', zei Schermerhorn, 'dat de

¹ Ministerraad, Raad van Oorlogvoering: Notulen, 6 juli 1945.

Britten onze positie beter begrijpen.' Niemand sprak hem tegen, ook Logemann niet, die inmiddels van Mooks brief van 3 juli had ontvangen – de brief waarin van Mook geschreven had, dat hij voor het eerst van zijn leven soms niet wist welke beslissing te nemen.

Een nieuwe discussie vond op 20 juli plaats.

Dr. J. H. van Royen, minister zonder portefeuille, vond het 'bedenklijk dat wij in deze grenswijziging niet zijn gekend.' Dat was ook het oordeel van de minister van marine, de Booy, die overigens een protest pas verstandig achtte als de beslissing was gevallen ('wij zouden anders de schijn op ons laden, dat wij . . . partij zouden kiezen'). Schermerhorn constateerde dat van Mooks opinie dat de wijziging van de *Theatre*-grenzen voor Nederland 'katastrofaal' zou zijn, niet door de Raad voor Oorlogvoering werd gedeeld. Furstner, die als Bevelhebber der Zee-strijdkrachten lid van de Raad was, ging verder: hij achtte 'de grensverlegging voor ons gunstig.' De Booy, opnieuw het woord voerend, meende dat het feit dat MacArthur niet op Java had mogen landen, gevolg was van de omstandigheid, 'dat de publieke opinie in Amerika zich verzet tegen een actie in Nederlands-Indië' – 'wij (moeten) dus onze hoop stellen op Mountbatten.' Dat deed ook Schermerhorn: hij meende, 'dat ook de vervoerskwestie gemakkelijker zal worden, als wij met de Engelsen aan één touwtje trekken.' Logemann was het daarmee eens – trouwens, zou MacArthur Java op korte termijn bevrijden, dan zou dat voor van Mook en de zijnen 'een administratieve catastrofe' betekenen; 'daarom zou het inderdaad het beste zijn als de Engelsen ons hielpen met de aanvoer' (uit Engeland) 'van *Nica*- en gezagstroepen.'¹

Twee dagen eerder, 18 juli, had de regering besloten, voor Schermerhorn en Gerbrandy belet te vragen op de Conferentie van Potsdam – zij moesten daar aandringen op een spoedige bevrijding van Java en op snellere verschepping van Nederlandse krachten naar Australië, *niet* op overleg inzake de verlegging van de *Theatre*-grenzen. Tot die verlegging werd inderdaad in Potsdam besloten. Zij ging, zoals al vermeld, in op de dag waarop Japans capitulatie bekend werd, 15 augustus, en werd twee dagen later door de Nederlandse regering aanvaard in de vorm van een nota van van Kleffens, die door Michiels aan de nieuwe Britse *Prime Minister*, Attlee, en de nieuwe *Foreign Secretary*, Ernest Bevin, werd overhandigd; wij komen op die nota in het volgende hoofdstuk nog terug.

¹ A.v., 20 juli 1945.

De Raad voor Oorlogvoering en het kabinet als geheel hadden de klemmende waarschuwing, vervat in van Mooks telegram van 21 juni, naast zich neergelegd.

*

Bezien wij deze ontwikkeling door de ogen van van Mook, dan moeten wij vooropstellen dat hij in juni met een hoofd vol zorgen uit de Verenigde Staten naar *Camp Columbia* terugkeerde: MacArthurs landingen op Java zouden niet doorgaan en de zaak van de verscheping van de voor de gezagsbataljons, de Militaire Luchtvaart en de *Nica* bestemde militairen uit Groot-Britannië naar Australië zat volkomen vast. In Australië waren geen eigen militaire krachten aanwezig, waarmee iets van belang kon worden ondernomen – hij had over die krachten trouwens niets te zeggen. In alle opzichten wist hij zich aangewezen op de hulp der bondgenoten – welnu, op Ceylon was nauwelijks iets voorbereid maar wèl in Australië of, ruimer genomen, in MacArthurs gezagsgebied. Alle Geallieerde opperbevelhebbers hadden de opdracht om, zodra een bepaald gebied was bevrijd, tot *relief* en *rehabilitation* over te gaan. Voor een bevrijding van Nederlands-Indië kon hij, de luitenant-gouverneur-generaal, niet zorgen, hetgeen al erg genoeg was, maar als bovendien Nederland zich niet zou kunnen manifesteren in de vorm van *Nica*-detachementen die de hulpgoederen zouden aanvoeren waar de gehele bevolking reikhalzend naar zou uitkijken, dan zou het herstel van het Nederlands gezag een nog moeilijker aangelegenheid worden dan het toch al was. De *Nigieo* had in Australië goederen ter waarde van ruim f 60 mln opgeslagen en in Hollandia van het Amerikaanse leger goederen ter waarde van ca. f 45 mln kunnen overnemen – daarenboven had MacArthur, uitgaande van de gegevens welke in het plan-Sitsen waren opgenomen, bij het *War Department* in Washington 300 000 ton aan voor Indië bestemde hulpgoederen aangevraagd en daarvan was de helft goedgekeurd en in Australië afgeleverd. Welke goederen het hier betrof en wat hun waarde was, weten wij niet – dat zij van Mook welkom waren, spreekt vanzelf. Welnu, zolang het grootste deel van Indië tot MacArthurs gezagsgebied behoorde, mocht hij er op rekenen dat zijn gouvernement van deze alle gewenste steun zou krijgen. Trouwens, hij wist dat MacArthur, al mocht deze dan ook niet de Japanners op Java aanvallen, door zijn hoofdkwartier gedetailleerde plannen had laten opstellen om, als

Japan capituleerde voordat de *Theatre*-grenzen gewijzigd waren, het gezag op Java over te nemen: daartoe zou het Australische legerkorps worden ingezet, waarvan diverse formaties eerst Java en Zuidoost-Borneo zouden bezetten, vervolgens Celebes en de Molukken, daarna de Kleine Soenda-eilanden behalve Timor en tenslotte Timor, de nog niet bevrijde streken van Nederlands-Nieuw-Guinea en de eilandengroepen tussen Nieuw-Guinea en Australië. Die Australiërs zouden opdracht krijgen, de Japanners te ontwapenen en er zorg voor te dragen dat het Nederlands gezag zou worden hersteld.

Meer nog.

Van Mooks gouvernement moest in Indië over de nodige krachten beschikken: *Nica*-detachementen, technische en medische bataljons, groepen die *displaced persons* moesten opvangen, gemilitariseerde inheemse politie, inheemse hulptroepen, inheemse Knil-militairen, compagnieën militaire politie en luchtmacht. Wannéér uit Groot-Brittannië de krachten zouden arriveren die bij al die formaties zouden worden ingedeeld, was onzeker en of men er in Indië voldoende inheemsen voor bijeen zou krijgen, stond niet vast, maar voor één ding had van Mooks gouvernement gezorgd: er was precies nagegaan wat al die formaties aan uitrusting nodig zouden hebben en daarvoor waren bij MacArthurs hoofdkwartier uitgewerkte lijsten ingediend; zij hadden betrekking op meer dan honderd *Nica*-detachementen (waaronder vier-en-veertig grote met elk meer dan honderd krachten), vier *Nica*-hoofdkantoren, vijf technische bataljons (er was er in Australië maar één), vier medische bataljons, tien groepen voor het opvangen van *displaced persons*, meer dan honderdveertig pelotons inheemse politie, drie bataljons inheemse hulptroepen, ruim negentienhonderd bij het Knil in te lijven inheemse militairen, twaalf compagnieën militaire politie en vijf *squadrons* van de Militaire Luchtvaart (ter aanvulling van de drie die er al waren).

Gezien dit alles verontrustte het van Mook in hoge mate dat heel Indië (behalve Sumatra dat al onder Mountbatten viel) vermoedelijk aan MacArthurs gezagsgebied zou worden onttrokken: wat zou met alle gereedliggende, eventueel nog aankomende voorraden geschieden? Begin juli (er was toen nog niet bekend dat de Australische regering definitief besloten had, de kampen in West-Australië niet ter beschikking te stellen) gaf hij van Oyen en Warners, de directeur van verkeer en waterstaat, opdracht, een grote rondreis langs Hollandia, Biak, Morotai, Tarakan en Balikpapan te maken en een bezoek te brengen aan MacArthurs hoofdkwartier in Manila. Aldaar 'trof men', zo rapporteerde van Oyen na terugkeer,

'een zeer welwillende geest aan ten opzichte van de Nederlands-Indische plannen. Omtrent de *Theatre*-wijziging werden geen definitieve mededelingen gedaan en men heeft alsnog onze aanvragen voor *equipment* in overweging genomen. Toegezegd werd in ieder geval een gunstige aanbeveling bij *Admiral Mountbatten*'¹ –

aanbeveling, vermoeden wij, om, als *Mountbatten* niet voor de *equipment* kon zorgen, dan zijnerzijds het nodige te verrichten.

Van Oyen en Warners spraken ook met *MacArthur* persoonlijk. Hij 'verklaarde nadrukkelijk', aldus later Warners, 'dat, indien hij opdracht tot bezetting van Java zou krijgen' (na een Japanse capitulatie dus), 'hij daartoe bereid en in staat was en dat de operatieplannen daarvoor gereed waren. Hij heeft ons deze *in extenso* getoond.'²

Van Oyen en Warners keerden eind juli in *Camp Columbia* terug. Daar kwam op 1 augustus het bericht binnen dat *MacArthurs* hoofdkwartier op 24 juli had vernomen dat de *Theatre*-grenzen op 15 augustus zouden worden gewijzigd en dat in verband daarmee de ingediende *equipment*-aanvragen door het hoofdkwartier terzijde waren gelegd. Een rampzalig bericht! Wel hoopte van Mook dat een deel van de aanvragen alsnog door de Amerikanen zou worden gehonoreerd ('het gaat namelijk niet aan', zei hij, 'dat men ten gevolge van de *Theatre*-wijziging ons plotseling van alle aanvoer van voorraden afsnijdt'³), maar verstandig leek het, de wensen te beperken tot wat nodig was voor twintig *Nica*-detachementen, één technisch bataljon, één bataljon inheemse hulptroupen en twaalf politiecompagnieën. Van Mook achtte het, zei hij op die 1ste augustus in een vergadering van de Raad van departementshoofden, 'nodig dat een zeer krachtige houding wordt aangenomen ten opzichte van het hoofdkwartier van *MacArthur* en dat van *Mountbatten*' – daarbij moest ook de regering in Den Haag worden ingeschakeld die kennelijk voor een voldongen feit was geplaatst. 'De behandeling welke wij op dit punt van de Geallieerden hebben ondervonden, rechtvaardigt ons terzake een scherp standpunt in te nemen.'⁴ Dat gaf hij de regering in Den Haag onmiddellijk telegrafisch in overweging – zij evenwel had, zoals bleek, geen behoefte enig protest in te dienen.

Daags daarna al, 2 augustus, richtte van Mook een lange brief tot *Logemann*,⁵ waarin hij in detail weergaf hoe groot de moeilijkheden waren die uit de wijziging der *Theatre*-grenzen zouden voortvloeien. Hij

¹ Raad van departementshoofden: Notulen, 1 aug. 1945. ² Getuige Warners, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1468. ³ Raad van departementshoofden: Notulen, 1 aug. 1945. ⁴ A.v.

⁵ Tekst: *Enq.*, dl. VIII b, p. 115–16.

somde alle formaties op (de volledige lijst, niet de beperkte) waarvoor *equipment* was aangevraagd – zouden al die aanvragen nu aan Mountbatten moeten worden voorgelegd, dan zou ‘een stagnatie van vele maanden’ intreden. Trouwens, Mountbatten had de krachten niet om de taak uit te voeren welke MacArthur zich had gesteld – bijna heel Indië zou hij overnemen en hij kreeg er slechts enkele Australische divisies bij. ‘Wij kunnen dit eenvoudig niet aanvaarden’, schreef van Mook aan het slot van zijn brief.

‘Ik moge er nog op wijzen dat een belangrijk oponthoud in de materiaalvoorziening voor onze diensten ten gevolge zal hebben enerzijds dat onze mensen niet kunnen worden uitgezonden (omdat zij zonder uitrusting hier niet aan het werk gezet kunnen worden) en in de tweede plaats dat wij bij plotseling opkomende gebeurtenissen de minimale krachten zullen missen, die wij nodig hebben om in onze zaak in Nederlands-Indië te voorzien’ –

wel te verstaan: die ‘minimale krachten’ zouden niet langer in Australië kunnen worden opgevangen.

Gelijk gezegd: van Mook schreef dit op 2 augustus, d.w.z. een week nadat de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in de vorm van de Verklaring van Potsdam Japans capitulatie hadden geëist. De reactie van de Japanse regering was onduidelijk. Vervolgens werd op 6 augustus Hiroshima door de eerste, op 9 augustus Nagasaki door de tweede atoombom getroffen – ook was die 9de augustus de dag waarop de Sowjet-Unie Japan de oorlog verklaarde en een groot offensief inzette aan de Mandsjoerijse grens. Zou Japan dan nú capituleren? Alles leek er op te wijzen. ‘In aansluiting op mijn Z[eer] G[heim]s’ (het telegram van 1 augustus) ‘moge ik u berichten’, seinde van Mook op de 11de aan Logemann,

‘dat de capitulatie van Japan ons met een schromelijk tekort aan mensen en materieel vindt. Terugkeer naar Nederlands-Indië kan, als de Japanse strijdkrachten niet volledig aan het capitulatiebevel gehoorzamen, nog geruime tijd duren . . . Wij moeten in dit geval verdere vernieling van mensenlevens en materiële uitrusting in Indië vrezen . . . De situatie maakt het allereerst nodig dat *alle* beschikbare personeel en materieel zo snel mogelijk worden gezonden. Ik denk hierbij aan mariniers, oorlogsschepen, Nederlandse troepen, al zijn deze onvolledig geoefend, burgerlijke ambtenaren, *Nica*-personeel, *Marine*-etablissement . . . Tevens moet ik de beschikking hebben over de hier aanwezige KPM-vloot.’

Misschien zat aan het zo onverwacht snelle einde van de oorlog in de *Pacific* één lichtzijde:

DE TERUGKEER VOORBEREID

'Voorts is het de vraag of wijziging der operatiegebieden nu nog doorgang zal vinden. Zij maakt de moeilijkheden belangrijk groter, terwijl mij bekend is dat bij MacArthur wèl maar bij Mountbatten geen uitgewerkte plannen bestaan voor vredige bezetting van het gebied dat nu nog behoort onder *SWPA*, waaronder Java, terwijl Amerikaanse strijdkrachten waarschijnlijk ruimschoots beschikken over surplus-voorraden die van vitaal belang voor ons zijn.'

Maar het was een strohalm waaraan van Mook zich vastklampte: 'de wijziging der operatiegebieden' ging wel degelijk door, nl. per 15 augustus, en dat betekende voor de luitenant-gouverneur-generaal het verlies van MacArthurs persoonlijke steun en sympathie, het verlies van de Amerikaanse schepen, het definitief verlies van de aangevraagde *equipment* en, erger nog, het verlies van de spoedige aanwezigheid op Java van een deel van het Australische legerkorps dat daar volgens MacArthurs plannen onmiddellijk na Japans capitulatie zou overgaan tot de bezetting van Batavia en andere plaatsen aan de noordkust.

Alle in Australië getroffen voorbereidingen voor de terugkeer leken in de lucht te hangen.

Kijk op Indië

Van Mook had in de lange brief d.d. 2 augustus '45 die hij aan minister Logemann had doen toekomen, uitvoerig geschreven over het probleem van de verlegging van de *Theatre*-grenzen en opgemerkt dat zijn gouvernement 'bij plotseling opkomende gebeurtenissen' zelfs 'de minimale krachten' miste 'om in onze zaak in Indië te voorzien', maar hij had met geen woord gezinspeeld op politieke moeilijkheden die zich van de zijde der Indonesiërs zouden kunnen voordoen. Dat werpt de vraag op, welke kijk hij als luitenant-gouverneur-generaal had op wat in dat opzicht in Indië, en speciaal dan op Java, te verwachten was, en diezelfde vraag rijst met betrekking tot zijn voornaamste adviseur in alle interne Indonesische aangelegenheden, van der Plas, die trouwens als directeur Binnenlands Bestuur belast zou worden met de heropbouw van het gehele bestuursapparaat.

Het wetsbesluit D 65 had bepaald dat het algemeen bestuur zou

¹ Telegram, 11 aug. 1945, van van Mook aan Logemann in *Ned.-Indones. betrekk.*, dl. I, p. 11-12.

worden uitgeoefend door een luitenant-gouverneur-generaal die 'in overeenstemming met de Raad van departementshoofden' ordonnanties zou kunnen vaststellen, en het wetsbesluit D 66 had daaraan toegevoegd dat de luitenant-gouverneur-generaal tevens de Raad van Nederlands-Indië, zodra hij weer geformeerd kon worden, zou moeten raadplegen; hij zou voorts het beginsel handhaven, 'dat de Indonesische bevolking blijft gesteld onder de onmiddellijke leiding van haar eigen, door de regering erkende of benoemde hoofden', en hij zou, 'zo spoedig de omstandigheden dat naar Ons oordeel toelaten' (*of* die omstandigheden zulks toelieten, zou dus niet door de luitenant-gouverneur-generaal maar door de regering worden bepaald), een Tijdelijke Volksraad van ten minste vijftien en ten hoogste dertig leden moeten benoemen, van wie tenminste drie-vijfde gedeelte uit Indonesiërs zou bestaan.

Bij dit alles ging van Mook er van uit (dat was ook de opvatting van van der Plas) dat vertrouwd mocht worden dat de inheemse bestuurders als groep gehandhaafd konden worden en dat dezen de leiding van het Nederlands algemeen bestuur weer zouden aanvaarden. Zag hij dat als voldoende? Neen, hij had gepoogd, de regering zover te krijgen dat zij haar in de 7 december-toespraak vervatte politieke belofte (een aan Nederland nevengeschiedt Indonesië) zou concretiseren door er o.m. aan toe te voegen dat het toekomstig bestuur van Indië een gouverneur-generaal, een ministerie en een parlement zou kennen en dat in de toekomstige koninkrijksregering Indië ongeveer even sterk zou zijn vertegenwoordigd als Nederland – die denkbeelden waren in de herfst van '42 door het kabinet afgewezen en toen van Mook ze op 5 december '42 in Washington toch had geuit op een besloten bijeenkomst, had Gerbrandy, hem terechtwijzend, de verwachting geuit dat van Mook in de toekomst in het publiek niet verder zou gaan dan de regering als geheel had vastgesteld – van Mook had dat niet toegezegd.

Dat hij aan zijn denkbeelden had vastgehouden, bleek in mei '45, toen hij zich in San Francisco bevond. Hij gaf er op de 18de in een bijeenkomst van het *Institute for Pacific Relations* een uiteenzetting waarin hij herhaalde wat hij op 5 december '42 had gezegd. De persberichten daaromtrent wekten zowel bij Gerbrandy als bij de koningin grote ergernis. Gerbrandy stelde de zaak op 28 mei in de ministerraad aan de orde die van oordeel was dat van Mook zich onmiddellijk moest komen verantwoorden. Dat was ook het oordeel van de koningin die mèt Gerbrandy betwijfelde of van Mook ten aanzien van de handhaving van de rijkseenheid te vertrouwen was. In aparte telegrammen deden de koningin en Schmutzer vervolgens van Mook weten dat hij met spoed naar Londen moest

overkomen – op beide telegrammen antwoordde van Mook dat zijn aanwezigheid in Australië dringend gewenst was. Hij wist dat het kabinet-Gerbrandy demissionair was en nam aan dat een nieuw kabinet de zaak minder hoog zou opnemen.

Dat zag hij goed: op 24 juni trad het kabinet-Schermerhorn in functie en op de 26ste betoogde Logemann in de ministerraad dat van Mook in de heersende omstandigheden beter in Australië kon blijven. Van Kleffens, pas uit San Francisco terug, viel hem bij en men ging over tot de orde van de dag.

★

Toen de Japanse radio in maart '43 had bericht dat Soekarno, Hatta, Dewantoro en Mansoer naar voren waren getreden als leiders van de *Poetera*, had dat van der Plas, die zo nauwe relaties met Dewantoro had onderhouden, geschokt. Hij had toen aan van Mook geschreven dat de Japanse bekendmaking gezien kon worden als 'hèt middel om Soekarno en Hatta als Quislings terzijde te schuiven' – 'maar toch is onze positie zeer wankel, indien de *prijaji*-stand' (de inheemse bestuursaristocratie) 'ook niet met ons in zee wil gaan.' Welnu, van mei '43 af konden de uitzendingen van Radio Djakarta, als gerelayeerd door de Bandoengse zender, in Australië beter gevolgd worden en daarin werden vele namen van vooraanstaande Indonesiërs genoemd die zich door het Japans militair bestuur in hoge functies hadden laten benoemen. Van der Plas troostte zich met de gedachte dat hier sprake was geweest van Japanse dwang en dat de betrokkenen, althans de meesten (maar met uitzondering dan van Soekarno en Hatta), in hun hart naar de terugkeer van het Nederlands gezag verlangden. De radioberichten over de bijeenkomsten van de in september '43 op Java ingestelde Centrale Raad werden over het algemeen in Australië opgevangen – hetzelfde gold voor de reacties in Djakarta op de aankondiging (7 september '44) van de Japanse minister-president, Koiso, dat aan 'Oost-Indië' de 'onafhankelijkheid' zou worden verleend. Van der Plas zag die aankondiging als een bewijs dat Japan zich bewust was, de oorlog te gaan verliezen, en op zijn advies gaf de *Nigis* een persbericht uit¹ waarin werd gezegd:

¹ Tekst d.d. 12 sept. 1944 in IC, L 46 (ook de *Nigis*-berichten die wij verder in dit deel zullen aanhalen, bevinden zich in deze map).

'Militarily the independence move must have favourable consequences for the future of the Allied offensives, as the armies of the democracies will be hailed as liberators by the vast majority of the Indonesians.

Politically Koiso's promise amounts to forcing 'independence' on Indonesians who feel in the present stage they could not accept it.

. . . Netherlands circles in Australia, however, do not underestimate probable postwar repercussions of this Japmade independence. Dutch authorities here even go so far as to say that the Japanese move constitutes a deliberate attempt to thwart the Netherlands Indies political future as an equal partner of the Netherlands Commonwealth of Nations, outlined in the Queen's speech . . . in december 1942' –

en dit was een echo van wat van der Plas zeven maanden eerder over de Japanners had geschreven: *'I expect that, when an evacuation approaches, they will suddenly grant complete independence to some sort of Government of Quislings, hoping thereby to prepare a come-back in the future.'*

Drie maanden later stelde van der Plas twee stukken op, één bestemd voor alle autoriteiten die hij vertrouwelijk placht in te lichten: van Mook, MacArthur, het hoofd van diens *Intelligence* (Major-General Willoughby), Commander Proud (het hoofd van het *Far Eastern Liaison Office*, de *Felo*), Captain Kendall (het hoofd van *Section B* van het *Allied Intelligence Bureau*), de secretaris van het *Allied Political Warfare Committee*, de directeur van de *Nefis* (op dat moment Spoor) en het hoofd van de *Nigis*, Quispel, het ander louter bestemd voor van Mook (die het stuk naar Londen meenam). Er bestaat tussen die twee stukken een curieus verschil: de korte inhoud van het eerste was dat de Geallieerden en ook de Nederlanders in heel Indië als bevrijders zouden worden begroet, het tweede behelsde een waarschuwing dat er, als niet voldoende Nederlandse krachten ter plaatse aanwezig zouden zijn, het herstel van het Nederlands gezag in groot gevaar zou komen.

Over het eerste stuk d.d. 19 december '44¹ schreven wij al in hoofdstuk 3: het was het *'Report on Conditions in the Netherlands Indies'*, waarin van der Plas stelde: *'The great masses of the population desire the return of the old Government.'* Hij beriep zich op het *Kenpeitai*-rapport over het verzet op Java waarin, meende hij, gezegd was *'that the so powerful Indonesian civil service and chiefs are pro-Dutch'* – ja, er zouden door die inheemse bestuurders *'anti-Japanese groups'* zijn gevormd en in de Minahassa zou nog *'an extensive guerrilla'* gevoerd worden. Over het Japanse streven, het bestuur aan de Indonesiërs over te laten, schreef hij niet meer dan wat hij in het ondervragingsrapport van de matroos van de *'U 168'* had aangetroffen:

¹ Exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 6.

'With this independence movement the Japanese have bought themselves a child they will never be able to master. If these masses were armed, the Japanese would not last long. I believe that by far the majority ('der übergrosse Teil') of the people desire the Dutch Government back.'

Het tweede stuk, gedateerd 21 december '44¹, droeg de titel: 'Gevaren die het herstel van het rijk bedreigen'. Hierin schreef van der Plas dat het Nederlands gezag in de Japanse invasiemaanden 'door het verpletterend verloop van het Japanse offensief . . . ernstig geschokt' was, en noemde hij het 'duidelijk dat in de huidige omstandigheden bestuur' (t.w. de inheemse bestuurders) 'en volksleiders' (lieden als Soekarno en Hatta) 'tot elkaar gedreven' werden. Hij noemde het herstel van het Nederlands gezag 'twijfelachtig', wanneer òf de Nederlandse marine en het Nederlandse leger 'geen daadwerkelijk deel [zouden] nemen in de herovering', òf de *Nica* zo zwak zou blijken dat 'de [Indonesische] intellectuelen en de Indonesische bestuurskorpsen' zouden aantonen, 'dat zij al hetgeen de Geallieerden van de bevolking behoeven, zeer wel [zouden] weten te organiseren zonder Nederlandse leiding.' Hij vervolgde:

'Doen één of meer der bovengenoemde gevallen zich voor, dan zal zowel aan Amerikaanse als aan Australische zijde, ook bij de troepen die straks huiswaarts keren, een sterke overtuiging bestaan dat het dwaasheid is de Nederlanders te doen terugkeren naar deze landen . . . Het dunkt mij uitgesloten dat de wereld zal toelaten dat Nederland in de *Pacific* een onderwerpingsoorlog tegen de bevolking van Nederlands-Indië begint, wanneer men het over de mate van het Nederlandse gezag niet eens kan worden.'

Al die gevaren konden slechts bezworen worden, indien er ten tijde van de herovering van Indië voldoende Nederlandse militaire- en bestuurskrachten ter plaatse waren; 'wij hebben in de woorden van generaal MacArthur' (dat had deze in juli '44 gezegd) 'meer aan vijfduizend man *nu* dan aan vijftigduizend over een jaar.'

Korte tijd later kreeg van der Plas de zeven nummers van het tijdschrift *Djava Baroe* ('*Nieuw Java*') te zien, vijf uit '43, twee uit begin '44, welke, zoals in hoofdstuk 4 vermeld, de Madoerees *hadji* Tahib bij zich had, wiens prauw door een Geallieerde onderzeeboot tot zinken was gebracht. Van der Plas' 'slotsom' was dat zij 'uitermate belangrijk' waren, 'in de eerste plaats omdat zij kostbaar materiaal zijn, waarop een eventuele actie tegen bepaalde vooraanstaande Indonesiërs kan worden gebaseerd' – hij wees op artikelen van Soekarno, Hatta, Dewantoro, Mansoer, Soetardjo

¹ Exemplaar in a.v., B 5.

(inmiddels door de Japanners benoemd tot resident van Batavia) en *Raden Toemenggoeng* Abas Soeria (inmiddels benoemd tot resident van Bodjonegoro). Die zes schoor hij niet over één kam: hij kreeg 'sterk de indruk' (die indruk was juist) 'dat Hatta zich weliswaar even onvriendelijk over het Nederlandse bewind heeft uitgelaten als hij dat vroeger placht te doen, maar zorgvuldig zich ervan wenst te onthouden zich met het Japanse bewind te vereenzelvigen.'¹

Soekarno deed dat laatste wèl – deze moest dus als collaborateur terzijde worden geschoven en van der Plas meende dat ook te kunnen doen, omdat hij vertrouwde dat hij op de inheemse bestuurders zou kunnen rekenen. Hun positie moest, dacht hij, versterkt worden. In een in februari '45 geschreven memorandum 'Hervorming van het binnenlands bestuur'² schreef hij dat 'het dualistische bestuur . . . met zijn duidelijke onderschikking van het 'Inlands' aan het 'Europees' bestuur' 'nooit meer hersteld' kon worden. Dat 'Inlands bestuur' verdiende die promotie ook:

'Uit Japanse geheime documenten . . . blijkt dat het Indonesisch BB, al was het uiterlijk gehoorzaam aan een meester, de Nederlandse zaak algemeen is trouw gebleven en zelfs de bevolking de terugkeer van dat gezag heeft in uitzicht gesteld. Het heeft de *Hokokais* duidelijk gesaboteerd.'

Aan de mededelingen van bevrijde *heiho*'s en *romoesja*'s dat op Java grote verbittering tegen de inheemse bestuurders was ontstaan wegens de mate waarin zij zich voor het ronselen van deze hulpkrachten hadden ingespannen (hij haalde één uitlating van een *heiho* aan: 'De *prijaji*'s zijn blij dat zij ons, die altijd maling aan hen gehad hebben, dit kunnen ineperen'), hechte van der Plas kennelijk niet veel waarde, want zijn conclusie was, 'dat op Java en Madoera het aloude *prijaji*-korps weinig geschonden uit de bezettingsjaren te voorschijn zal komen' – een conclusie waarin niet alleen de gesignaleerde verbittering niet was verdisconteerd maar ook niet het feit dat van de zeven-en-zestig regenten op Java en Madoera (die in de Vorstenlanden niet meegeteld) drie-en-dertig door het Japans militair bestuur waren afgezet; daar voegen wij nog aan toe dat de opinie van van der Plas dat het Indonesisch BB de *Hokokai* 'duidelijk gesaboteerd' zou hebben, er ook al naast was: het tegendeel was het geval geweest.

Moesten de Indonesische zelfbestuurders gehandhaafd worden? In-

¹ Van der Plas: Notitie, z.d. (a.v., B 9). ² Exemplaar in a.v.

ternationaal en 'vooral in Amerika' werden zij, aldus van der Plas, gezien als 'despoten' – persoonlijk zag hij bovendien 'de meesten in de Buitengewesten' als parasieten en hij wist dat zij 'de éénwording van Nederlands-Indië (Indonesië)' tegenhielden ('dit weegt zwaar, ook bij de nationalisten'), maar hij meende toch ('wij kunnen ons niet de vijandschap veroorloven van talrijke machtige zelfbestuurders-families'), dat de 'nog levende zelfbesturen' gehandhaafd moesten blijven.

Ook het erfelijkheidsbeginsel bij de benoeming van regenten wilde hij niet laten vallen, zij het dat hij één nieuwe voorwaarde voor zulk een benoeming wilde stellen: slechts hij zou regent kunnen worden die tenminste twee jaar districtshoofd (*wedono*) was geweest.

Zijn laatste denkbeeld was, dat de ongelijkheid in de rechtsbedeling, die al vóór de oorlog voor vele ontwikkelde Indonesiërs steen des aanstoots was geweest, geheel moest worden opgeheven, 'willen wij niet de mogelijkheid van een herstel van het Nederlandse gezag in Indië in samenwerking met de vooraanstaande Indonesiërs in plaats van tegenover hen (dus op den duur onhoudbaar) uitermate verkleind zien.'

Betekende dit alles nu het automatisch handhaven van alle Indonesiërs die onder de Japanners vooraanstaande posities hadden bekleed of anderszins naar voren waren gekomen? Neen – in een aan van Mook, aan zijn collega's-departementshoofden, aan Helfrich en aan Koenraad gericht memorandum d.d. 17 maart '45¹ bepleitte van der Plas dat van alle inheemse bestuurders ('van regent tot *desa*-beambte') en van alle 'intellectuelen en politiek-godsdienstige leiders' zou worden onderzocht of zij als betrouwbaar konden worden beschouwd – met betrekking tot de hoogsten hunner, bij elkaar vele honderden personen, wilde hij de uitspraak overlaten aan een commissie van drie: hijzelf, een tweede Nederlander en één Indonesiër: Abdoelkadir, aan welke commissie hij 'grote figuren als Hoesein Djajadiningrat, indien niet gecompromitteerd' (deze was tot diep in '44 op Java hoofd van het departement van Godsdienstzaken geweest) wilde toevoegen, 'eventueel ter vervanging van de drie genoemde leden.'²

¹ Exemplaar in a.v. ² Een exemplaar van het memorandum van 17 maart kwam bij het hoofd van het departement van oorlog, van Oyen, terecht, hetgeen er toe leidde dat een van diens ambtenaren een contra-beschouwing schreef, waarin hij betwijfelde of al die betrouwbaarheidsonderzoeken wel uitgevoerd konden worden, en opmerkte dat daar in elk geval de directeur-*Nefis* bij moest worden betrokken, 'bij welke dienst uiteraard reeds voorbereidingen gaande zijn om het Java-probleem op te lossen' (aangehaald in Nortier, p. 296) – wat die 'voorbereidingen' hebben ingehouden, is ons niet bekend.

Tot zover de denkbeelden van van der Plas.

Wij komen nu bij de man bij wie de beslissingsbevoegdheid lag: van Mook.

Ook hij hield zich bezig met wat in de naaste en in een verdere toekomst wenselijk was. Op 16 april '45 deed hij alle departementshoofden een nota toekomen, 'Aantekeningen nopens een aantal vraagstukken betreffende het bestuur in Nederlands-Indië'¹, waarin hij vooropstelde dat men wel een 'einddoel' kon aangeven waarmee al 'in de periode van terugkeer en eerste herstel' rekening moest worden gehouden (Indië een zelfstandig deel van het koninkrijk bijvoorbeeld),

'maar dat wij te gering in aantal zijn en ook te weinig weten van hetgeen zich in Indië onder de Japanse bezetting heeft voorgedaan om voldoende zekerheid te verkrijgen van de juiste keuze van dat einddoel. Wij moeten derhalve . . . steeds ons ervan bewust blijven dat onze opzet nog slechts een voorstel is, hetwelk moet worden goedgekeurd en waarop wij die goedkeuring vermoedelijk ook niet met voldoende zekerheid zullen verkrijgen in de eerste verwarde jaren van reconstructie. Er moet dus ruimte zijn voor verandering.'

Bij alle bestuursmaatregelen moest men, meende hij, 'de ontwikkeling van Nederlands-Indië tot een staatkundig samenhangend en zichzelf besturend geheel' in het oog houden – maar dan moest men 'voor de locale en regionale delen der gemeenschap die een invoeging in een te sterk gecentraliseerde eenheidsstaat gevoelen als een gevaar voor hun eigen gemeenschapsbestaan, de weg . . . openhouden voor een ontwikkeling, die recht doet aan de plaatselijke en gewestelijke wensen naar autonomie en tevens de opvoeding tot deel van het geheel openlaat en aantrekkelijk maakt.'

In de tweede plaats was 'de bewuste ontwikkeling van een Indonesisch burgerschap' noodzakelijk.

Voor dit alles kon 'een sterk en onpartijdig centraal gezag' niet gemist worden – daar diende men op toe te werken, waarbij het, conform de 7 december-toespraak, een grondslag zou zijn dat alle rassendiscriminatie zou worden uitgebannen: Indonesiërs moesten dus benoemd kunnen worden tot resident (dat was in de Molukken al het geval geweest met Abdoelkadir) of, als dat moeilijkheden gaf, op Java tot 'hoofdregent'.

Richtlijnen waren dit die de *Nica* in het oog moest houden: *zij* zou het gouvernement representeren en zij zou snel moeten handelen. Mis-

¹ Exemplaar in ARA, Coll.-van der Plas, B 9.

schien zou het derhalve niet verstandig zijn, naar Java 'twintig of meer *Nica*-detachementen te sturen' – daags na het rondzenden van die nota, op 17 april dus, zei van Mook in een vergadering met de Raad van departementshoofden dat het wellicht beter was dat er op Java 'slechts één groot *Nica*-detachement' zou komen met 'een hoofd-*Conica*' (hoofd-*Commanding Officer Nica*) 'voor geheel Java, gelijk te stellen met een gouverneur', onder wie dan *Conica*'s, gelijk te stellen aan de vroegere residenten en sub-*Conica*'s, gelijk te stellen aan de vroegere assistent-residenten, werkzaam zouden zijn.

Die denkbeelden vonden instemming bij de Raad van departementshoofden.

★

Na deze gedachtengangen in april ging van Mook, toen hij in juni uit de Verenigde Staten in *Camp Columbia* was teruggekeerd, over de organisatie van de *Nica* in de te bevrijden gedeelten van Nederlands-Indië toch weer anders denken, althans: uit het feit dat hij in juli bij MacArthurs hoofdkwartier de uitrusting liet aanvragen voor meer dan honderd *Nica*-detachementen, waaronder vier-en-vijftig grote, en voor vier *Nica*-hoofdkantoren, leiden wij af dat hij van het denkbeeld dat op Java slechts één groot *Nica*-detachement zou worden ingezet, was teruggekomen; wij nemen voorts aan dat van de vier *Nica*-hoofdkantoren één en misschien wel twee voor Java ontworpen waren. De krachten bleven overigens ontbreken om die uitgebreide *Nica*-organisatie te bemannen.

★

Dat laatste was een van de factoren die bevorderden dat van Mook en van der Plas met aandacht het beleid volgden dat de Japanners na Koiso's belofte van 7 september '44 in Indië voerden. Radio Djakarta berichtte er veelvuldig over en deed duidelijk uitkomen dat de voorbereiding van de 'onafhankelijkheid van Oost-Indië' een Japanse aangelegenheid was. Wij herinneren er aan, dat door het Japanse militaire bestuur op Java op 29 april '45 een Commissie tot onderzoek van de 'onafhankelijkheid' werd ingesteld (welker vorming op 4 maart in een radiotoespraak van de

Japanse opperbevelhebber op Java, generaal Harada, was aangekondigd), dat die commissie eind mei werd geïnstalleerd en haar werkzaamheden in juli beëindigde en dat vervolgens op 7 augustus werd bekendgemaakt dat er op Java een Commissie ter voorbereiding van de 'onafhankelijkheid' zou komen. Harada's toespraak van 4 maart was in Australië opgevangen en hetzelfde gold voor de summier berichten over de werkzaamheden van de Commissie tot onderzoek van de 'onafhankelijkheid' en voor die over de komende voorbereidingscommissie op Java. Men wist in Brisbane dat overeenkomstige commissies op Sumatra, Borneo, Celebes en de Kleine Soenda-eilanden zouden worden ingesteld en dat het bericht met betrekking tot Java had geleid tot een toespraak van een dankbare Soekarno (de tekst was in Australië opgevangen) en tot het uitsteken van rood-witte vlaggen.

Al die berichten en vooral ook die welke gewaagden van de militarisering van Indonesische jongeren op Java, wekten bij van Mook wel enige bezorgdheid maar die ging niet diep. Hij meende met zekerheid te kunnen veronderstellen dat er bij de Indonesiërs in heel Indië en speciaal ook op Java sprake was van een algemene afschuw van de Japanners – hadden dan diegenen die bereid waren, een evidente schijn-onafhankelijkheid uit handen van de Japanners te aanvaarden, zich niet alleen al daardoor in de ogen van de meeste Indonesiërs hopeloos gecompromitteerd en gold dat niet in het bijzonder voor Soekarno die zich aan extatische lofuitingen aan het adres van Japan te buiten was gegaan? Zouden de Japanners er inderdaad in slagen om voor het einde van de oorlog de 'onafhankelijkheid' van Indië te effectueren, dan zou dat, meende van Mook, een complicerende factor zijn, geen factor evenwel van speciale betekenis. Andere factoren, nl. die waarmee hij in juni en juli '45 dagelijks te maken had, benauwden hem veel meer en toen eind juli de mogelijkheid opdoemde dat Japan binnen korte tijd zou capituleren, besloot hij Logemann in Den Haag deelgenoot te maken van zijn zorgen. Hij schreef hem twee lange brieven: een op 31 juli¹, een op 2 augustus. De inhoud van de brief van 2 augustus, die een opsomming gaf van de hoogst ernstige nadelen die uit een verlegging van de *Theatre*-grenzen zouden voortvloeien, gaven wij al weer – de twee dagen eerder geschreven brief, die van 31 juli, had betrekking op wat in Indië te verwachten viel.

'De kern van het vraagstuk is', schreef van Mook,

¹ Exemplaar in ARA, Coll.-van Mook, 2.

'hoe vinden wij Indië bij de bevrijding en hoe komen wij er terug? Ieder, die met de werkelijkheid rekening wil houden, moet zich allereerst deze vragen voorleggen. Bijna niemand doet het. Aan onze kant zijn de meest ervarenen in hun voorstellingsvermogen beperkt tot een soort magische terugkeer naar de toestand van eind 1941 (zij, die toen in Indië waren) of van eind 1939 (zij, die in 1940 in Nederland werden opgesloten). Beide voorstellingen beïnvloeden dan weer de jongeren, die nog van niets weten en zich dus geheel geen denkbeeld van de situatie kunnen vormen. Intussen is, hetgeen in Indië geschiedt, ongeveer als volgt te schetsen.

De Japanners hebben aanvankelijk de verovering van Nederlands-Indië gezien als een definitieve gebeurtenis. Zij zijn echter in hun politiek van consolidatie van de aanvang af belemmerd door gebrek aan deskundig personeel en aan voldoende materiële middelen. Voor hen was Indië een toekomstige kolonie, zoals Formosa; maar voorlopig konden zij niet veel méér doen dan de zaken gaande houden en een uitgebreide propaganda voeren, die Nederland moest uitbannen en Japan, als de Aziatische bevrijder, in plaats daarvan moest stellen. Van onafhankelijkheid werd in die propaganda niet gesproken; het niet-Nederlandse apparaat bleef zoveel mogelijk gehandhaafd.

. . . De belofte van onafhankelijkheid, vaag en nog steeds niet erg gedefinieerd, begon in de propaganda binnen te sluipen, toen het de Japanners duidelijk ging worden dat de partij militair niet meer te winnen was. Er werd echter van de aanvang af de voorwaarde aan verbonden van blinde gehoorzaamheid en uiterste medewerking aan Japan, welks overwinning voorwaarde was voor die onafhankelijkheid. Het feit, dat die overwinning ook voor betrekkelijk eenvoudige mensen steeds onwaarschijnlijker moest lijken en dat de druk der Japanse overheersing steeds zwaarder werd, heeft deze propaganda grotendeels van haar effect beroofd. Dit verklaart verder een verscherping van de Japanse dwangmaatregelen en een toenemende vervanging van leidende bestuurs-elementen uit de vooroorlogse tijd door Japanse handlangers. Ook de politie werd in deze periode geheel corrupt, zowel door de haar opgedragen taak van repressie als door het vrijwel wegvallen van ieder toezicht op haar particuliere gedragingen.

Het zou onjuist zijn, in al de personen die de Japanse propaganda pleegt te noemen als haar medewerkers in de emancipatie van Indonesië en in de strijd tegen de Anglo-Amerikaanse imperialisten, collaborateurs te zien. Het zou echter even onjuist zijn, te veronderstellen dat de ontwikkelde Indonesiërs (en zelfs de minder ontwikkelde) hoezeer zij de Japanners en hun werkelijke handlangers verfoeien, zonder meer terugverlangen naar het herstel van *tempo doeloë*¹.

Nog geruime tijd in 1944 is van Japanse zijde de onafhankelijkheidspropaganda vooral met woorden en nauwelijks met daden gevoerd. Enkele benoemingen van Indonesiërs, meest in schijnposities, doen daaraan niet af. De voortdurende aanscherping van leveringen en arbeid voor de Japanners was hoofdzak: de beloften voor de toekomst moesten slechts daaraan kracht bijzetten.

¹ de oude tijd

Natuurlijk vonden die beloften wel gehoor, al vonden zij geen vertrouwen. Ik heb de indruk, dat Indonesische voormannen van de hun nu gegeven vrijheid om over de toekomstige onafhankelijkheid te spreken, gebruik hebben gemaakt om een *eigen* propaganda te gaan voeren, waarbij bedekte of zelfs openlijke kritiek op de Japanners niet uitbleef.

... Zij de meesten er nu wel van overtuigd dat Japan zal worden verslagen en dat Japan dus de betere toekomst niet zal brengen, allen zijn ongetwijfeld in gedachten bezig met de vraag, hoe de toekomst er dan wél zal uitzien en wie daarop invloed zullen uitoefenen. Daarmede is niet in tegenspraak het feit dat in de tot dusverre bevrijde gebieden de bevolking komt toestromen en zich zonder bezwaar aan het *Nica*-bestuur onderwerpt. Tot dusverre toch bestaan die gebieden uit kleine eilanden of stukjes van grotere eilanden met een achterlijke bevolking, of hebben zij een bijzonder karakter, zoals Tarakan en Balikpapan. De concentratie van Japanners is er meestal onevenredig groot geweest; het aantal ontwikkelde Indonesiërs was er klein. Men had er te maken met arbeiders en dwangarbeiders, die dikwijls slecht behandeld werden, en met een eenvoudige plaatselijke bevolking die honger leed. Bovendien was het geweld van de strijd in zijn volle kracht over deze mensen heengegaan en stonden de overweldigende machtsmiddelen van Geallieerden (Amerikanen en Australiërs) vlak achter de *Nica*' –

dat was reëel gezien: men kon aan de houding van de Papoea's op Nederlands-Nieuw-Guinea en van de Indonesiërs op kleine eilanden in de Grote Oost, op Tarakan en in Balikpapan geen conclusies verbinden ten aanzien van het beeld dat vooral Java en Sumatra te zien zouden geven. Van Mook kende de geschiedenis van Indië goed – Java was er het politieke hart van, daar en op Sumatra (alook elders) had het Knil menigmaal moeten ingrijpen en op Sumatra hadden vooral de Atjehers en de Minangkabauers in het verleden blijk gegeven van een opmerkelijke weerbaarheid.

Speciaal op grond van de radioberichten met betrekking tot Java vervolgde hij zijn brief aan Logemann aldus:

'Nu doen zich ... in de laatste tijd verschijnselen voor, die op een verdere ontwikkeling wijzen ... Om de bevolking zoet te houden laat men aan haar voormannen steeds groter gedeelten over van dat bestuur, hetwelk men zelf niet meer voeren wil of kan, onder het motto van voorbereiding voor onafhankelijkheid; tegelijkertijd wordt de greep op die voormannen verstevigd, waar het geldt eigen benodigdheden af te dwingen en ondergraving van Japans gezag of spionage tegen Japanse posities tegen te gaan.'

Het was met *deze* Japanse politiek dat van Mook de arbeid van de Commissie tot onderzoek van de 'onafhankelijkheid' in verband bracht.

Vormde die politiek een gevaar voor het herstel van het Nederlandse gezag? Neen, dat gevaar school elders. 'Wij behoeven', aldus zijn analyse,

'dit alles niet al te somber te nemen, daar zowel in de Philippijnen als in Nederlands-Indië een belangrijk deel van de meer ontwikkelde bevolking hoe langer hoe meer beseft krijgt van het belang en de noodzaak van Westerse leiding en hulp. Doch het wordt wel uiterst pijnlijk, wanneer wij straks, zodra, hetzij door een capitulatie van Japan, hetzij door een Geallieerde actie, het bevrijdingsproces werkelijk begint, noch militaire, noch burgerlijke middelen genoeg hebben om daarin een behoorlijk aandeel te nemen. Wij komen dan voor een aantal pijnlijke vragen te staan, waarop het antwoord bijzonder moeilijk is.

Indien de Japanners inderdaad verdreven en gedood moeten worden, zullen wij voor de mogelijkheid komen te staan, dat dit in hoofdzaak gebeurt door Geallieerde troepen en wanneer daar nog bij zou komen, dat wij zowel het personeel als de goederen missen, die voor herstel van bestuur en rehabilitatie nodig zijn, dan moeten wij verwachten, dat een niet onbelangrijk gedeelte van het leidende deel der bevolking in twijfel geraakt over de vraag of een associatie met Nederland eigenlijk nog wel voldoende resultaten belooft. Geven de Japanners zich over, dan kunnen wij voor hun ontwapening en wegvoering misschien nog wel een beroep doen op Geallieerde hulp, maar het herstel van rust en orde en van het bestuur zullen slechts aan onze bondgenoten kunnen worden overgedragen, wanneer wij bereid zijn van onze positie afstand te doen. Voor dit herstel zijn niet alleen een veel groter aantal *Nica-* of burgerlijke ambtenaren nodig dan waarover wij thans beschikken en moeten wij verder niet alleen een grotere hoeveelheid en variëteit van middelen en hulpmiddelen meebrengen, maar zijn ook machtsmiddelen onontbeerlijk, omdat wij er zeker van kunnen zijn dat in die tijd het gespuis zijn hoofd zal opsteken en allerlei roverij en rampokkerij zullen plaatsvinden die op korte termijn zullen moeten worden bedwongen. Wij kunnen daarbij niet rekenen op de aanwezige Indonesische politie, omdat deze van al de overheidsorganen wel het meest door het slaafs uitvoeren van Japanse bevelen is gecompromitteerd.'

Zouden de Japanners in Indië capituleren, dan, zo vervolgde van Mook, zouden *zij* verantwoordelijk moeten blijven voor rust en orde tot het gezag van hen zou worden overgenomen door Geallieerde of Nederlandse instanties, evenwel:

'Op het ogenblik missen wij daarvoor zowel burgerlijk als militair de krachten. Naarmate meer mensen beschikbaar komen, wordt dit beter, maar het zal nog een hele tijd duren voordat wij over voldoende personeel beschikken om behoorlijk in het bestuur en de handhaving van rust en orde te voorzien. Ik reken hierbij natuurlijk in ruime mate op de aanwezigheid van behoorlijke Indonesische krachten, maar durf slechts zeer weinig staat te maken op vrijgekomen geïnter-

neerden of krijgsgevangenen, omdat de ervaring leert dat deze mensen, indien zij wederom tot werken in staat zullen zijn, een vrij lange rustperiode nodig hebben, voordat zij aan de slag kunnen gaan' –

en in dit verband vermelden wij dat van Mooks gouvernement in maart of april '45, verontrust door de slechte toestand waarin men de op de Philippijnen bevrijde krijgsgevangenen had aangetroffen, bepaald had dat de geïnterneerden na de bevrijding niet onmiddellijk de interneringskampen zouden mogen verlaten: zij zouden eerst, teneinde gezinshereniging mogelijk te maken, geregistreerd worden en vervolgens medisch onderzocht. Dat was een richtlijn die, zo veronderstellen wij, niet zonder hartzeer in *Camp Columbia* was vastgesteld, want men wist dat zich onder die geïnterneerden alsook onder de krijgsgevangenen velen bevonden die men op grond van hun ervaring en hun capaciteiten het liefst meteen zou hebben ingeschakeld – evenwel: dat werd niet verantwoord geacht.

Mede op grond van die richtlijn schreef nu van Mook: 'Hoe wij aan de machtsmiddelen zullen komen om het bestuur te hervatten, is mij een raadsel.' Natuurlijk, 'op technisch gebied' zouden de Geallieerden hulp kunnen bieden, maar op bestuursgebied zou die hulp 'bedenkkelijk' zijn.

'Dit laatste is misschien ten dele te voorkomen door een grote wissel te trekken op de bestaande Indonesische organisaties (met name het Inheemse bestuur), doch natuurlijk met zorgvuldige uitschifting van diegenen die bepaaldelijk collaborant zijn geweest.

Het is altijd nog beter, wanneer Nederlanders en Indonesiërs de zaak gezamenlijk kunnen opknappen, al gaat het dan misschien wat minder goed en vlot en al moeten daarbij in staatkundige zin grote stappen worden gedaan, dan wanneer allerlei buitenlanders in de zaak worden gemengd en de plaats gaan vervullen, die wij tot dusverre hebben ingenomen.'

Zijn 'slotsom' was,

'hoe hard het ook klinken moge, deze, dat een spoedige afloop van de oorlog ons voor de allergrootste moeilijkheden zal plaatsen . . . Ik laat hier nog buiten beschouwing de mogelijkheid, dat wij bij terugkeer in Indië een 'voorlopige Indonesische regering' aantreffen, al dan niet door de Japanners geïnstalleerd. Ik stip ook slechts aan het ernstige nadeel, dat wij ondervinden door de trage goederenvoorziening, waardoor het pacificatiemiddel bij uitnemendheid, de voorziening met eerste levensbehoeften, ons nog grotendeels ontbreekt.'

Wat al zorgen! Zij hadden hun tol van hem gevergd: 'Ik ben in de laatste tijd niet meer zo volkomen fit als ik mij tot dusver heb gevoeld.'

Anderhalve week later, op 12 augustus (Hirosjima en Nagasaki waren verwoest, de Sowjet-Unie was aan de oorlog tegen Japan gaan deelnemen), moest van Mook er van uitgaan dat het ogenblik waarop, met bijstand van de *Nica*, door of namens MacArthur of Mountbatten dan wel alleen door of namens Mountbatten het gezag van de Japanners zou worden overgenomen, met rasse schreden naderde. 'Hoewel ik', seinde hij op die 12de aan Logemann,

'nog niet in staat ben om een oordeel te vormen omtrent de houding der bevolking, verwacht ik geen te grote moeilijkheden op Java, met uitzondering van de kans op plaatselijke roverijen ten gevolge van het tijdelijk ontbreken van gezag en het probleem van het saneren der politie; dit is wellicht het moeilijkst. Op Sumatra verwacht ik grotere bezwaren ten gevolge van andere geaardheid der bevolking en door onderlinge controversies.'¹

Daags na de verzending van dit telegram, op 13 augustus dus, kwam de Raad van departementshoofden in aanwezigheid van gezant van Aerssen en schout-bij-nacht Koenraad in *Camp Columbia* bijeen voor een vergadering die op de 14de werd voortgezet.² Van Mook zei dat 'nog steeds niet vast [stond], tot welke *area* Nederlands-Indië [zou] behoren', en dat hij als luitenant-gouverneur-generaal zeggenschap moest krijgen over alle in Indië in te zetten Nederlandse en Nederlands-Indische strijdkrachten. Veel waren dat overigens niet: zeven compagnieën van het Knil, de 'Tromp', enkele kleine marine-eenheden, vier luchtmacht-*squadrons*. Er werd lang gepraat over de wijze waarop het nieuwe Nederlands-Indische geld weer in circulatie zou worden gebracht. Men was het er verder over eens dat de Geallieerde bezettingstroepen 'op alle belangrijke plaatsen min of meer gelijktijdig' zouden moeten arriveren ('dat geldt', zei van Mook, 'zeker voor Sumatra, dat niet bij Java achtergesteld moet worden, aangezien de bestuursproblemen daar vermoedelijk zwaarder zullen zijn') – besloten werd, er zorg voor te dragen dat zich in de belangrijkste plaatsen vertegenwoordigers van het gouvernement bij de eerste bezettingstroepen zouden bevinden: generaal van Straten en Abdoelkadir in Batavia, kolonel de Rooy (de *Sonica II* die zich op dat

¹ Telegram, 12 aug. 1945, van van Mook aan Logemann in *Ned.-Indones. betrekk.*, dl. I, p. 13-14. ² Notulen in a.v., p. 16 en vlg.

moment nog in Balikpapan bevond) in Padang, kolonel Giebel in Makassar, een andere officier in Bandjermasin (Zuidoost-Borneo); zij zouden als leiders optreden van detachementen waartoe ook een arts, een *intelligence*-officier, een economisch deskundige en twee assiserende officieren zouden behoren, en aan die detachementen werd op voorstel van van der Plas voor Padang nog een Islamietische wetsgeleerde toegevoegd die tot leger-*oelama* (men zou kunnen zeggen: Islamietisch legerprediker) zou worden benoemd. Bij dit alles wees van der Plas er nog op, dat men, op het spoedig zenden van bezettingstroepen aandringend, wijzen moest op de mogelijkheid dat er gerampokt zou worden, dat een door de Japanners opgeleide Vijfde Colonne tot vernielingen zou overgaan en dat de inheemse bevolking met de Japanners slaags zou raken, maar men moest 'niet als argument bezigen dat een opstand tegen het Nederlands gezag wordt gevreesd.'

Inderdaad, die vrees bestond niet. Toen van Mook op 14 augustus (het stond toen vast dat de Japanse capitulatie spoedig zou worden bekendgemaakt) allen die in *Camp Columbia* werkzaam waren, toesprak, zei hij dat de Japanners wellicht hier of daar in Indië zouden doorvechten ('*at the most*', aldus het betrokken persbericht van de *Nigis*¹, '*this will be of local character and unimportant*'), maar grote moeilijkheden van de zijde van de Indonesiërs verwachtte hij niet. '*We shall find*', zei hij (aldus het *Nigis*-bericht),

'millions of Indonesians who, as we know, have taken their stand in overwhelming masses against the enemy and stand totally on our side. They had experienced what it means to live under real oppression and we know that they will undertake together with us the work of rebuilding for their own people, their own land and their own future.'

Aldus van Mook op 14 augustus '45.

★

Drie dagen later werd in Batavia de Republiek Indonesië uitgeroepen.

¹ *Nigis: Press-message*, 14 aug. 1985

Na Japans capitulatie

Tussen de bevrijding, als door de Nederlanders zelf beleefd, van Nederland en die van Indië bestaat een schrille tegenstelling.

In Nederland betekende de capitulatie van de *Wehrmacht*, 5 mei '45, het einde van het Duitse gezag. In Den Haag was de regering onmiddellijk vertegenwoordigd, eerst door het in augustus '44 van Londen uit gevormde College van Vertrouwensmannen dat in de hongerwinter met zorg de eerste maatregelen had voorbereid die onmiddellijk na de bevrijding genomen moesten worden, vervolgens door het Militair Gezag dat de plaats van het college innam. Canadese troepen, uitbundig toegejuicht, trokken op 7 mei de grote steden van het westen des lands binnen. De nachtmerrie van de Duitse bezetting was voorbij. Het was een duidelijke breuk, een overtuigend begin van een nieuw tijdperk, waarin een ieder (de leden van de kleine minderheid die zich aan de zijde van de bezetter had geschaard, uitgezonderd) kon beamen wat koningin Wilhelmina had gezegd op de avond van 4 mei, toen bericht was dat de *Wehrmacht* in Noordwest-Europa had gecapituleerd: 'Eindelijk zijn wij weer baas op eigen erf en aan eigen haard.'

Hoe anders ging het in Indië! Na de 15de augustus waarop keizer Hirohito had meegedeeld dat Japan de strijd staakte, verliepen bijna overal zes dagen, soms meer, eer de Japanse autoriteiten bekend maakten dat de oorlog ten einde was. Van hervatting van het Nederlands gezag was geen sprake – de Japanse autoriteiten bleven belast met de handhaving van rust en orde en als gevolg van de wijze waarop *Admiral Mountbatten* de hem ter beschikking staande strijdkrachten verdeeld had, verliep een volle maand voordat op 15 september de eerste twee Geallieerde oorlogsbodems bij Tandjong Priok, de haven van Batavia (ofte-wel, zoals het sinds eind '42 heette: Djakarta), voor anker gingen: de Britse kruiser '*Cumberland*' en de Nederlandse kruiser '*Tromp*'. Dan: op 17 augustus hadden Soekarno en Hatta in Djakarta de Republiek Indonesië uitgeroepen – die Republiek had voor de komst van de '*Cumberland*' en de '*Tromp*' vier weken de gelegenheid om een begin te maken met haar consolidatie op Java en met de uitbreiding van haar invloed in de Buitengewesten.

Drie punten zijn dit waarop wij nu eerst iets dieper willen ingaan: de positie van de verslagen Japanners in het door hen nog steeds bezette Indië, de eerste besluiten van *Admiral* Mountbatten en de beginnende consolidatie van de Republiek Indonesië alsmede de eerste uitbreiding van haar invloed in de Buitengewesten.

In zijn bekendmakingen dat de oorlog ten einde was, repte keizer Hirohito met geen woord van de territoriale en andere gevolgen die uit Japans aanvaarding van de Verklaring van Potsdam voortvloeiden. Twee bekendmakingen waren er: een edict aan alle Japanse strijdkrachten en een door de keizer gehouden radiotoespraak. In het edict stond dat de keizer 'tot de overtuiging gekomen [was] dat het voortzetten van de oorlog slechts zou leiden tot nieuwe verschrikkingen en zelfs het bestaan van het keizerrijk op het spel zou zetten', en in zijn radiotoespraak, die op 15 augustus werd uitgezonden, ging hij nog een stap verder, het zo voorstellend alsof het Japanse capitulatiebesluit niet alleen de belangen van Japan maar die van de gehele mensheid diende:

'Zouden wij besluiten door te vechten, dan zou dit niet alleen leiden tot de vernietiging van de Japanse natie maar ook tot het einde van de menselijke beschaving . . . Dit is de reden waarom wij opdracht hebben gegeven, de bepalingen van de gemeenschappelijke verklaring der mogendheden te aanvaarden . . . Verenigt al uw krachten om te bouwen aan de toekomst. Volgt de wegen van correct gedrag en nobelheid van geest en werkt met vastberadenheid, opdat gij de aangeboren glorie van de keizerlijke staat versterkt en gelijke tred houdt met de voortgang van de gehele mensheid.'

'Het was', schreven wij in ons vorige deel, 'de keizer duidelijk dat hij op dit allerkritiekste moment in de gehele geschiedenis van Japan zijn als heilig geldend gezag over de volle linie tot gelding moest brengen: een tweede keizerlijk edict gelastte alle Japanse strijdkrachten de wapens neer te leggen en van dat edict werden afschriften door leden van de keizerlijke familie naar de hoogste bevelhebbers gebracht die zich buiten Japan bevonden: een ging naar Mandsjoerije, waar de Sowjet-Unie tot de aanval was overgegaan, een tweede naar bezet China, een derde naar Frans-Indo-China waar zich het hoofdkwartier bevond van veldmaarschalk graaf Hisaitsji Teraoetsji, opperbevelhebber van de in de *Nanjo* ('de Zuidelijke Oceaan') ingezette Japanse legergroep.'

Er moesten nu capitulatie-overeenkomsten worden gesloten, zowel met de Japanse regering en het Grote Hoofdkwartier als met de opperbevelhebbers resp. bevelhebbers van de strijdkrachten die zich buiten Japan bevonden. In Mandsjoerije gaf het Japanse leger zich op 21 augustus aan het Rode Leger over maar op de andere strijdtoneelen lieten de aparte capitulaties op zich wachten – MacArthur had namelijk op de 19de aan de Geallieerde bevelhebbers, ook aan Mountbatten, doen weten dat zij hunnerzijds de capitulatie van de hen confronterende Japanse strijdkrachten pas in ontvangst mochten nemen, nadat *hij* de ‘algemene’ Japanse capitulatie had ontvangen, en dat laatste geschiedde eerst op 2 september tijdens een plechtigheid aan boord van het Amerikaanse slagschip ‘*Missouri*’, dat in de Baai van Tokio voor anker lag. Diezelfde dag nog vaardigde MacArthur zijn aan het Japanse Grote Hoofdkwartier gericht Algemeen Bevel no. 1 uit, waarin o.m. bepaald was dat de Japanners volledige informatie dienden te verschaffen omtrent de krijgsgevangenen en de geïnterneerden die zij in handen hadden, en dat zij scrupuleus dienden te zorgen voor de veiligheid en het welzijn van beide groepen.

Al vóór die ‘algemene’ Japanse capitulatie, nl. op 20 augustus, kwam van Ceylon uit radiocontact tot stand met Teraoetsji’s hoofdkwartier; de Japanse veldmaarschalk bleek ziek te zijn. Hij zond conform Mountbattens aanwijzingen een delegatie naar Rangoon, die daar op 27 augustus een voorlopige capitulatie-overeenkomst ondertekende – de definitieve werd in een met veel pracht en praal omgeven plechtigheid op 12 september, ruim twee weken later dus, ondertekend in Singapore (beide overeenkomsten hielden o.m. de bepaling in dat, zolang de Geallieerde strijdkrachten niet ter plaatse waren, de Japanners verantwoordelijk zouden zijn voor het handhaven van rust en orde). Daarnaast vonden op Nederlands-Indisch gebied vier capitulaties plaats: de bevelhebber van de Japanse troepen op Nederlands-Borneo capituleerde op 8 september te Samarinda (zie kaart IX op pag. 268), de bevelhebber van het Japanse Tweede Leger op 9 september op Morotai, de bevelhebber van de Japanse strijdkrachten op Timor op 11 september in Koepang, de hoofdplaats van Nederlands-Timor, en van de bevelhebber van het op Java gestationeerde Japanse Zestiende Leger, luitenant-generaal Josioetsji Nagano, nam de commandant van de ‘*Cumberland*’, *Rear Admiral Sir Wilfred R. Patterson*, op 15 september in feite de capitulatie in ontvangst. Of er ook op Sumatra sprake is geweest van een aanvullende aparte capitulatie van de Japanse bevelhebber, die zich in Fort de Kock (Boekittinggi) bevond, weten wij niet – begin september waren de Britten louter op het voor Atjeh liggende eiland Weh aan land gegaan om er de havenplaats Sabang te

bezetten en in Medan alsmede in Padang van waaruit goede wegverbindingen bestonden met Fort de Kock, arriveerden de eerste Britse strijdkrachten pas op 11, resp. 10 oktober.

★

De capitulaties in Samarinda, op Morotai en in Koepang vonden plaats ten overstaan van Australische bevelhebbers – dat vloeiende voort uit een verdeling waartoe het, conform de in ons vorig hoofdstuk vermelde denkbeelden van de Britse *Chiefs of Staff*, in Mountbattens gezagsgebied was gekomen. De Britse *Supremo* was namelijk op 15 augustus, toen het grootste deel van Nederlands-Indië (Java, Borneo en de Grote Oost) alsmede Thailand en de zuidelijke helft van Frans-Indo-China aan zijn gezagsgebied waren toegevoegd, voor nauwelijks oplosbare moeilijkheden geplaatst: in plaats van voor een bevolking van vijf-en-veertig miljoen zielen was hij verantwoordelijk gemaakt voor een van honderdvijf-en-twintig miljoen en zijn toch al zo lange verbindingslijnen waren, van Ceylon uit gemeten, meer dan drieduizend kilometer langer geworden. Het toen voor hem geldende, kort tevoren door de *Combined Chiefs of Staff* in Potsdam opgestelde directief hield in dat hij Straat Malakka moest openen (die taak moest met prioriteit worden uitgevoerd), Singapore veroveren, de belangrijkste punten in Thailand bezetten en op Sumatra en Java bruggehoofden vormen ter voorbereiding van de bevrijding van beide eilanden.

Toen Mountbatten dat directief ontving, had Japan nog niet gecapituleerd – één grote actie was toen in vergevorderde staat van voorbereiding: een landing, midden augustus, op de westkust van Malakka, ter inleiding van de verovering van Singapore. Hoe verdeelde hij nu zijn strijdkrachten na Japans capitulatie? Om te beginnen werd de verantwoordelijkheid voor Borneo en de Grote Oost (behalve Bali en Lombok die geacht werden bij Java te behoren) aan de bevelhebber van het Australische leger, generaal Blamey, overgedragen; wat het resterende gebied betrof, gaf Mountbatten prioriteit aan het sturen van troepen naar Singapore, Bangkok (de hoofdstad van Thailand) en Saigon (de hoofdstad van Frans-Indo-China en de plaats waar zich het Japanse hoofdkwartier van het gehele *Nanjo*-gebied bevond): naar Singapore zouden twee infanterie-divisies en een tank-brigade worden overgebracht, naar Bangkok een infanteriedivisie, naar Saigon een infanterie-brigade – boven-

dien wilde hij met spoed twee extra-divisies overbrengen naar Birma, dat inmiddels door de Japanners ontruimd was (Rangoon, de hoofdstad, was begin mei bevrijd) maar waar grote politieke spanningen heersten. Naar Saigon en Bangkok zouden de bedoelde eenheden met transport-vliegtuigen worden overgebracht, naar Birma met transportschepen en vliegtuigen, naar Singapore daarentegen louter per schip (gesteund door de aanwezigheid van een vloot die o.m. twee slagschepen, drie kruisers en twaalf torpedobootjagers zou tellen), en schepen zouden ook gebruikt worden voor de verplaatsingen die van Mountbatten een lagere prioriteit hadden gekregen: één infanterie-divisie naar Malakka, één naar Java, twee naar Sumatra, een naar Noord-Thailand, en infanterie-brigades naar de Landengte van Kra (zie kaart VI op de pag.'s 80-81), naar Hongkong en naar enkele punten op de kust van China. Wat Java betrof, ging Mountbatten er van uit dat één divisie minus twee brigades op 4 oktober bij Batavia en de twee brigades een kleine twee weken later, op 16 oktober, bij Soerabaja zouden landen.

Men ziet: vergeleken met Singapore, Birma, Thailand en Frans-Indo-China kwam Nederlands-Indië wel heel laat aan de beurt – bij het opstellen van Mountbattens indelingsplan waren dan ook geen Nederlandse of Nederlands-Indische autoriteiten betrokken geweest: noch Helfrich op Ceylon, noch van Mook in *Camp Columbia*.

★

Nu het derde punt: de beginnende consolidatie van de Republiek Indonesië en de eerste uitbreiding van haar invloed in de Buitengewesten.

Zoals wij in ons vorige deel (nl. in hoofdstuk 11: 'De aanloop tot de Republiek') vermeldden, moet die Republiek enerzijds gezien worden als een Japanse creatie, anderzijds als een authentieke expressie van het Indonesisch onafhankelijkheidsstreven dat zich al vóór de Tweede Wereldoorlog had gemanifesteerd. Nadat premier Koiso in september '44 in het Japanse Lagerhuis had verklaard, dat Japan te eniger tijd 'Oost-Indië de onafhankelijkheid' zou schenken (een schijn-onafhankelijkheid: in eerste instantie zouden Japanners op alle hoofdpunten het beleid blijven bepalen), was op 28 mei '45 in Djakarta een Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid geïnstalleerd en die commissie had op 16 juli haar werkzaamheden afgesloten; zij had in het z.g. Handvest van Djakarta (op dat moment niet meer dan een concept) de hoofdlijnen

voor een eventuele Grondwet aangegeven: Indonesië moest een op eenheid gebaseerde republiek worden, waarbij de volkssoevereiniteit zou komen te berusten bij een Raad voor Volksoverleg; die raad zou de hoofdlijnen van de binnen- en buitenlandse politiek bepalen, een president en een vice-president kiezen en dan uiteengaan om vervolgens af en toe, maar minstens eens per vijf jaar, bijeen te komen. Er zou ook een wetgevend lichaam komen: een Raad van Volksvertegenwoordigers, maar met betrekking tot alle besluiten van die raad zou de president het recht van veto hebben; bovendien zou hij in een noodtoestand geheel buiten de raad om, nl. per decreet, kunnen regeren. De president zou voorts alle ministers benoemen *c.q.* ontslaan — wèl zou hij een Hoge Adviesraad naast zich krijgen, maar die zou hem slechts adviezen uitbrengen; trouwens, *hij* zou er de leden van benoemen *c.q.* ontslaan.

Het concept-Handvest hield tenslotte in dat in de nieuwe republiek die geen Islamietische staat zou worden, de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van drukpers zouden worden erkend, dat er de dienstplicht zou worden ingevoerd, dat er een nieuw belastingstelsel zou komen en dat er de leerplicht zou gelden. Daaraan voegen wij nog toe dat de genoemde commissie bij de bespreking van de grenzen van de nieuwe republiek met meerderheid van stemmen besloot dat zij niet alleen Nederlands-Indië moest omvatten maar ook Portugees-Timor, Brits-Borneo en Malakka (mèt Singapore).

Er staken in deze voorstellen autoritaire elementen, vooral blijkend uit de grote macht die aan de president zou worden gegeven — trouwens, al zou de vrijheid van vereniging erkend worden, in politiek opzicht werd toch eerder aan een eenheidsbeweging gedacht; daarvoor werd op 3 augustus een grondslag gelegd, toen in Djakarta een Nieuwe Volksbeweging, de *Gerakan Rakjat Baroe*, werd opgericht die Soekarno tot 'Algemeen Leider' koos. Vermelding verdient dat in die fase bleek dat de leiders van allerlei jongerengroepen in zoverre het streven van Soekarno en de zijnen en de arbeid van de door hen gedomineerde Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid afwezen dat zij van mening waren dat het Indonesisch nationalisme zelfs niet de schijn op zich mocht laden, de wijziging van Indonesië's status als een geschenk uit Japanse handen te aanvaarden.

Op 7 augustus nu werd door de Japanners in Singapore, Boekittinggi en Djakarta bekendgemaakt dat midden augustus op Java een Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid van Indonesië zou worden ingesteld en dat er op Sumatra, Borneo, Celebes en de Kleine Soenda-

eilanden regionale Commissies ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid zouden komen. Van die besluiten werd in Djakarta door het hoofd van het militair bestuur op Java, generaal Moitsjiri Jamamoto, mededeling gedaan in een bijeenkomst in het vroegere paleis van de gouverneur-generaal, waar een groot gezelschap aanwezig was, onder wie Soekarno, Hatta, dr. Radjiman Wediodiningrat (die voorzitter was geweest van de Commissie tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid), de vertegenwoordigers van de Chinezen, Arabieren en Indo-Europeanen in die commissie, vertegenwoordigers van de vier Javaanse vorsten en hoge officieren van het Japanse leger en van de Japanse marine – tot die laatsten behoorde schout-bij-nacht Tadasji Maeda, die een groot voorstander was van Indonesië's onafhankelijkheid.

Eén dag later, 8 augustus, werd aan Soekarno, Hatta en dr. Radjiman meegedeeld dat zij op de 9de naar Saigon dienden te vertrekken teneinde bij veldmaarschalk Teraoetsji de nadere regeling voor de vorming van de voorbereidingscommissie in ontvangst te nemen – de nationalistische voorman Sjahrir die, anders dan Soekarno en Hatta, op Java tijdens de Japanse bezetting clandestien werkzaam was geweest, ging daartegen, mede namens een aantal jongerengroepen, protesteren bij Hatta maar Hatta legde zijn protest terzijde. Deze, Soekarno en dr. Radjiman werden op de 11de door Teraoetsji ontvangen die hun zei dat de voorbereidingscommissie twintig leden zou tellen: twaalf voor Java, vijf voor Sumatra, één voor Borneo, één voor Celebes en één voor de rest van de Grote Oost, en dat Java het eerst 'onafhankelijk' zou worden; hij zei ook nog dat de voorbereidingscommissie op 18 augustus in Djakarta zou worden geïnstalleerd. Op de terugweg voerde Soekarno op Malakka een korte bespreking met voormannen van de Maleise nationalisten die het denkbeeld dat Malakka deel zou worden van Indonesië met enthousiasme begroetten. Op 14 augustus waren de drie Indonesische nationalisten in Djakarta terug – daar maakte generaal Jamamoto bekend dat Soekarno voorzitter zou zijn van de voorbereidingscommissie die, in afwijking van wat Teraoetsji had gezegd, zou bestaan uit dertien vertegenwoordigers van Java, drie van Sumatra, één van Borneo, twee van Celebes, één van de Kleine Soenda-eilanden en één van de Molukken, en dat de commissie inderdaad op de 18de zou worden geïnstalleerd.

Op 15 augustus nu maakte keizer Hirohito bekend dat Japan gecapituleerd had. De Japanse opperbevelhebber op Java, Harada's opvolger generaal Nagano, gaf onmiddellijk instructie, van dat feit in pers en radio geen melding te maken. Hij kreeg die dag of op de 16de uit Tokio de instructie dat in alle bezette gebieden de *status quo* moest worden ge-

handhaafd – openlijke Japanse medewerking aan de oprichting van een onafhankelijk Indonesië was dus niet langer toegestaan. Die medewerking werd evenwel tersluiks verleend, vooral door Maeda: de Japanners gedoogden dat Soekarno en Hatta in de ochtend van 17 augustus in Djakarta met een op '17 augustus 2605' (in de Japanse jaartelling dus) gedateerde proclamatie de Republiek Indonesië uitriepen – de tekst van die proclamatie werd via de telefoon- en telegraaflijnen doorgegeven en van Djakarta uit verspreid door het Japanse persbureau *Domei*.

Daags daarna, 18 augustus, kwam de voorbereidingscommissie bijeen – zij aanvaardde de op het Handvest van Djakarta gebaseerde concept-Grondwet als Grondwet voor de nieuwe republiek en benoemde Soekarno en Hatta tot president respectievelijk vice-president. Op de 19de gaf de commissie zichzelf een nieuwe naam: *Komitee Nasional Indonesia* (haar leden die de Buitengewesten vertegenwoordigden, kregen opdracht zo spoedig mogelijk daarheen terug te keren teneinde er provinciale *Komitee's Nasional Indonesia* op te richten) en op de 21ste besloot zij tot oprichting van een eenheidspartij. Nadien verliepen nog twee dagen voordat Soekarno voor Radio Djakarta kon spreken; hij wekte tot steun op aan de jonge Republiek.

Nieuwe besluiten volgden. Mede op grond van een protest van Sjahrir, die er op gewezen had dat een eenheidspartij de Republiek bij uitstek verdacht zou maken in de ogen van de Geallieerden, werd de arbeid tot opbouw van die partij gestaakt. Voorts werd het *Komitee Nasional Indonesia* tot honderdzeven-en-dertig leden uitgebreid, onder wie zich nu ruim twintig leiders van jongerengroepen bevonden alsook Sjahrir en de door de Japanners begin '43 gearresteerde nationalistische voorman Amir Sjarifoeddin die zich nog in de gevangenis in Malang bevond. Verder werd de positie van de inheemse bestuursaristocratie gewaarborgd – de vier Javaanse vorsten deden prompt weten dat zij hun vorstendommen als deel van de Republiek beschouwden. Tenslotte werd op 4 september een eerste kabinet gevormd.

'Wat met dit alles op Java was geschied', schreven wij in ons vorige deel, 'betekende in zoverre een politieke revolutie dat een begin was gemaakt met de opbouw van een staat die het Nederlands oppergezag afwees – een sociale revolutie was het op dit ogenblik geenszins. In dat opzicht droeg wat gebeurd was, eerder een conservatief karakter; de macht kwam te liggen bij een alliantie van de elites in de samenleving: de voormannen van de nationalistische beweging en van de *Masjoemi*' (het in '43 door de Japanners op Java gevormde Islamietisch Verbond) 'en de inheemse bestuursaristocratie.' Vooral het feit dat die bestuurs-

aristocratie die aan de Japanners zoveel diensten had bewezen, gehandhaafd werd, zou op Java tot aanzienlijke spanningen leiden.

★

Wat waren de reacties op dit alles van de Japanners en van de Indonesiërs?

Veel van die reacties zullen uit het vervolg van dit hoofdstuk blijken maar wij achten het zinvol, er hier enkele algemene opmerkingen over te maken.

Bij talrijke Japanners overheerste aanvankelijk verbijstering. Niet weinigen waren er (op zijn minst verscheidene tientallen) die zelfmoord pleegden. Elders waren er die van de ontstane toestand gebruik maakten om haastig tot executies van gevangenen over te gaan.¹ De overgrote meerderheid gedroeg zich conform de aanwijzing van de keizer: 'Volgt de wegen van correct gedrag en nobelheid van geest' – wel, als het tot de dag waarop 's keizers proclamatie in Indië door de radio werd uitgezonden en in de pers verscheen, 'correct' en 'nobel' was geweest om Japans vijanden te haten, dan was het na die dag even 'correct' en even 'nobel' om hen met achting, ja met gepaste onderdanigheid tegemoet te treden. Het was een abrupte wijziging van het gedrag die het begrip van vrijwel alle Europeanen, Amerikanen en Australiërs te boven ging. Met dat al was het voor de Japanners wèl een probleem, welke houding zij jegens de nieuwe Republiek moesten innemen. Bij menigeen hunner was sprake van innerlijke verbondenheid met wat de door jongerengroepen gesteunde Indonesische elites er op gewaagd hadden – zij die het Japanse beleid hadden bepaald, hadden zich gevoeld als de 'oudere broer' die de 'jongere broer' geholpen had, volwassen te worden. Zou die 'jongere broer' dan nu in de steek worden gelaten? Neen.

¹ Alle ons bekende executies hebben plaatsgevonden na de 21ste augustus waarop het bericht van de Japanse capitulatie op Java werd vrijgegeven. Geëxecuteerd zijn op 22 augustus in Malang dertien Indisch-Nederlandse jongeren die beschuldigd waren van brandstichting in een rubberopslagplaats, in Soerabaja zeven Chinezen die beschuldigd waren van ondergrondse activiteit (zij zijn opgehangen), en op West-Borneo vijf Dajaks die zich tegen de Japanners hadden gekeerd; dan is op 23 augustus in Soerabaja een vrouw geëxecuteerd, Ch. K. Lodeisen-Gray, die beschuldigd was van illegaal werk, en tenslotte is op 28 augustus de Haas, een van de geheime agenten van *Nefis III*, in Djember doodgeschoten. Er kunnen zich meer van die gevallen hebben voorgedaan.

Op 21 augustus vond in Djakarta een bijeenkomst plaats van alle commandanten van eenheden van het Japanse Zestiende Leger. Er werd daar besloten dat de Japanse troepen in de steden slechts kleine detachementen zouden achterlaten om steun te verlenen aan de *Kenpeitai* en aan de Indonesische politie maar dat de troepen overigens geconcentreerd zouden worden in landelijke gebieden waar voldoende voedsel was. De bedoeling was om de feitelijke handhaving van orde en rust goeddeels aan de autoriteiten van de Republiek over te laten en de Republiek daarmee aanvaardbaar, ja onmisbaar te maken voor *Admiral Mountbatten* – elk optreden *tegen* die Republiek werd afgewezen.

Deze besluiten werden geheimgehouden – wèl vloeyde de boodschap waarmee generaal Nagano op diezelfde 21ste augustus op Java Japans capitulatie bekendmaakte¹, over van spijtbetuigingen aan het adres van de Indonesiërs. Aangeduid werd zij als ‘Bekendmaking aan het Indonesische volk dat ik liefheb’, en aan dat volk werd uitbundig lof toegezwaaaid:

‘Drie-en-een-half jaar lang heeft de gehele bevolking samen met haar leiders in grote eendracht samengewerkt met het Japanse leger. Die samenwerking kwam uit de grond van het hart. De gehele bevolking . . . heeft het bewijs geleverd van haar oprechtheid en haar goede wil, eigenschappen die de hoogste waardering verdienen. Desondanks blijkt nu dat alles vergeefs is geweest . . . Wanneer wij dan denken aan de droefenis die het gehele Indonesische volk overmant, is het alsof ons hart wordt opengereten.’

Een woord van troost volgde: ‘Japan zal zich voor altijd een vriend tonen van Indonesië. De eed die wij hebben afgelegd: trouw tot in de dood, zullen wij niet vergeten.’

Daarna kwamen praktische aanwijzingen: het legerbestuur zou zijn bevoegdheden blijven uitoefenen, alle overheidsdiensten en alle organisaties moesten hun werk normaal voortzetten, de burgerbevolking moest er het hare toe bijdragen dat rust en orde gehandhaafd bleven, en allen die in strijd met deze aanwijzingen zouden handelen, zouden onverbiddeijk gestraft worden. ‘Wij rekenen’, aldus het slot,

‘op de evenwichtigheid en de hernieuwde standvastigheid van de gehele bevolking en spreken daarbij in alle oprechtheid de wens uit, dat het hoogste geluk en de grootste eer . . . het Indonesische volk ten deel mogen vallen’ –

¹ Tekst: Samenvattingen *Kan Po*, p. 362 en vlg. (IC).

Japanners die daartoe geneigd waren, konden in die proclamatie een aansporing zien om steun te verlenen aan de Republiek. Zeker, de vier-en-zestig vrijwilligers-bataljons van de *Peta* die de Japanners op Java hadden gevormd en opgeleid (die bataljons telden tezamen bijna zes-en-dertigduizend militairen), moesten op 19 of 20 augustus onverhoeds hun wapens inleveren en werden ontbonden (ook de *heiho's*, de hulpsoldaten, werden ontwapend), maar er was korte tijd later bij menige Japanner geen behoefte om te voorkomen dat ongeregelde Republikeinse formaties zich van die wapenvoorraden meester maakten. Sommige Japanse militairen gingen nog verder: zij verklaarden zich met de Republiek solidair en traden tot die formaties toe.

★

Nu de reacties der Indonesiërs.

Bij de meeste ouderen overheersten angst en onzekerheid – onzekerheid over wat de naaste toekomst zou brengen, angst voor de Japanners die vooralsnog heer en meester waren, en angst voor de wijze waarop de nieuwe meesters, die straks zouden arriveren, op de uitroeping van de Republiek zouden reageren. Vooral op Java zat de beduchtheid voor het gezag er diep in – de oudere generatie had er voor de komst der Japanners slechts één gezag gekend: het Nederlandse, dat met daden van rebellie steeds korte metten had gemaakt, en wat was de uitroeping van de Republiek anders dan een daad van opperste rebellie? Bovendien: wat betekende die Republiek in de eerste weken van haar bestaan? Zij had zich gemanifesteerd in pers en radio maar zij was nog geen overheid in de volle zin des woords. Er was grote aarzeling om zich openlijk aan haar zijde te scharen – trouwens, vele ouderen namen aan dat een hersteld Nederlands bestuur veel beter dan de Republiek in staat zou zijn, de schrikbarende nood te lenigen waartoe het op alle eilanden van de archipel was gekomen. Er was overigens bij de ouderen die zo dachten, niet veel strijdbaarheid – die strijdbaarheid moest men eerder bij jongeren zoeken, wier agressiviteit in de jaren van de Japanse bezetting belangrijk was aangewakkerd. Ook onder die jongeren waren er evenwel die zich bij tijd en wijle afvroegen of het op 17 augustus ondernomen avontuur wel goed zou aflopen.

De algemene stemming was bij uitstek labiel – hier en daar ging een zekere verharding zich pas aftekenen, toen het er naar ging uitzien dat de

Nederlanders inderdaad voornemens waren, het bestuur over de archipel te hervatten. 'Niets hebben zij gedaan om ons te bevrijden', had Soekarno in zijn eerste presidentiële radiotoespraak gezegd, 'maar nu de Amerikaanse atoombom de Japanners tot capitulatie heeft gedwongen, willen zij terugkeren, ons weer overheersen. . . Dat nooit! Dan liever ons doodvechten!' – een aansporing was dat die in de eerste weken niet veel effect sorteerde, althans niet verhinderde dat talrijke Indonesiërs de Nederlanders en de Indische Nederlanders met wie zij toen in contact kwamen, vriendelijk en in elk geval niet agressief bejegenden. Daarin kwam wijziging in de loop van september: toen pas vonden de parolen van de oprichters van de Republiek meer weerklank, toen pas slaagde de kleine minderheid van ouderen die aan de opbouw van een nieuwe staat waren begonnen, en slaagden de politiek-bewuste jongeren er in, meer greep te krijgen op de Indonesische brede massa. Ook toen nog bleven zij evenwel een minderheid, vermoedelijk zelfs slechts een kleine minderheid – revoluties evenwel worden steeds door minderheden gemaakt.

★

Wij willen nu verdergaan met weer te geven hoe Japans capitulatie beleefd is door de twee grote groepen die door de Japanners van hun vrijheid waren beroofd en die sindsdien zo bitter hadden geleden: de krijgsgevangenen en de geïnterneerden.

Krijgsgevangenen / Geïnterneerden

Wij moeten, wat de krijgsgevangenen betreft, onderscheid maken tussen twee groepen: een relatief kleine groep die zich ten tijde van Japans capitulatie in Japan zelf en in Mandsjoerije bevond, en een veel grotere die aanwezig was in de *Nanjo*, d.w.z. in Mountbattens gezagsgebied. Die eerste groep kreeg voor haar afvoer niet met Mountbatten maar met de Amerikanen te maken.

Laat ons beginnen met de *Special Party*: de hoogste militaire en burgerlijke gezagsdragers, die eerst in kampen op Formosa opgesloten waren geweest maar eind '44 naar elders waren gevoerd, t.w. de oudere leden van de *Special Party* naar Moekden in Mandsjoerije in een kamp

waar zich al ca. achthonderd Amerikaanse en Britse en enkele Nederlandse krijgsgevangenen bevonden, de jongere leden naar Japan, en de allerhoogsten in rang, achttien in totaal, nog 200 km verder dan Moekden (waar zij eerst een periode opgesloten waren geweest), nl. naar Sian, dicht bij de Chinees-Mandsjoerijse grens (zie kaart VI op de pag.'s 80-81). Onder die achttien bevonden zich vijf Nederlanders: gouverneur-generaal van Starckenborgh, legercommandant H. ter Poorten, A. I. Spits, de gouverneur van Sumatra, en de generaals T. Bakker en J. van Rees, die resp. voorzitter van de Staatsmobilisatieraad en chef van de Militair Geneeskundige Dienst van het Knil waren geweest.

De groep in Moekden vernam op 15 augustus vagelijk dat Japan had gecapituleerd; pas op de 17de werd dat bericht bevestigd, doordat toen tot haar grote vreugde een groep Amerikaanse parachutisten bij het kamp daalde: zij wisten er de Japanse kampcommandant van te overtuigen dat wat hij bij geruchte had vernomen, juist was. Er werd afgesproken dat de Japanners bij het kamp aanwezig zouden blijven. 'Onze stemming', schreef later een der Nederlandse leden van de groep in Moekden, kapitein-ter-zee A. G. Vromans, 'was als van iemand die zeker wist dat hij een goed examen deed, maar de uitslag nog niet kent'¹ – nu, die onzekerheid duurde niet lang: 's avonds arriveerde een groep Russische militairen. De Japanners werden ontwapend. 'Wat nu volgde, was', aldus Vromans,

'een tijd van verwarring . . . In het kamp: wanorde, drinkgelagen, halfdronken Amerikaanse kolonels en generaals die met hun minderen in een feestroes van dagen op de uitbundigste wijze de *armistice* vierden. Anderen, de Engelsen en Hollanders, soberder, doch vaak ook uitgelaten. Weer anderen, ernstiger, organiseerden een algemene dankstond en toespraken. Aankomst van een Amerikaanse commandant voor de evacuatie. En dan: het kamp uit, de stad in, waarvan de helft dronken terugkwam, de meesten behangen met wapens, vooral *samoerai*-zwaarden. De drank kwam bij kisten vol binnen. 's Avonds films. Dansende Russen. De Russische veldmaarschalk kwam zelf kijken . . . Voor de zoveelste maal stelden wij ons op voor een inspectie; de veldmaarschalk . . . maakte er een gemoedelijk geval van, zeggend: 'Heren, ik heb honderdduizend flessen bier voor u.' Dit bleek waar . . . De stad Moekden was een pandemonium, 'iedereen schoot op iedereen'.²

Uit de Nederlandse groep in Moekden werden de zieken en zwakken

¹ A. G. Vromans: 'Verslag 1941-1945' (febr.-april 1946), p. 67 (IC, 53 501). ² A.v., p. 68-69.

per vliegtuig afgevoerd naar de Philippijnen (anderen per vliegtuig naar Ceylon) – de meesten evenwel reisden per trein naar Dairen en werden met een Amerikaans hospitaalschip naar Okinawa en vandaar door de lucht naar de Philippijnen overgebracht.

*

Uit Sian kwamen van Starckenborgh, ter Poorten, Spits, Bakker en van Rees in eerste instantie in Tsjoenking terecht. Zij arriveerden op 29 augustus met een Amerikaans legervliegtuig, waarvoor Lovink, de ambassadeur in Tsjoenking, zorg had gedragen en dat ook generaal Wainwright, de vroegere Amerikaanse bevelhebber op de Philippijnen, aan boord had. Lovink was in de gelegenheid om codetelegrammen met *Camp Columbia* te wisselen. Van Starckenborgh voelde zich fit: aan twee onderwerpen wijdde hij onmiddellijk aandacht, nl. aan de positie van ter Poorten en aan zijn eigen positie.

Wat ter Poorten betreft: de weinig weerbare houding die deze op zondag 8 maart '42 bij de capitulatie-besprekingen op het vliegveld Kalidjati aan de dag had gelegd, had zijn naam schade gedaan – toen dan ook van Starckenborgh op 30 augustus een telegram van van Mook ontving waarin deze (zich er van bewust dat van Starckenborgh de gouverneur-generaal en hij slechts de luitenant-gouverneur-generaal was) voorstelde, ter Poorten voorshands niet als legercommandant te laten optreden, gaf van Starckenborgh daar zijn accoord aan.

Deze had intussen ook vastgesteld wat hij zelf wenste te doen: hij had besloten, niet naar *Camp Columbia* te vliegen en niet weer onmiddellijk als gouverneur-generaal in functie te treden. Daarbij was voor hem bepalend geweest dat hij van Lovink twee belangrijke stukken te lezen had gekregen: de 7 december-toespraak van de koningin en de toelichting daarop die van Mook op 5 december '42 in Washington had gegeven – in beide stukken, maar vooral in het tweede, had van Starckenborgh elementen aangetroffen die het hem wenselijk deden voorkomen dat hij eerst met de regering overleg zou plegen. In Moekden had hij met hoge officieren van de Koninklijke Marine en van het Knil over Indië's toekomst gesproken en daarbij, aldus later kolonel P. Scholten, gezegd: 'Eerst orde en rust herstellen, dan praten en de bevolking in het vooruitzicht stellen dat zij op den duur haar zelfstandigheid zal verkrijgen,

wanneer ze er rijp voor is' – die duur had hij geschat op dertig jaar.¹ Welnu: in de 7 december-toespraak was van een Indië gesproken dat gelijkwaardig naast Nederland zou staan, en van Mook had o.m. van een Indisch parlement met 'een stevige Indonesische meerderheid' gerept. Dat waren denkbeelden die van Starckenborgh in beginsel niet afwees, maar die op verschillende wijzen geconcretiseerd konden worden. Hoe zag de nieuwe minister dat? Trouwens, hij kende Logemann als een van de oprichters van de *Stuw*-groep – zou hij met deze kunnen samenwerken? Persoonlijk contact leek essentieel. Hij zond derhalve op 29 of 30 augustus een telegram aan van Mook van de volgende inhoud: 'De landvoogd wenst de luitenant-gouverneur-generaal kracht en wijsheid voor de moeilijke periode van het in bezit nemen. Hij spreekt de wens uit dat de toestand in Indië zal meevallen.'²

Van Mook antwoordde per brief – wij komen er op terug.

★

Gelijk vermeld, stipuleerde MacArthur op 2 september in zijn Algemeen Bevel no. 1 o.m. dat de Japanners scrupuleus dienden te zorgen voor de veiligheid en het welzijn van al hun krijgsgevangenen en geïnterneerden, maar voordien al, nl. op 16 augustus, was door de Japanse regering aan de commandanten van de krijgsgevangenen- en geïnterneerden-kampen in Japan gelast dat zij voor die veiligheid en dat welzijn dienden te zorgen; de gedwongen arbeid moest onmiddellijk gestaakt worden, er moest een voedselvoorraad voor drie maanden worden opgebouwd, legerkleding en medicamenten moesten uitgereikt worden en naamlijsten opgesteld. Hierop volgde een mededeling die van MacArthur afkomstig was: de krijgsgevangenenkampen moesten duidelijk aangegeven worden met de letters PW (*Prisoners of War*) – op 25 augustus zou de Amerikaanse luchtmacht beginnen met het afwerpen van *relief*-goederen. Al deze regelingen werden in de Japanse pers gepubliceerd; bovendien kregen de vertegenwoordigers van de beschermende mogendheden en de gedelegeerden van het Internationale Rode Kruis onmiddellijk de gelegenheid inspectietochten langs de kampen te maken.

Het ging ter plaatse niet overal even ordelijk toe. In vele kampen werd

¹ P. Scholten: *Op reis met de 'Special Party'. Oorlogs- en kampherinneringen* (1971), p. 209–10. ² Tekst: ARA, Archief Buitenl. Zaken, legatie Canberra, 912.1.15.

door de commandanten onmiddellijk rekening gehouden met het feit van de capitulatie maar in andere moest de dwangarbeid nog wel een week voortgezet worden en werden de schamele rantsoenen niet verhoogd. Overal waar zij daar de gelegenheid toe hadden, begonnen de krijgsgevangenen met zich de voorraden toe te eigenen die bij de kampen lagen, maar sommigen trokken nabije buurten in en namen alles in beslag wat van hun gading was. Nog anderen bestegen de treinen en lieten zich naar hotels vervoeren waar zij voorlopig hun intrek namen, een-en-ander zonder betaling.

Het afwerpen van *relief*-goederen begon inderdaad op de 25ste – boven de meeste kampen verschenen nadien om de drie dagen Amerikaanse bommenwerpers, waaruit aan parachutes (bij de kampen waarvan bekend was dat er zich Nederlanders bevonden, werden rode, witte, blauwe en oranje parachutes gebruikt) grote voorraden daalden – soms waren de pakken te zwaar, braken de touwen en werd schade aangericht of werden zelfs personen gedood. Ook werden pamfletten afgeworpen (de Nederlandse in een onbeholpen taaltje gesteld¹) waarin aan de bevrijde krijgsgevangenen werd gezegd dat het enkele weken kon duren eer zij zouden worden afgevoerd en hun vooral werd aangeraden niet te veel te eten. Dat was veelal aan dovemansoren gepraat. ‘Alle dwang en onderdrukking’, aldus een Nederlander over de situatie begin september,

‘is geëindigd met als tegenreactie een totaal gebrek aan discipline . . . Ik leef nu in een kamertje van drie bij drie met vier man, geschikte kerels. We doen alles samen. Hebben een paar weken geleden een potkachel en een braadpan gerequireerd, gaan iedere dag fourageren. Kippen, eenden, konijnen, meel, olie, eieren enz. We eisen eenvoudig op of betalen met sigaretten en oude kleren. De halve dag zitten we te bakken en te braden! We overeten onszelf, hebben zes maaltijden per dag en kauwen er tussendoor chocolade en ander snoepgoed. Het hek is van de dam, de uitgehongerde bende eet zich zat. Eten kan je het niet noemen. Ongelooflijk zoveel als ik kan eten.’²

Voor de afvoer van de meeste krijgsgevangenen werd gebruik gemaakt van de haven van Nagasaki. ‘Dat was’, aldus de zojuist aangehaalde Nederlander, ¹

¹ Wij citeren de eerste regels: ‘De Japanse gouvernement heeft zichzelf overgegeven. Jullie willen zo spoedig mogelijk worden uitgeleverd door de Geallieerde natien.’ (aangehaald in J. C. Hamel: *Soldatendominiee* (1948), p. 245) ² J. van Doggenaar: ‘Oorlogs- en andere herinneringen’, p. 16 (IC, 81 328).

'grandioos! Belast en beladen met de prachtigste uitrusting, zoals een lange overjas, zijden khaki officiersshirts, sigaretten, chocolade enz. enz., reden wij in 1ste en 2de klasse wagons van Noord-Kioesjoe naar Nagasaki in het zuiden. Onderweg gooiden wij bij de stations de Japanse kindertjes snoepjes toe.

Van Nagasaki was vrijwel niets meer te zien. De atoombom had de stad eenvoudig verpulverd. Bij binnenrijden werden wij verwelkomd door een muziekkorps en deelden verpleegsters van een enorm hospitaalschip bekers met cacao en koffie uit.

In de muur van een hal was een grote opening. Wij moesten ons geheel ontkleden en moesten alle pas verworven mooie nieuwe kleding door die opening gooien. Toen wij protesteerden en zeiden: '*But it is brand new*', kregen wij ten antwoord: '*Never mind, throw it away, we have plenty, we don't want those Japanese lice on board of our ships!*' Onze *personal belongings* als bril, ring e.d. mochten wij in een klein linnen zakje doen. Vervolgens moesten wij naakt een gang inwandelen met warm-water douches. Onder toezicht van mariniers moesten wij ons inzepen met ontsmettende zeep, afdrogen, waarna bespoten met DDT¹ of iets dergelijks. Onze weg naakt vervolgend, werden wij opgewacht door artsen, die vroegen: '*Any complaints?*' Er bleven bij drukken wel kuiltjes in mijn been staan (*beri-beri*), maar toen ik zei dat ik spoedigst naar huis wilde, liet hij mij gaan. Beviel de arts iets niet, dan werd je prompt door hospitaalsoldaten op een brancard gelegd en naar het enorme hospitaalschip gedragen. Vervolgens werden wij aangekleed. Langs lange toonbanken schuivend, kreeg je maar te horen: '*What size, what size?*' en stapelden zich uitrustingen op plus een plunjezak. Weer aangekleed passeerden wij lange tafels, waar wij van alles konden krijgen, bijv. postpapier, vulpennen, tandenborstels, scheergerei, enz. enz. Teveel om op te noemen, tot een zakbijeltje en speelkaarten toe. Aan tafeltjes zaten een officier en een schrijver die alles noteerde, als landaard, stamboeknummer, rang, waarvandaan gekomen, enz. en werden wij naar een van de vele schepen verwezen.²

Over het algemeen moesten de bevrijde krijgsgevangenen bij hun registratie ook gegevens verschaffen over Japanse oorlogsmisdaden – trouwens, in verscheidene kampen waren onmiddellijk na Japans capitulatie al strafmaatregelen getroffen tegen Japanse commandanten en opzichters die zich naar het oordeel der gevangenen ernstig hadden misdragen.

Ongeveer achtduizend Nederlanders en Indische Nederlanders waren als krijgsgevangenen in Japan gearriveerd en van hen waren daar bijna achthonderd bezweken – bevrijd werden er dus ruim twee-en-zeventighonderd. Zij werden geconcentreerd op Luzon in de Philippijnen, waar

¹ Een middel tot verdelging van luizen. ² J. van Doggenaar: 'Oorlogs- en andere herinneringen', p. 18–19 (IC, 81 328).

zij in door de Amerikanen verlaten militaire kampen werden ondergebracht. Was dit vrijheid? Neen, van krijgsgevangene was men, zo heette het, 'vredesgevangene' geworden. 'Van gelijkheid met de Amerikaanse 'kameraden' was', aldus later Vromans, in wiens kamp zich ca. vijftienhonderd marinemannen bevonden,

'geen sprake . . . Er is iets voor een zekere quarantaine te zeggen maar plagerijen zijn onnodig, bijvoorbeeld weigering aan Nederlandse officieren om hun rangonderscheidingstekens te dragen; het afsnauwen met 'make it snappy' en dergelijke door Amerikaanse sergeants van groepen Nederlandse hoofdofficieren die in een rijtje waren gezet om hun etensbakje te halen; redevoeringen door jongelui van 'social relations' die de arme ex-krijgsgevangenen nu eens duidelijk zouden maken dat zij 'er niets meer van wisten'; onnodige beperking van de bewegingsvrijheid; verhindering van contact tussen officieren en eigen minderen; volstrekt gemis aan contact tussen Amerikaanse en Nederlandse officieren; het verspreiden in het kamp van een krantje, dat daar samengesteld werd door Amerikanen, waarin de Nederlanders uitgemaakt werden voor afschuwelijke, uitbuitende, kolonialisten (dit werd zo erg dat we de redacteur een pak slaag beloofden: machteloze woede!). Verder eindeloos in de rij staan en papieren invullen. Eén daarvan (een Nederlands overigens!) was zo stom gesteld dat de matrozen zeiden: 'Er staat: 'Zijt gij overleden? Zo neen waarom niet?''

Daartegenover stond snoep en eten en bioscoop *ad nauseam*. De medische verzorging was wel ruw doch goed.¹

De gezondheidstoestand van de meeste ex-krijgsgevangenen was redelijk goed – dat bevorderde dat zij weer aan de slag wilden gaan, d.w.z. naar Indië terugkeren (velen hoopten daar hun gezinnen terug te vinden) en een militaire taak ter hand nemen. Begin oktober (hier en elders zullen wij deze in het algemeen voor dit deel geldende eindtermijn ietwat overschrijden) werden in de verblijfskampen enkele Knil-bataljons en een marinebataljon gevormd. Er waren wapens: karabijnen met munitie die door het Nederlands-Indisch gouvernement tegen betaling uit de Amerikaanse legervoorraden waren overgenomen, maar er kwam een kink in de kabel doordat de Amerikaanse autoriteiten, op aandrang van de Philippijnse die de Republiek Indonesië wensten te beschermen, weigerden die wapens ter beschikking te stellen. Noodgedwongen ging men tot ongewapend exerceren over – het was hoogst frustrerend en stimuleerde de wens om zo spoedig mogelijk Luzon te kunnen verlaten. Mountbatten had inmiddels beslist dat Nederlandse militaire formaties

¹ A. G. Vromans: 'Notities bij *Eng.*, dl. VIII', p. 177.

niet tot Java zouden worden toegelaten – slechts een groep medici kreeg verlof, van Luzon naar Batavia te gaan. Daarheen vertrok ook een groep hoofdofficieren van de marine die clandestien aan boord van een motorschip van de KPM was gekomen. Het marinebataljon vertrok (wij weten niet met welk schip) naar Makassar en de ex-krijgsgevangenen van het Knil werden aan boord van twee Britse vliegekampschepen naar Balikpapan gebracht, waar voor hun komst generlei voorbereidingen waren getroffen – zij werden er in tentenkampen van het Australische leger gehuisvest.

Verder kwamen zij voorlopig niet.

★

Voordat wij nu beschrijven hoe de ‘bevrijding’ (wij plaatsen het begrip tussen aanhalingstekens) van de krijgsgevangenen en geïnterneerden in Mountbattens gezagsgebied in haar werk ging, dienen wij aandacht te besteden aan de speciale militaire organisatie voor hulpverlening aan beide groepen, welke begin augustus '45 door de *Supremo* was opgericht, ressorterend onder het hoofdkwartier van *Allied Land Forces South-East Asia*, oftewel *Alfsea*: wij bedoelen de *Organization for Recovery of Allied Prisoners-of-War and Internees*, meestal ‘de *Rapwi*’ geheten. Onder ‘*Recovery*’ werd verstaan: het localiseren van krijgsgevangenen en geïnterneerden (lang niet al hun kampen waren bekend en de schattingen van de aantallen gedetineerden waren vooral met betrekking tot Nederlands-Indië te laag), het uitreiken van hulpgoederen, het treffen van de eerste medische voorzieningen en het transport naar punten van waaruit de betrokkenen, voorzover zij dat wensten, naar hun moederland konden worden teruggebracht. Dit alles werd het werk van de z.g. *Rapwi-teams*.

Mountbatten achtte het niet verantwoord, die *teams* onmiddellijk na de Japanse capitulatie in te zetten: hij was er niet zeker van dat de Japanse kampstaven of andere gewapende Japanners die in de buurt zouden zijn, al wisten dat Japan zich had overgegeven – evenmin was hij er zeker van dat zij, als zij dat wèl wisten, de wapens zouden neerleggen. Hij gaf derhalve opdracht, boven en bij de kampen eerst strooibiljetten uit te werpen zowel in het Japans als in de talen der krijgsgevangenen en geïnterneerden. Die talen waren er vele en wat het Japans betreft: er waren in het op dat moment voor Mountbatten toegankelijke gebied maar twee drukkerijen, een in Colombo, een in Calcutta, die drukwerk in het Japans konden vervaardigen.

Terwijl die strooibiljetten gedrukt werden, werden uit de groepen die als inlichtingengroepen waren ingezet, zulks op Malakka en Sumatra (drie op laatstgenoemd eiland), alsook uit personen die, bijvoorbeeld bij het Korps Insulinde, voor geheime opdrachten in reserve waren gehouden, en tenslotte uit militairen van de *44th Indian Airborne Division* veertig *Rapwi-teams* gevormd, van welke er dertig zijn gearachuteerd.

Het afwerpen van de strooibiljetten vond plaats in de laatste drie dagen van augustus. In die welke voor de Japanners bestemd waren, werd hun meegedeeld dat hun land had gecapituleerd, dat het hun verboden was de strijd voort te zetten, dat zij de krijgsgevangenen en geïnterneerden humanaan dienden te behandelen en dat zij aan de hulpverlening aan dezen alle mogelijke bijstand moesten geven. In de in het Engels gestelde strooibiljetten stonden drie aanwijzingen '(1) Blijft in uw kamp tot u nadere orders van ons ontvangt; (2) Begint met het opstellen van naamlijsten . . . ; (3) Schrijft op waaraan u dringend behoefte hebt.' Er werd voorts in de strooibiljetten het advies gegeven, niet te veel te eten ('wij willen u vlug en gezond-en-wel thuisbrengen').¹ Bij het afwerpen van de biljetten (ze zijn lang niet overal ontvangen: de ligging van veel kampen was de autoriteiten buiten Indië immers niet bekend) werden van de Cocos-eilanden af de bommenwerpers van de Marineluchtvaartdienst ingeschakeld en toen daarop het afwerpen van voedsel, medicamenten en allerlei artikelen voor dagelijks gebruik begon, werden aan die bommenwerpers de vliegboten van de MLD toegevoegd; bij deze en de andere toestellen die gebruikt werden, waren de boordwapens gesloopt en bleven de boordschutters op de grond – de bedoeling was dat de toestellen zoveel mogelijk vracht zouden meenemen.

Overeenkomstige hulpvluchten werden spoedig ondernomen door de *Mitchells* van het *18th squadron* van de Militaire Luchtvaart van het Knil die bij Balikpapan gestationeerd waren; de bemanningen deden ook hun best om onbekende kampen op te sporen. De door hen afgeworpen hulpgoederen moesten goeddeels uit Australië komen – zij werden aangevoerd door de *Dakota's* van het *19th squadron*.²

Wat de voor Nederlands-Indië bestemde *Rapwi-parties* betrof: aan de drie *parties* die ten tijde van Japans capitulatie al op Noord-Sumatra waren, nl. de *party* van Lefrandt bij Koetaradja, die van Sisselaar bij Rantauparapat en die van de Britse *Captain Lodge* bij Bagan Siapiapi (zie

¹ Exemplaar, op 31 augustus boven Sumatra afgeworpen: *NI*, p. 611. ² De *Mitchells* begonnen op 4 september met het afwerpen van hulpgoederen – dat werden er in ruim twee weken ca. 135 ton.

kaart XI op pag. 534), en die nu *Rapwi-parties* waren geworden, werden nieuwe krachten toegevoegd. De *party* van Sisselaar werd met twee, die van Lodge met vijf man versterkt en bovendien werden nieuwe *parties* gedropt: op 25 augustus bij Medan een *party* van vijf personen, gecommandeerd door de luitenant-ter-zee eerste klasse C. A. M. Brondgeest, op 2 september bij Medan een *party* onder leiding van *Major* G. F. Jacobs, een Zuidafrikaan, en op 5 september, nadat Jacobs vernomen had waar de krijgsgevangenen zich bevonden, *parties* bij Padang en Bangkinang aan Sumatra's Westkust en bij Palembang en Loboeklinggau in het zuiden. Al die *parties* hadden marconisten en zenders bij zich voor hun contact met het *Rapwi*-hoofdkwartier op Ceylon – berichten uit Noord-Sumatra werden evenwel al ontvangen voordat er de *party* van Brondgeest arriveerde; daarvoor hadden de *parties* van Lefrandt, Sisselaar en Lodge gezorgd. Van Java daarentegen kwamen de eerste berichten pas later binnen; daar werd nl. de eerste *Rapwi-party* pas op 8 september gedropt (op het vliegveld van Batavia), anders gezegd: ruim drie weken na het bericht van Japans capitulatie.

Hoe onzeker in de beginfase de situatie op Sumatra was, kan het best duidelijk worden gemaakt aan de hand van het relaas van Brondgeest.

Hij begon met zich zes dagen schuil te houden. Op 31 augustus kreeg hij opdracht, naar het aardoliecentrum Pangkalan Brandan te gaan. Hij zakte met twee prauwen de rivier af waaraan zich zijn bivak had bevonden, en zocht op enkele kilometers van Pangkalan Brandan de plaatselijke Sultan op. 'Deze', aldus Brondgeest in het verslag van zijn missie¹, 'was uiterst verbaasd plotseling vijf tot de tanden gewapende blanken' (één van de vijf was overigens een Chinees, een ander een Indonesiër) 'met de Nederlandse kleuren op hun hoed voor zich te zien staan. Hij wist niet beter of de oorlog was nog in volle gang en ik kon hem niet van het tegendeel overtuigen.' Op verzoek van Brondgeest stelde de Sultan zich telefonisch in verbinding met de commandant van het Japanse garnizoen in Pangkalan Brandan. Na vier uur wachten verschenen drie auto's vol Japanse militairen, van wie slechts enkelen gebroken Indoneesisch spraken – 'de conversatie vlotte niet erg. Zij waren niet bepaald onbeschoft maar hooghartig en afgemeten.' Brondgeest en de zijnen werden naar Pangkalan Brandan meegenomen, waar zij voor het kantoor van de *Kenpeitai* uitstapten. 'Ook hier bleek men niet te weten dat een wapenstilstand gesloten was' – wij menen dat de Japanners maar deden

¹ C. A. M. Brondgeest: 'De operatie Status' (*Enq.*, dl. VIII b, p. 126 en volg.).

alsof: 'Na drie uur van geladen atmosfeer zei de Japanse kapitein dat hij enige wagens te onzer beschikking zou stellen om ons naar Medan te transporteren.' Wat de *party* van Brondgeest daar heeft verricht, zulks in afwijking van haar *Rapwi*-taak, komt nog ter sprake.

Vermelding verdient dat geen van de *Rapwi-parties* in staat was, onmiddellijk voor afvoer van de krijgsgevangenen en geïnterneerden zorg te dragen. Mountbatten had transportschepen tot zijn beschikking die in totaal meer dan vijf-en-negentigduizend passagiers konden vervoeren (en ook nog zes hospitaalschepen met tezamen plaats voor ruim drieduizend patiënten), maar die schepen werden eerst gebruikt voor het overbrengen van troepen volgens Mountbattens eerder vermeld indelings-schema. Krijgsgevangenen en geïnterneerden, allen even ongeduldig, moesten wachten, mede omdat men eerst de nodige dekens, kledingstukken en eetgerei aan boord wilde brengen van de schepen welke hen dienden op te halen. Van Sumatra begon de afvoer van krijgsgevangenen pas in de tweede helft van september (hij zou maanden in beslag nemen) – van Rangoon en Singapore was hij toen al in volle gang; daarbij hadden de Britse, Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen prioriteit gekregen.

Wij voegen hieraan nog toe dat Mountbatten niet alleen *Rapwi-parties* naar Sumatra en Java zond maar dat hij ook zijn echtgenote, *Lady Edwina*, die als *Chief Superintendent* van de *Nursing Division* van de *St. John's Ambulance Brigade* hoofd was van voor de strijdkrachten werkzame Britse verpleegsters, in de gelegenheid stelde, met een vliegtuig inspectiebezoeken te brengen aan de voornaamste bevrijde kampen ('wij kijken', schreef een krijgsgevangene, 'onze ogen naar haar uit'¹) – kwam zij op Ceylon of in Singapore terug, dan bracht zij aan Mountbatten, op wie zij veel invloed had, verslag uit.

★

In enkele krijgsgevangenen- en geïnterneerdenkampen op Sumatra werden kort na Japans capitulatie de rantsoenen plotseling verhoogd, maar dat die capitulatie een feit was, werd door de Japanners nergens vóór de 22ste meegedeeld en van die dag is ons dat feit slechts met betrekking tot één kamp bekend: het krijgsgevangenenkamp in Palembang. Hier

¹ Erik K. de Vries: 'Notities in Japanse krijgsgevangenschap', *De Gids*, 1980, p. 406.

deelde, aldus een der gevangenen, Erik K. de Vries, een Japanse sergeant aan de bijeengeroepen krijgsgevangenen mee,

“dat de Amerikanen niet verder willen vechten en dat, daar de Japanner geen mensen bestrijdt die zich niet wensen te verdedigen, het de *Tenno* behaagd heeft aan het bloedvergieten een einde te maken. Dat daarmee de oorlog dus afgelopen is.’ Ik was in 1263 dagen 36 kilo . . . lichter geworden.’¹

Overall elders op Sumatra vond, voorzover ons bekend, de Japanse bekendmaking pas twee dagen later plaats, op 24 augustus dus.

Op die dag werden in het mannen- en jongenskamp Siringoringo (zie voor alle plaatsen die wij noemen, kaart XI op pag. 534) alle kampfunctionarissen bijeengeroepen; zij kregen van de Japanse kampcommandant te horen dat de oorlog ten einde was en dat de volgende dag honderd mannen naar het niet ver verwijderde vrouwen- en kinderkamp Aik Pamienke mochten gaan. ‘Doorweekt en hijgend’ kwam het hoofd van de barak waarin zich de jeugdige H. L. Leffelaar bevond, die ruimte binnenrennen,

‘en hij schreeuwde, zeker tien keer achter elkaar: ‘Vrede, vrede, het is vrede!’ Een onsplitsbaar ogenblik was het doodstil en hing er een vreemde dreiging in de barak. Toen barstte het los. Maar boven het ontzaglijke rumoer was het gezang hoorbaar, dat nu vlakbij klonk. En toen ook herkenden we het. Want het was het Wilhelmus. Toen de barak naast ons aan de laatste regel toe was, zetten wij het in. Het was alsof het afgesproken was. Ik kan alleen maar zeggen dat het door mij heenkerfde, ieder woord . . . ‘ben ik, vrij onverveerd’. En dat iemand naast me, ik geloof dat het Visser de bootsman was, steeds maar zachtjes: ‘Godverdomme, godverdomme, godverdomme’ zei. En dat ik ten slotte niet meer zingen kon, omdat mijn strot dicht was en de tranen over mijn gezicht liepen. Ik voelde mij onpasselijk worden en liep huilend naar buiten, de regen in. Toen nam de barak aan de andere zijde van ons het lied over. En daarna de volgende en de volgende. Ze lieten het elkaar uitzingen, alsof een overdreven eerbied het hun verbood het door elkaar te zingen. En toen het door iedereen gezongen was, kwam men naar buiten, bijna beschonken van emotie. Men omhelsde elkaar en liep doelloos van de ene barak naar de andere. Sommigen verschenen in incomplete uniformstukken. Iemand had een groen legerbroekje aangetrokken en een officierspet opgezet en was verder naakt. Een ander had zich een medaille op de borst gespeld. Iedereen scheen hetzelfde te denken: we moeten een vlag hebben. En er was een vlag. Ik geloof dat (en let wel) een Indo-Europeaan die had bewaard. In de modder van het veld voor de barakken werd haastig een vlaggenmast

¹ A.v.

‘VREDE! VREDE! HET IS VREDE!’

opgericht. Het was nu droog geworden. Men had voor deze gelegenheid een bloesje aangetrokken en het kamp verzamelde zich rondom de mast. Toen de driekleur onder grote bewogenheid de top had bereikt, riep iemand ‘Leve de koningin!’ En het kamp, wanordelijk aangetreden, antwoordde met drie afgebeten hoera’s. Opnieuw sprong de ontroering me heftig naar de keel en opnieuw liep iedereen doelloos door elkaar heen, handen schuddend, huilend en omhelzend.’¹

De volgende dag al stroomden talrijke Chinezen en Indonesiërs naar het kamp om er, sommigen in tranen, levensmiddelen aan de deerlijk vermagerde krijgsgevangenen uit te reiken.

Hetzelfde verschijnsel deed zich in Aik Pamienke voor, waar de eerste reactie op het bericht dat Japan had gecapituleerd, ‘opvallend kalm’ was (‘geen gejuich, alleen gesnik’).²

‘Vrede!!! Vrede!!! 24 augustus Vrede!!! Ik kan haast niet’, schreef T. van Eyk-van Velsen in haar dagboek,

‘ik kan het haast niet opschrijven, het is eindelijk vrede, de oorlog is afgelopen. Ik ben lam geslagen en kan het haast niet geloven. Een uur geleden is het kamphoofd ons de vrede bekend komen maken. Iedereen in de war, huilt, lacht en we zijn nerveus. Opeens zie je overal oranje dragen en hangen. Waar het vandaan komt, snap je niet. Het Wilhelmus werd gezongen. Ik kan haast niet meer. Juichen kan ik niet, loop als verwaasd langs het prikkeldraad en een zuster neemt mij bij de arm en zegt dat de oorlog voorbij is. Ik schrijf dit wel, maar begrijp het nog niet goed. Ik juich nog niet, eerst weten of mijn man nog in leven is en wanneer zal ik dat horen?’³

Sommigen kregen onmiddellijk zekerheid: één dag later konden vaders, uit Siringoringo afkomstig, met ontroering hun vrouw en kinderen weer in de armen sluiten. Hier ook kwam Sisselaar op de 27ste of 28ste meedelen dat men voorlopig in het kamp moest blijven, ‘in verband met onze veiligheid’, vernam een der uit Siringoringo aangekomen mannen (‘binnenkort zullen Britse troepen landen en dan zullen we verder horen wat er gaat gebeuren’).⁴ Met diezelfde mededelingen ging Sisselaar naar Siringoringo – ‘breed lachend’, aldus Leffelaar, ‘kwam hij binnen, links en rechts handen gevend. Maar onder zijn bravour ging een ontroering

¹ H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen* (1959), p. 177–78. ² Dagboek van Toeter-Teunisse (IC, dagboek 79), Uittreksel, p. 9. ³ T. van Eyk-van Velsen: *Dagboek. Vrouwen op Sumatra achter prikkeldraad* (1983), p. 152. ⁴ J. J. van de Velde: *Brieven uit Sumatra 1928–1949* (1982), p. 121.

NA JAPANS CAPITULATIE

XI. Sumatra

In rood: plaatsen, genoemd in verband met de Rapwi-operaties. Ook het tracé van de Pakanbaroe-spoorweg is in rood aangegeven.

‘JEZUS, WAT ZIEN JULLIE ERUIT!’

schuil, die hem steeds maar hetzelfde deed zeggen: ‘Jezus, wat zien jullie eruit, god-nog-aan-toe wat zien jullie er uit!’¹

Sisselaar gaf de ligging van Siringoringo en Aik Pamiénke onmiddellijk naar Ceylon door – boven eerstgenoemd kamp werden de eerste pakketten op 31 augustus, Koninginnedag, afgeworpen; ‘velen’, zo schreef later de ex-hoofdredacteur van de *Deli Courant* W. S. B. Klooster (‘Willem Brandt’), ‘wordt de aandoening te machtig. Eindelijk, eindelijk. Iemand sterft onder de Nederlandse vlag op het middenplein aan een hartaanval.’²

★

Van de krijgsgevangenenkampen aan de Pakanbaroe-spoorweg weten wij slechts dat in kamp II, het kamp waarin de zieke krijgsgevangenen waren opgenomen, enkele dagen na de 15de augustus (de dag waarop de spoorweg, welks aanleg aan ca. zeventienduizend *romoesja's* en bijna zevenhonderd krijgsgevangenen het leven had gekost, voltooid was) geruchten de ronde gingen doen dat Japan had gecapituleerd. Op de 20ste zag men er dat het gehele kamparchief door de Japanse staf werd verbrand (dat is ook elders geschied). Pas op de 24ste gaf de Japanse kampcommandant toe, dat de oorlog ten einde was – hij zei althans dat er een wapenstilstand was. Een Japans muziekkorps verscheen en speelde het *Wilhelmus* en het *God save the King* – de Japanners, aldus later een Nederlandse officier van gezondheid, ‘waren omgeslagen als een blad aan de boom. Van de meest wrede sadisten werden ze tot serviele dienaars.’³ Niet veel dagen later arriveerde *Captain Lodge* – hij droeg er zorg voor dat Geallieerde bommenwerpers verschenen die bij alle kampen aan de spoorweg voorraden gingen afwerpen, waarbij overigens de eerste zending die bij kamp I terecht kwam, slechts maandverband bleek te bevatten.⁴

Evenals de interneringskampen Siringoringo en Aik Pamiénke waren de krijgsgevangenenkampen aan de Pakanbaroe-spoorweg de Geallieerden onbekend geweest (*Lodge* had ze weten te vinden doordat hij er op de eerste Japanse post die hij na het bericht van Japans capitulatie bezocht, inlichtingen over had gekregen) – het was *Major Jacobs* die met zijn uit

¹ H. L. Leffelaar: *Leven op rantsoen*, p. 181. ² Willem Brandt: *De gele terreur* (1947), p. 211. ³ M. J. Kingma, aangehaald in H. Hovinga: *Eindstation Pakanbaroe 1944-1945. Dodenspoorweg door het oerwoud* (1982), p. 266. ⁴ Het hadden scheerapparaten moeten zijn – die werden bij een van de vrouwen- en kinderkampen afgeworpen.

een Nederlandse sergeant, een Chinees en twee Australische marconisten bestaande *party* als eerste in opdracht van het *Rapwi*-hoofdkwartier op zoek ging naar volledige gegevens. Na Sisselaar bezocht ook hij Siringoringo en Aik Pamienke – vervolgens slaagde hij er in, van de Japanners in Medan een klein vliegtuig los te krijgen dat hem naar het Japanse hoofdkwartier in Fort de Kock bracht. Daar liet de Japanse opperbevelhebber op Sumatra, luitenant-generaal Moritako Tanabe, twee flesjes coca-cola aanrukken ('de laatste twee flesjes op het eiland', zei hij, 'voor een bijzondere gelegenheid bewaard'¹) om op het einde van de oorlog te klinken. Hier kreeg Jacobs een volledig overzicht van de ligging van alle krijgsgevangenen- en interneringskampen op Sumatra en van de aantallen gevangenen die er zich volgens de Japanse administratie bevonden. Alle gegevens seinde hij door naar het *Rapwi*-hoofdkwartier en zulks leidde er toe (wij vermeldde dat al) dat bij Padang, Pakanbaroe, Bangkinang, Palembang en Loeboeklinggau *Rapwi-parties* werden afgevoerd. Het ontging Jacobs niet, dat op Sumatra sprake was van een toenemende nationalistische agitatie – hij achtte de situatie waarbij de krijgsgevangenen en geïnterneerden zich in ver van elkaar verwijderde, nogal geïsoleerde oorden bevonden, riskant en zette door dat zij in drie plaatsen werden geconcentreerd: in Medan (daar vorderde Jacobs een wat afgelegen stadswijk, die door de Indonesiërs die er woonden, moest worden ontruimd), Padang en Palembang. Die concentratie nam enkele weken in beslag – uit Siringoringo en Aik Pamienke bijvoorbeeld vertrokken de eerste groepen pas begin oktober; ten behoeve van de afvoer van de Britse en Australische krijgsgevangenen verschenen daarentegen de eerste schepen al in de tweede helft van september. De enige Nederlanders en Indische Nederlanders die in die fase werden geëvacueerd, waren enkele honderden zieken die uit de Pakanbaroe-kampen naar Singapore werden overgebracht.

Dit alles betekende dat nagenoeg alle Nederlanders en Indische Nederlanders onder de krijgsgevangenen en geïnterneerden de eerste anderhalve maand na Japans capitulatie in de kampen doorbrachten, waar zij zelf zozeer hadden geleden en velen hadden zien sterven. Hun situatie was verbeterd: de druk die van de Japanners uitging, was weggefallen, de ergste materiële noden waren gelenigd, men kreeg weer nieuws uit de buitenwereld en vooral ook: er kwamen inlichtingen binnen over diegenen die naar punten elders op Sumatra of die buiten Sumatra waren

¹ G. F. Jacobs: *Wedloop met de moesson. Verslag van een reddingsoperatie op Sumatra* (1982), p. 91.

afgevoerd. Was dit alles de vrijheid waar men drie-en-een-half jaar lang naar had uitgezien? Geenszins. De vreugde over het einde van de oorlog duurde maar kort – nieuwe zorgen dienden zich aan. Bovendien viel over veler bestaan de zware schaduw van het verdriet over het verlies van diegenen, met wie men na de oorlog een nieuw leven had willen opbouwen. In het vrouwen- en kinderkamp Aik Pamienke (hetzelfde zal ook wel elders zijn gebeurd) werd elke dag op een vast uur bekendgemaakt, welke mannen aan de Birma-spoorweg waren bezweken. Elke dag steeg dan de spanning tot een haast ondragelijke hoogte – elke dag werd de dodenlijst langer.

★

Behalve Japan en Mandsjoerije waren er nog drie gebieden waar zich louter of bijna uitsluitend krijgsgevangenen bevonden en geen of bijna geen uit Indië afkomstige geïnterneerden: het eiland Singapore¹, Thailand en Frans-Indo-China. Van de krijgsgevangenen hadden de meesten moeten zwoegen bij de aanleg van de Birma-spoorweg.

Op het eiland Singapore kregen de krijgsgevangenen, onder hen ca. tweeduizend Nederlanders, kort na Japans capitulatie meer voedsel uitgereikt en hier werden ook de Rode Kruis-pakketten uitgedeeld welke door de Japanners achtergehouden waren; elke krijgsgevangene kreeg er o.m. negen Amerikaanse sigaretten uit ('na een paar trekjes is het', aldus een der bevrijden, 'of ze je met een hamer op je kop slaan'²). Hier kwamen voorts op 30 augustus de eerste Britse parachutisten aan: medisch personeel en enkele troepenofficieren. 'Op de 31ste', zo tekende F. B. Nijon aan,

'valt er van alles uit de lucht, medicamenten, *food-supplies*. De nieuw aangekomen parachutisten laten zich niets welgevallen. Onbeleefdheden van de Jappen worden met straffe hand de kop ingedrukt. Luxe-auto's van Japanse officieren worden gerequireerd. Het is werkelijk een machtige vertoning. De Japanse wacht staat met houten geweertjes op post ... Het getij is gekeerd. Eindelijk!'³

¹ Hier bevond zich een klein aantal geïnterneerden uit Indië: Europeanen die uit de Riouw-archipel naar Singapore waren gebracht. ² Th. Min: *Dagboek van een krijgsgevangene* (1979), p. 220. ³ F. B. Nijon: *Dagboek* aantekening, 31 aug. 1945, in zijn brief d.d. 4 dec. 1984.

Maar ook hier waren het aanvankelijk slechts Britse, Australische en Amerikaanse ex-krijgsgevangenen die aan boord konden gaan van de repatriëringsschepen. Niet anders was het in Thailand en Frans-Indo-China, waar zich ten tijde van Japans capitulatie resp. een-en-dertighonderd en ruim elfduizend Knil-krijgsgevangenen bevonden. Tot de groep in Thailand behoorden ca. duizend Knil-officieren die met de officieren van andere nationaliteit (en een paar honderd minderen voor de corveeën) in een apart kamp in Kanchanaburi, enkele honderden kilometers ten westen van Bangkok (zie kaart VI op de pag.'s 80-81) opgesloten waren. In dat kamp werd Japans capitulatie eerder meegedeeld dan elders, al op de 16de augustus. Vele krijgsgevangenen alsook *romoesja's* waren op dat moment nog werkzaam bij het onderhoud van de Birma-spoorweg – hun natuurlijke neiging was om na Japans capitulatie overal het werk neer te leggen. De spoorweg moest evenwel in bedrijf blijven juist om het vervoer van de bevrijden naar Bangkok mogelijk te maken. Hierin slaagde een Knil-officier, ir. K. Warmenhoven, die een spoorwegdeskundige was en die voor het in bedrijf houden van de Birma-spoorweg het kamp Kanchanaburi had verlaten. Op de meeste plaatsen in Thailand verliep het ontwapenen van de Japanners ordelijk – ernstige ongeregeldheden (wij komen er nog op terug) deden zich slechts in Frans-Indo-China, nl. in en om Saigon voor, waar de *Vietminh* op 2 september de Republiek Vietnam uitriep.

Uit Saigon begon de afvoer van de aanwezige Amerikanen op 7 september en die van de Britten en Australiërs begon uit Bangkok korte tijd later. Veel te langzaam, vonden de betrokkenen – zij beschouwden het begrip *Rapwi* als de afkorting van heel andere dan de oorspronkelijke woorden: '*Retain Allied Prisoners of War Indefinitely*' ('Houd Geallieerde krijgsgevangenen voor onbepaalde tijd vast'). Nu, die nieuwe uitleg van het begrip¹ kan geen groep sterker aangesproken hebben dan de Knil-krijgsgevangenen: de eersten hunner zouden zich pas in december '45 kunnen inschepen en de laatsten pas volle tien maanden later, in oktober '46. Vermelding verdient dat ca. vierduizendvijfhonderd van Java afkomstige vrouwen en kinderen zich in januari '46 bij hen hadden kunnen voegen.

*

¹ Er zijn er méér geweest. Op Java heette het dat *Rapwi* de afkorting was van: '*Recover All Pretty Women Immediately*'.

Ook over Celebes kunnen wij kort zijn.

De vrouwen en kinderen onder de geïnterneerden bleven aanvankelijk in het kamp Kampili bij Makassar maar de ca. driehonderd mannen en oudere jongens die zich ver benoorden Makassar in een, in een ravijn gelegen, somber kamp bevonden, werden na de aankondiging van de capitulatie (Japanse bewakers stonden er bij te huilen) onder bewaking naar Makassar gevoerd. 'Als bij toverslag' waren de Japanners, aldus later een der ex-geïnterneerden, 'van vaak wrede, onredelijke bruten en dwaazen, dom-vriendelijke mensen' geworden. 'Niemand maakte een fout in zijn nieuwe rol.'¹ De hoogste bestuursambtenaren onder de geïnterneerden werden eerst bij de commandant van het Japanse garnizoen te Makassar, vervolgens bij de admiraal die de hoogste gezagsdrager was in de Grote Oost, te dineren gevraagd.

De krijgsgevangenen in het kamp te Makassar kregen al op de 16de augustus te horen dat de oorlog ten einde was. Zij werden door de Japanners bijeengeroepen die hun meedeelden dat er niet meer gevochten werd en dat niet meer buiten het kamp gewerkt behoefde te worden. De Japanners, aldus een luitenant van de mariniers, 'waren opeens niet verschrikkelijk meer, niet wreed en niet bloeddorstig. Het waren lelijke, kleine, beteuterde mannetjes, meer niet.'² Daarentegen werden de uit de Molukken afkomstige krijgsgevangenen die op het eiland Moena achtergebleven waren (zie kaart IV op pag. 61), naar Makassar gevoerd zonder dat hun iets over Japans capitulatie werd meegegeeld – daarvan kregen zij pas kennis toen zij, de laatsten op 4 september, in Makassar arriveerden.

★

Gaan wij nu naar Java, dan willen wij er aan herinneren dat veruit de meeste krijgsgevangenen van dat eiland afgevoerd waren; omstreeks vijf-en-dertighonderd waren er achtergebleven (onder wie ca. vijftienhonderd Nederlanders en Indische Nederlanders), een grote groep in Bandoeng, een kleine in Batavia. Van Japanse zijde werd hun aanvankelijk niets over het einde van de oorlog gezegd maar zij hoorden daar al van in de nacht van de 15de op de 16de, doordat via de verborgen radio's berichten waren ontvangen. Bij het ochtend-appèl van de 16de was aan

¹ J. Prins: 'Rondom de Japanse capitulatie in Celebes', p. 6. ² Aangehaald in J. H. W. Veenstra: *Als krijgsgevangene naar de Molukken en Flores. Relas van een Japans transport van Nederlandse en Engelse militairen 1943-1945* (1982), p. 328.

de Japanners niets te merken – wèl werden de corveeën buiten de kampen onmiddellijk beëindigd. Pas op de 21ste kregen de krijgsgevangenen officiële mededelingen over het einde van de oorlog. In het grootste kamp te Bandoeng werd toen, aldus later een ex-krijgsgevangene, ‘een driekleur gehesen en schor het Wilhelmus gezongen. De Japanse commandant kwam er op af met een pistool in de hand. Hij haalde de vlag neer en verscheurde ze. Niemand reageerde¹ – de Japanners waren nog de baas. Ongeveer een week later werden aan de officieren de spaarsaldo’s keurig uitbetaald: ‘allemaal papiergeld’, zo berichtte ons een officier van het Knil, ‘zo een schoenendoos vol in omvang; die doos had ik natuurlijk niet; wel twee handen om de bundels aan te nemen. Ik vernam dat de berekening nog klopte ook.’ Het was ‘een prettige verrassing; een opkikkertje dat je best kon gebruiken² – dat laatste ook daarom omdat van de Geallieerden niet méér werd gemerkt dan dat er strooibiljetten (van de *Rapwi*) neerkwamen; de daarin voorkomende instructie dat men voorlopig in de kampen moest blijven, stemde overeen met wat dienaangaande door Radio Melbourne werd omgeroepen. Nadien werd ook hier bij de kampen in grote letters de aanduiding PW (*Prisoners of War*) aangebracht, welke letters evenwel spoedig de aanduiding heetten te zijn voor heel andere woorden: ‘Poojsje Wachten’. Hoogst irriterend was dat. Wel was de druk weggevallen en ook was weer correspondentie met krijgsgevangenen en geïnterneerden elders op Java mogelijk, maar dat laatste deed extra schrijnend gevoelen dat men, al was men dan ‘bevrijd’, niet kon staan of gaan waar men wenste.

Niet anders was het in de interneringskampen, ten aanzien van welke de Japanners in de jaren '44 en '45 bepaalde concentraties hadden uitgevoerd. Alle kleine vrouwen- en kinderkampen waren opgeheven. De meeste vrouwen en kinderen van Oost- en Midden-Java en sommigen van West-Java zaten opgesloten in kampen te Semarang, Ambarawa en Banjoebiroe (zie voor alle plaatsen op Java die wij noemen, kaart III op de pag.'s 58-59), de meeste vrouwen en kinderen van West-Java in kampen in en bij Batavia. Dan waren de mannen van zestig jaar en ouder en de jongens van tien jaar en ouder uit de vrouwen- en kinderkampen gehaald en samen met vele chronische patiënten en ernstig zieken op Midden-Java in aparte kampen te Ambarawa samengebracht – chronische patiënten en zwaar zieken op West-Java ook in ziekenkampen bij Batavia. De meeste mannen en jongens waren evenwel weggehaald van de kust,

¹ Brief, 11 febr. 1986, van J. H. Wolters. ² Brief, 22 april 1985, van C. A. Heshusius.

waar door de Japanners Geallieerde landingen werden verwacht, en opgesloten in kampen te Bandoeng en Tjimahi. Daar, in Tjimahi, bevond zich in een apart kamp, Baros III, de groep van de z.g. prominenten: de bestuursambtenaren met de rang van assistent-resident of hoger alsmede andere vooraanstaanden uit de samenleving. Als gevolg van de concentraties waren al die kampen buitensporig vol geraakt. Vervuilde complexen waren het, waar men het miniem-kleine hoekje dat men had weten te behouden, weer met nieuwgekomenen had moeten delen. Honger en dorst werd er geleden, goede kleding en goed schoeisel waren er niet meer en mede door het vrijwel totaal gebrek aan medicamenten waren de sterftcijfers vooral in '45 angstwekkend hoog opgelopen – vermoedelijk (preciese cijfers zijn niet bekend) waren ten tijde van Japans capitulatie nog ca. twee-en-twintigduizend mannen, ca. drie-en-twintigduizend vrouwen en ca. twee-en-twintigduizend kinderen in leven. Men moest ook, naast de in veel opzichten zware arbeid die voor de instandhouding van de kampen verricht moest worden, werken voor de Japanners: in de vrouwen- en kinderkampen binnen de kampomheining, de *kawat* (o.m. allerlei geestdodend naaiwerk), in de mannenkampen ook wel daarbuiten; mannen uit de kampen te Bandoeng en Tjimahi moesten bijvoorbeeld van begin juli '45 af op de Bandoengse hoogvlakte (dáár wilden de Japanners hun laatste verzet bieden) een nieuwe spoorlijn aanleggen.

In al die interneringskampen nu werd op de 15de augustus en de eerstvolgende dagen door de Japanners niets gezegd over de capitulatie van hun land, wel deden al op de 15de geruchten de ronde dat de oorlog afgelopen was. Trouwens, in vele kampen werden spoedig na de 15de opeens de rantsoenen verhoogd en in sommige ook kleding en dekens uitgereikt. Op de 19de werd daarbij in het grootste mannen-interneringskamp te Bandoeng namens de Japanse kampcommandant door de kampleiding meegedeeld: 'De oorlog is ten einde, wij zijn nu geen vijanden meer' – de geïnterneerden mochten op de 20ste samenkomen teneinde door het zingen van het Wilhelmus hun bevrijding te vieren; het volkslied mocht echter niet te luid worden gezongen, teneinde, aldus de kampleiding, 'de Japanse militairen niet te irriteren.'¹ Er waren, schreef een der geïnterneerden, Rudy Verheem,

'geen tranen, geen betogingen, de vreugde was dof, gereserveerd. Er heerste

¹ J. W. de Roever: *De 'Nederland' in de Tweede Wereldoorlog*, p. 367.

apathie en angst voor wat te wachten stond . . . Alles was te kapot, te veel veranderd . . . Hier en daar een klank over opbouw, maar dit waren slechts enkele stemmen in deze chaos. Door elkaar geworpen was alles en iedereen, de meesten waren honderden, duizenden mijlen ver van hun woonplaats, bezit was er niet meer. En dan de doden, wie leefde nog en waar?'¹

Op 21 augustus werd, zoals eerder vermeld, op Java door het Japans militair bestuur officieel bekendgemaakt dat Japan de strijd had gestaakt – nadien duurde het in de meeste kampen toch nog één of twee dagen voordat zulks door of namens de Japanse kampcommandanten aan de geïnterneerden werd meegedeeld (die mededeling bleef in minstens één kamp, het Halmahera-kamp te Semarang, achterwege) – de Japanners deden ook weten dat Indisch-Nederlandse vrouwen (ruim drieduizend) en vrouwen van neutrale nationaliteit met hun kinderen de kampen mochten verlaten. In bijna elk kamp vonden samenkomsten plaats. 'We staan', aldus in een van de Ambarawa-kampen H. Helfferich-Koch,

'in de gelukkige, opgewonden menigte. Het Wilhelmus klinkt voor het eerst binnen de *kawat* van het kamp. We zingen het zo luid als we kunnen. Al klinkt het niet mooi met onze schorre stemmen. Maar misschien is op Java nog nooit met zoveel vuur en ontroering gezongen. 'Mijn schild ende betrouwen, zijt Gij, o God, mijn Heer.' God zij gedankt, het is wáár.'²

Maar de bevrijders – waar bleven zij? Het eerste dat men van hen merkte, waren de vliegtuigen die de eerder vermelde stroobiljetten afwierpen – toestellen waren het van het *321th squadron* op de Cocos-eilanden, *Nederlandse* bommenwerpers. 'Het rood, wit en blauw', aldus in het Lampersari-kamp te Semarang Carla van Berkum,

'stak zo prachtig af tegen het donker. En telkens weer, telkens weer komen ze terug. O, het was een moment om nooit te vergeten. Geweldig! We stonden te schreeuwen, te zwaaien, te dansen en te gillen. We wisten van vreugde niet meer wat we doen zouden.'³

Uit de stroobiljetten vernam men dat men voorlopig de kampen niet moest verlaten – intussen waren, afgezien nog van de Indisch-Neder-

¹ Rudy Verheem: *Bevrijding zonder bevrijders. De 'Sinjo' tussen Indië en Nederland* (1979), p. 73–74. ² H. Helfferich-Koch: *Een dal in Ambarawa* (1981), p. 218. ³ Carla Vermeer-van Berkum: *Dagboek uit Japanse kampen '44-'45. Kon ik maar weer een gewoon meisje zijn* (1980), p. 184.

landse vrouwen en kinderen en de vrouwen en kinderen van neutrale nationaliteit, ook anderen al weggetrokken, zonder verlof dus. Jongens waren naar de kampen gegaan waar hun moeder was, mannen naar die waar zich hun vrouw en jonge kinderen bevonden ('en onze jonge kinderen, die nog nooit mannen gezien hadden, snuffelden', aldus de schrijfster Beb Vuyk, 'aan hen als jonge honden'¹).

Tot dat wegtrekken waren vooral ook diegenen overgegaan die in '42 en '43 eerst met verlof van de Japanners, later veelal clandestien, hun krachten gegeven hadden aan het werk van de hulporganisaties. Zij beseften dat nu onmiddellijk hulp van node was, vooral ook dat een einde moest worden gemaakt aan de onzekerheid ten aanzien van het lot van gezins- en familieleden, waarin zovelen verkeerden. Een natuurlijke taak voor een Rode Kruis-organisatie! De gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis op Java, de Zwitserse consul-generaal te Batavia, trok wel naar een aantal kampen toe om er verbeteringen te bepleiten, maar hij besepte niet dat een geheel nieuwe organisatie nodig was – het waren Nederlanders, uit de kampen weggetrokken, die deze gingen opbouwen; vooral A. Gutwirth, die in '42 en '43 in Batavia zo een grote rol had gespeeld in het Gemeentelijk Europees Steun-Comité, gaf zich daar, samen met prof. mr. W. F. Wertheim die zijn interneringskamp had verlaten en als Gutwirths secretaris optrad, veel moeite voor. Het was dat geïmproviseerde Rode Kruis dat de gegevens van de naamlijsten die in de kampen al voor de ontvangst van de Geallieerde strooibiljetten waren aangelegd, centraliseerde en ging doorgeven. Trouwens, ook postverkeer werd spoedig door de Japanners toegestaan, zodat diegenen die wisten waar zich gezins- en familieleden bevonden (dat was meestal niet bekend), met dezen contact konden opnemen. Maar al te vaak waren de berichten die binnenkwamen, overlijdensberichten en dan speelden zich bij de ontvangst daarvan hartverscheurende tonelen af. Trouwens, de meesten van de vrouwen wier man of zoon krijgsgevangene was, hoorden niets – die man of zoon was immers van Java weggevoerd. 'Alleen horen we', zo tekende een van die vrouwen vier weken na Japans capitulatie in haar dagboek aan,

'steeds meer verontrustende verhalen en hoge sterftcijfers, maar geen namen, geen lijsten. Het is bijna niet meer uit te houden. Het werkt ons allemaal op de zenuwen . . . Ik kan nergens meer rust vinden.'²

¹ Beb Vuyk: 'Boerderij Makassar', p. 3 (IC, 81 277). ² L. van Empel in G. Boissevain en L. van Empel: *Vrouwenkamp op Java. Een dagboek* (1981), p. 281 (13 sept. 1945).

Daar kwam nog bij dat, zo er al meer voedsel ter beschikking kwam, ten dele doordat de Japanners hun eigen voorraden aanspraken, ten dele als gevolg van het afwerpen van *relief*-goederen, de hygiënische omstandigheden in de kampen niet verbeterden. Wel werden uit sommige ziekenkampen de ernstigste patiënten naar hotels en ziekenhuizen overgebracht (naar een van de ziekenhuizen te Batavia begin september ongeveer vijftig, van wie binnen twee weken een-en-dertig overleden), maar verplaatsingen op grote schaal waren niet mogelijk. 'Hygiënisch is', schreef Beb Vuyk over de toestand in het interneringskamp *Kampong Makassar* (tussen Batavia en Buitenzorg gelegen),

'de situatie wanhopig, miljoenen luizen in de bamboes van de britsen en wanden, kakkerlakken en pissebedden, ratten zo groot als katten met lange veterdunne staarten, ratten even uitgemergeld als wij zelf zijn. De vloer van aangestampte aarde kan niet gedweild worden. In de regentijd wordt ze vochtig eerst en dan modderig; op sommige plaatsen vormt zich tijdens de bui een kleine snelle *kali* dwars in de hut. De wc's zijn kleine hokken boven een open goot. Velen van ons kunnen niet meer hurken door de spierverlammingen van de *beri-beri*. In de badkamer plassen vier stralen water in vier grote tonnen, wat op de uren dat de meesten willen baden, nog niet voldoende is. Wij staan er met twintig of dertig anderen omheen en gieten met een bakje het water over ons uit'¹ –

wel te verstaan: dit is een beschrijving van *Kampong Makassar* niet tijdens de Japanse bezetting maar *vier weken* na Japans capitulatie.

Daar voegen wij nog aan toe dat op dat moment de Nederlanders en Indische Nederlanders die wegens reële of vermeende verzetsdaden tot gevangenisstraf waren veroordeeld, nog steeds in de desbetreffende gevangenissen opgesloten zaten.

Houding der Indonesiërs

Wat merkten diegenen die de kampen niet mochten verlaten, van de houding der andere bevolkingsgroepen?

Wat aan gegevens beschikbaar is, is gelijkkluidend.

Buiten de kampen was de nood waarin de krijgsgevangenen en geïnterneerden hadden verkeerd, heel wel bekend – het gevolg was dat soms van de 15de of 16de augustus af, elders in elk geval van de dag af waarop

¹ Beb Vuyk: 'Boerderij Makassar', p. 1.

de Japanners op Java en in de Buitengewesten hun nederlaag hadden toegegeven, velen naar de kampen toetrokken, hetzij om er handel te drijven, hetzij om aan de opgesloten levensmiddelen of versnaperingen te brengen. Dat deden niet alleen Chinezen maar ook Indonesiërs en onder die laatsten waren talrijken die onmiddellijk weer in contact wilden komen met Nederlanders of Indische Nederlanders, bij wie zij in dienst waren geweest. Van animositeit jegens die Nederlanders of Indische Nederlanders was geen sprake, ook niet jegens de grote groep Indische Nederlanders op Java die tijdens de Japanse bezetting niet geïnterneerd was geweest.

In ons vorige deel hebben wij met betrekking tot Java ruim gebruik gemaakt van de dagboek-aantekeningen van de in Bandoeng ondergedoken Nederlandse journalist J. B. Bouwer – uit zijn door hun gedetailleerdheid bij uitstek waardevolle notities uit de eerste twee weken na Japans capitulatie willen wij nu het volgende citeren¹:

'18 augustus – Ir. Soekarno is 'gekozen' tot 'President van de Republiek Indonesië'. Drs. Mohammed Hatta is 'Vice-President' geworden. Deze verkiezingen zijn nog steeds een uitvloeisel van de werkzaamheden van de door de Japanners benoemde 'Commissie van Voorbereiding'. Ondanks hun capitulatie, ondanks het Geallieerde bevel om 'rust en orde te handhaven', gaan de Japanners hun gang. Zij staan achter Soekarno c.s.

... De bevolking in al haar geledingen voelt, wat er gebeuren gaat. In de Chinezenwijk zijn burgerwachten gevormd. Op verscheidene kantoren, waar de Indonesische employés er prijs op stellen, de gebouwen ordelijk aan de Geallieerden over te geven, zijn bewakingsploegen tegen rampokkers gevormd. De komende paar dagen zullen beslissend zijn voor het lot van dit arme volk. De Nationalistische 'staatsgreep' is door de 'benoemingen' van Soekarno en Hatta onvermijdelijk geworden. De Japanners hebben hun de vrije hand gelaten. De teugels zijn gevierd en kunnen niet meer gegrepen worden. Hoe lang de Japanners dit spelletje zullen kunnen spelen, hangt voornamelijk af van de vraag, hoe snel de her-bezettingstroepen hier kunnen zijn. Het is van het hoogste belang dat de Geallieerde autoriteiten (en vooral de Nederlands-Indische regering in Brisbane) ten spoedigste worden ingelicht omtrent datgene, wat zich hier afspeelt. Het *volk* staat nog niet achter Soekarno c.s. Het volk is niet anti-Nederlands. De fanatici moeten niet de gelegenheid krijgen, het nu nog tegen de Nederlanders te organiseren. Als de her-bezetting lang op zich laat wachten, als er niet spoedig troepen (veel troepen) komen (niet om het Indonesische *volk* te onderdrukken, doch om het te vrijwaren tegen de willekeur van zijn z.g. 'leiders'!!), gaat het hier mis. Als er vandaag Nederlandse troepen op Java zouden landen, zouden zij met

¹ J. B. Bouwer: 'Dagboek', p. 367–85.

het 'Wilhelmus' worden begroet. Vandaag kan Java (bij wijze van spreken) per telefoon van de Japanners worden overgenomen. Over enige weken staat dit eiland in brand . . . Over enige weken zal een 'nationalistische' terreur de plaats van de Japanse terreur hebben ingenomen, land en volk *moeten* worden gered. Dat de Nederlands-Indische autoriteiten in Brisbane dit inzien!! Het Nederlandse gezagsapparaat is hier op Java aanwezig. In de kampen te Tjimahi zitten vrijwel alle hoge Nederlands-Indische ambtenaren, die ondanks jarenlange moedwillige uithongering, nog capabel zijn om voorlopig het bewind in handen te nemen. Plannen zijn uitgewerkt, maatregelen zijn ontworpen, taken zijn vastgesteld. De Nederlanders hier zijn gereed om het bestuur *nu* over te nemen. De bevolking verwacht dat ook en is bereid de Nederlandse leiding voorlopig te aanvaarden. Er is nu nog tijd . . .

19 augustus – Soekarno en zijn volgelingen hebben de vaan van de opstand gehesen! Speciale bulletins meldten vanmiddag de uitroeping van de 'Republiek Indonesië' met Soekarno als 'President' en Hatta als 'Vice-President'. . . . De uitroeping van de 'Republiek' heeft onder het volk meer schrik, verbazing en angst dan vreugde en enthousiasme gebracht. Evenals de Europeanen voelt het zich onbehaaglijk. Het weet niet, waar het aan toe is, wie nu de meesters zijn: hun z.g. 'leiders', de Japanners of de Hollanders.

Wat de houding van de wettige Nederlands-Indische Regering dient te zijn, is voor ons (Nederlanders en andere Europeanen) aan geen twijfel onderhevig. In de eerste plaats dienen (ik herhaal het) zo spoedig mogelijk bezettingstroepen aan land gezet te worden om rust en orde te handhaven en (waar nodig) te herstellen. Indien dat om de een of andere technische reden onmogelijk is, moeten in de eerstkomende dagen Geallieerde vliegtuigen boven het eiland verschijnen. Geen zwakheid, geen halfheid. Het *volk* verwacht niets anders. Het vraagt krachtdadig optreden (dat door de meesten begrepen zal worden) en geen consideratie. Daarna moet met voortvarendheid gewerkt worden aan de zo broodnodige toenadering tussen Indonesiërs en Hollanders en aan het herstel van het zwaargeschokte Nederlandse prestige. Tenslotte: besprekingen met Indonesische vertegenwoordigers uit alle delen van het land en uit alle lagen der bevolking over de nieuwe status van deze gewesten, overeenkomstig daartoe reeds gedane beloften. Totdat bovengenoemde maatregelen kunnen worden genomen: order aan de Japanse autoriteiten om in contact te treden met de hoge Nederlands-Indische ambtenaren in de kampen teneinde overname van het burgerbestuur te regelen, plaatsing van het Japanse leger onder bevel van de Nederlandse autoriteiten, terugkeer van ambtenaren naar hun posten, overname van politie, herbewapening van krijgsgevangenen uit Japanse wapenvoorraden, gebruik maken van de goede gezindheid der bevolking en de onderdanigheid van de Japanners, openzetten der kampen. Alleen op deze wijze kan nog iets uit deze chaos gered worden.

20 augustus – De Japanners hebben de *Peta* op vrij hardhandige wijze ontwapend. Officieren en manschappen zijn zonder vorm van proces naar huis gestuurd. In kazernes aanwezige voorraden zijn onder de buurtbevolking ver-

deeld. Met tanks en overvalwagens, in volle oorlogsuitrusting en (naar het schijnt) voorbereid op tegenstand, verschenen Japanse troepen voor *Peta* en *heiho*-kazernes, bestormden de poorten en joegen de beduusde Indonesische soldaten de straat op met de woorden '*Peperangan soedah habis, boleh poelang*' ('De oorlog is voorbij, je mag naar huis'), hetgeen aan een Indonesische *Peta*-officier in goed Nederlands de volgende ontboezeming ontlokte: 'Ja, de oorlog is voorbij en wij zijn zwaar belazerd'. . . . De ruggesteun van de rebellie is hiermee dus weggeslagen.

. . . Er zijn opvallend weinig rood-witte vlaggen. Men beweert, dat de Japaners hebben verboden die uit te steken.

M'n Indonesische vriend Sjarif is met enige merkwaardige uitspraken van landgenoten over de 'Republiek' bij mij gekomen. Een groep Indonesiërs gelooft stellig, dat Soekarno, Hatta en Radjiman met de Geallieerden hebben geconfereerd en dat de 'Republiek' met volledige instemming van laatstgenoemden is uitgeroepen. Een andere groep redeneert nog naïefer en denkt, dat hier sprake is van een met de Geallieerden overeengekomen schijnbeweging om rust en orde te handhaven. De fanatieke Indonesiërs zijn ontdaan over de ontbinding van de *Peta*, waardoor zij zich vernederd voelen. De overgrote meerderheid der semi-ontwikkelde Indonesiërs is het er over eens, dat zij voor de gek gehouden zijn. 'Het is een grote leugen', zeide een zekere Soemitro, employé van het Hoofdkantoor der Staatsspoorwegen, 'wat er in de proclamatie van Soekarno en Hatta staat. Er is onder het volk geen vreugde over de onafhankelijkheidsverklaring. Het volk is absoluut niet verheugd. Het heeft van niets geweten en dit zeker niet verwacht.' Er zijn natuurlijk ook nationalistes, die zich nu grote heren voelen en zich als zodanig gedragen, doch zij zijn eerder uitzondering dan regel.

. . . In werkelijk intellectuele Indonesische kringen, waar men een bredere kijk op de zaken heeft, komt men er rond voor uit, dat men volkomen verbaasd staat. Men waarschuwt in die kringen tegen 'misplaatst enthousiasme', daar later de ontzuivering (na de komst der Geallieerde troepen) des te groter zou zijn. 'Laten wij de realiteit niet uit het oog verliezen', zeide mr. Soewahjo, Chef Personele Zaken der SS, 'pas over een maand zal ons duidelijk zijn wat er is gebeurd.' Men legt zich bij de aanstaande komst der Geallieerden volkomen neer.

. . . 21 augustus – Hier en daar zijn al relletjes voorgekomen. Weinig vlaggen. Gering enthousiasme. Ik heb met verscheidene Inheemse handelaren die langs de deur kwamen, eens over hun *kemerdekaän* gesproken en hun gevraagd, hoe zij zich voelden. Een *bami*-verkoper zei: '*Masa! Kemerdekaän! Boeat sepeloeh harisadja . . .*' ('Ach meneer! Onafhankelijkheid! Die duurt ook maar een dag of tien . . .'). Een handelaar in borstelwerk deed een stap achteruit, maakte een hopeloos gebaar in de richting van zijn gelapte kleren en zei: '*Kemerdekaän! Lihad sadja, toean . . .*' ('Vrijheid! Kijk maar eens, meneer . . .')

22 augustus – Taal noch teken van Nederlandse zijde. Slappe kletsboek via de Australische Radio. Herhaling van het bericht, dat Japan gecapituleerd heeft. De bevolking begrijpt dit niet. Zij wacht, gelijk wij wachten. Zij helpt de Europeanen

waar zij kan. Bedienden zoeken vroegere *toean* en *njonja* in de kampen op, brengen levensmiddelen, lenen geld aan mevrouw of meneer, brengen persoonlijke bezittingen die zij al die jaren voor mevrouw en meneer hebben bewaard, tot die weer zouden terugkomen. Er is overal hulpvaardigheid van de zijde der bevolking.

Maar de bevolking wil nu eens iets zien, waaruit blijkt dat de Japanners de oorlog verloren hebben, waarop zij haar vertrouwen baseren of hernieuwen kan. De Nederlands-Indische regering blijft in gebreke. En is er dan van de Nederlandse luchtmacht geen enkel vliegtuig dat eens naar Java kan worden gestuurd? Kan een beetje vlagvertoon er niet af? Zijn er geen voorraden aangelegd, waarvan per vliegtuig in de steden iets zou kunnen worden gedistribueerd? Laten wij Soekarno c.s. zijn gang gaan? Het heeft er waarachtig alle schijn van.

. . . 25 augustus – Steeds meer krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden ontsnappen. De commandant der kampen . . . heeft de burgerij dan ook dringend verzocht om zo weinig mogelijk in de buurt van de kampen te komen. Hij vreest de mannen niet meer in bedwang te kunnen houden, terwijl hij door zijn orders gehouden is strenge maatregelen te nemen. Iedereen¹ loopt met grote oranje V's, leeuw-tjes, kokardes etc. op. Daartussen zie je zo hier en daar wel eens een rood-wit nationalistisch speldje. Er is nog nergens gebleken dat dat niet samen-gaat.

De Indonesische bevolking blijft kalm. Ook Soekarno heeft gewaarschuwd, 'dat het Japanse leger nog alle macht in handen heeft.' Hij riep het volk op om als één man achter zijn 'leiders' te staan en gedisciplineerd hun bevelen op te volgen. De oprichting van 'Nationale Comités' over geheel Indonesië is aangekondigd.

. . . 2 september – Per trein naar Batavia. Zeven uren in een stampvolle tweedeklasse coupé, waar veel meer mensen in zaten en stonden dan er eigenlijk in konden. Uitsluitend Indonesiërs, Chinezen en Brits-Indiërs. Allergenoeglijkste reis. De enige taal, die wij allemaal spraken, was Maleis. De Indonesiërs deelden met mij het eten dat zij voor de lange reis hadden meegenomen. Als de trein aan een of ander station stopte, kocht ik vruchten. Een vraag op ieders lippen: 'Toean, wanneer komen de *Belanda's* (Hollanders) terug?' Ik heb gezegd, dat ik het niet wist en hun gevraagd om moed te houden.

In Batavia, centrum van Nationalistische, anti-Nederlandse activiteit, kan ik als volbloed-Hollander gemakkelijk een karretje krijgen om mij naar een van te voren overeengekomen adres te rijden. Nergens vijandigheid, nergens bedreigingen.

De treinreis: lege *sawahs*, braak liggende velden, omgekapt wouden welker bomen door de Japanners in de locomotieven opgestookt zijn, schamel geklede, vermagerde bevolking, mensen in jute-zakken, overdekt met tropische zweren, schaarse rood-witte vlaggen.

Batavia: minder verwaarloosd dan Bandoeng, ietwat betere wegen, bevolking

¹ Wij nemen aan: 'iedereen' onder de Europeanen en de Ambonnezen.

meer opgewonden als gevolg van de nabijheid der nationalistische pressie en propaganda.'

In zijn algemeenheid stemt dit beeld overeen met wat anderen over de eerste weken na de uitroeping van de Republiek Indonesië hebben bericht.

F. Hulscher, commissaris van politie te Soerabaja, werd op 30 augustus uit het interneringskamp te Bandoeng door de Japanners vrijgelaten – de avond tevoren had hij namens het hoofd van de *Kenpeitai* te Bandoeng de raad gekregen, Koninginnedag (31 augustus) binnenshuis te vieren (dat advies is door de Indische Nederlanders te Bandoeng die niet geïnterneerd waren, opgevolgd). In Bandoeng was overigens 'van anti-Nederlandse houding', schreef hij eind '46 in zijn 'Verslag'¹ '... nog niets te merken. Er woei geen rood-wit en 'Merdeka' werd niet geroepen.' Op 1 september veroverde hij zich een plaats in een overvolle trein naar Soerabaja, 'in het algemeen keek men ons nieuwsgierig aan, terwijl een enkele *pemoeda*² soms wat blufferig deed.' In Soerabaja kreeg hij in zijn woning die hij weer betrok, meteen aanloop van kennissen,

'o.a. ook van Chinezen . . . Van een openlijk demonstrerende *Merdeka*-beweging was toen geen sprake. De inhoud van dat woord . . . had blijkbaar bij de grote massa nog geen ingang gevonden. Men begreep de betekenis ervan nog niet, integendeel, menige Indonesiër sprak er zelfs schamper over. Anderen stonden zeer sceptisch tegenover de *Merdeka*-idee . . . Met de Indonesische jeugd van ca. zeventien tot ca. vijf-en-twintig jaar was het iets anders gesteld, hoewel van een gevoel van 'onafhankelijk zijn' uiterlijk nog niet veel merkbaar was.'

Een technisch expert bij de vroegere Dienst van Scheepvaart, die in Tjilatjap tewerk was gesteld, werd op 25 augustus naar Bandoeng op transport gesteld, begeleid door enkele Japanners. 'Deze reis', aldus zijn rapport³,

'was een prachtreis. Waar de [leden van de] bevolking de *Blanda*'s in de trein zagen, gaven zij ondubbelzinnig blijk van verheuging door gebaren van *slamat*⁴, wuiven of duimen opsteken. Waar gestopt werd, heb ik met hen gesproken en overal was men blij dat de zaak nu weer snel in orde zou komen.'

Hetzelfde kreeg drs. J. M. J. Morsink te merken die in de rang van

¹ F. Hulscher: 'Verslag' (11 dec. 1946) (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXII, 726-35). ² jongere ³ Tekst: *NI*, p. 329. ⁴ groeten

assistent-resident werkzaam was geweest op het kantoor van de Adviseur Inlandse Zaken: hij reisde op 18 september van Tjimahi naar Bandoeng en op de 19de vandaar naar Batavia en ondervond 'van bevolkingszijde niets dan hartelijkheid . . . De vraag was veelal: 'Komen de *Blanda's* gauw terug?' En de toevoeging: 'Dan wordt alles weer goed.'¹

Deze berichten, weinige slechts (dat erkennen wij), vinden bevestiging in het relaas dat Sjahrir in zijn herinneringen heeft neergelegd. Hij ondernam, vermoedelijk in de laatste week van augustus en de eerste van september, een rondreis over Java. 'During the whole period', schrijft hij, 'the attitude toward the Dutch who gradually came out of the camps' (dat deden slechts weinigen, Sjahrir moet méér Europeanen ontmoet hebben die niet geïnterneerd waren geweest) 'was definitely neutral if not friendly. I can certify this personally from the trip I made . . . Quite often I was in a third-class railwaycar with dozens of Indonesians and groups of Dutch people'² – over incidenten had hij niets te berichten.

Mr. Spit eist het gezag op

Wat men in de krijgsgevangenen- en interneringskampen merkte van de houding der Indonesiërs, droeg er toe bij dat velen de Republiek niet ernstig namen. Van wat zich op Java sinds de bezetting in politiek opzicht had afgespeeld, was maar heel weinig tot de kampbewoners doorgedrongen – van de meesten had het politieke denken een ontwikkeling door-gemaakt welke men autonoom mag noemen. Welke ontwikkeling? Dr. K. Posthumus die, voordat hij als een der prominenten werd geïnterneerd, rector van het Christelijk Lyceum te Bandoeng was geweest, schreef er eind september '45 een rapport over³, waarin hij stelde dat er aanvankelijk in de kampen sprake was geweest van een vrij algemene verbittering zowel tegen het gouvernement als tegen de Indonesiërs, jegens wie men in de toekomst krachtadig wilde optreden; gemeend werd dat hun staatkundige rechten beknot moesten worden en het hun gegeven onderwijs eerder beperkt dan uitgebreid. Later zouden, aldus Posthumus, velen zijn gaan beseffen dat Nederland na de oorlog onder invloed van de internationale opinie weinig anders zou kunnen doen dan de ont-

¹ J. M. J. Morsink: 'Kort verslag' (z.d.) (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXII, 45, 292). ² Sjahrir: *Out of Exile* (1949), p. 260. ³ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 165 en vlg.

voogding van Indië voortzetten. In welk tempo? Soms werden flarden van uitzendingen van Radio Melbourne opgevangen of deden geruchten daaromtrent de ronde – mededelingen waren dat die naar het oordeel van menigeen veel te ver gingen in de richting van wat de Indonesische nationalistien wensten. Welnu, de uitroeping van de Republiek Indonesië veroorzaakte, aldus dr. Posthumus, ‘een reactie die bij velen de uitkomsten van jarenlange groei en ontwikkeling weer te niet schijnt te doen’, en dat gold vooral voor de Indische Nederlanders; hij had in het kamp Baros III met geïnterneerde hoofdbestuursleden van het Indo-Europees Verbond kunnen spreken – zij hadden zich bezorgd getoond omdat, naarmate meer tegemoet gekomen zou worden aan de wensen der Indonesiërs, de Indische Nederlanders sterker in het nauw zouden geraken.

Een bezadigd en met terughoudendheid geschreven rapport – andere Nederlanders kregen in de kampen al in de tweede helft van augustus in nogal krasse termen te horen wat, zo al niet door allen, dan toch door velen over de Republiek werd gedacht. In het Adek-kamp te Batavia (een vrouwen- en kinderkamp) vernam men pas op 31 augustus uit een Indonesisch dagblad dat Soekarno en Hatta de Republiek hadden uitgeroepen. ‘De meesten van ons’, zo noteerde Wertheims echtgenote, A. H. Wertheim-Gijse Weenink, ‘maakten zich alleen maar boos of vrolijk over dit ‘belachelijke gedoe’: ‘Straks zullen onze mannen daar wel gauw een einde aan maken’, zeggen ze.’¹ Onder de krijgsgevangenen van het kamp van het Xde bataljon te Batavia kwam het tot verdeeldheid: het bericht van de uitroeping van de Republiek leidde, aldus later Rob Nieuwenhuys,

‘tot verhitte discussies, die telkens weer oplaaiden. Er waren duidelijk twee groepen: de grootste die van verraad en collaboratie sprak, en een veel kleinere die de nationalistische aspiraties erkende (‘Ze hebben groot gelijk’ en ‘Wat zou jij in hun plaats doen?’), maar we bleven toch verenigd in hetzelfde gevoel van angst en van onzekerheid over onze drie-en-een-half jaar lang gekoesterde wens: een vrouw, kinderen, vrijheid en veiligheid, in ieder geval ‘geen gedonder meer.’²

De reacties in het krijgsgevangenenkamp te Bandoeng waar J. H. W. Veenstra zich bevond, werden door deze aldus beschreven:

¹ A. H. Wertheim-Gijse Weenink: ‘Dagboek, 31 aug. 1945’ in Th. Wilton van Reede en A. Onderdenwijngaard: *Een draad van angst. Over Japanse vrouwenkampen op Java en het leven daarna* (1984), p. 135. ² Rob Nieuwenhuys: ‘Een beetje oorlog’ in *Tirade*, XX (1976), p. 128–29.

'Het is immers te gek, een Indonesische Republiek! Een flauwe grap van de Jappen die nog een kleine compensatie voor de nederlaag verlangen. Overigens niet iets om zich druk over te maken. Soekarno en zijn vriendjes gaan over een paar dagen aan de hoogste boom. Een paar inlanders, die hun huid nog willen redden, maken *amok*. Het zal de heren wel even op gepaste wijze aan het verstand worden gebracht wat hun plaats is. Overigens, een paar mitrailleurs op de *kampongs* en niemand geeft een kik. Hoe komen ze aan zo iets krankzinnigs als een republiek? Die lui kunnen toch immers niets zonder ons? Ik ben benieuwd of mijn *djongos*¹ ook al minister is . . .'

'Deze doorsnede van het commentaar' vertegenwoordigde, aldus Veenstra, 'min of meer de opinie van die dag', maar 's avonds werden 'toch hier en daar kringen gevormd, waar het tot serieuzere debatten kwam'² – er waren er dus ook die zich, als Veenstra zelf, niet zo negatief tegenover de Republiek opstelden.

Waarschijnlijk achten wij het dat zich in menig kamp iets van die verdeeldheid heeft voorgedaan tussen een grote meerderheid die de Republiek afwees, en een kleine minderheid die begrip had voor haar uitroeping – gedachtenwisselingen waren dat tussen personen die, zo zij al de behoefte hadden om in te grijpen, daartoe in elk geval geen mogelijkheden zagen.

Dit nu lag anders in het kamp Baros III te Tjimahi, het kamp der prominenten. Daar had zich in '44-'45 een groep gevormd die het als haar natuurlijke taak zag om, als bij een onverwachte capitulatie van de Japanners de luitenant-gouverneur-generaal of een door hem gemachtigde autoriteit niet ter plaatse zou zijn, het hoogste gezag van de Japanners over te nemen. Dat zou dan dienen te geschieden door mr. H. J. Spit, de vice-president van de Raad van Nederlands-Indië, die eind '44 of begin '45 Baros III was binnengevoerd. De Wet op de Staatsinrichting van Nederlands-Indië had in '25 bepaald, dat bedoelde vice-president bij ontstentenis van een gouverneur-generaal of een luitenant-gouverneur-generaal de hoogste vertegenwoordiger van het Nederlands gezag was – op de overdracht van het gezag aandringend, zou Spit dus geheel conform die wet handelen. Hij zou in dat geval niet alléén optreden: de clandestiene groep die in Baros III was opgebouwd, telde ongeveer vierhonderd mannen, allen medisch goedgekeurd, die, als Spits gezag eenmaal door de Japanners was erkend, door hem onmiddellijk in leidende posities bij het bestuur en bij de politie zouden worden be-

¹ huisjongen ² J. H. W. Veenstra: *Diogenes in de tropen* (1947), p. 82–83.

noemd, *c.g.* de uitoefening van die functies zouden hervatten.¹

Wijzend op de genoemde wet en op het feit dat *hij* vice-president van de Raad van Nederlands-Indië was, drong Spit er onmiddellijk (vermoedelijk dus op de 21ste augustus waarop het Japans militair bestuur op Java het einde van de oorlog bekendmaakte) op aan dat hij de gelegenheid zou krijgen om zich naar Batavia te begeven teneinde daar contact op te nemen met de Japanse opperbevelhebber op Java. Zijn verzoek werd afgewezen – gezegd werd dat die opperbevelhebber zulk een reis moest goedkeuren. Vermoedelijk vernam Spit dat pas op 28 of 29 augustus, althans: op de 29ste kon hij een brief richten tot de Japanse opperbevelhebber waarin hij om een onderhoud vroeg. Voor deze, generaal Nagano, stond vast dat er van overdracht van het gezag geen sprake kon zijn: hij had van veldmaarschalk Teraoetsji op 17 of 18 augustus de mededeling ontvangen dat, in afwachting van de komst der Geallieerden, de Japanners belast bleven met de uitoefening van het gezag en de handhaving van rust en orde en die mededeling was door de Japanse veldmaarschalk bevestigd, nadat namens hem op 27 augustus in Rangoon de voorlopige capitulatie-overeenkomst gesloten was met Mountbatten. Dat Nagano (die, zoals eerder vermeld, op de 21ste besloten had, de Republiek tersluiks zoveel mogelijk steun te verlenen) desondanks Spit naar Batavia liet komen, had een andere reden: hij wilde bevorderen dat de krijgsgevangenen en geïnterneerden op Java hun kampen niet zouden verlaten (daarmee zou hij ook de consolidatie van de Republiek bevorderen) – dáárover wilde hij overleg plegen, niet alleen met Spit overigens maar ook met anderen.

Op 31 augustus kreeg Spit verlof om naar Batavia te gaan. Hij kwam er in de ochtend van 1 september aan en werd er naar de ambtswoning gebracht van Nagano's chef-staf, generaal Jamamoto, hoofd van het militair bestuur op Java. Hier trof hij een aantal Nederlanders en andere blanken aan. Die Nederlanders waren de hoogste in rang van de Knil-officieren op Java, kolonel M. Vooren, de vroegere gouverneur van West-Java, mr. J. B. Hogewind, de echtgenote van de gouverneur-generaal, Chr. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer-Marburg, en de

¹ Een met die in Baros III te vergelijken clandestiene organisatie was opgebouwd in het kamp van het Xde bataljon te Batavia. Haar bedoeling was 'om', aldus generaal W. Schilling (die hier later inlichtingen over had gekregen), 'met eigen soldaten het gezag in Batavia in handen te nemen' (het plaatselijk gezag dus) 'en men had ook al inlichtingen, waar men vooroorlogse Indische wapens zou kunnen krijgen' (wapens van het Knil), 'evenals munitie.' (getuige W. Schilling, *Eng.*, dl. VIII c. p. 939)

andere blanken waren òf vertegenwoordigers van neutrale staten, nl. de consuls-generaal van Zweden en Zwitserland, òf vertegenwoordigers van de groepen Britse, Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen op Java, telkens twee – wij kennen slechts de naam van één van diegenen die de Britse krijgsgevangenen vertegenwoordigden: de Zuidafrikaan *Lieutenant-Colonel* Laurens van der Post.

Het heeft zin bij deze, die een niet onbelangrijke rol zou gaan spelen, even stil te staan.

Als officier van de Britse *Intelligence* op Java aangekomen, had van der Post zich na de algemene capitulatie van het Knil nog een week of zes in de bergen bij Java's zuidwestpunt kunnen handhaven; toen hij zich had overgegeven, werd hij in een krijgsgevangenenkamp opgesloten, eerst in Bandoeng, vervolgens in Batavia, tenslotte opnieuw in Bandoeng. Het Nederlands gaf hem geen moeilijkheden – hij sprak trouwens ook enig Japans en enig Indonesisch. In de kampen waarin hij zich bevond, hield hij herhaaldelijk lezingen die van belangstelling voor internationale vraagstukken getuigden; trouwens, van die kampen uit trachtte hij de politieke ontwikkelingen op Java zo goed mogelijk te volgen. De oprichting van de Republiek verbaasde hem niet – zulks betekende overigens niet dat hij het recht van Nederland ontkende om, als dat mogelijk was, met drastische maatregelen aan het bestaan van die Republiek een einde te maken. Was dat een consequent volgehouden standpunt? Neen, zulk een standpunt hield hij er in die tijd niet op na, althans: in wat hij naar voren bracht, stak geen duidelijke lijn. Sprak hij met nationalistische voormannen, dan getuigde hij van grote sympathie voor hun streven, sprak hij met Nederlanders, dan schaarde hij zich aan hún kant. Misschien was zowel de ene als de andere houding bedoeld om hem in staat te stellen, een zo helder mogelijk inzicht te krijgen in een conflictsituatie die, dat was hem duidelijk, Mountbatten voor grote moeilijkheden zou plaatsen. Wij geven hiermee de gunstigste uitleg aan de wisseling van standpunten die van der Post vertolkte – onder zijn tegenstanders (en dat werden er aan Nederlandse kant velen) waren er die hem, bij al zijn intellectuele en artistieke begaafdheid, gingen zien als een zelfingenomen intrigant die niet vrij was van opportunistische neigingen.

Van der Post was een van diegenen die op of onmiddellijk na 21 augustus hun kamp verlieten – zelf heeft hij in '82 in zijn boek *Yet being someone other* beweed¹ dat hij dat deed op uitnodiging van de Japanners die hem ten aanzien van hun beleid zouden hebben geraadpleegd, maar

¹ Nl. op p. 321.

wij zien hem niet als iemand op wiens mededelingen men zonder meer kan afgaan. Vast staat dat hij spoedig met Japanners in contact kwam, dat hij eind augustus in Batavia arriveerde, waar hij zijn intrek kon nemen in het Hotel des Indes, op dat moment nog de verblijfplaats van hoge Japanse officieren, en dat hij aanwezig was op de bijeenkomst van 1 september.

Die bijeenkomst nu bracht Spit een bittere teleurstelling: generaal Jamamoto begon met er te zeggen dat over politieke vraagstukken niet gesproken mocht worden. Heeft Spit daartegen geprotesteerd? In de vergadering niet¹ – Bouwer, die zich, zoals eerder vermeld, naar Batavia had begeven, hoorde op 3 september van de Zweedse consul-generaal: 'Politieke onderwerpen werden niet besproken en er is met geen woord gerept over overdracht van het burgerlijk bestuur aan de Nederlandse autoriteiten.'² Wèl was er gesproken over de positie van de krijgsgevangenen en geïnterneerden: er was geëist dat de Japanners inzage zouden geven in hun naamlijsten van beide groepen en Jamamoto had toegezegd dat naar alle kampen van krijgsgevangenen en geïnterneerden een radio-toestel zou worden gebracht. Magere concessies! Trouwens, na afloop van het gesprek werden de vertegenwoordigers der Geallieerde krijgsgevangenen, behalve van der Post (hem zagen de Japanners kennelijk als iemand die bij Mountbatten zou bepleiten dat de Republiek met rust gelaten zou worden), weer naar het kamp van het Xde bataljon overgebracht en Spit, Hogewind en mevrouw van Starckenborgh werden in een van de interneringskampen voor vrouwen en kinderen te Batavia opgesloten, het Kramatkamp.

Daar drongen tot Spit berichten door dat de nationalistische agitatie in Batavia aanhield – wellicht vernam hij ook op de 4de september dat een eerste Indonesisch kabinet was gevormd. Op de 5de richtte hij een brief tot generaal Nagano. 'To my opinion', schreef hij,

'it is at this moment of outstanding importance both for the Japanese army in Java and for the Allies that before and during the handing over of this island the population should behave as orderly and quietly as possible and that this surrender should pass off as smoothly as may be.

A danger to public order and peace is formed (as I learn from various sides) by the agitation of a number of political extremists, who proclaimed a 'Republic Indonesia' on the 17th of August last, i.e. 2 days after the armistice. If things had stopped at this I should

¹ Het kan natuurlijk zijn dat Spit na afloop van de bespreking deze vraagstukken met generaal Jamamoto heeft besproken – de zaak zat hem immers zeer hoog. ² Bouwer: 'Dagboek', p. 385 (3 sept. 1945).

not have laid this matter before Your Excellency. Now that it appears to me, however, that those persons find support in various measures taken on your part and proceed to activities that constitute a definite danger to public order and peace, I cannot forbear from uttering a serious protest against these proceedings and I must most emphatically ask Your Excellency to put an end to the excitement caused by the above-mentioned persons.

*In my position of highest official of this country, in the absence of the Governor-General of the Netherlands Indies, I feel obliged not only to draw Your Excellency's attention to this state of affairs, but I must also require to forward yet today the annexed telegram directed to the Headquarters of Admiral Lord Louis Mountbatten, from this telegram my concrete objections may become clear to you and also what measures might immediately be taken by you.'*¹

Generaal Nagano (wiens beleid er op gericht was, de Republiek te beschermen) liet antwoorden dat hij niet bereid was, Spits telegram door te geven; hij had, aldus zijn argument, de bevelen van Mountbatten op te volgen en die hielden niet in dat hij door derden opgestelde telegrammen had te verzenden. Hij deed overigens weten dat er nog nadere inlichtingen zouden komen – die bleven uit.

Inmiddels waren hier en daar de strooibiljetten opgeraapt waarin Mountbatten gesteld had dat alle krijgsgevangenen en geïnterneerden voorshands in de kampen dienden te blijven. Het leek Nagano wenselijk, dat dit bevel gesteund werd door diegenen die op 1 september met Jamamoto hadden beraadslaagd. Met hen werd op 6 september een tweede bijeenkomst belegd (er zou op de 8ste een derde volgen die nog aan de orde komt) en die leidde er toe dat Spit, kolonel Vooren en mevrouw van Starkenborgh een rondschrijven opstelden met het verzoek, de kampen niet te verlaten en om, als men dat reeds gedaan had, daarheen terug te keren. Generaal Nagano gaf een proclamatie uit in gelijke geest.² 'Wees geduldig', heette het hierin. 'Wij doen al wat wij kunnen om u veilig en zo goed mogelijk bij elkaar te brengen.'

Nu, Spits geduld was vrijwel uitgeput – waar bleven de bondgenoten? Waar van Mook of andere vertegenwoordigers van zijn gouvernement?

'Camp Columbia' I

Wat was midden augustus in *Camp Columbia* geschied?

¹ Brief 5 sept. 1945 van H. J. Spit aan generaal Nagano (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, I, 1-2). ² Tekst: *NI*, p. 617.

Op de 15de, de dag waarop Japans capitulatie bekend werd, hield van Mook eerst in het Nederlands en vervolgens in het Indonesisch een tot Indië gerichte toespraak voor Radio Melbourne.¹ Japans nederlaag, zei hij, 'betekent voor u allen de bevrijding. Voor hen die in gevangenschap zuchten, zal spoedig het ogenblik komen dat zij vrij zullen zijn de gevangenen te verlaten als vrije mensen' — hij doelde hiermee, menen wij, ook op de krijgsgevangenen en geïnterneerden. Er volgde een voor de *romoesja's* bestemde zin: 'Tallozen die door Japan tot slavenarbeid werden gedwongen, zullen weer vrij voor zichzelf en hun land kunnen zorgen', en een die bestemd was voor het inheemse bestuur: 'Voor velen, die onder Japans afbrekende overheersing trachtten, onder de grootste moeilijkheden de belangen van hun volk te behartigen, betekent dit een beloning voor hun energiek voortgezette strijd.' Maar: 'Voor verraders, die eigen belang stelden boven dat van hun medemensen' (hij noemde geen namen), 'betekent dit het ineensstorten van hun eigen korte en valse glorie.'

'Door de uitgestrektheid van de archipel', zo vervolgde hij,

'kan het een tijd duren voor hulp van buiten kan worden gebracht, voor Geallieerde detachementen zullen landen en Japanse troepen gevangen nemen. Tot die detachementen en de wettige regering arriveren, zijn de Japanse aanvoerders verantwoordelijk voor de handhaving van de orde. Zij moeten zorgen dat niemands veiligheid of eigendommen worden geschaad. Alle nog door de vijand te begane misdaden worden met de uiterste gestrengheid gestraft.

De oude [inheemse] autoriteiten kunnen hun taak hervatten. Zij moeten de plaats innemen van de meelopers en verraders die zullen worden verwijderd.

Werkt allen samen in de bescherming van onze landgenoten op de best mogelijke manier. Houdt de maatschappij gaande daar het land slechts in geordende omstandigheden kan worden gered en omdat uw werk van thans de eerste grondslag is voor een zelfstandig Indonesië, zoals door Hare Majesteit werd aangekondigd en door ons allen wordt gewenst.

... We zullen spoedig bij u zijn. Ontvang onze hartelijke gelukwensen. Weest ervan overtuigd dat alle Indonesiërs in het buitenland en het gehele Nederlandse volk op deze glorierijke dag met u zijn. Tot ziens! Leve de koningin!

Men ziet: er stond in deze toespraak niet dat krijgsgevangenen en geïnterneerden voorlopig hun kampen niet mochten verlaten — de tendens van de tekst wees eerder op het tegendeel en was dus in strijd met de aanwijzingen die eerder in '45 door zijn eigen gouvernement waren

¹ Tekst: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. I, p. 42.

opgesteld. De tekst, die door Aneta in het Engels was doorgegeven, wekte bovendien de irritatie op zowel van Mountbatten als van generaal Blamey in wier gezagsgebieden heel Indië was komen te vallen op de dag waarop van Mook sprak. Hij kreeg, zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'onmiddellijk van de Engelsen en van de Australiërs het bevel . . . , dat ik geen enkele mededeling mocht doen die er toe zou leiden dat de mensen op eigen gelegenheid de kampen zouden verlaten; ja, zelfs moesten de mensen weer in de kampen teruggaan'¹ – het werd allemaal door Mountbatten als essentieel gezien voor het werk van de *Rapwi*. De vermaning die van Mook kreeg, had echter een veel algemener strekking: zij maakte hem duidelijk dat hij zich niet tot de bevolking van de archipel kon richten zonder verlof van de Britse en de Australische opperbevelhebber.²

De uitroeping van de Republiek werd niet door Radio Bandoeng bekendgemaakt – wèl werd op de 18de 's avonds het bericht omgeroepen dat Soekarno als president en Hatta als vice-president waren gekozen; van beiden werd ook een oproep tot steun uitgezonden, gericht aan de gehele bevolking van Indonesië, en daarop volgde nog een citaat uit een artikel uit het op Java verschijnende Japanse dagblad *Djawa Sjimboen*, waarin gezegd werd dat de Japanse opperbevelhebber Indonesië's onafhankelijkheid zou uitroepen. Op de 19de werd opgevangen dat die opperbevelhebber zijn houding had gewijzigd, dat de Republiek een eigen defensie zou gaan opbouwen, dat 'de Commissie ter voorbereiding van Indonesië's onafhankelijkheid' (maar had het zich niet al onafhankelijk verklaard?) twaalf departementen had ingesteld en dat Indonesië in acht provincies was verdeeld, elk onder een gouverneur. Het was allemaal nogal onduidelijk – van Mooks eerste twee telegrammen terzake aan minister Logemann, beide verzonden op 20 augustus, getuigen dan ook van enige onzekerheid.³ Hij wees er op dat de Australiërs en Mountbatten niet voldoende troepen hadden om Indië te bezetten – de Australiërs zouden wellicht mede een Amerikaanse negerdivisie willen gebruiken en Mountbatten beschikte 'in hoofdzaak' over Brits-Indische en Afrikaanse troepen. Er was haast met de bezetting 'vanwege politieke ontwikkelingen en gevaar voor geïnterneerden en krijgsgevangenen.' Welnu:

¹ Getuige van Mook, *Eng.*, dl. VIII c, p. 410. ² Wij herinneren er overigens aan dat de *Civil Affairs*-overeenkomst met Mountbatten, die van Mook in '44 had voorbereid, pas op 24 augustus '45 in Londen werd ondertekend. ³ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 43-45.

‘Indien bezetting hoofdeilanden hoofdzakelijk door gekleurde troepen geschiedt, kan dit het einde betekenen van ons gezag in Ned. Indië. Op wijs dat Hindoes aanstoot geven in een gebied hetwelk in hoofdzaak Mohammedaans is, en negers blijkens ervaring de schrik der bevolking worden.’

Wat de Republiek betrof: het Japanse opperbevel had omgeroepen, ‘dat het zich van de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging losmaakt’ – anderzijds was bekendgemaakt, dat ‘een Indonesisch volksleger zou worden opgericht.’ ‘Het leek mij wenselijk’, aldus van Mook,

‘MacArthur en Mountbatten hiervan per telegram op de hoogte te stellen hoewel er geen reden is om te veronderstellen dat volgelingen door deze manoeuvre gewonnen zullen worden of dat hierdoor aan de bezettingstroepen veel moeilijkheden berokkend zullen worden. Het leek mij wenselijk, MacArthur en Mountbatten onder nadere goedkeuring uwerzijds te verzoeken, bij de aan de Japanners te stellen voorwaarden op te nemen dat de onder Japans gezag ingestelde bestuurs- of regeringsorganisatie op politiek gebied ontbonden moet worden, en tevens, dat alle organisaties in bezet gebied ontwapend en ontbonden moeten worden, die niet ressorteren onder de Japanse weermacht of de normale politie’ –

het was, deed hij nog weten, ‘misschien wenselijk’, de regeringen van de Verenigde Staten en van Groot-Britannië in te lichten.

Acht dagen eerder, op 12 augustus, had van Mook aan Logemann geseind dat hij op Java ‘geen te grote moeilijkheden (verwachtte)’ – zo dacht hij er nòg over. Toen de Raad van departementshoofden op 21 augustus bijeenkwam, werd van der Plas aangewezen tot vertegenwoordiger van het Indisch gouvernement bij Mountbatten, werd vastgesteld dat generaal van Straten en kolonel Abdoelkadir als eersten naar Java zouden gaan, vonden nòg enkele aanwijzingen van dien aard plaats en werd geconstateerd, ‘dat de indeling van Nederlands-Indië in de *Seac-area* thans definitief is’ en dat het onzeker was of Mountbatten over de Amerikaanse legervoorraden op Nieuw-Guinea zou kunnen beschikken, maar de notulen van deze vergadering vermelden niets van enige discussie over de van Java binnengekomen berichten.

Eerste reacties in Den Haag

Het bericht van Japans capitulatie betekende het einde van de Tweede Wereldoorlog. Het kabinet-Schermerhorn bepaalde dat de volgende dag,

16 augustus, een nationale feestdag zou zijn en de eerstvolgende zondag, 19 augustus, een 'algemene dankdag'. Op de avond van de 15de spraken Schermerhorn en Logemann voor de radio. Schermerhorn zei dat Nederlanders en Indonesiërs samen Indonesië 'weer tot rust en orde en bovenal tot meerdere welvaart brengen' zouden, Logemanns betoog (hij sprak het eerst in het Nederlands, vervolgens in het Indonesisch uit) culmineerde in de zin: 'Er valt in Indië een grote taak te verrichten.'¹ Dat laatste was ook de toon die in de dag- en weekbladen overheerste, waarbij overigens in verscheidene herinnerd werd aan de 7 december-toespraak van koningin Wilhelmina: Indonesië zou een geheel andere positie krijgen. 'Het gaat er om', schreef de Amsterdamse hoogleraar Jan Romein in een hoofdartikel in *Het Parool*, 'het koninklijk woord uit de beroemde boodschap van Hare Majesteit de Koningin van 6 december 1942, de grootste Sinterklaas-surprise een volk ooit bereid, door een nieuwe juridische en gevoelsverhouding tussen Nederland en Indonesië te bekrachtigen.'² 'Het tijdperk van de koloniale overheersing', aldus in *Je Maintiendrai*, weekblad van een pas opgerichte progressieve groepering, de Nederlandse Volksbeweging, hoofdredacteur P. J. Schmidt (in de jaren '30 een van de oprichters van de Onafhankelijke Socialistische Partij), 'is definitief ten einde': tussen Nederland en Indonesië moest het komen tot 'vrijwillige samenwerking'.³ 'De bevrijding van Nederland', schreef prof. mr. C. P. M. Romme in *De Volkskrant*, 'is nu geworden tot de herrijzing van ons Imperium, waarin de volkeren als broedervolkeren elkaar terugvinden om hun ene koninkrijk te herstellen en te vernieuwen.'⁴ In de *Nationale Rotterdamse Courant* (voortzetting van de door het Militair Gezag verboden *Nieuwe Rotterdamse Courant*) verschenen hooggestemde strofen van de dichter Jan Prins, waarvan de laatste luiden:

'Wij maken Indonesië eens zo schoon
als wij het ooit in het verleden zagen.
Wij maken ons gereed: wij zullen slagen,
verenigd in één Rijk, onder één Kroon!'⁵

De bestendinging van de band tussen Nederland en Indonesië stond voorop – de *Perhimpunan Indonesia* gaf een verklaring uit waarin op voortzetting van de samenwerking werd aangedrongen en geëist werd dat het in Indonesië zou komen tot een 'volledige zuivering van de

¹ Tekst van hun toespraken in de dagbladen van 16 en 17 aug. 1945. ² *Het Parool*, 18 aug. 1945. ³ *Je Maintiendrai*, 17 aug. 1945. ⁴ *De Volkskrant*, 16 aug. 1945. ⁵ *Nationale Rotterdamse Courant*, 16 aug. 1945.

Japans-fascistische invloeden'¹, Jan Romein schreef, dat de wijziging van Indonesië's positie binnen het koninkrijk niet 'Indonesië los van Holland' zou betekenen, in de ' nabije toekomst' (voor een veel verdere zag hij een onafhankelijk Indonesië deel worden van een Zuidoostaziatische federatie) zou 'veeleer een nauwere band dan ooit bestond' tussen beide naties geslagen worden. In de bijzonderheden daarvan verdiepten zich, menen wij, veruit de meeste mensen niet, maar dat het Nederlands-Indië dat zij van hun jeugd af als deel van het koninkrijk hadden gekend, deel van het koninkrijk zou blijven, sprak voor hen vanzelf – menigeen had kunnen beamen wat in *Christofoor*, *weekblad voor katholieken*, werd geschreven: 'Zonder Indië kunnen wij niet leven, zonder Indië zijn wij een stuk vergeten polderland in een uithoek van Europa.'²

★

Bij het overleg dat op 15 augustus '45 in Den Haag werd gevoerd in de Raad voor Oorlogvoering, stond één vraag centraal: hoe konden ten spoedigste zoveel mogelijk Nederlandse strijdkrachten naar Indië (niet langer dus: naar Australië) worden overgebracht? Admiraal Furstner en generaal Dijkhoorn namen deel aan het beraad. Op grond van de door Furstner verstrekte inlichtingen zei de Booy, minister van marine, dat in september en oktober o.m. de lichte kruisers 'Jacob van Heemskerck' en 'Van Kinsbergen', de jager 'Van Galen' en nog twee nieuwe, van de Engelsen over te nemen jagers naar het Oosten zouden worden gezonden en dat gehoopt werd dat een eerste bataljon uit de in Amerika geoefende mariniersbrigade vóór 1 januari '46 zou kunnen vertrekken – Dijkhoorn voegde hieraan toe dat in totaal zeven-en-twintig vrijwilligersbataljons van het leger uitgezonden konden worden: vijf in september, vijf in oktober, zeven in november-december, vijf in januari '46, vijf in februari (in werkelijkheid is van deze bataljons slechts een deel vertrokken, in september twee in plaats van vijf). En de drie divisies van het legerkorps, de z.g. *Expeditionary Force*? Het stond nog niet vast of dat divisies of *brigade-groups* zouden worden; in dat laatste geval zouden zij in juni in plaats van in juli '46 voor uitzending gereed zijn. 'Na een bespreking

¹ Aangehaald door M. van Poll in de vergadering, 18 okt. 1945, van de Tweede Kamer der Voorlopige Staten-Generaal. ² *Christofoor*, 24 aug. 1945.

wordt besloten dat deze vraag later beslist zal worden, als beter bekend is hoe de toestand in Indië is.¹

Dit waren allemaal punten die nu met de Britse regering moesten worden opgenomen. De *Combined Chiefs of Staff* hadden geen medewerking verleend aan de Nederlandse transportplannen – vertrouwd werd dat Attlee's *Labour*-regering die medewerking wèl zou verlenen en dat dit bij de *Combined Chiefs* niet op verzet zou stuiten, immers: nu Japan had gecapituleerd, waren de enorme Amerikaanse troepentransporten naar de *Pacific* niet langer urgent. Bovendien: Groot-Brittannië was in de persoon van Mountbatten verantwoordelijk voor wat in Indië geschiedde. Welnu, op 17 augustus overhandigden van Kleffens en Michiels in Londen aan Attlee en Bevin een nota², waarin de Nederlandse regering de uitbreiding van Mountbattens gezagsgebied aanvaardde, aandrang op een snelle bezetting van Batavia (zulks teneinde vernielingen te voorkomen) en haar wensen op transportgebied aangaf: per maand door de lucht naar Indië duizend man *Nica*-personeel en voorts uit Nederland (via Engeland: daar zouden de wapens geleverd moeten worden) van september '45 tot en met februari '46 in totaal vijf-en-twintighonderd man voor de marine, vier-en-twintigduizend voor de vrijwilligersbataljons (en in oktober bovendien zeshonderdvijftig man voor het Knil); dan wenste de regering dat van december '45 t.e.m. mei '46 zeventuizend mariniers zouden worden overgebracht en uit Australië zo spoedig mogelijk ca. drieduizend administratieve krachten van de Nederlandse instanties aldaar; tenslotte wenste zij dat uit bezet Japans gebied ca. vijfduizend krijgsgevangenen naar Nederlands-Indië werden getransporteerd³ en uit Nederlands-Indië naar Europa ca. tachtigduizend personen (hoofdzakelijk ex-geïnterneerden), van wie ca. dertigduizend eerst in Australië zouden zijn opgevangen.

Attlee, een zeer zwijgzaam man, deed slechts weten dat de nota in studie genomen zou worden.

De in Londen genomen stap onderstreepte, hoezeer Nederland afhankelijk was geworden van Groot-Brittannië. Toen de Raad voor Oorlogvoering op 22 augustus opnieuw bijeenkwam⁴, werd, hoewel van Mooks twee telegrammen van de 20ste inmiddels waren ontvangen, niet lang

¹ Ministerraad, Raad voor Oorlogvoering: Notulen, 15 aug. 1945 (*Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 26 en vlg.). ² Tekst: *Eng.*, dl. VIII c, p. 513 en (RvO) Collectie-van Kleffens. ³ Er waren er veel meer – de juiste cijfers waren aan de regering nog niet bekend. ⁴ Notulen: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 45 en vlg.

gesproken over de situatie op Java – er werd conform van Mooks verzoek besloten, er bij de Britten op aan te dringen dat de Japanners belast zouden worden met het ontbinden van ‘de nieuwe bestuurs- of regeeringsorganisatie op Java’ en met het ontwapenen van alle Indonesische formaties, de politie uitgezonderd¹; voorts werd op voorstel van Dijkhoorn vastgesteld, dat niet van Mook maar Helfrich hoogste vertegenwoordiger bij Mountbatten zou worden (dat besluit is niet uitgevoerd) – Helfrich moest overigens eerst, samen met generaal van Oyen, het koninkrijk vertegenwoordigen bij Japans capitulatie ten overstaan van MacArthur. Voor het overige werd bepaald welke officieren in Groot-Brittannië bij de aangevraagde transporten betrokken zouden worden, en werd in den brede gediscussieerd over Nederlands zwakke positie – een ‘nauwe politiek-militaire aansluiting met Engeland’ leek de minister van financiën, prof. mr. P. Liefstinck (die deze vergadering bijwoonde), aanbevelenswaardig:

‘Wij moeten dan bereid zijn, een offensief en defensief verbond met Engeland aan te gaan, en misschien tenslotte zelfs moeten komen tot een geleidelijke inschakeling van Nederland in het Britse *Commonwealth* naar de idee van generaal Smuts.’²

De discussie op dit punt werd door Schermerhorn afgesloten met de constatering, dat nagegaan moest worden, ‘of de neutraliteitspolitiek verlaten moet worden en in welke richting wij in dat geval aansluiting moeten zoeken bij anderen’ – actueel was het punt niet.

Wèl actueel was, nu de terugkeer naar Indië voor de deur leek te staan, een ander punt: de verhouding tussen van Mook en Helfrich. Helfrich had zich in juli ’45 tijdens een bezoek aan Den Haag in een gesprek met de Booy bitter beklagd over de inmenging van van Mook (‘hij meent’, had de Booy genoteerd, ‘dat zijn positie . . . voortdurend ondermijnd wordt’³) – van Mook had er Logemann in zijn brief van 31 juli, die wij

¹ Het voorstel van van Mook, er in Washington op aan te dringen dat onder de aan Japan op te leggen wapenstilstandsvoorwaarden de bepaling zou worden opgenomen dat de Republiek en alle inheemse militaire en semi-militaire organisaties door de Japanse autoriteiten moesten worden ontbonden, werd niet aanvaard. Waarom niet? De notulen van de Raad voor Oorlogsvoering zwijgen erover. Wij vermoeden dat die stap nagelaten werd omdat aangenomen werd dat de Nederlandse regering door Washington naar Londen zou worden verwezen. ² Smuts, Zuid-Afrika’s premier, had daar in november ’43 in een radiotoespraak voor de *BBC* op aangedrongen – het kabinet-Gerbrandy had het denkbeeld onmiddellijk afgewezen. ³ De Booy: ‘Dagboek’, 14 juli 1945 (RvO).

in het vorige hoofdstuk al behandelden, op gewezen dat het voor hem onaanvaardbaar was dat hij over de strijdkrachten in het Oosten niets te zeggen had. De Raad voor Oorlogvoering hakte in zijn vergadering van 22 augustus de knoop door: Helfrich werd onder van Mook geplaatst, zij het dat deze laatste niet tot opperbevelhebber werd benoemd. Op de 27ste werd Helfrich door de Booy telegrafisch ingelicht¹ – prompt stuurde hij een lang schriftelijk protest aan de regering² en aan van Mook een even lange brief³ die van grote verbittering getuigde: 'Ik heb veel water in m'n wijn gedaan maar er is een grens, en dat is deze dat er op een gegeven ogenblik geen wijn meer over is en er alleen water in het glas is . . . (Ik) voel me in een hoek gedrukt en vernederd.'

De twee stukken hadden geen enkel effect.

Helfrich had intussen van zijn bevoegdheden gebruik gemaakt om de 'Tromp', die bij de Amerikaanse *Seventh Fleet* was ingedeeld, te gelasten naar Batavia op te stomen.

Bij de plechtigheid op de 'Missouri' op 2 september, waar vertegenwoordigers van de Japanse regering en van het Grote Hoofdkwartier de hun door MacArthur voorgelegde capitulatie-overeenkomst ondertekenden, werd Nederland vertegenwoordigd door een delegatie die onder leiding stond van Helfrich en van Oyen. Conform een voorstel van van Mook had Logemann eerst alleen van Oyen willen afvaardigen, maar omdat het dan zou lijken alsof slechts het Indisch gouvernement vertegenwoordigd zou zijn, had Schermerhorn Helfrich aan van Oyen toegevoegd en was bovendien door hem instructie gegeven, dat degeen die namens Nederland zijn handtekening zou plaatsen, dat uitdrukkelijk zou doen namens 'het Koninkrijk der Nederlanden'. Er vloeide hier een moeilijkheid uit voort: MacArthur had uit Washington de aanwijzing gekregen dat getekend zou worden 'namens Nederland'. Het probleem werd opgelost – MacArthur aanvaardde dat Helfrich op de stukken zou worden aangeduid als '*Kingdom of the Netherlands representative*'.

Na afloop van de plechtigheid, waarbij de leden van de Japanse

¹ Tekst van het telegram: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 62. ² Tekst van Helfrichs brief dd. 28 aug. 1945: a.v., p. 62 en vlg. ³ Tekst van Helfrichs brief aan van Mook d.d. 10 sept. 1945: a.v., p. 93 en vlg.

delegaties uiterlijk volkomen onbewogen de overeenkomst hadden ondertekend die de eerste nederlaag bezegelde welke Japan ooit had geleden ('elf mannen, elf maskers', schreef Helfrich¹), bracht de Nederlandse delegatie een bezoek aan het leegstaand gebouw van het Nederlands gezantschap te Tokio; het was de gehele oorlog door goed verzorgd in opdracht van de Zweedse gezant. Helfrich liet er de Nederlandse vlag hijsen die hij van de gezagvoerder van het in de Baai van Tokio liggend Nederlands hospitaalschip 'Tjitjalengka' had gekregen.

Uit zijn aanwezigheid in Japan vloede voort dat hij er op Ceylon niet bij was, toen van Mook en van der Plas daar op 4 september een uitermate belangrijk onderhoud hadden met Mountbatten – Helfrich evenwel, aldus van Mook, '(had) er op gestaan om naar Tokio te gaan, nadat ik hem nog bepaald had gewaarschuwd, het niet te doen om die tijd niet te verliezen.'²

★

Enkele dagen na de plechtigheid op de 'Missouri' kreeg de regering in Den Haag een nieuwe slag te verwerken: er kwam op 7 september een telegram van ambassadeur Loudon binnen, inhoudend dat de Amerikaanse regering wenste dat de opleiding van de mariniers in *Camp Lejeune* zou worden gestaakt en dat diegenen die de opleiding hadden gevolgd (in totaal, het kernkader inbegrepen, ca. vierduizendvijfhonderd man), op korte termijn de Verenigde Staten zouden verlaten. Dit betekende dat de mariniersbrigade op het moment dat zij naar het Oosten zou vertrekken (het vertrek zou begin november plaatsvinden), niet op volle sterkte zou zijn. Nog belangrijker evenwel dan het onmiddellijk effect van de Amerikaanse mededeling waren de implicaties: kennelijk wensten de Verenigde Staten niet betrokken te worden in de moeilijkheden die tussen Nederland en de Republiek Indonesië dreigden te rijzen. Het op 20 juli binnengekomen bericht van de *Combined Chiefs of Staff* dat geen nieuwe recruten naar *Camp Lejeune* gezonden mochten worden, had al gewezen op de Amerikaanse wens, zich te distantiëren van wat mogelijk-kerwijs in Indië kon geschieden – het telegram van 7 september was daar een nieuwe aanwijzing voor.

Er kwamen spoedig meer van die aanwijzingen.

¹ Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 218. ² Getuige van Mook, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1311.

Wij herinneren er aan dat de Nederlandse krijgsgevangenen die uit Japan op de Philippijnen beland waren, begin oktober de hun ter beschikking gestelde wapens moesten inleveren, en voegen daar nog aan toe dat, aldus later Blom, directeur van Justitie in van Mooks gouvernement, 'toen eenmaal duidelijk was, dat er een revolutionaire beweging op Java was, . . . onmiddellijk van de Amerikanen de mededeling (kwam), dat alle Amerikaanse aanduidingen van de auto's afgehaald moesten worden, dat al hun merktekens van de surplus-voorraden die wij hadden overgenomen' (in Hollandia) 'moesten worden verwijderd, enz.'¹

Die laatste mededeling kwam op 15 oktober binnen. Zij kan nauwelijks een verrassing zijn geweest: Washington had al duidelijk gemaakt dat de Nederlandse regering en van Mooks gouvernement niet op Amerikaanse steun konden rekenen. Op dat punt werd de vrees die in de Commissie Oorlogvoering van Gerbrandy's kabinetten zo vaak was geuit, bewaarheid.

'Camp Columbia' II

Eerder vermeldden wij dat de eerste, onduidelijke radioberichten waarin van een Republiek Indonesië sprake was, van Mook niet in hoge mate verontrustten – wel gaf Soekarno's (door de Japanners toegelaten) radio-toespraak van 23 augustus hem de indruk dat op Java verzet zou worden geboden, maar hij verwachtte niet anders dan dat daar spoedig een einde aan zou worden gemaakt. De uitgewerkte tekst deed van der Plas een memorandum opstellen waarin deze schreef over 'buitengewoon gevaarlijke propaganda die stellig diepe indruk [zou] maken op het volk en vooral op de jeugd'², maar van Mook tekende op de tekst slechts aan³: 'De laatste wanhoopskretten van een zich verloren wetende Soekarno'.⁴ Met dat al: er moesten tegen Soekarno en zijn naaste volgelingen maatregelen genomen worden. Van Mook stelde een proclamatie op, uit te geven zodra hij in Batavia was teruggekeerd, waarin o.a. verklaard werd dat niemand de consignes van de leiders van de Republiek mocht opvol-

¹ Getuige N. S. Blom, a.v., p. 1485. ² Getuige van der Plas, a.v., p. 1378.

³ A.v. ⁴ Hoe de *Nefis* in de tweede helft van augustus de Republiek Indonesië beoordeelde, weten wij niet, wèl dat op 10 september een rapport werd opgesteld, waarin gezegd werd: 'Na de terugkeer van het Nederlandse gezag in Nederlands-Indië zal de Soekarno-Republiek spoedig verdwenen zijn.' (exemplaar van het rapport in ARA, Alg. Secr., Eerste zending, II, 17)

gen – hij wilde nu in de tekst ook aangeven welke richtlijnen ten aanzien van de collaborateurs met de Japanners ('collaboratie' in de zin van 'feitelijke samenwerking') zouden worden gevolgd. 'Daarbij zou', seinde hij op 25 augustus aan Logemann¹,

'naar mijn mening verschil gemaakt moeten worden tussen

1. hen, die de belangen der bevolking met gevaar voor zichzelf tegenover de Japanners hebben verdedigd. Zij zullen beloond worden;

2. hen, die in de eerste plaats de belangen der bevolking op het oog hadden bij hun samenwerking met de Japanners. Zij hoeven niet bevreesd te zijn, ook al stonden zij een andere politiek voor dan wij;

3. hen, die 's vijands zijde uit vrije wil kozen, en door wie aan de oorlog actief werd deelgenomen en dit deelnemen positief bevorderd werd. Zij moeten eveneens gestraft worden, maar hierbij zal onderscheid tussen voormannen en meelopers gemaakt moeten worden en de mogelijkheid van intimidatie in aanmerking genomen moeten worden;

4. hen, die tegen goederen of personen misdrijven begingen en hun straf uit dien hoofde moeten ondergaan' –

welnu:

'Hatta en Soekarno, waarvan laatstgenoemde in zijn jongste redevoering de bevolking gesmeekt heeft achter hem te staan, en duidelijk angst verraadt, zijn in voldoende mate gecompromitteerd met de Japanners om hen in de derde categorie te kunnen onderbrengen. Bij ten aanzien van hen te treffen maatregelen, zullen wij hierdoor geen notitie hoeven te nemen van hun 'Regering van de Republiek *Indonesia*'. Als zou blijken dat de zaak beter en ernstiger georganiseerd is, dan zal, evenwel zonder aanvulling of verandering van de proclamatie, gehandeld dienen te worden in overeenstemming met de waargenomen stand van zaken.'

Eén dag later, 26 augustus, gaf van Mook in aansluiting op wat hij op de 20ste al had voorgesteld, aanzienlijk nauwkeuriger aan² welke voorwaarden aan de Japanners moesten worden gesteld om de Republiek in de kiem te smoren³; hij nam hier nu ook in op dat de Japanners alleen maar de verschijning van dagbladen en andere periodieken zouden mogen toelaten die hun door Geallieerde commandanten zouden worden

¹ Tekst van zijn telegram: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 55-56. ² Tekst van van Mooks telegram: *Eng.*, dl. VIII a, p. 650-51. ³ Van Mook somde twintig punten op waarvan één was dat alle krijgsgevangenen, geïnterneerden en politieke gevangenen moesten worden vrijgelaten en voldoende accommodatie, voedsel, kleding en medicijnen dienden te krijgen.

opgegeven. Voorts stelde hij voor zichzelf vast, hoe de zeventien vrijwilligersbataljons die, aldus een uit Den Haag ontvangen bericht, tussen eind september en begin november zouden arriveren¹, verdeeld zouden worden: volgens één schema zouden er vijf op Java en drie op Sumatra gestationeerd worden, volgens een tweede schema zeven op Java en vier op Sumatra.

Het spreekt vanzelf dat men in *Camp Columbia* met grote aandacht de uitzendingen van Radio Bandoeng bleef volgen. In de programma's die de *Nigis* via Radio Melbourne uitzond, werd scherp stelling genomen tegen alles wat met de Republiek te maken had – er werd in aangekondigd dat diegenen die hand- en spandiensten verleenden aan die Japanse creatie, vervolgd zouden worden. Hatta was het die daarop inging. Hij hield op 29 augustus een radiotoespraak, waarin hij een beeld gaf van de totstandkoming van de Republiek.² Hij erkende dat deze was voortgekomen uit het werk van de door de Japanners opgerichte voorbereidingscommissie, maar die commissie was door Soekarno uitgebreid en had een ander karakter aangenomen; ook zei hij dat 'de Japanse regering' de Republiek niet kon erkennen, evenwel: 'werkelijke onafhankelijkheid is niet een zaak van erkenning.' Met vreugde constateerde hij dat de onafhankelijkheidsproclamatie al de aandacht van de buitenwereld had getrokken. Welnu, zo vervolgde hij, 'de Nederlandse radiozender uit Australië heeft op onze proclamatie geantwoord met pogingen om het Indonesische volk ertoe te bewegen, zich niet achter Soekarno en Hatta te scharen, omdat onze proclamatie niets anders zou zijn dan een Japanse truc' – Hatta noemde dat 'stompzinnig'.

Het was dus duidelijk dat diegenen die de Republiek hadden opgericht, twaalf dagen nadien nog toegang hadden tot de zendinstallaties op Java. Evenwel: Hatta's toespraak was het laatste dat in Australië werd opgevangen. Op de 30ste bleek dat alle zenders die buiten Indië konden worden ontvangen, uit de lucht waren – alleen Radio Makassar zond nog vier dagen uit: louter muziek, geen mededelingen of toespraken.

Hoe moest men dit alles interpreteren? Dat was volkomen onduide-

¹ Dat bericht uit Den Haag was veel te optimistisch geweest – wij herinneren er aan dat Dijkhoorn daar op 15 augustus in de Raad voor Oorlogvoering had meedeeld dat in totaal zeven-en-twintig bataljons in de periode september '45-februari '46 uit Groot-Brittannië zouden kunnen worden uitgezonden, evenwel zouden in september en oktober samen slechts tien bataljons kunnen vertrekken – hun transport naar Indië zou ca. drie weken vergen. Op 1 september werd overigens aan van Mook geseind dat de eerste vijf bataljons pas op 1 november zouden arriveren. ² Tekst in *Nigis: Monitoring Report*, 1520 (IC, L 69).

lijk. Het leek van Mook noodzakelijk, dat hij zo spoedig mogelijk overleg zou plegen met Mountbatten – van der Plas, aangewezen als zijn vertegenwoordiger bij het Britse hoofdkwartier, zou hem vergezellen. Van Mook had op 26 augustus aan Logemann bericht dat hij op de 30ste op Ceylon zou arriveren; daar hoopte hij ook Logemann te ontmoeten, die hem inmiddels had doen weten, voornemens te zijn naar het Oosten te vliegen om de totaal onvoorziene situatie die ontstaan was, met de luitenant-gouverneur-generaal te bespreken.

Van Mook en van der Plas op Ceylon

Inderdaad kwamen van Mook en van der Plas op 30 augustus op Ceylon aan – Mountbatten was afwezig: hij was nog niet uit Rangoon teruggekeerd, waar afgevaardigden van veldmaarschalk Teraoetsji drie dagen eerder met hem een voorlopige capitulatie-overeenkomst hadden gesloten. In eerste instantie konden van Mook en van der Plas dus slechts inleidende besprekingen voeren. Daarbij bleek hun dat Mountbatten met betrekking tot Indië nog vrijwel niets had voorbereid – er was een grote strijdmacht naar Malakka en Singapore onderweg en een kleine, een detachement van de *Royal Marines*, naar Sabang (die bezetting was voorbereid als onderdeel van Mountbattens grote landing op Malakka die niet door hoefde te gaan), doch van de twee brigades die op Java zouden landen, zou, althans volgens de plannen, de eerste pas op 4 oktober bij Batavia aankomen. Pas over vijf weken dus! Vijf weken waarin, als die datum niet vervroegd werd, de krijgsgevangenen en geïnterneerden op hun werkelijke bevrijding zouden moeten wachten! Wat Sumatra betrof, was de situatie al even onbevredigend: de plannen hielden in dat, afgezien van Sabang, brigades zouden landen bij Medan (d.w.z. in Belawan) en in Padang, zulks evenwel pas op 10 oktober.

Van Mook zette zich aan het schrijven van een lang memorandum, waarin hij er bij Mountbatten op zou aandringen, ten spoedigste een einde te maken aan de Republiek. Terwijl hij dat stuk opstelde, werd hij opgebeld door van Starckenborgh die, op weg naar Nederland, uit Tsjoenking Calcutta had bereikt. Wij weten van dit telefoongesprek slechts dat van Mook, aldus van der Plas (die het gesprek had kunnen volgen), op van Starckenborgh 'een dringend beroep (deed) om terug te komen' (d.w.z. na zijn bezoek aan Den Haag weer als gouverneur-generaal in functie te treden), 'al was het maar voor korte tijd, omdat hij'

(van Mook) 'het bepaald noodzakelijk achtte voor ons prestige.'¹ Van Starckenborgh deed geen toezegging – zulks stimuleerde van Mook, hem een brief te schrijven (in aansluiting op een eerdere die van Starckenborgh niet had bereikt²), waarin hij de wenselijkheid van het weer in functie treden van de gouverneur-generaal onderstreepte.³

'Het was een weldaad', zo begon hij,

'uw stem door de telefoon te horen; nog dezelfde als vroeger en zonder spoor van vermoeienis of lichamelijk lijden. Het is bovendien voor ons en voor Nederland een groot ding dat u weer beschikbaar bent en in Indië zult kunnen terugkeren op dezelfde plaats waar de vijand u van heeft weggehaald.'

Hij vervolgde met uitvoerig te schetsen, hoe gering de in de twee *War Theatres* aanwezige krachten waren geweest waarover hij in het Oosten beschikt had, hoe weinig begrip hij in Londen had gevonden voor de specifiek Indische belangen, hoe pover de medewerking van de *Combined Chiefs of Staff* was geweest en hoe nadelig het nu was dat heel Indië als het ware op de valreep was ingedeeld bij Mountbattens gezagsgebied die daarvan bovendien een deel aan de Australiërs had moeten overlaten:

'Zo zijn wij nu van de drup in de regen; wij hebben nog steeds te maken met twee hoofdkwartieren (en de Australiërs weten op dit gebied van toeten noch blazen) en zijn bovendien ingedeeld in een sfeer, waar groot gebrek aan materiaal en scheepsruimte heerst. Het is werkelijk of zowel Nederland als Nederlands-Indië de meest verworpen stiefkinderen van deze tijd zijn.'

Aan de Republiek besteedde hij geen aandacht – hij ging er van uit dat deze terzijdegeschoven zou worden. 'Wat de interne toestand in Indië betreft', aldus het beeld dat hij aan van Starckenborgh schetste,

'hebben wij de overtuiging gekregen dat de bevolking als geheel zeer onder het wanbestuur van de bezetter heeft geleden en hartelijk terugverlangt naar de goede oude tijd. Toch zullen wij natuurlijk niet kunnen beginnen, waar wij in 1942 ophielden. Door de internering van de meeste Nederlanders hebben de Indonesiërs min of meer hun eigen weg moeten zoeken en bovendien is dat gebeurd onder omstandigheden, die hen aanvankelijk moesten laten denken, dat de Japanse bezetting min of meer definitief was.

¹ Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1390. ² Die eerdere brief, die niet bewaardgebleven is, was door van Mook aan van Oyen meegegeven, toen deze via Manila naar Tokio vloog – van Mook had gehoopt dat van Starckenborgh uit Tsjoengking eerst in Manila zou landen. ³ Brief, 3 sept. 1945, van van Mook aan van Starckenborgh in ARA, Coll.-van Mook, 2.

... De meer ontwikkelde laag, die tenslotte het Japanse bestuur moest opvangen, is voor een klein deel volkomen collaborant geworden, gedeeltelijk uit overtuiging, maar voor een belangrijk deel ook uit eigenbaat. Ook allerlei minder gunstige individuen uit de midden- en benedenlaag hebben handlangersdiensten verricht en zijn daardoor ook in de ogen van hun eigen rasgenoten gecompromitteerd. Het Inheems bestuur heeft zich over het algemeen goed gedragen. Onder hen en onder de betere categorieën van ontwikkelde mensen zullen wij echter een versterkt gevoel van zelfstandigheid vinden, dat wij zullen moeten eerbiedigen, omdat het billijk is en omdat alleen door samengaan tussen Nederlanders en Indonesiërs de zaak van het koninkrijk kan worden gered' –

dat was een passage die aansloot op de 7 december-toespraak en op zijn eigen toelichting daarop van 5 december '42 (een tekst waarvan hij niet wist dat Lovink hem in Tsjoenking al aan van Starckenborgh te lezen had gegeven), maar die hij overigens niet uitwerkte, wellicht omdat hij beseftte dat zulks de kans zou verkleinen dat van Starckenborgh, die behoudender dacht dan hijzelf, inderdaad het ambt van gouverneur-generaal weer zou gaan uitoefenen. Op dat laatste bleef hij aandringen, zij het dat van Starckenborgh dat niet onmiddellijk zou moeten doen:

'Voor u zou de tijd van terugkeer aankomen, zodra de zaken door het Geallieerde opperbevel aan de Indische Regering kunnen worden overgedragen. Dit behoeft niet noodzakelijk het ogenblik te zijn, waarop alle Geallieerde troepen Indië zouden verlaten, het is mogelijk dat voor belangrijke gedeelten die overdracht reeds eerder plaatsvindt. Ik mag er persoonlijk wel bij u op aandringen dat u deze taak, al ware het maar voor begrensde tijd, op u neemt. Het lijkt mij èn voor onze zaak èn voor u zelf van het grootste gewicht dat de Landvoogd, die aan het bewind was en die de marteling van de bezetting en de gevangenschap heeft gedragen, zijn plaats weer inneemt, zodra de bevrijding haar voltooiing nabij komt.'

Daags na het schrijven van deze brief, op 4 september dus, kregen van Mook en van der Plas eindelijk de gelegenheid om van gedachten te wisselen met de man van wie in de gegeven situatie alles afhing: Mountbatten.

★

Wij herinneren aan wat wij in het vorig hoofdstuk over Mountbatten schreven: hij had in '41 zijn grote instemming betuigd met het Britse

weekblad de *New Statesman and Nation* dat op de ontvoogding van alle koloniaal bestuurde gebieden placht aan te dringen, was, anders dan *Lady Edwina*, zijn echtgenote, geen overtuigd socialist – ‘*nevertheless*’, aldus zijn biograaf Ziegler, ‘*his egalitarian instincts and generalized belief in progress told him that it was time for a change*’: ‘een politiek-sociale verandering in Groot-Brittannië zelf’, voegden wij toe, ‘èn een verandering in de positie van alle koloniaal bestuurde landen. Beide veranderingen mocht men pas verwachten als *Labour* aan de macht kwam.’

Op 26 juli '45, bijna drie weken voor Japans capitulatie, kwam *Labour* aan de macht, Attlee werd *Prime Minister*. Mountbatten was in zijn eigen milieu een van de weinigen die door die overwinning van *Labour* niet verrast werd – hij had in de gesprekken die hij als *Supremo* met onder hem dienende militairen had gevoerd, gemerkt dat de meesten, bij alle bewondering voor Churchill, een bewind van de Conservatieve Partij afwezen. Met Attlee had hij, voordat hij begin augustus uit Londen naar Ceylon was teruggekeerd, enkele gesprekken gevoerd, waarin hij gezegd had dat hij zich voorstelde, in alle te bevrijden gebieden, zulks in overeenstemming met *Labours* verkiezingsprogramma¹, een vooruitstrevend beleid te volgen. ‘*I was delighted*’, schreef hij later, ‘*that I had his full backing*’.² De vreugde was wederzijds: ‘*he impressed me greatly*’, zei Attlee.³

Al vóór deze belangrijke ontmoetingen evenwel had Mountbatten vooral met zijn politiek ten aanzien van Birma aangetoond dat hij bereid was met communistische formaties in zee te gaan en er geenszins zwaar aan tilde dat sommige Birmaanse leiders nauw met de Japanners hadden samengewerkt. Wij schreven hierover in hoofdstuk 2 (‘Japan en Azië’) van ons vorige deel en halen daaruit naar voren dat Mountbatten eind '44 het bevel had geannuleerd waarmee de bevelhebber van zijn landstrijdkrachten het verstrekken van wapens aan het door communisten gedomineerd Birmaans Anti-As-Verbond had verboden, en dat hij in maart '45 de Britse *Chiefs of Staff* had voorgesteld, de steun van Aung San te aanvaarden die van '41 af met de Japanners gemene zaak had gemaakt. In mei '45 had hij er vervolgens bij *Sir Reginald Dorman-Smith* die, als de periode van militair gezag ten einde was, weer als *Governor* van Birma zou gaan fungeren, op aangedrongen dat deze enkele voor mannen van de door Aung San geleide Vrijheidsliga in zijn Adviesraad

¹ In dat program stond dat *Labour* Brits-Indië's voortgang naar verantwoordelijk zelfbestuur en de ontwikkeling van alle Britse koloniale gebieden wilde bevorderen.

² Aangehaald in R. Hough: *Mountbatten*, p. 196. ³ F. Williams: *A Prime Minister remembers* (1961), p. 49.

zou opnemen, begin juni had hij in een directief gewezen op de *'traditional British policy of leniency and conciliation'* en in Rangoon had hij, voordat hij naar Ceylon terugkeerde, bereikt dat Aung San en de zijnen zich er in hadden geschikt dat hun strijdkrachten in de Voorlopige Birmaanse Strijdkrachten zouden worden opgenomen – Aung San, die, juridisch gezien, in '41 hoogverraad had gepleegd, zou er in de rang van *Brigadier* een van de twee *Deputy-Inspectors-General* van worden. Tenslotte had Mountbatten in Rangoon bewerkstelligd dat een door Aung San geleide, breed samengestelde Birmaanse delegatie op 6 september in zijn hoofdkwartier op Ceylon plechtig zou worden ontvangen.

Er is niet veel fantasie nodig om zich voor te stellen hoe Mountbatten, zodra hij er een duidelijk beeld van had, zou reageren op het uitroepen van de Republiek Indonesië: dat zou hij beschouwen als een nogal natuurlijke zaak en aan het feit dat Soekarno met de Japanners had gecollaboreerd, zou hij niet zwaar tillen. Dat duidelijke beeld had hij overigens aanvankelijk niet. Zijn herinnering was (althans dat schreef hij in de desbetreffende sectie van zijn officiële rapport als *Supreme Commander*), *'of course, that an Indonesian Independence Movement had been in existence before the war; and that it had been supported by prominent intellectuals, some of whom had suffered banishment for their participation in nationalist propaganda'*¹, maar wat van die *'Independence Movement'* tijdens de Japanse bezetting was geworden, wist hij niet. Bestond zij nog, dan voelde hij er in elk geval niets voor, haar gewapenderhand uit te schakelen – zouden de Nederlanders daarop aandringen, dan zou hij trachten tijd te winnen door de zaak aan Londen voor te leggen.

★

Het *'Memorandum on the political situation in Java'* dat van Mook op 3 september afsloot², was een lang stuk, waarin hij op grond van de berichten van Radio Bandoeng de Republiek Indonesië afschilderde als een Japans maaksel dat *'under the disguise of a spontaneous movement'* naar voren was gekomen (hij schreef o.m. dat veldmaarschalk Teraoetsji en Soekarno samen op 19 augustus Indonesië's onafhankelijkheid hadden

¹ Aangehaald in Benedict R. O'Gorman Anderson: *Java in a Time of Revolution. Occupation and Resistance 1944-1946* (1972), p. 131 (verder aan te halen als: Anderson).

² Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 82 en vlg.

uitgeroepen), bovendien was die republiek een autoritair geheel, 'a one man government along Japanese lines.' 'It is important', schreef hij,

'that this last-minute organization should not be recognized in any respect. Its recognition even in a purely indirect and de facto manner, would create the greatest difficulties and bring confusion in the minds of all law-abiding Indonesians.'

Soekarno trachtte hij te discrediteren door er op te wijzen dat deze in '33, na zijn tweede arrestatie, 'a letter to the government' had geschreven (in feite: vier brieven aan de procureur-generaal), 'declaring that he had been misled by his followers and offering co-operation and betrayal of all the secrets of the nationalist movement, if the government (would) accept his offer' (zulk een verraad had Soekarno geenszins aangeboden) – 'a typical Quisling mentality', vond van Mook. Ook wees hij er op dat Soekarno in '44 en '45 herhaaldelijk Japan had bejubeld en zijn volgelingen had opgeroepen, de Amerikanen, Britten en Nederlanders te vernietigen (hij gaf negen citaten uit Soekarno's toespraken). Zijn 'Conclusion' was kort maar krachtig: 'It is evident that the Soekarno 'Government' is Japanese-formed and completely under Japanese control and would remain, if undisturbed, a nucleus of Japanese pan-Asiatic propaganda' – anders gezegd: het was de taak van de Britse bezettingstroepen om, op Java arriverend, aan zulk een voor de toekomst gevaarlijk regime onmiddellijk een einde te maken.

Naast dit memorandum van 3 september schreef van Mook nog drie andere¹: een waarin hij het vertrouwen uitte dat in de gebieden waar de Australiërs het gezag zouden uitoefenen, de regels zouden gelden die in de met MacArthur en de Britse regering gesloten *Civil Affairs*-overeenkomsten waren neergelegd², een waarin hij o.m. vroeg of de Amerikaanse divisie die zich op Morotai bevond (een negerdivisie – hij was over zijn bezwaren heengestapt), gebruikt kon worden voor de bezetting van Halmaheira, en een waarin hij aangaf hoe de *Nica*-detachementen over Indië konden worden verdeeld, en voorstelde dat zijn gouvernement zich weer zo spoedig mogelijk in Batavia zou vestigen, waarbij hijzelf rechtstreeks verantwoordelijk zou zijn aan Mountbatten.

Op 4 september werden al deze stukken besproken in een vergadering in Mountbattens hoofdkwartier waar, behalve de *Supremo*, van Britse kant zes andere hoge militairen en Mountbattens *Chief Political Adviser* M. E. Dening, een ambtenaar van het *Foreign Office*, aanwezig waren, en van

¹ Tekst: a.v. p. 78 en vlg. ² Dat het kabinet-Curtin daartoe al besloten had, was hem kennelijk niet meegedeeld.

Nederlandse kant van Mook, van der Plas en generaal-majoor Weyerman, Warners' opvolger als *Chief Staff Officer Nica* op Ceylon.¹ Er kwamen vier punten ter sprake: de moeilijke positie op scheepvaartgebied (de Amerikanen hadden hun schepen uit Mountbattens nieuwe gezagsgebied teruggetrokken), de regeling voor *Civil Affairs* in het Australische gebied (van Mook werd naar de Australische regering verwezen), de organisatie van *Civil Affairs* in de rest van Nederlands-Indië (Mountbatten vond van Mooks nota terzake '*wholly admirable*') en, het veruit moeilijkste punt, de '*Indonesian Republic on Java*'. Mountbatten stelde zich zeer terughoudend op. 'Duidelijk', zei hij, aldus van der Plas aan de Enquêtecommissie²:

'Daartegen zullen wij als zodanig niet kunnen optreden. Het zou iets anders zijn geweest wanneer wij Churchill nog hadden gehad, dan was er misschien wel iets denkbaar geweest. Vergeet u niet, wat een ellende wij hebben gehad in Griekenland. Onze regering is wel bijzonder huiverig om zich opnieuw in een wespennest te steken. Bovendien wil men zo gauw mogelijk onze mannen naar huis zenden. We moeten eerst nog maar zien wat er gebeurt.'³

Dat Mountbatten dit alles heeft *overwogen*, houden wij voor plausibel, maar heeft hij zich op die 4de september zo duidelijk *uitgesproken*? Wij betwijfelen het in hoge mate. Hoe dat zij, hij weigerde, op eigen gezag de richtlijn uit te geven dat de Republiek Indonesië niet erkend mocht worden – dat was, zei hij, een zaak van Nederland, in welke zaak Londen contact moest opnemen met Den Haag. Voorts merkte hij op dat Teraoetsji die, aldus van Mooks memorandum, de onafhankelijkheid van Indonesië zou hebben uitgeroepen, zich moest houden aan de in Rangoon gesloten voorlopige capitulatie-overeenkomst, waarbij uitsluitend de Japanners verantwoordelijk waren voor rust en orde in Indië – hij zou van Teraoetsji vergen dat deze de onafhankelijkheidsverklaring zou annuleren. Dat leek van Mook een goed denkbeeld. Hij keurde het telegram goed dat Mountbatten aan de Britse *Chiefs of Staff* zond (en lichtte de regering in Den Haag dienaangaande in). Dening zond een gelijkkluidend telegram aan het *Foreign Office*, inhoudend het verzoek dat

¹ Notulen: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 86 en vlg. ² Getuige van der Plas, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1385. ³ Mountbatten was niet de enige aan Britse kant die huiverig was, met kracht tegen de Republiek op te treden; generaal-majoor G. A. Ilgen, een van de leden van de *Special Party*, kreeg begin september na zijn aankomst op Ceylon van Mountbattens *Chief of Staff* te horen: 'De Javanen waren zeer goed bewapend en blijkbaar vastbesloten om voor hun vrijheid te vechten.' (getuige G. A. Ilgen, a.v., p. 1062)

de Britse regering de Nederlandse zou vragen de Republiek te verbieden (maar niets vermeldend van de bezwarende gegevens ten aanzien van Soekarno) – het telegram dat op 6 september naar Teraoetsji uitging, kreeg van Mook niet te zien, doordat hij toen Ceylon weer had verlaten op weg naar Australië; van der Plas, die op Ceylon was gebleven, zag het echter wèl en vond het, zo schreef hij aan van Mook, ‘volkomen correct, stevig en in ieder opzicht bevredigend en overeenkomstig je wensen.’¹

Dat telegram aan Teraoetsji haalde niets uit: de opperbevelhebber in het *Nanjo*-gebied antwoordde dat hij inderdaad op 11 augustus met Soekarno had gesproken, maar hij had hem niet tot president benoemd. Evenmin had hij het bestuur op Java aan de Republiek overgedragen, integendeel: er was aan Soekarno meegedeeld dat de Japanners hem niet langer konden helpen. Was aan Teraoetsji bekend dat zijn Zestiende Leger op Java besloten had, de Republiek tersluiks zoveel mogelijk steun te verlenen? Vermoedelijk niet.

Uit het verslag van de bespreking van 4 september blijkt niet dat van Mook, van der Plas en Weijerman op vervroeging van de landingsdata op Java en Sumatra hebben aangedrongen. Daaruit mag men slechts afleiden dat het punt niet op de agenda heeft gestaan, maar wij twijfelen er niet aan of het is van Nederlandse kant in andere besprekingen op Ceylon ter sprake gebracht. Dat heeft ook effect gehad. Mountbatten bepaalde namelijk dat een van de twee Britse kruisers, die op 2 september het detachement van de *Royal Marines* in Sabang aan land hadden gezet, de ‘*Cumberland*’, gecommandeerd door *Rear-Admiral* Patterson, na zijn terugkeer naar Ceylon zou worden beladen met hulpgoederen en zich via Singapore naar Priok, de haven van Batavia, zou begeven. De ‘*Cumberland*’ verliet Ceylon op 8 september.

Terwijl van Mook weer naar *Camp Columbia* was teruggekeerd, verzegelde van der Plas Mountbatten naar Singapore, waar op 12 september de definitieve capitulatie-overeenkomst in het gehele *Nanjo*-gebied werd ondertekend. Diezelfde dag vernam van der Plas tot zijn ‘bittere teleurstelling’ van Mountbatten persoonlijk, ‘dat’, zo lichtte hij van Mook in², ‘de herbezetting van Java is uitgesteld. De toegewezen schepen zijn plotseling uitgepikt om eerst Engelse (en Australische) *Prisoners of War* naar hun land terug te brengen. M. kan niets zeggen over de nieuwe datum. Hij moet opnieuw gaan *plannen*.’³

¹ Brief, 6 sept. 1945, van van der Plas aan van Mook: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 88. ² Brief, 12 sept. 1945, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van Mook, 2). ³ Na ontvangst van deze mededeling zond van Mook op 16 september

Het bleef dus bij de missie van de ‘*Cumberland*’ – het schip zou, met van der Plas aan boord, op 15 september tegelijk met de ‘*Tromp*’ in Priok arriveren.

Van der Plas was vol vertrouwen dat de Republiek geen lang leven beschoren zou zijn: hij gaf op de 13de in Singapore een uiteenzetting aan enkele officieren die ook spoedig naar Java zouden gaan, en zei, aldus een van die laatsten, dat op Java ‘inderdaad een soort stroming was, die de terugkeer van de Hollanders eventueel met wapens zou tegengaan. Vliegtuigen die waren overgekomen’ (de toestellen die bij de *Rapwi* waren ingeschakeld),

‘hadden rood-witte vlaggen gerapporteerd. De indruk was echter dat het een kleine groep desperado’s was, waarmee heel weinig rekening behoefde te worden gehouden en die zich voornamelijk in de buurt van Batavia bevonden. Als wij als Hollanders daar aankwamen, al was het maar met een groepje van honderd man, dan zou de zaak wel weer in orde komen.’¹

★

Voordat wij nu gaan beschrijven, wat van de ‘*Cumberland*’ en de ‘*Tromp*’ af ondernomen is, willen wij bij twee andere onderwerpen stilstaan: de activiteit van het eerste *Rapwi-team* dat op 8 september op Java begon te opereren, en de politieke ontwikkelingen die zich in de loop van september in de verschillende delen van Indië voordeden.

Het eerste ‘Rapwi-team’ in Batavia

Het eerste *Rapwi-team* op Java telde zeven leden. Commandant was een Brit: *Major* A. G. Greenhalgh, ondercommandant een Nederlander: lui-

mede namens Logemann, die zich in *Camp Columbia* bij hem had gevoegd, een telegram aan de regering in Den Haag (met afschrift aan de Nederlandse ambassadeurs in Londen en Washington), waarin hij ‘de gang van zaken onaanvaardbaar’ noemde en aandrang op ‘een zo krachtig mogelijk protest’. (tekst van het telegram: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 108 en vlg.)

¹ Getuige P. G. de Back, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1183.

tenant mr. S. J. baron van Tuyll van Serooskerken, en van het *team* maakten verder nog twee Britse en drie Nederlandse militairen deel uit, onder wie een arts en twee marconisten. De taak van het *team* was, zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen over de toestand der krijgsgevangenen en geïnterneerden op Java en de verdere hulp aan hen te organiseren, en daarnaast diende Greenhalgh een rapport op te stellen (het zou voor Patterson van belang zijn) over de politieke situatie op Java.

Greenhalghs *team* daalde per parachute op het vliegveld Kemajoran bij Batavia; de twee zenders waarover het *team* beschikte, werden vermoedelijk bij de landing beschadigd, althans: slechts met een van de twee konden de marconisten (die weinig ervaring bleken te hebben) een verbinding maken en zulks niet met Colombo maar met Melbourne. Het *team* kwam op het vliegveld met de Japanners in contact, waarna Greenhalgh en van Tuyll na enige tijd volgens hun verzoek werden meegenomen naar generaal Nagano, die een toast uitbracht op de Geallieerde overwinning. Vervolgens werden de twee officieren naar het Hotel des Indes gebracht, waar een Japanse delegatie onder leiding van een afdelingshoofd van het Japanse hoofdkwartier, burggraaf Jamagoetsji, besprekingen voerde met een breed samengesteld gezelschap: mr. Spit, kolonel Vooren, mevrouw van Starckenborgh, *Lieutenant-Colonel* van der Post en de andere officieren die aan de twee eerdere besprekingen hadden deelgenomen, alsmede afgevaardigden van de kampleidingen van de ruim dertig krijgsgevangenen- en geïnterneerdenkampen die er op dat moment op Java waren. Vertegenwoordiger van de Bandoengse kampen was jhr. H. A. van Karnebeek, leider van het grootste geïnterneerdenkamp aldaar, en op zijn advies had zich de journalist Bouwer ook om de tafel geschaard.

Jamagoetsji verwelkomde Greenhalgh en van Tuyll en verzocht, aldus Bouwer in zijn dagboek,

‘politieke vraagstukken buiten beschouwing te laten. . . Hij gaf een uiteenzetting van de taak, die door de Geallieerden thans aan het Japanse leger is opgedragen. Toen hij sprak over de plicht van dit leger om rust en orde te handhaven, zinspeelde hij op de moeilijkheden, die het daarbij van de zijde van de Nationalistische beweging ondervond. Hij verzekerde de conferentie dat ‘het Japanse leger wat dit betreft zijn eigen plannen heeft, die afdoende zouden zijn’ –

– een dubbelzinnige en, gezien de besluiten van 21 augustus, misleidende mededeling.

Greenhalgh zei dat de ‘*Cumberland*’ op de 8ste Ceylon had verlaten met medicamenten aan boord en op de 15de in Batavia werd verwacht,

maar deelde verder, aldus Bouwer, 'onomwonden mee dat 'het nog wel een paar weken zou duren voor Java door de Geallieerde troepen zou kunnen worden bezet', en verzocht om geduld: 'Singapore is er heel beroerd aan toe en moet prioriteit hebben', zo zei hij.¹

Achter de hulpverlening aan de krijgsgevangenen en geïnterneerden werd door Greenhalgh en van Tuyll grote spoed gezet.² Zodra een van hun twee zenders functioneerde, vroegen zij via Melbourne om de komst van meer *Rapwi-parties* en gaven zij op, welke hulpgoederen het eerst nodig waren en waar die dienden te worden afgeworpen.³ De Japanners verleenden hun alle mogelijke bijstand (Greenhalgh sprak goed Frans en burggraaf Jamagoetsji, die Japans militair attaché in Parijs was geweest, kon zich ook in die taal uitdrukken). Zij stelden een auto ter beschikking, een Buick (Greenhalgh bracht er een Brits vlaggetje op aan omdat hij van het gebruik van een Nederlands moeilijkheden verwachtte) waarmee de twee officieren bezoeken brachten aan bijna alle kampen, overal Mountbattens bevel onderstrepend dat men ze niet mocht verlaten. Zij gaven opdracht, Hotel des Indes als noodziekenhuis in te richten (zelf kozen zij hun onderdak in de ambtswoning van de president van de Javase Bank, waar zij tegelijkertijd hun hoofdkwartier vestigden). Verder deelden zij de kampen op Java in drie grote groepen in (Batavia, Bandoeng-Tjimahi, Semarang-Ambarawa-Banjoebiroe), elke groep met een eigen comité van kampvertegenwoordigers aan het hoofd, en gaven zij opdracht dat in elk kamp voor een maand voedsel moest worden ingekocht (Jamagoetsji stelde daarvoor geld beschikbaar) – dat deden zij vooral daarom omdat

¹ Bouwer: 'Dagboek', p. 390 (8 sept. 1945). ² De taak van de *Rapwi* was hulp te verlenen aan krijgsgevangenen en geïnterneerden – Major Greenhalgh meende dat dat hij niet bevoegd was, iets voor de *politieke* gevangenen (d.w.z. de gevangenen van de *Kenpeitai*) te doen. Hier vloemde uit voort dat in de situatie van deze gevangenen in de gevangenis te Ambarawa (en vermoedelijk ook elders), waar tallozen bezweken waren en het sterven na Japans capitulatie doorging, aanvankelijk geen enkele wijziging kwam – 'waarlijk' aldus een hunner, 'toen voelden wij ons, gevangenen, vergeten door de regering waar wij zoveel voor hadden geofferd en geriskeerd.' (Th. Jans: 'Verslag' (1 okt. 1946), p. 27 (IC, 2 806)) Pas toen een van de gevangenen, een officier van de Britse *RAF*, met een door de Japanners ter beschikking gesteld vliegtuig naar Batavia had kunnen gaan om er *Admiral* Patterson te spreken, kreeg de Indonesische gevangenisdirecteur opdracht, alle politieke gevangenen onmiddellijk vrij te laten – dezen moesten zich bij de *Rapwi*-centra aanmelden. De bedoelde *RAF*-officier maakte vervolgens een rondreis tot op Oost-Java, overal bewerkstelligend dat de politieke gevangenen werden vrijgelaten. Wij vermelden in dit verband dat kort na de uitroeping van de Republiek in veel plaatsen cipiers er met de Indonesische *commune* gevangenen vandoor waren gegaan om roversbenden te vormen. ³ Medicijnen bleken er voldoende te zijn: Japanse voorraden.

zij zich zorgen maakten over de toenemende nationalistische agitatie. Van Tuyll kreeg de duidelijke indruk dat de inheemse bevolking anti-Japans was, maar ook dat er, zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'daarnaast heel weinig te bespeuren was van [een] welwillende houding tegenover het Nederlandse gezag'¹ – misschien moet daarbij bedacht worden dat Greenhalgh en van Tuyll bij hun organiserende activiteit het meest te maken kregen met ontwikkelde Indonesiërs; het viel van Tuyll op, dat diegenen hunner die Nederlands onderwijs hadden gevolgd, nu principieel weigerden zich in het Nederlands uit te drukken.

Zo legde dit eerste *team* de grondslag voor een grote hulporganisatie die tot 15 januari '46 haar werk zou voortzetten, waarbij uiteindelijk omstreeks tienduizend krachten betrokken zouden zijn, wier activiteiten op velerlei wijzen door de autoriteiten van de Republiek Indonesië zouden worden gesteund, maar die op lager niveau toenemende moeilijkheden kreeg met fanatieke jongerengroepen. Vermelding verdient dat ook Soekarno persoonlijk aan de *Rapwi* allerlei bijstand gaf – in een periode waarin van Mooks vertegenwoordigers alle contact met de president van de nieuwe Republiek uit de weg gingen, was het onvermijdelijk dat *Major* Greenhalgh en andere bij de hulpverlening ingeschakelde functionarissen hem bezochten. Een van die laatsten, luitenant-kolonel Asjes, eerder commandant van het *18th Squadron*, die op 17 september met enkele *Mitchells* en *Dakota's* op Kemajoran was geland en als eerste taak had in Batavia een Kantoor *Displaced Persons* op te richten, voerde vrijwel onmiddellijk na zijn aankomst, zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, met Soekarno 'diverse besprekingen . . . , voornamelijk betreffende de voedselverstrekking, het openen van de *passars* . . . Hij is mij zeer ter wille geweest'²; trouwens, in het algemeen vond Asjes de samenwerking met de Indonesiërs 'bijzonder goed' – in die begintijd 'kwamen [zij] om hulp aan te bieden, om voedsel aan te geven' (d.w.z. te melden waar voorraden lagen) 'en zelfs om hun trouw te betuigen.'³

In het rapport dat *Major* Greenhalgh na zijn rondrit op Java schreef⁴, werd geconstateerd dat de brede massa politiek passief was:

'The bulk of the native population in Java are indifferent to all political movements. The political problem is principally one of the towns and it is significant that the Nationalist flags follow main streets and main roads. It is most acute in Batavia. The problem follows the standard pre-war pattern. Most Nationalist leaders draw their following from the

¹ Getuige S. J. van Tuyll van Serooskerken, *Eng.*, dl. VIII c, p. 1495. ² Getuige D. L. Asjes, a.v., p. 1412. ³ A.v., p. 1411. ⁴ Exemplaar in IC, 5 160.

intellectuals and semi-educated and of these the intellectuals are the worst . . . [They] are undoubtedly organising for recognition.'

Het leek hem verstandig dat voorshands Nederlandse troepen niet op Java zouden verschijnen: '*There is intense anti-Dutch propaganda among the natives and it would help if the first stage of occupation is carried out by essentially British forces.*' Ten aanzien van een later stadium was hij optimistisch: '*Once transport and security-problems are solved, other tasks*', aldus zijn '*Conclusion*', '*will become comparatively simple.*'

Greenhalgh schreef dat rapport op 14 september, daags voordat de '*Cumberland*' op de rede van Priok zou arriveren.¹

De eerste confrontatie met de Republiek was op handen.

*Buitengewesten, september '45*²

Zoals eerder vermeld, was van Mountbattens gezagsgebied een gedeelte afgesplitst waar de Australiërs de capitulatie van de Japanners in ontvangst moesten nemen: Borneo en de Grote Oost (behalve Bali en Lombok). Die afsplitsing lag voor de hand: Mountbatten had geen strijdkrachten ter plaatse maar de Australiërs wèl; delen van hun divisies bevonden zich op Tarakan en Borneo alsmede op Morotai. Afgezien van enkele locale capitulaties, vloeiden hier drie meer algemene uit voort: op 8 september in Samarinda van de bevelhebber van de Japanse troepen op Nederlands-Borneo, op 9 september op Morotai van de bevelhebber van het Japanse Tweede Leger en op 11 september in Koepang, de hoofdplaats van Nederlands-Timor, van de Japanse bevelhebber van dat eiland. Dit betekende dus ook dat de betrokken gebieden in eerste instantie onder Australisch militair gezag kwamen. MacArthur had in de proclamatie die hij in september '44 in Hollandia en de overige toen bevrijde gebieden had uitgegeven, uitdrukkelijk de *Nica* genoemd en gehoorzaamheid aan de Nederlands-Indische wetten voorgeschreven en Mountbatten had toegezegd dat hij, zodra dat mogelijk was, het gezag weer aan het

¹ Het eerste rapport van van Tuyl dateert van 22 september. Hij schreef: 'De politieke toestand is slecht. Zeer anti-Nederlands . . . Grote incidenten zijn nog niet voorgekomen. Iedereen hoopt dat het bezettingsleger gauw komt.' (*Ned.-Indones. betrekke. 1945-1950*, dl. I, p. 133). ² Voor deze en de volgende paragraaf ontleen wij enige gegevens aan de in '85 in Honolulu verschenen, door Audrey R. Kahin uitgegeven bundel *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution*.

Nederlands-Indisch gouvernement zou overdragen, maar generaal Blamey, de Australische opperbevelhebber, handelde anders. Het kabinet-Curtin had, zoals wij al schreven, in maart '45 vastgesteld dat de bepalingen van de *Civil Affairs*-overeenkomst welke van Mook in december '44 met MacArthur gesloten had, ook zouden gelden in Nederlands-Indische gebieden die in eerste instantie door Australische troepen zouden worden bezet, maar Blamey, die er een voorstander van was dat Australië zich op bepaalde punten in de Grote Oost blijvend zou kunnen vestigen, handelde alsof dat regeringsbesluit nimmer was genomen. Wij nemen aan dat hij dit deed met goedvinden van het kabinet-Chifley dat in die periode alle vragen van van Mooks gouvernement inzake de *Civil Affairs*-verhoudingen onbeantwoord liet. Derhalve ondertekende Blamey op 2 september een proclamatie¹, waarin Nederland en de Nederlands-Indische wetten met geen woord werden genoemd – een proclamatie waartegen van Mook scherp protesteerde, zodra hij er (maar dat was pas elf dagen later) kennis van kreeg, die door de Enquêtecommissie 'onjuist' is genoemd² en waarop de commissie alleen daarom niet verder is ingegaan, omdat de Australische militaire autoriteiten nadien in het gehele gebied waarin zij optraden, het Nederlands gezag hebben erkend; zij hebben dit gedaan, nadat Attlee in oktober Chifley had doen weten dat men Nederland, een belangrijke bondgenoot van Engeland op het Europees continent, niet tezeer tegen de haren moest strijken.

Blamey's proclamatie en de daaruit voortvloeiende instructies leidden bij de capitulatie te Koepang tot moeilijkheden. Die instructies hielden namelijk in dat Nederland hierbij op generlei wijze mocht worden betrokken. Begin september evenwel deelde in Darwin een Australische officier aan de commandant van de mijnenveger 'Abraham Crijnssen', luitenant-ter-zee eerste klasse Dobbenga (eerder eerste officier op de kanonneerboot 'Soemba'), mee, zulks, aldus deze, 'onder een borreltje'³, dat de Australiërs ongeveer een week later naar Koepang zouden varen om er de capitulatie van de Japanners in ontvangst te nemen – daar wist niemand aan Nederlandse kant iets van af! Dobbenga waarschuwde Koenraad, Koenraad waarschuwde van Mook (bij wie zich toen Logemann bevond), de zaak werd publiek gemaakt en het slot van het lied was dat de 'Abraham Crijnssen' en een KPM-schip, de 'Camphuys', opdracht kregen, naar Koepang mee te varen – de 'Abraham Crijnssen' zou als mijnenveger voorop varen en het KPM-schip kreeg een klein

¹ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 99-100. ² *Enq.*, dl. VIII a, p. 710. ³ Getuige S. Dobbenga, a.v., dl. VIII c, p. 1007.

Knil-detachement en een *Nica-team* aan boord. Aan de opvarenden van beide schepen werd evenwel door de Australische commandant van de expeditie verboden aan wal te gaan en bij de overgave-plechtigheid aan boord van een Australisch verkenningschip was geen Nederlandse vlag te zien, hetgeen Dobbenga, van wiens schip vier Nederlandse vlaggen wapperden, danig irriteerde. Hij kreeg geen gelegenheid, zijn handtekening onder het overgave-document te plaatsen. Na de plechtigheid liet hij een sloep strijken en zich met een vlag, het verbod ten spijt, aan de wal brengen, terwijl Australiërs elders met een Australische vlag hetzelfde deden. 'Toen ging het er om', vertelde hij aan de Enquêtecommissie,

'wie het eerst de vlag op had. Het ging gelijktijdig. Zij hadden de officiële mast en wij een paal van het lichtbedrijf. De Australiërs hadden een *search-party* aan de wal om de zaak over te nemen en wij hadden een kleine *party*. Wij zijn toen een andere kant opgegaan en kwamen bij de *Kenpeitai*. Daar stonden twee Australische paarden, gezadeld en wel. De Japanners veroorzaakten niet de minste moeite en inmiddels had een grote menigte Timorezen zich om ons heen verzameld. Bij mij was de kapitein van de 'Camphuys'. . . De kapitein en ik hesen ons op een paard en omstuwde door al die Timorezen en onder luid hoera-geroep reden wij . . . naar de Australiërs. Het werd sportief opgevat. 's Avonds was het groot dansfeest. De Australiërs waren volkomen van de kaart, de Timorezen konden alleen met de Hollanders praten. Het was een groot vreugdebetoon . . . De volgende dag kwamen ook de *radja's* uit het binnenland hun hulde betuigen.'

In eerste instantie zond Blamey Australische troepen slechts naar Zuidoost- en West-Borneo (vandaar was het Japanse garnizoen al naar Brits-Borneo verdwenen), naar de Molukken (behalve Halmaheira en Ternate) en naar de eilandengroepen tussen Australië en Nederlands-Nieuw-Guinea – Celebes, de Kleine Soenda-eilanden, Halmaheira, Ternate en de nog niet bevrijde punten op Nederlands-Nieuw-Guinea kwamen pas later aan de beurt. Met al die troepen gingen haastig geformeerde kleine *Nica*-teams mee alsook Knil-militairen die deelnamen aan het ontwapenen der Japanse militairen. Op Ambon bleek dat de voorman van de nationalistische *Sarekat Ambon* (het Ambonnees Verbond), E. U. Pupella, die onder de Japanners bestuurshoofd was geworden, voornemens was geweest het eiland tot deel van de Republiek uit te roepen, maar daarvan had hij onder druk van Christen-Ambonnezen, met name van oud-Knil-militairen, afgezien. Nadien kwam het er niet tot nationalistische agitatie. Een ieder was verheugd dat de Japanse bezetting ten

¹ A.v., p. 1007-08.

einde was maar bij de Islamietische Zuid-Molukkers, die ongeveer een derde van de bevolking vormden, was de vreugde getemperd door bezorgdheid inzake hun positie na het herstel van het Nederlands gezag.

★

Op Celebes gaven de Japanners aanzienlijke morele steun aan de Indonesische nationalistten. Dat bleek in de Minahassa, waar op 20 augustus in Tondano (die plaats was, nadat Menado zwaar geteisterd was door Geallieerde bommenwerpers, het centrum van het Japanse bestuur geworden) in aanwezigheid van hoge Japanners de 'onafhankelijkheid van de Minahassa' was uitgeroepen – het bleek ook in Makassar en daar vooral uit de boodschap die het hoofd van het Japans marinebestuur in de Grote Oost en op Borneo op 25 augustus (de dag waarop in die gebieden ook de proclamatie van de Japanse keizer gepubliceerd werd) bekendmaakte. 'Broeders!', stond daarin, 'gebruikt al uw kracht om de nationale geest te verhogen – vestigt uw blik op het licht vóór u, zodat tenslotte de gehele wereld uw kracht erkent als vrije natie . . . Mijn liefde voor u zal nooit eindigen, ook al zou ik duizenden mijlen van u verwijderd zijn.'¹

In die dagen arriveerden in Makassar de bevrijde geïnterneerden. 'De stad', aldus een hunner, 'leek volkomen rustig . . . Er was nergens rood-wit vlagvertoon.'² Dat bleef niet zo. Op 24 augustus kwam de nationalistische voorman dr. G. S. S. J. Ratoe Langie, die in Djakarta deel had genomen aan de oprichting van de Republiek en er tot gouverneur van de 'provincie' Celebes was benoemd, in Makassar aan³; hij vormde er een provinciaal *Komitee Nasional Indonesia*, kreeg er geleidelijk meer invloed, vooral onder jongeren, en gaf als consigne door dat overal de rood-witte vlag moest worden uitgestoken; ook werd, met stilzwijgende goedkeuring door de Japanners, een inheems bestuursapparaat gevormd. De betekenis van dit alles ontging niet aan een der scherpste waarnemers ter plaatse, nl. het hoofd van de Chinese gemeenschap in Makassar. Deze liet M. Hamelink (de staffunctionaris van de Javase Bank die na een mislukte poging om naar Australië te ontsnappen, in Makassar tot gevan-

¹ Aangehaald in J. Prins: 'Rondom de Japanse capitulatie in Celebes', p. 5. ² A.v., p. 7. ³ Hij kreeg van de Japanners een vliegtuig tot zijn beschikking, geheel in overeenstemming met de op 21 augustus aanvaarde beleidslijn.

genisstraf was veroordeeld en na Japans capitulatie vrijgelaten was) bij zich komen en zei tegen hem, aldus deze:

'Ik hoop dat het Nederlands gezag weer terugkomt, maar ik ben bang dat dit bij een wens zal blijven. Wat de Republikeinse zenders vanuit Java uitzenden, voorspelt geen goeds . . . De vroeger zo machtige vorsten van Zuid-Celebes . . . zullen hun invloed op de bevolking zien verminderen. Die zal nu geneigd zijn, naar de nationalistische voormannen te luisteren. U moet vooral niet denken dat ik overdrijf. Daarvoor ken ik de Boeginezen en de Makassaren te goed . . . [Zij] zien weliswaar op alles wat Javaans is, neer, maar als het gaat om de onafhankelijkheid van Indonesië, speelt dat geen rol.'¹

Het hoofd van de Chinese gemeenschap was goed bekend met een vooraanstaand nationalist, Nadjamoeddin Daeng Malewa, die in '39 een eigen groepering had opgericht, de *Persatoean Selebes Selatan* (het Verbond van Zuid-Celebes) en wiens invloed door het feit dat hij met het Japans marinebestuur had samengewerkt (hij was in mei '45 tot burgemeester van Makassar benoemd) niet was verminderd – met deze zocht Hamelink contact. Hamelink had namelijk om het economisch leven weer op gang te brengen een Economische Commissie opgericht, maar besepte dat deze niets zou bereiken als geen samenwerking met vooraanstaande Indonesiërs mogelijk was. Nadjamoeddin verklaarde zich tot die samenwerking bereid, waarbij hij er, zei hij, van uitging dat Nederland het zelfbeschikkingsrecht van Indonesië zou erkennen: 'Ik wens namens mijn landgenoten voor Indonesië de onvoorwaardelijke soevereiniteit, zoals president Roosevelt deze . . . aan de Philippijnen heeft toegezegd.'²

Met dat al was van een duidelijk effect van de nationalistische agitatie in de eerste twee weken van september in Makassar nog geen sprake. De bemanning van drie Nederlandse *Dakota*'s die er op 13 september landden, kon na aankomst door de stad lopen, 'omstuwd', aldus een der commandanten, 'door een steeds groter wordende, juichende menigte'³, en Dobbenga die korte tijd later met de 'Crijnssen' en twee patrouilleboten in Makassar arriveerde, ongeveer tegelijk met de eerste Australiërs die er op 21 september aan land gingen, zei aan de Enquêtecommissie⁴ dat het er 'een groot feest werd . . . Men beweerde wel eens, dat er een groep was die een beetje schuin keek, maar toch ging alles zeer prettig en ordelijk toe.'⁵

¹ M. Hamelink: 'Herstel van een samenleving', p. 2-3. ² A.v., p. 19. ³ R. Wittert van Hoogland: *Het vergeten squadron*, p. 210. ⁴ Getuige S. Dobbenga, *Enq.*, dl. VIII c, p. 1008. ⁵ Dobbenga voer vervolgens van Makassar naar Bandjermasin op Zuid-

Dat de groep 'die een beetje schuin keek', meer invloed kreeg, had enerzijds te maken met het feit dat de Britten op Java niets tegen de Republiek ondernamen, anderzijds met gebeurtenissen in Makassar, waar spanning ontstond tussen bevrijde Ambonense Knil-militairen en jeugdige nationalist. De Ambonnezen waren er gelegerd in de vroegere Knil-kazerne, welnu: toen daar na eerdere incidenten een Ambonense schildwacht was neergestoken, schoot een groep Ambonnezen eerst ter plekke een groep Javaanse werklieden dood en nam vervolgens een auto waarmee zij Makassar inreed, links en rechts vurend op ieder die een rood-wit insigne droeg. In de daarop volgende nacht werden in de stad alle woningen van Ambonnezen bestormd en geplunderd – sommige Ambonnezen werden overhoop gestoken, alle anderen vluchtten met hun gezinnen naar het militair hospitaal.

Dit gebeuren was koren op de molen van de nationalist. Hoewel Ratoe Langie, die zich 'gouverneur van Sumatra' noemde (hij werd als zodanig ook door de inheemse vorsten erkend), het niet waagde de Republiek uit te roepen (het Japans marinebestuur had hem gezegd dat het dat niet zou tolereren), waren nu allerwege rood-witte vlaggen te zien, ook in het binnenland, en in Makassar kwam het tot een boycot-actie tegen de Nederlanders en Indische Nederlanders, waarbij met stokken gewapende jeugdigen trachtten te verhinderen dat aan hen nog levensmiddelen werden verkocht of dat zij in fiets-taxi's konden plaatsnemen. De Australiërs, wier consigné was dat zij hulp moesten geven aan krijgsgevangenen en geïnterneerden en de Japanners moesten ontwapenen maar zich overigens buiten de politieke moeilijkheden moesten houden, gedroegen zich aanvankelijk volkomen passief – tot enig ordeherstel gingen zij pas over, nadat de nationalistische agitatie ook aan een Australische militair het leven had gekost.

★

Van grote delen van Sumatra weten wij niet, hoe daar in eerste instantie op de uitroeping van de Republiek is gereageerd – enkele aanwijzingen zijn er dat hier en daar vrij spoedig het rood-wit verscheen en Republikeinse parolen werden verspreid. Zo zag een pas bevrijde krijgsgevangene

oost-Borneo: het werd er weer 'een meesterlijke ontvangst; de mensen liepen te hoop en onmiddellijk werd er een mast opgericht om de vlag te hissen.' (a.v.)

nog in augustus in de *kampong* Pakanbaroe, aldus zijn mededeling, 'overal blijde gezichten. En rood-witte vlaggen van de *Republik Indonesia*' – hij kreeg van een Sumatraan 'met iets van een verontschuldigend lachje te horen: 'Het blauw van de vlaggen hebben we er maar afgehaald, *toean*, maar we kunnen het er altijd weer aannaaien.'''¹ Naar het interneringskamp Aik Pamienke trokken, zoals eerder vermeld, talrijke Indonesiërs die levensmiddelen te koop aanboden en anderen die contact zochten met hun vroegere werkgevers, welnu: 'de vrede op deze geïmproviseerde *passar* werd', aldus een pas bevrijde geïnterneerde, 'zo nu en dan verstoord, wanneer republikeinen met rood-witte armbanden de vrouwen wegjoegen en de huisbedienden ervan probeerden te overtuigen dat de tijd van dienstbaarheid nu voorbij was. Het resultaat van hun activiteiten was . . . vrijwel nihil'², anders gezegd: de nationalistische parolen vonden aanvankelijk weinig weerklank. De actie werd evenwel voortgezet: Sisselaar hoorde van een Chinees, 'dat', zo vertelde hij aan de Enquêtecommissie, 'vaak auto's, beladen met groenten uit de bergen, omgegooid werden en de bestuurders gemolesteerd werden door de inlanders, als zij vermoedden dat de lading voor de blanken bestemd was.'³

Sabang voor de kust van Atjeh was in die beginfase het enige punt waar een *Nica-team* opereerde; hier waren, zoals al vermeld, Britse mariniers op 2 september geland en hier werd onmiddellijk de Nederlandse vlag gehesen. Dat feit had evenwel geen invloed op wat in Atjeh gebeurde. Nationalisten en Islamietische wetsgeleerden hadden er tijdens de bezetting met steun van de Japanners hun invloed kunnen uitbreiden ten koste van de volkshoofden die ten tijde van het Nederlands gezag de Atjehse samenleving gedomineerd en geëxploiteerd hadden – die volkshoofden trachtten onmiddellijk hun oude machtsposities te herstellen. De Japanse troepen verlieten Atjeh om, mèt de andere Japanse militairen in de noordelijke helft van Sumatra, in Pematang Siantar (zie kaart XI op pag. 534), te worden geconcentreerd.⁴ 'De sinds jaren opgekropte haat der fanatieke bevolking ontladde zich', schrijft dr. A. J. Piekaar in zijn in '49 verschenen werk *Atjeh en de oorlog met Japan*, 'op de terugtrekkende troepen. Onder het gehoon der bevolking, die zelfs hier en daar niet schroomde tot daden van geweld over te gaan, verlieten de Japanners het

¹ Aangehaald in M. Hovinga: *Eindstation Pakanbaroe*, p. 267. ² A. Visser: *Een merkwaardige loopbaan. Herinneringen van een bestuursambtenaar in Nederlands-Indië/Indonesië (1932-1950)* (1982), p. 187. ³ Getuige C. Sisselaar, *Eng.*, dl. VIII c, p. 276. ⁴ Het kan heel wel zijn dat deze concentratie evenals die waartoe het Zestiende Leger op Java overging, de bedoeling had, de Indonesische nationalisten in de kaart te spelen.

kaalgevreten land.¹ Nadien wonnen de nationalisten aan invloed, gesteund door het feit dat Soekarno een Atjeher, *Teukoe* mr. Mohammed Hassan (ook hij had in Djakarta deelgenomen aan de oprichting van de Republiek), tot provinciaal gouverneur van heel Sumatra had benoemd. Het werd in Atjeh zo onrustig dat begin oktober een deel van de Japanse troepen uit Pematang Siantar daarheen werd teruggezonden en dat er van Medan uit een Nederlandse *Commando-party* onder bevel van majoor M. J. Knottenbelt werd gestationeerd. Die *party* kon zich een maand handhaven – toen zij in november naar Medan terugkeerde, was Atjeh, zo waarschuwde Knottenbelt, ‘een kruitvat; slechts een vonk is nodig om het tot explosie te brengen.’² Inderdaad, nadat de Japanse militairen opnieuw teruggetrokken waren (ruim zeventig bleven in Atjeh en werden er instructeurs van nationalistische formaties), kwam het omstreeks de jaarwisseling tot de door Knottenbelt voorspelde uitbarsting: de macht van de volkshoofden werd gebroken, in delen van Atjeh werden hun geslachten tot de laatste mannelijke nakomeling vermoord. In politiek opzicht betekende deze ontwikkeling dat de zwakke Nederlandse poging om, steunend op de oude heersers, het Nederlands gezag te herstellen, volledig was mislukt.

Hetzelfde proces speelde zich aan Sumatra’s oostkust af.³

Drie afgevaardigden van Sumatra waren benoemd tot lid van de Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid, welnu: na de uitroeping van de Republiek waren twee hunner: mr. Hassan die wij zojuist noemden, en Mohammed Amir (een arts die in Nederland had gestudeerd), op 28 augustus weer in Medan terug – naar wij vermoeden: niet zonder hulp van de Japanners. Hun taak was, er een *Komitee Nasional Indonesia* op te richten maar dat denkbeeld vond geen weerklank. Wel zag Major Jacobs bij zijn aankomst in Medan, begin september, van enkele gebouwen grote witte spandoeken hangen waarop in rood stond: ‘Vrijheid is het geboorterecht van elk volk’ en ‘Wij willen vrijheid nu!’⁴, maar Hassan en Amir troffen onder de vooraanstaanden die zij benaderden, zoveel aarzeling aan dat hun eerste poging om een *Komitee Nasional Indonesia* van de grond te krijgen volledig doodliep – Amir trok zich teleurgesteld terug. Op 17 september had een tweede poging van Hassan

¹ A. J. Piekaar: *Atjeh en de oorlog met Japan*, p. 247. ² Aangehaald in a.v., p. 249.

³ Wat wij in het hier volgende schrijven over de ontwikkeling van de republikeinse beweging aan Sumatra’s Oostkust, is gebaseerd op het in '79 verschenen werk van Anthony Reid: *The Blood of the People. Revolution and the End of Traditional Rule in Northern Sumatra*. ⁴ G. F. Jacobs: *Wedloop met de moesson*, p. 123.

enig succes: er kwam een comité tot stand dat evenwel een andere naam koos en slechts besloot tot oprichting van een bankinstelling. Enkele teleurgestelden wendden zich toen tot Amir die zei dat hij bereid was, steun te verlenen aan het uitroepen van de onafhankelijkheid maar alleen als men voldoende krachten kon mobiliseren die zich achter die leus zouden scharen. Voorstanders van de onafhankelijkheid kwamen toen tot de conclusie dat van Hassan en Amir weinig te verwachten was – zij wendden zich tot een Javaan, Soegondo Kartopradjo, die als voorman van het *Taman Siswo*-onderwijs in de residentie Sumatra's Oostkust grote naam had gemaakt bij jongeren, en deze verklaarde zich bereid, eind september in Medan een grote bijeenkomst te beleggen waarvoor uitnodigingen zouden worden gezonden en omstreeks tweehonderdvijftig jeugdleiders en personen die actief waren geweest in de (met de *Hokokai* op Java te vergelijken) organisatie welke de Japanners in november '43 in de residentie Sumatra's Oostkust hadden opgericht en waarin nationalistenveel invloed hadden gehad.¹ Wij komen op die bijeenkomst terug – wat wij hier willen onderstrepen is dat de officier wiens aankomst op Sumatra wij reeds beschreven: ir. Brondgeest, tot de groei van de invloed van voormannen als Soegondo heeft bijgedragen.

Brondgeest was een bijzonder ondernemende man. In de jaren '20 en '30 was hij in Peking werkzaam geweest als bedrijfsleider van een Britse electriciteitscentrale – in januari '42 was hij de stad ontvlucht, had zich na een avontuurlijke tocht aangesloten bij Mao Tse Toeng's Rode Leger in Jenan en was verder getrokken naar Tsjoengking, waar hij in oktober '42 was gearriveerd. Vandaar had hij vervolgens Ceylon bereikt, waar hij belast werd met de opleiding van Chinese geheime agenten voor hun inzet op Sumatra en elders.

Begin september '45 uit Pangkalan Brandan in Medan aankomend, nam Brondgeest er zijn intrek in het bekendste Nederlandse hotel, Hotel de Boer. Talrijke Ambonnezen, Menadonezen en Indische Nederlanders, voor een deel ex-KNIL-militairen, meldden zich bij hem aan – hij besloot, een eigen gewapend korps te vormen dat hij met vrijgelaten geïnterneerden wilde versterken. Daar had hij instructeurs en wapens voor nodig. Met zijn zender vroeg hij ze aan. Het gevolg was dat zijn *party* op 13 september werd versterkt met vier krachten: luitenant Raymond P. P. Westerling, en drie sergeanten: twee Nederlanders en een Ambonnees.²

¹ Dit was de *Badan Oentoek Membantoe Pertahanan Asia* (het Lichaam tot Hulpverlening bij de Verdediging van Azië) geweest oftewel de *Bompa*. ² Westerling, die in Turkije was geboren, had zich als Nederlands oorlogsvrijwilliger aangemeld, had in Engeland

Aan wapens brachten zij evenwel niet de door Brondgeest aangevraagde karabijnen, *tommyguns* en handgranaten mee maar het enige waarop Helfrich (die het zeer toejuichte dat Nederlanders iets van militair gezag in Medan en omgeving zouden gaan uitoefenen) op Ceylon de hand had kunnen leggen: ca. tachtig revolvers. Westerling deelde die wapens aan de vrijwilligers uit die zich hadden aangemeld – ook werden te hunnen behoeve *klewangs* (sabels) opgespoord en geconfisqueerd en bij de Japanners nam Brondgeest twee kleine pantserauto's in beslag. Nadien gaf Westerling zich nog moeite om, met inschakeling van oude contacten van de Politieke Inlichtingendienst, een nieuwe geheime dienst op te richten: deze verzamelde inlichtingen en bracht valse geruchten in omloop.

Midden september maakte Brondgeest, begeleid door een Japanse verbindingsofficier, per auto een grote inspectietocht over heel Oost- en Midden-Sumatra. Hij bracht bezoeken aan interneringskampen als Siringoringo en trachtte er mensen vrij te krijgen die hij aan zijn gewapende macht wilde toevoegen – de Japanners, zich houdend aan Mountbattens instructies, weigerden hen te laten gaan. Hij bezocht ook Pematang Siantar, waar de Japanse officieren, zo schreef hij later in het rapport over zijn missie¹, hem troffen als 'koel, trots en afgemeten'. De indruk die Brondgeest op deze rondtocht kreeg, was dat de Sumatranen met verlangen naar de terugkeer van het Nederlands gezag uitkeken: 'Van honderdduizenden daken waaide het rood-wit-blauw; het portret van Hare Majesteit de Koningin hing overal weer op de oude plaats; nergens bespeurde ik tekens van verzet.' Die indruk (wij nemen aan dat van 'honderdduizenden' rood-wit-blauwe vlaggen geen sprake is geweest) stimuleerde Brondgeest om op de ingeslagen weg voort te gaan: hij zond zijn ondercommandant met vier andere militairen naar Pematang Siantar met de opdracht, er een inventaris op te stellen van de Japanse wapens (naar wij veronderstellen wilde hij controleren of er, zoals Westerling gerapporteerd had, wapens verdwenen naar aanhangers van de Republiek, en wilde hij wellicht ook te weten komen, over hoeveel wapens hijzelf in een later stadium zou kunnen beschikken) – die vier andere militairen werden er door Sumatranen aangevallen en gedood. Brondgeest nam

een *Commando*-opleiding gekregen, was met de *Dutch Troop* van de *Commando's* naar Brits-Indië gegaan en weer naar Engeland teruggezonden en was in oktober '44 aan prins Bernhards staf in België toegevoegd en daar gewond door de ontploffing van een *V-1*; hij was na zijn herstel naar Ceylon gestuurd.

¹ Tekst: *Eng.*, dl. VIII b, p. 126 en vlg.

voorts in Medan het politiegezag in handen, stelde de openbare nutsbedrijven onder bewaking en verving de Japanners die bij de interneringskampen de wacht hielden, door eigen mannen; die stelden de daarvoor geschikt geachte mannelijke geïnterneerden in de gelegenheid om naar Medan te gaan – ca. zestig vertrokken er op 3 oktober naar de hoofdplaats van Sumatra's Oostkust: 'de mensen van de sleutelposities in gouvernement en gemeente, in handel en cultures. Zij zullen', schreef Klooster, 'de zaken in Medan zo gauw mogelijk op orde brengen . . . Eindelijk, eindelijk.'¹ Bij die gehele actie wist Brondgeest zich door Helfrich gesteund – trouwens, deze instrueerde hem eind september, aldus Brondgeest in zijn rapport, 'to go full speed ahead met de bewapening en uitbreiding van het politiekorps.'² Slechts één voorstel van Brondgeest was verworpen: deze had de hem bekende leiders der nationalistten in Medan en omgeving, onder wie Hassan en Amir (van de leidende rol van Soegondo wist hij niets af), willen arresteren en naar Ceylon deporteren, maar dat werd hem van Ceylon uit verboden. Met Hassan en Amir, alsook met anderen, had hij enkele besprekingen gevoerd en hun gezegd dat er ingrijpende hervormingen zouden komen, zij het dat eerst het Nederlands gezag moest worden hersteld, maar hij wantrouwde hen. Trouwens, dat wantrouwen was wederzijds. Brondgeest had zijn helpers gerecruteerd in kringen van tegenstanders van elk nationalisme, hij had contact opgenomen met de sultans van Deli en Langkat, jegens wie bij politiek ontwikkelde Sumatranen grote animositeit bestond, had hen als het ware in hun functies bevestigd (de sultan van Deli had via hem een betuiging van trouw aan de koningin doen toekomen) en dat had de nationalistten de overtuiging geschonken dat het herstelde Nederlandse gezag weer in de eerste plaats zou gaan steunen op de in veler ogen gediscredeerde inheemse heersers – heersers die van hun kant de groeiende invloed der nationalistten met grote bezorgdheid gadesloegen. Brondgeest was er persoonlijk een voorstander van dat de beloften, vervat in de 7 december-toespraak, verwezenlijkt zouden worden – hij, een vreemdeling op

¹ Willem Brandt: *De gele terreur*, p. 216. ² Op 15 september schreef Helfrich in een particuliere brief aan minister de Booy (tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 110) over Brondgeest die in Medan 'uitstekend werk doet' – het was een brief waarin Helfrichs weerzin tegen van Mooks beleid duidelijk tot uiting kwam: hij keurde het af dat deze de term 'Indonesië' was gaan gebruiken ('Nederlands-Indië' noemde hij 'de enig juiste'). Vier dagen later schreef hij aan Lovink (tekst a.v., p. 113) dat hij er 'niet rouwig om' was dat hij begin september, toen van Mook en van der Plas op Ceylon waren, dezen had misgelopen, 'want er valt niet mee te praten.'

Sumatra, begreep niet dat hij alleen al door zijn contact met de sultans grote twijfel wekte of een wezenlijk andere aanpak van Nederlandse kant te verwachten was.¹

Wat had *Major* Jacobs intussen gedaan?

Hij was, zoals reeds vermeld, vrijwel onmiddellijk na zijn komst in Medan naar Fort de Kock gevlogen om er op het Japanse hoofdkwartier inlichtingen in te winnen over de krijgsgevangenen- en geïnterneerdenkampen. In Fort de Kock zag hij, schreef hij later, 'een optocht van duizenden Indonesische jongeren . . . Sommigen droegen enorme spandoeken, anderen hielden vlaggen (witte vlaggen met een rode dwarsstreep) omhoog. Velen waren met oude geweren bewapend, terwijl een aantal van hen met lange bamboestokken zwaaide, waaraan scherpe punten waren geslepen . . . Er was geen gejuich van de toeschouwers. Ze stonden waakzaam en taxerend te kijken' – Jacobs vond het verontrustend, temeer toen hij vernam dat rood en wit de kleuren waren van de Republiek: 'een uiterst belangrijke onthulling, want het vormde voor mij het tastbare bewijs dat Soekarno's republikeinse beweging nu ook vaste voet in Sumatra begon te krijgen. Te oordelen naar het aantal deelnemers aan de parade zelfs al een behoorlijke aanhang.'²

Toen hij in Medan was teruggekeerd, ging hij er zich zorgen over maken dat, zo schreef hij, 'enkelen van mijn collega's' (hij zal wel o.a. Brongdeest bedoeld hebben) 'de voorkeur aan de harde lijn (gaven)', de *Barisan-Pemoeda* (jeugdbeweging) wilden verbieden 'en hun leiders arresteren. Ik wist . . . dat de Japanners hier niet aan zouden willen meewerken. En trouwens, hoe konden we vanuit onze in feite zo rampzalig zwakke positie een dergelijke krachtdadige aanpak waarmaken?'³ Zijn bezorgdheid groeide doordat 'vanaf het moment dat de Nederlandse functionarissen waren gearriveerd, de stemming onder de Indonesiërs merkbaar (veranderde)' – 'ze werden ontoeschietelijker . . . de *Pemoeda* werd met de dag strijdlustiger. Overal verschenen vlaggen en spandoe-

¹ De grond van die twijfel, die wèl tot hem doordrong, zocht hij niet in zijn eigen beleid, maar in het feit dat de resident die ter beschikking had gestaan van Spits, de gouverneur van Sumatra, dr. W. J. Beck, en de resident van Sumatra's Oostkust, F. J. Bruggeman, zich onmiddellijk na hun vrijlating uit de internering weer op de voorgrond plaatsten. Dat 'maakte', schreef Brongdeest in zijn rapport, 'de bevolking achterdochtig, omdat zij hierdoor een terugkeer meende te zien tot vooroorlogse koloniale toestanden in tegenstelling met hun verwachtingen op belangrijke staatkundige en sociale hervormingen, die hun in het vooruitzicht waren gesteld.' Brongdeests eigen beleid had, menen wij, minstens zo sterk tot die achterdocht bijgedragen.

² G. F. Jacobs: *Wedloop met de moesson*, p. 97. ³ A.v., p. 166.

ken'¹; dat alles was de aanloop tot de bijeenkomst, eind september, welke door Soegondo was belegd.

Op 29 september brachten de nationalisten in Medan het eerste nummer van een eigen dagblad uit en op de 30ste vond, met stilzwijgende steun van de Japanners, de bijeenkomst plaats waartoe Soegondo ca. tweehonderdvijftig personen (leidende figuren uit de *Bompa* en leiders van jeugdgroepen) had uitgenodigd. Er waren omstreeks duizend aanwezigen. Soegondo drong op de vorming van een strijdorganisatie aan, Hassan vertelde hoe de Republiek op Java tot stand was gekomen en bepleitte dat men zich tot Nederlands bondgenoten zou wenden, een derde voorman, Karim, die al in de jaren '20 een befaamd agitator was geweest, betoogde daarentegen dat de nationalisten op eigen kracht moesten steunen. Besloten werd, ook in de aan Sumatra's Oostkust grenzende delen van Sumatra nationalistische comité's op te richten; dat gebeurde prompt. Nu zette Hassan door: op 3 oktober noemde hij zich 'gouverneur van Sumatra' en begon hij in die kwaliteit verordeningen uit te vaardigen, o.a. inhoudend dat ambtenaren alleen de instructies van autoriteiten van de Republiek mochten opvolgen. Daags daarna werd op tal van overheidsgebouwen de rood-witte vlag gehesen, op 6 oktober vond een demonstratieve bijeenkomst plaats waar enkele duizenden Indonesiërs aan deelnamen, op 8 oktober werd bekendgemaakt dat Sumatra zich als deel beschouwde van de Republiek Indonesië en één dag later waren er tienduizenden Sumatranen (volgens berichten in de pers: honderdduizend) die door de straten van Medan marcheerden.

Brondgeest en de zijnen bevonden zich in een benarde positie – hetzelfde gold voor diegenen die uit Siringoringo en andere kampen waren gearriveerd; zij trokken zich allen terug in een schoolgebouw. Uit dat isolement werden zij pas verlost, toen op 11 oktober de daags tevoren in Belawan gelande Britse troepen: ca. achthonderd man van een Brits-Indische divisie, aankwamen in Medan waar spandoeken hingen met teksten als '*We do not want Nica*' en '*We prefer hell to Holland*'² en waar de gehele stad een zee was van rood-witte vlaggen. Het eerste dat de Britse commandant, *Brigadier-General* T. E. B. Kelly, deed, was Brondgeest en de zijnen te ontwapenen en hun alle bevoegdheden te ontnemen die zij zich aangematigd hadden; hij handelde daarbij conform de algemene beleidslijn van Mountbatten en vermoedelijk ook conform het advies en in elk geval conform het inzicht van Jacobs, die inmiddels aan

¹ A.v., p. 167. ² A.v., p. 220.

Hassan (of Amir¹) had beloofd dat hij het bewind van de nieuwe gouverneur van de Republiek op het punt van de hulpverlening aan ex-krijgsgevangenen en ex-geïnterneerden zou raadplegen.

Stellig waren er behalve de sultans van Deli en Langkat ook andere Sumatranen die weinig voelden voor de vestiging van een nationalistisch regime en die vertrouwden dat het Nederlands gezag spoedig zou worden hersteld – aan dat vertrouwen bracht de uitschakeling van de groep-Brondgeest een zware slag toe. Die slag liet de sultans vrijwel ontredder achter – niet veel maanden later, nl. in maart '46, zou de Atjehse revolutie overslaan naar Oost-Sumatra, waar nu ook de sultans onttroond en (behalve de sultan van Deli die zich in de Britse enclave bevond) vermoord werden.

★

Behalve Medan waren er op Sumatra nog twee andere grote bevolkingscentra: Padang en Palembang.

In beide centra duurde het enige weken voordat aanhangers van de Republiek er het openbare leven beheersten.

In Padang arriveerde de Nederlandse resident op 30 augustus; hij kon er aanvankelijk alle overheidskantoren bezoeken, die toen nog onder Japanners stonden, maar dat duurde maar kort: op 1 september koos een inmiddels gevormd *Komitee Nasional Indonesia* een nieuwe *Residèn* (resident) en spoedig getuigden de Minangkabauers, die zeer meeleeften met wat op Java gebeurde (Hatta en Sjahir waren beiden Minangkabauer), van grote sympathie voor de Republiek. De Nederlandse resident kwam in de loop van september in een geïsoleerde positie te verkeren. 'Thans', zo gaf op 14 oktober Spits (de vroegere gouverneur van Sumatra), die zich toen als *Chief Commanding Officer Nica* in Padang had kunnen vestigen (een Brits-Indisch bataljon was er op 10 oktober gearriveerd) de situatie weer²,

'is bestuur en politie geheel Republikeins georganiseerd, de meeste openbare bedrijven zijn in hun handen. Men is bezig . . . een soort leger te vormen, naar

¹ Hij schrijft over 'Ashmir' (dat kan slechts Amir zijn geweest), 'de Atjehse prins' (dat was Hassan). (a.v., p. 170) ² Rapport van Spits d.d. 14 okt. 1945: *Ned.-Indones. betrek.* 1945-1950, dl. I, p. 386-87.

men zegt gewapend met van de Japanners verkregen wapenen . . . Het wordt niet mogelijk geacht met de bevolking contact te krijgen . . . Een oproeping aan hoofden om hun een uiteenzetting te geven en te beraadslagen, is uitgesloten, men zou aan een dergelijke uitnodiging geen gevolg geven.'

Over Palembang rapporteerde hij iets hoopvoller:

'In de stad waaien vele rood-witte vlaggen. Onregelmatigheden kwamen tot dusver niet voor. Europeanen kunnen zich voor donker vrij door de stad bewegen. Er was echter een volledig Indonesisch bestuur ingesteld. Voorzover bekend, waren dit vrij gematigde personen. De politie wordt niet betrouwbaar geacht. De vitale openbare bedrijven zijn nog in handen van de Japanners. . . . Men was algemeen van mening dat indien de bezetting nu of binnen enkele dagen plaats zou hebben, het weinig bezwaar op zou leveren voor het wettige gezag om het roer weder in handen te nemen. Helaas zal dit niet het geval zijn' –

Spits had vernomen dat de Palembang-*force* niet vóór midden november ter plaatse kon zijn: 'dan zal de propaganda, vanuit Java gevoerd, ook hier dusdanig hebben ingewerkt, dat men voor grote moeilijkheden komt te staan.'

Java, september '45

Op Java is de ontwikkeling dezelfde geweest als die in de Buitengewesten: aanvankelijk (wij deden dat al uitkomen) was er grote aarzeling om zich aan de zijde van de Republiek te scharen, maar in de loop van september werden de parolen die van de actieve minderheid, vooral van de jongeren (en speciaal dan van diegenen hunner die door de Japanners waren gevormd) uitgingen, in sterker mate opgevolgd, door eenvoudigen overigens lang niet altijd uit overtuiging maar als gevolg van druk die door die jongeren werd uitgeoefend. Van dat meer algemeen opvolgen van de Republikeinse parolen was vooral sprake in de tweede helft van september, toen de stemming merkbaar grimmiger werd. Dat was gevolg van het feit dat de '*Cumberland*' en de '*Tromp*' voor Batavia waren aangekomen: er werd toen door velen verwacht dat de Britten en, onmiddellijk op hen volgend, de Nederlanders tot de bezetting van heel Java zouden trachten over te gaan.

Eind augustus was van het *Komitee Nasional Indonesia* te Batavia de oproep uitgegaan om duidelijk te protesteren tegen de terugkeer van het

Nederlands gezag. Het was toen al bekend dat Java tot Mountbattens gezagsgebied behoorde – aangenomen werd dat in eerste instantie Britse troepen zouden arriveren. Het parool werd verspreid om overal de rood-witte vlag uit te steken en op de muren van gebouwen en op de trams niet alleen in het Indonesisch maar ook in het Engels leuzen aan te brengen die, naar gehoopt werd, effect zouden hebben op het Britse beleid en op de houding van de individuele Britse militairen. Bouwer noteerde er op 6 september de volgende: *'We are a free people! Respect our constitution! Hands off Indonesia! Indonesia for the Indonesians!'*, *'What is good for the British Labour Party is good for us, too!'*, *'Down with imperialism! Away with colonies! For the right of self-determination!'* *'We don't want to be ruled by the Dutch!'*¹ 'Overal in de stad zagen we', aldus Rob Nieuwenhuys, 'de rood-witte Republikeinse vlag en overal op de muren, tot zelfs op de stammen van de bomen stond het woord *'Merdeka'* ('vrijheid') geschreven . . . Het was wel angstig.² Ook aan een van de formuleringen uit de Amerikaanse Grondwet (1776) werd gerefereerd: *'We are fighting for our inalienable right to life, liberty and the pursuit of happiness'* – het zou een van de Britse officieren tot een Amerikaanse journalist de opmerking doen maken: *'Your damned American revolution is still giving us trouble.'*³

Dan werden in Batavia circulaire verspreid⁴ onder Indische Nederlanders, waarin op hen ('Luistert naar de stem des tijds! Verzet u niet tegen het historische proces!') een beroep werd gedaan om zich aan de zijde van de Republiek te scharen. Ook kwam het omstreeks 10 september tot een nachtelijke dreiging tegen het grote interneringskamp Tjideng; ca. dertig ex-krijgsgevangenen die voor het verrichten van het zware werk enige tijd eerder in dat vrouwen- en kinderkamp waren ondergebracht, joegen in samenwerking met Japanse militairen, die hen onmiddellijk bewapend hadden, de aanvallers op de vlucht. 'De extremistische terreur', zo noteerde Bouwer op 10 september,

'breidt zich uit als een olievlek. Brandstichting is gerapporteerd uit de gasfabriek en het hoofdkantoor. De Japanners hebben bevel gegeven dat alle rood-witte vlaggen moeten verdwijnen. In de buitenwijken van de stad zijn verscheidene Japanners vermoord gevonden. De Nederlander Mooyen is door extremisten van het leven beroofd. . . . De Nederlandse propaganda, die van Australië thans op ons gericht wordt, doet een beroep op de Indonesiërs om met de Geallieerden samen te werken bij de opbouw van het eigen land, 'Indonesië zal worden erkend,

¹ Bouwer: 'Dagboek', p. 389 (6 sept. 1945). ² Rob Nieuwenhuys: 'Een beetje oorlog', *Tirade*, 1976, p. 129. ³ *Harper's Magazine*, maart 1946, aangehaald in R. J. McMahon: *Colonialism and Cold War*, p. 56. ⁴ Exemplaar: IC, 80 230 II.

doch met goede leiders', waren de woorden die we vandaag te horen kregen. Ons laatste restje prestige . . . gaat hiermee teloor en de Republikeinse invloed wint thans snel veld.¹ De campagne van het *Komitee Nasional* mag geslaagd genoemd worden. Dat staat nu al vast. Wij hebben onze laatste kans verspeeld.²

Aan Wertheim viel het op dat ontwikkelde Indonesiërs het contact met Europeanen meden – 'ze staan wel', schreef hij,

'onder zware terreur van de *pemoeda*'s, de door de Japanners fascistisch opgevoede jeugd . . . maar toch! En de Republikeinen worden driester. De pers, onder leiding van collaborateurs (de echte!) voert een venijnige campagne tegen de Hollanders, in het begin vooral ook tegen de Indo's en Ambonnezen. Misschien hebben enkelen van dezen . . . 'de Republikeinse vlag beledigd'. In elk geval, veel van wat in de kranten staat, is grove leugen. Maar het heeft zijn uitwerking.'³

In Bandoeng hingen begin september 'overall', aldus een vrijgelaten inspecteur van politie, 'rood-witte vlaggen'. Hier reden toen ook nog 'de auto's van de *Barisan Propaganda*' (het Propagandakorps) 'rond en gingen door met hun anti-Geallieerde en vooral anti-Nederlandse propaganda.'⁴ Die sloeg in die tijd nog maar weinig aan, maar dat veranderde in de tweede helft van september. Begin oktober ging de vroegere secretaris van de residentie Soerabaja per trein naar Batavia om er zijn vrouw die daar ziek lag, op te halen. 'Alle perrons, waar de trein langs kwam', zo stelde hij in mei '47 op schrift,

'stonden volgepropt met met speren gewapende Javanen en overall donderde het *Merdeka* onder de stationskappen. Te Tjikampek werd ik met de andere Europeanen die in de trein zaten, door Republikeinse soldaten uit de trein gehaald . . . en naar het politiebureau gebracht. Daar aangekomen, moesten wij enige uren wachten op de komst van de politiecommandant die tegen ons eerst in het Maleis doch al spoedig overslaand in zuiver Hollands, een toespraak hield over de Republiek en ons waarschuwde dat wij niet moesten tegenwerken, want dat anders de totale uitmoording van de Europese bevolking zou volgen'⁵ –

op 7 oktober werden in datzelfde Tjikampek alle Europeanen, die toen

¹ Het staat voor ons vast dat in de *Nigis*-uitzendingen van Radio Melbourne nooit van 'erkenning van de Republiek' is gesproken – vermoedelijk is iets gezegd als: 'Indonesië kan onder goede leiders als deel van het koninkrijk zelfstandig worden.'

² Bouwer: 'Dagboek', p. 391–92 (10 sept. 1945). ³ W. R. Wertheim: 'Nederland op de tweesprong', *De Nieuwe Stem*, 1946, p. 282. ⁴ A. W. Grippeling: 'Verslag' (13 dec. 1946), p. 6 (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XXII, 45, 409). ⁵ W. Kuiper: 'Verslag' (17 mei 1947), p. 11 (a.v., 812).

van Bandoeng naar Batavia reisden, uit de trein gehaald en vermoord.

In Semarang kreeg omstreeks 1 september Eliza Thomson, die met drie andere geïnterneerden uit het Halmaheira-kamp de stad was ingegaan om boodschappen te doen, te merken dat er in de houding van een deel van de Indonesiërs iets was gewijzigd. De wandeling was 'geen onverdeeld genoegen'; moest in de schaduw even gerust worden, dan kon men niet lang blijven staan, 'omdat oproerige inlanders het ons moeilijk maakten. Honend lachten ze ons uit en wezen ons na.'¹

Ook in Malang werden de parolen van de Republiek opgevolgd. Een hoofdagent van politie die geïnterneerd was geweest en er omstreeks 11 september aankwam, constateerde er, 'dat de *Merdeka*-actie reeds in volle gang' was; 'overal, voor elke woning, wapperde de Indonesische rood-witte vlag.'²

Ernstige incidenten waren in de eerste helft van september, voorzover ons bekend, zeer schaars, maar daarin kwam in de tweede helft wijziging, zij het dat het toen nog niet tot de moordpartijen kwam waarvan in de maanden oktober '45 t.e.m. januari '46, de z.g. *Bersiap*-periode³, naar schatting drieduizend Nederlanders, Indische Nederlanders en Ambon- nezen (en een onbekend aantal Chinezen) het slachtoffer zouden worden.

Tekenend voor de tweede helft van september was in de eerste plaats het feit dat de komst van de 'Cumberland' en de 'Tromp' naar Batavia vooral jeugdige Indonesiërs stimuleerde om de wapens van de Japanners in handen te krijgen. Het Soekarno-bewind had na zijn vorming niet durven besluiten tot de oprichting van een nationaal leger (het vreesde dat zulks de verhouding met de Geallieerden zou verslechteren) – er moest een Volks-Veiligheidskorps tot stand komen, de *Badan Keamanan Rakjat* oftewel de *BKR*. Dit korps kreeg geen staf – het was een ongeordend geheel van losse plaatselijke formaties, waartoe een deel van diegenen toetrad die tijdens de bezetting deel hadden uitgemaakt van de door de Japanners opgerichte militaire en semi-militaire formaties zoals de *Peta*, de *heiho*-groepen, de *Barisan Pelopor*, de *Barisan Brani Mati* en de *Hizboellah*. Die formaties hadden vele tienduizenden leden geteld, van wie evenwel slechts diegenen die tot de *Peta*-bataljons hadden behoord of *heiho* waren geweest, als enigermate geoefende militairen beschouwd

¹ Eliza Thomson: *Setengah Mati (Halfdood)*, (1965), p. 92. ² P. Sj. van der Velde: 'Verslag' (z.d.), p. 2 (ARA, Alg. Secr., Eerste zending, XII, 45, 625). ³ Het woord betekent iets als: 'Weest paraat!' en had pas in de Japanse tijd meer algemene bekendheid gekregen.

mochten worden. Het feit nu dat er geen Indonesisch leger opgericht was, leidde er toe dat slechts een deel van de jongeren tot de *BKR* toetrad – een ander deel, teleurgesteld door de bedachtzaamheid die de oprichters van de Republiek aan de dag hadden gelegd (oprichters die, meenden zij, veel te lang aan de Japanse leiband hadden gelopen), vormde eigen strijdgroepen die eigenmachtig gingen optreden. Het gevolg was dat het eerste leger waarvan Soekarno de oprichting op 5 oktober bekend maakte: de *Tentara Keamanan Rakjat* (het Volks- Veiligheidskorps) oftewel de *TKR* (het begrip ‘Veiligheid’ was dus gehandhaafd), van meet af aan een ongeordend geheel was – geen geregeld leger was het maar een slechts op papier bestaande combinatie van plaatselijke groepen, waarvan de meeste primitief bewapend waren.

Ten tijde van Japans capitulatie waren er op Java omstreeks vijftigduizend Japanse militairen en telden de politiekorpsen ca. zeven-en-twintigduizend man – zij alleen beschikten toen over wapens, de politie over bijna 10 000 geweren en 16 000 revolvers. Het is aannemelijk dat een deel van die politiewapens al in september in handen viel van de *BKR*-formaties en de losse strijdgroepen en dit is ongetwijfeld het geval geweest met een deel van de Japanse wapens, waartoe zwaardere wapens als mitrailleurs behoorden. Het feit dat het Japanse leger verantwoordelijk was voor de handhaving van rust en orde op Java, betekende uiteraard dat het diende te voorkomen dat zijn wapens aan Indonesiërs in handen vielen, maar die verplichting werd lang niet overal nagekomen. Een aantal Japanners, onder hen verscheidenen die met een Indonesische vrouw waren getrouwd, alsook instructeurs van de Indonesische hulptroepen, liep met medenemen van hun wapens naar de Republiek over (bijna zeshonderd op Java, ca. vijfhonderdvijftig op Sumatra), in andere gevallen waren er Japanse commandanten die uit de behoefte, steun te verlenen aan de ‘jongere broer’ die zich onafhankelijk had verklaard, de wapens waarover hun formaties beschikten, aan Indonesische groepen afstonden of zich maar zwak verzetten tegen pogingen om zich van die wapens meester te maken. In weer andere gevallen evenwel werden aanvallen op Japanse wapendepots afgeslagen. Het beeld verschilde van streek tot streek. Zo gaf bijvoorbeeld van de twee Japanse bataljons op Midden-Java het ene al zijn wapens af aan *BKR*-groepen en werd dat door het andere, dat in Semarang gelegerd was, geweigerd, hetgeen enige tijd later, midden oktober, leiden zou tot bloedige botsingen waarbij van het betrokken bataljon en van een tweede dat uit Nieuw-Guinea was teruggetrokken, enkele honderden militairen sneuvelden, terwijl het aantal doden aan Indonesische zijde minstens tweeduizend bedroeg. Gevechten

waren dit waarin over en weer allen die gevangen werden gemaakt, werden doodgeschoten of anderszins afgemaakt. Trouwens, in de loop van september kwam het op verscheidene plaatsen tot aanslagen op Japanners, vooral op militairen van de *Kenpeitai*. In het algemeen groeide toen de spanning omdat van Djakarta uit consigne was gegeven, alle overheidsgebouwen, voorzover nog in handen van de Japanners, te bezetten en de rood-witte vlag te hijsen. Bodende Japanners geen verzet, dan verliep dat vlot, maar weigerden zij de betrokken panden te ontruimen, dan verzamelden zich duizenden Indonesiërs, veelal met bamboesperen gewapend, die er in de regel in slaagden hun doel te bereiken. Zulks betekende dat, voorzover het, zoals in Djakarta, niet al eerder was geschied, aanhangers van de Republiek in de loop van september (de Republikeinse regering bepaalde op de 28ste dat alle nog functionerende ambtenaren van de Republiek waren) alle openbare nutsbedrijven in handen kregen – de daar en elders werkzame of na hun internering opnieuw werkzame Nederlanders en Indische Nederlanders werden op straat gezet.

Dat de stemming aggressiever werd, kregen de Indische Nederlanders alsook de Ambonnezen tevens in andere opzichten te merken. Eind september en begin oktober vonden verscheidenen hunner in Batavia anonieme briefkaarten in hun bus waarin zij met de dood en hun vrouwen en dochters bovendien met verkrachting werden bedreigd. 'Bij het eerste sein', zo stond op een van die briefkaarten¹, 'zal over heel ons geliefd Indonesië slechts één doodscreet van Indo's en Ambonnezen weergalmen. En voor het laatst: Sentots lied van Multatuli zal bewaarheid worden' – een verwijzing was dat naar de, na lezing van de *Max Havelaar*, door S. E. W. Roorda van Eysinga geschreven 'Vloekzang: de laatste dag der Hollanders op Java', waarin Roorda, zich vermeiend in een nogal sadistische fantasie, had uitgebeeld hoe de Javanen de Nederlanders zouden verpletteren en hun dochters verkrachten; een profetie die Douwes Dekker in 1871 'prachtig' en 'wáár!' had genoemd en die in de *Bersiap*-periode inderdaad op veel plaatsen bewaarheid zou worden.

Ook de activiteiten van de *Rapwi* werden, zoals al aangeduid, van de tweede helft van september af bemoeilijkt: auto's met *Rapwi*-officieren werden bij opgeworpen barrières aangehouden en hadden dan de grootste moeite om door te mogen rijden. Wat Midden-Java betrof, moest een van de voor dat deel van het eiland verantwoordelijke hoogste *Rapwi*-

¹ Tekst: IC, 80 230 II.

van de voor dat deel van het eiland verantwoordelijke hoogste *Rapwi*-officieren, *RAF-Wing-Commander* T. S. Tull, die op 18 september met zijn *party* in Magelang was aangekomen (en die getroffen werd door het feit dat hij overal kon constateren dat het vroegere Nederlandse bewind veel meer ten gunste van de inheemsden had gedaan dan het Britse in Brits-Indië of op Ceylon), eindeloos soebatten bij Japanse commandanten en inmiddels benoemde Republikeinse autoriteiten om de bevoorrading van de kampen in stand te houden en de afvoer per trein van geïnterneerden naar Soerabaja op gang te brengen. 'On the Indonesian side', zo beschreef hij eind december '45 in zijn rapport zijn eerste indrukken¹,

*'evidence of the strength and purpose of the Nationalist movement existed everywhere. Not a house, not a public building lacked its Indonesian flag. Scarcely an inhabitant of village or town went outdoors without wearing the red-and-white favour. The press and radio were pouring forth a continuous stream of subtle and effective propaganda, in fact, it was hard to find any gap in the Indonesian ranks. The whole country was in a ferment and normally quite peaceful people, whose memories of the Dutch regime could only have been pleasant . . . stood forth now as opponents of any form of Dutch infiltration and as champions of their own Merdeka (Freedom).'*²

Later in september en in de eerste dagen van oktober bracht Tull, gebruik makend van een Japans vliegtuigje, bezoeken aan Djokjakarta en Soerakarta, o.m. om er een beroep te doen op de twee vorsten, opdat zij het werk van de *Rapwi* naar vermogen zouden steunen – hij constateerde er dat onder die vorsten Republikeinse besturen in functie waren en de toezeggingen die hij op het gebied van de hulpverlening kreeg, waren mager. Begin oktober (over grote delen van Midden- en Oost-Java werd toen een boycot-actie tegen alle Nederlanders en Indische Nederlanders ingezet) namen de moeilijkheden toe:

*'Road blocks appeared everywhere. Officers and NCO's were molested and searched; others were taken to the police-stations . . . Our trucks were seized and the drivers of them disappeared . . . Stores in transit were held up and distributed and supplies of fresh foodstuffs to the camps gradually diminished as the Japanese lost the power to obtain and transport them safely.'*³

★

¹ Tekst van zijn rapport d.d. 27 dec. 1945: a.v., 7414, ² A.v., *Part One*, p. 7. ³ A.v., *Part Two*, p. 7.

De verscherping van de situatie tekende zich het duidelijkst af in Soerabaja.

Wij herinneren er aan dat de vroegere commissaris van politie F. Hulscher, die op 2 september uit Bandoeng in Soerabaja arriveerde, daar toen niets merkte van een 'openlijk demonstrerende *Merdeka*-beweging', zij het dat het toen reeds 'met de Indonesische jeugd van ca. zeventien tot vijf-en-twintig jaar iets anders gesteld' was. Indonesische jongeren waren het die hier op 19 september de blauwe baan losknipten van een rood-wit-blauwe vlag die bij het vroegere Oranjehotel was gehezen en vervolgens in gevecht raakten met jeugdige Nederlanders en Indische Nederlanders – een oudere Indische Nederlander die tussenbeide trachtte te komen, werd gedood. Volgens Hulscher werd dit gevecht 'het sein tot het houden van massa-demonstraties, waarbij vooral de Indonesische jeugd, al dan niet gewapend met aangepunte bamboestokken . . . , de boventoon voerde'¹ – inderdaad, op de 20ste kwam het tot een grote optocht. Op de 21ste werd een Ambonnees die aan een groepje jeugdige, met rood-witte insignes uitgedoste Indonesiërs gevraagd had: 'Wie heeft jullie bevolen, dat insigne op te doen?', het centrum van een vechtpartij waarbij honderden Indonesiërs toestroomden – de man werd gelyncht. Op de 23ste werd in Soerabaja een nieuwe actiegroep gevormd die zich *Pemoeda Republik Indonesia* (Jongeren van de Republiek Indonesië) noemde, en diezelfde dag viel het gebouw van de *Kenpeitai* in Indonesische handen. Eind september steeg de spanning, toen het gerucht de ronde ging doen dat Geallieerde troepen op 4 oktober in Soerabaja aan land zouden gaan (tot die landing zou het pas komen op de 25ste) – Eliza Thomson, die in de tweede helft van september met andere geïnterneerden per trein uit Semarang in Soerabaja arriveerde (transporten waren dit die, zoals al vermeld, door de *Rapwi* waren georganiseerd), 'schrok', toen de trein het station binnenreed:

'Wat was dat! We werden bestormd door een horde inlanders. Aggressief staken ze hun scherpe bamboesperen naar ons uit. Woest schreeuwden ze: '*Merdeka! Merdeka! Merdeka!*' Ze waren in lompen gekleed. Hun donkere ogen hadden een wilde en angstaanjagende uitdrukking. Ik was bang.'²

Het waren die jongeren die elkaars strijd lust aanwakkerden door dag en nacht met hun bamboesperen op lantaarnpalen te slaan, 'een bijzonder onheilspellend en angstwekkend geluid', vond Carla van Berkum.³ Toen

¹ F. Hulscher: 'Verslag', p. 6. ² Eliza Thomson: *Setengah Mati (Halfdood)*, p. 96.

³ Carla Vermeer-van Berkum: *Dagboek uit Japanse kampen '44-'45*, p. 195.

Hulscher op 30 september per fiets door de stad reed, 'waren', schreef hij later,

'de straten tjokvol Indonesiërs, gewapend met bamboesperen, *klewangs* etc., doch praktisch geen vuurwapens. Om de vijftig à tachtig meter stonden Japanse soldaten op wacht, gewapend met geweren, doch dezen deden niets anders dan kijken naar de stroom van opgewonden Indonesiërs . . . Hoge Japanse officieren, in prachtige auto's gezeten, reden lachend en groetend door de menigte, die hen begroette of aanhield met luid *Merdeka*-geschreeuw. Vrachtauto's, beladen met tot de tanden gewapende Japanners, reden door de straten maar deden niets tegen de *Pemoeda*!'¹

De passieve, om niet te zeggen aanmoedigende houding van de Japanners stimuleerde de inmiddels in functie getreden Republikeinse *Residèn* (resident) van Soerabaja, *Raden* Soedirman, om een stap verder te gaan: op 1 oktober gaf hij bevel tot een algemene stormloop op de Japanse arsenalen. Die werden niet of nauwelijks verdedigd. Ca. 19 000 geweren, ca. 1 000 machinegeweren, een hoeveelheid licht geschut, 16 tanks, 62 pantserauto's en bijna 2 000 vrachtauto's kwamen in het bezit van de Indonesische strijdgroepen. Het was een succes van kardinale betekenis: althans op Oost-Java beschikten die strijdgroepen nu over een aanzienlijke hoeveelheid moderne wapens en over middelen om ze te vervoe- ren.²

Twee dagen eerder, op 29 september, was in Soerabaja met een kleine staf een Nederlandse marine-officier aangekomen, kapitein-ter-zee P. L. G. Huijter, met de opdracht van *Admiral* Patterson om voorbereidingen te treffen voor de komst van de Britse troepen – hij eiste onmiddellijk van de Japanse generaal en de Japanse admiraal ter plaatse, dat de Japanse militairen zich met kracht zouden verdedigen. Dat werd hem beloofd, maar van weerstand was in feite geen sprake. Enkele duizenden Japanners lieten zich in gevangenschappen opsluiten, sommigen die in de stad woonden en zich verzetten, werden afgemaakt. De wanorde nam toe – op 2 oktober, daags na de stormloop op de Japanse arsenalen, kwam het tot plundering van woningen van Nederlanders en Indische Nederlanders, ook werden

¹ F. Hulscher: 'Verslag', p. 9. ² De door ons genoemde cijfers zijn in '77 in ons land gepubliceerd door drs. W. G. J. Rummelink in een artikel in *De Militaire Spectator* (jaargang 1977, p. 49–64), geschreven op grond van o.m. Japanse stukken en studies. Rummelink vermeldt dat deze ene stormloop in Soerabaja ongeveer de helft van de wapens heeft opgeleverd waarmee later de troepen van de Republiek op Java waren uitgerust.

op die dag ca. 50 vrachtauto's van de *Rapwi* gestolen. 'The Indonesians', aldus Huijjer in het rapport dat hij in november aan admiraal Helfrich uitbracht¹, 'had taken 'de facto' full power.' Met klem eiste hij nu van Soedirman dat deze als resident orde en rust zou herstellen; Soedirman antwoordde op de 6de² (verder willen wij niet gaan), dat hij alle begrip had voor Huijers eis,

'however, the People know that attempts have already been made from the side of the Netherlands which clearly aim at getting back this territory by means of the Nica and similar organizations. The People also know that the officials of the Allied mission under Your Honour's direction consist nearly completely of Nederlanders. In view of this fact the People consider these officials not as officials of the Allies, but wholly as forerunners of the Nica, who are evidently aimed at the Authority of the Indonesian Republic, and for that reason dangerous to peace and order in the region.

. . . So I, as the Authority in the Surabaya district, have decided to stop my assistance to the Allies for the time being, until I have received more detailed instructions concerning this question from our President.'

★

Die president, Soekarno dus, ging zich (niet als enige in zijn kring) eind augustus en begin september zorgen maken over de positie waarin hij en de andere voormannen van de Republiek zich zouden bevinden, als eenmaal de Geallieerde macht en met haar, zo verwachtte hij, de Nederlandse in Batavia waren gearriveerd. Hij had tot strijd tegen de Nederlanders opgeroepen – aanbevelenswaardig leek het hem om met Nederlands bondgenoten zoveel mogelijk in de pas te lopen. Zij hadden het handhaven van rust en orde aan de Japanners opgedragen – die Japanners zouden vroeg of laat worden afgevoerd. Was het dan niet verstandig om de Republiek naar voren te schuiven als een gezagsorganisatie die er niet op uit was een gewapend conflict uit te lokken maar die louter de rust en orde wilde handhaven waar Nederlands bondgenoten zoveel prijs op stelden? Vandaar dat, zoals al aangestipt, geen Indonesisch 'leger' werd opgericht maar uitsluitend, zo heette het, een Veiligheidskorps. Soekarno hoopte dat zulks de Republiek voor Britten en Amerikanen aanvaardbaarder zou maken. Onder diegenen die de oprichting van de Republiek

¹ Tekst: *Eng.*, dl. VIII a, p. 595 en vlg. ² Tekst van Soedirmans brief: a.v., p. 599.

hadden gesteund, waren er evenwel verscheidenen die deze beleidslijn afwezen. Wat Soekarno voor verstandig hield, hielden zij voor timide. Zij voorspelden dat gewapende strijd onvermijdelijk was en Soekarno's manoeuvre gedoemd te mislukken: zo zij al de Britten en Amerikanen zand in de ogen zou strooien, zeker niet de Nederlanders, die in hun uitzendingen uit Melbourne al hadden aangekondigd dat allen die zich aan laakbare collaboratie met de Japanners schuldig hadden gemaakt, vervolgd zouden worden. Dat was vooral het oordeel van de leiders der jongerengroepen die uit het eerste Republikeinse kabinet waren geweerd – het was ook het oordeel van de vroegere communistische voorman Ibrahim Tan Malaka, die na de *PKI*-opstanden van eind '26–begin '27 met de *Komintern* gebroken had, in zijn ballingschap een eigen groepering had gevormd en in juli '42, komend uit Singapore, op West-Java had kunnen onderduiken. Begin augustus '45 was hij naar Batavia getrokken en na de uitroeping van de Republiek had hij zijn schuilnaam ('Hoesein') laten vallen. Om zijn echte naam was iets van een legendarische glans blijven hangen (dat bleek hem in de eerste contacten die hij met de leiders van sommige jongerengroepen had): de glans van de voorvechter die twintig jaar eerder het Nederlands gouvernement te slim af was geweest en van buiten af de strijd tegen het kolonialisme had voortgezet.

Begin september kon Tan Malaka ten huize van Soekarno's huisarts een eerste gesprek met Soekarno voeren.¹ Tan Malaka was een ambteloze nationalist, Soekarno president van de pas-opgerichte Republiek, maar zij spraken als gelijken, als oude strijdmakkers. Tan Malaka betoogde dat Soekarno's beleid onjuist, ja riskant was. Hij voorspelde dat van Nederlandse kant een poging zou worden ondernomen om de Republiek gewapenderhand uit te schakelen en dat Soekarno en zijn ministers, gezien het feit dat de Republiek in Batavia nauwelijks over wapens beschikte, er verstandig aan zouden doen, zich naar het binnenland van Java terug te trekken. Het betoog maakte indruk op Soekarno die plotseling ging beseffen dat het geenszins vaststond dat hij, leider van een rebellie, en Hatta, mede-ondertekenaar van de Onafhankelijkheidsproclamatie, nog lange tijd in vrijheid of zelfs in leven zouden blijven. Hij zei tegen Tan Malaka dat hij hoopte dat, als hij en Hatta uitgeschakeld zouden worden, Tan Malaka zijn plaats zou innemen. Tan Malaka deed daar vervolgens mededeling van aan *Raden* mr. Achmad Soebardjo, pas benoemd tot minister van buitenlandse zaken – zij kwamen tot de

¹ Wij baseren de hier volgende passage op hetgeen Anderson terzake vermeldt in zijn *Java in a Time of Revolution* (p. 278–80).

conclusie dat het verstandig zou zijn, de zaak op schrift te stellen, d.w.z. een soort testament te maken waarin Soekarno het presidentschap aan Tan Malaka als zijn opvolger zou overdragen. Ten huize van Soebardjo werd een concept aan Soekarno voorgelegd. Ook Hatta verscheen er en op zijn aanraden werden in het definitieve testament vier erfgenamen benoemd: Tan Malaka, Sjahrir, mr. Wongsonagoro (de *Residèn* van Semarang, die een goede naam had bij de oudere nationalist en in kringen van de bestuursaristocratie) en dr. Soekiman, die voor de oorlog een prominent leider was geweest van de modernistische *Partai Islam Indonesia* – aangezien Soekiman evenwel op dat moment in het verre Djokjakarta woonde, werd zijn naam bij nader inzien vervangen door die van Raden mr. Iwa Koesoemasoemantri, die tijdens de Japanse bezetting advocaat was geweest (*hij* had in Leiden, Wongsonagoro in Batavia gestudeerd) en nu minister van sociale zaken was geworden; Iwa was een West-Javaan en op Java was de Islam in het westen het sterkst. Die bredere opzet had het voordeel dat de drie elites die het bestuur van de Republiek ter hand hadden genomen: de nationalistische leiders, de bestuursaristocratie en de voormannen der overtuigd Islamieten, zich in het viermanschap zouden kunnen herkennen.

Een merkwaardige gebeurtenis, het opstellen van dat testament! ‘*Given the intense egocentricity and sense of personal mission that marked the whole of Soekarno’s life*’, schrijft Anderson, ‘*nothing more pointedly illustrates his fears and consciousness of weakness at this juncture than his willingness to sign such a document at all.*’¹ Is dat juist? *Wij* achten het naar voren schuiven van Tan Malaka veel opmerkelijker² en zien in Soekarno’s medewerking terzake eerder een ander element: dat hij bij de eerste confrontatie welke de Republiek wachtte, persé in Djakarta wilde zijn, niet elders. Angst voor lijfsbehoud kunnen wij hierin in elk geval niet ontwaren.

★

In Djakarta zat Bouwer niet stil. Formeel was hij nog steeds in dienst van

¹ A.v., p. 280. ² Tan Malaka kreeg na deze gebeurtenissen in Djakarta veel invloed in Bantam – het kwam daar begin oktober tot een aanloop tot een sociale revolutie: de inheemse bestuurders werden afgezet en vervangen door anderen, onder wie Islamietische leiders en nationalist die een periode van ballingschap in Boven-Digoel hadden ondergaan; tot eenzelfde omwenteling kwam het in de westelijke helft van de residentie Pekalongan op de noordkust van Java.

het Amerikaanse persbureau *United Press* – hij besloot, met Soekarno een vraagesprek te voeren. Dat vond ten huize van Soekarno plaats op 6 september. Het kostte Bouwer enige moeite, ‘twee tot de tanden gewapende leden van Soekarno’s lijfwacht’ te passeren en te voorkomen dat hij binnenshuis door een politiefunctionaris werd gefouilleerd (‘ik deelde hem mee dat ik slechts gewapend was met papier en potlood’). Soekarno die hem ontving in het bijzijn van Soebardjo en een der staatssecretarissen, *Raden Mas* mr. Abdoel Gaffar Pringgodigdo, weigerde Nederlands te spreken – aangezien Bouwer zich niet goed in het Indonesisch kon uitdrukken, werd er een tolk bijgehaald. Soekarno ‘deelde mee’, aldus Bouwer in zijn dagboek, ‘dat hem tijdens zijn verblijf in Dalat’ (bij Saigon) ‘van 8 t.e.m. 14 augustus j.l.’ (hij was in werkelijkheid van de 8ste tot de 14de van Java afwezig geweest in verband met zijn bezoek aan veldmaarschalk Teraoetsji) ‘niets werd medegedeeld over de wapenstilstandsonderhandelingen . . . en toen hij in Batavia terugkwam, had hij officieel nog niets ervan gehoord. Op de 18de augustus werd hij over de Japanse capitulatie ingelicht . . . Hij zei dat de banden met het Japanse militaire bewind door de Republiek waren verbroken . . . Hij ontkende kategorisch dat hij door nationalistische elementen onder de Indonesiërs gedwongen was geworden (tegen zijn wil in) om de Republiek uit te roepen. Hij ontkende voorts dat de Japanners iets met de uitroeping van de Republiek uitstaande hadden gehad’¹ – die laatste mededeling was in strijd met de feiten.

Twee dagen later, op 8 september, volgde een tweede interview. Het had Bouwer geschokt dat in Batavia aanplakbiljetten van de jeugdbeweging, de *Angkatan Moeda*, te zien waren, ‘waarin dood en vernietiging aan de Hollanders wordt beloofd.’ Nu zei Soekarno dat hij daar geen bevel toe had gegeven. ‘De *Angkatan Moeda*’, zei hij, ‘is geen officiële instantie. Zij vertegenwoordigt de elementen die tegen mij, mijn regering en mijn leiderschap zijn.’²

Verzenden kon Bouwer zijn twee perstelegrammen niet – hij moest wachten tot de ‘*Cumberland*’ voor Batavia zou arriveren; de Britse kruiser bezat een zendinstallatie, waarvan ook journalisten (er waren er verscheidene aan boord) gebruik zouden kunnen maken.

¹ Bouwer: ‘Dagboek’, p. 387–88 (6 sept. 1945). ² A.v., p. 391 (8 sept. 1945).

De 'Cumberland' voor Batavia I

Wij herinneren er aan dat de 'Cumberland' op 2 september een detachement van de *Royal Marines* op Sabang had afgezet, vervolgens naar Ceylon was teruggekeerd en, vermoedelijk op de 14de, Singapore had verlaten met o.m. van der Plas aan boord en dat deze op de 13de in Singapore had uiteengezet dat men van de 'kleine groep desperado's' die op Java de Republiek hadden uitgeroepen, geen grote gevaren te duchten had. 'Als wij als Hollanders daar aankomen, al was het maar met een groepje van honderd man, dan zou de zaak wel weer in orde komen.' Uiteraard zou dat moeten gaan met Britse steun.

Evenwel: de persoonlijke instructies van Mountbatten, welke Patterson in Singapore van deze had ontvangen, lieten die steunverlening niet toe. 'Adm. P.', zo schreef van der Plas op 14 september aan van Mook (welke brief pas na aankomst van de 'Cumberland' voor Batavia aan een naar Australië vertrekkend vliegtuig meegegeven zou kunnen worden!),

'toonde mij een particuliere brief van M. waarin deze zegt dat het 'uiterst gevaarlijk zou zijn, indien Britse troepen vrijheidsbewegingen in de kolonies van anderen zouden bedwingen hoe onecht² die ook mogen zijn.' Aan de andere kant wil hij onze moeilijkheden niet vergroten door enigerlei (zelfs schijn van) erkenning van de Soekarno-regering. Hij wenst dus dat alleen gehandeld wordt met de Japanse militaire autoriteiten en niet met personeel van de Republiek *Indonesia*.'

Dat was verontrustend. Anderzijds was het telegram van Teraoetsji ontvangen waarin de Japanse veldmaarschalk had meegedeeld dat het bestuur op Java nog geheel in handen van de Japanners was (dat was het in werkelijkheid geenszins). Ietwat bezorgd was van der Plas, omdat uit een radiotoespraak van *Raden Ario Adipati Wiranatakoesoema*, vroeger regent van Bandoeng en voorzitter van de Regentenbond, nu minister van binnenlandse zaken in het eerste Republikeinse kabinet, was gebleken dat ook deze achter de Republiek stond – dat zette een vraagteken achter de gehele visie van van der Plas dat Nederland met steun van de inheemse bestuursaristocratie zijn gezag op Java zou kunnen herstellen. Niettemin achtte hij, zo schreef hij aan van Mook, 'een gunstige oplossing

¹ Dat is vermoedelijk pas geschied op 20 september. ² In Mountbattens brief stond het woord '*spurious*': vals, onecht, nagemaakt – het was de weerslag van wat van Mook in zijn nota van 3 september over de zijns inziens volledig Japanse oorsprong van de Republiek had geschreven.

mogelijk. Wiranata's rede sluit dit geenszins uit.' De samenwerking met Patterson was 'nauw en prettig'. Van der Plas stelde zich voor, 'na enige tijd behoedzaam gegevens zien te krijgen, bijv. door met Soejono's en Loekman's weduwe te gaan praten. Heel ongelukkig is dat er een stel oorlogscorrespondenten is aan boord gekomen, wier enig doel is Soekarno-scoops e.d. te maken, maar daaraan is niets te doen.'¹

Patterson liet diezelfde dag, 14 september, instructies uitgaan 'for Allied forces and attached personnel in Java'², die een reeks van maatregelen inhielden, samenhangend met het concentreren en ontwapenen van alle Japanse strijdkrachten op Java – zij zouden verantwoordelijk blijven voor rust en orde. Aan boord van de 'Cumberland' bevonden zich een *Rapwi-team* en een centrale *Rapwi*-staf voor Java met als hoofd een Britse officier, Colonel M. Dewar – welnu, in Pattersons instructies stond óók dat, behalve de *Rapwi*-vertegenwoordigers, niemand aan land mocht gaan zonder zijn verlof.

Dat bevel gold tevens voor de bemanning van de 'Tromp', die ongeveer tegelijk met de 'Cumberland' bij Priok voor anker ging. De commandant, kapitein-ter-zee Stam, had met hulp van de Amerikanen alle beschikbare ruimte in de kruiser volgestouwd met kisten melkpoeder, eierpoeder en blikken vruchten en had ook voor elk van de bemanningsleden voedselpakketten laten klaarmaken – die levensmiddelen kon hij aan de wal zetten en Patterson vond goed dat de bemanningsleden, zodra zij wisten in welk van de interneringskampen in Batavia zich hun gezin bevond (de *Rapwi* zou die gegevens doorgeven), aan land zouden mogen gaan om hun voedselpakket naar dat gezin te brengen, maar dat zouden zij dan man voor man moeten doen en zij zouden ongewapend moeten zijn. Wel had Stam uit zijn équipage een landingsdivisie gevormd welke als groep kon worden ingezet, maar die inzet werd hem door Patterson verboden; de enige groep militairen die wèl aan land mocht gaan, was de landingsdivisie van de 'Cumberland'; zij zou zich belasten met de bewaking van de gebouwen die door de *Rapwi* in gebruik waren genomen.

Nu eerst Pattersons contact met de Japanners.

De eerste Japanner die, op de 15de al, ten teken van de capitulatie van het Japanse Zestiende Leger aan boord kwam, was Nagano's chef-staf, generaal Jamamoto, die begeleid werd door ruim twintig andere hoge Japanse militairen, onder wie schout-bij-nacht Maeda. Jamamoto had,

¹ Brief, 14 sept. 1945, van van der Plas aan van Mook (ARA, Coll.-van der Plas, 2).

² Exemplaar: IC, 5 367.

zoals hem telegrafisch bevolen was, opgaven bij zich van de kampen en de aantallen krijgsgevangenen en geïnterneerden op Java en bracht verder twee in het Engels gestelde rapporten mee, waarvan het eerste weergaf welke maatregelen het Japanse leger had getroffen als uitvloeisel van de bepalingen van de voorlopige capitulatie-overeenkomst die op 27 augustus in Rangoon was gesloten¹, en het tweede een overzicht bevatte van de politieke situatie². Het eerste rapport begon met een eerbetuiging (*'I pay my heartfelt respect to the glorious victory of the Allied Forces. I deem it a honour to receive Your Excellency, entering here as a pioneer to the Allied Forces'*) en was onvolledig: er werd niet vermeld dat een groot deel van het feitelijk bestuur van Java door de Japanners opzettelijk aan de Republiek was overgelaten. Het tweede rapport was in zoverre misleidend dat er een voorstelling van zaken in werd gegeven als hadden Japanners niets te maken gehad met het uitroepen van de Republiek op 17 augustus (Jamamoto zelf en vooral ook Maeda wisten wel beter!). Dat tweede rapport waarschuwde verder tegen drastisch ingrijpen: *'A few elements are continuing their activities. The Nippon Army is controlling all who are trying to create trouble against peace and order'* (van die controle was geen sprake), *'but considering the present situation complete supervision and control is difficult owing to underground activities. At the same time, should we take stringent measures, none can predict what may happen ere the Allied forces arrive here.'* Er stond in dat tweede rapport ook dat het opvangen werd voorbereid van meer dan vijf-en-dertigduizend Geallieerde militairen die over heel Java op negen plaatsen zouden kunnen worden geleverd.

Patterson nam de rapporten in ontvangst en gaf zijnerzijds aan Jamamoto schriftelijke instructies³: met uitzondering van diegenen die voor het bewaren van rust en orde nodig waren, moesten alle Japanse militairen ontwapend worden alsook alle leden van de inheemse hulpkorpsen (van der Plas had hem een lijst van die korpsen gegeven); de wapendepots moesten onder strikte bewaking worden geplaatst en er moest een opgave worden verstrekt van de bewapening van alle hulpkorpsen. Voorts moest Jamamoto *'at the earliest possible moment'* een lijst indienen van alle politieke gevangenen op Java en gegevens verstrekken over de verblijfplaats van diegenen die van der Plas wilde inschakelen bij het herstel van het Nederlands gezag op West-Java: de gouverneur van West-Java die in maart '42 in functie was geweest, de resident van Batavia, de burgemeester van Batavia, alle hogere politiefunctionarissen (èn de hoofdcommissaris en één commissaris van politie te Soerabaja), de staf van het

¹ Exemplaar: a.v., 5 198. ² Exemplaar: a.v., 5 330. ³ Exemplaar: a.v., 5 369.

vliegveld Kemajoran, het leidende personeel van de haven van Tandjong Priok, de directeur van Verkeer en Waterstaat, de hoofdinspecteur van de Staatsspoorwegen (en de directeur van de particuliere Nederlands-Indische spoorwegen te Semarang) en tenslotte de door de Japanners afgezette regenten van Batavia en Indramajoe – van der Plas wenste voorts de namen en adressen te weten van alle door de Japanners benoemde departementshoofden, residenten, vice-residenten en lagere politiefunctionarissen (die gegevens had hij voor de zuivering nodig) en ook nog de namen en verblijfplaatsen van alle door de Japanners ontslagen regenten (die wilde hij in beginsel weer inschakelen). Iets op ons relaas vooruitlopend, vermelden wij hier dat de namen en de verblijfplaatsen van de personen die van der Plas bij het herstel van het gezag wilde inschakelen, voorzover ons bekend, door de Japanners niet zijn verstrekt, wèl de gevraagde lijst van de politieke gevangenen – die hadden zij evenwel beperkt tot de Europeanen. De naam van Amir Sjarifoeddin, aan wie van der Plas in maart '42 een grote som geld ter hand had gesteld om er het illegale werk op Java mee te organiseren, kwam er niet op voor, maar van der Plas vernam spoedig dat deze begin september nog in Malang gevangen zat; hij liet op de 17de Jamamoto instructie geven, Sjarifoeddin onmiddellijk onder bewaking naar Batavia te brengen – twaalf dagen later kreeg *Colonel Dewar*, hoofd van de centrale *Rapwi*-staf op Java, bericht van de Japanners dat Sjarifoeddin nog in de ziekenafdeling van de gevangenis te Malang verpleegd werd. Het is duidelijk: dat Sjarifoeddin begin september *in absentia* benoemd was tot minister van voorlichting in het eerste kabinet van de Republiek, was van der Plas op de 17de nog onbekend (hij had er dus ook op de 15de en 16de, toen hij in Batavia zijn eerste gesprekken voerde, niets van vernomen) – had hij het wèl geweten, dan zou dit, veronderstellen wij, na Wiranatakoesoema's radiotoespraak een tweede schok voor hem zijn geweest: èn de vroegere voorzitter van de Regentenbond èn de man die het illegale werk op Java had moeten organiseren, waren, onder Soekarno, tot minister van de Republiek benoemd!

Terug naar Pattersons eerste contact met de Japanners.

De Britse *Rear-Admiral* was er bepaald tevreden over: '*Japanese co-operating well*', seinde hij op 16 september aan Mountbatten (met verzoek, zijn telegram aan van Mook in Brisbane door te geven)¹ – Jamamoto was die dag opnieuw aan boord van de '*Cumberland*' verschenen en Patterson had hem op zijn verantwoordelijkheden gewezen, maar, voegde hij toe,

¹ Tekst van Pattersons telegram: a.v., 5305.

'Japanese control is undoubtedly deteriorating and new Indonesian flag is appearing in increasing numbers'; hij had die rood-witte vlaggen zelf gezien, doordat hij een bezoek had gebracht aan het krijgsgevangenenkamp te Batavia (het kamp van het Xde bataljon). *'Essential'* noemde hij het, dat zo spoedig mogelijk een *'occupation force'* arriveerde met een *'strong section for civil administration . . . The message is of course the considered opinion of myself, van der Plas and army intelligence.'*

Op wie sloeg dat *'army intelligence'*? Naar wij aannemen: op van der Post. Deze had zich op de 15de even na Greenhalgh en van Tuyl bij Rear-Admiral Patterson gemeld – Greenhalgh had zijn rapport van de 14de overhandigd, waar o.m. in stond: *'there is intense anti-Dutch propaganda among the natives and it would help if the first stage of occupation is carried out by essentially British forces.'* Wij voegen hieraan nog toe, ten eerste, dat Patterson op 17 of 18 september een *Intelligence*-rapport ontving, hoogstwaarschijnlijk opgesteld door van der Post (Patterson zond het onmiddellijk door naar Singapore) waarin op grond van de mededelingen van de Britse *Lieutenant Lambert*, die drie jaar lang meegewerkt had aan de Japanse radio-uitzendingen, betoogd werd dat in geen geval Nederlandse troepen op Java mochten worden toegelaten¹, en, ten tweede, dat *Wing-Commander Tull*, het hoofd van het *Rapwi-team* in Magelang, op de 19de met Patterson een bespreking voerde; hoewel Tull dat in zijn verslag niet vermeldt, nemen wij aan dat hij Patterson een duidelijk beeld gaf van zijn eerste indrukken op Midden-Java, waar aan elk huis en elk overheidsgebouw een rood-witte vlag hing, *'the whole country was in a ferment and normally quite peaceful people stood forth as champions of their own Merdeka.'* Zulke observaties kunnen Patterson slechts de overtuiging hebben geschonken dat Mountbatten wijs had gehandeld toen deze hem had geïnstrueerd, zich van politieke inmenging op Java te onthouden.

★

Van der Plas ging op 15 september voor het eerst aan land. In de hem ter beschikking gestelde auto reed hij naar het Tjideng-interneringskamp waar hij zijn eigen echtgenote en die van van Mook in een-en-hetzelfde huisje aantrof. Hij nam zijn intrek in Hotel des Indes, waar zich inmiddels

¹ Het kan ook zijn dat dit rapport door Lambert is opgesteld: deze is twee etmalen lang aan boord van de *'Cumberland'* geweest.

ook *Colonel Dewar* met zijn centrale *Rapwi*-staf had gevestigd. In datzelfde hotel streken generaal van Straten en Abdoelkadir neer die, samen met enkele jeugdige leden van een eerste *Nica-team*, op de 16de van Morotai met een vliegtuig arriveerden; zij waren door van Mook benoemd tot *Chief Commanding Officer*, resp. *Deputy-Chief Commanding Officer Nica* voor heel Java. In Hotel des Indes bleef van der Plas maar drie of vier dagen – Patterson kreeg namelijk te horen dat de aanwezigheid van de drie genoemde Nederlands-Indische autoriteiten de indruk wekte, als zou de *Rapwi* een voorloopster zijn van het Nederlands-Indisch gouvernement. Derhalve drong hij er op aan dat die drie aan boord van de ‘*Cumberland*’ zouden verblijven – van der Plas en Abdoelkadir willigden dat verzoek in, van Straten weigerde.

Alle drie deden belangrijke eerste indrukken op, leidend tot beleidsadviezen aan van Mook. Die indrukken en adviezen legden zij neer in brieven aan deze, die op 20 september door een vliegtuig werden meegenomen naar Brisbane. Bij die stukken bevond zich ook een brief aan van Mook, geschreven door mr. Spit, met wie van der Plas nog maar een kwartier had gesproken, en bij Spits brief was nog een nota over de politieke situatie op Java van de hand van Posthumus, de vroegere rector van het Christelijk Lyceum te Bandoeng.

Wat stond in al die stukken?

‘Vanmiddag ben ik 3 dagen te Batavia’, schreef van der Plas op de 18de.¹ ‘De eerste binnenkomst te Priok was merkwaardig. Een Soendaneese chauffeur boog als een knipmes en was ingelukkig met zijn eigen taal te horen van een Nederlander’ (van der Plas kon zich vlot in het Soendaas uitdrukken) ‘en te vernemen dat hij groeten mocht als een mens en niet behoefde te buigen als een slaaf. Wij zijn ingekwartierd in het Hotel des Indes waar wij leven in een luxe die het hart pijn doet, wanneer men denkt aan de vrouwen en kinderen in de kampen.’ De toestand daar ging ‘iedere fantasie te boven’, ‘de geestkracht, zelfbeheersing en moed van deze vrouwen doet je de tranen in de ogen komen van eerbied en trots.’ Uitvoerig schreef hij vervolgens over de economische en financiële situatie die hij ‘bedenklijk’ noemde, vooral ook door de slechte rijst-oogsten. Het transport was ‘grotendeels verlamd’, alle openbare werken ‘verwaarloosd’, de ‘kledingpositie in het binnenland’ was ‘vertwijfeld’. Daardoor was het in de Japanse tijd tot opstanden gekomen onder de Indonesiërs, in Semarang ‘op communistische grondslag’. Ook werden ‘communistische leiders . . . aansprakelijk gesteld voor de plotselinge

¹ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 121 en vlg.

opstand van de *Peta* te Blitar' (een opstand, in februari '45, waarmee communisten niets van doen hadden gehad) – die opstand had de Japanners gebracht 'tot het besluit . . ., Indonesië maar onafhankelijkheid te verlenen.'

'Hier kom ik tot het politieke vraagstuk. Wij hebben èn de omvang van de anti-Nederlandse actie èn het doorvreten der jarenlange anti-Nederlandse propaganda onderschat. Het is zeker dat men de Jappen haat. Maar men haat de Nederlanders ook, behalve in de *dessa*, waar echter de propaganda . . . duidelijk begint te pakken.'

De Japanners, zo ging van der Plas verder, hadden al vóór hun capitulatie de leiding van verscheidene departementen aan Indonesiërs toevertrouwd – in feite hadden zij *nu* 'alles behalve de financiën' uit handen gegeven. Van handhaving van orde en rust was geen sprake:

'Soekarno's *Pelopors* . . . dringen overal de huizen binnen onder de kreet *Merdeka*; hijsen de rood-witte vlag, bedreigen wie niet mee wil doen; gedragen zich aggressief; houden met barricades op de wegen auto's aan . . . natuurlijk alleen 's nachts; werpen met stenen en doen ook wel meer. Zo zijn op verschillende plaatsen Japanners die de rood-witte vlag weghaalden, neergeschoten of *ge-tjintjanga*¹ en men zag dan ook die vlag van alle regeringsgebouwen waaien.

. . . De uiterst verwarde toestand wordt nog gecompliceerder door twee factoren. Ten eerste het monsterverbond tussen Soekarno en de communisten . . . Zij hebben met Iwa K. Soemantri de leiding van de arbeiders op zich genomen'

– Soemantri zou, aldus van der Plas, opdracht gegeven hebben, een algemene transportstaking voor te bereiden en ook voor een algemene politiestaking waren al voorbereidingen getroffen.

De tweede factor was 'de actie van een aantal Japanners, waarvan Sjimizoe . . . de ergste is'² – deze zou voor Indonesiërs kwetsende, z.g. van Indische Nederlanders afkomstige pamfletten in omloop hebben gebracht, waarvan het effect bij de Indonesiërs de Indische Nederlanders in grote angst had doen verkeren.

Enkele vooraanstaande Indonesiërs waagden het, schreef hij voorts, Nederlanders te beschermen, maar hij had ook teleurstellende indrukken opgedaan: 'Hoesein' (t.w. Hoesein Djajadiningrat die hij in '44 als de mogelijke leider van breed anti-Japans verzet had gezien) 'krimpt van angst', 'mijn vriend Abdoel Gaffar Pringgodigdo is nu Algemeen Secre-

¹ in stukken gehakt ² Deze bevond zich in werkelijkheid in Singapore.

taris der Republiek!' Met dat al was het toch de jeugd die 'de moeilijkste groep' vormde: zij, alsook de groep rond Soekarno, was er van overtuigd dat de Republiek de strijd zou winnen: de Sowjet-Unie was 'aggressief anti-koloniaal, China fel anti-koloniaal, Amerika ook tegen iedere overheersing. Wat kunnen Frankrijk en Engeland daartegen doen? Bovendien hebben die hun eigen moeilijkheden, die zij niet zullen vergroten door de vervloekte Hollanders te helpen' – er zou erkenning van de Republiek geëist worden, en bleef die uit, dan zou het tot een 'massa-opstand' en een 'algemene staking' komen; 'de Jappen blijven neutraal en de Geallieerden kiezen eieren voor hun geld.' Aldus de visie die, meende van der Plas, bij diegenen leefde die de Republiek hadden opgericht en haar parolen verspreidden.

Was Java dus verloren? Neen.

'De democraten en de ons welgezinden hebben goede hoop, dat indien de occupatie niet te lang op zich laat wachten en na de bezetting van Batavia de Republiek terstond wordt ontbonden, de leiders opgepakt en geïsoleerd, het verzet aldaar door het wegvallen der leiding niet veel betekenen zal. Ik onderschrijf dat.'

Hij vond wèl dat dan 'met daden' bewezen moest worden, 'dat de democratische Indonesiërs inderdaad dadelijk gezag en verantwoordelijkheid krijgen. Ik laat het hierbij. Hartelijke groeten aan allen' – maar er volgde nog een toevoeging: 'Een probleem vormt Spit c.s. en zijn 'groep'. Vreselijk gewauwel werkelijk dat een ieder tot vertwijfeling brengt.' Ook was er nog een bijlage, 'Enkele punten van mil. aard als advies toegevoegd': tegelijk met de Britse moeten zoveel mogelijk Nederlandse troepen landen. De Britten waren 'immers als de dood voor een herhaling van Griekenland en zullen tegen Soekarno c.s. òf niet òf niet voldoende sterk optreden. Patterson' ('de rust en zelfbeheersing zelf', schreef hij eerder in deze brief) 'stemt hiermee in. Machtsvertoon zal m.i. 80% van de beweging doen ineensorten. Dus zoveel mogelijk *armoured cars* (v.d.Britten), *120th Squadron* van ons, enz.'

Aldus de eerste brief van van der Plas.

Eveneens op de 18de schreef Abdoelkadir aan van Mook¹ in zoverre in gelijke geest dat ook hij meende dat men er met de beoordeling in Australië van de politieke situatie op Java naast was geweest: 'De politieke toestand is ernstiger dan wij wel durven vermoeden. Wij hebben S[oe-

¹ Tekst van zijn brief: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 130-31.

karno's] invloed onderschat gedurende deze 3 jaren. De goede BB-ambtenaren' (hij bedoelde de inheemse bestuursfunctionarissen) 'zijn verdwenen. Alle BB-ambtenaren hebben nu ook voorgoed trouw gezworen aan [de] R[epubliek] I[ndonesië] . . . De antipathie tegen de Hollanders is nu merkbaar in kringen, waar deze vroeger niet werd verwacht . . . Ik hoop spoedig wat beter nieuws te kunnen mededelen' – adviezen in de richting van enig militair ingrijpen gaf hij niet, het enige advies dat zijn brief bevatte was dat de *Nigis* er verkeerd aan deed om in de uitzendingen van Radio Melbourne de Republiek en Soekarno aan te vallen.

De brief van generaal van Straten, gedateerd op 20 september¹, was vooral ingegeven door het feit dat *Rear-Admiral* Patterson die ochtend bericht had ontvangen dat, conform de oorspronkelijke plannen, Batavia op 4 en Soerabaja op 14 oktober zou worden bezet, 'beide plaatsen door een brigadegroep met enige pantserauto's.' Van Straten drong er nu op aan dat tegelijkertijd zoveel mogelijk Nederlandse troepen aan land zouden gaan, zulks 'om eventueel op te treden tegen ongeregeldheden van Nationalistische zijde, waartegen ik de Britten verdenk niets of het verkeerde te doen . . . De Britten hebben wel alles te zeggen, maar begrijpen er niets van en schijnen bovendien opdracht te hebben, zich niet in de politiek te mengen. Zij laten zich imponeren door allerlei opschriften.' Notabene: *Colonel* Dewar was voornemens geweest 'om aan Soekarno passen van vrijgeleide te vragen voor zijn *Rapwi*-ploegen, die door de stad moeten' – dat zou een feitelijke erkenning hebben betekend van Soekarno's gezag. Nodeloos! 'Naar mijn persoonlijke mening heeft de gehele Republiek-beweging niet al te veel om het lijf . . . Bij enig machtsvertoon zal m.i. de zaak ineensstorten als een kaartenhuis, mits enkele leiders worden geïsoleerd, wat ook het plan is' – inderdaad, daar had van der Plas al van gerept.

Spit, die van het Kramat-kamp uit ruim twee weken lang had gadeslagen dat de Republikeinse actie zich als een olievlek uitbreidde, was pessimistischer. In zijn in het kamp geschreven brief d.d. 18 september² verwees hij naar het memorandum van Posthumus. 'Nog is de toestand niet zorgwekkend angstig, je weet ik ben geen alarmist', schreef hij, 'maar ze kan het op korte termijn worden, indien er nu niet tijdig krachtig ingegrepen wordt.' Men moest, meende hij, van de Japanners *eisen* dat zij aan de Republiek een einde zouden maken, hijzelf en anderen moesten 'ter voorlichting van (momenteel) Patterson, *c.q.* andere militaire autori-

¹ A.v., p. 146 en vlg. ² Tekst: a.v., p. 131 en vlg.

teiten' ingeschakeld worden en er moest een strijdmacht van vijftienduizend man gemechaniseerde troepen worden gezonden, anders gezegd: de verwachting van van der Plas en van generaal van Straten dat gering machtsvertoon voldoende zou zijn om aan het bestaan van de Republiek een einde te maken, deelde Spit niet, maar van der Plas was van Mooks vertegenwoordiger bij Mountbattens hoofdkwartier en dus bij Patterson en hij, Spit, zat zich in het Kramat-kamp te verbijten van ergernis. Uitgeschakeld! Machteloos! Hij besloot er zich bij van Mook over te beklagen en schreef hem op de 19de een tweede brief¹, die weliswaar op de 20ste niet naar *Camp Columbia* is meeverzonden (hij heeft pas zes dagen later Batavia verlaten) maar die hier ter sprake moet komen. 'Van der Plas', zo uitte Spit zich,

'is thans 4 etmalen hier. Ik heb hem gedurende een kwartier kunnen spreken. Diverse pogingen om contact met hem te krijgen, mislukten. Hij maakt bepaaldelijk de indruk mij te ontwijken of met een kluitje in het riet te willen zenden. Onder de kring mijner medewerkers, die er naar haken aan de slag te gaan, wekt deze gang van zaken bittere teleurstelling en ontstemming . . . Ik zou met deze gang van zaken vrede kunnen hebben (het gaat er mij en mijn medewerkers niet om, te worden 'erkend') indien ik de overtuiging had dat het algemeen belang er door wordt gediend. Deze overtuiging bezit ik niet. De zaken gaan verkeerd.'

Hij had, schreef hij ook, Radio Melbourne horen zeggen dat de hulpverlening aan de geïnterneerden goed en snel georganiseerd zou worden, maar dat bij de eerste *relief-teams* maar weinig Nederlanders zouden zijn en dat het ook niet mogelijk was, uit Nederland spoedig 'grote groepen Nederlandse mannen en vrouwen' naar Indië te zenden – waarom werden dan diegenen niet ingeschakeld die zich op Java bevonden? Dat was niet

'een partijtje 'ouwe (Regerings)sokken' en gebrekkigen en zieken. Niets is minder waar. Er zijn, nú en hiér, reeds belangrijke 'groepen Nederlandse mannen en vrouwen', die lichamelijk volkomen geschikt zijn om het herstel ter hand te nemen . . . Ze worden echter nog altijd in de kampen opgesloten.'

Kon, zo vroeg Spit, van Mook niet ten spoedigste zelf naar Batavia komen ('je hebt hier een grote mate van *goodwill* en vertrouwen . . . die van der Plas op dit ogenblik ten enen male mist') of anders van der Plas opdragen met Spit en de zijnen samen te werken? 'Ik zie de zaken

¹ Tekst: a.v., p. 142 en vlg.

verkeerd gaan. Ik weet dat zij anders zouden kunnen lopen. Onze mensen, de mannen en vrouwen, de ouderen en jongeren, wachten in grote spanning. Zet hen aan het werk!' – anders gezegd: zorg er voor dat zij de kampen kunnen verlaten en ingeschakeld worden!

Er volgde nog een *post scriptum*:

'Reeds onder het tikken van deze brief (op een oude schrijfmachine en binnen het kamp) wijzigt de situatie zich. Mij wordt een strooibiljet van de Japanners bezorgd, waarin vergaderingen, optochten enz. worden verboden en het dragen van allerlei wapens strafbaar wordt gesteld. Op hetzelfde ogenblik trekt aan het kamp een optocht van vele duizenden Indonesiërs voorbij, in auto's met rood-witte vlaggen, allen gewapend met pieken en kapmesses. In West-Java schijnt het Binnenlands Bestuur zijn posten te verlaten, weigert stationspersoneel rijst-transport en staat honger als gevolg van transportmoeilijkheden en desorganisatie voor de deur. Zojuist kwamen enkele vooraanstaande Chinezen: 'wat doet u?' Zij kwamen na het tweetal twintigjarige jongelieden van de *Nica* dat mij hun plannen en opvattingen mededeelde. Nogmaals: wij zijn blij met alle enthousiaste mensen die hier komen om mede te arbeiden. Maar dit is geen tijd voor padvindrisspelletjes. Wij kunnen in samenwerking met de Chinezen, de Indo-Europeanen en de goedwillende Indonesiërs iets doen, indien wij gezag over de Japanners ontvangen. Ook de Jappen worden zenuwachtig en bang; er werd vanmiddag op klaarlichte dag . . . een Jap, die een mankement aan zijn auto had, vermoord.'

Gelijk gezegd: deze noodkreet werd pas op 26 september verzonden.

Bij de stukken die op de 20ste naar Brisbane onderweg gingen, bevond zich ook nog het door Posthumus geschreven memorandum d.d. 17 september, dat als bijlage aan Spits eerste brief was toegevoegd.¹

Posthumus, die ruim drie jaar geïnterneerd was geweest, ontleende, schreef hij, zijn kennis 'aan gedurende de oorlogsjaren binnengesmokkelde berichten en Maleise dagbladen, aan uitlatingen van *heiho*-soldaten enz. en aan na de Japanse capitulatie met vertegenwoordigers van alle bevolkingsgroepen gevoerde gesprekken.' De staatkundige toestand beschreef hij als 'een maatschappij zonder staat' – de maatschappij ging door, maar het Japanse gezag brokkelde af en van de zijde van de Republiek was nauwelijks van een actueel gezag sprake: 'de overgrote meerderheid van de bevolking neemt ten opzichte dezer 'republiek' een afwachtende houding aan.' De geïnterneerden waren verbitterd: er werd 'bij hen, zonder hen, over hen' gehandeld en beslist' en dit alles had 'onder de

¹ Tekst: a.v., p. 134 en vlg.

loyale Indonesische, Indo-Europese en Chinese groepen' 'de grootste verbazing en onzekerheid' gewekt. Radio San Francisco en Radio Melbourne gaven 'weinig opheldering' – 'gevreemd moet worden dat het anti-Nederlandse sentiment aan het groeien is.' 'Allereerst noodzakelijk' noemde hij het, 'dat er een centraal voorlopig gezag' werd ingesteld, 'gevormd door een groep der geïnterneerde Nederlands-Indische autoriteiten' (uiteraard bedoelde hij de groep-Spit), berustend op 'een behoorlijk machtsapparaat': het Japanse leger (louter voor politiediensten), de ex-krijgsgevangenen en de 'overgebleven leden van het politiekorps'. De departementen moesten opnieuw worden bezet en de 'algemene en plaatselijke leiders' van de Republiek moesten 'zo veel mogelijk' door de Japanners gearresteerd en geïnterneerd worden – hun namen waren bekend. 'Aan de hier voorgestelde oplossingen is', schreef hij in zijn slotparagraaf, 'uiteraard enig risico verbonden', maar het gevaar van niets-doen achtte hij veel groter. 'Indië wacht – en de spanning wordt welhaast ondragelijk.'

Aldus Posthumus op 17 september.

★

Een of twee dagen eerder was onder de Indonesische jongerengroepen die hogelijk ontevreden waren over Soekarno's bedachtzaamheid, het denkbeeld gerezen om president en kabinet met een massale demonstratie te forceren tot steviger optreden – steviger ook tegen de Japanners. Het *Komitee Nasional Djakarta* liet zich voor dat denkbeeld winnen en de nieuwe burgemeester van de hoofdstad, Soewirjo (vice-burgemeester in de Japanse tijd, burgemeester sinds 7 september¹), maakte op 18 september bekend dat de volgende avond om zes uur een grote bijeenkomst zou worden gehouden op het tijdens de bezetting tot *Ikada*-plein herdoopte Koningsplein; daar zou, zo heette het, de regering van de Republiek spreken.

Met hun initiatief hadden de jongerengroepen een te grote wissel getrokken op het geduld van de Japanse opperbevelhebber, generaal Nagano: nog op de 18de maakte hij per proclamatie bekend dat alle bijeenkomsten en parades verboden waren. Wat nu? Er kwam verdeeld-

¹ Hem had de Japanse burgemeester gezegd dat hij weigerde hem als nieuwe burgemeester te erkennen. Een probleem dus? Neen: de Japanner bleef eenvoudig weg.

heid in de leiding van de Republiek. Soekarno, Hatta en prof. Soepomo, minister van justitie, wilden de bijeenkomst afgelasten en kregen steun van een meerderheid in het kabinet. Zij wijzigden evenwel hun houding toen Adam Malik namens de jongerengroepen in de middag van 19 september was komen meedelen dat bij afgelasting grotere moeilijkheden te verwachten waren dan indien men de bijeenkomst, waartoe reeds grote stoeten demonstranten onderweg waren (een daarvan de stoet welke mr. Spit langs het Kramat-kamp hoorde trekken), liet doorgaan.

Nagano omgaf het *Ikada*-plein met een grote gewapende macht en gaf zijn militairen opdracht, allen die het plein betraden, hun primitieve wapens te ontnemen – de bijeenkomst evenwel liet hij, conform het beleid waartoe op 21 augustus was besloten, doorgaan. Er was maar één die het woord voerde: Soekarno.¹ 'Ik spreek', zei deze aan het begin van een toespraak die niet langer dan drie tot vier minuten duurde, 'als uw broer, *Boeng* Karno. Ik vraag u allen om kalm te blijven en begrip te tonen voor de leiding die van de regering van de Republiek Indonesië uitgaat. Geloof in deze regering!' 'Wij geloven!' daverde het. 'Broeders, ik als president, *Boeng* Hatta als vice-president, de ministers, wij allen hier zijn bereid om jegens het gehele volk van Indonesië onze verantwoordelijkheid te aanvaarden. Omgekeerd vragen wij om het vertrouwen van het Indonesische volk.' 'Wij vertrouwen u!' 'Wij hebben Indonesië's onafhankelijkheid geproclameerd en wij handhaven die proclamatie . . . Geef ons uw vertrouwen door onze bevelen op te volgen en de discipline te handhaven. Kunt gij dat doen, broeders?' 'Dat kunnen wij!' 'Dan is ons bevel voor vandaag: laat ons allen kalm en rustig huiswaarts gaan. Gehoorzaamt het bevel van uw president, maar blijft waakzaam. Zult ge gehoorzamen, broeders?' 'Dat zullen wij!' 'Ik sluit deze bijeenkomst met onze nationale groet: *Merdeka!*'

Alle aanwezigen namen die kreet over. Hoevelen waren zij? Tien- en tienduizenden, volgens Tan Malaka (maar het kan zijn dat diens schatting veel te hoog is geweest) zelfs tweehonderdduizend.

Nagano liet in de dagen die volgden, een aantal leden van jongerengroepen, onder wie Malik, arresteren. Dat kwam Soekarno's positie ten goede maar, belangrijker nog, het verloop van de demonstratie had aangetoond dat zijn greep op de massa niets aan kracht had ingeboet. De wrevel die met name in '44 en '45 velen ook in inheemse kring jegens hem waren gaan koesteren wegens de diensten welke hij aan een alom gehate bezetter bewees, was als het ware verdampt in de gloed der nieuwe

¹ Tekst van zijn toespraak: Anderson, p. 123.

gebeurtenissen. Van de jonge Republiek was hij niet alleen de president maar, zo was gebleken, ook het levende symbool.

Er drong van de demonstratie maar heel weinig tot de Nederlands-Indische autoriteiten door en haar betekenis ontging hun volledig. Van der Plas hoorde niet méér dan dat men drie-en-een-halve minuut bijeen was geweest en teleurgesteld uiteen was gegaan – nu, dat leek hoopvol.

Den Haag / 'Camp Columbia' III

Wij vermeldden al dat begin september in Den Haag besloten was dat minister Logemann naar Brisbane zou vliegen voor overleg met van Mook. Logemann verliet Den Haag op 4 september. Uit Londen maakte hij voor zijn verre reis naar Australië gebruik van een Brits verkeersvliegtuig. Hij had van Starckenborgh doen weten dat hij deze, die naar Nederland onderweg zou gaan, graag zou ontmoeten. Die ontmoeting vond, vermoedelijk op 6 september, plaats op het vliegveld van Lydda in het Britse mandaatgebied Palestina¹, waar van Starckenborgh, inmiddels in Cairo aangekomen, naartoe vloog. In het gesprek, dat ongeveer anderhalf uur duurde, kwam de houding die tegenover de Republiek ingenomen moest worden, maar zo kort ter sprake (de minister en de gouverneur-generaal waren het er over eens dat deze terzijde geschoven moest worden), dat van Starckenborgh dit punt in het geheel niet noemde in het verslag dat hij in april '47 over het onderhoud schreef.² Dat onderhoud ging in hoofdzaak over de vraag of en, zo ja, wanneer hij weer in functie zou treden. Hij wilde zich, aldus zijn verslag, daaraan 'niet *a priori* onttrekken, aannemende dat het een beperkte termijn zou gelden.' Dan moest wel 'overeenkomstigheid van inzicht over het Indisch beleid' tussen de regering en hem verzekerd zijn. Welnu, er

'bleek niets van belangrijk meningsverschil. In hoofdzaak waren wij het eens, met name hierin dat Indië niet rijp was voor een zuiver parlementaire regeringsvorm, maar uiteindelijke zeggenschap van de gouverneur-generaal in gewichtige zaken zou moeten blijven prevaleren. Overigens meenden wij beiden, dat ingrijpende hervormingen nodig waren, zowel in de positie van Indië binnen het koninkrijk als in Indië's inwendig bestuur' –

¹ Thans de luchthaven te Lod in Israël. ² Tekst: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. I, p. 120-21.

op dit punt bestonden evenwel nog slechts 'vage denkbeelden . . . Het voornaamste voor mij was overeenstemming nopens het gezag van de gouverneur-generaal in het Indisch binnenlands bestuur'; die overeenstemming bleek er te zijn.

Van Lydda uit zette Logemann zijn reis naar Brisbane voort, van Starckenborgh vloog naar Nederland, waar hij via Londen op 9 september op het vliegveld Welschap bij Eindhoven aankwam – prinses Juliana verwelkomde hem daar namens koningin Wilhelmina, van Kleffens namens het kabinet. Hij werd vervolgens eerst door de vorstin ontvangen die de grootste waardering had niet alleen voor het beleid dat hij als gouverneur-generaal had gevoerd maar ook voor de houding die hij als gevangene aan den dag had gelegd – een openbare hulding leek haar wenselijk; van Starckenborgh wees dat denkbeeld af.

Op de 17de verscheen hij in de ministerraad. Schermerhorn sprak hem toe. 'Geheel Nederland', aldus de samenvatting van diens betoog in de notulen¹,

'heeft in de jaren welke achter ons liggen, meegeleefd met Indië en met de gouverneur-generaal persoonlijk. De wijze waarop deze zijn taak heeft opgevat, zal van historische betekenis voor het koninkrijk blijken te zijn. Hierin, aldus de minister-president, zult gij de grootste beloning vinden voor alles wat gij in de afgelopen jaren hebt ondervonden.'

Van Starckenborgh dankte met enkele eenvoudige woorden.

Een punt van groot actueel belang kwam vervolgens ter sprake: die ochtend was van van Mook het op de waarschuwing van van der Plas gebaseerd telegram ontvangen, inhoudend dat Mountbatten op 12 september had meegedeeld dat de landing van de eerste Britse troepen op Java was uitgesteld zonder dat daar voorshands een nieuwe datum voor kon worden opgegeven – hij had zijn schepen nodig voor de repatriëring van Britse en Australische krijgsgevangenen. Van Starckenborgh zei dat hij 'een verschuiving van de datum waarop geland zal worden, vol gevaren' achtte. 'Op West-Java heeft men te maken met een fanatieke Mohammedaanse bevolking. Er zal een sterke aandrang moeten worden uitgeoefend, dat deze landing niet vertraagd wordt.' Nu, dat sprak voor alle ministers vanzelf. Voordat van Starckenborgh in hun midden verscheen, hadden zij al besloten de Britse regering te doen weten dat uitstel van de landing te Batavia onaanvaardbaar was en dat Nederlandse krijgs-

¹ A.v., p. 116-17.

gevangenen op dezelfde voet moesten worden behandeld als Britse en Australische.

Na afloop van deze kabinetsvergadering sprak Schermerhorn, die als waarnemend minister van overzeese gebiedsdelen fungeerde (hij had vóór de oorlog enkele reizen door Indië gemaakt), met van Starckenborgh over diens weer in functie treden als gouverneur-generaal. De zaak bleek in Den Haag minder simpel te liggen dan in Lydda. Inmiddels was namelijk van van Mook een ontwerp ontvangen voor een koninklijke proclamatie die uitgegeven zou worden op de dag waarop Batavia zou zijn bevrijd (wij hebben dat ontwerp niet kunnen vinden) en met enkele daarin gebruikte termen die Schermerhorns instemming hadden (wij nemen aan dat in van Mook's ontwerp van 'Indonesië' sprake was, niet langer van 'Nederlands-Indië'), was van Starckenborgh het niet eens; bovendien was Schermerhorn zich gaan afvragen of een weer in functie treden van van Starckenborgh vooral in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië niet de indruk zou wekken dat in Indië alles bij het oude zou blijven. 'Ofschoon van Starckenborgh', zo seinde hij op de 18de aan van Mook en Logemann¹,

'waarschijnlijk meer vooruitstrevend dan reputatie, wordt hij aangezien voor . . . behoudend. Zijn wederoptreden zal indruk maken van terugtred van ook met oog op buitenland betoonde tegemoetkomendheid aan linkse wensen.² Op zijn minst zal onderscheid in terminologie aanstonds blijken.'

Daar kwam bij dat van Starckenborgh het aanbevelenswaardig achtte dat een gouverneur-generaal zou worden benoemd die de volle vijf jaar zou kunnen aanblijven – daarvoor wilde hij niet in aanmerking komen. 'Teneinde niettemin gewenste continuïteit verzekeren, zou', aldus de constructie waarover Schermerhorn het met van Starckenborgh eens was geworden,

'Starckenborgh naar Indië kunnen gaan tot plechtige overdracht landvoogdij aan opvolger, zodra uitsluitend Nederlands bewind hersteld, welk feit daardoor tevens op gelukkige wijze wordt benadrukt. Koningin stemt in. Sein uw mening.'

Dat laatste lieten Logemann en van Mook na – de zaak was geenszins spoedeisend.

¹ Tekst: a.v., p. 120–21. ² Vermoedelijk sloeg dat op de 7 december-toespraak van de koningin.

Twee weken lang, van 9 tot 24 september, heeft Logemann in *Camp Columbia* vertoefd – op 29 september was hij in Londen terug.

Wat kwam in die twee weken tussen van Mook en hem ter sprake? Hun onderling contact kan slechts gekenmerkt zijn geweest door grote hartelijkheid: de twee die elkaar terugzagen, hadden als oprichters van de *Stuw*-groep behoord tot een even kleine als eenzame minderheid die naar het oordeel van de meeste Nederlanders en Indische Nederlanders getuigd had van een irreëel, ja gevaarlijk idealisme – nu was de een minister van overzeese gebiedsdelen, de ander luitenant-gouverneur-generaal. Alle reden is er om te veronderstellen dat zij het in hun gesprekken volledig eens bleken te zijn, speciaal ook op het punt dat de term ‘Nederlands-Indië’ uit de tijd was en door ‘Indonesië’ moest worden vervangen.¹ Hun beraad vond voorts zijn neerslag in drie stukken welke Logemann opstelde: een kort memorandum over het herstel van het bedrijfsleven in Indië² (er stond o.m. in: ‘Eis stellen van verplaatsing directies naar Indië’), een langer over de verhouding tussen het burgerlijk en het militair gezag³ (van Mook, niet Helfrich, zou het hoofd zijn van de gehele *Nica*-organisatie) en een, ook langer, over de wederopbouw van het regeringsapparaat in Indië⁴; daarin werd voorgesteld dat de Raad

¹ Op 14 september zijn boven Batavia pamfletten afgeworpen, aangeduid als een ‘Proclamatie’ van ‘het Gouvernement van Indonesië’. In die proclamatie, waarvan de achterzijde de tekst in het Indonesisch weergaf, werd (zie afbeelding 98) ‘politieke samenwerking met de Japanners’ ‘strikt verboden’. Voorts stond er in: ‘Alle politieke instellingen van een gouvernementeel karakter en andere politieke verenigingen, in het leven geroepen, gesteund of aangemoedigd door de Japanners, worden niet erkend . . . Een ieder die voortgaat met samenwerking met de Japanners of hun handlangers . . . is een verrader van zijn volk en vaderland en een gevaar voor *Indonesia Raya* en *Moelia*’ (een ‘groot en luisterrijk Indonesië’).

Wij nemen aan dat dat pamfletten zijn geweest die uit Balikpapan door *Mitchells* van het *18th squadron* zijn meegenomen en kunnen ons niet anders voorstellen dan dat de proclamatie in Australië door van Mook met goedkeuring van Logemann is opgesteld: Logemann moet zich daarbij bewust zijn geweest van het feit dat hij met zijn goedkeuring ten aanzien van de term ‘Indonesië’, al was die al in de 7 december-toespraak gebruikt, vooruitliep op een besluit dat nog door de regering moest worden genomen. ² Tekst: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. I, p. 118. ³ Tekst: a.v., p. 103 en vlg. ⁴ Tekst: a.v., p. 101 en vlg.

van Nederlands-Indië, de (Tijdelijke) Volksraad, het Hooggerechtshof¹ en de Algemene Rekenkamer pas weer in leven zouden worden geroepen als de militaire fase waarin alle bevoegdheden bij Mountbatten lagen, ten einde was. Logemann en van Mook stelden overigens aan Schermerhorn voor dat van Mook zich ten spoedigste, d.w.z. nog voor het einde van die fase, weer in Batavia zou vestigen. Schermerhorn was het daar geheel mee eens – de zaak werd met de Britse regering opgenomen en deze had geen bezwaar.

Maar wat gebeurde in Batavia? In ruimer zin: hoe stond het er op Java voor?

De eerste brieven van van der Plas, Abdoelkadir, van Straten en Spit en het memorandum van Posthumus dat een bijlage bij Spits brief was, waren op 20 september door een vliegtuig uit Batavia meegenomen – zij bereikten van Mook pas drie dagen later. Onmiddellijk seinde hij er Schermerhorn een samenvatting van.² Daaruit citeren wij:

‘De invloed van Soekarno *cum suis* is groter dan werd verondersteld en neemt door de onzekere toestand nog toe. Verzet is met name te verwachten van sommige organisaties, zoals jeugdorganisaties en communisten; bovendien heeft een aantal collaborateurs zich te sterk gebonden aan de zogenaamde Regering *Indonesia* om nu terug te kunnen. Geleidelijk komen de loyale Indonesiërs van betekenis in gevaar.

... De landing te Batavia is thans op 4 oktober vastgesteld ... Dat de z.g. Republiek Indonesië bij de landing onmiddellijk wordt gevangen genomen, is van zeer groot belang, omdat opsluiting der leidende personen en machtsvertoon de beweging grotendeels haar kracht zal ontnemen. Met het oog hierop en mede door het vertrouwelijk ontvangen bericht dat Mountbatten van plan is zeer voorzichtig op te treden om een tweede Griekenland te voorkomen, baart het achterwege blijven van een besluit betreffende mijn 28/31 van Kandy zorg’ –

daarmee bedoelde van Mook het uit Ceylon verzonden telegram waaruit aan de regering gebleken was dat Mountbatten had geweigerd bij de landing te Batavia op eigen gezag de Republiek te verbieden, een punt dat hij aan de Britse *Chiefs of Staff*en zijn adviseur Dening aan het *Foreign Office* had

¹ Wij hebben in ons vorige deel vermeld dat toen in '44 in een kamp te Bandoeng van mannelijke geïnterneerden werd gevegd dat zij op het vliegveld Andir startbanen zouden aanleggen, de geïnterneerde president van het Hooggerechtshof het standpunt innam dat de Japanners daar het recht toe hadden; de naam van de betrokkene hebben wij aangegeven als mr. J. Elshout. Dit is een betreurenswaardige vergissing geweest – het betrof hier prof. mr. dr. M. A. G. Harthoorn. ² Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 156-57.

voorgelegd. Van Mook stelde nu voor dat bij de *Labour*-regering zou worden aangedrongen op 'een krachtig optreden na landing. Bij de landing', aldus het slot van zijn telegram, 'zal ik zelf tegenwoordig zijn.'

Hier reeds merken wij op dat die landing niet plaatsgevonden heeft op 4 oktober maar dat Mountbatten er in geslaagd is, haar zes dagen te vervroegen – een klein contingent landde op 28, een iets groter op 29 september en van Mook was toen nog niet gearriveerd.

Voordien was veel gebeurd: in Batavia, in Australië, in Singapore.

De 'Cumberland' voor Batavia II

Van der Plas, van Straten, Spit en Posthumus hadden alle vier in de eerste stukken die zij van Mook deden toekomen, op militair ingrijpen tegen de Republiek aangedrongen, maar Abdoelkadir had in zijn brief van 18 september aan van Mook niets van dien aard geschreven. Hij vertrok die dag voor een bezoek aan Semarang – vooral in laatstgenoemde stad werd hij getroffen door de agitatie die van Indonesische jongeren uitging, trouwens: hij passeerde tweemaal Midden-Java waar overal de rood-witte vlag hing. 'Soekarno kan de krachten niet de baas die hij heeft ontketend', schreef hij op 24 september, toen hij weer in Batavia was teruggekeerd, aan van Mook.¹ Voorts: 'S. weet dat hij thans een verloren spel speelt.' Maar hij voegde daaraan toe: 'Ik denk dat het niet wijs is om de rood-witte vlag te verbieden . . . Of wij het willen of niet, het is de realiteit: rood-wit is het symbool geworden, waarmee men ook zijn nationaliteit wenst te tonen . . . Ik ben er vast van overtuigd dat er bloed zal vloeien indien rood-witte vlaggen worden neergehaald.' Er waren, waarschuwde hij, Indonesiërs die die vlag nog niet gehesen hadden louter en alleen omdat men hen tot het hijsen had willen *dwingen*. Zijn zeven broers, 'die allen de *Kenpei*-gevangenis hebben meegemaakt', hadden hem gezegd: 'Indien deze dwang niet bestaat, zullen wij deze rood-witte vlag willen hijsen.' Was niet een andere oplossing mogelijk, nl. een aparte vlag voor Indië: een verticale oranje-baan met daarnaast horizontaal het rood en het wit?

Het Japans militair bestuur had, zoals bleek, de grote manifestatie toegelaten die op 19 september op het *Ikada*-plein plaatsvond. Men kan dat zien als een blijk van welwillendheid jegens de 'jongere broer'. Een nieuw blijk van dien aard volgde. Generaal Nagano, beseffend dat een

¹ Tekst van zijn brief: a.v., p. 157–58.

Geallieerde landing niet lang op zich zou laten wachten en voorziend dat een drastisch ingrijpen tegen de Republiek een conflict zou doen ontstaan dat ook aan talloze Japanse militairen het leven zou kunnen kosten, besloot er bij Patterson (deze had onder druk van van der Plas de Japanners geïnstrueerd, nieuwe massa-bijeenkomsten met traangas uitte-een te drijven) op te laten aandringen dat de regering van de Republiek in functie zou mogen blijven. Daartoe vroeg zijn chef-staf Jamamoto een bespreking aan. Patterson willigde het verzoek in en in het bijzijn van van der Plas ontving hij de Japanner op 21 september. Deze 'recommended', aldus het door een Brits officier opgesteld verslag van deze bespreking¹,

'that the Indonesian officials who are now participating in the administration, should be allowed, as far as possible, to continue to do so. He recommended that the Allies should begin with a military administration . . . He was convinced they will co-operate with the Allies if we make full use of their desire to obtain ultimate independence by peaceful means. He stressed that nationalist leaders such as Soekarno and Hatta co-operated with the Japanese not because they liked doing so, but merely so as to use them as a means for gaining their independence' –

dat had hij goed gezien, maar het argument maakte op van der Plas geen enkele indruk; deze zei dat hij geen behoefte had op Jamamoto's betoog in te gaan en dat het de taak van de Japanners was, de terreur die van 'de Soekarno-benden' uitging, te bestrijden.² Patterson die op de 19de op het punt had gestaan, Mountbatten om verlof te vragen, het Soekarno-bewind officieel in te schakelen bij het werk van de *Rapwi* (van der Plas had weten te voorkomen dat de Britse *Rear-Admiral* dat verlof aanvraag), reageerde enigszins anders. Mountbatten had hem doen weten, dat het 'uiterst gevaarlijk zou zijn, indien Britse troepen vrijheidsbewegingen in de kolonies van anderen zouden bedwingen, hoe onecht die ook mogen zijn' – *was* de Soekarno-beweging wel zo onecht, d.w.z. zo louter Japansgeïnspireerd als van Nederlandse zijde gesteld werd? Zonder dat van der Plas er iets van wist liet hij de Japanners om nadere inlichtingen vragen – die werden hem verstrekt in de vorm van een rapport van de Japanse autoriteit die grote feitelijke steun verleend had aan de uitroeping van de Republiek: schout-bij-nacht Maeda.³ Diens rapport onderstreepte dat Soekarno en Hatta in hun samenwerking met de Japanners steeds hun

¹ Weergegeven door van der Plas: *Eng.*, dl. VIII c, p. 1381. ² Aldus van der Plas in zijn brief, 22 sept. 1945, aan van Mook (*Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 150). ³ Exemplaar van zijn rapport d.d. 26 sept. 1945 in Nederlandse vertaling: IC, 16 895.

eigen doeleinden hadden nagestreefd en eindigde met een waarschuwing:

‘Het ziet er thans naar uit dat de beweging zich stevig om haar leiders consolideert; op een tot dusver ongekende schaal hebben politie- en bestuursambtenaren en de grote massa van landbouwers en arbeiders zich georganiseerd. De kracht dezer organisatie mag in geen geval worden onderschat; mocht hiertegenover een verkeerde politiek worden gevolgd, dan staat het te vrezen dat de communistische onlusten van 1926–27 zich op een vele tientallen malen grotere schaal zullen herhalen.

... De nationalistes ... zijn in principe bereid, hun actie ter verkrijging van onafhankelijkheid langs banen van vreedzaam diplomatiek overleg te leiden; zij zijn echter vastbesloten om voor het geval vreedzame actie onmogelijk zou worden gemaakt, hun toevlucht te nemen tot illegale activiteit en zelfs geweld. Zij zijn in het bijzonder gekant tegen de terugkeer van het Nederlands gezag en hebben gezworen daartegen te strijden door een beroep op de wereldopinie.’

Nu, ‘illegale activiteit en zelfs geweld’ voorzag ook van der Plas; onaanvaardbaar was het voor hem, ze te voorkomen door de Republiek te laten voortbestaan, zoals Jamamoto had bepleit – hij vertrouwde de gevaren die dreigden, goeddeels te kunnen bezweren door het arresteren, onmiddellijk voor de eerste Geallieerde landing, van de voormannen van de Republiek. Spit, met wie hij op de 19de, onmiddellijk nadat deze zijn eerste brief aan van Mook had afgesloten (de brief waarin Spit er zich over had beklaagd dat van der Plas tijdens de eerste vier dagen van zijn verblijf in Batavia maar een kwartier tijd voor hem had gehad), aan boord van de ‘*Cumberland*’ een lang gesprek had kunnen voeren, deelde die opvatting¹ – nadien zocht van der Plas contact met dr. W. Hoven, vroeger

¹ Spit was over dit lange gesprek met van der Plas niet erg tevreden. ‘Zoals je bekend zal zijn’, schreef hij op 26 september aan van Mook in zijn derde brief aan deze (die hij tegelijk met de al behandelde tweede brief verzond) ‘is van der Plas sterker in het veelpraten dan in het goedluisteren, zodat ik vrees dat het nog steeds niet geheel tot hem doorgedrongen is dat het volkomen onjuist is te menen dat de mensen van ‘buiten’ alléén de zaak hier wel eens zullen opknappen ... Wij vragen werk. En zitten ons ‘op te vreten’, om het maar eens precies te zeggen.’ (tekst van de brief: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 161–62) In een bij die derde brief gevoegd, ‘Memorandum’ (tekst: a.v., p. 163 en vlg.) betoogde Spit nog dat men geen ‘vrees voor een algemene opstand’ behoeft te koesteren, o.m. ‘omdat de grote massa van de bevolking en zelfs de grote groep van wat men noemen kan gematigde nationalistes niet achter de beweging staat’ – met één gemechaniseerde divisie zou men heel Java rustig kunnen houden. Wat het arrestatie-plan betrof: hij vond het onjuist, daarmee te wachten tot vier-en-twintig uur voor de landing; beter leek het hem, de Japanners opdracht te geven, onmiddellijk tot die actie over te gaan.

hoofd van de afdeling Algemene Bestuurszaken bij het departement van Binnenlands Bestuur, met drs. Morsink, vroeger ambtenaar bij het bureau van de Adviseur Inlandse Zaken, en ook met van der Post. Gevieren gingen zij een lijst opstellen van voormannen van de Republiek die vier-en-twintig uur voor de aankomst van de landingstroepen gearresteerd en nadien streng bewaakt moesten worden – gearresteerd, wel te verstaan, door de enigen die zulk een actie zouden kunnen uitvoeren: de Japanners.

Dit arrestatie-plan was een onderdeel van een door van der Plas opgestelde nota¹ die nauwkeurig aangaf hoe de departementen te Batavia konden worden overgenomen en welke algemene veiligheidsmaatregelen konden worden getroffen; ten aanzien van de bij verrassing te arresteren nationalistische leiders stond er ook nog in, dat zij goed behandeld moesten worden en dat men hun zou zeggen, *'that they are temporarily isolated for reasons of security and for their own protection.'*

De nota werd op 22 september aan Patterson voorgelegd, op wie het, zo nemen wij aan, indruk maakte dat het arrestatie-voorstel, het meest gevoelige punt, mede *'the considered opinion of Lieutenant-Colonel van der Post'* weergaf. De nota sprak Patterson bepaald aan – niet *hij* zou overigens de arrestatie-opdracht aan de Japanners moeten geven maar de bevelhebber van de landingstroepen. Pattersons reactie verbaasde van der Plas: de Britse *Rear-Admiral* had er na Jamamoto's bezoek enkele malen bij hem op aangedrongen dat Nederland een datum zou noemen waarop Indonesië onafhankelijk zou worden en dat men, ook na de bezetting van Batavia, zou gedogen dat de rood-witte vlaggen bleven hangen (of anders de rood-witte met het rood-wit-blauw in een hoek) – nu had diezelfde Patterson zich op de 22ste met de nota inclusief het arrestatie-plan ingenomen betoond! *'Vergeleken bij drie dagen geleden'*, aldus van der Plas in zijn tweede brief aan van Mook die hij op de 22ste schreef²,

'toen men nog wilde seinen Soek. c.s. maar te erkennen althans door hem te werken', hetgeen ik tegengehouden heb, zijn wij toch wel flink vooruitgegaan. Het beslissende punt of men straks de Jappen zal gelasten een aantal raddraaiers vóór de landing op te pakken laat zich gunstig aanzien. P. voelt er wel voor de heren te beschermen . . . Ontving je mijn vorige brief? Weet je de landingsdatum? Eén dag na Leidens ontzet.⁴ Wilt het strikt geheim houden. Sein mij wanneer en wat wij uit Australië krijgen.'

¹ Tekst: a.v., p. 151 en vlg. ² Tekst: a.v., p. 149 en vlg. ³ Bedoeld wordt: via hem. ⁴ Van Mook kende de datum van 4 oktober al uit van Stratens brief van 20 september.

Die laatste zin was van veel belang: zowel van Mook als van der Plas beseften dat het op Java een voorname taak zou zijn van het Nederlands-Indisch gouvernement om er de ergste nood te lenigen. Daar waren voorbereidingen voor getroffen: in Australische havens lagen de voorraden die de *Nigieo* had ingekocht, trouwens: spoedig zouden allen die in Australië werkzaam waren geweest, naar Java moeten worden overgebracht en voor de eenheden van het Knil die in Australië waren achtergebleven, gold hetzelfde. Nederlands-Indische schepen waren er voldoende: de schepen van de KPM die zulk een belangrijke rol hadden gespeeld bij MacArthurs offensief. Het enige dat men van Nederlandse kant niet zelf kon doen, was die schepen beladen: daar waren Australische havenarbeiders voor nodig.

Welnu, op 24 september, d.w.z. nog voordat van Mook de brief van van der Plas van de 22ste had ontvangen, volgde op de eerste teleurstelling die Australië aan de autoriteiten in *Camp Columbia* had bezorgd (de weigering om de gezagsbataljons in oefenkampen in Australië op te vangen), een tweede: de Australische havenarbeiders weigerden schepen te beladen die naar Indië onderweg wilden gaan.

Steun voor de Republiek in Australië

Het heeft zin, allereerst te herinneren aan enkele feiten die wij in de hoofdstukken 1 en 3 van dit deel hebben vermeld.

In april '42 was het in Australië gekomen tot omvangrijke stakingen van de Indonesische opvarenden van KPM-schepen – een deel was toen weer aan het werk gegaan maar omstreeks zevenhonderd Indonesiërs waren als 'illegale immigranten' in een Australisch interneringskamp opgesloten, van waaruit zij eind '42-begin '43 in werkkampen waren ondergebracht. Bij velen van die geïnterneerde zeelieden was een felle animositeit zowel tegen de KPM als tegen Nederland in het algemeen gegroeid. In '44 nu waren de ex-stakers, op enkele tientallen na, elders tewerkgesteld: sommigen in de Indonesische tehuizen, de *Roemah's Indonesia*, een grote groep in *Camp Columbia* – ook waren er toen toegevoegd aan het Oliebataljon. Dat Oliebataljon moest, zoals bleek, opgeheven worden – mèt anderen waren de ex-stakers toen toegevoegd aan het Technisch Bataljon van het Knil dat, evenals het Oliebataljon, ca. 150 km bezuiden Brisbane gelegd was in Casino (zie kaart II op pag. 17). Intussen waren de Indonesische zeelieden die weer aan het werk waren

gegaan, militanter geworden: er kwam uit hun midden in '44 een vakbond van Indonesische zeelieden tot stand die veel contact onderhield met de *Seamen's Union of Australia* – die *Seamen's Union*, aangesloten bij de grote Australische vakcentrale, de *Australian Council of Trade Unions*, was er een waarin Australische communisten veel invloed hadden; voor een tweede vakbond, de *Australian Waterworkers Union*, de vakbond der havenarbeiders, gold hetzelfde. De communistische voormannen van beide vakbonden stonden in nauw contact met de leiding van de Australische communistische partij en die partij was in de oorlog aanzienlijk gegroeid. Haar verbod was eind '42 door het kabinet-Curtin opgeheven – zij telde, toen in juli '45 het kabinet-Chifley werd gevormd, ongeveer drie-en-twintigduizend leden.

Voor wat in augustus en september '45 gebeurde, was van veel belang dat Australische communisten ook in contact waren gekomen met communisten onder de geïnterneerden van Boven-Digoel die in juni '43 naar Australië waren overgebracht. Toen al die Digoelisten eind '43, op een kleine groep onverzoenlijken na, waren vrijgelaten (ook de Australische *Civil Rights League* had zich daar moeite voor gegeven), was de oudvoorzitter van de *Partai Komunis Indonesia*, Sardjono, clandestien begonnen een nieuwe *PKI* op te bouwen – zij was het die, op de achtergrond blijvend, een soort Indonesisch Volksfront had opgericht; die organisatie, waartoe vele honderden Indonesiërs waren toegetreden, had in alle daarvoor in aanmerking komende Australische steden Comité's voor Indonesië's Onafhankelijkheid gevormd. Zowel de nieuwe *PKI* als het Volksfront en de genoemde Comité's hadden op tal van wijzen daadwerkelijke steun van Australische communisten ontvangen.

Iets van dat alles was tot de Nederlands-Indische autoriteiten doorgedrongen – zij hadden in de weken die aan Japans capitulatie voorafgingen, een aantal Indonesiërs, die van clandestiene anti-Nederlandse activiteit verdacht waren, gearresteerd en op Nederlands-Nieuw-Guinea, nl. in Merauke en Hollandia, geïnterneerd. Dat feit was zowel aan de voormannen van de Australische communistische partij als aan die van de *Civil Rights League* bekend geworden.

Intussen waren die voormannen niet de enigen geweest die weinig sympathie voor Nederland waren gaan koesteren – er was in Australië in veel bredere kringen een anti-Nederlandse gezindheid ontstaan, waarin bij sommigen jaloezie wegens Nederlands bezit van het aan grondstoffen zo rijke Indië een rol had gespeeld, bij anderen ergernis over de royale levenswijze (althans vóór de verhuizing naar *Camp Columbia*) van de bestbetaalden in de kringen van het Nederlands-Indisch gouverne-

ment, en ook de neerbuigende houding waarvan de meeste burgers aan Nederlandse kant jegens de in Australië aanwezige Indonesiërs waren blijven getuigen, had wrevel gewekt. Zo was een situatie ontstaan waarin eerst de Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland en vervolgens van Mook en zijn Raad van departementshoofden, zonder dat zij dat beseften, op maar weinig vrienden konden rekenen. Onder de hoge Australische militairen en aan de toppen van het Australische bedrijfsleven waren er die Australië's invloed vooral in de Grote Oost wilden uitbreiden – bedenkelijker nog was dat een anti-Nederlandse gezindheid ook tot de Australische *Labour*-partij, die aan de macht was, en tot de met haar verbonden *Australian Council of Trade Unions* was doorgedrongen. Noch in die partij, noch in die vakcentrale als geheel was sprake van sterke communistische invloed – wèl zouden beide gevoelig zijn voor anti-Nederlandse parolen, van wie die ook zouden uitgaan.

★

Dat Soekarno en Hatta in Djakarta de Republiek Indonesië hadden uitgeroepen, werd in Australië spoedig bekend. De publieke opinie kwam er aanvankelijk niet in beweging maar op Koningsinnedag, 31 augustus, bleek dat Nederland in regerings- en parlementaire kringen veel sympathie had verloren: gezant van Aerssen had voor de gebruikelijke officiële receptie in het gezantschap vijf ministers uit het kabinet-Chifley, de voorzitters van beide Huizen van het parlement en zes parlementsleden uitgenodigd – slechts één parlementslid verscheen op de receptie, alle overige genodigden bleven weg. Een aantal dagen voor die receptie had van Mook, wetend dat hij binnenkort naar Ceylon zou gaan en rekening houdend met de mogelijkheid (hij kende Mountbattens plannen niet) dat hij niet naar Australië zou terugkeren, Chifley om een afscheidsaudiëntie gevraagd, hetgeen voor hem vijf uur vliegen heen en vijf uur terug betekende – Chifley had op het laatste ogenblik doen weten dat hij nog geen kwartier kon vrijmaken.¹

Nog belangrijker was wat in Indonesische kringen gebeurde. De

¹ Aan gezant van Aerssen ontging de betekenis van die twee gebeurtenissen: in een verslag d.d. 8 september '45 (tekst: *Enq.*, dl. VIII b, p. 110–12) schreef hij, 'dat men bepaald verkeerd zou doen, achter deze en dergelijke ervaringen boos opzet te zoeken . . . Ik ken mijn Pappenheimers nu langzamerhand.' Wat hij er wèl achter zocht, duidde hij niet aan; vermoedelijk louter onbeleefdheid.

plaatselijke Comité's voor Indonesië's Onafhankelijkheid hadden onderling contact gezocht en een Centraal Comité voor Indonesië's Onafhankelijkheid opgericht, welnu: dat Comité gaf op 1 september een manifest uit, waarin o.m. stond: 'Een herstel van het ondemocratische en onbarmhartige Nederlandse bestuur over Indonesië wordt door ons volk niet aanvaard en zal nooit aanvaard worden'; het manifest deed verder een beroep op de Australiërs en op alle in Australië aanwezige Indonesiërs om 'deel te nemen aan onze worsteling om elementaire rechten te verkrijgen.'¹ Exemplaren van het stuk werden niet alleen verspreid onder Indonesische Knil-militairen, vooral ook in Casino, onder Indonesische zeelieden en onder Indonesiërs die werkzaam waren in *Camp Columbia*, op het hoofdkantoor van de KPM in Sydney, in het depot van de Koninklijke Marine te Melbourne en bij de Militaire Luchtvaart, maar ook toegezonden aan voormannen van de Australische vakbonden van zeelieden en havenarbeiders.

Tot de eerste actie kwam het in Casino. Daar bestond een deel van de niet-Nederlandse militairen uit Ambonnezen, een ander, groter deel uit niet-Ambonnese Indonesiërs. Tussen beide groepen kwam het tot heftige debatten: de Ambonnezen schaarden zich aan Nederlandse kant, de overige Indonesiërs aan de kant van de Republiek. Die laatsten eisten dat zij onmiddellijk uit de militaire dienst ontslagen en naar Indië gerepatriëerd zouden worden en deelden aan de commandant mee dat zij, als hun eisen niet werden ingewilligd, binnen enkele dagen tot dienstweigeren zouden overgaan. De commandant liet hen aantreden en wees hen op de straffen die op dienstweigeren stonden – niettemin ging een aantal van de bedoelde Indonesische militairen op 12 september tot de aangekondigde dienstweigeren over. Zij werden onmiddellijk in een met prikkeldraad omringd kampgedeelte opgesloten. Een dag later weigerden er opnieuw ca. honderd dienst – ook zij werden opgesloten en bovendien werden alle Indonesische militairen die niet tot dienstweigeren waren overgegaan, ontwapend. Dit gebeuren leidde er toe dat ca. tweehonderd Indonesische militairen die op dat moment in *Camp Columbia* aanwezig waren, zich met de Republiek solidair verklaarden – ook zij werden ontwapend en eveneens in het afgesloten kampgedeelte te Casino opgesloten. De onrust sloeg over naar het marinedepot in Melbourne en naar de Indonesische schepelingen van de KPM – de Indonesische marinemannen kwamen in Casino terecht, de schepelingen werden ontslagen, als illegale immigranten gekwalificeerd omdat zij bij de taalproef die hun

¹ Aangehaald in R. Lockwood: *Black Armada*, p. 84.

in het Tsjechisch werd afgenomen, gefaald hadden en in een tweede interneringskamp opgesloten – het totaal aantal Indonesische geïnterneerden zou in de tweede helft van september tot bijna zevenhonderd aangroeien.

Al die gebeurtenissen raakten bekend in de Australische kringen waarmee Indonesiërs in contact hadden gestaan. De Communistische Partij besloot een beroep te doen op alle transportarbeiders om steun te verlenen aan de Indonesiërs die zich aan de zijde van de Republiek hadden geschaard – begin september al werd in Brisbane opgeroepen tot een boycot van alle Nederlandse schepen. Op 22 september vertrok uit Brisbane het KPM-schip 'Balikpapan' met aan boord de 5de compagnie van het Knil die gevormd was uit de oorlogsvrijwilligers die eind juli in Australië waren gearriveerd. Dezelfde dag liet de *Nigis* het bericht publiceren dat binnenkort een schip naar Java zou vertrekken met personeel van de *Nica* (het waren er in werkelijkheid twee: de 'Karsik' en de 'Van Heutzs' en zij zouden ook *Nefis*-personeel meenemen) – nu werd tot actie besloten. Leden van de *Waterworkers Union* gaven het bericht door dat de bedoelde schepen in Brisbane lagen. Het gevolg was dat Indonesische zeelieden die tot dusver niet aan enige vorm van actie hadden deelgenomen, in de ochtend van 24 september alle KPM-schepen verlieten die in de haven van Brisbane lagen. Tegelijk werd door het bestuur van de afdeling Brisbane van de *Waterworkers Union* bekendgemaakt dat zolang Nederland niet de Republiek Indonesië had erkend, een boycot zou gelden voor alle schepen die onder de Nederlandse vlag voeren, met uitzondering slechts van de 'Oranje', die als Australisch hospitaalschip dienst deed. Op 25 september vond in Brisbane een bijeenkomst van havenarbeiders plaats – er waren ca. veertienhonderd aanwezig en het boycot-voorstel van hun afdelingsbestuur werd bij acclamatie goedgekeurd. Tot gelijke acties kwam het in diezelfde dagen, 24 en 25 september, in Sydney en Melbourne.

Op de 24ste waarschuwde van Mook de regering in Den Haag. 'De bemanningen van enkele van onze voor vertrek gereedliggende schepen zijn', seinde hij¹,

'in staking gegaan, in verband met de reeds bestaande onrust onder de Indonesische scheepsbemanningen en de doorgedrongen berichten over moeilijkheden op Java. Mede door de reeds lang gevoerde Australische communistische agitatie is deze beweging thans op de Australische dokwerkers overgeslagen, die onze

¹ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 159.

BOYCOT VAN NEDERLANDSE SCHEPEN

schepen zwart hebben verklaard en weigeren te laden. Ik doe stappen bij de Australische regering en de Australische leger-autoriteiten, ten eerste om door militaire hulp belading te verkrijgen en ten tweede om de vakvereniging er op te wijzen dat deze houding ontoelaatbaar is in verband met het feit dat dit vervoer een onderdeel van een militaire operatie is en de lading voornamelijk uit noodzakelijke uitrusting en *relief* bestaat. De eerste twee schepen die voor de landing te Batavia bestemd zijn en al het *Nica*- en *Nefis*-personeel vervoeren, kunnen met tijdelijke Nederlandse bemanning varen. Door de staking wordt verhinderd alles te laden.'

Van Mook wist toen slechts van de staking in Brisbane af, maar een dag later was hem duidelijk dat hier sprake was van een actie in alle Australische havens. 'De situatie', aldus zijn telegram van de 25ste¹,

'is ernstig. Onder meer wordt de erkenning van de Republiek Indonesië door de vakbonden geëist als voorwaarde voor het opheffen van de staking. De staking breidt zich door communistisch gestook onder de Indonesiërs uit, waartegen onzerzijds geen middelen van verweer beschikbaar zijn.'

Van Mooks stappen bij de Australische regering en de Australische militaire autoriteiten haalden niets uit. De militaire autoriteiten verwezen hem naar de regering en de regering weigerde Australische militairen ter beschikking te stellen voor het beladen van Nederlandse schepen of om in te grijpen bij de *Waterworkers Union*, welke actie, dat wist zij, de sympathie had van andere Australische vakbonden. Sterker nog: zij deed weten dat van Australische havenarbeiders niet zou worden gevergd dat zij Nederlandse schepen zouden beladen. Het gevolg was dat een aantal Knil-militairen haastig naar Brisbane werd overgebracht om de 'Karsik' en de 'Van Heutzs' te beladen – zelfs werden ca. honderd van die militairen uit Hollandia naar Brisbane overgevoegen om bij dat beladen te helpen; die laatste groep, allen Indonesiërs, sloot zich zodra zij in Brisbane vernam wat er aan de hand was, bij de boycot aan. Toen de 'Karsik' op 28 september vertrok, had het schip niet voldoende brandstof aan boord en moesten functionarissen van de Nederlandse legatie de trossen losgooien – het schip moest in Bowen (zie kaart II op pag. 17) bunkeren, kreeg geen kolen geleverd, bleef er een week liggen en kreeg pas op zee brandstof voor de vaart naar Java, vermoedelijk van een ander KPM-schip. De 'Van Heutzs' verliet Brisbane op 1 oktober. Beide schepen moesten het zonder loods stellen.

¹ Tekst: a.v., p. 160.

In de *Australian Council of Trade Unions* had de *New South Wales Trades and Labour Council* die ca. een kwart miljoen leden telde, de meeste invloed – die organisatie in New South Wales gaf nog vóór 1 oktober een manifest uit, waarin het ‘*Hands off Indonesia!*’ werd toegelicht en dat manifest werd onderschreven door de *Australian Council*, waarin overigens de linkervleugel in de minderheid was. Dat betekende dat de steunverlening aan de Republiek Indonesië de goedkeuring had verworven van vakbonden die samen ca. anderhalf miljoen leden hadden. Meer nog. Op 30 september vond in Sydney een openlucht-demonstratie ten gunste van de Republiek plaats waar drie Indonesiërs, onder hen één ex-Digoelist, het woord voerden – er waren ca. vijfduizend aanwezigen. Diezelfde dag was er in Melbourne eenzelfde soort bijeenkomst in een groot theater, waar zoveel belangstelling voor was dat een tweede zaal gehuurd werd – hier trokken de aanwezigen in optocht de stad door, waar zij tenslotte voor *St. Paul's Anglican Cathedral* het *Indonesia Raya* zongen of trachtten mee te zingen. Kort nadien trad een bisschop van de Anglicaanse Kerk als voorzitter op bij een vergadering van Australiërs en Indonesiërs te Sydney en nog in de eerste helft van oktober stelde de Australische regering tot grote ergernis van de nog in *Camp Columbia* aanwezige Nederlands-Indische autoriteiten meer dan veertienhonderd Indonesiërs, onder hen een aantal vrouwen en kinderen, in de gelegenheid met een Australisch schip naar Java te vertrekken – sterke druk van de Britse *Labour*-regering bewerkstelligde dat het schip eerst Nederlands-Timor aandeed, waar de gegevens van *Nefis II* werden gebruikt om ca. veertig Indonesiërs die bij uitstek gevaarlijk geacht werden, van boord te halen.

Vermelding verdient dat de cineast Joris Ivens die, zoals eerder vermeld, door van der Plas uit Amerika was gehaald om films voor de *Nigis* te maken, zich onmiddellijk aan de zijde van de Republiek Indonesië schaarde en met een oude handcamera die zijn persoonlijk eigendom was, een deel van de protestacties waartoe het in Australië gekomen was, liet filmen.

Die acties, waarover in een groot deel van de Australische dagbladen in positieve geest werd geschreven, betekenden dat Australië ook als haven voor Nederlandse eenheden die in Groot-Brittannië ingescheept zouden worden, uitgeschakeld was en dat de hulpgoederen welke er opgeslagen waren en waaromtrent van der Plas op 22 september in zijn tweede brief aan van Mook nadere bijzonderheden had gevraagd, voorhands niet verscheept konden worden.

Concessies?

Keren wij nu naar van der Plas terug, dan willen wij er aan herinneren dat deze op 22 september zijn nota waar het arrestatie-plan in stond, aan *Rear-Admiral* Patterson had voorgelegd en dat de Brit daar nogal positief op had gereageerd. Wat gebeurde er nadien? Het leek hoopvol: Patterson ging er accoord mee dat aan boord van de 'Cumberland' ca. 1500 geweren met munitie in orde gebracht werden, die uitgereikt zouden worden aan een nieuwe Indonesische politiemacht welke van der Plas wilde laten oprichten, alsook aan ex-krijgsgevangenen, een en ander na aankomst van de Britse landingsbrigade. Die brigade zou, zo vernam Patterson op de 25ste, op 28 september voor Priok arriveren. Dat bericht deed van der Plas besluiten aan de Indonesiërs duidelijk te maken dat er, was het Nederlands gezag op Java eenmaal hersteld, geen sprake zou zijn van een vervolging van personen als Soekarno op *politieke* gronden. Op 27 september hield hij een persconferentie waarin hij uiteraard het arrestatie-plan verzweeg – hij zei (en Anep-Aneta gaf dat naar Nederland door¹): 'Het ligt in de bedoeling, niemand in Indië te vervolgen voor zijn politieke overtuigingen of louter om zijn politieke activiteiten gedurende de Japanse bezetting, tenzij bewezen wordt dat hij een oorlogsmisdadiger is.' Wat zou het Nederlands-Indisch gouvernement dan met Soekarno doen, werd hem gevraagd. Hij antwoordde:

'In tegenstelling tot de procedure onder de Japanse heerschappij zou Soekarno slechts worden veroordeeld, indien niet slechts het overtuigend doch tevens het wettig bewijs zou worden geleverd dat hij een oorlogsmisdadiger is. Ik zal echter niet onderhandelen met Soekarno, die fascistische en terroristische methoden heeft gebruikt. Zo hij niet als oorlogsmisdadiger wordt veroordeeld, zou hij voor de aanstaande verkiezingen zijn eigen partij [kunnen] vormen.'

Wij nemen aan dat een uitlating als deze Patterson die moeilijkheden wilde voorkomen, welkom was. Maar ging zij ver genoeg voor de man bij wie het opperbevel berustte: Mountbatten?

Bij deze waren drie nieuwe factoren een rol gaan spelen. Ten eerste had zich de Britse *Secretary of War*, J. J. Lawson, bij hem gevoegd die hem namens Attlee en Bevin had meegedeeld dat de *Labour*-regering onder geen beding in Nederlands-Indië in een koloniale oorlog verwickeld wilde raken (bij zijn eerste ontmoeting had Mountbatten tegen Lawson

¹ Tekst van dit bericht: a.v., p. 187.

gezegd: 'I am a socialist just like you'), ten tweede had, terwijl hij in Indië bijna uitsluitend Brits-Indische troepen zou kunnen inzetten², de Brits-Indische *Congress*-partij verklaard dat zij niet wenste dat die troepen zouden worden gebruikt om een einde te maken aan de Republiek Indonesië, en ten derde was *Lady* Edwina bij hem gearriveerd met haar eigen indrukken over de situatie op Java. Zij had er in het kader van haar bezoek aan enkele kampen rondgereden en de rood-witte vlaggen en de anti-Nederlandse leuzen gezien en van een Britse bevrijde krijgsgevangene, *Lieutenant-Colonel* Masey, allerlei mededelingen gekregen over de kracht van de Republiek; bovendien nam zij voor haar man rapporten van Lambert (de man van de Japanse radio-uitzendingen) en van van der Post mee – deze laatste, met wie zij in Batavia in Hotel des Indes had gesproken, had betoogd dat, wat men ook van Soekarno dacht, de Republiek stevig wortel had geschoten. Die drie factoren deden Moutbatten besluiten, de beleidslijn die hij twee weken eerder in zijn persoonlijke brief aan Patterson had aangegeven, door te trekken: hij zou de landingstroepen opdracht laten geven op Java louter Batavia en Soerabaja te bezetten en persoonlijk de Nederlands-Indische autoriteiten zien te winnen voor het denkbeeld dat zij, precies zoals hij in Birma met Aung San had gedaan, een accoord zouden sluiten met Soekarno. Op 26 september kreeg van Mook een telegram, waarin gevraagd werd of hij reeds de volgende dag in Singapore bij de *Supremo* kon komen. Er stond, aldus later van Mook, verder in, 'dat de toestand op Java zeer ernstig was en dat allerlei maatregelen zouden moeten worden genomen, die geheel afweken van wat oorspronkelijk de opzet was geweest.'³ 'Geheel afweken!' – van Mook die juist de proclamatie gereed had, die hij bij zijn aankomst in Batavia wilde uitgeven⁴ (daar zou men o.a. in lezen: 'De z.g. regering van de Republiek Indonesië is onwettig; haar regelingen mogen niet worden gehoorzaamd'), vond dat hoogst verontrustend maar er was geen vliegtuig beschikbaar dat hem op zo korte termijn naar het verre Singapore kon brengen.

Moutbatten wilde niet alleen van Mook naar Singapore laten komen maar ook Patterson en Masey, op wie hij door *Lady* Edwina attent was gemaakt – Patterson evenwel, wetend dat de twee schepen met de eerste

¹ Ziegler: *Moutbatten*, p. 315. ² Tot de negen divisies waarover Moutbatten beschikte, behoorde slechts één die volledig Brits was (zij was naar Birma overgebracht); Moutbattens plannen hielden in dat uiteindelijk dertig bataljons in Indië zouden landen, maar daarvan zouden zes-en-twintig behoudens hun kader uit Brits-Indische militairen bestaan. ³ Getuige van Mook, *Eng.*, dl. VIII c, p. 411. ⁴ Tekst: *Ned.-Indones. betrek.* 1945-1950, dl. I, p. 173-74.

Britse landingstroepen laat op de 28ste zouden arriveren (zij zouden onder bevel staan van *Lieutenant-General Sir Philip Christison*, die zich in Birma een uitstekend troepenaanvoerder had betoond), vond het niet verantwoord naar Singapore te gaan en liet er van der Plas en Masey alléén heen vliegen.¹ Hun vliegtuig landde er in de avond van de 27ste en nog diezelfde avond spraken Mountbatten en Lawson met van der Plas – Lawson was, zei Mountbatten, speciaal overgekomen met het oog op de moeilijkheden die zich in Nederlands-Indië en in Frans-Indo-China (op dat gebied komen wij nog terug) hadden voorgedaan. ‘Gedurende het gesprek’, aldus van der Plas in het verslag over deze en andere besprekingen dat hij op 2 oktober afsloot², ‘deelde admiraal Mountbatten mij het onveranderlijk besluit van de Britse regering mede, geen enkele Britse soldaat te mogen gebruiken tot herstel van het Nederlandse gezag’ (die mededeling werd door Lawson bevestigd).

‘Die troepen zouden uitsluitend gebruikt mogen worden voor hulp aan krijgsgevangenen en geïnterneerden en voor bezetting en bewaking van beperkte *perimeters* te Batavia en Soerabaja. Geen Brits soldaat zou buiten dit gebied gezonden mogen worden. De Nederlanders moesten maar zorgen de rest van Java te bezetten. Zolang zij dit niet konden, zouden de Japanners voor de Geallieerden het bestuur blijven voeren.’

Van der Plas kwam hier ‘met de grootste klem’ tegen op:

‘Met bitterheid sprak ik over de wijze waarop ons belet was met onze eigen schepen lieden aan te voeren. Had men niet aflossing van Britse troepen en later afvoer van Britse krijgsgevangenen vóór laten gaan, dan hadden wij nauwelijks hulp van de Britten nodig gehad. Ik onderstreepte de morele verplichtingen der Britten, de bondgenoot die hun te hulp gesnel was en die door hun politiek belet was zichzelf te helpen, hunnerzijds hulp te bieden.’

Het betoog maakte op Mountbatten geen indruk. Deze zei dat hij van der Plas graag de volgende dag, 28 september, om half één zag verschijnen op een stafvergadering – er zou dan nader beraad plaatsvinden.

Toen van der Plas in die vergadering verscheen (de bevelhebber van

¹ Op terugweg naar Nederland had Logemann op de 26ste aan van der Plas geseind (tekst van zijn telegram: a.v., p. 179) dat hij onmiddellijk een bespreking met Mountbatten moest aanvragen: ‘*Try to obtain from [Supreme] A[llyed] C[ommander] change of attitude re British non-interference internal political affairs*’ – van der Plas had dat telegram diezelfde dag ontvangen. ² Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 226 en vlg.

Mountbattens landstrijdkrachten, *General Sir* William J. Slim en generaal Christison behoorden tot de aanwezige hoge officieren), bleek hem dat men er een uur lang had geluisterd naar Masey die mededelingen had weergegeven welke, aldus van der Plas, 'een sombere, helaas niet geheel onjuiste indruk [gaven] van fel anti-Inlanders gezindheid der Nederlanders' (d.w.z. der Nederlanders op Java) en wiens 'bewering dat de Nederlanders algemeen gehaat waren in tegenstelling tot de Engelsen en dat zelfs landingen zouden kunnen leiden tot heftige strijd met de Soekarnisten, geloof had gevonden.'

In aanwezigheid van van der Plas begon Mountbatten met te herhalen wat hij de avond tevoren tegen deze had gezegd – toen verliet hij de vergadering. Bij het tegenbetoog van van der Plas was hij niet aanwezig. Toen hij was teruggekomen, zei van der Plas o.m. (wij volgen hier een beknopt Brits verslag van deze bespreking¹), dat de meeste Indonesiërs snakten naar het einde van alle geweld, maar dat nu '*Trotskyists and Cominternists had come into the open.*' Slim vroeg of van der Plas verwachtte dat er verzet zou zijn tegen de landingstroepen; van der Plas zei: neen. Deze vroeg nog of bevrijde krijgsgevangenen niet bewapend konden worden. Slim voelde daar niet voor ('*not-reliable, excellent officers required*') maar Mountbatten zei dat hij dat nader zou overwegen. Daarna zei Mountbatten (wij volgen nu weer het verslag van van der Plas),

'dat naar zijn mening er slechts één mogelijkheid was welke het zenden van Britse troepen mogelijk zou maken², t.w. in zee te gaan met Soekarno c.s., zoals hijzelf met de Birmese militaire leider had gedaan, die zich aanvankelijk tegen de Britten gekant had, maar tenslotte de Japanners had aangevallen.

Ik deelde hem mee, overtuigd te zijn, dat mijn regering absoluut zou weigeren te onderhandelen met Soekarno . . . Ik wees hem erop, dat de Soekarno-groep, in tegenstelling tot Birma, . . . tot het laatst toe met de Japanners had geheuld . . . Ik wees hem erop, dat deze groep lieden altijd de fascistische methoden had toegepast, tegen welke ons volk zich vijf jaar lang met heldenmoed verweerd had, en dat het dus ondenkbaar was dat wij de beginselen, waarvoor wij zoveel geofferd hadden, terzijde zouden stellen en het volk van Java . . . aan verdere terreur zouden overgeven.

'Soekarno is de enige die een organisatie heeft', zei de admiraal, 'dus moeten wij met hem in zee gaan.' Ik stelde daartegenover, dat het juist de taak van de Geallieerden was, de democratische groep onder de Indonesiërs gelegenheid te bieden, zich te organiseren. 'Ik zeg u dat u Indië op deze wijze verspeelt', zei

¹ Tekst: IC, 14 235. ² Wij veronderstellen dat Mountbatten in werkelijkheid heeft gezegd: het zenden van *meer* Britse troepen.

Mountbatten. Ik merkte op dat . . . het *onze* zaak was en niet de *zijne*, welke houding wij zouden aannemen.'

Er volgde een lunch.

Na de lunch werd verder gesproken met Lawson er bij die nog eens het 'onveranderlijk besluit van de Britse regering' herhaalde. 'Tenslotte zei admiraal Mountbatten', aldus van der Plas, 'dat wanneer *wij* geen besprekingen met Soekarno c.s. wilden openen, hij in de eerste plaats Christison zou opdragen het zelf te doen en in de tweede plaats ons geen hulp zou geven, wanneer wij door onze houding in moeilijkheden zouden raken. Het was zaak voor ons, tijd te winnen.'

Van der Plas had hierop kunnen antwoorden dat dit in het Nederlands perspectief volstrekt ongepaste dreigementen waren, maar neen: hij bond in.

'Gezien het gevolg, dat een zodanige houding voor ons zou hebben, deelde ik hem mee bereid te zijn aan de heer van Mook voor te stellen mij te machtigen, vooraanstaande lieden uit alle bevolkingsgroepen en alle richtingen, de groep van Soekarno niet uitgesloten, op te roepen om mij hun mening uiteen te zetten, op welke wijze een hervorming binnen het raam van de rede van H.M. de Koningin en de radio-rede van minister Logemann¹ zou kunnen worden ontworpen en verwerkelijk.

Het feit van de bezetting zou inderdaad nieuwe perspectieven openen voor besprekingen, die op zodanige wijze zouden worden gevoerd, dat

1. eerst godsdienstigen en gematigden aan de beurt zouden komen,
 2. enkelen der extremistische leden later zouden komen, bijv. tussen een onbelangrijke ambtenaarfiguur en een Chinees, waardoor hun individuele betekenis in de ogen van het daarvoor zeer gevoelige volk zou worden getypeerd, terwijl het bovendien mijn voornemen was om bij deze gelegenheid hun rondweg uiteen te zetten, niet alleen dat van een erkenning geen sprake zou zijn, maar bovendien aan verdere terreur en gewelddadige actie onverbiddelijk een einde zou worden gemaakt.
 3. dat ik mensen zou oproepen door tussenkomst van de Geallieerde Opperbevelhebber, die enerzijds hen, zo nodig, zou dwingen voor mij te verschijnen, anderzijds de veiligheid en vrijheid van deze lieden tijdens de bespreking zou waarborgen.
 4. de Geallieerde Opperbevelhebber voor Nederlands-Indië geen besprekingen met Soekarno c.s. zou houden naast de door mij voorgenomene.
- Ik verwachtte inderdaad van dergelijke besprekingen, op het juiste ogenblik gehouden en gedekt door de Geallieerde macht, opheldering van de toestand,

¹ Logemanns toespraak van 17 juli '45.

gelegenheid voor godsdienstigen en gematigden zich te organiseren en wellicht actie van Soekarno c.s. tegen hun eigen extremistische leden.’

Mountbatten, die zijn doel had bereikt, zegde van der Plas zijn steun toe en beloofde dat hij er in Londen op zou aandringen dat Nederland alle mogelijke hulp zou krijgen bij verdere troepentransporten.

’s Middags verklaarde Lawson aan de pers in Singapore, *‘that Britain’s fulfilment of her obligations to the Allies did not involve fighting the peoples of Java and Indo-China for the Dutch and French, respectively’*¹, en van der Plas en Mountbatten stuurden beiden telegrammen aan van Mook. Mountbatten seinde²:

‘(1) Have seen van der Plas and Slim and Christison who will be Corps Commander for the Netherlands-Indies . . .

(2) It is clear the situation in Java is very different to what you may have been led to expect. I therefore consider that you should fly direct to Batavia as soon as you can, where Christison will meet you. British-Indian troops start landing on Java today.

(3) I am absolutely convinced it will be necessary for you or preferably van der Plas on your behalf to meet all political leaders in Java in order to avoid possible revolts and bloodshed. No leader with any large following can possibly be omitted.

(4) I have urged van der Plas to telegraph you for your Government that it is imperative that a clear-cut statement be made about the future status of the NEI by your Government and the possible time by which such status be attained.’

Van der Plas maakte in *zijn* telegram³ melding van de ‘irrevocable’ beslissing die Lawson hem had meegedeeld, berichtte dat Mountbatten bij hem op besprekingen met Soekarno en Hatta had aangedrongen en deed van Mook de volgende voorstellen:

‘a. that you fly immediately to Batavia;

b. that you authorise me at once to begin discussions with all influential Indonesites⁴ including Chinese, Dutch and Arabs, including Soekarno and Hatta, speaking to them first individually;

c. to announce this to-morrow on the arrival of occupation troops.

No other possibility remains with present British policy and the situation is so urgent that unless you give contrary order I shall go ahead.’

Van Mook kan de telegrammen van Mountbatten en van der Plas, die ook nog gedecodeerd moesten worden, pas laat op de 28ste, misschien

¹ Aangehaald in *Ned-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 184. ² Tekst: a.v., p. 190. ³ Tekst: a.v., p. 182. ⁴ bedoeld: ingezetenen van Indonesië

pas op de 29ste ontvangen hebben – beide telegrammen waren ook naar Londen geseind. Logemann kreeg ze op de 29ste in Londen te lezen en gaf ze onmiddellijk telefonisch aan Den Haag door.

Wat antwoordde van Mook?

Om dat antwoord te begrijpen is van belang te weten dat hij daags voor de bespreking te Singapore, op de 27ste dus, een telegram aan Schermerhorn had gezonden¹ dat gebaseerd was op het denkbeeld dat Abdoelkadir in zijn brief van de 24ste had geopperd. ‘Door van der Plas, van Straten en Abdoelkadir wordt geadviseerd’, had hij geseind, ‘toestemming te verlenen voor Ned. Indië een rijksvlag in te voeren naast de rood-wit-blauwe vlag, welke een rood-witte is met in de linkerbovenhoek rood-wit-blauw’ (voorzover ons bekend, had slechts Abdoelkadir terzake een denkbeeld ontwikkeld – wat van Mook doorgaf was het voorstel van Patterson waarvan wij niet weten hoe het te zijner kennis is gebracht).

‘Alhoewel door mij te dien aanzien geen oordeel kan worden gevormd, voordat ik de situatie zelf kan overzien, is het niet onmogelijk dat door toekenning van een eigen vlag aan Ned. Indië een stap kan worden gedaan, welke aan politieke tegenstanders de wind uit de zeilen neemt . . . Gaarne zal ik uw voorlopige mening telegrafisch vernemen.’

Deze tekst wijst er op dat van Mook zich was gaan afvragen of niet enkele concessies wenselijk waren, bedoeld om de oprichters van de Republiek te isoleren.

Het antwoordtelegram dat hij op de 29ste aan van der Plas deed toekomen², getuigde van verontwaardiging over de Britse houding en gaf van der Plas slechts een zeer beperkt mandaat:

‘As no report on political situation received from you cannot judge whether discussions before my arrival opportune. Moreover you do not mention base of discussion. Position taken by British command makes us subject to unlimited blackmail. You may announce that discussion shall take place with representative people without specifically mentioning or excluding Soekarno, Hatta but not repeat not before my arrival on October 2nd or 3rd. Informal contact with moderates possible meanwhile. Ultimate base must remain recognition legal government and consequently non-recognition Republic as otherwise discussion impossible.’

Mountbatten herinnerde hij telegrafisch³ aan de *Civil Affairs*-overeen-

¹ Tekst: a.v., p. 180–81. ² Tekst: a.v., p. 182. ³ Tekst: a.v., p. 192.

komst volgens welke het diens verantwoordelijkheid was, in geheel Nederlands-Indië rust en orde te handhaven en tenslotte het gezag weer geheel aan Nederland over te dragen. Hij vervolgde:

'Cannot accept political responsibility without adequate backing as that would subject my government to any kind of political blackmail by extremist political leaders aided by Japanese agents and armaments.

'Am fully prepared to have situation discussed with political leaders as long as this does not imply direct or indirect recognition so-called Republic Indonesia which would leave no base for discussion . . . Have asked my Government for instructions.'

In dat telegram aan de regering (een lang telegram, eveneens d.d. 29 september, aangeduid als *'most immediate'*)¹ gaf van Mook de telegrammen van Mountbatten en van der Plas èn zijn antwoord aan Mountbatten weer (*niet* evenwel zijn antwoord aan van der Plas waarin hij deze had gemachtigd tot de bekendmaking dat met *'representative people'* gesproken zou worden en tot *'informal contact with moderates'*) en bovendien de instructie voor de bevelhebber van de Brits-Indische divisie die op Java zou landen – een instructie die hem blijkbaar uit Singapore was toegezonden; zij hield in dat de divisie louter in Batavia en Soerabaja sleutelposities zou bezetten; buiten die sleutelposities zou zij slechts mogen opereren wanneer dit op humanitaire gronden *'urgently needed'* zou zijn. *'You will do everything possible'*, had de bevelhebber verder gelezen, *'to avoid clashes with the local population and to refrain from intervening in political matters.'* 'Hoewel ik', zo voegde van Mook aan dit alles toe,

'de toestand op Java niet geheel kan overzien, is mijn indruk dat beslist optreden tegen beperkt getal extremisten, gepaard gaande met ruime inschakeling der meer bezadigde Indonesiërs, openhartige bespreking van toekomstpolitiek en tegemoetkomen aan redelijke wensensituatie herstellen kan . . . Verzoeken aanstonds duidelijke wijziging houding Britse regering en Brits opperbevel te bewerkstelligen. Indien kan worden gerekend op hun positieve medewerking, kan niettemin nodig zijn meer concrete uitspraak over toekomstige status Ned. Indië en verwachte tijdsduur tot bereiking daarvan, waarvoor ik in het uiterste geval voorstel: deelgenoot koninkrijk met eigen verantwoordelijke regering, te bereiken in vijf-en-twintig jaar. Begin dezer ontwikkeling zou kunnen worden onderstreept door enkele daden, zoals opheffing dualistisch bestuur, unificatie rechtspraak en benoemen van enige Indonesische departementshoofden . . . Kwesties als naam en vlag zijn aan behoud samenhang koninkrijk secundair . . . Gelieve mij onmiddellijk seinen.'

¹ Tekst: a.v., p. 190–91.

★

Schotse troepen waren het, nl. achthonderd man van de *Seaforth Highlanders*, die als eerste Britse troepen, d.w.z. als voorhoede van de Brits-Indische divisie (deze zou in de loop van oktober arriveren) in Priok aan land gingen, ca. tweehonderd op de avond van de 28ste september, ca. zeshonderd op de 29ste. Zij brachten een eigen zender mee, maar hadden geen artillerie bij zich en evenmin transportmiddelen – voor dat laatste maakten zij gebruik van ca. 180 door het Nederlands-Indisch gouvernement bestelde en betaalde vrachtauto's die juist aan boord van een Amerikaans schip waren gearriveerd. Ook werden nu ca. honderd man van de 'Tromp' aan land gezet. De Schotten werden getroffen door de dreigende stemming die in Batavia hing: *'The crowds watched impassively, a sea of faces devoid of any visible emotion. To the new arrival from Malaya, it was as though he had come out of the sunlight into the darkness that broods over the earth before a monsoon storm bursts.'*¹

★

Van der Plas was laat op de 28ste in Batavia terug. De stad was rustig. Aan boord van de 'Cumberland' bleek hem dat Patterson, zoals te verwachten was, het arrestatie-plan had geannuleerd, bovendien evenwel dat hij op die dag van der Post naar Soekarno en Hatta had gezonden om hun te zeggen dat zij, als de wetteloosheid aanhield, 'alle sympathie van de wereld voor hun volk verspeelden' (aldus van der Plas in zijn verslag d.d. 2 oktober) en dat de Geallieerden slechts één wettige regering konden erkennen: de Nederlandse. 'Tactisch fout' vond van der Plas het dat van der Post óók had gezegd, 'dat alle hoofdambtenaren van hun richting ontslagen zouden worden. Dit . . . dreef al deze lieden tegen ons te hoop.'

Hij sprak op de 29ste met 'een reeks gematigden, o.m. prof. dr. Hoesein Djajadiningrat'; dezen (het waren er zes) bepleitten 'unaniem', dat de

¹ A. J. F. Doulton: *The Fighting Cock. Being the history of the 23rd Indian Division 1942-1947* (1951), aangehaald in J. Th. M. Bank: *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (1983), p. 112.

Nederlandse regering haar plannen duidelijk zou maken, dat Indonesië 'een soort *dominion*-status' zou krijgen, dat er waarborgen zouden worden geschapen voor de Islam, dat de naam 'Indonesië' als officiële naam zou worden erkend en zo ook het Indonesisch als de gelijkberechtigde officiële taal van de archipel en dat, als de officiële erkenning van de rood-witte vlag nog niet mogelijk was, in elk geval geen maatregelen tegen die vlag genomen zouden worden.

Christison hield die dag in Singapore, vlak voor zijn vertrek naar Batavia, een voor de Republiek bijzonder gunstige persconferentie, waarop wij aanstonds terugkomen.

Op de 30ste voerde van der Plas een bespreking met enkele hoge Indonesische politiefunctionarissen die gehoorzaamheid beloofden, maar toen bekend werd wat Christison daags tevoren had gezegd, sloeg de stemming om: alle verdere medewerking werd geweigerd en toen van der Plas op 1 oktober aan de pers had meegedeeld dat met de leiders der publieke opinie van alle schakeringen gesproken zou kunnen worden, Soekarno inbegrepen (van Mook had hem, zoals bleek, geïnstrueerd, deze *niet* te noemen), verklaarde Soekarno op 2 oktober, de dag waarop van Mook in Batavia aankwam, in een nieuw blad, *Vrijheid*¹ (gedrukt op de persen van het door de Japanners uitgegeven dagblad *Asia Raya*), dat hij weigerde met Nederland te onderhandelen. 'De Indonesiërs', zo liet hij publiceren, 'zullen zich niet door zoet gefluit van van der Plas laten verlokken. Wij beschouwen de *Nita*-mensen als onderdrukkers . . . en wij wensen niet met dergelijke lieden te onderhandelen.'

★

Wat had Christison in Singapore verklaard?

Het persbureau Reuter gaf hieromtrent o.m. door dat hij gezegd had²:

'Wij hebben geen belangstelling voor politiek en de Britse en Brits-Indische troepen zullen zich niet met de binnenlandse politiek inlaten. De Indonesische regering zal niet worden uitgewezen en verwacht wordt dat deze het burgerlijk bestuur zal voortzetten in de gebieden buiten de door de Britse strijdkrachten bezette gebieden. Onder de gelande strijdkrachten bevinden zich geen Neder-

¹ Tekst: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. 1, p. 218 ² Tekst: a.v., p. 184.

landers, daar de Indonesiërs verklaard hadden dat zij zich tegen landingen van Nederlandse troepen zouden verzetten . . . Ik ben voornemens een bijeenkomst te houden met de leiders der verschillende groepen en ik zal hun meedelen waarvoor wij zijn gekomen. Totdat een wijziging zal zijn gebracht in hun politieke structuur, moeten zij meewerken.'

Hij zei ook nog dat hij 'voornemens was, Nederlandse vertegenwoordigers en Indonesische leiders samen te brengen voor een Ronde Tafelconferentie, hetgeen, volgens de generaal, de Nederlanders tot dusver uitdrukkelijk hadden geweigerd.'¹

Aankomend in Batavia hield Christison ook daar een persconferentie, waar evenwel slechts Indonesische journalisten aanwezig waren. Nu legde hij geheel andere accenten. Volgens zijn eigen aantekeningen² zou hij op hem gestelde vragen o.m. geantwoord hebben dat hij niet bereid was, 'de leiders der verschillende groepen' te ontmoeten en dat de Geallieerden uitsluitend de Nederlandse soevereiniteit erkenden – wat hij precies heeft gezegd, laten wij in het midden maar een feit was dat de Indonesische journalisten als antwoorden die hij zou hebben gegeven, louter de passages citeerden uit hetgeen Radio Singapore op grond van het weergegeven Reuter-bericht had omgeroepen, en dat zag er alles tezamen uit als een feitelijke erkenning van het gezag van de Republiek. Haar voormannen trokken de conclusie dat zij van de Britten niets te duchten hadden en Christisons verklaringen wekten in Nederlandse kring op Java, aldus Bouwer, 'verbijstering'.³

Verbijsterd waren ook van der Plas en van Mook – van der Plas, met wie Christison vóór zijn persconferentie te Batavia geen enkel contact had gehad, zond Moutbatten op 1 oktober een brief⁴ waarin hij de kwalijke gevolgen van het radiobericht uit Singapore onderstreepte en, 'in the interest of the success of the difficult mission your generals and admirals are carrying out so ably in such complete unity with ourselves', verzocht herhaling van dat soort berichten te voorkomen, en van Mook seinde op

¹ Christisons mededelingen waren geheel in overeenstemming met wat Lawson hem persoonlijk had gezegd: 'He stressed' aldus Christison in een rapport dat hij in februari '46 schreef, 'that British and Indian troops should not be used to help The Dutch in restoring their colonial rule . . . I could however use my good offices to bring the parties together for talks.' (aangehaald in C.W. Squire: *Britain and the Transfer of Power in Indonesia 1945-46* (1979) p. 77) ² Geciteerd in Yong Mun Cheong: *H. J. van Mook and Indonesian Independence* (1982), p. 35-36. ³ Bouwer: 'Dagboek', p. 398 (29 sept. 1945). ⁴ Tekst: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. 1, p. 233-35.

30 september aan Mountbatten¹ dat, als de pers- en radioberichten juist waren, Christison de indruk had gewekt, de Republiek feitelijk te erkennen, dat hij zich niet kon voorstellen dat Christison dat zonder Mountbattens verlof had gedaan en dat hij in dat geval in Batavia louter als waarnemer zou fungeren – Mountbatten, inmiddels op Ceylon aangekomen, liet antwoorden dat Christison, naar hij aannam, verkeerd geciteerd was en dat er van erkenning van de Republiek Indonesië geen sprake was: ‘*Seac recognizes only Dutch Govt in NEI*’ stond in het telegram dat Helfrichs staf van Kandy uit op 30 september aan Logemann zond.²

★

Alvorens op 1 oktober samen met de legercommandant, generaal van Oyen, naar Singapore en vandaar naar Batavia te vliegen stelde van Mook op 30 september Logemann op een belangrijk punt gerust. De Nederlandse regering had van hem vernomen dat Mountbatten er op had aangedrongen dat hij of van der Plas met ‘*all political leaders in Java*’ contact zou zoeken en had hem doen weten dat zij niet wenste dat met Soekarno op welke wijze ook gesproken werd – ‘u kunt er van verzekerd zijn’, seinde hij op 30 september aan Logemann³, ‘dat met de Soekarno-groep mijnerzijds niet, herhaal niet, zal worden onderhandeld en dat ik geen concessie voorstel, tenzij de situatie geheel uit handen dreigt te lopen.’ Hij kon zich overigens niet voorstellen dat hij er niet in zou slagen de verhoudingen op Java binnen afzienbare tijd geheel onder controle te krijgen, althans: bij zijn vertrek uit Brisbane zei hij tegen mr. J. G. Kist, de secretaris van zijn gouvernement: ‘Als ik terugkom, breng ik Soekarno in een kooitje voor je mee.’⁴

Toen hij en van Oyen op 2 oktober op het vliegveld Kemajoran landden, was per vliegtuig één compagnie van het Knil uit Balikpapan gearriveerd en uit diezelfde plaats en uit Tarakan zouden op 4 oktober nog vijf andere compagnieën volgen: één die met vliegtuigen, vier die met schepen waren overgebracht; zij waren aangevoerd zonder dat Mountbatten daar iets van wist. Het waren, aldus een der commanderende officieren⁵, ‘Ambonnezen, Menadonezen, Surinaamse negers, Surinaamse Chinezen, Surinaamse Brits-Indiërs, enz. – een ratjetoe.’⁶ Chris-

¹ Tekst: a.v., p. 193. ² Tekst: a.v., p. 201. ³ Tekst: a.v. ⁴ Brief, 18 aug. 1985, van J. G. Kist. ⁵ Getuige F. Mollinger, *Enq.*, dl. VIII c, p. 993. ⁶ Er behoorden ook Javanen toe; dezen gingen spoedig tot desertie over.

tison wilde niet dat zij in Batavia verschenen (zij werden, met uitzondering van één compagnie die onmiddellijk bij het vliegveld Kemajoran gelegerd werd, in Priok ondergebracht) en van Oyen gaf de instructie uit dat zij zich van elk provocerend optreden moesten onthouden.¹

Wat waren van Mooks eerste indrukken?

'Het vliegveld Kemajoran', schreef hij vier jaar later,

'was verwaarloosd en leeg en werd door soldaten van het Knil . . . bewaakt. Ofschoon het centrum van de stad niet meer dan tien minuten rijden van dat vliegveld verwijderd is, maakten wij de tocht onder gewapend escorte langs lege en verwaarloosde straten vol kuilen en voorbij vervallen uitziende gebouwen, die nog alle onder groezelige camouflagekleuren zaten en bijna geen van alle door de daarin thuis behorende mensen of organisaties werden bewoond. Overal onvriendelijke opschriften, die op meer of minder grove wijze duidelijk maakten, dat wij niet welkom waren. Een stemming bij Nederlanders, meestal gaande van verbittering tegen Britten en Indonesiërs tot wanhoop en apathie. Rood-witte vlaggen vrijwel overal om duidelijk te maken, dat bestuur en openbare diensten geheel in republikeinse handen waren en daarin door het Geallieerde hoofdkwartier werden gelaten. Zelfs hadden enige optimisten op een groot deel van de stenen kantoorgebouwen en woningen rood-witte papiertjes geplakt met '*milik repoebliek*'², wel de eenvoudigste methode van nationalisering, die tot dusverre in de wereld was vertoond.

Het landvoogdelijk paleis op het Koningsplein met het daaraan grenzende complex van het paleis Rijswijk verkeerde, afgezien van zijn vuilgroene kleur, in vrij redelijke staat, omdat de Japanse opperbevelhebber daar gedurende de bezetting zijn kwartier had gehad. Het grote erf en de gebouwen waren echter volledig uitgestorven, zodat wij ieder met ons koffertje rondwaalden, totdat wij een geschikte kamer hadden gevonden. Toch meende ik het paleis onmiddellijk te moeten betrekken, opdat althans de behuizing van de landvoogd later geen moeilijkheden meer behoefde op te leveren.³

Zijn meer politieke eerste indrukken legde hij neer in twee brieven aan Blom, die als plaatsvervangend luitenant-gouverneur-generaal in

¹ Behalve deze Knil-compagnieën landden er bij Priok één in Singapore uit ex-krijgsgevangenen gevormd bataljon, het Prins Bernhard-bataljon, en nog één, uit Australië afkomstige compagnie: de al genoemde 5de compagnie van het Knil; die compagnie arriveerde op 5 oktober en moest, evenals de vier andere die met schepen uit Tarakan en Balikpapan waren overgebracht, zelf haar uitrusting aan de wal brengen – de Indonesische havenarbeiders staakten. Met personeel van de *Nica* en de *Nefis* kwam de 'Van Heutsz', die bij haar vertrek uit Brisbane zoveel moeilijkheden had ondervonden, op 4 oktober in Priok aan. ² eigendom van de Republiek ³ Van Mook: *Indonesië, Nederland en de wereld*, p. 93–94.

Camp Columbia was achtergebleven, één geschreven op 4, één op 5 oktober.¹

‘De toestand die wij hier hebben aangetroffen, gaat’, schreef hij in de eerste brief,

‘iedere verbeeldingskracht te boven. Hoewel de commanderende Britse generaal hier . . . bij hoog en laag verklaart dat zijn woorden verkeerd zijn uitgelegd en hij nooit enige erkenning van de ‘Republiek *Indonesia*’ heeft bedoeld, zo is toch het effect bijzonder ongelukkig geweest en doen Soekarno en de zijnen het zo voorkomen dat zij inderdaad rechtstreeks met de Geallieerde commandant in contact staan. Bovendien is het een feit dat de Britten (en althans deze generaal) doodsbenauwd zijn in politieke geschillen te worden gemengd en zich daarom tot dusver ook van de meest voor de hand liggende actie hebben onthouden. Dit wordt nog versterkt door de omstandigheid dat zij hier op 28 en 29 september met een belachelijk klein getal troepen zijn geland . . . en met een minimum aan uitrusting . . . Het getal is nu wat verbeterd; er zijn nu naar schatting ca. vijfduizend man.

. . . Inmiddels is het Japanse militaire bestuur in een vrij snel tempo ineengestort. Gedeeltelijk is dit het gevolg, naar onze vaste overtuiging, van opzet bij de leiding die zelf de ‘Republiek *Indonesia*’ heeft gesticht en haar zo goed als zij kan in haar kaarten speelt. Gedeeltelijk ligt de oorzaak in de inderdaad bittere afkeer, die de Indonesiërs op Java van de Japanners hebben gekregen, en als complement daarvan de vrees die de Japanners voor hun leven koesteren. Tenslotte zal ook wel meespelen het feit dat de Japanners er genoeg van hebben en van de moeite af willen zijn.

Hoe dit zij, op het ogenblik is vrijwel in alle grote en zeker in alle kleinere plaatsen op Java, waar de satellieten van Soekarno zetelen, het feitelijke bestuur in handen van de ‘Republiek *Indonesia*’ . . . Ook in Batavia zijn alle departementen en vitale diensten door Soekarno’s mensen bezet.

Deze infiltratie neemt steeds toe en aangezien de Geallieerden geen enkele controle in het binnenland uitoefenen, zijn wij er ook zeker van dat tal van wapens van de Japanners in handen van deze mensen komen.’

Batavia was onrustig: ‘iedere nacht hebben er *rampok*-partijen plaats en worden Japanners, Indo-Europeanen of Indonesiërs, die diensten aan ons of aan de Geallieerden bewezen, om hals gebracht.’ Een verplaatsing van het gouvernement uit Brisbane achtte hij voorshands onmogelijk: ‘Jullie zoudt hier geheel opgesloten zijn . . . Kantoorruimte en onderdak zijn niet gemakkelijk te verkrijgen; transport is vrijwel hopeloos.’ ‘Een grote moeilijkheid’ was ook dat wat aan krachten werd aangevoerd, moeilijk

¹ Tekst van beide brieven: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. I, p. 242 en vlg.

aan het werk gezet kon worden. 'Ook uit de kampen komen steeds meer mannen vrij. Sommigen waardeloos, zoals Spit¹; anderen zeer waardevol, doch zonder begrip van de ontzaglijke moeilijkheden die aan het organiseren van het werk verbonden zijn.'

In zijn tweede brief meldde van Mook dat de situatie op 5 oktober nog ongunstiger was dan op de 4de – nu had de Japanse opperbevelhebber, generaal Nagano, uit sympathie voor de Republiek zijn functie neergelegd; hij zou worden gevangengenomen.² Waar bleven de schepen uit Hollandia? Waar de Australische *relief*? 'Er is bij al deze zaken bepaald haast.' Nadere informatie over de gezinnen van Blom en anderen had hij nog niet kunnen inwinnen.

'Beweging is hier moeilijk en ik ben van begin af aan zo in de zaken gestort, dat er geen tijd voor half particuliere zaken overblijft. Ik woon in Paleis Koningsplein met een hele verzameling mannen, vrouwen en kinderen, waaronder . . . mijn eigen gezin.

. . . Wanneer alles niet zo dramatisch was, zou het aan een operette doen denken, zoals wij hier in statie en slordige kleren in het Paleis rondschuiven, zonderling voedsel uit blikken en van de *passar* consumeren en pas vandaag enig geld machtig zijn (Japans) waarmee hier tegen hoge prijzen wat te kopen valt. Van alle kanten tracht men mij te bestormen met belangrijke en onbelangrijke vragen en intussen fluistert men elkaar in Des Indes en elders de wildste geruchten toe' –

verstoken van gezag en verstoken van machtsmiddelen was hij, de luitenant-gouverneur-generaal, niet in staat die geruchten te keren en een vaste beleidslijn aan te geven.

★

Eén dag eerder dan van Mook, nl. op 1 oktober, was admiraal Helfrich in Batavia aangekomen. Hij was op Ceylon van dag tot dag ongeduldiger geworden en had het tenslotte op eigen gezag verlaten: op 26 september was hij aan boord van de 'Plancius' (een KPM-schip dat van '42 af in Colombo als wacht- en logementsschip van de marine was gebruikt) weggevaren. Hij was in hoge mate gefrustreerd – als Bevelhebber Strijd-

¹ Waarom uitte van Mook zich zo negatief? Er zijn geen gegevens over. Wij nemen aan dat hij van mening was dat Spit die louter aan gezagsherstel met militaire middelen dacht, geen begrip had voor de internationale verhoudingen noch voor de wenselijkheid om hervormingen aan te kondigen. ² Christison heeft het neerleggen van die functie niet aanvaard.

krachten Oosten stond hij tot zijn ergernis onder van Mook en bovendien hadden voorschands de Britten het in Indië voor het zeggen. Spoedig zocht hij, maar wij weten niet op welke datum, generaal Christison op (die niet bleek te weten waar Buitenzorg en Bandoeng lagen). 'Toen ik', schreef Helfrich in zijn memoires,

'aandrong op het zoveel mogelijk gebruik maken van Nederlandse strijdkrachten en bewapende ex-krijgsgevangenen, zei de generaal dat hij vreesde dat hij dezen onvoldoende onder Britse controle kon houden en dat zij zich overigens met geweld tegen de Republikeinen zouden keren, hetgeen in elk geval moest worden vermeden.'¹

Elke concessie aan de Indonesiërs was volgens Helfrich uit den boze: dat van Mook van 'Indonesië' sprak, was hem al onverdraaglijk. Hij zocht met deze dan ook geen enkel contact en van Mook deed van zijn kant, wat Helfrich betrof, hetzelfde.

★

Tot op de dag van Japans capitulatie was van Mook ervan overtuigd geweest dat op Java geen grote moeilijkheden te verwachten waren, maar hoe was in de sindsdien verstreken zeven weken het beeld gewijzigd!

Drie-en-een-half jaar lang had hij in Melbourne en Brisbane, in Londen en Washington, ja overal waar hij kwam, gezwoegd om het herstel van het Nederlands gezag in Indië te bevorderen. Nu zat hij, met slechts een handvol door hem capabel geachte mannen om zich heen, als luitenant-gouverneur-generaal in Indië's hoofdstad, waar de Britten weigerden om op te treden en overal de rood-witte vlaggen hingen van een Republiek, welker bestaan een einde dreigde te maken aan de eenheid van het koninkrijk die hij niet alleen in Nederlands maar ook in Indië's belang achtte.

Zijn veerkracht was ongebroken en gedeprimeerd was hij geenszins, maar het was wèl een bitter ontwaken.

★

Het lag in Nederland niet anders.

¹ Helfrich: *Memoires*, dl. II, p. 254.

'Neen' tegen Soekarno

29 en 30 september '45 zijn de dagen geweest waarop in Den Haag op regeringsniveau de beslissingen zijn genomen die voorshands het door Nederland in Indië te voeren beleid zouden bepalen. Men moet daarbij in het oog houden dat Logemann, de minister van overzeese gebiedsdelen, op de 29ste nog in Londen was.

Wat was op die dag in Londen en Den Haag aan de autoriteiten bekend? Des ochtends wisten zij dat van der Plas in een persconferentie te Batavia had verklaard dat van een politieke vervolging van Soekarno geen sprake zou zijn en dat deze, als hij geen oorlogsmisdadiger was, weer een eigen partij zou kunnen oprichten, en toen hadden zij ook vernomen wat minister Lawson op de 28ste en generaal Christison op de 29ste in Singapore aan de pers hadden verklaard. In Londen besloten Logemann en Michiels, beiden diep ontsteld zowel door wat van der Plas alsook door wat Lawson en Christison hadden gezegd, onmiddellijk te reageren. Logemann interpreteerde wat hij van de uitlatingen van van der Plas had vernomen, aldus dat deze wenste dat met Soekarno of óók met Soekarno besprekingen zouden worden geopend (dat zou van der Plas pas twee dagen later, 1 oktober, publiekelijk zeggen). De minister riep de pers bijeen en zei dat de Nederlandse regering 'in genen dele de maatregelen van de heer Ch. O. van der Plas om ir. Soekarno tot een bespreking over de toekomstige politieke status van Nederlands-Indië uit te nodigen' ondersteunde. 'De heer van der Plas was niet gerechtigd, namens de regering te spreken zonder dr. van Mook te raadplegen.'¹ Michiels zocht des ochtends de *Permanent Secretary* van het *Foreign Office*, Sir Alexander Cadogan op; deze zei hem dat Lawson en Christison zonder enige instructie van de Britse regering hadden gesproken. Uiteraard bevredigde dat Michiels niet – hij wenste onmiddellijk Bevin en Attlee te spreken. Bevin mocht evenwel in verband met moeilijkheden met de Sowjet-Unie die zijn volle aandacht eisten, niet gestoord worden en Attlee was onvindbaar. Michiels droeg er toen zorg voor dat onmiddellijk bij het *Foreign Office* een korte nota werd ingediend², waarin gesteld werd dat de Nederlandse regering niet wenste dat Soekarno op enigerlei wijze werd erkend, en waarin verder een aantal verlangens kenbaar werd gemaakt: Lawson en 'British generals on the spot' moesten zich onthouden van verklaringen 'that might be interpreted as British Govern-

¹ Tekst van de verklaring: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950* dl. I, p. 183. ² Tekst: a.v., p. 188.

ment statements and only serve to bolster up morale of Japanese-supported Quislings’; alle wapens van ‘*the Soekarno people*’ moesten ingenomen worden; Moubatten moest de instructie krijgen, meer troepen naar Indië te zenden, en, tenslotte, Nederlandse troepen moesten met prioriteit Oostwaarts getransporteerd worden.

Aldus, in Londen, Logemann en Michiels.

In Den Haag riep Schermerhorn in de middag van de 29ste vier ministers bijeen: van Kleffens, de Booy, Liefstinck en de minister van justitie, mr. H. A. M. T. Kolfshoten, maar ook van Starckenborgh, Kerstens (die uit Australië naar Nederland was overgekomen) en dr. J. P. Bannier, hoofdambtenaar van Logemanns departement.

Schermerhorn begon met mededeling te doen van de ‘verontrustende berichten’ die van Java waren ontvangen, ‘het laatste is’, zei hij (aldus de notulen¹), ‘een telegram van de luitenant-gouverneur-generaal, waarin de mogelijkheid wordt geopperd, naast de rood-wit-blauwe vlag een rood-witte vlag met in de linkerbovenhoek de rood-wit-blauwe kleuren te aanvaarden voor Nederlands-Indië.’ Hij voelde daar niets voor, zeggend ‘dat men door het tonen van zwakte niets zal bereiken, eerder het tegendeel.’ Daar was van Starckenborgh het geheel mee eens. ‘De minister-president’, aldus verder de notulen, ‘ziet niet veel mogelijkheden tussen het gevangen nemen en doodschietsen van de leiders der insurgenten of met hen praten conform de opvattingen van van der Plas’ – dat doelde op wat deze twee dagen eerder in Batavia had verklaard.

Vervolgens las Schermerhorn een van Logemann uit Londen ontvangen telefonische mededeling voor: de inhoud van het telegram dat van der Plas op 28 september uit Singapore aan van Mook had gezonden en waarin hij o.m. had bericht dat Lawson gerept had van een ‘onherroepelijke beslissing’ van de Britse regering om niet op Java te interveniëren en dat ook Moubatten die interventie had afgewezen, en waarin van der Plas tenslotte om machtiging had gevraagd om ‘onverwijld’ mede met Soekarno en Hatta te spreken.

Van Kleffens poogde de houding van de *Labour*-regering te verklaren: *Labour* had eind ’44–begin ’45 Churchill aangevallen toen hij in Griekenland intervenueerde – nu was *Labour* aan de macht en kon het het vroeger ingenomen standpunt moeilijk verloochenen. Kerstens wees op de houding van de Brits-Indische *Congress*-partij en op de agitatie in Australië – ‘hij vraagt zich af, in hoeverre Engeland in deze onder Amerikaanse druk staat.’

¹ Tekst: a.v., p. 184 en vlg.

Van Starckenborgh stelde de zaak principieel:

‘Wij mogen onze handen niet vuil maken door op Java te gaan praten over politieke problemen, en niemand enige belofte doen. Iedere vriendelijkheid, ieder welwillend gebaar en dergelijke is fataal, zolang ons gezag niet volledig is hersteld. Eerst dán kunnen wij praten over politieke verhoudingen. De enige zaak die thans aan de orde is, is gezagshandhaving. Of de Britten ons op de troon willen helpen, is hún zaak. Doen zij dat niet, dan zijn wij Nederlands-Indië kwijt, doch dat mag ons niet verleiden ons nu in dit stadium zwak te tonen.’

Met dat al had de gouverneur-generaal begrip voor de uiterst moeilijke situatie waarin van Mook en van der Plas beland waren: hij vond dat zij ‘een ruggesteun van de regering’ nodig hadden.

Er kwam op dat moment bericht binnen omtrent het gesprek dat Michiels in Londen met Cadogan had kunnen voeren en omtrent de nota die hij bij het *Foreign Office* had laten indienen.

Wat werd nu besloten?

Ten eerste om Michiels te instrueren, het Nederlandse standpunt uitbreider aan het *Foreign Office* voor te leggen¹ en ten tweede om aan van Mook en van der Plas het regeringsstandpunt in niet mis te verstane bewoordingen kenbaar te maken. De belangrijkste passages uit het opgestelde telegram, dat Schermerhorn onmiddellijk ook aan de koningin zou doen toekomen, luidden²:

‘Met vol begrip voor uitermate grote moeilijkheden waarvoor u thans staat

¹ Deze opdracht leidde er toe dat de ambassadeur nog diezelfde dag het *Foreign Office* een memorandum deed toekomen (tekst: a.v., p. 188–89) waarin ‘*the so-called Soekarno-government*’ ‘*a Japanese puppet-Government of the Quisling-type*’ werd genoemd, steunend op groepen jeugdigen, ‘*which may be compared to the German SS and Hitler Jugend*’, waarin voorts werd gezegd dat Soekarno ‘*in definite contact*’ was ‘*with the communist movement in Australia*’, en waarin het verder heette: ‘*The Netherlands Government feel it as utterly unjust that they are now left alone to cope with Japanese intrigues, aimed at carrying on the war after the surrender, while they have fully played their part in the war, having sacrificed their air force in the defence of Malaya and Singapore, and their fleet in preventing the invasion of Australia . . . Remembering the repeated Allied promise that every inch of the Kingdom of the Netherlands would be given back to Queen Wilhelmina, the people of the Netherlands would be deeply indignant if the decision were upheld by the British Government that their troops will not be used during the occupation of the Netherlands-Indies to repress revolt and riots. The Netherlands Government feel that their alliance with Great Britain entitle them to the fullest help of the British Government.*’ ² Tekst: a.v., p. 187.

maar niettemin verontrust door uw vlagvoorstel en persberichten omtrent uitlatingen van der Plas te Batavia betreffende behandeling Soekarno c.s. alsmede door voorstel van van der Plas aan u tot het voeren van besprekingen, meent opperbestuur u uitdrukkelijk te moeten zeggen dat het geen besprekingen wenst met insurgente groepen en evenmin met andere groepen voorzover in het laatste geval daaruit direct of indirect politieke concessies zouden kunnen worden afgeleid.

Gedachte wind uit de zeilen nemen is verwerpelijk als wettig gezag verzwakend.

Uw houding en uitlatingen behoren duidelijk te maken politieke beloften thans niet aan de orde.

Omtrent toekomstige gezagsverhoudingen kan eerst gesproken worden nadat geordende gezagsverhoudingen zijn hersteld.

... In het algemeen worde ook door u als hoofdlijn gevolgd dat Soekarno-incident moet worden beschouwd als nagalm van Japanse aggressie.'

Het kon moeilijk duidelijker. Via Ceylon werd het telegram naar Brisbane en Batavia gezonden en Schermerhorn vernam telefonisch van de koningin dat zij de inhoud volledig onderschreef.

★

De volgende dag, zondag 30 september, konden in Londen Logemann en Michiels een bespreking hebben met Bevin die bijgestaan werd door Cadogan en enkele hoofdambtenaren van de *Far Eastern Division* van het *Foreign Office*. Er bleek, aldus het verslag van Logemann¹,

'dat men zich te Londen zeer wel bewust is, dat het Soekarno-bewind in feite een Japans schijn-regerinkje is en dat er slechts weinig achter Soekarno staat. Men heeft echter onvoldoende troepen en schepen, de soldaten moeten spoedig gedemobiliseerd worden en men vreest een herhaling van de Engelse interventie in Griekenland. Op een verzoek om wijziging van het standpunt ... werd geen duidelijk antwoord gegeven. Pas op 1 oktober zal men op de gestelde vragen kunnen reageren' –

het enig concrete dat was bereikt, was dat Bevin had toegezegd te zullen nagaan of de Nederlandse troepentransporten versneld konden worden.

In het begin van de middag vloog Logemann naar Den Haag terug.

¹ Hij bracht dat verslag uit in de buitengewone vergadering van de ministerraad die later op die dag gehouden werd. (notulen a.v., p. 193 e.v.)

Daar was inmiddels het daags tevoren door van Mook verzonden lange telegram ontvangen waarin deze aangedrongen had op stappen om het Britse beleid gewijzigd te krijgen (die waren al ondernomen) maar ook op 'tegemoetkomen aan redelijke wensen' en het doen van een 'meer concrete uitspraak' over Indië's toekomst; die uitspraak zou, aldus van Mook, kunnen inhouden dat Indië na vijf-en-twintig jaar deelgenoot van het koninkrijk zou zijn met een eigen, verantwoordelijke regering, dat het dualistisch bestuur zou worden opgeheven, dat de rechtspraak zou worden geünificeerd en dat er enige Indonesische departementshoofden zouden komen – hij had 'kwesties naam en vlag secundair aan behoud samenhang' genoemd.¹

Logemann was meer dan drie weken afwezig geweest – het leek Schermerhorn noodzakelijk de ministerraad in buitengewone vergadering bijeen te roepen teneinde Logemanns verslag aan te horen en nader beraad te plegen. Dat beraad begon die zondagmiddag om vijf uur – mèt van Starckenborgh en Bannier waren alle ministers aanwezig, behalve ir. S. L. Mansholt (Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening), prof. dr. G. van der Leeuw (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) en van Royen (minister zonder portefeuille). In politiek opzicht was van veel belang dat zowel het katholieke als het socialistische volksdeel duidelijk vertegenwoordigd waren door ministers die elk in eigen kring brede contacten hadden: het eerste door Kolfshoten en dr. L. J. M. Beel (Binnenlandse Zaken), het tweede door W. Drees (Sociale Zaken) en ir. H. Vos (Handel en Nijverheid).

Logemann begon met weer te geven wat hem van de situatie op Java bekend was – daar draaide alles om. Hij vertelde van de eerste brief van Spit en het memorandum van Posthumus, zei dat Batavia 'vol rood-witte vlaggen' was en voorts, 'dat de onafhankelijkheidsbeweging van Soekarno mede door de Japanse anti-Nederlandse propaganda verder om zich heen heeft gegrepen dan tot dusver door ons verwacht werd.' Hij wees ook op de uitlatingen van Lawson en Christison en deelde mee wat hij in Londen had gedaan. Hij was het eens met de strekking van het duidelijke telegram dat daags tevoren naar van Mook en van der Plas was uitgegaan, vond ook dat 'in beginsel niet met Soekarno en met vertegenwoordigers van andere bevolkingsgroepen' over hervormingen kon worden gesproken voordat het Nederlands gezag was hersteld, maar meende toch, 'dat' (en dat was de opvatting die van Mook sinds lang had

¹ Toen hij deze voorstellen deed, kende van Mook het telegram van 29 september nog niet waarin hem een strakke lijn was voorgeschreven.

verkondigd en op welk punt, zo stellen wij ons voor, bij het beraad dat Logemann in *Camp Columbia* met hem had gevoerd, gelijkheid van denkbeelden was gebleken)

‘niet met alles gewacht kan worden op de Rijksconferentie. Men zou nu eventueel kunnen praten over enkele interne hervormingen, staande buiten het vraagstuk van de eigenlijke *partnership*. Behalve de door van Mook gesuggereerde daden zou men kunnen denken aan nieuwe wetgeving betreffende het kiesrecht voor de volksvertegenwoordiging en aan het verschaffen van grotere waarborgen voor verschillende bevolkingsgroepen.’

Schermerhorn was het hiermee eens, maar, zei hij, uitspraken in die geest zouden eerst na herstel van het Nederlands gezag gedaan kunnen worden – dan waren zij ook ‘nodig’. Dat was niet Logemanns opinie: ‘Leggen wij geen verklaring af’ (d.w.z. *nu*), ‘dan lopen wij de kans, althans wanneer men de uitlatingen van Christison mag geloven, dat de Engelsen ons geheel in de steek laten.’

Drees stelde voor, één dag te wachten – dan, d.w.z. op 2 oktober, zou men meer weten van de Britse houding. ‘Zijn aanvankelijke indruk is dat onzerzijds wel iets moet worden gedeclareerd, waarbij wij ons zouden kunnen aansluiten bij de bekende rede van de koningin’ (de 7 december-toespraak).

Van Starckenborgh vertolkte vervolgens een standpunt dat afweek van dat van Logemann en Drees: om nu een verklaring te doen over hervormingen, had ‘geen enkel nut.’ ‘Wij kunnen’, zei hij, ‘de situatie niet redden door besprekingen met de beginselloze Soekarno, die toch alleen maar volledige onafhankelijkheid vraagt . . . Concessies, ook die welke door van Mook genoemd worden en die geheel in de lijn liggen van ons evolutionaire beleid, zijn alleen maar juist, wanneer wij eerst stevig te paard zitten.’

Daarop betoogde Schermerhorn dat de moeilijkheden wellicht nog groter werden, als de regering volledig bleef zwijgen – ‘een verklaring van zelfverzekerdheid’ zou opheldering kunnen bieden. Daarop drong nu ook van Kleffens aan. Natuurlijk had van Starckenborgh tegen een verklaring van dien aard geen bezwaar en evenmin, ‘ofschoon hij er weinig resultaat van verwacht’, Logemann – deze had wezenlijk verder willen gaan, maar had daarbij van niemand steun ontvangen.

Er werd vervolgens een tekst opgesteld die aldus luidde:

‘Door het Geallieerd opperbevel is besloten dat de bezetting van Java voorschijns beperkt zal blijven tot de steden Batavia en Soerabaja. Hierdoor blijft de

EEN 'VERKLARING VAN ZELFVERZEKERDHEID'

vraag open, wie het gezag uitoefent in het overige deel van het eiland. Aan de Japanners, die immers ontwapend en als krijgsgevangenen afgevoerd zullen worden, kan dit uiteraard niet meer worden overgedragen. De Nederlanders zijn nog niet in staat, dit gezag over te nemen, en het is welbekend dat de oorzaak daarvan ligt in het feit dat het Rijk in Europa zo laat is bevrijd en dat het tempo van de vorming en verscheping van nieuwe strijdkrachten is vertraagd door de eisen van oorlogvoering en demobilisatie der grote mogendheden.

De moeilijkheid, waarin men aldus is geraakt, verklaart vermoedelijk de neiging die volgens persberichten bij sommige Britse instanties zou bestaan om het z.g. Soekarno-bewind als *de facto*-regering te erkennen en ons over te halen daarmee besprekingen te voeren.

De Nederlandse regering kan hier niet op ingaan' –

Soekarno was 'een marionet der Japanners', een 'fascistisch georiënteerde man', die 'stelselmatig haat gepredikt (had) tegen de Geallieerden', en met zulk een 'ontstellende opportunist' konden 'zich vertegenwoordigers van het wettig gezag niet om de conferentietafel zetten.'

'Al hetgeen de laatste dagen in verband met de ontwikkeling der gebeurtenissen in Nederlands-Indië gezegd en gedaan is, zal', aldus het slot van deze 'verklaring van zelfverzekerdheid',

'de Nederlandse regering niet afbrengen van het weloverwogen beleid, zoals dit o.m. is uitgestippeld in de welbekende rede van H.M. de Koningin van 7 december 1942, waarin volledige deelgenootschap van Nederlands-Indië in het Koninkrijk en zelfstandigheid in inwendige aangelegenheden in uitzicht zijn gesteld. Dit was de lijn en dit blijft de lijn. De regering heeft hieraan thans niets toe te voegen.'

De Rijksvoorlichtingsdienst gaf deze verklaring onmiddellijk aan de nieuwsagentschappen door. Zij werd door de radio omgeroepen en verscheen op maandag 1 oktober in de dagbladen.¹

¹ Die dag werd in Den Haag bekend dat van der Plas zich in Batavia tot besprekingen met Soekarno bereid had verklaard. Zulks leidde er toe dat Schermerhorn diezelfde dag in een ongecodeerd telegram (ongecodeerd, omdat de inhoud overeenkwam met de gepubliceerde 'verklaring van zelfverzekerdheid') (tekst: *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. I, p. 217-18) van Mook en van der Plas opnieuw op het hart bond, niet tot 'contact met opstandelingen' over te gaan. 'Koningin', zo voegde Schermerhorn hieraan toe, 'heeft van aanvang af met dit standpunt ingestemd.' Schermerhorn had die dag met de vorstin gesproken; zij maakte daaromtrent de volgende aantekening: '1 okt. Schermerhorn . . . Tel[egrammen] v Mook en vd Plas en antw. regering. 1. ik waarschuwde tegen gevaar dat v. Mook kan opleveren, 2. 100% wat is toegezegd' (in de 7 december-toespraak) 'doch verstandig uitvoeren, aan dit laatste bestaat gebrek . . .' (archief kab. der koningin)

Hoe werd in de pers gereageerd?

Er was slechts één dagblad dat de verklaring vierkant afwees: *De Waarheid*. 'Indonesië strijdt voor zijn zelfstandigheid', schreef het communistische dagblad (dat in die tijd een oplage had die in de honderdduizenden liep) en: 'Onze houding ten opzichte van Indonesië is een toetssteen van onze waarachtige democratische beginselen'¹ – trouwens, het dagelijks bestuur van 'de CPN (*De Waarheid*)' (zo noemde de partij zich) had opgeroepen tot solidariteit met Indonesië.

Ook afgewezen, maar iets minder geprononceerd, werd de regeringsverklaring in *Het Parool*. Boven een door de hoofdredacteur mr. dr. G. J. van Heuven Goedhart geschreven hoofdartikel stond als kop: 'Wij: begrip! Zij: vertrouwen!' In het stuk werd bestreden dat Soekarno 'een fascist' en de Australische stakers 'extremisten' zouden zijn – aangedrongen werd op 'samenwerking op basis van gelijkwaardigheid'.²

In *Het Vrije Volk*, het landelijk dagblad van SDAP en NVV, was van een duidelijke afwijzing van het regeringsstandpunt geen sprake. Wèl drong de Indonesiër L. N. Palar, die vóór de oorlog voor het NVV het contact met de Indonesische vakbeweging had onderhouden en nu in het partijbestuur van de SDAP was opgenomen, op een 'radicale interpretatie' van de 7 december-toespraak aan³ maar dat de regering alle contact met Soekarno had afgewezen, werd door hem niet veroordeeld.⁴

De katholieke dagbladen, de liberale en het anti-revolutionaire *Trouw* schaarden zich alle achter de regering.

In *De Volkskrant* schreef hoofdredacteur J. M. Lücker: 'Het Nederlandse volk dat altijd open oog heeft gehad voor karakter en beginselvastheid, zal geen moeite hebben te zien waar het recht staat',⁵ en daaraan voegde de *coming man* in katholieke kringen, prof. Romme, enkele dagen later toe: 'Het is evenzeer een grof onrecht tegenover Indië om het van Nederland te willen scheiden, als het omgekeerd een grof onrecht tegenover Nederland zou zijn om het van Indië los te maken . . . Het nieuwe Imperium' (het was de tweede keer dat hij dat met een hoofdletter

¹ *De Waarheid*, 2 okt. 1945. ² *Het Parool*, 2 okt. 1945. ³ *Het Vrije Volk*, 3 okt. 1945. ⁴ Korte tijd later betoogde Palar dat de regering zich wèl tot contact met Soekarno bereid moest verklaren, maar deze diende dan daarop te reageren door zich terug te trekken. ⁵ *De Volkskrant*, 2 okt. 1945.

aangegeven begrip gebruikte) 'zal verrijzen.'¹ In *De Tijd* werd het vertrouwen geuit dat er nog wel andere vertegenwoordigers van de Indonesische bevolking waren dan 'dragers van Japanse onderscheidingen . . . Met *deze* groepen zullen wij moeten onderhandelen. Het lot van Indonesië en dat van Soekarno zijn gescheiden.'² Het *Algemeen Handelsblad* noemde Soekarno en Hatta 'twee extremisten . . . heulers met de vijanden van Indië'³, met wie 'nu niet en straks niet' onderhandeld zou kunnen worden⁴, en de *Nationale Rotterdamse Courant* schreef over 'het spook van revolutie en verzet', dat men zou kunnen verjagen met 'rustige gezagspatrouilles de grote wegen langs'⁵ – Soekarno en de zijnen waren 'pionieren van cosmopolitische revolutionaire machten'⁶, waarmee, naar wij aannemen, het communisme werd bedoeld. *Trouw* tenslotte was het geheel met de 'verklaring van zelfverzekerdheid' eens: 'Ten aanzien van de gezagshandhaving en de gezagserkenning kan niet gemarchandeerd worden.'⁷

Dat was (wij komen nu tot de weekbladen) ook de strekking van een beschouwing van prof. dr. F. C. Gerretson in *Nieuw Nederland. Christelijk Cultureel-Sociaal Weekblad*: 'Geen pactiseren met de opstand!' schreef hij, en: 'Indien men Soekarno straffeloosheid toezegt, met welk recht stelt men dan Mussert terecht?'⁸ Het liberale weekblad *Slaet op den Trommele* publiceerde een lange reeks van pro-Japanse citaten uit Soekarno's redevoeringen⁹ en sprak een week later van een 'opstand in het koninkrijk'¹⁰, het katholieke *Christofoor* duidde de 7 december-toespraak aan als 'de belofte die wij zullen houden.'¹¹ *Op Wacht*, weekblad voor de wederopbouw van het koninkrijk schreef over 'Soekarno's rebellie' en betoogde omstandig dat er in het geheel geen Indonesisch volk bestond.¹² In *Je Maintiendrai*, verklaarde prof. mr. R. D. Kolléwijn (eertijds een van de leden van de *Stuw*-groep) dat wèl de 7 december-toespraak moest worden verwezenlijkt, maar: 'met Soekarno en Hatta is onderhandeling uitgesloten.'¹³ Ook *Paraat, democratisch-socialistisch weekblad* keurde contact met Soekarno af: in een artikel waarin de solidariteitsoproep van de CPN (*De Waarheid*) fel werd aangevallen, stond over Soekarno: 'De rol die hij gespeeld heeft, gelijkt in veel opzichten op de rol die Quisling en Mussert gespeeld hebben.'¹⁴

¹ A.v., 6 okt. 1945. ² *De Tijd*, 2 okt. 1945. ³ *Algemeen Handelsblad*, 1 okt. 1945. ⁴ A.v., 5 okt. 1945. ⁵ *Nat. Rotterd. Crt.*, 2 okt. 1945. ⁶ A.v., 4 okt. 1945. ⁷ *Trouw*, 2 okt. 1945. ⁸ *Nieuw Nederland*, 5 okt. 1945. ⁹ *Slaet op den Trommele*, 5 okt. 1945. ¹⁰ A.v., 12 okt. 1945. ¹¹ *Christofoor*, 14 okt. 1945. ¹² *Op Wacht*, 11 okt. 1945. ¹³ *Je Maintiendrai*, 12 okt. 1945. ¹⁴ *Paraat*, 6 okt. 1945.

Vier andere linkse weekbladen schreven in andere geest. In *De Baanbreker*, *onafhankelijk weekblad voor socialistische politiek en cultuur* noemde Lou Lichtveld (de schrijver Albert Helman) het 'beschamend doch niet onbegrijpelijk . . . dat Engeland en Amerika meer begrip tonen voor de werkelijkheid dan Nederland', volgens het links-socialistisch weekblad *De Vlam* (de voortzetting van het illegale blad *De Vonk*) was het 'volkomen ontoelaatbaar dat er nog één Nederlandse soldaat, één patroon of één granaat verscheept wordt voor een strijd tegen een tot recht ontwakend volk'², en in *Vrij Nederland* verscheen, niet op de 6de maar pas op de 13de oktober, een hoofdartikel ('De tragiek van de koloniale verhouding') van de hand van de hoofdredacteur, H. M. van Randwijk, dat meer van droefenis dan van verontwaardiging getuigde: 'Laten we ons niets wijsmaken . . . de republiek-Soekarno zal ten onder gaan. Maar evenzeer een op vriendschap en vertrouwen gebaseerd gemenebest' – hij sprak zich uit voor een 'vrijwillig en gelijkberechtigd samengaan van beide volken.'³ Dat laatste deed ook *De Groene Amsterdammer* die de 7 december-toespraak integraal afdrukte en aandrang op een 'zeer hartelijke verhouding' tussen 'een waarlijk democratisch Nederland en een werkelijk democratisch Indonesië in Rijksverband' – het blad schreef dat Soekarno en Hatta 'opportunisten' waren, maar 'geen landverraders' en sprak zich uit tegen 'een politiek van krachtpatserij'.⁴

Verdeeldheid dus in de pers – verdeeldheid ook tussen de elf uit de illegaliteit voortgekomen dag- en weekbladen⁵ waarvan wij de eerste reacties op het regeringsbeleid weergaven. Zes maanden eerder, in april, had, zoals bleek, de georganiseerde illegaliteit eenstemmigheid bereikt over een verklaring waarin het vertrouwen was geuit, dat 'de band tussen Nederland en Indonesië in een vernieuwd Gemenebest' recht zou doen aan 'de gevoelens van verbondenheid die in de loop der eeuwen zijn gegroeid' – die eenstemmigheid lag in scherven. De uitroeping van de Republiek Indonesië had een situatie doen ontstaan die door niemand was voorzien en die steeds kritieker dreigde te worden, immers: wanneer de Nederlandse regering weigerde met het 'z.g. Soekarno-bewind' besprekingen te voeren, dan viel te verwachten dat vroeg of laat de 'nieuwe strijdkrachten' zouden ingrijpen welke, dat was duidelijk, de regering met zo groot mogelijke spoed naar het Oosten wilde transporteren.

¹ *De Baanbreker*, 6 okt. 1945. ² *De Vlam*, 6 okt. 1945. ³ *Vrij Nederland*, 13 okt. 1945. ⁴ *De Groene Amsterdammer*, 6 okt. 1945. ⁵ *De Waarheid*, *Het Parool*, *Trouw*, *Slaet op den Trommele*, *Christofoor*, *Op Wacht*, *Je Maintiendrai*, *Paraat*, *De Baanbreker*, *De Vonk* en *Vrij Nederland*.

Wij hebben tot dusver de ontwikkelingen welke zich na Japans capitulatie en de uitroeping van de Republiek voordeden, zo nauwkeurig mogelijk beschreven en zullen nu in bijzonderheden nog slechts op twee gebeurtenissen ingaan die zich beide medio oktober '45 voordeden: het ontslag van van Starckenborgh als gouverneur-generaal en de gedachtenwisseling over het Indische beleid tussen minister Logemann en de Tweede Kamer van de Tijdelijke Staten-Generaal, het lichaam dat de plaats van een gekozen parlement had ingenomen.

Ter inleiding van deze gebeurtenissen willen wij slechts vermelden dat het in de eerste helft van oktober op Java als reactie op de landing van de eerste Nederlandse militairen (de zeven Knil-compagnieën, het Prins Bernhard-bataljon uit Singapore en de landingsdivisie van de 'Tromp') tot een aanzienlijk fellere anti-Nederlandse actie kwam (scherpe dreigementen, een algemene boycot en tal van gewelddadigheden), dat de Britse regering, zij het dat zij op de aankondiging van vèrgaande hervormingen bleef aandringen, onder invloed van de Nederlandse protesten ging beseffen dat zij Nederland, een belangrijke bondgenoot in Europa, niet te zeer van zich moest vervreemden, en dat Logemann op 5 oktober in een radiotoespraak herhaalde dat met de regering van de Republiek Indonesië niet zou worden gesproken: 'beloften', zei hij, 'zouden tegenover de Soekarno-beweging even onwaardig als onvruchtbaar zijn.'¹

Geen beloften dus aan 'de Soekarno-beweging', maar hoe stond het met beloften aan anderen? De overgrote meerderheid van het kabinet was het met van Mook eens: aanbevelenswaardig leek het, de aankondigingen die in de 7 december-toespraak waren vervat, duidelijk uit te werken – dit punt was het waarop het tussen Logemann en van Starckenborgh tot een fundamenteel meningsverschil kwam, Van Starckenborgh was niet alleen van opinie dat de regering, zolang zij het Nederlands gezag in Indië niet had hersteld, geen enkele op de toekomst betrekking hebbende uitspraak moest doen maar hij was bovendien een tegenstander van alles dat zou kunnen bijdragen tot versterking van het Indonesisch nationalisme – Indië was in zijn visie niet het land der Indonesiërs, maar het land van Indonesiërs, Europeanen, Chinezen en Arabieren *samen*. Zowel Logemanns tactiek als het einddoel dat deze wenste te bereiken,

¹ Aangehaald in *Ned.-Indones. betrekke. 1945-1950*, dl. I, p. 322.

werden dus door hem afgewezen en toen dat bleek in de gesprekken die hij in de eerste week van oktober met Logemann voerde (gesprekken waar wij verder niets van weten), werd duidelijk dat aan de afspraak die hij met Logemann had gemaakt: dat hij, als het Nederlands gezag in de archipel was hersteld, naar Batavia zou gaan om de landvoogdij aan een opvolger over te dragen, de basis was ontvallen. 'In besprekingen met Starkenborgh duidelijk geworden', seinde Logemann op 8 oktober aan van Mook¹,

'hoewel zakelijke verschillen gering, hij niet bereid werken met Indonesische nationale gedachte, hetgeen hij schadelijke prikkeling acht van sluimerende instincten en gevaarlijk voor eerbiediging plaats andere bevolkingsgroepen. Derhalve zijn aftreden vrijwel zeker.'

Een zware slag voor de regering! Vooral in de kringen van diegenen die banden met Indië hadden, had van Starkenborgh een grote naam. Logemann beseftte dat hij jegens de koningin en zijn ambtgenoten duidelijk moest aangeven waarom het tot de breuk met de gouverneur-generaal was gekomen. Hij richtte derhalve op 9 oktober tot deze een brief ('persoonlijk, zeer geheim')², waarin hij schreef dat hij 'het wezenlijk onderscheid tussen de situatie in 1940 en die in 1945' hierin zag, 'dat maatschappelijke krachten zijn geactiveerd (zowel binnen Nederlands-Indië als ook daarbuiten) die onhoudbaar zullen maken die politiek van geleidelijkheid, waarbij tenslotte de Nederlandse bewindslieden . . . uitmaakten wat voor Indië heilzaam was te achten of niet. Nationalistische, democratische, communistische tendenzen zijn wereldbepalende krachten geworden. Zij hebben ook Indië geraakt en voorgoed.' Hij was zich 'bewust dat de Indonesische natie nog slechts is een natie in groei', maar meende dat, mede omdat 'een ganse wereld zich met ons bemoeit', geen 'stabiel bewind' kon worden opgebouwd 'zonder de positieve medewerking van een structureel belangrijk deel van de nationalistisch denkende Indonesiërs.' Als uitvloeisel daarvan was hij overtuigd van 'de noodzaak (en ook de rechtvaardigheid beaam ik) om positief te erkennen het Indonesisch nationaal bewustzijn.' 'Het beleid', zo schreef hij verder,

'dat naar het oordeel van Uwe Excellentie zou moeten worden gevoerd, is eenvoudig van beginsel, gebaseerd op de aanwezigheid van een onaantastbaar boven alle groepen en stromingen staand Nederlands gezag, gericht op een

¹ Tekst van het telegram: a.v., p. 277. ² Tekst: a.v., p. 282 en vlg.

objectieve juistheid en rechtvaardigheid.¹ Maar het abstraheert, naar mijn oprechte overtuiging, van de interne en externe maatschappelijke krachtsverhoudingen van deze tijd. Het zal daarom een onhoudbaar beleid blijken, de Indonesische nationale beweging duurzaam van ons vervreemden en tot gevaarlijke conflicten leiden . . . Ik erken het Indonesische nationalisme nog geenszins als rijp, maar wel als zeer reëel, in beginsel te eerbiedigen, als sterk en als de kracht der toekomst. Ik wil het daarom leiden, niet slechts afweren en inperken.²

Dat was een oordeel dat, schreef hij, van Starckenborgh niet deelde – dat deze zich niet ‘de aanvaardbare drager van deze politiek’ achtte, moest hij, Logemann, ‘met diep leedwezen’ en ‘onbeperkte hoogachting’ voor de persoon van de gouverneur-generaal erkennen.

Van Starckenborgh antwoordde twee dagen later, 11 oktober.³ ‘Inderdaad meen ik’, schreef hij,

‘dat ondanks ernstige moeilijkheden en gevaren het niet onmogelijk behoeft te zijn, uit eigen en Geallieerde kracht het wettig gezag zonder hulp van tegemoetkomingen zodanig gaaf te herstellen en te handhaven dat het toekomstig Indisch staatsbeleid zich aan het verleden zal laten aanknopen’ –

daarbij diende evenwel ‘alles vermeden wat een voortijdig Indonesisch ras-sentiment en nationaal politiek bewustzijn nog zou stimuleren en te eer uit de hand zou doen vallen.’ Hij had derhalve bezwaar tegen de staatkundige term ‘Indonesië’ omdat deze (en hier volgde een kenmerkende formulering die wij in deel 11 a al aanhaalden, toen wij over van Starckenborghs beleid als gouverneur-generaal schreven)

‘de gedachte wekt en (naar nationalistische wensen) ook de bedoeling heeft te wekken, als zou het aldus aangeduid gebied het gebied bepaaldelijk der Indonesiërs zijn en niet (gelijk ik Nederlands-Indië zou willen beschouwd en bestuurd zien) het gebied van de verscheidenheid van mensensoorten, Indonesiërs, Europeanen, Chinezen en Arabieren, die daar leven en werken en wier betekenis in de veelgelede maatschappij er verre van is alleen door de talrijkheid van iedere groep te worden bepaald.’

¹ In een voetnoot voegde Logemann hieraan toe: ‘Toch mogen wij niet vergeten dat ook onze criteria van juistheid en rechtvaardigheid standpunt-gebonden zijn en dus door anderen niet in elk opzicht als objectief kunnen worden gewaardeerd.’ ² In het haar toegezonden afschrift van Logemanns brief (archief kab. der koningin) schreef de koningin naast deze passage één woord: ‘angst’ – wij interpreteren dat aldus dat zij meende dat niet van Starckenborghs maar Logemanns beleid door angst werd bepaald. ³ Tekst van zijn brief: *Ned.-Indones. betrekke. 1945-1950*, dl. I, p. 319-20.

Een onoverbrugbaar verschil van inzicht dus – van Starckenborgh vroeg in zijn brief tenslotte, hem te berichten wat het tijdstip was waarop hij de koningin kon vragen, hem als gouverneur-generaal eervol ontslag te verlenen. Hij liet die brief bij Logemann afgeven en richtte, na door deze te zijn ingelicht, nog diezelfde dag zijn ontslagaanvraag tot de koningin; het werd hem zes dagen later verleend ‘met dankbetuiging voor de vele en gewichtige diensten, onder weergaloos moeilijke omstandigheden aan den Lande bewezen.’

De koningin zag hem met groot leedwezen heengaan en ook met bezorgdheid – zij vond het onjuist dat het kabinet-Schermerhorn in antwoord op alle agitatie in Indië hervormingen bekend zou maken. ‘Ik moet denken’, noteerde zij voor zichzelf op 13 oktober¹, ‘aan Girondijnen in Fr[ankrijk] – zetten deur open voor wilde revolutie; of Mensjewiki in Rus[land] of mijn Grootvader die concessies deed tijdens straatrumoer’ (koning Willem II die in maart 1848 op grond van de eerste berichten over de naar Duitsland en Oostenrijk overgeslagen Franse Februari-revolutie binnen vier-en-twintig uur van zeer conservatief zeer liberaal was geworden). ‘Koers omgooien was nuttig maar niet als antwoord aan woedende volksmenigte, maar later.’ In het belangrijke principiële geschil tussen de minister en de gouverneur-generaal stond zij dus aan de zijde van deze laatste. Heeft zij nog gepoogd, Logemann ten aanzien van het aan van Starckenborgh te verlenen ontslag tot andere gedachten te bewegen? Wij weten het niet. Zij was constitutioneel vorstin – zij zette haar handtekening onder het ontslagbesluit.

★

Alvorens de gedachtenwisseling tussen Logemann en de Tweede Kamer der Tijdelijke Staten-Generaal weer te geven, dienen wij te vermelden hoe het tot de vorming van dat laatste lichaam was gekomen.

Die vorming had een lange voorgeschiedenis zowel in Londen als in bezet Nederland. Bepalend was daarbij het feit geweest dat het mandaat van de in '37 voor vier jaar gekozen Tweede Kamer (die door de Duitse bezetter op non-actief was geplaatst) formeel gezien in '41 afgelopen was. Of moest het als stilzwijgend verlengd worden beschouwd? Dat was het standpunt van de meeste anti-revolutionaire leiders die, erkennend dat na de bevrijding niet op korte termijn algemene verkiezingen konden

¹ Koningin Wilhelmina: ‘Dagaantekening’, 13 okt. 1945 (archief kab. der koningin).

worden gehouden maar van mening dat elke andere oplossing grotere nadelen met zich bracht, het standpunt huldigden dat, bij gebrek aan beter, de 'oude' Staten-Generaal na de bevrijding onmiddellijk bijeen-geroepen moesten worden. Van dat laatste was de koningin die in een 'vernieuwd' Nederland een 'vernieuwd' parlement wenste, een fel tegenstandster en ook de meeste Londense ministers wezen de als het ware automatische herleving van het 'oude' parlement af. Maar wat dán? Daarover waren zij het niet eens geworden – trouwens, de koningin had geweigerd, enige regeling terzake te ondertekenen. Het gevolg was dat in Londen in juli '44 slechts een formeel wetsbesluit tot stand was gekomen, hetwelk inhield dat 'nadere regelen' zouden worden getroffen 'omtrent de voorlopige voorziening in de vertegenwoordigende lichamen van Rijk, provincie en gemeenten vanaf het tijdstip waarop het grondgebied des Rijks geheel of gedeeltelijk door de vijand is ontruimd' – als koninklijk besluit E 60 was dat wetsbesluit op 4 september '44, daags dus voor 'Dolle Dinsdag', in Londen gepubliceerd.

Ook door de meeste illegale groepen was de automatische herleving van de 'oude' Staten-Generaal afgewezen – in de bedoelde groepen werd gemeend dat in dat geval nieuwe denkbeelden die, naar vertrouwd werd, onder invloed van de bezetting een brede aanhang hadden gekregen onder de bevolking, volstrekt onvoldoende tot hun recht zouden komen. Het was de *Trouw*-groep geweest die eind '44 aan de andere groepen die in de Grote Adviescommissie der Illegaliteit vertegenwoordigd waren, had voorgesteld dat na de bevrijding als adviesinstantie der regering een Nationale Adviescommissie zou worden opgericht – deze commissie, aldus de conclusie die bij verder beraad was bereikt, zou, zolang er in het geheel geen parlement was, als een soort noodparlement kunnen fungeren en tevens in de 'oude' Staten-Generaal de lege plaatsen kunnen invullen die zouden ontstaan doordat sommige leden overleden waren en anderen (in de eerste plaats de vier die in '37 de NSB in de Tweede Kamer waren gaan vertegenwoordigen, maar daarnaast ook niet-NSB'ers wier gedragingen tijdens de bezetting aanstoot hadden gewekt) uit de Staten-Generaal moesten worden geweerd. Evenwel: over de vraag hoe die Nationale Adviescommissie zou worden samengesteld was men het in de illegaliteit, toen het westen des lands bevrijd werd, nog niet eens geworden.

Op dit punt volgde het kabinet-Schermerhorn de denkbeelden die het Vaderlands Comité (een illegale groep van vooraanstaanden waarin vooral Drees een grote rol had gespeeld) ontwikkeld had: van de vier-en-veertig leden van de Nationale Adviescommissie werden er achttien

aangewezen door de Grote Adviescommissie der Illegaliteit, zes-entertig door het Vaderlands Comité – die laatsten waren persoonlijkheden uit de vroegere politieke partijen, uit de Nederlandse Volksbeweging, uit de sociaal-economische organisaties en uit de culturele sector. Op 20 juli werd die Nationale Adviescommissie geïnstalleerd – al haar vergaderingen, in totaal vijftien, waren geheim en het kabinet-Schermerhorn had geen behoefte er zijn beleid te verdedigen. Naast die Nationale Adviescommissie nu werden de ‘oude’ Eerste en Tweede Kamer als Tijdelijke Staten-Generaal voortgezet; zij kregen slechts één taak: een wetsontwerp te behandelen waarmee de Voorlopige Staten-Generaal in het leven zouden worden geroepen. Uit de Tijdelijke Tweede Kamer werden vijf leden geweerd: de vier NSB'ers en nog één ander lid, ds. G. H. Kersten, de fractievoorzitter van de Staatkundig Gereformeerde Partij, die tijdens de bezetting herhaaldelijk de rechtmatigheid van het verzet had bestreden; dat weren geschiedde op grond van een uitspraak door een commissie, bestaande uit de vice-president van de Raad van State (Beelaerts van Blokland), de voorzitters in 1940 van de Eerste en Tweede Kamer en de voorzitters van de Grote Adviescommissie der Illegaliteit en van de Nationale Adviescommissie. In totaal ging de Tijdelijke Tweede Kamer zes-en-zeventig leden tellen – dat waren dus allen leden die in mei '40 lid van de ‘oude’ Tweede Kamer waren geweest.

Gelijk gezegd, had die Tijdelijke Tweede Kamer slechts één taak: samen met de Tijdelijke Eerste Kamer het wetsontwerp voor de Voorlopige Staten-Generaal te behandelen, en in *die* Staten-Generaal zouden de twee Kamers door aanvulling tot het grondwettig aantal leden worden uitgebreid: honderd, resp. vijftig – bij die aanvulling zou de Nationale Adviescommissie een rol spelen. Wij komen hier in deel 12 (*Epiloog*) op terug.

Die beperkte taakstelling was één factor waardoor de publieke belangstelling voor de Tijdelijke Staten-Generaal zeer gering was. Een tweede was dat hier representanten van stromingen bijeen waren van welke niemand wist hoeveel aanhang zij nog in het volk hadden, een derde dat een groot deel van de illegaliteit, met name het linker deel daarvan, zich uitgeschakeld voelde. Waarom willen wij desondanks de gedachtenwisseling over het Indische beleid tussen minister Logemann en de Tijdelijke Tweede Kamer weergeven? Daar zijn goede redenen voor: het is de enige gelegenheid geweest waarbij door de regering, de grens doorbrekend die overigens voor het functioneren van de Tijdelijke Staten-Generaal gold¹,

¹ Die grens is nog op een tweede punt doorbroken: de regering heeft van de Tijdelijke

in dit kritieke tijdsgewricht haar beleid ten aanzien van Indië ter discussie is gesteld en die discussie heeft in de dag- en weekbladen, hoe klein zij ook waren, ruim de aandacht getrokken. Op die perscommentaren willen wij overigens niet ingaan: de bladen reageerden in de geest waarvan zij al getuigenis hadden afgelegd naar aanleiding van de 'verklaring van zelfverzekerdheid'.

*

Voor de discussie in de Tijdelijke Tweede Kamer werd door Logemann een regeringsverklaring opgesteld waarin hij een aantal hervormingen wilde bekendmaken: een nieuwe Volksraad zou een duidelijke Indonesische meerderheid krijgen, het in Indië geldend strafrecht zou verder geünificeerd worden, het dualisme in het bestuursapparaat zou worden opgeheven en er zouden meer Indonesiërs tot departementsdirecteur worden benoemd – hij zou óók zeggen dat de regering bereid was, het begrip 'Nederlands-Indië' te vervangen door het begrip 'Indonesië' (het begrip dat hij van Mook al een maand eerder had laten gebruiken in de proclamatie van 'het Gouvernement van Indonesië', die op 14 september boven Batavia was afgeworpen). Bij dat alles stond het behoud van de staatkundige band tussen Nederland en Indië voorop.

Het kabinet-Schermerhorn wijdde op 15 oktober een lange, speciaal belegde vergadering aan de verklaring die Logemann de volgende dag wilde afleggen.¹ Er werd nogal wat kritiek geuit: Liefstinck vond dat 'de vaste wil der regering om orde en rust te herstellen en te handhaven', er te weinig in tot uiting kwam, de Booy was er niet zeker van dat op Java 'een algemene anti-Nederlandse gezindheid' bestond, Beel betwijfelde of op Java de jeugd als geheel onder invloed der Japanners was gekomen, dr. ir. J. A. Ringers (Openbare Werken en Wederopbouw) achtte het beter niets toe te zeggen voor de in '41 beloofde Rijksconferentie bijeenkwam (hij was het dus met van Starckenborgh eens), Drees vond dat de verklaring hier en daar 'iets voorzigtiger' kon worden geformuleerd – eigenlijk kreeg Logemann alleen van van Kleffens duidelijke steun: deze meende, 'dat het achterwege laten van concretisering' (bedoeld was: concretisering

Staten-Generaal ook een uitspraak gevraagd over haar voorstel dat Nederland tot de Organisatie der Verenigde Naties zou toetreden.

¹ Notulen: *Ned.-Indones. betrekk. 1945-1950*, dl. I, p. 368-69.

van de in de 7 december-toespraak vervatte beloften) 'ook internationaal onmogelijk (was).' Logemann gaf toe dat die concretisering 'tot op zekere hoogte gezagsverlies' betekende, maar, aldus de notulen,

'de minister is er van overtuigd dat de politiek van sterke gezagshandhaving ons nog veel verder voert. Dan zal er geen samenwerking meer te bereiken zijn, zonder welke het land niet te besturen is. De minister verwerpt dus de politiek van gezagshandhaving-vóór-alles. Daarna zou er zijns inziens alleen nog maar 'gedicteerd' kunnen worden.'

Pagina voor pagina werd Logemanns concept doorgenomen – er werden allerlei wijzigingen in aangebracht maar de kern van het betoog werd niet aangetast. Dat betekende dat het kabinet als geheel het door van Starckenborgh bepleite beleid had afgewezen.

★

Met Schermerhorn en Logemann zaten op 16 oktober nog zeven andere ministers achter de regeringstafel¹, toen Logemann ten overstaan van de Kamervoorzitter en één-en-zestig leden het woord nam – vijftien leden waren dus afwezig. De publieke tribune was stampvol.²

Logemann begon met weer te geven wat in '41 en begin '42 ten aanzien van de naoorlogse Rijksconferentie was bepaald en herinnerde vervolgens aan de 7 december-toespraak van de koningin, 'die evenwel in Indië niet genoegzaam en niet tijdig' (beter: in het geheel niet) bekend was geworden. 'Belangrijk is ook', zei hij, 'dat Indië onbekend bleef met de geest van samenwerking en vertrouwen, die tijdens en door het verzet tegen de Duitse onderdrukking tussen Nederlanders en radicale Indonesische nationalisten hier te lande was gegroeid. Des te meer tragisch is het dat enkele leiders, die aan het positieve werk van 1940 tot 1942 geen deel hadden' (hij vermeldde niet dat Soekarno en Hatta toen van hun vrijheid waren beroofd),

'zich niet hebben laten weerhouden door de Japanse barbaarsheden ook tegen hun eigen volk om aan de Japanse haatcampagne tegen de Nederlanders mee te

¹ Beel, de Booy, Drees, van Kleffens, Meynen, Vos en één die wij tot dusver nog niet noemden: ir. Th. S. G. J. M. van Schaik (Verkeer en Energie). ² Wij volgen verder de *Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer, Tijdelijke Zitting 1945: Verslagen der vergaderingen op 16, 17 en 18 okt. 1945.*

doen, tragisch dat onder meer bekwame *Parindra*- en *Gerindo*-leiders zich hebben laten meeslepen in een revolutionaire opzet, zodat wij van het eerste ogenblik der gezagshervatting af . . . stonden tegenover een geest en een vorm die explicatie met deze mannen uitsloot' –

besprekingen met de voormannen van de Republiek waren dus niet mogelijk. Logemann erkende overigens, dat 'de kracht en het anti-Nederlandse karakter van de door Japan ontketende revolutionaire beweging . . . onderschat' waren; dat kwam door drie factoren: men had de ontwikkelingen in Indië niet goed kunnen volgen, de jeugd was er vervuld geraakt van 'een verhit nationalisme' en 'de nationalistische verlangens' waren 'van een elementaire kracht'. Daarvan hadden de Japanners geprofiteerd: 'de Republiek Indonesië is een Japans maaksel, geproclameerd als zij bijvoorbeeld is door de Japanse maarschalk Teraoetsji.'

Uitgebreid en niet zonder verwijten aan de bondgenoten schetste Logemann vervolgens de moeilijkheden die de Nederlandse regering had ondervonden bij het naar het Oosten zenden van strijdkrachten. 'Het is een zeer ernstige zaak', zei hij, 'dat wij, die in deze oorlog gegeven hebben wat wij konden, helaas uit moeten spreken dat wij de bondgenoten voor (de) gemeenschappelijke plicht' (deze sloot, meende hij, 'het herstel van het wettig gezag van de bondgenoot Nederland' in) 'niet gereed hebben gevonden en zelfs niet dan aarzelend bereid.' 'Wij ontkennen geen ogenblik', zei hij,

'dat er een probleem is in ons koninkrijk van het Indonesisch nationalisme. Maar wij waren gereed en bereid, en wij zijn dit nog, om dit probleem op te lossen langs de koninklijke weg van overleg en wederkerig begrip en waardering, met behoud van alle zedelijke waarden die de historische verbondenheid voor beide naties, de Nederlandse en de Indonesische, heeft opgeleverd. Wij zouden ten volle in staat zijn geweest dit probleem in vrede op te lossen, indien niet . . . Japans politiek verraad de nationalistische leiders op Java verleid had, een blinde weg in te slaan.'

De uitlatingen van Lawson en Christison noemde hij 'intens bedenkelijk' – zij waren evenwel 'met stelligheid gedesavouéerd'. Overigens had de Britse regering van de Nederlandse 'herhaalde krachtige vertogen te horen gekregen'. 'Van de aanvang af', zo vervolgde hij,

'is van Engelse zijde er op aangedrongen dat wij door contact te zoeken met leiders der Indonesische nationale beweging de politieke situatie zouden verlich-

ten. Mijnheer de voorzitter, naar zulke contacten is ook van het allereerste begin af uitgezien. Maar de regering heeft zich toch ook van de aanvang af voor ogen gesteld dat praten met het Soekarno-regime even onwaardig als onvruchtbaar moest zijn. Onwaardig omdat ir. Soekarno zich volledig geïdentificeerd heeft met het Japanse regime en volstrekt vijandig staat tegenover Nederland, onvruchtbaar omdat met deze leider, met niets minder tevreden dan volstreekte onafhankelijkheid, geen gemeenschappelijke basis van bespreking te vinden kan zijn' –

met anderen wilde de regering wèl spreken; daarbij had zij 'met zeer groot leedwezen' geconstateerd dat haar inzichten verschilden van die van van Starckenborgh. Diens standpunt werd door Logemann kort maar correct weergegeven. Hij schetste vervolgens de hervormingen die hij in het kabinet ter sprake had gebracht – zij zouden aan de Rijksconferentie voorgelegd kunnen worden. 'Mijnheer de voorzitter', zo eindigde hij,

'men zal na deze uiteenzetting toch moeilijk kunnen volhouden dat de regering slechts met vage woorden de Indonesische nationale beweging tegemoet treedt. Zij blijft vertrouwen dat de afschuwelijke impasse waarin Indië is geraakt, zich laat openen, zodat de weg vrij komt . . . voor staatkundige opbouw welke de mensen verzoent die, kinderen van één land, thans in blinde wrok hopeloos uit elkaar dreigen te dwalen . . . Er is zwaar werk te doen om vooral de geestelijke schade te herstellen die door het onberaden avontuur van de Republiek *Indonesia* is aangebracht. Maar Nederland wil en mag zich het werk niet ontijdig uit handen laten nemen. Het voelt in zich de kracht om zijn historische taak te vervolgen, om orde, veiligheid en welvaart te herstellen, om Indië te doen ervaren dat het een zegen is, deel uit te maken van het koninkrijk der Nederlanden.'

Tot zover Logemann – hij oogstte applaus.

Hij had met zijn toespraak een middenweg bewandeld – enerzijds was van Starckenborgh niet de enige die in de gegeven situatie het doen van toezeggingen, welke ook, onjuist achtte, anderzijds was er een stroming in den lande die vreesde dat het weigeren van alle contact met de Republiek vroeg of laat op een koloniale oorlog zou uitlopen.

Van die stroming trad de Indonesiër Roestam Effendi, die in de 'oude' Tweede Kamer sinds '33 een van de vertegenwoordigers van de CPN was geweest, als woordvoerder op, 'in dit', zo zei hij, 'aftandse, voor de huidige verhoudingen in het land niet meer representatief genoeg geachte college' sprekend namens 'de grote brede democratische massa' en namens 'de revolutionaire arbeiders'. 'Samenwerking' tussen Nederland en Indonesië noemde hij 'een gebiedende eis', 'maar zulk een samenwerking kan haar levensvatbaarheid en recht alleen ontlenen aan de vrijwillige bereidheid der partners, gegrondvest op het democratische principe van

het zelfbeschikkingsrecht, van de gelijkwaardigheid en gelijkberechtiging.' 'Men prate niet', zei hij,

'dat de sterke nationalistische opleving tijdens de Japanse bezetting aan Japanse politieke drijfverij zou zijn toe te schrijven. Het was eerder het hervonden zelfbewustzijn van een volk dat zich onder het onmatige Digoel- en artikelenregime van de Nederlandse koloniale overheersing niet uiten kon . . . De regering-Soekarno was de Nederlandse koloniale regering slechts een stapje vóór geweest.'

Notabene: 'de Geallieerde bevrijders . . . hadden' (voor de ordehandhaving) 'de hulp van de Japanse fascist en beulen ingeroepen. En dit met goedvinden van een democratische Nederlandse regering! Zoiets noemde men géén collaboratie met de vijand!' Trouwens, als de oprichters van de Republiek met de Japanners hadden samengewerkt, trof hen 'geen schuld. Het was de oude koloniale politiek die hen daartoe gebracht had' – Roestam Effendi herinnerde in dat verband aan de afwijzing van de petitie-Soetardjo.¹ 'Gaan wij nu de oude Djambi- en Lombok-dagen tegemoet om van de Atjeh-herinneringen te zwijgen?' De regering had het morele recht niet, Soekarno te veroordelen – Roestam Effendi las de lijst voor met de namen van alle leden van het eerste Indonesische kabinet, 'die ik', zei hij, 'de eer heb merendeels persoonlijk te kennen.' 'Ik geloof, mijnheer de voorzitter', voegde hij er aan toe, 'dat er in de gegeven omstandigheden voor Indonesië geen democratischer kabinet denkbaar is.' Het voornaamste gevaar was nu dat 'de geraffineerde diplomatie van het Engelse imperialisme' de Engelse machtspositie zowel in Nederland als in Indië trachtte te versterken – 'men moet wel ziende blind zijn, dit spel van Engeland niet te doorzien!' Tegen alle verscheppingen van oorlogsmaterieel en manschappen protesteerde hij – 'de arbeidersklasse in het bijzonder' zou 'alles in het werk stellen om de imperialistische en koloniale oorlogvoering onmogelijk te maken.'

Voor de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (op dat moment bezig, zich tot Partij van de Arbeid te transformeren) sprak J. E. Stokvis die in de jaren '20 lid van de Volksraad was geweest. Ook hij achtte het onjuist dat Soekarno met Mussert op één lijn werd gesteld, maar dat de regering nú elk contact met Soekarno en zijn regime afwees, keurde hij impliciet

¹ Hij verzweeg daarbij dat hij eind februari '40 in de Tweede Kamer met de overige CPN-leden tegen de motie-Stokvis had gestemd, waarin de regering uitgenodigd was, het toekennen van ruimere staatkundige bevoegdheden aan Indië in onderzoek te nemen.

goed toen hij de hoop uitte dat, als de omstandigheden zich wijzigden, 'niet iedere bemiddelaar uit die sfeer [zou] worden teruggewezen.' Hij sprak zich uit tegen 'wapengeweld' ('ik hoorde dat nog dezer dagen: honderd vliegtuigen en het is uit') maar niet tegen het zenden van versterkingen naar Indië – 'tegenover de ene bewapening mag', aldus zijn argument, 'de andere staan. Maar groot is een beleid dat weet te zegevieren zonder gebruik van het arsenaal, vrede weet te winnen door overleg . . . Moge de regering', aldus zijn slotzin, 'er van doordrongen blijven dat men een volk waarlijk wint door niet te overwinnen.'

Mr. A. M. Joekes, die namens de fractie van de Vrijzinnig-Democratische Bond sprak, was iets duidelijker dan Stokvis was geweest: 'het spreekt vanzelf', zei hij, 'dat de Nederlandse regering, de vertegenwoordigster van het wettig gezag over Indië, met Soekarno en de zijnen niet in onderhandeling of bespreking kan treden' – geen bezwaar had hij tegen besprekingen met 'andere nationalistische voormannen'.

'Volledig en zonder voorbehoud' schaarde zich namens 'de grootste fractie', t.w. die van de Rooms-Katholieke Staatspartij (die als Katholieke Volkspartij de verkiezingen zou ingaan) Max van Poll achter het regeringsbeleid – hij zei dat zelfs tweemaal. Soekarno was 'nooit de representant geweest van de nationale beweging der Indonesiërs, integendeel, hij is de representant en de creatuur van de Japanse bezetter.' Bovendien was er bij het uitbreken van de oorlog in de *Pacific* in Indië geen sprake geweest van een anti-Nederlandse stemming – dat had hij 'uit de mond van volstrekt betrouwbare getuigen' die Indië na dat uitbreken hadden verlaten (wij nemen aan dat Kerstens een hunner is geweest). 'Wankel niet', riep van Poll de regering toe, 'en sta sterk in uw recht! Weet dat het ganse volk achter u staat!'

Voor de fractie van de Liberale Staatspartij sprak in eerste instantie C. J. van Kempen, een oud-BB'er die laatstelijk van '24 tot '28 gouverneur van Sumatra's Oostkust was geweest – hij bleek het standpunt van van Starckenborgh te delen. 'Schrik en ontsteltenis' hadden, zei hij, 'velen bevangen toen het bericht van de ontslagaanvraag van deze karaktervolle man, van deze hoge figuur, ieder heeft getroffen die enigszins begrip heeft voor wat hij voor Indië is geweest en voor wat hij nog voor Indië zou kunnen doen.' Dat Logemann gezegd had, niet met Soekarno en de zijnen te willen spreken, had van Kempens instemming – 'maar wel eventueel met anderen? Ik vind dat gevaarlijk, de regering behoort dit niet te doen,' Hij eindigde met te zeggen dat de regering, wat het aan Starckenborgh verleende ontslag betrof, zijn 'sympathie niet [had].'

In dezelfde geest sprak H. W. J. A. Meyerink, die Indië in '34 had

verlaten als directeur van de Christelijke Kweekschool te Soerakarta. Nu voerde hij het woord namens de fractie van de Anti-Revolutionaire Partij. Hij vond wèl dat Nederland steeds onvoldoende oog had gehad voor de grote 'zeer armoedige massa' der Indonesiërs ('hier ligt de achtergrond van die nationalistische beweging') maar dat betekende niet dat de regering *nu* de nationalistien tegemoet moest komen. 'De overgrote meerderheid' der Indonesiërs achtte 'het gezag onaantastbaar', Soekarno had al een 'actieve rol gespeeld in de communisten-opstand in 1926, toen hij de hulp van Rusland inriep' – nu was 'het onderdrukken van (de) opstand met alle beschikbare wettige middelen . . . de eerste, droeve noodzakelijkheid waarvoor de regering zich gesteld ziet' – 'handhaving van het gezag Gods' was haar taak. Overigens was ook hem volstrekt onduidelijk, met welke nationalistische leiders de regering over de door haar aangeboden hervormingen wilde gaan spreken – bovendien: 'wanneer de Nederlandse regering door concessies of anderzins zou trachten erkenning te vinden, heeft zij haar eigen gezag voorgoed verloren.'

Voor de Christelijk-Historische Unie sprak jhr. dr. J. W. H. Rutgers van Rozenburg – ook hij betreurde het dat van Starckenborgh was afgetreden en ook hij sprak zich tegen alle concessies uit; 'ik zou', zei hij, 'daartegen met grote nadruk willen waarschuwen.'

Naast van Kempen kwam nog een tweede liberaal aan het woord, mr. W. C. Wendelaar – hij was het 'volkomen eens' met wat van Kempen had gezegd, maar had blijkbaar de behoefte er iets aan toe te voegen: een stekelige opmerking over van der Plas ('ik heb van hem gehoord dat hij in Indië met een rode *fez* op zijn hoofd rondloopt') en een over Logemann, 'die jarenlang in Indië als professor aan de hogeschool te Batavia is bezig geweest de wind te zaaien die hij nu als storm oogst.' Neen, dán van Starckenborgh! 'Als deze man, en met hem een geheel regime, van ons heengaat, dan vraag ik mij met schrik en angst af, waar het met ons volk, waar het met Indië naar toe moet.'

Logemann, de sprekers beantwoordend, voegde niets wezenlijks toe aan wat hij in eerste instantie had gezegd. Na hem spraken opnieuw Joekes, Roestam Effendi (minder scherp dan de eerste keer), Stokvis (die zei, 'dat eerst geweld zal mogen worden toegepast, wanneer het alleruiterste zal zijn aangewend om dat geweld te voorkomen'), Meyerink, van Poll en Wendelaar. Van Poll zei dat hij het voornemen had gehad, een motie in te dienen maar daar was hij van afgestapt, omdat 'ten opzichte van de hoofdpunten van de verklaring van de regering van bijna volledige eenstemmigheid' was gebleken – daar maakte Wendelaar, mede namens van Kempen, onmiddellijk bezwaar tegen: zij beiden zouden een motie

waarin de regeringsverklaring werd goedgekeurd, niet gesteund hebben. Meyerink en Rutgers van Rozenburg lieten na, zich in gelijke geest te uiten. Waarom? Wij vermoeden dat zij geen behoefte hadden, duidelijk in oppositie te gaan, en bij Meyerink kan een rol hebben gespeeld dat Jan Schouten, zijn fractievoorzitter, de Tijdelijke Staten-Generaal als een staatkundig misbaksel zag dat niet dan in uiterste noodzaak een uitspraak moest doen. Hoe dat zij, de gedachtenwisseling van drie dagen eindigde zonder zulk een uitspraak.

★

Naar aanleiding van de op 16 oktober afgelegde regeringsverklaring hebben wij melding gemaakt van de opvattingen van acht ministers en van acht leden van de Tweede Kamer der Tijdelijke Staten-Generaal. Men moet al dezen (voor de schrijvers van de eerder behandelde beschouwingen in dag- en weekbladen geldt hetzelfde) niet zien als personen die geheel alleen het standpunt bepaalden dat zij, plotseling geconfronteerd met de Republiek Indonesië, innamen: elk had een veelheid aan contacten in eigen kring en in al die kringen werd druk over de Indonesische problematiek gesproken. Zeker zullen er ook Nederlanders zijn geweest die in de weken welke op Japans capitulatie volgden, volledig opgingen in de dagelijkse zorgen of bij gebrek aan enige politieke belangstelling in het geheel geen aandacht besteedden aan het nieuws dat uit Batavia en Den Haag kwam, maar anderen, vele anderen, leek dat nieuws van primaire betekenis. Wel was, behalve bij diegenen die verwanten of vrienden in Indië hadden (en die zich nu met grote bezorgdheid afvroegen wat van dezen geworden was of nog zou worden), de belangstelling voor Indië in brede lagen van het volk niet overmatig groot geweest – met dat al behoorde Indië tot het historische milieu waarin men was opgegroeid en menigeen had van de wens getuigd, aan de strijd en aan de daarop volgende opbouw in Indië deel te nemen; vóór Japans capitulatie hadden misschien wel meer dan tweehonderdduizend Nederlanders zich bereid verklaard om in diverse verbanden naar Indië te vertrekken – niet alleen de regering maar ook de georganiseerde illegaliteit had daartoe opgeroepen.

Maar hoe moest men zich dan tegenover de Republiek Indonesië opstellen? Borg haar bestaan niet het gevaar in zich dat de band tussen Nederland en Indië zou worden verbroken en zou die verbreking niet

betekenen dat een pijler onder het economisch bestel werd weggeslagen en dat Nederland in wezen tot een kleine Europese mogendheid zou worden gereduceerd? In de persstemmen welke wij weergaven, kwamen die bezorgdheden slechts weinig, in de ministerraad en in de Tijdelijke Tweede Kamer kwamen zij zelfs in het geheel niet tot uiting – zij zijn er, menen wij, niet minder reëel om geweest.

Het einde van de oorlog met Duitsland was met vreugde begroet: Nederland was weer baas in eigen huis, althans in het deel van het koninkrijk dat in Europa lag. Maar hoe stond het, nu ook Japan de strijd had gestaakt, met het deel in Azië, hoe stond het met Indië?

In een goeddeels nog steeds ontredder land was dat opeens voor zeer velen een bange vraag geworden – een vraag ook die sterke emoties opwekte. Moest Nederland dat in de oorlog zoveel had geofferd, het nu beleven dat het wellicht Indië zou verliezen, terwijl het sinds het begin van de twintigste eeuw Indië's ontvoogding als doel van het regeringsbeleid had aanvaard? Logemann had gelijk toen hij drie weken na de gedachtenwisseling in de Tijdelijke Tweede Kamer aan van Mook in een persoonlijke brief schreef: 'Men moet goed begrijpen dat de nationale trots van ons volk diep gekwetst is door de opstandige beweging in Indië – men voelt dat als onverdiend.'¹

'Onverdiend'. Maar die opstandige beweging was een feit.

¹ Brief, 9 nov. 1945, van Logeman aan van Mook in *Ned.-Indones. betrek. 1945-1950*, dl. II (1972), p. 1-2.

Slot

‘Het begin van een geschiedverhaal is’, schreven wij bijna twintig jaar geleden in de aanhef van deel 1 van ons werk (*Voorspel*), ‘steeds willekeurig. Men ‘neemt de draad op’ – maar die draad is continu: hij verliest zich aan de ene kant in het verleden dat aan de beschreven gebeurtenissen voorafgaat, aan de andere in de toekomst die op die gebeurtenissen volgt.’

Begin en einde – maar aan dat einde zijn wij nog niet toe: op de uit zeventien boeken bestaande tien delen waarin wij de gebeurtenissen in Nederland en het beleid van de regering te Londen hebben beschreven, en aan het uit vijf boeken bestaande elfde deel dat aan Nederlands-Indië was gewijd, zal immers nog het twaalfde volgen, *Epiloog*, dat aan de naoorlogse periode zal zijn gewijd.¹ Van die naoorlogse periode, nu al een periode van meer dan veertig jaar, zal dat twaalfde deel geen gedetailleerd beeld, geen ‘totaalbeeld’ geven – precies zoals wij in *Voorspel*, teruggaande tot het einde van het Napoleontische tijdperk, uit de geschiedenis van het koninkrijk slechts die aspecten naar voren hebben gehaald die naar ons oordeel geschetst dienden te worden om beter te begrijpen wat tijdens de Tweede Wereldoorlog is geschied, zullen wij in *Epiloog* uit de naoorlogse geschiedenis louter datgene beschrijven dat men als een rechtstreeks uitvloeisel van die oorlog dient te zien; daarbij zal vooral aandacht worden besteed aan de eerste naoorlogse jaren.

In *dit* deel, deel 11 c, hebben wij uiteraard wèl naar een ‘totaalbeeld’ gestreefd. Daarbij hebben wij de grens niet laten vallen bij Japans capitulatie (15 augustus ’45) of de uitroeping van de Republiek (17 augustus ’45) – een grens die wij in deel 11 b al hadden bereikt. Wij hebben ons gedetailleerd relaas nog voor een periode van omstreeks zes weken voortgezet, om precies te zijn: tot van Mooks aankomst in Batavia en tot het regeringsberaad dat tot de ‘verklaring van zelfverzekerdheid’ leidde, en daaraan hebben wij slechts twee episodens toegevoegd: het aan van

¹ Het dertiende deel, *Bijlagen*, zal o.m. een overzicht bevatten van de correcties die wij in de latere drukken van de delen van ons werk hebben aangebracht, verder de over ons werk verschenen kritische beschouwingen en een algemene index.

Starckenborgh verleende ontslag en de gedachtenwisseling, midden oktober '45, tussen de regering en de Tweede Kamer van de Tijdelijke Staten-Generaal.

Waarom overschreden wij de grens van 15 of 17 augustus?

Wij deden dit omdat wij juist in het kader van onze opdracht het complex-Indië van bijzondere betekenis hebben geacht. 'De versnelling van het dekolonisatieproces welke door de oorlog werd bewerkstelligd, is', zo uitten wij ons in het 'Voorwoord' van deel 11 a (en men dient de delen 11 a, 11 b en 11 c als één geheel te zien), 'in breder historisch verband beschouwd, wellicht het belangrijkste gevolg dat de periode 1940-1945 voor de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden heeft gehad: er kwam een einde aan een koloniaal tijdperk dat in de zeventiende eeuw was begonnen.' Het zal ons niet mogelijk zijn, in *Epiloog* tot een gedetailleerde beschrijving over te gaan van de talloze besprekingen en conferenties, van de herhaaldelijke botsingen en van de (uit propagandistisch oogpunt als 'politioenele acties' aangeduide) in juli '47 en december '48 uitgevoerde veldtochten, die er alles tezamen toe hebben geleid dat de soevereiniteit over de archipel, behalve over Nederlands-Nieuw-Guinea, eind '49 aan de regering van de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië werd overgedragen - evenmin zullen wij gedetailleerd de verdere ontwikkelingen schetsen waaruit dertien jaar later, in '62, de overdracht van Nederlands-Nieuw-Guinea voortvloeide. Anderzijds heeft het Indonesische vraagstuk, d.w.z. de worsteling met de Republiek, vooral in de jaren '45-'49 zo centraal gestaan in de Nederlandse samenleving, dat het ons wenselijk voorkwam om, afgezien nog van de 'bevrijding' van krijgsgevangenen en geïnterneerden, de allereerste fase van die worsteling wél uitvoerig te schetsen: het zijn de op Japans capitulatie volgende zes weken geweest, waarin van Nederlandse kant een strijd is aangegaan die met grote volharding is gevoerd en die desondanks ruim vier jaar later met een nederlaag is geëindigd. Welke overwegingen bij het aangaan van die strijd een rol hebben gespeeld, tot welke gedachtenwisselingen het op regeringsniveau is gekomen, welke besluiten genomen zijn en hoe in die beginfase door de organen van de publieke opinie alsook door de fracties van de Tijdelijke Tweede Kamer op dit alles is gereageerd, hebben wij zo nauwkeurig mogelijk willen weergeven.

Daarbij zouden wij het kunnen laten. Wij willen evenwel één stap verder gaan en aan de inhoud van deel 11 c een meer algemene beschouwing toevoegen, waarin hier en daar op de delen 11 a en 11 b zal worden teruggegrepen en waarin de beoordelende elementen niet zullen ontbre-

ken: elementen die overigens op zichzelf niets aan het geschiedverhaal als zodanig toevoegen.

★

Van de beoordelingen die na de Tweede Wereldoorlog over ontwikkelingen en gebeurtenissen vlak voor en tijdens die oorlog zijn verschenen, hebben wij in vroegere delen van ons werk steeds bijzondere aandacht besteed aan die van de Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' van de Tweede Kamer der Staten-Generaal – de 'echte' Tweede Kamer, niet een Tijdelijke of een Voorlopige. Trouwens, in hoofdstuk 4 van dit deel schreven wij al over haar beoordeling van het werk dat van Ceylon af en uit Australië door de geheime diensten was ondernomen.

Hoe heeft de Enquêtecommissie over de overige in dit deel beschreven ontwikkelingen en gebeurtenissen geoordeeld? Zij heeft ze in haar laatste, op 17 augustus '56, precies elf jaar dus na de uitroeping der Republiek, vastgestelde (die datum zal wel opzettelijk gekozen zijn) en enkele maanden later gepubliceerde achtste *Verslag* uitgebreid beschreven. Dat is geschied in elf hoofdstukken¹ die tezamen meer dan 400 pagina's tellen – hoofdstuk XIX ('De militaire en bestuurlijke situatie in Nederlands-Indië 1944-1945'), het laatste hoofdstuk, is het belangrijkste.

Bij haar onderzoek is de Enquêtecommissie iets verder gegaan dan wij: tot de datum namelijk, 20 november '45, waarop de Voorlopige Staten-Generaal in het leven werden geroepen – *die* Staten-Generaal hadden, anders dan de Tijdelijke, alle bevoegdheden die aan de Staten-Generaal in de Grondwet waren toegekend, anders gezegd: van 20 november '45 af kon de regering door het parlement ter verantwoording worden geroepen. Dat werd zij dan ook. Er was toen dus een einde gekomen aan het in de Meidagen van '40 begonnen tijdvak waarin zij haar beleid zonder enige parlementaire bemoeienis had kunnen bepalen – juist om

¹ IX. 'Positie van de regeringsvertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff*'; X: 'Legerkorpspan'; XI: 'Expeditionaire macht'; XII: 'Vlootplan'; XIII: 'Mariniersbrigade'; XIV: 'Recrutering na de bevrijding'; XV: 'Herstel Koninklijke Landmacht'; XVI: 'Bataljons voor Nederlands-Indië'; XVII: 'De wijziging van de grenzen der commandogebieden in het Verre Oosten in 1945'; XVIII: 'Verbindingen met het bezette Nederlands-Indië'; XIX: 'De militaire en bestuurlijke situatie in Nederlands-Indië 1944-1945'.

het in dat tijdvak gevoerde beleid alsnog te beoordelen, was de Enquêtecommissie in het leven geroepen.

De commissie heeft in de ontwikkelingen en gebeurtenissen die wij in de hoofdstukken 7 ('De terugkeer voorbereid') en 8 ('Na Japans capitulatie') beschreven, twee aspecten onderscheiden: de militaire en de staatkundige. Hoe zij over de militaire oordeelde en wat wij van haar beoordelingen vonden, deden wij al uitkomen in deel 9 van ons werk (*Londen*), nl. aan het slot van hoofdstuk 13 ('Hoe Indië te bevrijden?'). Wij willen die passages hier grotendeels herhalen.

★

De Enquêtecommissie dan heeft het in de eerste plaats 'een ernstige fout' van de regering genoemd dat deze er ten aanzien van de vraag of heel Nederlands-Indië uiteindelijk binnen het Engelse dan wel binnen het Amerikaanse gezagsgebied zou komen te liggen, 'niet toe is overgegaan, activiteit . . . te ontwikkelen door aan de hoogste Geallieerde bevelvoering' (Roosevelt en Churchill dus) 'een spoedige en definitieve beslissing te vragen.'¹ Wij menen dat deze voor de hand liggende kritische opmerking iets te vlot is gemaakt: zij miskent het reële dilemma waar de regering voor stond; aan de ene kant wisten de ministers dat grootscheepse militaire hulp bij omvangrijke operaties in Nederlands-Indië eerder door de Amerikanen dan door de Britten geboden kon worden (zij voorzagen niet en konden ook moeilijk voorzien hoe uitgeput Engeland uit de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn zou komen), maar de Amerikaanse politiek bood ten aanzien van het herstel van de Nederlandse soevereiniteit over Nederlands-Indië geen enkele vastheid; dat was een belangrijke factor die nergens duidelijk door de Enquêtecommissie wordt genoemd. Afgezien daarvan: de staatkunde kent in oorlogstijd evenmin als in vreedstijd 'definitieve' beslissingen. De in april '42 genomen beslissing van de *Combined Chiefs of Staff* om Sumatra aan *India Command* en de rest van Nederlands-Indië aan de *South-West Pacific Area* (MacArthur) toe te wijzen, was de resultante van het Amerikaanse streven om in de *Pacific* en aangrenzende zeegebieden de oorlogvoering tegen Japan te monopoliseren, en van het Britse streven om *die* gebieden te behouden van waaruit Singapore heroverd kon worden. Zo was ook de beslissing

¹ *Enq.*, dl. VIII a, p. 522.

van de Verenigde Staten en Engeland (augustus '45) om heel Indië onder *South-East Asia Command* (Mountbatten) te laten vallen, de resultante van de Amerikaanse behoefte om met operaties in gebieden waar Europese regeringen hun koloniale regimes wensten te herstellen, niets van doen te hebben, en van de nog doorwerkende wens van Churchill (deze was op 26 juli afgetreden) om de oude Britse positie in Zuidoost-Azië integraal te herstellen. Vertogen van de Nederlandse regering zouden beleefd zijn aangehoord maar geen enkel effect hebben gehad. Hier waren krachten aan het werk die de regering niet beslissend kon beïnvloeden; zij kon zich slechts aanpassen. Gezien het feit dat de Engelse regering er van '43 af naar streefde, het gezagsgebied van Mountbatten uit te breiden, was het, mede gelet op de uitgestrektheid van Nederlands-Indië, geenszins onverstandige politiek om zowel op Ceylon als in Australië een zekere aanwezigheid te handhaven; te betreuren valt ons inziens wèl dat de regering er in de periode lente '44–lente '45, toen alleen MacArthur offensieve operaties in Nederlands-Indië ondernam, niet toe overging, de strijdkrachten welke voor deelneming aan die operaties geschikt waren, in Australië te concentreren. Op het nalaten van dit concentreren heeft ook de Enquêtecommissie kritiek uitgeoefend, waarbij zij evenwel 'geen definitief oordeel' wilde uitspreken 'over de vraag of dit nu in Australië of op Ceylon had moeten geschieden.'

Wij menen iets verder te mogen gaan: gegeven het feit dat het grootste deel van Indië, Java inbegrepen, in MacArthurs gezagsgebied lag, had die concentratie het best in Australië kunnen plaatsvinden. In dit opzicht heeft, dunkt ons, Furstner, minister van marine en Algemeen Bevelhebber, teveel aan de leiband van de Britse *Admiralty* gelopen.

In de tweede plaats heeft de Enquêtecommissie het legerkorpsplan 'nogal ambitieus' genoemd, maar wanneer de commissie dan ter adstructie daarvan schrijft, 'dat het niet wel mogelijk geweest zou zijn om binnen één of anderhalf jaar een legerkorps op de been te brengen'², dan merken wij op dat 'één of anderhalf jaar' een kortere termijn is dan die welke de Stafcommissie in augustus '43 zèlf noemde (negentien maanden), en dat het in de zomer van '43 allerminst irreëel was, aan te nemen dat, na het verslaan van Duitsland, de oorlog tegen Japan nog op zijn minst één of anderhalf jaar zou duren.

In de derde plaats heeft de Enquêtecommissie het 'afgekeurd' dat de regering 'op politieke gronden geen consequent standpunt' ingenomen heeft 'met betrekking tot de vraag waar het legerkorps zou worden

¹ A.v., p. 159. ² A.v., p. 364.

CONCLUSIES VAN DE ENQUÊTECOMMISSIE

getraind' – een 'passieve houding', waarmee de regering 'zich vrijwillig plaatste in een positie van toeschouwer, terwijl het toch om direct Nederlandse belangen ging.'¹ Doordat de Enquêtecommissie die 'politieke gronden' niet aangeeft, hangt deze kritiek ietwat in de lucht; had de Enquêtecommissie die gronden wèl aangegeven, dan had zij het wantrouwen jegens de Amerikanen moeten noemen dat geenszins irreëel was en dat door Gerbrandy en van Kleffens zuiverder werd aan gevoeld dan door van Mook die lange tijd meende dat MacArthurs opvattingen de waarborg inhielden dat Amerikaanse troepen Nederlands-Indië weer onder Nederlands gezag zouden brengen. Dat was een illusie: MacArthur was niet vrij in zijn handelen.

Gelet op het voorafgaande, achten wij de kritiek welke de Enquêtecommissie geuit heeft op wat men het 'militaire' beleid der regering ten aanzien van de bevrijding van Nederlands-Indië zou kunnen noemen, zwak gefundeerd. Wij zouden andere kritische opmerkingen willen maken.

Als eerste deze dat wij het opvallend achten hoezeer men in de Nederlandse kringen waar men zich rekenschap gaf van de noodzaak, een eigen militaire bijdrage te leveren aan de verdrijving van de Japanners uit Indië, is blijven denken volgens traditionele lijnen. Marine, leger en luchtmacht zijn nimmer als eenheid beschouwd. Furstners marineplannen waren gebaseerd op het op afstand houden van de Japanse vloot waarvan men geredelijk mocht aannemen dat zij volkomen vernietigd zou worden. De Stafcommissie die de legerplannen opstelde, was met haar werk klaar nog voordat de Stafcommissie Luchtstrijdkrachten ook maar ingesteld werd. Een moderne, op integratie van strijdkrachten gerichte visie ontbrak. Men had die visie het gemakkelijkst kunnen ontleenen aan wat de Amerikanen van de herfst van '42 af in de Stille Oceaan ondernamen – duidelijk is, dat noch de militaire en de marine-attaché in Washington, noch de Nederlandse vertegenwoordigers bij de *Combined Chiefs of Staff* zich daar een helder beeld van hebben gevormd. Wij menen bovendien dat men er bij de plannen voor een militaire inzet in Indië niet voldoende aandacht aan besteed heeft dat Nederland pas zes maanden na het einde der vijandelijkheden met Japan zou kunnen beschikken over zijn eigen troepenschepen. Bij dat alles heeft zich gewroken dat Gerbrandy, van wie als minister voor de algemene oorlogvoering van het koninkrijk de coördinerende impulsen hadden kunnen uitgaan, wat ook zijn verdere kwaliteiten waren, geen kennis had op het gebied van de moderne

¹ A.v., p. 365.

oorlogvoering en dat hij bovendien een gebrekkig coördinator was. Bij dat laatste willen wij overigens wel erkennen dat het ook voor een betere coördinator moeilijk zou zijn geweest om de tegenstellingen tussen Furstner en van Mook te overbruggen.

Twee persoonlijkheden waren dat die elkaar in het geheel niet lagen en die bovendien, gelijk uiteengezet, door tegengestelde visies gedreven werden. De visie van Furstner was dat de kansen op het integraal herstel van de Nederlandse soevereiniteit over Nederlands-Indië groter zouden zijn, naarmate Nederland zich verdienstelijker maakte in de oorlogvoering op alle fronten; de visie van van Mook dat men er van moest uitgaan dat de Japanners in de eerste plaats door de Amerikanen of Britten (of door beiden) uit Indië verdreven zouden worden en dat het *dus* Nederlands primaire taak was, voldoende krachten ter beschikking te stellen voor een eerste bestuursapparaat (de *Nica*-detachementen) en voor de bescherming daarvan (de gezagsbataljons). Wij achten van Mooks visie reëler dan die van Furstner en wij menen trouwens dat uit dit gehele deel blijkt dat van Mook een veel betere kijk had dan zijn ambtgenoten op de problemen waarvoor men in Indië zou komen te staan.

★

Nu de staatkundige aspecten.

Wij willen beginnen met één, naar ons oordeel hoogst belangrijk aspect, waarover de Enquêtecommissie zich in het geheel niet heeft uitgesproken: de 7 december-toespraak van koningin Wilhelmina.

Bij een kritische beschouwing van deze toespraak komt het naar ons oordeel slechts op één punt aan: zou de regering wijs gehandeld hebben indien zij, zoals Peekema min of meer voorgesteld en Soejono met klem bepleit had, de erkenning van Indonesië's recht op zelfbeschikking (waaruit de onafhankelijkheid zou *kunnen* voortvloeien) expliciet in de tekst opgenomen had? Impliciet werd, menen wij, dat recht wel degelijk erkend, namelijk in die ene zin waarin de koningin getuigde van 'het besef, dat geen politieke eenheid en geen verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door de vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij.' In de toespraak als geheel stond evenwel de wens centraal, het koninkrijk integraal te herstellen en dus ook in eerste instantie heel Nederlands-Indië weer onder Nederlands gezag te brengen, zij het dat de inwendige

structuur van het koninkrijk ingrijpend en in voor Indië gunstige zin ('volledige deelgenootschap') zou worden gewijzigd; in de aangehaalde zin werd de erkenning van Indonesië's recht op zelfbeschikking door de woorden 'op den duur' naar een vage en wellicht verre toekomst verschoven. Was dat wijs? Had de regering in december '42 dat recht op zelfbeschikking in duidelijke bewoordingen moeten erkennen, d.w.z. als een Indonesische aanspraak die zij bereid was bij de bevrijding te honoreren, indien daarop door de Indonesiërs prijs gesteld werd?

Achteraf bezien: ja. Soejono had gelijk.

Dat wil niet zeggen dat wij er geen begrip voor hebben dat zijn ambtgenoten zich niet hebben kunnen opwerken tot de aanvaarding van zijn voorstel dat hen als revolutionair trof. Hoewel de notulen van de kabinetsvergaderingen waarin van Mooks concepten voor wat uiteindelijk de 7 december-toespraak werd, onder de loupe werden genomen, tamelijk uitgebreid zijn, geven zij toch niet alle overwegingen weer die in de geest van de 'Nederlandse' ministers een rol speelden. Er was om te beginnen het staatsrechtelijk aspect: volgens de Grondwet was Nederlands-Indië deel van het koninkrijk der Nederlanden – welk recht had de van volk en volksvertegenwoordiging gescheiden Nederlandse regering, te erkennen dat dat rijksdeel, als het dat wenste, zich uit het verband van het koninkrijk mocht losmaken? Gold ook hier het staatsnoodrecht waarop de regering zich talloze malen moest beroepen wanneer zij van grondwettige bepalingen afweek? Alle 'Nederlandse' ministers waren van mening (wij zijn er van overtuigd dat het ook de mening was van koningin Wilhelmina) dat het te ver ging om zich bij een zo fundamentele wijziging van het Nederlandse beleid op het staatsnoodrecht te beroepen. Niet dat dit argument het belangrijkste was! Het zou eigenlijk pas aan de orde komen wanneer men het op zichzelf voor wenselijk hield, Indonesië's recht op zelfbeschikking te erkennen – pas dan zou de vraag rijzen: ja, maar *mogen* wij ook tot die erkenning overgaan? Van die wenselijkheid was evenwel geen van de 'Nederlandse' ministers overtuigd, ook niet de twee socialisten Albarda en van den Tempel (die, menen wij, de beginselen van hun eigen beweging uit het oog verloren). Al die 'Nederlandse' ministers hadden in hun gehele leven slechts een koninkrijk gekend, waarvan Indië, die 'gordel van smaragd', die 'schoonste parel aan de kroon', deel was, zij konden zich geen koninkrijk zonder Indië voorstellen.

Hetzelfde gold, menen wij, voor de overgrote meerderheid van de Nederlanders in bezet gebied. Tekenend achten wij het dat *De Waarheid* op 1 mei '43 in een vermoedelijk nog door Paul de Groot geschreven

artikel stelde: 'Nederland en Indonesië . . . hebben elkaar nodig en vullen elkaar aan', en dat pas in november '43 door de Grootsofvolgers Indonesië's recht op onafhankelijkheid erkend werd, 'ongeacht de vraag of het belang van het Nederlandse volk er door geschaad wordt.' Niet minder tekenend achten wij het dat *De Vrije Katheder*, in september '43 de toekenning van 'volle zelfstandigheid' aan Indonesië bepleitend, alle critici de mond trachtte te snoeren door te schrijven: 'Deze toekenning . . . sluit juist in, dat Indonesië uit vrije wil een band met Nederland zal kunnen aangaan.' Hoe kon men daar zeker van zijn? Erkenning van het recht op zelfbeschikking impliceerde dat Indonesië desgewenst de band met Nederland zou slaken. Welnu, het 'Indië verloren, rampspoed geboren' zat er bij vele Nederlanders diep in. Niet dat dit nationaal egoïsme de enige factor was die hen op het behoud van Nederlands-Indië prijs deed stellen! Er was bij velen sprake van een anders gearde verbondenheid met Indië: de behoefte, tot de verheffing van dat verre en grote land bij te dragen, de overtuiging ook dat, zo het tot een volledige ontvoogding van Indonesië moest komen, die ontvoogding zich onder Nederlands leiding en in een door Nederland te bepalen tempo veel harmonischer zou voltrekken dan wanneer het onder aandrang van een politiekbewuste minderheid tot een plotselinge breuk kwam. Het valt dan ook op dat *Vrij Nederland* en *Het Parool* in april '44 in hun gemeenschappelijk manifest, wat Indië betrof, geen centimeter verder gingen dan de regering in haar 7 december-toespraak gedaan had: Nederland en Indië zouden 'gelijkwaardige delen van het koninkrijk' worden (in één rijksverband dus), 'vrij naar binnen, gelijk naar buiten'.

De 'Nederlandse' ministers hebben, menen wij, met de 7 december-toespraak iets vooruitgelopen op het Nederlandse volk; de toespraak droeg, naar Nederlandse maatstaven gemeten, niet een conservatief, laat staan reactionair, maar een progressief karakter, zulks al door het feit dat niet van 'Nederlands-Indië' maar van 'Indonesië' werd gesproken. Aan Indonesische maatstaven gemeten, was zij evenwel niet progressief genoeg en getuigde zij van te grote Nederlandse zelfgenoegzaamheid en van een te gering besef dat het tijdperk van het Westers kolonialisme afliep. Wil men daarin tekortkomingen zien, dan waren dat tekortkomingen niet alleen van de regering maar van de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk.

★

Over het gebrek aan medewerking dat de regering van Washington en Londen kreeg bij haar pogingen om tijdig militairen (ook militairen voor de *Nica*-detachementen) naar het Oosten over te brengen, heeft de Enquêtecommissie geschreven: 'Meer dan pleiten en krachtig protesteren kon de Nederlandse regering . . . niet.'¹ Dat heeft de regering ook gedaan, nimmer overtuigender dan in de brief die van Mook eind mei '45 uit San Francisco aan *Admiral* Somerville in Washington deed toekomen. Al het pleiten en protesteren heeft niet gebaat. 'De gehele gang van zaken', zo heeft de commissie verzucht, 'levert wel een duidelijk bewijs, hoe weinig Geallieerde mogendheden zich soms bekommerden om bondgenoten'² – men kan ook zeggen: hoe weinig de grote bondgenoten zich soms bekommerden om de kleine. Die constatering is juist, maar het is gepast er aan toe te voegen dat Nederland en Australië, toen zij in december '41, menend dat een Japanse bezetting van Portugees-Timor op handen was, tot de bezetting van die eilandhelft overgingen, zich ook niet bekommerd hebben om Portugal.

Wat de gebeurtenissen in Indië tussen midden augustus en begin oktober '45 betreft, heeft de Enquêtecommissie slechts twee oordeelvellingen uitgesproken: zij heeft 'de order van admiraal Mountbatten', 'waarin deze gelastte dat de geïnterneerden de kampen niet mochten verlaten voordat de bevrijdingstroepen waren aangekomen', noodzakelijk genoemd 'om de mensen te beschermen'³ (dat is misschien iets teveel achteraf geredeneerd, d.w.z. met volle kennis van de duizenden slachtoffers in de *Bersiap*-periode – Mountbatten gaf die order om een heel andere reden: de door hem georganiseerde *Rapwi*-hulp zou de krijgsgesvangenen en geïnterneerden het snelst bereiken, wanneer zij in de kampen bleven) en de Enquêtecommissie heeft voorts 'een woord van afkeuring' uitgesproken over de maatregelen op bestuurs- en politiegebied welke Brondgeest in september '45 in Medan nam. 'Hoewel', aldus het Enquêteverslag,

'het optreden van de Britten zeker niet gelukkig genoemd kan worden, meent de Commissie dat toch ook van Nederlandse zijde de zaak niet goed is aangepakt. De heer Brondgeest en, in hogere instantie, admiraal Helfrich hadden toestemming voor de oprichting van het politiekorps aan de Geallieerde bevelhebber dienen te verzoeken.'⁴

Verdere oordeelvellingen op staatkundig gebied bevat het achtste verslag van de Enquêtecommissie niet: geen woord over het beleid van

¹ A.v., p. 481. ² A.v., p. 482. ³ A.v., p. 715-16. ⁴ A.v., p. 711.

de Japanners, geen woord over dat van de regeringen van de Verenigde Staten, van Groot-Brittannië en van Australië, geen woord over Mountbatten, geen woord over van Mook en van der Plas, geen woord over het kabinet-Schermerhorn.

Een vreemd zwijgen? Misschien niet zo vreemd wanneer men zich voor ogen stelt, hoe scherp, ja hoe pijnlijk in '56 nog de herinneringen waren aan Nederlands koloniale worsteling in de jaren '45-'49 – had de commissie gepoogd, haar oordeel te geven over de besluiten van die beleidsinstanties, dan zou, zo vermoeden wij, van een waaiër van opvattingen zijn gebleken, waaraan alle duidelijkheid zou hebben ontbroken. Op bijna alle punten hebben de vele tientallen uitspraken van de commissie, hoe gevarieerd haar samenstelling ook was, van eenstemmigheid getuigd, maar zulk een eenstemmigheid was hier niet te bereiken.

Iets heeft de commissie aan het slot van haar achtste verslag wèl gedaan: zij heeft 'puntsgewijs' aangegeven, 'welke feiten haars inziens van beslissende betekenis zijn geweest voor de gebeurtenissen in Nederlands-Indië na de capitulatie van Japan'. Die punten waren:

'1. De bijna gehele onbekendheid aan Nederlandse zijde met de politieke en militaire ontwikkeling in Indië gedurende de Japanse bezetting.

2. Het samenvallen van de capitulatie van Japan en de wijziging van de grenzen der commandogebieden in het Verre Oosten. Hieruit vloeide mede voort dat de Engelsen niet in staat waren, hun vrijwillig en op eigen aandrang op zich genomen taken uit te voeren door gebrek aan militaire machtsmiddelen.

3. Het uitroepen van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945.

4. De onderschatting van de omvang en de kracht der republikeinse beweging aan Nederlandse zijde.

5. Het tijdsverloop tussen de capitulatie van Japan en de eerste Geallieerde landing op Java.

6. De onvoldoende kennis van de Nederlandse regering omtrent de situatie op Java na september 1945.

7. Het zeer grote tekort aan Nederlandse militaire macht, mede veroorzaakt door de bevrijding van geheel Nederland in mei 1945 in stede van september 1944.

8. Het openbare optreden van generaal Christison einde september-begin oktober 1945 en de houding van hogere Engelse autoriteiten.

9. De onwil van de Japanners om de orders van de Geallieerde bevelhebber op te volgen, vooral die om orde en rust te handhaven.

10. Het verblijf van tachtigduizend Nederlanders in kampen op Java, die niet bevrijd werden, maar bleven in republikeins gebied.¹

¹ A.v., p. 721.

Deze opsomming is nuttig maar in verscheidene opzichten onvolledig: het Amerikaanse beleid en de gebeurtenissen in Australië (wij denken speciaal aan de grote havenstaking) worden niet vermeld, de Republiek Indonesië komt plotseling uit de lucht vallen en over de motieven die het beleid van de Britse autoriteiten hebben bepaald, wordt niets gezegd. Bovendien is de formulering over de Japanners (punt 9) naar ons oordeel niet scherp genoeg.

Ten aanzien van hen sprak de commissie slechts van hun 'onwil om de orders van de Geallieerde bevelhebber op te volgen, vooral die om orde en rust te handhaven' – dat is ons iets te zwak geformuleerd: er is van Japanse zijde vooral op Java een duidelijk *positief* beleid gevoerd ('positief' naar de Japanse maatstaven), nl. een beleid van steunverlening door de 'oudere broer' aan de 'jongere'. Het Zestiende Leger heeft de Republiek weliswaar niet in alle maar toch wel in belangrijke opzichten een bescherming verleend die in strijd was met de door veldmaarschalk Teraoetsji aanvaarde eis dat Japan in de in de *Nanjo* bezette gebieden 'orde en rust' zou handhaven, uiteraard op basis van de situatie zoals deze op 15 augustus '45 bestond. Trouwens, dit was ook door de Japanse regering voorgeschreven. Hadden de Japanners het gewild, dan hadden zij aan het bestaan van de twee dagen later uitgeroepen Republiek onmiddellijk een einde kunnen maken – dat hebben zij nagelaten. Opzettelijk (en in afwijking van al hun instructies). Van Mook is niet de enige geweest die dat ter plekke scherp heeft ingezien.

Wat het Amerikaanse beleid betreft, had de commissie er op kunnen wijzen dat de Amerikaanse regering in '34 aan de Philippijnen de na tien jaar te verwezenlijken onafhankelijkheid had toegezegd en dat haar onwil om tot de bevrijding van Java over te gaan en Nederland te helpen bij de militaire transporten naar het Oosten een politieke grondslag had: de Verenigde Staten wilden niet verwickeld raken in de troebelen die uit de pogingen tot herstel van het Nederlandse gezag in Indië zouden kunnen voortvloeien. Wat Nederland in Indië zou gaan ondernemen, zou het zonder Amerikaanse steun moeten doen. Dat was een conclusie die iedereen had kunnen trekken die iets van de publieke opinie in de Verenigde Staten wist. Lou Lichtveld heeft begin oktober '45 in die geest geschreven in het (weinig gelezen) weekblad *De Baanbreker*, maar minister van Kleffens heeft, voorzover ons bekend (het blijkt althans niet uit de kabinetsstukken), nagelaten zijn ambtgenoten *duidelijk* op deze belangrijke factor te wijzen.

Dan Australië.

Had de houding van haar regering, toen zij weigerde de Nederlandse

gezagsbataljons tot haar land toe te laten, eind juli en begin augustus '45 bij het Nederlandse kabinet (de pers werd niet ingelicht) al grote verontwaardiging gewekt¹, groter nog was, behalve bij communisten en links-socialisten, en nu niet alleen bij het kabinet maar ook bij de bevolking, de verontwaardiging over de eind september door de Australische vakbonden afgekondigde en door de Australische regering gedoogde boycot van alle Nederlandse schepen. Het leek snode ondankbaarheid: Indië's weerstand had, zo werd gemeend (ten onrechte, maar dat is niet ter zake) Australië behoed voor een Japanse invasie en nu zat Australië Nederland dwars bij zijn pogingen om zijn gezag in Indië te herstellen! Het toeval heeft in deze zaak een rol gespeeld: ware Curtin ('*Honest John*') niet in juli '45 overleden en opgevolgd door Chifley, dan zouden, zo veronderstellen wij, de gebeurtenissen een andere loop hebben genomen – de anti-Nederlandse agitatie in Australië kan evenwel niet losgemaakt worden van factoren die volledig in de Nederlandse sfeer liggen: de hooghartige houding van talrijke Nederlandse en Indisch-Nederlandse burgers jegens de Indonesiërs, het voortduren van de rassendiscriminatie en de royale wijze waarop de hogergeplaatsten geruime tijd lang hun leven hadden ingericht. Het had alles tezamen Nederland veel sympathie gekost en aan de Australische linkerzijde veel sympathie doen toevloeien aan de zaak van een Vrij Indonesië² – vooral de ex-Digoelisten hebben daarop kunnen inspelen. Dat zij de steun kregen van de Australische communistische partij en van de vakbonden van zeelieden en van havenarbeiders waarin communisten veel invloed hadden, was van belang – van veel groter belang evenwel en tekenender nog was dat de tegen Nederland gerichte acties ook de steun ontvingen van de machtige *Australian Council of Trade Unions*. Maar wat wist men in Nederland in augustus en september '45 van wat zich van maart '42 af in Australië had afgespeeld? Niets. Logemann die in september ruim twee weken in *Camp Columbia* was

¹ Over het door de Australische regering opgegeven motief: dat de krachten ontbraken om de voorzieningen te treffen die voor het opvangen van de gezagsbataljons nodig waren, zei gezant van Aerssen aan de Enquêtecommissie, dat dat 'van Australisch standpunt uit bekeken, vrij aannemelijk' was; 'het was een tijdperk waarin blijkbaar aan Australische hulp en Australische *manpower* heel zware eisen werden gesteld.' (getuige van Aerssen, a.v., dl. VIII c, p. 878) Wij vinden dit een naïeve uitspraak: Australië was midden '45 bezig zijn strijdkrachten te demobiliseren en er waren dus meer arbeidskrachten ter beschikking dan voordien. De Australische regering *wilde* Nederland niet helpen – dat het werkelijke motief verzwegen wordt, komt in de contacten tussen regering wel vaker voor. ² In meer conservatieve kringen had de anti-Nederlandse houding een andere grond: daar werd gemeend dat Nederland Nederlands-Indië onvoldoende had verdedigd.

geweest, gaf op dit punt althans bij het kabinetsberaad zijn ambtgenoten geen enkele inlichting – trouwens, wij achten het waarschijnlijk dat van Mook Logemann terzake in *Camp Columbia* ook niet heeft gewaarschuwd; de luitenant-gouverneur-generaal werd, al wist hij dat er 'onrust' was 'onder de Indonesische scheepsbemanningen' en dat er al geruime tijd sprake was van anti-Nederlandse 'communistiche agitatie', door de stakingen der Indonesische zeelieden en het dienstweigereen van een deel van de Indonesische militairen van het Knil en van de Koninklijke Marine alsook door de boycot van Nederlandse schepen volledig verrast en had dus ook niet voorzien hoe de Australische regering daarop zou reageren. Had gezant van Aerssen daar enig denkbeeld van? Wij betwijfelen het. Eerder hebben wij met betrekking tot de Nederlandse en de Nederlands-Indische autoriteiten in Australië de indruk gekregen dat hun afkeer van de rauwe aspecten van het publieke leven in Australië het hun onmogelijk heeft gemaakt, tijdig te beseffen dat Australië een *Labour*-regering had die, zeker onder Chifley, een anti-Nederlandse koers zou varen.

En bestond zulk een gebrek aan besef niet ook ten aanzien van Groot-Britannië?

Dat de Nederlandse regering Churchills nederlaag en het aan de macht komen van Attlee (26 juli '45) niet had verwacht, mag men haar niet kwalijk nemen: vrijwel niemand had die ommezwaai voorzien. Besepte de regering wat eruit zou voortvloeien? Hadden van Kleffens en ambassadeur Michiels vóór juli '45 ooit voeling gehouden met de *Labour Party*, zich op de hoogte gesteld van de ontwikkeling der denkbeelden in *Labour*-kringen, ooit een gesprek over staatkundige aangelegenheden gevoerd met Attlee die van mei '40 af *Deputy Prime Minister* was geweest, of met Herbert Morrison, de architect van het programma waarmee *Labour* de verkiezingen won, of met Bevin, de krachtigste figuur in de Britse vakbeweging, de grote organisator van de mobilisatie der Britse arbeidskrachten in de Tweede Wereldoorlog, die onder Attlee *Foreign Secretary* werd? Besepte men aan Nederlandse kant dat al het kabinet-Churchill zich in maart en april '42 bij de onderhandelingen met de *Congress*-partij en de *All India Moslem League* bereid had verklaard, na de oorlog Brits-Indië's zelfbeschikkingsrecht te erkennen, en begreep men dat Attlee, eenmaal aan de macht, die lijn met beslistheid zou doortrekken? Wij vrezen dat op al die vragen geantwoord moet worden met 'neen'.

Op 24 augustus '45 had de Britse regering met de Nederlandse de *Civil Affairs*-overeenkomst gesloten welke o.m. inhield dat de Britten zo

spoedig mogelijk het gezag in Nederlands-Indië weer aan Nederland zouden overdragen. Hebben de Britten die overeenkomst geschonden? Veel Nederlanders zijn daar in die tijd van overtuigd geweest. Het is de vraag of die overtuiging steun kan vinden in de bewoordingen van de overeenkomst. De enige beschouwing die ons terzake bekend is, is een Brits stuk: de opinie van de *Second Legal Adviser* van het *Foreign Office* aan wie in november '45 in het licht van de Nederlandse klachten dat Groot-Brittannië zich niet aan de aan Nederland gedane toezegging had gehouden, alle stukken terzake werden voorgelegd. Zijn analyse¹ mondde uit in de conclusie dat de overeenkomst '*obliges us to allow the Dutch Government to resume effective control as soon as the situation vis-à-vis the enemy permits this, but it does not oblige us to place them in control as against the opposition of the local population.*'

Gaan wij ervan uit dat dit juist is, dan blijft het feit bestaan dat de Britten althans in de tot dusver beschreven periode geen steun hebben verleend aan de Nederlandse wens om de Republiek te liquideren (die steun is door de Verenigde Staten en Australië evenmin verleend). Het is begrijpelijk dat dit door de Nederlandse regering en een groot deel van de publieke opinie aangevoeld is als politiek verraad – verraad van een bondgenoot, Nederland, die zelf in de gemeenschappelijke strijd tegen Duitsland, Italië en Japan zware offers had gebracht. Evenwel: de gemeenschappelijke doelstelling in het Oosten was Japan te verslaan, niet het Britse, Franse en Nederlandse koloniale gezag te herstellen. Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland waren na Japans capitulatie formeel vrij, terzake hun eigen beleid te bepalen – alle moeilijkheden zijn hieruit voortgevloeid dat het voor de *Labour*-regering vaststond dat zij de nationalistenvan Brits-Indië en Birma tegemoet wilde komen en op de onafhankelijkheid zowel van Brits-Indië als van Birma zou gaan toewerken, dat Frankrijk en Nederland daarentegen zelfs aan het overwegen van het verlenen van onafhankelijkheid aan resp. Frans-Indo-China en Nederlands-Indië nog niet toe waren en dat de Britten de enige Geallieerden waren die ten tijde van Japans capitulatie in het betrokken gebied over machtsmiddelen beschikten – trouwens, hún taak was het, het gezag van de Japanners over te nemen. Zowel in Frans-Indo-China als in Nederlands-Indië hebben de inheemse nationalistenvan nog vóór de komst van de eerste Britse troepen een *eigen* republiek uitgeroepen (in Frans-Indo-China deed dat de communistische *Vietminh*-beweging): een ontwikke-

¹ Aangehaald in Squire: *Britain and the Transfer of Power in Indonesia 1941-46*, p. 319-20.

ling die door niemand was voorzien, ook door Mountbatten niet. Hij is de man geweest die ter plekke het Britse beleid heeft bepaald: zowel de eerste bevelhebber die naar Batavia als de eerste die naar Saigon ging, resp. *Admiral* Patterson en *Lieutenant-General* Douglas D. Gracey, kregen van hem de instructie mee, strijd met de nationalisten uit de weg te gaan – Patterson heeft zich aan die instructie gehouden, Gracey niet en bij diens eigenmachtig optreden heeft Mountbatten zich neergelegd, zij het dat hij onmiddellijk heeft aangedrongen op officieel contact tussen de Fransen en de *Vietminh* (hetzelfde soort besprekingen die hij in Nederlands-Indië wenste). Hij heeft daarmee ook enig succes gehad: een vertegenwoordiger van de Franse regering heeft op 28 september in Hanoi een eerste bespreking gehad met de leider van de *Vietminh*, Ho-Tsji-Minh.¹

¹ In de tweede helft van augustus '45 (wij vatten samen wat dr. E. Haas terzake heeft vermeld in het slothoofdstuk van zijn in '56 verschenen dissertatie *Frans-Indo-China en de Japanse expansie-politiek 1939-1945*, aangevuld met gegevens uit Zieglers biografie van Mountbatten) nam de communistische *Vietminh*-beweging in Saigon (alsook in Hanoi in de noordelijke helft waar Tsjiang Kai-Tsjek het militair gezag moest uitoefenen) de macht in handen. Ho Tsji Minh proclameerde op 2 september de onafhankelijke Republiek Vietnam waarvan hij de eerste president werd. De in maart '45 door de Japanners van hun vrijheid beroofde Franse militairen bleven in hun krijgsgevangenkampen opgesloten, de Franse burgers konden zich weer vrij bewegen. Wat in het noorden geschiedde, laten wij verder terzijde – relevant is wat in het zuiden plaatsgreep. Daar arriveerden op 11 september per vliegtuig een kleine achthonderd Brits-Indische troepen onder bevel van *Lieutenant-General* Douglas D. Gracey. Precies als Christison had deze van Mountbatten de opdracht gekregen om de Japanners te ontwapenen en aan de Franse en andere Geallieerde militairen en burgers hulp te bieden – hij mocht niet verwickeld raken in het conflict tussen de *Vietminh* en Frankrijk dat, evenals Nederland in Nederlands-Indië wenste te doen, zijn gezag in heel Frans-Indo-China wilde herstellen. In Saigon werden de krijgsgevangenen, onder wie ca. tweeduizend man van het Knil en ca. vierhonderd van de Britse strijdkrachten bevrijd. Op 17 september riep de *Vietminh* op tot een algemene staking – dat parool werd opgevolgd en hier en daar werden Franse huizen geplunderd. De hoogste Franse vertegenwoordiger ter plaatse, *Colonel* Jean Cédile, die op 22 augustus bij Saigon was gedropt, verzocht generaal Gracey toen om in te grijpen en Gracey deed dat: in de nacht van de 22ste op de 23ste september liet hij de *Vietminh* uit alle openbare gebouwen in Saigon verjagen – dat leidde tot gevechten waarbij ook enige pas bevrijde Knil-militairen die, met anderen, door Gracey van wapens waren voorzien, sneuvelen. Nog op de 23ste zei Mountbatten tijdens een bespreking in Singapore dat Gracey niet anders had kunnen handelen en aan de Britse *Chiefs of Staff* stelde hij voor, diens directief te wijzigen. Dat gebeurde prompt: hij kreeg uit Londen verlof, Gracey te instrueren, de openbare orde in de zuidelijke helft van Frans-Indo-China te handhaven, voorzover dat voor het uitvoeren van de oorspronkelijke opdracht nodig was – van de Franse generaal Leclerc die naar Saigon onderweg was, kreeg Mountbatten

Erkend moet worden dat Mountbatten niet zo heel veel krachten tot zijn beschikking had – hij heeft evenwel, zoals bleek, bij de verdeling daarvan de Britse belangen laten prevaleren boven de Nederlandse: wat de inzet van zijn strijdkrachten betrof, kwam Nederlands-Indië het laatst aan de beurt en schepen die hij had kunnen gebruiken voor troepenlandingen op Sumatra en Java, gebruikte hij voor het repatriëren van Britse, Australische en Amerikaanse militairen. Daarbij heeft zijn onwil om daadwerkelijk op te treden tegen de Republiek een grote rol gespeeld. Zeker, die onwil had een zakelijke component: doordat hij de enige Britse divisie waarover hij beschikte, naar Birma had gezonden, moest hij in Nederlands-Indië, afgezien van één bataljon van de *Seaforth Highlanders* (het bataljon dat eind september in Tandjong Priok aan land ging), louter Brits-Indische troepen inzetten en dat leidde onmiddellijk tot protesten van de *Congress*-partij – te voorzien viel dat de agitatie in Brits-Indië zou toenemen, zodra die Brits-Indiërs in ernstige gevechten verwickeld zouden raken. Daarnaast evenwel speelden bij hem politieke opvattingen een rol: precies als in Birma wilde hij in Nederlands-Indië niet verwickeld raken in een bloedige strijd met inheemse nationalistes. Zo dacht ook de Britse minister van oorlog Lawson er over – vandaar Mountbattens instructies aan Christison.

Ruim dertig jaar later, nl. in 1976, stelde Mountbatten het zo voor alsof hij pas door de inlichtingen die zijn echtgenote, *Lady Edwina*, hem gaf, was gaan beseffen wat er op Java aan de hand was. Tegen de Britse historicus Squire zei hij toen: '*When Edwina flew back, she told me the truth about the situation.*'¹ *Lady Edwina* evenwel arriveerde pas op 26 september in Singapore maar al twaalf dagen eerder, nl. op de 14de, kreeg van der Plas Mountbattens persoonlijke brief aan Patterson te zien, waarin deze had geschreven dat het 'uiterst gevaarlijk zou zijn, indien Britse troepen vrijheidsbewegingen in de kolonies van anderen zouden bedwingen', en de daaraan toegevoegde woorden: 'hoe onecht die ook mogen zijn' interpreteren wij zo dat Mountbatten wilde zeggen: 'hoe onecht die ook mogen *heten*.' Van Mook had de Republiek Indonesië een Japans maaksel genoemd – Mountbatten besepte, intuïtief als het ware, dat die visie niet deugde; dat besef is het geweest dat door *Lady Edwina*'s inlichtingen niet *gewekt* maar *bevestigd* werd. In de plaatsen die hij op Java wilde bezetten,

enkele dagen later te horen: '*Your General Gracey has saved French Indochina!*' (Ziegler: *Mountbatten*, p. 331).

¹ Aangehaald in Squire: *Britain and the Transfer of Power in Indonesia 1945-46*, p. 74.

met name in Soerabaja, is hij korte tijd later de bloedige strijd met Indonesiërs niet uit de weg gegaan, maar hij heeft, anders dan alle Nederlandse autoriteiten, van meet af aan ingezien dat de Republiek de authentieke expressie was van het Indonesisch verlangen naar zelfbeschikking en onafhankelijkheid.

Het heeft vier jaar geduurd voordat de Nederlandse regering tot die overtuiging kwam.

★

Terecht heeft de Enquêtecommissie er op gewezen dat in augustus en september '45 aan Nederlandse kant 'de omvang en de kracht der republikeinse beweging' (wij zouden liever spreken van 'de omvang en de kracht van het Indonesisch onafhankelijkheidsstreven') 'zijn onderschat'. Die onderschatting is bevorderd door het feit dat het Soekarno, de grote propagandist voor de Japanners op Java, was die (met Hatta) de Republiek uitriep en dat daarbij sprake was geweest van belangrijke Japanse steun. Besprekingen voeren met iemand die tot het einde toe met Japan had gecollaboreerd? Dat werd vier, vijf maanden na het einde van de Duitse bezetting door de regering en door zeer velen in den lande beschouwd als verraad aan de eigen beginselen – daarbij zag men evenwel de zaak louter in een Nederlands, niet in een Indonesisch perspectief; Soekarno stond niet alleen.

Wil men het wezenlijk van het Britse beleid afwijkende Nederlandse beleid begrijpen, dan moet als tweede factor gewezen worden op het feit dat Nederlands-Indië voor Nederland heel veel meer betekende dan Brits-Indië (en Birma) voor Groot-Brittannië (laat staan de Philippijnen voor de Verenigde Staten). In '45 leek Groot-Brittannië's toekomst niet afhankelijk te zijn van de bestending van het Britse gezag in Brits-Indië – Nederlands toekomst wèl van de bestending van het Nederlandse gezag in de archipel. Er was aan Nederlandse kant bovendien een verbondenheid gegroeid die aan Britse niet bestond: verbondenheid bij de grote groep van de Indische Nederlanders, die in Indië geboren en getogen waren, bij vele *totoks* voor wie Indië het land was geweest waar zij hun beste krachten konden ontplooien, bij talloze Nederlanders in het vaderland die relaties in Indië hadden of de zending dan wel de missie hadden gesteund, en verbondenheid vooral ook bij diegenen die in eerste instantie het Nederlands beleid bepaalden: van Mook en Logemann. Zij

(maar voor van Starckenborgh, van der Plas en vele anderen gold precies hetzelfde) meenden dat Nederlands leiding in de archipel voorshands (van Starckenborgh dacht aan dertig, van Mook aan vijf-en-twintig jaar) niet kon worden gemist en zulks niet alleen in het belang van Nederland maar ook in dat van Indië. Wat het uiteindelijk te bereiken doel betrof, dacht van Starckenborgh niet anders dan Logemann. Tot de breuk tussen hen beiden kwam het doordat van Starckenborgh meende dat vooreerst louter naar gezagsherstel gestreefd moest worden en dat elke bevordering van het Indonesisch nationalisme achterwege diende te blijven, terwijl Logemann dat nationalisme voor onweerstaanbaar hield en het gezagsherstel wilde bevorderen door de in de 7 december-toespraak vervatte beloften te concretiseren, zulks overigens gekoppeld aan de mededeling dat, met Soekarno, de 'marionet der Japanners' (aldus de 'verklaring van zelfverzekerdheid') met wie 'praten onwaardig en onvruchtbaar' zou zijn (aldus Logemann in de Tijdelijke Tweede Kamer), in geen geval gesproken zou worden.

Wiens beleid verdiende de voorkeur, dat van van Starckenborgh of dat van Logemann?

Wat het punt van het nationalisme betreft, stond, menen wij, wat van Starckenborgh wilde, naast de werkelijkheid en wat het gezagsherstel aangaat, moet men zeggen dat beider politiek een wissel was op een wel zeer onzekere toekomst – in de omstandigheden van begin oktober '45 had evenwel het beleid dat Logemann voerde, op dat wat van Starckenborgh wenste, vóór dat het de *Labour*-regering, van welker bijstand Nederland volledig afhankelijk was, er toe stimuleerde om alle mogelijke medewerking te verlenen aan de troepentransporten naar het Oosten. Niet dat wij Logemann als iemand zien, wiens politiek door deze ene factor werd bepaald! Hij poogde als minister de denkbeelden te verwezenlijken die al in de jaren van zijn hoogleraarschap aan de Rechtshogeschool te Batavia bij hem waren gegroeid; hij handelde vanuit zijn overtuiging.

Het was een overtuiging waarin, menen wij (en voor die van Starckenborgh geldt hetzelfde), een element van hooggestemd idealisme niet ontbrak: beiden zagen voor Nederland nog een grote opbouwende taak in Indië weggelegd. Was dat niet dezelfde visie die, om slechts deze te noemen, van Mook bezielde, aan wiens niet aflatende worsteling ten bate van Indië wij in dit deel zoveel aandacht hebben besteed? Tragisch willen wij het daarom noemen dat als gevolg van de groei van de onafhankelijkheidsbeweging, zulks waarlijk niet op Java alleen (men denke aan het beeld dat Sumatra in september '45 vertoonde), de door ons genoemde

Nederlandse autoriteiten als vanzelf weer in het reactiepatroon belandden van de koloniale overheerser die, als alle andere middelen falen, met geweld zijn gezag tracht te handhaven. Hoe tekenend is het geweest dat van der Plas, die toch al vóór de oorlog had geweten dat 'de intellectuele Indonesiërs zonder uitzondering' verlangden naar 'eigen baas in eigen land zijn en soms nog meer!', d.w.z. niet naar autonomie verlangden maar naar onafhankelijkheid, niet zodra was hij geconfronteerd met een onafhankelijke Republiek, als eerste middel om deze uit te schakelen aan het gewelddadig oppakken van haar oprichters dacht, notabene door dezelfde Japanners die hij bijna vier jaar lang in woord en geschrift had bestreden. Minister-president Schermerhorn ging nog een stap verder toen hij tijdens het beraad dat op 29 september bij hem plaatsvond, 'niet veel mogelijkheden' zag tussen praten met 'de leiders der insurgenten' òf hen 'gevangen nemen en doodschieten' – wij willen, wat dat 'doodschieten' betreft, aannemen dat hij slechts een theoretische mogelijkheid heeft willen aangeven. Intussen: dat hij deze, luttele maanden na het einde van het bewind van een Duitse bezetter die alleen al in Nederland enkele duizenden verzetsstrijders had doodgeschoten, ook maar een seconde overwoog, achten wij opvallend; zo ook dat zijn kwalijke uitlating, als ware het de gewoonste zaak van de wereld, in de notulen werd vastgelegd. Trouwens, het viel te voorzien dat uit de kabinetsbesluiten om met de grootst mogelijke snelheid zoveel mogelijk strijdkrachten naar Indië over te brengen, zo al niet de zekerheid, dan toch de waarschijnlijkheid en op zijn minst de mogelijkheid voortvloeide dat de pogingen om het Nederlands gezag in de archipel te herstellen, met ernstige gevechten gepaard zouden gaan.

Het verdient de aandacht dat deze consequentie ook door de SDAP'ers die van het kabinet-Schermerhorn deel uitmaakten: Drees, Vos en Mansholt, is aanvaard. Vooral dat Drees dat deed, was een feit van betekenis. Hij, vóór de oorlog fractieleider van de SDAP in de Tweede Kamer, nu minister van Sociale Zaken, had bij zijn partijgenoten, die hij tijdens de bezetting op talloze clandestiene vergaderingen had toegesproken, een gezag dat Vos en Mansholt ontbeerden. Het lijkt ons dan ook aannemelijk dat men in de reactie van Stokvis in de Tijdelijke Tweede Kamer (deze ging er accoord mee dat met Soekarno geen overleg zou worden gepleegd en dat, als er geen ander middel was om tot overeenstemming te komen, geweld zou worden gebruikt) de gedachtengangen van Drees terugvond. Natuurlijk kon niemand in september-oktober '45 precies voorzien wat de uitslag zou worden van de eerste naoorlogse algemene verkiezingen, maar dat er dan sprake zou zijn van een sterke katholieke partij alsook

van een democratisch-socialistische van aanzienlijke kracht, leek waarschijnlijk. Zeker, bladen als *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *De Vlam*, *De Groene Amsterdammer* en de *De Baanbreker* die zich tegen het onvoorwaardelijk 'neen' tegen Soekarno hadden uitgesproken, hadden tezamen in '45 een grote lezerskring, maar zij waren, anders dan *Het Vrije Volk*, anders ook dan *Paraat*, dat van zijn oprichting in augustus '44 af spreekbuis was geweest van SDAP en NVV (en in dit blad werd Soekarno aan Quisling en Mussert gelijkgesteld), niet met enige politieke partij verbonden. Welnu, er tekende zich bij de gedachtenwisselingen in de Tijdelijke Tweede Kamer een dubbele oppositie af: ter rechterzijde van ARP'ers, CHU'ers en liberalen, ter linkerzijde van de CPN, maar drie vooroorlogse fracties waren er die zich zonder voorbehoud achter het regeringsbeleid scharden: die van de Rooms-Katholieke Staatspartij, van de SDAP en van de Vrijzinnig-Democratische Bond en daarbij merken wij nog op dat ARP'ers, CHU'ers en liberalen op het regeringsbeleid louter tegen hadden dat contact gezocht zou worden met andere Indonesische nationalistena dan Soekarno en de zijnen – ten aanzien van de noodzaak om het Nederlands gezag in de archipel te herstellen deelden de ARP'ers, CHU'ers en liberalen het standpunt van het kabinet.

Dat kabinet had dus bij wat het in Indië ging ondernemen, in den lande een breed draagvlak.

★

Van zulk een breed draagvlak was internationaal geen sprake.

Van der Plas (maar men houde in het oog dat deze grillige figuur ook de man is geweest die Soekarno, Hatta en anderen onverhoeds wilde laten arresteren) is, voorzover ons bekend, de enige geweest die dat heeft voorzien. Wij denken daarbij aan de passage in zijn memorandum 'Gevaren die het herstel van het rijk bedreigen' d.d. 21 december '44, waarin hij het 'uitgesloten' noemde, 'dat de wereld zal toelaten dat Nederland . . . een onderwerpingsoorlog tegen de bevolking van Nederlands-Indië begint.'¹ Daarbij willen wij wel erkennen dat het kabinet-Schermerhorn

¹ Generaal van Oyen en kapitein Coppens drukten zich iets minder sterk uit, toen zij in augustus '43 in het tweede verslag van de Stafcommissie schreven dat, als het tot een 'Tweede Java-oorlog' of een 'derde Atjeh-expeditie' zou komen, zulks 'o.a. een politiek ingrijpen van andere mogendheden ten gevolge [zou] kunnen hebben met voor herstel onzer positie in Nederlands-Indië fatale gevolgen' – zij zagen dit ingrijpen dus slechts als een *mogelijkheid*.

dat tot grote troepenverzendingen naar Indië besloot, geenszins het gevoel had dat daar 'een onderwerpingsoorlog' moest worden ondernomen — datgene wat men in Indië wenste te doen, werd eerder als een reddingsoperatie beschouwd: de Nederlanders en de Indische Nederlanders moesten in veiligheid worden gebracht, de Indonesiërs beschermd tegen de 'fascist' Soekarno en het Nederlands gezag hersteld mede ten bate van Indië. Maar hoe zou die operatie door het buitenland worden gezien? Overduidelijk was in september en oktober '45 dat de Britse *Labour*-regering die, over een grote meerderheid in het Lagerhuis beschikkend, vier jaar aan de macht zou kunnen blijven, wenste dat Nederland met Soekarno en de zijnen tot een accordé kwam; aangenomen moest worden dat zulk een accordé de hartelijke instemming zou hebben van de Verenigde Staten — elke kenner van dat land diende het als een vaststaand feit te zien dat het geen steun zou verlenen aan Nederlands streven om met geweld zijn gezag in de archipel te herstellen; dat in dat opzicht van het dicht bij Indië gelegen Australië slechts tegenwerking te verwachten was, stond eveneens in de herfst van '45 vast. In wezen zou de kleine mogendheid Nederland, zwakker staande dan ooit, het geheel alleen moeten klaren in het aan de andere kant van de aardbol gelegen Indië. Die internationale constellatie heeft evenwel bij het kabinetsberaad in september en oktober '45 geen duidelijke rol gespeeld en zij is in de Tijdelijke Tweede Kamer zelfs in het geheel niet ter sprake gebracht. Het gaat, menen wij, niet te ver om hier te spreken van een betreurenswaardig gebrek aan begrip voor de internationale realiteit.

★

Niet minder belangrijk was het dat ook het begrip voor de Indische realiteit veel te wensen over liet. Los nog van het feit dat men in Soekarno en Hatta die in de eerste plaats nationalist waren, ten onrechte slechts collaborateurs met de Japanners zag, ontbrak het besef dat het nationalisme al vóór de oorlog duidelijk zijn kracht had getoond en dat onder de Japanse bezetting vooral op Java een vèrgaande samenwerking tot stand was gekomen tussen de uitgesproken nationalist en de inheemse bestuurders, de *prijaji*. Wel was van der Plas telkens geschrokken wanneer hij uit de berichten van Radio Djakarta vernomen had, dat talrijke *prijaji* en andere hooggeplaatsten, zoals zijn medelid van de Raad van Nederlands-Indië prof. Hoesein Djajadiningrat, benoemingen in leidende

functies of als leden van de Centrale Raad van Advies hadden aanvaard, maar hij was zich blijven vastklampen aan het denkbeeld dat het Nederlands gezag onmiddellijk weer de steun zou ontvangen van alle inheemse hoofden zoals, op Java, de regenten en de vier vorsten – vorsten die zich in werkelijkheid terstond met de Republiek solidair hadden verklaard. Intussen: juist diegenen die hun hoop gevestigd hadden op de inheemse hoofden, beseften tegelijkertijd dat men daar niet automatisch op kon rekenen: wilde men een scheiding bewerkstelligen tussen Soekarno en de zijnen, ‘de extremisten’, enerzijds en de overige nationalisten, onder wie de inheemse bestuurders, anderzijds, dan diende men die ‘gematigden’ iets te bieden. Welnu, wat Logemann en van Mook in september '45 te bieden hadden, was bitter weinig: een nieuwe Volksraad zou een duidelijke Indonesische meerderheid krijgen, het in Indië geldend strafrecht zou verder geünificeerd worden, het dualisme in het bestuursapparaat zou worden opgeheven, er zouden meer Indonesiërs tot departementsdirecteur worden benoemd en het begrip ‘Nederlands-Indië’ zou door het begrip ‘Indonesië’ worden vervangen. Nuttige hervormingen, stellig, maar één toezegging ontbrak op welker vitale betekenis Peekema en Soejono al in '42 hadden gewezen: de principiële erkenning van Indonesië's zelfbeschikkingsrecht. Wij herinneren aan wat Peekema midden '42 op schrift had gesteld: ‘Reëel is’, had hij geschreven, ‘dat bijkans alle intellectueel ontwikkelde Indonesiërs bewust, en een nog veel groter aantal minder ontwikkelden instinctmatig, slechts de onafhankelijkheid beschouwen als de te aanvaarden positie’ – van Mook was dus gewaarschuwd; trouwens dat waren in oktober '42 alle ministers van het kabinet-Gerbrandy maar zij hadden het vertoog van hun ambtgenoot Soejono dat de toegezegde hervormingen geen enkel effect zouden sorteren als er niet de principiële erkenning van Indonesië's zelfbeschikkingsrecht aan voorafging, naast zich neergelegd.

Met dat al is het een verdienste van de regering in ballingschap geweest, zij het een schamele, dat zij op Soejono's initiatief over Indonesië's zelfbeschikkingsrecht althans heeft gediscussieerd. Geconfronteerd met de uitroeping van de Republiek Indonesië, heeft Schermerhorns kabinet zelfs dát niet gedaan: het heeft in zijn eerste reacties de mogelijkheid van een erkenning van Indonesië's zelfbeschikkingsrecht geen moment overwogen en in de Tijdelijke Tweede Kamer is Roestam Effendi de enige geweest die ervan heeft gerept. Bij alle overige sprekers stond, evenals bij de ministers, het onverkort herstel van het Nederlands gezag voorop.

In '36 had de door een meerderheid van de Volksraad gesteunde petitie-Soetardjo er op aangedrongen, een conferentie te beleggen teneinde een plan op te stellen om Nederlands-Indië 'binnen een zodanige tijd als de conferentie voor de uitvoering van de gedachte mogelijk zal achten', geleidelijk als deel van het koninkrijk de status van zelfstandigheid te geven; die petitie was in '38, twee jaar later, door de regering met instemming van het veruit grootste deel van het parlement afgewezen. Was niet de angst om Indië te verliezen, een belangrijke component geweest in het geheel van de motieven die tot die afwijzing had geleid?

Diezelfde angst nu heeft, menen wij, in september en oktober '45 bevorderd dat een beleid is ingezet waarbij Nederland zijn greep op Indië trachtte te behouden en dat aan Nederlandse kant vele duizenden, aan Indonesische vele tienduizenden mensenlevens heeft gekost – een beleid waaruit, gegeven de (niet besepte) kracht van het Indonesisch verlangen naar onafhankelijkheid, gegeven ook de (niet voldoende verdisconteerde) internationale constellatie, dat verlies welhaast onvermijdelijk zou voortvloeien, zulks evenwel in omstandigheden die, mede door hun nasleep (de Nieuw-Guinea-zaak), voor een lange reeks van jaren het herstel van normale betrekkingen tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Republiek Indonesië zouden bemoeilijken.

Tot schade van beide.

Datumlijst

Oktober 1941

- begin Australië krijgt een *Labour*-regering (p. 16)
13 Kabinetsberaad over de '7 december-toespraak' begint (p. 90)

Maart 1942

- 8 Algemene capitulatie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger

April 1942

- 1 Staking van Indonesische zeelieden in Australië (p. 45)
7 De Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland opgericht (p. 39)

Mei 1942

- 13 Eerste geheime missie naar Sumatra (p. 49)
21 Van Mook wordt minister van koloniën (p. 72)
eind Staking van Indonesische zeelieden in Bombay (p. 46)

Juni 1942

- 3-6 **Zware nederlaag van de Japanse vloot in de Zeeslag bij Midway**
9 Soejono wordt minister zonder portefeuille (p. 77)
10 In Londen wordt de Raad van Bijstand voor Nederlands-Indische Zaken opgericht (p. 75)

Juli 1942

- 1 Op Ceylon wordt het *321st (Dutch) Squadron* van de Marineluchtvaartdienst opgericht (p. 325)
eind Mislukte Knil-expeditie naar het oosten van de Grote Oost (p. 66)

DATUMLIJST

Augustus 1942

- 1 Oprichting op Ceylon van het Korps Insulinde (p. 214)
7 **De Amerikanen landen op de Salomons-eilanden**

September 1942

- 14 Eerste geheime missie naar Java (p. 58)

December 1942

- 6 Koningin Wilhelmina houdt de '7 december-toespraak' (p. 92-94)
midden Van Timor worden de guerrillatroepen teruggetrokken (p. 294)
Het *18th squadron* van de Militaire Luchtvaart wordt naar het gebied
van Darwin verplaatst (p. 310)

Maart 1943

- midden Oprichting van *Nefis III* (p. 200)

Juni 1943

- midden De geïnterneerden van Boven-Digoel worden naar Australië
overgebracht (p. 140)

September 1943

- 8 **Italië capituleert**

Oktober 1943

In *Camp Lejeune* (North Carolina) begint de vorming van het kern-
kader voor de mariniersbrigade (p. 418)

December 1943

- Vorming van het *120th squadron* van de Militaire Luchtvaart
(p. 313)
23 Koningin Wilhelmina ondertekent de wetsbesluiten D 65 en D 66
(p. 337)

DATUMLIJST

April 1944

- 12 Van Mook benoemt in Australië de departementshoofden van een nieuw Indisch gouvernement
- 19 Eerste Geallieerde aanval op Sabang (p. 323)
- 22 De Amerikanen landen te Hollandia (p. 364)

Mei 1944

- 17 De Amerikanen landen bij Sarmi en op Wakde (p. 303)
- 27 De Amerikanen landen op Biak (p. 304)

Juni 1944

- 6 **De Geallieerden landen in Normandië**

Juli 1944

- 2 De Amerikanen landen op Noemfoor (p. 304)
- 25 Tweede Geallieerde aanval op Sabang (p. 324)
- 30 De Amerikanen landen bij Sansapor (p. 304)

Augustus 1944

- 24 Geallieerde aanval op Padang (p. 325)

September 1944

- 14 Van Mook wordt benoemd tot (tijdelijk) luitenant-gouverneur-generaal (p. 340)
- 15 De Amerikanen landen op Morotai (p. 304)
- 25 De Australische regering gaat 'in beginsel' akkoord met het opvangen van ca. dertigduizend Nederlandse militairen na de bevrijding van Nederland (p. 469)
- 26 Van Mook en Helfrich in Washington bij de *Combined Chiefs of Staff* (p. 485)

DATUMLIJST

Oktober 1944

- 1 Afkondiging in Londen van het Oorlogsvrijwilligersbesluit (p. 451)
- 20 De Amerikanen landen op Leyte

December 1944

- 10 MacArthur en van Mook ondertekenen een *Civil Affairs*-overeenkomst (p. 359)

Januari 1945

- 9 De Amerikanen landen op Luzon
- 19 Aanval op de raffinaderijen van Palembang (p. 325)

Februari 1945

- 23 Prof. Schmutzer wordt minister van overzeese gebiedsdelen (p. 342)

April 1945

- 3 MacArthur verneemt dat hij niet op Java mag landen (p. 432)
- 25 Begin van de Conferentie van San Francisco (p. 394)

Mei 1945

- 1 De Australiërs landen op Tarakan (p. 305)
- 7 **Duitsland capituleert**

Juni 1945

- 24 Het kabinet-Schermerhorn treedt in functie (p. 454)

Juli 1945

- 2 De Australiërs landen in Balikpapan (p. 305)
- 12 De Australische regering trekt haar toezegging met betrekking tot het opvangen van Nederlandse troepen in (p. 473)

DATUMLIJST

- 18 De Nederlandse regering vraagt (vergeefs) toegang tot de Conferentie van Potsdam (p. 467)

Augustus 1945

- 9 **De Sowjet-Unie zet haar offensief tegen Japan in**
12 Van Mook 'verwacht geen te grote moeilijkheden op Java' (p. 508)
15 **Keizer Hirohito maakt Japans capitulatie bekend**
Heel Nederlands-Indië wordt toegevoegd aan het gezagsgebied van Mountbatten die Borneo en de Grote Oost (behalve Bali en Lombok) aan de Australiërs overlaat (p. 479)
17 Soekarno en Hatta roepen in Djakarta de *Republiek Indonesia* uit (p. 517)
De Nederlandse regering aanvaardt de verlegging van de zonegrens (p. 562)
21 Het Japanse Zestiende Leger op Java besluit, de Republiek tersluiks zoveel mogelijk steun te verlenen (p. 519)
22 De Raad voor Oorlogvoering van het kabinet-Schermerhorn plaatst Helfrich onder van Mook (p. 564)

September 1945

- 4 Van Mook en van der Plas overleggen op Ceylon met Mountbatten (p. 574)
Het eerste kabinet van de *Republiek Indonesia* treedt in functie
6 Minister Logemann spreekt in Lydda met van Starckenborgh (p. 621)
12 Begin van de dienstweigering, in Australië, van Indonesische Knilmilitairen (p. 633)
15 De Britse kruiser '*Cumberland*' onder *Rear-Admiral* Patterson arriveert voor Batavia (p. 609)
19 Grote Indonesische betoging op het *Ikada*-plein te Djakarta (p. 620)
24 Begin van de boycot, in Australië, van Nederlandse schepen (p. 634)
27-28 Van der Plas in Singapore bij Mountbatten (p. 639)
28 De eerste Britse troepen arriveren in Batavia (p. 645)
29 Generaal Christison legt in Singapore een voor de Republiek zeer gunstige persverklaring af (p. 646)
30 Het kabinet-Schermerhorn stelt een 'verklaring van zelfverzekerdheid' op (p. 658)

DATUMLIJST

Oktober 1945

- 1 Helfrich arriveert in Batavia (p. 651)
In Soerabaja valt een grote hoeveelheid Japanse wapens in handen van Indonesische strijdgroepen (p. 607)
- 2 Van Mook arriveert in Batavia (p. 648)
- 3 In Medan treedt een Republikeins gouverneur van Sumatra in functie (p. 593)
- 11 Van Starckenborgh vraagt ontslag als gouverneur-generaal (p. 666)
- 16 Logemann spreekt in de Tijdelijke Tweede Kamer – begin van het eerste grote parlementaire debat over Indië (p. 670)

De Nederlandse ministeries september 1940 – oktober 1945

Eerste ministerie-Gerbrandy (3 september 1940 – 27 juli 1941)

Prof. mr. P. S. Gerbrandy	Minister-president Justitie
Mr. E. N. van Kleffens	Buitenlandse Zaken
H. van Boeyen	Binnenlandse Zaken Algemene Zaken <i>a.i.</i> Defensie (van 12 juni 1941 af)
G. Bolkestein	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
A. Q. H. Dijkhoorn	Defensie (tot 12 juni 1941)
Ir. J. W. Albarda	Waterstaat
Mr. M. P. L. Steenberghe	Handel, Nijverheid en Scheepvaart <i>a.i.</i> Landbouw en Visserij (van 1 mei 1941 af)
Mr. dr. A. A. van Rhijn	Landbouw en Visserij (tot 1 mei 1941)
Dr. J. van den Tempel	Sociale Zaken
Ch. J. I. M. Welter	Koloniën <i>a.i.</i> Financiën

Tweede ministerie-Gerbrandy (27 juli 1941 – 23 februari 1945)

Prof. mr. P. S. Gerbrandy	Minister-president Justitie (tot 21 febr. 1942) Koloniën (van 17 nov. 1941 tot 21 mei 1942) Algemene Oorlogvoering (van 21 mei 1942 af)
Mr. E. N. van Kleffens	Buitenlandse Zaken

DE NEDERLANDSE MINISTERIES SEPT. 1940-OKT. 1945

H. van Boeyen	Algemene Zaken Binnenlandse Zaken (tot 31 mei 1944 en <i>a.i.</i> van 27 jan. tot 23 febr. 1945) <i>a.i.</i> Oorlog (tot 15 sept. 1942)
G. Bolkestein Ir. J. W. Albarda	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Waterstaat <i>a.i.</i> Financiën (van 17 nov. 1941 tot dec. 1942)
Mr. M. P. L. Steenberghe	Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visserij (tot 17 nov. 1941) <i>a.i.</i> Financiën (tot 17 nov. 1941)
Dr. J. van den Tempel	Sociale Zaken <i>a.i.</i> Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visserij (van 17 nov. 1941 tot 8 jan. 1942)
Ch. J. I. M. Welter	Koloniën (tot 17 nov. 1941)
J. Th. Furstner	Marine
Jhr. mr. E. F. M. J. Michiels van Verduynen	zonder portefeuille (van 31 dec. 1941 af)
P. A. Kerstens	Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visserij (van 8 jan. 1942 tot 31 mei 1944)
Mr. J. R. M. van Angeren	Justitie (van 21 febr. 1942 tot 11 juli 1944)
Dr. H. J. van Mook	Koloniën (van 21 mei 1942 af)
<i>Raden Adipati Ario</i> Soejono	zonder portefeuille (van 9 juni 1942 tot 5 jan. 1943)
Jhr. ir. O. C. A. van Lidth de Jeude	Oorlog (van 15 sept. 1942 af)
Ir. J. van den Broek	Financiën (van dec. 1942 af) <i>a.i.</i> Handel, Nijverheid en Landbouw (van 31 mei 1944 af)
Mr. J. A. W. Burger	zonder portefeuille (van 11 aug. 1943 af) Binnenlandse Zaken (van 31 mei 1944 tot 27 jan. 1945)
J. M. de Booy	Scheepvaart en Visserij (van 31 mei 1944 af)
Mr. dr. G. J. van Heuven Goedhart	Justitie (van 11 juli 1944 af)

Derde ministerie-Gerbrandy
(23 februari – 24 juni 1945)

Prof. mr. P. S. Gerbrandy	Minister-president Algemene Oorlogvoering <i>a.i.</i> Justitie
Mr. E. N. van Kleffens	Buitenlandse Zaken
Dr. L. J. M. Beel	Binnenlandse Zaken
G. Bolkestein	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
Dr. G. W. M. Huysmans	Financiën
Drs. J. H. Gispen	Handel, Nijverheid en Landbouw
J. M. de Booy	Scheepvaart en Visserij, Marine <i>a.i.</i> Oorlog (tot 4 april 1945)
Prof. dr. J. E. de Quay	Oorlog (van 4 april 1945 af)
Ir. F. C. M. Wijffels	Sociale Zaken <i>a.i.</i> Waterstaat (tot 5 april 1945)
Ir. Th. P. Tromp	Waterstaat (van 5 april 1945 af)
Prof. dr. ir. J. I. J. M. Schmutzer	Overzeese Gebiedsdelen
Jhr. mr. E. F. M. J. Michiels van Verduynen	zonder portefeuille

Ministerie-Schermerhorn
(van 24 juni 1945 af)

Prof. dr. ir. W. Schermerhorn	Minister-president Algemene Oorlogvoering
Mr. E. N. van Kleffens	Buitenlandse Zaken
Mr. H. A. M. T. Kolfshoten	Justitie
Dr. L. J. M. Beel	Binnenlandse Zaken
Prof. dr. G. van der Leeuw	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
Prof. mr. P. Lieftinck	Financiën
Mr. J. Meynen	Oorlog
J. M. de Booy	Marine en <i>a.i.</i> Scheepvaart
Ir. Th. S. G. J. M. van Schaik	Verkeer en Energie
Dr. ir. J. A. Ringers	Openbare Werken en Wederopbouw
Ir. H. Vos	Handel en Nijverheid
Ir. S. L. Mansholt	Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

DE NEDERLANDSE MINISTERIES SEPT. 1940-OKT. 1945

W. Drees	Sociale Zaken
Prof. dr. J. H. A. Logemann	Overzeese gebiedsdelen
Dr. J. H. van Royen	zonder portefeuille

Afkortingen van de namen van organisaties en instellingen

Anep	Algemeen Nederlands Persbureau
Aneta	Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap
BB	Binnenlands Bestuur
BKR	<i>Badan Keamanan Rakjat</i> (Volks-Veiligheidsleger)
BSO	Bevelhebber Strijdkrachten Oosten
<i>Conica</i>	<i>Commanding Officer Nica</i>
<i>Felo</i>	<i>Far Eastern Liaison Office</i>
<i>Ikada</i>	<i>Ikatan Atletik Djakarta</i> (Djakartase Athletiek Bond)
<i>ISD</i>	<i>Interallied Services Department</i> (Australië)
<i>ISLD</i>	<i>Inter-Services Liaison Department</i> (Ceylon)
Knil	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
Knilm	Koninklijke Nederlands-Indische Luchtvaart-Maatschappij
KPM	Koninklijke Paketvaart-Maatschappij
<i>Masjoemi</i>	<i>Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia</i> (Adviesraad van Indonésische Moslems)
MLD	Marineluchtvaartdienst
<i>Nefis</i>	<i>Netherlands Forces Intelligence Service</i>
<i>Nica</i>	<i>Netherlands-Indies Civil Administration</i>
<i>Nigieo</i>	<i>Netherlands-Indies Government Import- and Export Organisation</i>
<i>Nigis</i>	<i>Netherlands-Indies Government Information Service</i>
<i>NPC</i>	<i>Netherlands Purchasing Commission</i>
OSS	<i>Office of Strategic Services</i>

AFKORTINGEN NAMEN ORGANISATIES EN INSTELLINGEN

<i>Peta</i>	<i>Soekarela Tentara Pembela Tanah Air</i> (Vrijwilligersleger voor de verdediging van het vaderland)
<i>Poetera</i>	<i>Poesat Tenaga Rakjat</i> (Centrum van de volkskracht)
<i>Rapwi</i>	<i>Recovery Allied Prisoners of War and Internees</i>
<i>Seac</i>	<i>South-East Asia Command</i>
<i>Sibar</i>	<i>Sarikat Baroe Indonesia</i> (Nieuw Indonesisch Verbond)
<i>SOE</i>	<i>Special Operations Executive</i>
<i>Sonica</i>	<i>Senior Commanding Officer Nica</i>
<i>SWPA</i>	<i>South-West Pacific Area</i>

Lijst van illustraties

	na pag.
1 Vice-admiraal Helfrich	32
2 Van Mook, van der Plas en schout-bij-nacht Koenraad	32
3 Van Mook te Batavia	32
4 Van Hoogstraten, generaal van Oyen en kolonel Sandberg	32
5-7 Luchtpamfletten van de <i>Nigis</i>	160
8 Amerikaans luchtpamflet, bestemd voor Japanners die zich willen overgeven	160
9-13 De Vliegschool te Jackson (Verenigde Staten)	288
14-15 Surinaamse Knil-vrijwilligers in Australië	296
16-17 Opleiding van het Oliebataljon van het Knil	296
18-22 Het Technisch Bataljon van het Knil	296
23-24 Het Vrouwenkorps van het Knil	296
25 De Amerikanen landen op Wakde	296
26 Japanse tanks op Biak	296
27-28 De Amerikanen op Noemfoor	296
29 De Japanse vlag is buitgemaakt	296
30 Contact met een Papoea-hoofd	296
31 Het Papoea-bataljon	296
32-33 Op zoek naar Japanners bij Sarmi	296
34-35 Amerikaanse werkplaats en opslagplaats te Hollandia	296
36 Postkantoor te Merauke	296
37-40 Op Tarakan na de Australische landing	304
41-43 In Balikpapan na de Australische landing	304
44-48 Het <i>18th squadron</i> van de Militaire Luchtvaart	312
49 Het <i>120th squadron</i>	312
50 Aanval op een Japanse tankboot	312
51 De 'Colombia'	312
52-54 de 'K 14'	312
55 De 'Tjerk Hiddes'	312
56 De 'Tromp'	312
57 Luchtaanval op Soerabaja	312
58 Van Mook, van der Plas en Blom in <i>Camp Columbia</i>	352

LIJST VAN ILLUSTRATIES

59	Van Mook spreekt de Surinaamse vrijwilligers toe	352
60	Vergadering van de Raad van departementshoofden in <i>Camp Columbia</i>	352
61	Van Mook, Blom en van Hoogstraten	352
62	Agentschap van de Bank voor Nederlands-Indië te Merauke	360
63	Kantoor van de assistent-resident te Merauke	360
64	Zendpost bij Hollandia	360
65-67	Politiedetachement van het <i>Nica-team</i> bij de landing te Sansapor	360
68-74	Werkzaamheden van de <i>Nica</i>	360
75	MacArthur	400
76	Nederland ondertekent te San Francisco het Handvest der Verenigde Naties	400
77	Mountbatten	400
78-81	De mariniersbrigade	416
82-83	Aanplakbiljetten voor de recruitering	464
84-87	Nederlandse oorlogsvrijwilligers in Australië	464
88	Admiraal Helfrich aan boord van de ' <i>Missouri</i> '	512
89	Japane capitulatie in Singapore	512
90-91	Japane capitulatie in Balikpapan	512
92-96	Tijdens en na de Japane capitulatie op Timor	592
97	Tramopschrift in Batavia	656
98	Luchtpamflet van 'het gouvernement van Indonesië', op 14 september '45 boven Batavia afgeworpen	656
99	Tramopschrift in Batavia na de komst van van Mook	656

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

- 41 — (*Australian War Memorial*) *Australia in the War of 1939 — 1945, Series I (Army)*, dl. VII, Gavin Long: *The Final Campaigns* (1963)
- 44 — 49 — O. G. Ward: *De Militaire Luchtvaart van het Knil in de jaren 1942 — 1945* (1985)

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

- 51 — 54 — K. W. L. Bezemer: *Verdreven doch niet verslagen. Verdere ver-*
en 56 *richtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*
(1967)
- 97 — *Onze jaren '45 — '70*, no. 11: *Het begin van de dekolonisatie*
(1972)
- 99 — Alfred van Sprang: *En Soekarno lacht...!* (1946)

Alle overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collecties van het
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.

Lijst van kaarten

	pag.
I Australië, geprojecteerd op Europa	15
II Australië	17
III Java	58 – 59
IV Celebes	61
V Het oostelijk deel van de Grote Oost	65
VI Het <i>Indian War Theatre</i> en de <i>South-West Pacific Area</i>	80 – 81
VII Nieuw-Guinea	189
VIII De noordelijke helft van Sumatra	216
IX Borneo	268
X Timor	290
XI Sumatra	534

De kaarten zijn getekend door Anja Haleber

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten

AOK	Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk
ARA	Algemeen Rijksarchief
A.v.	Als voren
Bezemer	K. W. L. Bezemer: <i>Verdreven doch niet verslagen. Verdere verrichtingen der Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog</i> (1967)
CCS	<i>Combined Chiefs of Staff</i>
DBPN	(Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis) <i>Documenten betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland, 1919–1945</i>
Eng.	Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940–1945': <i>Verslagen, bijlagen en verhoren</i> , dl. I–VIII (1949–1956)
M. L. George	M. L. George: <i>Australia and the Indonesian Revolution</i> (1980)
Hayes	Grace Person Hayes: <i>The History of the Joint Chiefs of Staff in World War II. The War against Japan</i> (1982)
IC	Indische Collectie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
IMTFE	<i>International Military Tribunal Far East</i>
MK	Ministerie van Koloniën

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

- Ned.-Indones. betrekk.*, dl. I (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis) *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, dl. I 10 augustus-8 november 1945 (1971)
- NI* (Stichting Indië in de Tweede Wereldoorlog) *Nederlands-Indië onder Japanse bezetting. Gegevens en documenten over de jaren 1942-1945* (1960)
- Nortier J. J. Nortier: *Acties in de Archipel. De Intelligence-operaties van Nefis III in de Pacific-oorlog* (1985)
- NWCIT* *Netherlands War Crimes Investigation Team*
- RvO Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie
- TKR Temporaire Krijgsraad
- Ward O. G. Ward: *De Militaire Luchtvaart van het Knil in de jaren 1942-1945* (1985)
- WCIT* *War Crimes Investigation Team*

Register

Samengesteld door L. F. de Jong

- Aardolie (produkten, installaties) 21n,
212, 239, 244, 303, 305, 318, 325, 387,
391
'Oliebataljon', 137, 303, 387, 388,
630
- Abas Soeria, 499
- Abda-Command*, 2, 6, 381, 391
- Abdoelkadir Widjoatmodjo, 12, 30,
31n, 36, 47, 99, 117n, 131, 134, 149,
151, 157-159, 225, 227, 228, 231-235,
247, 248, 265, 280, 301, 336n, 344-347,
352, 362, 370, 370n, 373, 388, 500, 501,
508, 559, 613, 615, 625, 626, 643
- Abimanjoe, *Raden*, 272
- Adelaide, 16, 45
- Admiralty, 7, 120, 224n, 400, 413, 416,
418, 420, 422-424, 452, 682
- Aernout, W. O. P. R., 257
- Aerssen Beyerens van Voshol, F. C. van,
20-22, 28, 40, 63, 116n, 130, 131, 142,
160, 348, 426, 469, 471-474n, 481, 483,
508, 632, 632n, 690n, 691
- Afghanistan, 209
- Agerbeek, R., 292, 292n
- Aik Pamiénke, 532-536, 587
- Alasdal, 49
- Albarda, J. W., 44n, 71, 85, 90, 91, 92, 96,
337n, 685
- Aldershot
*Zie: Strijdkrachten, Nederlandse: op-
leidingen*
- Algemeen Handelsblad*, 661
- Algemeen Nederlands Persbureau
(Anep), 152
- Algemeen Nieuws- en Telegraafagent-
schap (Aneta), 95, 98, 116, 152-156,
388
- Algemene Rekenkamer, 624
- All India Moslem League*
Zie: Brits-Indië
Allied Intelligence Bureau (AIB)
Zie: Geheime diensten
Allied Land Forces South-East Asia (Alfsea),
528
Allied Military Governments, 355, 357
Allied Pool, 463, 464, 467
Allied Political Warfare Committee, 20, 157,
160, 164, 369n, 497
Far Eastern Liaison Office (Felo), 160,
161, 164, 178, 178n, 369n, 497
Zie ook: Luchtpamfletten
- Ambarawa, 162, 540, 542, 579, 579n
- Ambon, 63, 121, 187, 192, 261, 264, 311,
315, 583
Sarekat Ambon, 583
- Ambtenaren, 36, 63, 107, 109, 342n, 351-
355, 357, 423, 424, 546, 616, 645
- Salarissen, pensioenen, 107-109, 110,
342n
- Bestuurschool, 151n, 352-355, 423
*Zie ook: Netherlands-Indies Civil Admi-
nistration*
- Amir, M., 588, 589, 591, 594
- Andamanen en Nicobaren, 209, 222, 319,
325
- Anderson, B. R. O'Gorman, 573n, 606
- Andir (vliegveld), 625n
- Anep
Zie: Algemeen Nederlands Persbureau
- Aneta
*Zie: Algemeen Nieuws- en Telegraaf-
agentschap*
- Angeren, J. R. M. van, 26, 27, 90
- Angkatan Moeda*
Zie: Java
- Anti-Revolutionaire Partij, 454, 675, 698
- Arabieren, 31, 157, 176, 516
- Arcken, G. C. M. van, 57-59, 181, 190.

REGISTER

- 196, 198
 Aroe-eilanden, 63, 121, 186, 187, 191, 202, 206, 207, 251, 256, 261, 301
 Arroo, J. H. M., 271
 Asbeck, C. E. van, 452, 453n
Asia Raya, 646
 Asjes, D. L., 311, 580
Associated Press, 152
 Atamboea, 289, 292
 Atjeh, 215–220, 239–241, 282, 428, 512, 587–594
 dagelijks leven onder Japanse bezetting, 218
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië en capitulatie van Japan, 587, 588
 Atlantisch Handvest, 33, 101
 Attlee, C., 478, 479, 489, 562, 572, 582, 637, 653, 691
 Aung San, 237, 278, 572, 573, 638
Australia-Netherlands Society
 Zie: Nederlanders (in Australië)
Australian Council of Trade Unions
 Zie: Australië: vakbonden
 Australië, *passim*
 geografie, geschiedenis, 13–18
 politiek beleid regering m.b.t. de toekomst van Nederlands-Indië, 19–22, 394–398, 581–583, 690, 691
Civil Rights League, 141, 150, 395n, 631
 politieke partijen:
Communist Party of Australia, 15, 18, 141, 144, 146, 150, 251, 631, 690
Country Party, 14, 15, 151
Labour Party, 14–16, 18, 150–151, 473, 632, 691
United Australian Party, 14–16, 151
 vakbonden, 124, 134, 141
 oprichting van een vakbond voor Indonesische zeelieden, 134
Australian Council of Trade Unions, 631, 632, 636, 690
New South-Wales Trades and Labour Council, 636
Seamen's Union of Australia, 45, 134, 150, 631
Australian Waterworkers Union, 45, 150, 631, 634, 635
 boycot-acties Australische havenar-
 beiders tegen Nederlandse schepen, 630, 634–636, 690
 anti-Nederlandse gezindheid en – activiteiten na uitroeping van de Republiek Indonesië, 631–636, 690
 weigering Australische regering Nederlandse strijdkrachten toe te laten, 469–475, 690
 strijdkrachten, 16, 17, 39, 42, 109, 289, 300, 303–306, 385, 431
 bezetten van delen van Nederlands-Indië: Borneo, Grote Oost, 513, 574, 581–583
Independent Companies
 Zie: Guerrilla-acties: op Timor
 Zie ook: Geheime diensten; Indonesiërs (in Australië); Koopvaardij, Nederlandse; Nederlanders (in Australië); Stakingen
Baanbreker, De, 662, 662n, 689, 698
 Babar-eilanden, 261, 262
 Babo, 255, 387, 388
 Bach Kolling, H. F., 321
 Back, P. G. de, 577n
Badan Keamanan Rakjat (BKR)
 Zie: Java
Badan Oentek Membantoe Pertahanan Asia (Bompa)
 Zie: Sumatra
 Bagan Siapiapi, 245, 247, 280, 529
 Baghdad, 234
 Bakker, H. Th., 328n
 Bakker, T., 522, 523
 Bakoengan, 217
 Bali, 10, 193, 478, 479, 513, 581
 Balikpapan, 270, 276, 305, 306, 311, 315, 317, 325, 332, 371, 399, 422, 491, 505, 509, 528, 529, 624n, 648, 649n
 Banda-zee, 276n
 Bandjermasin, 371, 509, 585n
 Bandoeng, 50, 115, 116, 118, 185, 539, 541, 548, 549, 554, 579
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië, 597
 Bangil, 122
 Bangkinang, 530, 536

REGISTER

- Bangkok, 513, 514, 538
 Banjoebiroe, 540, 579
 Banjoewangi, 206
 Bank, J. Th. M., 645n
 Bank voor Nederlands-Indië, 108n
 uitgifte van muntbiljetten, 96, 108,
 108n, 348
 Banka, 192, 193, 322
 Bannier, J. P., 654, 657
 Bantam, 606n
Barisan Brani Mati
 Zie: Java
Barisan Pelopor
 Zie: Java
Barisan Pemoeda
 Zie: Sumatra
Barisan Propaganda
 Zie: Java
 Barnouw, A. J., 389n
 Batavia/Djakarta, 119, 120, 162, 164, 431,
 499, 510, 514, 519, 540, 548, 579, 610,
 611, 616, 629, 638, 639, 644
 landing eerste Britse troepen, 645
 Batchelor, 54, 62, 64, 295, 310, 314
 Bawean, 274
 Bax, J. S., 41n, 420n
 Beck, W. J., 592n
 Bedell Smith, W., 381
 Beel, L. J. M., 657, 669, 670n
 Beelaerts van Blokland, F., 94, 94n, 336n,
 668
 Belawan, 221, 222, 245, 569, 593
 Belloni, B., 60
 Benkoelen, 247
 Bergsma, W., 181–184, 191, 197, 203, 205,
 206, 207, 267, 269
 Bernhard, Prins, 412, 451, 456n, 590n
 Berts, A. H., 251, 275n, 278
 Besoeki, 55
 Bestuurschool
 Zie: Ambtenaren
 Bevin, E., 489, 562, 637, 653, 656, 691
Bevrijding, De, 446n, 447
 Bezemer, K. W. L., 5, 8, 49, 53n, 57n,
 294n, 317n, 321, 324, 328, 329, 332n
 Biak, 121, 303, 304, 305, 313, 317, 332,
 365n, 370, 373, 374, 491
 Billiton, 55
 Bingham Jr, S., 297
 Birma, 209–212, 223n, 237, 239, 246, 278,
 279, 378, 385, 389n, 392, 464, 477, 514,
 572, 638, 638n, 639, 694
 Birmaans Anti-As-Verbond, 237, 572
 Birmaans Nationaal Leger, 237
 Voorlopige Birmaanse Strijdkrachten,
 573
 Birma-spoorweg, 537, 538
Black Column
 Zie: Timor
 Blamey, Th. A., 51, 52, 159, 160, 398, 513,
 558, 582, 583
 Blicck, P. A. de, 197n, 213, 214, 223–225,
 406, 455n, 456n
 Blitar, 31, 182, 183, 185, 204
 rebellie *Peta*-bataljon, 614
 Blizard, Ch. C., 297
 Bloemsma, P., 290, 290n, 291
 Blok, J. A., 207
 Blom, N. S., 11, 39, 69, 75, 109, 148n,
 336n, 343, 348, 360n, 361, 364, 369,
 419, 566, 649, 651
 Bodjonggoro, 499
 Boekittinggori (Fort de Kock), 512, 513,
 515, 536, 592
 Boer, A. M. den, 196, 198
 Boerhanoeddin, 142, 143n, 148n, 151
 Boeroc, 263
 Boetzelaer, C. W. Th. van, 49, 259
 Boeyen, H. van, 90, 91
 Boissevain, G., 543n
 Bolkestein, G., 90, 336, 337n
 Bolton, G. C., 16n
 Bombay, 8, 46, 210, 234, 329
 Booy, J. M. de, 341, 422n, 450, 450n, 457,
 458, 486, 489, 561, 563, 564, 591n, 654,
 669, 670n
 Borneo, 78, 113, 114n, 192, 193, 234, 250,
 251, 254, 267, 274n, 276, 276n, 283,
 322, 394, 478, 482, 484, 487, 503, 512,
 513, 515, 516, 518n, 581, 583
 Zie ook: Geheime diensten
 Bos, A., 11, 39, 76
 Bouwer, J. B., 545, 555, 578, 596, 606, 607,
 647
 Boven-Digoel, 62, 124, 125, 138–143n,
 149n, 395n, 606n
 Bovene, G. A. van, 97, 98n, 153–156, 251
 Bovene-Beynon, L. E. C. van, 154n

REGISTER

- Bowen, 141, 635
 Brandon, J. A., 60
 'Brandt, Willem' (ps van W. S. B. Klooster), 535, 591
 Breemouer, J., 292, 293
 Brett, G. H., 43
 Brisbane, 2, 16, 110, 116, 124, 126, 131, 138n, 141, 149, 154, 160, 199, 200, 282, 308, 430, 634
 Brits-Indië, 10, 28, 35, 42, 46, 47, 78, 97, 100n, 209, 210, 233, 237n, 390, 392, 573n, 592
All India Moslem League, 47, 691
Indian National Congress, 103, 390, 400, 638, 654, 691, 694
 Brits-Noord-Borneo, 273n, 482, 515, 583
 Brits-Oost-Afrika, 412
 Brocx, B., 181-184, 191, 203, 204, 206, 252, 267, 269
 Brongdeest, C. A. M., 530, 531, 589-594, 687
 Brons, J. C., 302n
 Brook, V., 191
 Brooke, A., 465, 466
 Broome, 10, 42, 115, 168
 Brouwer, H., 271, 272, 283
 Brouwer, L., 200, 204, 207, 251, 269, 275, 277, 282
 Bruggeman, F. J., 592n
 Bruïne, R. F. de, 259, 270, 273, 274
 Brunsting, T., 57
 Bruyn, J. V. de, 62, 254-258, 283, 285
 Buitengewone Algemene Rekenkamer, 337
 Buitengewone Raad van Advies, 336, 336n, 337, 410n
 Buitenzorg, 56, 115
 Burger, J. A. W., 337n
 Buurman van Vreeden, D. C., 11, 68n, 412n
 Buxton, J. C., 117, 118
 Bijkerk, J. C., 24
 Bijl, J. M. R. van den, 271, 272
- Cadogan, A., 653, 655, 656
 Cairns, 54, 57, 181, 186, 193, 213, 248, 254, 258, 273
 Cairo, 227, 233
 Calcutta, 209, 210, 234, 528
 Callinan, B. J., 294
Camp Columbia (bij Brisbane), 134, 137, 264, 343-346, 349, 354, 354n, 425, 468, 630, 636, 650
Camp Lejeune
Zie: Strijdkrachten, Nederlandse: op-leiding
 Campbell, R., 102n,
 Canberra, 20, 29, 308, 312, 472
 Casino, 630, 633
 Cédile, J., 693n
 Celebes, 59, 60, 60n, 62, 84, 113, 114n, 121, 161, 162, 181, 187, 191, 192, 198, 233, 251, 254, 265, 266, 276, 276n, 320, 478, 480, 482, 484, 491, 503, 515, 516, 539, 581
Persatoean Selebes Selatan, 585
 reactie bevolking op capitulatie van Japan en uitroeping van de Republiek Indonesië, 584-586
Zie ook: Geheime diensten: parties
 Ceram, 186, 187, 191, 251-253, 261, 283
 Ceylon, 2-9, 12, 27, 29, 41-44, 48, 49, 149n, 401
Zie ook: Geheime diensten: op Ceylon; Koninklijke Marine
 Chamberlain, J., 276n
 Chapman Walker, P. F. J., 196, 254, 273, 296, 297, 483
 Cheribon, 31
Chiefs of Staff (Britse), 401, 416, 433, 462, 465, 476-480, 513, 572, 575, 625, 693n en uitbreiding van het Britse gezagsgebied in het Verre Oosten met Nederlands-Indië
Zie: Combined Chiefs of Staff; L. Mountbatten
 Chifley, J. B., 18, 19, 471, 473, 474, 582, 631, 632, 690, 691
 China (Nationalistisch), 74, 97, 100, 210, 222, 229, 230, 238, 281, 378, 383, 386-389, 395, 405, 432, 615
 Chinezen, 46, 115, 119, 157, 165, 176, 238, 243, 279, 516, 598
 Christelijk-Historische Unie, 675, 698
 Christison, Ph., 639-642, 646-648, 651-653, 657, 658, 671, 688, 694
Christofoor, 561, 661, 662n

REGISTER

- Churchill, W. S., 20, 101, 239, 240, 288, 381, 382, 401, 402, 403, 424, 465, 467, 476, 478, 479, 482, 484, 485, 572, 575, 654
- Civil Rights League*
Zie: Australië
- Cleveringa, R. P., 455n
- Coakley, R. W., 327
- Coastwatchers*
Zie: Geheime diensten: in Australië
- Cocos-eilanden, 327, 333, 529, 542
- College van Vertrouwensmannen, 510
- Colombo, 3, 4, 8, 9, 29, 48, 234, 320, 329, 528
- Colijn, P., 366–368
- Combined Chiefs of Staff*, 12, 17, 78, 287, 299, 317, 333, 377, 385, 411, 414–419, 422, 450, 451, 457, 460–467, 470, 476–480, 513, 562, 565
- vaststellen van grenzen van Geallieerde gezagsgebieden in het Verre Oosten; uitbreiding van Brits gezagsgebied met Nederlands-Indië, 2, 274, 358, 380, 381, 398, 404, 411, 462, 470, 475–494 *passim*, 513, 559, 562, 570, 581, 596, 681, 682, 688
- South-East Asia Command (SEAC)*, 2, 8, 209, 229, 230, 236, 237, 288, 398, 401, 404, 480, 481, 482, 487, 648, 682
- South-West Pacific Area (SWPA)*, 2, 18, 51, 78, 159, 229, 317, 360, 381, 398, 404, 478, 482, 487, 488, 493
- Zie ook: D. MacArthur; L. Mountbatten
- Nederlandse vertegenwoordiging bij CCS, 12, 63, 248n, 299, 381–386, 391, 405, 461, 683
- Commissie-Oorlogvoering (later: Raad van Oorlogvoering)
Zie: Regering, Nederlandse
- Commissie-Visman, 367, 367n
- Commissie voor Nederlands-Indië, Suriname en Curaçao (VS), 76, 105, 128, 158, 227, 239n
- Communisme (in Australië)
Zie: *Communist Party of Australia*; Indonesiërs (in Australië); *Komintern*; Stakingen; Vakbonden
- Communist Party of Australia*
Zie: Australië: politieke partijen
- Communistische Partij Nederland (*De Waarheid*) 661, 672
- Congres, Amerikaanse, 83
- redevoering Koningin Wilhelmina voor -, 83
- Connally, T., 83
- Contact-Commissie der Illegaliteit (in Nederland), 446, 447
- Coppens, A. L. A., 11, 68n, 69n, 406, 407, 410, 698n
- Coster F. W., 37, 38, 41, 41n, 43, 53, 57n, 58, 63, 64n, 68, 162, 191, 193, 197–201, 275n, 282, 287, 288, 291, 310, 316,
- Country Party*
Zie: Australië: politieke partijen
- Cowra, interneringskamp in Australië, 46, 124, 130, 135, 136, 140, 142, 144, 145
- Zie ook: Stakingen
- Cox, P. A., 50
- Crena de longh, D., 11, 39, 69, 75, 336n, 339, 340n, 346n
- Cruickshank, Ch., 210, 214, 221, 240
- 'Cumberland', 510, 512, 576, 577, 578, 581, 595, 598, 607–611, 628, 637, 645
- Curaçao, 228, 228n, 302, 387, 388, 410n, 417
- Curtin, J., 16–22, 141, 142, 359n, 398, 471, 481, 582, 631, 690
- Daalen, W. H. J. E. van, 59, 60
- Daily Herald*, 400, 402
- Dairen, 522
- Dajaks, 518n
- Dalat, 607
- Damar-eilanden, 261, 262, 274, 280, 318
- Danus, 117
- Dapperen, J. van, 321
- Darwin, 16, 18, 57, 60, 161, 206, 273, 289, 290, 293, 295, 309, 310, 325, 582
- Davis, E., 157, 158
- Deinse, B. S. van, 11, 192, 193, 225, 231, 232n, 238, 239, 275n, 278, 336n
- Deli, Sultan van -, 591, 594
- Deli Courant*, 535
- Dening, M. E., 574, 575, 625

REGISTER

- Deoli, 47, 234
 Departementen, 109, 343-346, 349, 350, 614, 629, 650
 Raad van Departementshoofden, 22, 23, 25, 107, 108, 112, 134, 148, 156, 335, 337, 337n, 342-351, 354, 362, 368, 369, 421, 422, 425-427, 430, 470, 471, 483, 487, 495, 502, 508, 559, 632
 werkzaamheden, 348-350
Zie ook: Wetsbesluiten
 Dewantoro, *Ki Hadjar*
Zie: Soewardi Soeriadiningrat
 Dewar, *Colonel*, 609, 611, 613, 616
 Dickens, G., 452
 Dill, J., 386, 462, 485
 Dillon Ripley, S., 231, 236
 Dilly, 289-291, 296, 315
 Discriminatie, 19, 125-151 *passim*, 299, 300, 632, 690
 Djajadiningrat, H., 168, 169, 500, 614, 645, 699
 Djajadiningrat, L., 11, 12, 39, 40, 69, 75, 76, 105, 128, 135, 140, 143, 152, 158, 158, 159, 168, 169n, 336n, 343-346, 609
Djawa Baroe, 114n, 271, 498
Djawa Sjimboen, 558
 Djeddah, 31, 131, 232, 233
 Djember, 518n
 Djika-baai, 266
 Djojobojo (- voorspelling), 163n
 Djokjakarta, 67, 165, 601
 Dobbenga, S., 318, 323, 582, 583, 585, 585n
 Doggenaar, J. van, 525n, 526n
Domei, 517
 Donovan, W., 226, 227, 231
 Dorman-Smith, R., 572
 Doulton, A. J. F., 645n
 Douw van der Krap, J. A. F. H., 52, 200, 250
 Douwes Dekker, E., 600
 Drees, W., 454, 657, 658, 667, 670n, 697
 Drijber, O. L., 267, 283, 298
 Drijfhout van Hooff, J. F., 260, 321, 322
 Duitsland,
 strijdkrachten:
'U-168', 320, 497
 Dulm, J. F. van, 202, 206
 Dunn, J., 296
'Dutch Club' (Melbourne)
Zie: Nederlanders (in Australië)
 Dyxhoorn, A. Q. H., 6n, 12, 70, 299, 300, 384-386, 415, 417, 485, 561, 563, 568n
East-Indies Institute of America, 389n
 Eden, A., 404n, 478
 Eechoud, J. P. K. van, 62, 64n, 109-111, 136, 137, 188, 190, 255, 259, 275n, 365
 Eek, W. H. van, 242, 245, 282
 Egerton Mott, G., 51-57, 60, 62, 64n, 120, 159, 177-182, 186, 187, 190, 191, 196, 201, 202, 277n, 282, 295
 Eggens, J., 11, 39, 69, 75
 Eichelberger, R. L., 364, 366
 Eisenhower, D. D., 356, 448
 Empel, L. van, 543n
'Englandspiel' (Japans)
Zie: Timor
 Engeland,
 politiek en militair beleid m.b.t. Nederlands-Indië, 401-404, 482-485, 562, 563, 575, 576, 637-644, 653-656, 691-695
Zie ook: L. Mountbatten
 strijdkrachten
 eerste landingen op Java
Zie: Java
East-Indian Fleet, 325, 419
Eastern Fleet, 4, 200, 251, 316, 317, 324, 324n, 482
44st Indian Airborne Division, 529
Pacific Fleet, 325, 460, 470
Fleet Air Arm, 299, 400
 oorlogsschepen:
'Bengal', 330
'Cumberland', 510, 512, 576-581, 595, 598, 607-611, 628, 637, 645
'Illustrious', 323-325
'Indomitable', 324, 325
'Prince of Wales', 16, 381,
'Repulse', 16, 381
'Victorious', 324, 325
 krijgsverrichtingen, 323-325
Zie ook: *Combined Chiefs of Staff*,
 Engelandvaarders, 113, 181, 301, 353

REGISTER

- Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945', 34, 41, 105, 106, 110, 110n, 127, 162, 176, 193, 220, 239, 246, 257, 261, 262, 291n, 299n, 303n, 308, 310, 316, 318, 319n, 324n, 378n, 383, 406, 415-424, 441, 450, 458, 463, 464, 468, 474n, 480, 485, 558, 575, 580, 582, 583, 585, 587
 oordeel over de geheime diensten in Australië en op Ceylon, 275-277
 oordeel over het politieke en militaire beleid der regering m.b.t. Nederlands-Indië/Indonesië, 680-690, 695
- Evacuaties uit Indië, bij komst van Japanners, naar Ceylon en Australië van voor de oorlogvoering belangrijke personen, van strijdkrachten, van koopvaardij, 2-12, 39, 315, 316
- Evatt, H. V., 19, 20, 20n-22, 28, 111, 141, 142, 160, 394, 395, 471
- Executies, 49, 60, 62, 64, 66, 166, 183, 184, 186-188, 190, 207, 238n, 270, 518, 518n
- Eyk-van Velsen, T. van, 533
- Fakfak, 255
- Far Eastern Liaison Office (Felo)*
 Zie: *Allied Political Warfare Committee*
- Farrow, M. D., 344n
- Feldt, E. A., 160, 178, 190
- Fellers, B., 84n, 399n, 482, 483, 484
- Felo*
 Zie: *Far Eastern Liaison Office*
- Fiedeldij, B. J., 308, 309, 309n, 310, 312
- Finschhafen, 365, 369
- Flores, 274, 293n
- Floreszee, 311
- Foot, M. R. D., 297
- Foot, W. A., 102
- Forde, F. M., 472
- Formosa, 398, 521
- Fort Leavenworth
 Zie: Strijdkrachten, Nederlandse: opleidingen
- Fort de Kock (Boekittinggi), 512, 513, 515, 536, 592
- Franke, H. I., 350
- Frans-Indo-China, 20, 78, 97, 100, 209, 211, 281, 464, 478, 480, 511, 513, 514, 537, 538, 639, 642, 692, 693n
- Fremantle, 28, 41, 59, 155, 320-322, 330, 332, 470
- Fresco, A. A., 251, 251n, 260, 275n, 278
- Fretes, B. de, 222n
- Furstner, J. Th., 4, 7, 53, 54, 73, 74, 131, 194, 201, 213, 214, 218, 221, 223, 226, 228, 235-237, 325, 334, 339, 379, 383-387, 405, 407, 413-426, 489, 561, 682, 683
- Gambia, 301
- Gandhi, M. K., 103, 400
- Gapp, L., 141
- Garoet, 56, 115
- Geelvinkbaai, 257, 258
- Geer, D. J. de, 70
- Geheime diensten (in Engeland), 51, 74, 173-175, 277, 278, 297
- Geheime diensten (in Australië en op Ceylon), 48-66, 175-268 318, 319, 322
 geheim geallieerd radio-zendverkeer, 52, 55, 57, 60, 62, 114, 179, 180, 183, 205, 207, 220
 aantallen geheime agenten, 181, 210, 213, 224, 232, 281
 opleiding, uitrusting van agenten, 29, 54, 57, 180, 192, 198, 210-212, 224-238, 248, 254
 beleids- en technische fouten, 281-284
 oordeel Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945', 275-277
 in Australië: 50-66, 113, 175-208, 247-275
Interallied Services Department (ISD), 51, 159, 177
Allied Intelligence Bureau (AIB), 159, 160, 164, 178, 182, 229, 248, 254, 255, 274, 497
Section A (later: Special Reconnaissance Department), 159, 178, 191, 196, 254, 273, 296, 297
Section B (Secret Intelligence), 159, 164, 178, 229, 248, 254, 276n, 497
Section C (Combined Field Intelli-

REGISTER

- gence), 160, 178, 190
 Section D (*Subversive Propaganda, later: Far Eastern Liaison Office (Felo)*), 160, 178, 178n
 reorganisatie geheime diensten, 196–202
 uitzenden van geheime agenten (*parties*):
 Tiger I – Bergsma (Java) 181–184, 191, 197, 203–207, 267, 269
 Tiger II – Brocx (Java), 181–184, 191, 203–206, 252, 267, 269
 Tiger III – Lapod (Java), 184–186, 191, 202, 203, 206, 269, 270, 282
 – van Arcken (Java), 57–59, 181, 190, 196, 198
 – Hees (Celebes), 60, 181, 191, 265
 – Nijgh (Ceram), 186, 187, 191, 197, 283
 – Sheldon (Aroe-eilanden), 187, 188
 – Staverman (Nieuw-Guinea), 188, 190, 191, 201, 251, 285
 naar Aroe-eilanden, 187, 191, 202, 206, 207, 251
 naar Ceram, 186, 187, 191, 251, 252, 253, 283
 naar Timor, 295–297
 Australische – :
 Coastwatchers, 177, 260
 Security Service, 251
 Britse – :
 Special Operations Executive (SOE), 177
 party naar de Andamanen, 319
 Nederlandse – , 51–63 *passim* 175–286 *passim*
 Netherlands Forces Intelligence Service (Nefis), 52, 136, 155, 164, 166, 176, 178, 195–197, 200, 201, 225, 247–275, 303, 326, 497, 566n, 634
 Nefis I (General Intelligence), 116, 118, 119, 122, 178, 200, 248–250, 311n
 Nefis II (Security), 142, 149, 178, 200, 250, 251
 Nefis III (Special Operations and Special Intelligence), 200–202, 207, 229, 251–274, 322, 325
 parties:
 Tiger IV – Soejitno (Java), 202–204, 269, 282
 Tiger V – Oentoeng (Java), 202, 204, 205, 252, 269, 282
 Tiger VI – Srinoyo Papolaja (Java), 202, 205–208, 251, 252, 269, 282
 – Abimanjoe (Java), 272
 – Brouwer (Java), 271, 272, 283
 – de Bruïne (Java, Nieuw-Guinea), 259, 270, 273, 274
 – Drijber (Borneo), 267, 283, 298
 – de Haas (Grote Oost, Java), 261, 262, 269, 272, 273, 282
 – van Haren (Java), 274
 – Krol (Ternate), 264, 265
 – de Lang (Nieuw-Guinea), 260
 – Manoppo (Celebes), 266, 283
 – Overweel (Nieuw-Guinea), 258
 – Pejoh (Grote Oost), 261, 262
 – Razak (Nieuw-Guinea), 260
 – Reintjes (Java), 270, 272, 283
 – van der Star (Java, Grote Oost), 261, 262, 273
 – Swart (Nieuw-Guinea), 259
 – Tahaparij (Java), 269, 272, 273
 – Tol (Nieuw-Guinea), 259
 – de Wit (Grote Oost), 263
 party naar Ternate o.l.v. Mel Ligae, 265

REGISTER

- op Ceylon, 48, 49, 113, 208–225, 236–247
- Amerikaanse – :
Office of Strategic Services (OSS), 226–231, 236, 237, 238, 241, 243, 278, 280, 283, 301
- Britse – :
Special Operations Executive (SOE), 51, 192, 208–214, 220, 229, 232, 236–238, 240, 244, 246, 278, 280,
Country Sections:
Group-A, 209, 222
Group-B, 209, 213, 222
Anglo-Dutch Country section, 213, 219, 229, 231, 235, 236, 239n, 244–247, 278, 322, 455
- recruteringsmissies naar Saoedi-Arabië, 131, 191, 193, 199n, 200, 201, 208, 209, 210, 224n, 228, 231–234, 247, 280, 281
- missie naar Singapore, Thailand en Malakka, 209
- Indian Mission*, 209, 210
- parties* (naar Sumatra), 213–223, 238–247, 275, 280
 – van Eek, 242, 245, 282
 – Lefrandt, 242, 245, 246
 – Pel, 215–219
 – *Captain Lodge*, 245, 247, 280, 529, 530, 535
 – Sisselaar, 245, 246n, 247, 530, 529, 533, 535
 – Wijnmalen, 49, 208, 215
- Military Intelligence (MI)*
Inter-Service Liaison Department (ISLD), 236
- Chinese (nationalistische) – : 209, 210, 230, 319
- parties* naar Belawan, 231, 245n
- Nederlandse – :
 Korps Insulinde, 4, 213–215, 219, 220, 223, 226, 232, 236–238, 241, 242, 244, 245n, 254, 259, 287, 529
- Geïllustreerd Vrij Nederland*, 443
- Gemeentelijk Europees Steun-Comité (Batavia), 543
- George, M. L., 20n, 21n
- Gerakan Rakjat Baroe*
Zie: Indonesië
- Gerbrandy, P. S., 26, 27, 30, 39, 42, 48, 50, 53, 54, 67–79, 90, 93–95, 128n, 228, 235, 334, 335, 338–341, 378, 383, 405, 423, 424, 446, 461, 465, 467, 479, 484, 486, 487, 489, 495, 496, 683
Zie verder: Regering, Nederlandse
- Gerretson, C., 661
- Geus, De*, 447
- Gevangenen, politieke, 567n, 579n, 610, 611
- Gezagsbataljons (vrijwilligersbataljons)
Zie: Koninklijke Landmacht
- Gezagsgebieden in het Verre Oosten, Geallieerde –
Zie: *Combined Chiefs of Staff*
- Giebel, C., 100n, 298, 304n, 361, 362, 368, 369, 373, 413, 509
- Goedhart, F. J. ('Pieter 't Hoen'), 446n
- Golf van Aden, 326
- Golf van Bengalen, 46, 321, 323
- Goossens, H. A. W., 320, 321n
- Gracey, D. D., 693, 693n
- Graeff, A. C. D. de, 24
- Greenhalgh, A. G., 578–581, 612
- Gripping, A. W., 597n
- Groene Amsterdammer, De*, 662, 698
- Groot, P. de, 685
- Grote Adviescommissie der Illegaliteit, 667, 668
Zie ook: Tijdelijke Staten-Generaal, vorming van –
- Grote Oost, 42, 62–64, 66, 78, 113, 114, 120, 121, 162, 250, 251, 254, 261–263, 276n, 279, 303–306, 310, 315, 316, 332, 333, 357, 370, 487, 505, 513, 516, 539, 581
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië en capitulatie van Japan, 584–586
- Guerrilla-acties:
 op Celebes, 59, 60
 op Java, 48, 50, 56, 115, 119, 120, 185, 270, 271, 554
 op Nieuw-Guinea, 255
 op Timor, 9, 62, 288–297

REGISTER

- Gutwirth, A., 543
- Haas, E., 693n
- Haas, H. J. de, 117–120, 126, 155, 167, 185, 199n, 261, 269, 270, 272, 273, 282, 285, 518n
- Haccou, W., 118
- Haeften, Ch. E. van, 367
- Hainan, 121
- Halmaheira, 165, 263, 371, 372, 574, 583
- Hamel, J. C., 173, 525n
- Hamel, L. A. R. J. van, 173
- Hamelink, M., 584, 585
- Hanoi, 693
- Harada, K., 503, 516
- Hardacre, Pitt, 192, 193, 231, 232, 233
- Haren, H. P. G. van, 274
- Harper's Magazine*, 596n
- Hart, G. H. C., 76, 98, 128, 227, 231, 239n, 301, 301n, 336
- Hart, Th., 391
- Harteveld, H. C., 32n
- Harthoorn, M. A. G., 625n
- Haselen, M. van, 311
- Hassan, M., 588–594
- Hatta, M., 32, 122, 142, 163, 167–170, 275, 389n, 496, 498, 499, 510, 516, 517, 551, 567, 568, 594, 605, 606, 620, 627, 642, 645, 654, 699
 benoeming tot vice-president van de Republiek Indonesië, 517, 545, 547, 558
- Hees, R. T., 60, 181, 191, 265
- Heiho's*, 114, 116, 117, 121, 122, 124, 137n, 373, 499, 520
- Helfferich-Koch, H., 542
- Helfrich, C. E. L., 2, 3, 9, 20, 29, 38, 42, 43, 44n, 48, 287, 316, 317, 326, 332, 341, 362, 377, 379, 391, 394, 412n, 413, 418, 420, 422–427, 431, 432, 484–486, 500, 563–565, 590, 591, 604, 624, 651, 687, bevoegdheden, positie, 5–7, 37, 74, 334, 335
 en de geheime diensten in Australië en op Ceylon, 49–52, 64, 198–202, 205, 213, 214, 218, 221, 223–231, 235–238, 245, 247, 248, 252, 275n, 282, 284
- Hengel, J. F. van, 463
- Heshusius, C. A., 540n
- Heuven Goedhart, G. J. van, 660
- Hilldring, John H., 429
- Hillen, A. H., 256
- Hiri, 264, 265
- Hirohito, keizer, 399, 510, 511, 516
- Hirosjima, 493, 508
- Hizboellah*
 Zie: Java
- Ho-Tsji-Minh, 693, 693n
- Hogewind, J. B., 553, 555
- Hokokai*, 499, 589
- Holcomb, Th., 417
- Holland-Amerika-Lijn, 328
- Hollandia, 134, 149, 188–190, 201, 252–256, 258, 274, 303, 304, 304n, 313, 317, 343, 360, 362–369, 372–374, 398, 418, 419, 429, 430, 487, 490, 491, 566, 581, 631, 634, 650
- Holleman, F. D., 352–354
- Hongkong, 480, 514
- Honig, P., 11, 34, 35n, 39, 69, 76, 98, 105, 106, 111, 145, 151, 227, 228, 345, 345n
- Honselaar, L., 326
- Honsjoe, 387, 460
- Hooggerichtshof (Nederlands-Indië), 338, 625
- Hoogstraten, J. E. van, 6, 11, 34, 35, 38, 40, 40n, 53, 63, 69, 75, 104, 105, 106, 106n, 109, 116n, 117n, 126n, 128, 139, 166, 196, 196n, 249n, 275n, 307, 307n, 336n, 343–345, 430, 455, 483
- Horner, D. M., 277n, 471
- Horsmann, A., 331, 332n
- Hot Springs, 390
- Hotel des Indes*, Batavia, 579, 612, 613, 638
- Hough, R., 402, 572n
- Hout, R. O. van den, 64n, 66
- Hoven, W., 628
- Hovinga, H., 535, 587n
- Hudson, Chr., 209
- Hull, C., 101, 103, 356, 359, 390, 391, 393
- Hulscher, F., 549, 602, 603
- Huijjer, P. L. G., 603, 604
- Idenburg, P. J. A., 39n

REGISTER

- Ilgen, G. A., 50, 575n
- Illegaliteit (in Indië), 203, 274n
 verzetsgroep Haccou/Korff, Semarang ('V-groep'), 118
- Illegaliteit (in Nederland), 1, 34n
 gezamenlijke verklaring betr. de staatkundige verhouding na de oorlog tussen Nederland en Indonesië, 445-447, 457, 662, 662n
Zie ook: Pers, illegale
- en de vorming van een Tijdelijke Staten-Generaal na de oorlog, 667
 denkebeelden van de *Trouw*-groep en het Vaderlands Comité, 667
- Imamoera, H., 164
- Indian National Congress*
Zie: Brits-Indië
- Indische Commissie voor Rechtsverkeer in Oorlogstijd, 11
- Indische Katholieke Partij, 70, 342
- Indische Nederlanders, 19, 598, 600, 695
- Indische Weeskamers, 349
- Indo-Europees Verbond, 551
- Indonesia*, 456n
- Indonesia Raya* (volkslied), 87, 130, 131, 132n, 168, 455n
- Indonesië
- Japans onafhankelijkheidsbeleid: 496-506, 514-521
 verklaring minister-president Koiso betr. verlening van 'onafhankelijkheid aan Oost-Indië', 171, 496, 497, 514
 instellen van Adviesraden, 163-165, 169, 438, 496, 700
 instellen van Commissies tot Onderzoek van de Onafhankelijkheid van Oost-Indië, 165, 502, 503, 514-516
 instellen van Commissie ter Voorbereiding van de Onafhankelijkheid (*later: Komitee Nasional Indonesia*), 165, 503, 515, 516, 545, 558, 568, 588
- ontwerp staatsbestel/grondwet, (Handvest van Djakarta), 514, 515, 517
- capitulatie van Japan, 510-514, 553, 569, 575, 581-583
- uitroeping van de Republiek Indonesië, 511, 514-521, 558, 566, 567, 573, 609, 627, 632
- proclamatie, 517, 547, 568
- radiorede Soekarno, 517, 521, 566
- reactie bevolking, 520, 521, 584-607 *passim*
- reactie Japanners, 518-520
- reactie geïnterneerde Nederlanders, 550-556
- vaststellen van grenzen van de nieuwe Republiek, 515, 516
- voorstel Portugees-Timor, Brits Noord-Borneo en Malakka in de nieuwe Republiek op te nemen, 515, 516
- oprichting van *Komitees Nasional Indonesia*, 517, 584, 588, 594, 595, 619
- oprichting van de *Gerakan Rakjat Baroe*, 515
- erkenning door Nederland van de naam Indonesië, de vlag en het Indonesisch als officiële taal, 646
- Zie ook:* Java, Sumatra, Borneo, Celebes en Grote Oost
- Zie ook:* Soekarno; Nationalisme, Indonesisch
- 'Indonesië', 'Indonesisch' (begrippen), 87, 88, 334, 338n, 623, 624, 624n, 646, 665, 669, 686, 700
- Indonesiërs (in Australië), 19, 19n, 124-151
- opvarenden van de koopvaardij, 124, 130-138
- Roemahs Indonesia* (tehuizen), 124, 126, 137, 195, 630
- 'Belvédère' (doorgangshuis van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij (KPM)), 126
- Zie verder:* Stakingen
- schepelingen van de Koninklijke Marine, 124, 125, 691
- Javaanse arbeiders afkomstig van Nieuw-Caledonië en van Luzon (Philippijnen), 124, 201
- gedeporteerden van Boven-Digoel, 124
- militairen van het Knil, 124, 633
- discriminatie van Indonesiërs, 124-

REGISTER

- 151 *passim*, 632, 690
 communistische en anti-Nederlandse activiteiten van Indonesiërs, 141–143, 149n, 631, 668
 invloed van Australische communisten, 127, 141–150, 251, 631
 (geheime) opbouw van de *Partai Komunis Indonesia*, 138, 144–148, 151, 251, 631
Red Front (geheim contactorgaan), 147
 oprichting van de *Sarikat Indonesia Baroe (Sibar)*, 145–148
 vorming van een Centraal Comité voor Indonesië's Onafhankelijkheid, 145, 631, 633
 oprichting van de *Partai Kebangsaan Indonesia (PKI)*, 146, 148n, 151
 dienstweigering Indonesische Knilmilitairen na uitroeping van de Republiek Indonesië, 663, 691
Zie ook: Internering; Koopvaardij, Nederlandse; Stakingen; Vakbonden
 Indonesisch Verbond van Studerenden, 24
 Indonesisch Volksfront
Zie: Indonesiërs (in Australië)
 Indramajoe, 611
 Inheemsen, 119, 122
 in het Knil, 68, 69n, 149, 151
Institute of Pacific Relations, 99, 158, 166
 Ronde tafel-conferenties over koloniale verhoudingen na de oorlog in Mont-Tremblant, Hot Springs, San Francisco, 100, 100n, 101, 389, 390, 495
 Instituut voor Rubberonderzoek, 11
Interallied Services Department
Zie: Geheime diensten: in Australië
 Internering
 in bezet Nederlands-Indië, 116, 438, 439, 507, 521–559, 609, 688
 aantallen geïnterneerden, 541, 562
 kampen:
 Ambarawa (Java), 162
 Kesilir (Java), 118, 119, 120, 185, 203
 Kampili (Celebes), 162
 in Australië:
 van Japanners, Duitsers, Koreanen, 9, 135
 van Indonesiërs, 124, 130, 134, 135
Zie ook: Stakingen
 kampen:
 Cowra, 46, 124, 130, 135, 136, 140–145
 Keilor-kamp, 137
 Liverpool, 141–145
 bij Mackay, 124, 140, 144n, 145, 146, 151
 Wallangarra, 137, 138n
 in Brits-Indië,
 kamp Deoli, 47, 234
 op Nieuw-Guinea (niet-bezette deel), 9
 van Indonesiërs in Merauke, Hollandia, Boven-Digoel, 62, 124, 125, 134, 138–143, 149, 171, 251, 630, 631
 evacuatie naar Australië, vrijlating en gedeeltelijke herinternering, 138–141, 144, 148–150, 631
 op Timor, 292n
 bevrijding van geïnterneerde Nederlanders en Indische Nederlanders: verbod kampen te verlaten, 556, 557, 579, 687
 afvoer van geïnterneerden, 601
 hulpverlening
Zie: *Rapwi*
 houding van bevolking tegenover de bevrijde Nederlanders, 544–550
 reactie Nederlanders in de kampen op de uitroeping van de Republiek Indonesië, 550–556
 bevrijde kampen:
 Aik Pamiénke (Sumatra), 532, 533, 535, 536, 587
 Ambarawa (Java), 540, 542, 579
 Adek-kamp (Batavia), 540, 552, 579
 bij Bandoeng, 541, 578, 579, 625n
 Banjoebiroe (Java), 540, 579
 Halmaheira-kamp (Semarang), 542, 598

REGISTER

- Kampili (Celebes), 539
 Kampong Makassar (Batavia), 544
 Kramat-kamp (Batavia), 616
 Lampersari (Semarang), 540, 579
 Siringoringo (Sumatra), 532, 533, 535, 536, 590, 593
 Tjideng-kamp (Batavia), 596, 612
 Tjimahi (Java), 541, 546, 579
 Baros-III, 541, 551, 552
 Irak, 234
 Iran, 209
 Irene-Brigade (Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene')
Zie: Koninklijke Landmacht
 Irije, A., 102n
 Islam (in Indonesië), 170, 276, 353, 515, 546
Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia, (Masjoemi), 517
Partai Islam Indonesia, 606
Persatoean Moeslimin Indonesia, 127n
 Iswahjoedi Wirjomihardjo, 55-57, 181, 183, 184
 Ivens, Joris, 153, 636
Zie ook: Netherlands-Indies Government Information Service,
 Iwo-Jima, 387
- Jacobs, G. F., 530, 536, 588, 592, 593
 Jamagoetsji, 578, 579
 Jamamoto, M., 516, 553, 555, 555n, 556, 609-611, 627-629
 Jamdena, 62-64, 188, 207
 Jans, Th., 579n
 Jansen, J., 12, 39, 48, 51, 52, 57, 179
 Japan
 politiek beleid m.b.t. Nederlands-Indië
Zie: Indonesië
 geallieerde plannen voor landingen in Japan, 378, 387, 399, 405, 427, 432, 434, 460
 capitulaties en voorwaarden, 399, 479, 493, 510-513, 516, 519, 538, 564, 565
 in Nederlands-Indië, 512, 513, 553, 569, 575, 581, 582, 609
 strijdkrachten
 sterkte in Nederlands-Indië, 261, 412n, 599
 oorlogsschepen:
'Hokokoe Maroe', 330, 331
'Aikokoe Maroe', 330, 331
 krijgsverrichtingen, 18, 303, 304, 305
 strijd om Timor, 289-294
 strijd op Nieuw-Guinea en in de Grote Oost, 303-306
 verliezen, 304, 305
- Java, *passim*
 guerrilla-activiteiten na capitulatie van het Knil, 50, 56, 115, 119, 120
 invoeren van een persoonsbewijs (*pendaftaran*), 176, 182
 rapporten over Java van uit Indië ont-snapte personen, 114-123, 437
 levensomstandigheden Nederlanders en Indische Nederlanders, 115-123, 166, 168
 samenwerking nationalisten met Japanners, 166-172
 Geallieerde plannen voor de herovering van Java, 274n, 304, 306, 380, 399, 425, 431-434, 467, 484-494, 514, 569, 576, 579, 616
 acties van geheime diensten vanuit Australië op en naar Java
Zie: Geheime diensten (parties)
 sterkte Japanse leger op Java bij capitulaties van Japan, 412n, 599
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië en capitulatie van Japan, 521, 545-549, 595-604
 jongeren en de uitroeping van de Republiek Indonesië, 503, 515, 517, 518-521, 595, 597-599, 602, 605, 619-621, 626
 nationalistische organisaties:
Angkatan Moeda, 607
Badan Keamanan Rakjat (BKR),
Barisan Brani Mati, 598
Barisan Pelopor, 598, 614
Barisan Propaganda, 597
Djawa Hokokai, 165
Hizboellah, 598

REGISTER

- Komitee Nasional Indonesia (KNI)*, 517, 595, 597, 619
Pemoeda Republik Indonesia, 602, 603
Peta, 520, 546, 598, 614
Poetera, 32, 163, 167–169, 496
Tentara Keamanan Rakjat (TKR), 599, 604
 optreden, positie van Japans bestuur op Java na capitulatie van Japan, 516, 517, 553–556, 575, 576, 610, 611, 626, 627, 650
 beleid Admiraal Mountbatten m.b.t. de bezetting van Java, 637–644
 aankomst Britse kruiser ‘*Cumberland*’ voor Batavia en eerste contacten van Admiraal Patterson met de Japanners, 510, 576–578, 595, 598, 608–612, 627
 landing eerste Britse troepen op Java, 622–626, 629n, 637–639, 644, 645, 688
 landing eerste Knil-troepen op Java, 648, 649, 663
 eerste rapporten over de situatie op Java na de uitroeping van de Republiek, 613–619, 625
Zie verder: Indonesië
Zie ook: Raptwi
 Java–China–Japan–Lijn, 329, 330
 Javase Bank, 11, 40, 107, 579, 584
 goudreserves, 107
Zie ook: Bank voor Nederlands-Indië
 Javazee, 320, 321, 322
Je Maintiendrai, 443, 446, 447, 560, 661
 Joekes, A. M., 674, 675
Joint Chiefs of Staff, 226, 250, 270, 287, 304, 358, 359, 382, 383, 386, 387, 399, 405, 411, 427, 431, 460, 477, 478, 482, 487, 488
Zie ook: Combined Chiefs of Staff
Joint Strategic Survey Committee, 476
Joint War Plans Committee, 477
 Jong, J. A. de, 59, 60
 Jong, P. J. S. de, 320
 Jonge, B. C. de, 24, 85n
 Jonkman, J. A., 23, 24
 Kaap de Goede Hoop, Kaapstad, 73, 318n
 Kahin, A. R., 581n
 Kalidjati, vliegveld, 523
 Kampili, 162, 539
Kan Po, 519n
 Kanchanaburi, 538
 Kandy, 7, 401, 648
 Kangean, 271, 283
 Kantoor *Displaced Persons*, 349
 Karim, 593
 Karnebeek, A. van, 321
 Karnebeek, H. A. van, 321, 322, 578
 Kartopradjo, Soegondo, 589, 591–593
 Kaukenau, 256
 Kediri, 122
 Kei-eilanden, 62, 261, 301
 Keilor-kamp (werkkamp voor Indoneziërs in Australië), 137
 Kelly, T. E. B., 593
 Kemajoran, vliegveld, 578, 580, 648
 Kempen, C. J. van, 674, 675
 Kendall, R., 160, 164, 178, 191–195, 199, 229, 231, 233, 234, 248, 254, 276n, 277n, 283, 483
 Kendari, vliegveld Celebes, 162, 187, 261, 273n
Kenpeitai, 49, 118, 122, 168, 177, 183, 187, 237n, 246n, 270, 279, 292n, 366, 519, 579n, 600
 rapport periode maart 1942–februari 1944 betr. het verzet op Java, 121, 366, 367, 497
Zie ook: Executies
 Kersten, G. H., 688
 Kerstens, P. A., 70, 71, 78n, 90, 132, 133, 341, 345, 346, 346n, 426, 429, 430, 654, 674
 Kesilir, 118–120, 185, 203
 King, E. J., 324, 387, 388, 391, 482
 Kingma, M. J., 535
 Kinkaid, Th. C., 419, 422
 Kioesjoe, 387, 432, 460
 Kippers, G. J., 302n
 Kisar, 62, 63
 Kist, J. G., 648
 Kleffens, E. N. van, 21, 22, 74, 79, 82, 83, 90–98, 103n, 194, 339, 340, 358, 381–386, 394, 405, 423, 424, 461, 462, 467, 468, 484, 487–489, 496, 562, 654, 658, 669, 670n, 683, 689

REGISTER

- Kleine Soenda-eilanden, 273, 276, 276n, 476, 478, 491, 503, 516, 583
- Klooster, W. S. B. (ps: 'Willem Brandt'), 535, 591
- Klijzing, F. J., 277
- Knickerbrocker Weekly, The*, 154
- Knottenbelt, M. J., 588
- Koch, D. M. G., 26
- Koenraad, P., 10, 11, 162, 200, 225, 229, 252, 253n, 257, 275n, 287, 287n, 315n, 316, 317, 369, 419, 426, 431, 500, 508, 582
- Koepang, 289, 296, 315, 512, 513, 581, 582
- Koesoemasoemantri, I., 606, 614
- Koetaradja, 218, 245, 246, 529
- Koetsier, B., 346, 351
- Koiso, K., 171, 496, 497, 514
- Kokkelink, M. Ch., 255, 260
- Kolfschoten, H. A. M. T., 654, 657
- Kollewijn, R. D., 661
- Koloniaal Tijdschrift*, 25
- Koloniale Landbouwschool, 468
- Koloniale Studiën*, 25
- Kolonodale, 60
- Komintern, 144, 146, 253, 605, 640
- Komitee Nasional Indonesia*
- Zie: Indonesië
- Koninklijk Nederlands-Indische Leger (op Ceylon en in Australië), 2, 5, 9, 37, 41, 42, 56, 108, 112, 119, 124, 131, 152, 301-314
- sterkte, 42, 43, 302, 332
- bezoldiging, 109, 110, 302, 302n, 307
- evacuaties uit Indië, 2, 9
- inheemsen in het Knil, 68, 69n, 124, 149, 151, 491
- capitulatie op Java en Sumatra, 5, 50
- discriminatie in het leger, 299, 300
- militaire acties: 303-315
- Tanimbar-, Kei- en Aroe-eilanden, 62-66, 301
- Nieuw-Guinea, Grote Oost, 303-305
- Timor
- Zie *aldaar*
- landingen bij Tarakan en Balikpapan, 304-306
- verliezen, 306
- guerrilla-activiteiten
- op Celebes, 59, 60
- op Java, 50, 115, 119
- op Timor, 288-297 *passim*
- Detachement-Melbourne, 303
- Detachement-Columbia Camp (Brisbane), 303
- Technisch Bataljon, 302, 388, 630
- Papoea-Bataljon, 258, 301-304, 332, 333, 365, 366, 373
- Veldpolitie, 301, 364
- Vrouwenkorps, 302, 302n, 344, 457, 468
- Wapen der Militaire Luchtvaart, 2, 10, 41-43, 295, 297-299, 303, 306-315, 332, 412, 451, 457, 461, 466, 468, 490, 491
- opleiding
- Zie: Strijdkrachten, Nederlandse
- Transportafdeling, 2, 9
- 18th squadron*, 43, 44, 109, 299, 300, 306-312, 314, 332, 426, 529, 580, 624n
- 120th squadron*, 306, 313, 314, 332, 426
- 1ste Netherlands-East-Indies Transport Squadron* (later: *19th Transport Squadron*), 306, 314, 332, 529
- verliezen, 312, 314
- landingen op Java van eerste Knil-militairen, 648, 649, 663
- Prins Bernard-bataljon, 649n, 663
- dienstweigering Indonesische militairen in Australië na uitroeping van de Republiek Indonesië, 663, 691
- Zie ook: Strijdkrachten, Nederlandse
- Koninklijke Landmacht,
- Irene-Brigade (Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene'), 4, 4n, 181, 213, 227, 298, 318n, 326
- Korps Insulinde
- Zie: Geheime diensten: Ceylon
- Gezagsbataljons, (vrijwilligersbataljons), 374, 375, 406-412, 420n, 436, 448, 450, 451, 457, 459, 461, 462, 466, 469, 490, 561, 562, 568, 568n, 690
- Legerkorps, 409-412, 448, 450, 452, 485, 561, 682

REGISTER

- recrutering en opleiding van oorlogsvrijwilligers
 Zie: Strijdkrachten, Nederlandse Koninklijke Luchtvaart Maatschappij (KLM), 10, 44, 314
- Koninklijke Marine, 2-4, 8, 28, 37-44, 56, 108, 109, 124, 131, 151, 152, 250, 252, 315-327, 527, 528, 562, 633
 evacuaties uit Indië, 2, 3, 10, 41, 42, 315, 316
 sterkte bij capitulatie van Japan, 42, 43
 bezoldiging, toeslagen, 109
 plannen voor opbouw van een nieuwe vloot
 Zie: Strijdkrachten, Nederlandse recrutering, opleiding van oorlogsvrijwilligers
 Zie: Strijdkrachten, Nederlandse Marine-etablisement (Soerabaja), 3, 416, 425
- Marineluchtvaartdienst (MLD), 2, 3, 8, 10, 38, 41-44, 109, 213, 297-299, 325-327, 412, 424, 529
 321st (Dutch) Squadron, 325, 326, 333, 423
- Korps Mariniers/Mariniersbrigade, 407-411, 415-418, 448, 450, 452, 453, 457, 458, 463, 565
- Marine Vrouwenafdeling (Marva), 457
- oorlogsschepen:
 'Abraham Crijnssen', 10, 316, 318, 582, 585
 'Colombia', 4, 49, 316
 'Van Galen', 316, 317, 323-325, 415, 418, 419, 561
 'Flores', 419, 420
 'Isaac Sweers', 4, 316, 418
 'Jacob van Heemskerck', 4, 116, 316, 317, 561
 'Van Kinsbergen', 561
 'Kortenaer', 68n
 'Soemba', 3, 315, 318, 418, 419, 582
 'Tjerk Hiddes', 294, 316, 317, 323-325, 415, 418, 419
 'Tromp', 8-10, 305, 316, 317, 323-325, 414, 415, 418-422, 508, 510, 564, 577, 595, 598, 609, 645, 663
 'Willem van der Zaan', 3, 315, 318
- 'Zuiderkruis', 3, 316, 318
 onderzeeboten:
 'K 8', 10, 41, 316, 318
 'K 9', 10, 18, 41, 57, 316, 318, 318n
 'K 10', 318n
 'K 11', 3, 315
 'K 12', 10, 54, 57-59, 181-186, 194, 201-203, 208, 253, 316, 318, 318n
 'K 14', 3, 253, 260, 270, 273, 315, 319, 322, 333
 'K 15', 3, 49, 253, 259, 260, 263, 266, 270, 272, 273, 315, 319, 322, 333
 'O 19', 3, 315, 320-322
 'O 21', 4, 202, 205, 206, 208, 221, 251, 253, 316, 318, 319, 333
 'O 23', 316, 319, 319n
 'O 24', 4, 215-222, 316, 319, 320, 333
 'Zwaardvis', 122, 171, 320, 321
 krijgsverrichtingen, 317-327
 verliezen, 2, 323, 327
 Zie ook: Strijdkrachten, Nederlandse
- Koninklijke Nederlands-Indische Luchtvaart Maatschappij (Knilm), 10, 44, 314
- Koninklijke Paketvaartmaatschappij, (KPM), 11, 28, 45-47, 124-126, 132-134, 136, 328-330, 333, 528, 630, 633
 stakingsacties Indonesische zeelieden
 Zie: Stakingen
- Koninklijke/Shell, 21n, 330, 353, 387, 390
- Koops Dekker, A. G., 272, 274n
- Koopvaardij, Nederlandse, 4, 44-47, 132, 134, 327-332, 463, 630
 evacuatie uit Indië, 4, 10
- Indonesische zeelieden in Australië
 Zie: Indonesiërs (in Australië); Stakingen
- koopvaardijsschepen:
 'Balikpapan', 634
 'Both', 140, 141
 'Camphuys', 582, 583
 'van Heutz', 634, 635, 649n
 'Karsik', 634, 635
 'Ondina', 330-332
 'Oranje' (als hospitaalschip), 133, 330, 634
 'Orontes', 468
 'Plancius', 651

REGISTER

- 'Tasman', 130
 'Tjissalak', 329
Zie ook: Scheepvaartmaatschappijen
- Korff, luitenant, 118
 Korps Insulinde
Zie: Geheime diensten, Nederlandse, op Ceylon
- Kremer, P.H., 161
Kritiek en Opbouw, 26
 Kroese, A., 68n
 Krol, L.D.J., 264, 265
 Krueger, W., 368, 369
 Kruys, W.J., 294, 294n
 Krijgsgevangenen, 118, 119, 120, 435, 438, 507, 512, 521-559 *passim*
 bevrijding van Geallieerde gevangenen:
 'Special Party', 521
 aantallen, 526, 562, 693n
 aantallen omgekomenen, 526, 538
 afvoer van gevangenen, 526, 527, 531, 539
 verbod naar Java terug te keren, 527
 gezondheidstoestand, 527
 hulpverlening
Zie: Rapui
- kampen:
 bij Bandoeng, 116, 539, 551
 bij Batavia, 539
 kamp Xe bataljon, 551, 553n, 555, 612
 bij Makassar, 539
 op Moena (Molukken), 539
 bij Pakanbaroe (Sumatra), 535, 536, 587
 bij Palembang (Sumatra), 531
 op Formosa, 521
 in Frans-Indo-China, 537, 538, 693n
 bij Hainan, 121
 in Japan, 566
 op Malakka, 537
 in Mandsjoerije, 521
 Moekden, 521-523
 Sian, 522, 523
 in Thailand, 537, 538
 Kanchanaburi, 538
 Krijgsgevangenen, Japanse, 120, 160
 Kuijper, W., 597n
- Kun, L. G. L. van der, 219, 219n, 221, 275n
 391, 461, 463-467, 487
Kwomintang, 389
- Labour Party*
Zie: Australië, politieke partijen
- Labour Party* (Engeland), 15, 400, 402, 572, 596, 626, 637, 654, 691, 692, 696, 699
 Lai-Ti, generaal, 210, 221
 Lambert, *Lieutenant*, 612, 638
 Landengte van Kra, 514
 Lang, G. de, 260
 Lange, R. J. de, 56n
 Langkat, Sultan van, 591, 594
 Lapod, D., 184-186, 191, 202, 203, 206, 269, 270, 282
 Lattimore, O., 158, 159, 389
 Lawson, J. J., 637, 639, 641, 642, 647n, 653, 654, 657, 671, 694
 Layton, G., 3, 6
 Leahy, W. D., 398, 399n, 462, 463, 485
 Leeuw, G. van der, 657
 Leffelaar, H. L., 532, 533
 Lefrandt, B.W., 242, 246, 275n, 529, 530
 Leighton, R. M., 327
 Lembeh, 266
Lend-Lease Act, 477
 Lewe van Aduard, E. J., 417
 Leyte, 348, 374, 405
 Lhokseumawe (Atjeh), 220
 Liberale Staatspartij, 674, 698
 Lichtveld, L., (Albert Helman), 662, 689
 Lidth de Jeude, O. C. A. van, 90, 96n, 335, 356, 405, 407n, 450
 Liefstinck, P., 563, 654, 669
 Ligae, Mel, 265
 Liverpool (bij Sydney), 141, 142, 144, 145
 Lockwood, R., 141n, 146, 149, 633n
Locomotief, De, 26
 Lodeisen-Gray, Ch. K., 518n
 Lodge, *Captain*, 245, 247, 280, 529, 530, 535
 Loeboeklinggau, 530, 536
 Loeffti, Mochtar, 127n
 Logemann, J. H. A., 24, 25, 73n, 342, 413, 416, 433, 437, 454, 456, 459, 488, 489, 492-496, 503, 508, 524, 558-560, 563, 567, 569, 577n, 621-623, 625, 639n,

REGISTER

- 643, 648, 653-659, 663-666, 669-677, 690, 691, 695, 696, 700
- Lombok, 273n, 478, 479, 513, 581
- Lookeren Campagne, T. M. van, 273n
- Loudon, A., 78, 79, 83, 94, 101, 101n, 103n, 383, 383n, 385, 394, 395n, 462, 463, 467, 479, 481, 488, 565
- Lourenço Marques, 135n
- Lovink, A. H. J., 12, 26, 27, 39, 51-53, 69, 74, 89n, 277, 523, 571, 591n
- Luchtpomfletten, 33, 144, 156, 159-165, 311n, 369n, 525, 529, 540, 542, 624n
aantallen, 161, 162
Zie ook: Far Eastern Liaison Office (Felo)
- Lücker, J. M., 660
- Luzon, 17, 124, 129, 431, 432, 527, 528
- MacArthur, D., 7, 17, 29, 35, 50-52, 84, 111, 139, 152n, 159, 160, 164, 178, 187, 188, 191, 196, 198, 199, 201, 230, 253, 255, 260, 265, 270, 282, 291, 299, 303, 305, 308, 311, 313, 315, 316, 317, 327, 340, 348, 380, 390, 391, 397, 419-426, 429-434, 461, 475-494, 497, 498, 512, 559, 564, 581, 583
en de erkenning van de soevereiniteit van Nederland over Nederlands-Indië, 356-360, 361, 397-399, 403
en het vaststellen van de grenzen van de Geallieerde gezagsgebieden in het Verre Oosten
Zie: Combined Chiefs of Staff
- MacDonald (vliegveld bij Darwin), 310, 314
- MacMahon Bell, G., 32n
- Mackay (interneringkamp in Australië), 124, 140, 144n-146, 151
- Mackenzie, C., 209, 214, 222, 223
- Madioen, 181
- Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia (Masjoemi)*
Zie: Islam
- Madoera, 185, 499
- Maeda, T., 516, 517, 609, 627
- Magelang, 119, 530, 601
- Maitland Wilson, H., 462, 463, 466, 487
- Majoe, 263
- Makassar, 62, 162, 315, 509, 528, 539, 584-586
- Malaka, I. Tan, 145, 605, 606, 620
- Malakka, 191, 209, 211, 212, 237, 245, 246, 278, 279, 381, 464, 514-516, 529, 537, 569
Anti-Japanse Volksunie, 237
Anti-Japanse Volksleger, 237
- Malang, 50, 122, 184, 203, 518n, 611
reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië, 598
- Malik, A., 620
- Ma'moen ar-Rasjid Koesoemadilaga, 192, 232, 347
- Man, J. Th. A. de, 215n
- Manchester, W., 399n
- Mandsjoerije, 511, 512, 521
- Manila, 431, 432n, 435n, 436
- Manokwari, 188, 255, 373
- Manoppo, sergeant, 266, 283
- Mansholt, S. L., 657, 697
- Mansoer, 32, 163, 164, 167, 496, 498
- Marshall, G. C., 359, 431, 462, 478
- Masey, *Lieutenant-Colonel*, 638-640
- Masjoemi*
Zie: Madjelis Sjoero Moeslimin Indonesia
- Maurenbrecher, H. A., 313
- Max Havelaar*, 600
- McMahon, R. J., 101n, 102n, 392n, 393n, 396n, 596n
- Medan, 218, 239, 242, 243, 245, 247, 282, 513, 530, 531, 536, 569, 687
reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië, 588-594
- Meerburg, J. M., 302n
- Meerut, 209, 210, 222
- Mekka, 191-194, 199n, 201, 208, 210, 225, 227, 232, 233, 249, 281
- Melbourne, 2, 16, 19, 29, 39n, 69, 110, 124, 130, 329, 430, 634, 636
- Melbourne Herald*, 474
- Menado, 117, 584
- Menzies, R. G., 15, 16, 20n, 473
- Merauke, 28, 62, 64, 121, 137, 139, 140, 148, 149, 256, 259, 301, 303, 311, 313, 314, 318, 366, 429, 631
- Meulaboh, 216-220, 241, 244
- Meyer, J. K., 4n, 413
- Meyer Ranneft, J. E., 6n, 384-386

REGISTER

- Meyerink, H. W. J. A., 674-676
- Meynen, J., 458, 670n
- Michiels van Verduynen, E. F. M. J., 77, 90, 96, 337n, 341, 383, 405, 461, 465, 467, 484, 489, 562, 653-656
- Michielsens, K. G. P., 54n, 196, 197
- Militair Gezag (Nederland), 355, 356, 510
- Min, Th., 537n
- Minahassa, 252, 253, 266, 280, 283, 315, 497, 584
- 'Missouri', 512, 564
- Moekden, 521-523
- Moena, 539
- Moffat, A. L., 304n
- Mollinger, F., 213, 215, 219, 219n, 254, 275n, 278, 648n
- Molotow, W. M., 478
- Molukken, 35, 120, 121, 262, 276, 276n, 370, 428, 478, 480, 491, 501, 539, 583
- Mombasa, 4, 200, 316
- Mont Tremblant-conferentie
Zie: Institute of Pacific Relations
- Mook, H. J. van, 5, 6, 7, 11, 27-47, 50-53, 67-104 *passim*, 105-172 *passim*, 301, 302n, 307, 317, 333, 334-375 *passim*, 377-509, 523, 524, 556-577, 608-614, 621-669 *passim*, 683, 684, 687, 688, 694, 696, 700
- de persoon, 23-25
- benoeming tot minister van koloniën, 23, 26, 70-72
- benoeming tot (tijdelijk) luitenant-gouverneur-generaal, 26, 67, 335-342n, 377, 439
- en de Nederlandse civiele en militaire gezagsverhoudingen in het Verre Oosten, 37-40, 73, 74, 334, 335, 340, 563, 564
- radiotoespraken voor Radio Oranje, 437-440
- en de geheime diensten in Australië en op Ceylon, 192-197, 201, 202, 214, 223-236, 238, 247, 248, 253, 284
- en de staatkundige verhouding tot Nederlands-Indië, voorbereiding voor de terugkeer en herstel van het Nederlands gezag en het treffen van bestuursregelingen, *passim*
- en de 7 december (1942)-radiotoespraak van Koningin Wilhelmina, 78-103, 340, 523, 524
- radiotoespraken n.a.v. de uitroeping van de Republiek Indonesië en capitulatie van Japan, 557, 558
- opstellen van proclamatie bestemd voor bevrijde gebieden in Indië, 358-361, 566, 623, 624n, 638, 669
- en opnemng van Nederlands-Indië in het gezagsgebied van Admiraal Mountbatten in het Verre Oosten, 475-494
- verschil in visie met Admiraal Furstner betr. Nederlands aandeel in de algemene oorlogvoering tegen Japan en in de verdrijving van de Japanners uit Indië, 74, 404-427
- en de troepentransporten naar Australië, 459-475
- memoranda bestemd voor Admiraal Mountbatten betr. de politieke toestand op Java na de uitroeping van de Republiek Indonesië, 569, 573, 575
- eerste bezoek aan Java, 648-651
- Morotai, 143, 144, 148, 153, 264, 265, 267, 276, 304, 305, 310, 311, 317, 325, 332, 370-372, 492, 512, 513, 574, 581
- Morrison, H., 691
- Morsink, J. M. J., 550n, 549, 629
- Mountbatten, L., 29, 30, 236, 247, 288, 324, 333, 340, 358, 359, 380, 387, 388, 429, 475-481, 485, 491-494, 508, 511-513, 519, 528, 531, 554-558n, 562, 563, 569-573, 576, 581, 611, 622, 625-627, 654
- de persoon, 400, 401
- beleid betr. koloniaal bestuurde gebieden, 402, 403, 572, 573, 693, 694
- en het vaststellen van de grenzen van de Geallieerde gezagsgebieden in het Verre Oosten
Zie: Combined Chiefs of Staff
- reactie op het uitroepen van de Republiek Indonesië, 573-576
- beleid betr. de bezetting door Britse troepen van Java en het herstel van het Nederlandse gezag, 637-644, 647, 648

REGISTER

- Moutbatten-Ashley, E. (*Lady Edwina*), 400-403, 424, 531, 572, 638, 694
- Muntbiljetten, uitgifte van -, 96, 108, 108n, 348
- Nadjimoeddin Daeng Malewa, 585
- Nagano, J., 512, 516, 519, 553, 555, 556, 578, 609, 619, 620, 651
- Nagasaki, 493, 508, 525, 526
- Nationale Rotterdamse Courant*, 560, 661
- Nationalisme, Indonesisch -, 27, 27n, 31-33, 67-69, 77, 87, 88, 132, 166-171, 247, 338n, 389n, 438, 440, 515-518, 554, 580, 581, 584-607 *passim*, 671, 673, 688, 695-698
- Nederland
- publieke opinie m.b.t. de staatkundige toekomst van Nederlands-Indië, 437-447
 - Zie ook*: Pers (illegale)
 - septemberdagen 1944, 376, 377
 - recrutering in het bevrijde zuiden en later in het noorden van dienstplichtigen en vrijwilligers t.b.v. de strijdkrachten en *Nica*-detachementen,
 - Zie*: Strijdkrachten, Nederlandse
- Nederlanders en Indische Nederlanders (in Australië), 9n, 18, 19
- levensomstandigheden, 109-111
 - houding tegenover, discriminatie van Indonesiërs in Australië, 125-151 *passim*, 632, 690
 - '*Dutch Club*' (Melbourne), 110, 125, 126
 - '*Australia-Netherlands Society*', 21n
 - Zie ook*: Indonesiërs (in Australië); Ambtenaren
- Nederlands-Indisch Deviezeninstituut, 11, 107
- Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland, 6, 23, 28, 35-44, 63, 69, 104-113, 135, 136, 142, 145, 146, 152, 154-156, 191, 255, 283, 314, 350, 352, 632
- Nederlands-Indische Handelscommissie voor Brits-Indië, 29
- Nederlands Scheepvaart Comité, 463
- Nederlandse Antillen, 29, 87, 228, 379, 418
- Nederlandse Pacific Petroleummaatschappij, 37
- Nederlandse Scheepvaart- en Handelscommissie, 112
- Nefis*
- Zie*: *Netherlands Forces Intelligence Service*
- Netherlands Forces Intelligence Service (Nefis)*
- Zie*: Geheime diensten, Nederlandse, in Australië
- Netherlands-Indies Civil Administration (Nica)*, 123, 151n, 163, 304n, 333, 355, 360-374, 379, 423-427, 434, 455n, 491, 501, 502, 505, 508, 581, 624
- taak, instructies, 361, 362
 - opleiding *Nica*-personeel, 423, 424
- Nica*-detachementen, 361-364, 369-372, 388, 401, 407, 414, 423-427, 430, 436, 448, 451, 452, 457, 461, 462, 466-468, 490, 491, 498, 502, 574, 583, 593, 613
- eerste landingen in bevrijde gebieden van Nederlands-Indië, 362-366
- Netherlands-Indies Government Information Service (Nigis)*, 40, 110, 114, 143, 152-157, 178, 195, 430, 497, 568, 634
- rapporten over Java vanuit Indië ontsnapte personen, 113-123, 166, 168
 - contacten van de foto- en filmafdeling met Joris Ivens, 153, 636
- Monitoring Service*, 114
- Zie ook*: *Allied Political Warfare Committee*
- Netherlands-Indies Government Import- and Export Organisation (Nigieo)*, 429-431, 490, 630
- Zie ook*: *Relief en Rehabilitation*
- Netherlands-Indies Maritime Commission for Australia and New Zealand*, 39
- Netherlands Information Bureau*, 12, 35, 78, 98n, 99, 388, 389, 390
- Netherlands Purchasing Commission* (in Australië; in Ver. Staten), 39, 41, 76, 112, 158, 430, 430n
- Netherlands Shipping and Trading Commission* (New York, Londen), 112, 463

REGISTER

- New Delhi, 9
New South-Wales Trades and Labour Council
 Zie: Australië: vakbonden
New Statesman and Nation, 402, 572
New York Times, 98
 Nias, 243
Nica
 Zie: *Netherlands-Indies Civil Administration*
 Nierstrasz, V.E., 458
 Nieuw-Caledonië, 124, 201, 227
 Nieuw-Guinea (Australisch), 103, 162, 314, 316, 328, 365
 Nieuw-Guinea (Nederlands), 9, 21, 28, 36, 41n, 62, 109, 121, 122, 134, 138-141, 148, 162, 163, 175, 177, 186, 188, 189, 190, 201, 208, 231, 251, 254-260, 275, 276, 283, 285, 301, 303, 310, 314, 327, 332, 348, 361-366, 379, 428, 478, 491, 505, 559, 583, 599, 631
 Zie ook: Geheime diensten
Nieuw Nederland, 661
 Nieuw-Zeeland, 39, 394, 395, 430
 Nieuwenhuys, R., 551, 596
 Nieuwenhuysen, Th. van, 63, 64
Nigieo
 Zie: *Netherlands-Indies Government Import- and Export Organisation*
Nigis
 Zie: *Netherlands-Indies Government Information Service*
 Nila, 261, 262, 269, 273-276n
 Nimitz, Ch. W., 28, 178, 291, 325, 398, 460
Nippon-werkers, 117, 439
 Noemfoor, 304, 313, 317, 373, 374
 Noessij, G., 273
 Nortier, J. J., 42n, 53n, 57, 57n, 60, 66, 181, 185, 186, 197, 205, 253, 254, 258, 258n, 260, 262, 272, 285n, 288n, 292-295, 306, 500n
 Nuboer, J. F. W., 381, 382n, 406
 Nijgh, H. P., 186, 187, 191, 197, 283
 Nijon, F. B., 537
Office of Strategic Services (OSS)
 Zie: Geheime diensten, Amerikaanse, op Ceylon
Office of War Information (OWI), 157, 158, 392
 Okinawa, 387, 522
 Oliebataljon
 Zie: Aardolie
 Onderdenwijngaard, A., 551n
 Ontsnappingen (uit bezet Nederlands-Indië), 55, 56, 114-122
 Oorlogsmisdaden (Japanse), 329, 329n, 372, 526
 Zie ook: Executies
 Oorschot, J. W. van, 277n
Op Wacht, 661, 662n
 'Oranje' (hospitaalschip), 133, 330, 634
Oranje, 152, 430
Organization for Recovery of Allied Prisoners of War and Internees
 Zie: *Rapwi*
 'Orihoë Maroe', 435n
 Overakker, R. T., 48, 49, 215
 Overweel, C. J., 258
 Oyen, L. H. van, 11, 37, 43, 68, 149n, 225, 287, 298-300, 306n, 307, 315n, 343, 369, 409-413, 419, 426, 431, 432n, 470-474, 491, 500n, 563, 564, 649, 698n
Pacific Affairs, 100
Pacific Petroleum Maatschappij, 37
Pacific War Councils (Washington, Londen), 83, 382, 383, 385, 480
 Padang, 49, 208, 247, 320, 325, 327, 509, 513, 530, 536, 569, 594
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië, 594, 595
 Pahud de Mortanges, W., 34n
 Pakanbaroe, 535, 536, 587
 Pakanbaroe-spoorweg, 535
 Palar, L. N., 660, 660n
 Palembang, 21n, 212, 239, 247, 325, 530, 531, 536
 reactie bevolking op de uitroeping van de Republiek Indonesië, 595
 Panaroekean, 269
 Panda Iroot, 134
 Pangkalan Brandan, 244, 530, 589

REGISTER

- Pangpangbaai, 185, 203-208, 251, 282
- Papilaja, Srinajo, 205-208, 251, 252, 269, 282
- Papoea-bataljon
Zie: Koninklijk Nederlands-Indische Leger
- Paraat*, 661, 662n
- Parool, Het*, 444, 446n, 560, 660, 686, 698
- Partai Islam Indonesia*
Zie: Islam
- Partai Kebansään Indonesia (PKI)*
Zie: Indonesiërs (in Australië)
- Partai Komunis Indonesia*
Zie: Indonesiërs (in Australië)
- Pasoeroean, 76
- Paternoster-eilanden, 269
- Patternson, W. R., 512, 576-579n, 603, 608-617, 629, 637, 638, 645, 693
Zie ook: Java: aankomst Britse kruiser 'Cumberland' voor Batavia en eerste contacten met de Japanners
- Peekema, W. G., 85, 86, 684, 700
- Pejoh, B. F., 261, 262
- Pekalongan, 606n
- Pel, H. G. C., 214-221, 244, 245, 275n, 278, 428
- Pelt, A., 96, 154, 155
- Pematang Siantar, 587, 588, 590
- Pemoeda Republik Indonesia (Soerabaja)*
Zie: Java
- Pendaftaran (persoonsbewijs),*
Zie: Java
- Pendidikan Nasional Indonesia (PNI-Bavoe),*
 142, 143, 143n
- Penjoeloeh*, 143, 152, 195, 430
- Penninck, J. B., 127n
- Pensioenen, Indische, 107
- Perhimpoean Indonesia*, 446, 455n, 456n, 468, 469, 560
- Pers, illegale (in Nederland), 113
 mening over staatkundige verhouding na de oorlog tussen Nederland en Indonesië, 441-447
 mening over het recht op zelfbeschikking van Indonesië, 685, 686
Zie ook illegale bladen afzonderlijk
- Pers, legale (na mei 1945)
 eerste commentaren na capitulatie van Japan en uitroeping van de Republiek Indonesië op de verhouding Nederland-Indonesië, 560, 561
 reactie op 'Verklaring van zelfverzekerdheid' van het kabinet-Schermerhorn betr. de uitoefening van het gezag in Indonesië en niet-erkenning van het Soekarno-bewind, 660-662, 698
Zie ook legale bladen afzonderlijk
- Persatoean Moeslimin Indonesia*
Zie: Islam
- Persatoean Selebes Selatan*
Zie: Celebes
- Person Hayes, G., 382n, 431, 477n, 478
- Perth, 29, 470
- Perzische Golf, 318, 330
- Pesman, J. J., 50
- Peta*
Zie: Java
- Philippijnen, 7n, 68, 69, 78, 100, 178, 179, 187, 255, 278, 279, 316, 322, 327, 345, 348, 386, 389n, 393, 398, 405, 431, 435, 464, 476, 506, 507, 522, 523, 566, 585, 698, 695
- Piekaar, A. J., 587, 588n
- 'Pieter 't Hoen'
Zie: F. J. Goedhart
- Pitoei, H. D., 116, 117
- Pitt Hardacre, 192, 193, 231-233
- Plas, Ch. O. van der, 6, 7, 11, 18-23, 45-55, 64, 69, 77, 84, 98, 99, 105, 106, 110, 111, 120-171 *passim*, 303n, 307, 315n, 317, 336n, 341, 343, 347-370 *passim*, 388, 394, 398, 399, 401, 413, 419-421, 430, 431, 438, 469, 481-484, 494-502, 565, 566, 569, 571, 575-577, 608-630, 636-648, 653-660, 688, 694, 696, 698
 de persoon, 30-35
 en de geheime diensten in Australië en op Ceylon, 180, 183n-185, 193-207, 224, 225, 229, 231, 234, 238, 247-249n, 252, 253, 256, 257, 261-265, 269, 271, 275, 282
 eerste rapporten over de situatie op Java na de capitulatie van Japan en de uitroeping van de Republiek Indonesië, 613, 615
 'arrestatieplan', 628, 629, 637, 645,

REGISTER

- 698
 Poeger, 185
 Poetera (*Poesaka Tenaga Rakjat*)
 Zie: Java
 Politieke partijen (in Australië)
 Zie: Australië
 Politieke partijen (in Nederland) en het
 regeringsbeleid m.b.t. Indonesië, 672–
 676, 698
 Poll, M. van, 561, 674, 675
 Poorten, H. ter, 50, 522, 523
 Port Moresbay, 188–190, 314
 Portugal, 280, 687
 Post, L. van der, 554, 555, 578, 612, 629,
 638, 645
 Posthumus, K., 550, 551, 613, 616, 618,
 625, 626, 657
 Postiljon-eilanden, 274, 280
 Potsdam, Conferentie en Verklaring van
 –, 399, 467, 468, 478, 479, 489, 493, 511,
 513
 Preanger, 162
 Preger, W., 110n
 Prigibaai, 181, 182
Princeton Office for Public Opinion Research,
 389
 Pringgogidgo, Abdoel Gaffar, 607, 614
 Prins, J., 539n, 560, 584n
 Prooyen, W. van, 325, 326
 Propaganda en berichtgeving, 152–172
 Zie ook: *Allied Political Warfare Commit-*
 tee; Far Eastern Liason Office (Felo);
 Netherlands-Indies Government Infor-
 mation Service (Nigis); Office of War
 Information
 Zie ook: Luchtpamfletten; *Oranje; Pen-*
 joeloeh; Radio
 Propaganda, Japanse, 79, 86, 118, 157
 Proud, J. C. R., 160, 161, 161n, 164, 178,
 497
 Puchinger, G., 441n
 Pupella, E. U., 583

Quantas, 291
 Quebec, Conferentie van, 377, 476, 477,
 483–485
 Queensland, 141
 Quééré, J. J., 52–54, 56, 60, 62, 120, 178–
 182, 185–187, 190–203, 207, 249, 251n,
 275n, 277, 277n, 282, 304n
 Quisling, V., 168, 168n, 315n, 496, 497,
 574, 654, 662, 698
 Quispel, 3, 40, 152, 160, 164, 178, 180, 497

 Raad van Bijstand voor Nederlands-In-
 dische Zaken, 75, 76, 79, 131, 335, 352
 Raad van Departementshoofden
 Zie: Departementen
 Raad van Nederlands-Indië, 31, 77, 337,
 366, 553, 624
 Raad van Oorlogvoering (*vroeger:* Com-
 missie-Oorlogvoering)
 Zie: Regering, Nederlandse
 Raad van State, 76
 Rabaul, 293
 Radio, 113–115, 156–159, 430
 Australian Broadcasting Corporation, 114,
 115
 British Broadcasting Corporation (BBC),
 158, 437
 Radio Bandoeng, 428, 558, 568
 Radio Batavia/Djakarta, 31, 34, 36, 55,
 114, 137n, 163, 164, 168, 169, 496,
 517, 699
 Radio Brandaris, 437
 Radio Hilversum, 113, 115
 Radio Melbourne, 540, 551, 557, 568,
 597n, 617, 619
 Radio Oranje, 67n, 94, 97, 154, 437
 Radio San Francisco, 28, 60, 157–159,
 392, 619
 Netherlands East-Indies Section, 159
 Radio Tokio, 55
 Japanse radiouitzendingen, 114, 114n,
 115, 123, 167, 612
 Zie ook: *Netherlands-Indies Govern-*
 ment Information Service
 Radjegwesi-baai, 58
 Radjiman Wediodiningrat, 516, 547
 ‘*Ramses*’, 116
 Randwijk, H. M. van, 662
 Rangoon, 512, 514, 531, 553
 Rantauparapat, 245, 247, 529
Rapwi (Organization for Recovery of Allied
 Prisoners of War and Internees, 528, 538,
 600, 601, 609, 611, 627, 687

REGISTER

- Rapwi-teams*, 528–536, 578–581, 609
 op Java
 bij Batavia, 530, 578, 577
 op Sumatra:
 – Brongdeest, 530, 530n
 – Jacobs, 536, 588, 592
 – Lefrandt, 529
 – Lodge, 529, 530, 535
 – Sisselaar, 529, 530, 533, 535
 bij Bangkinang, 530, 536
 bij Loeboeklinggau, 530, 536
 bij Magelang, 601
 bij Medan, 530
 bij Padang, 530, 536
 bij Pakanbaroe, 536
 bij Palembang, 530, 536
- Ratoe Langie, G. S. I. I., 168, 584, 586
- Razak, M. A., 260
- Red Front*, 147
- Rees, J. van, 522, 523
- Regenten, 499, 500, 608, 611
- Regering, Nederlandse (Gerbrandy, Schermerhorn)
 Commissie-Oorlogvoering (Later: Raad van Oorlogvoering), 5, 74, 228, 235, 334, 338n, 373, 405–407, 423, 458–464, 467, 484–490, 561, 562, 564, 566, 568n
 opnemng van Soejono in de regering, 76–78
 opnemng H. J. van Mook in de regering, 70–72
 en de benoeming van een luitenant-gouverneur-generaal voor Nederlands-Indië, 335–342n
Zie ook: H. J. van Mook
 militair en politiek beleid m.b.t. de staatkundige verhouding tot Nederlands-Indië na de oorlog, voorbereiding voor de terugkeer en herstel van het Nederlands gezag, *passim*
Zie ook: Wetsbesluiten
 houden van een rijksconferentie na de oorlog, 26, 67, 74, 77–104 *passim*, 658, 669, 672
 '7 december(1942)-radiotoespraak' van Koningin Wilhelmina, 78–103 *passim*, 125, 127, 128, 157, 234, 334, 340, 353, 388, 389n, 393, 440–444, 446, 446n, 454, 495, 523, 524, 560, 571, 591, 658, 659, 659n, 660, 670, 684, 686
 en de Nederlandse civiele en militaire gezagsverhoudingen in het Verre Oosten, 37–40, 73, 74, 334–340, 563, 564, 624
Zie ook: Nederlands-Indische Commissie voor Australië en Nieuw-Zeeland
 en de erkenning door de Gealiederden van de soevereiniteit van Nederland over Nederlands-Indië, 356–361, 390, 397–399, 403, 581, 648
 en de opnemng van Nederlands-Indië in het Britse gezagsgebied in het Verre Oosten
Zie: Combined Chiefs of Staff:
 D. MacArthur; L. Mountbatten
 en Nederlandse aandeel in de algemene oorlogvoering tegen Japan en in de verdrijving der Japanners uit Indië, 404–427
 en het politieke en militaire beleid van Amerika, Engeland en Australië m.b.t. Nederlands-Indië, 19–22, 78–84, 97–104, 380–404 *passim*, 482–485, 562–565, 575, 576, 581–583, 637–644, 653–656, 671, 672, 689, 690–695
Zie ook: Combined Chiefs of Staff
 en de Nederlandse vertegenwoordiging bij de *Combined Chiefs of Staff*, 381–386
 en de opbouw van een nieuwe strijdmacht mede t.b.v. de bevrijding van Nederlands-Indië
Zie: Strijdkrachten, Nederlandse eerste radiotoespraak van minister-president Schermerhorn na de bevrijding van Nederland, 454–456
 radiotoespraak t.g.v. de capitulatie van Japan, 559, 560
 en de erkenning van het recht van Indonesië op zelfbeschikking, 85–87, 684–686, 700
 en het wel of niet weer in functie treden van jhr Tjarda van Starcken-

REGISTER

- borgh Stachouwer als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, 569, 570, 621-621
 en zijn ontslagneming, 663-666
 en de problemen m.b.t. de troepen-transporten naar Australië, 460-475, 490, 561-564, 656, 687, 689
 wel of niet besprekingen voeren met Soekarno en andere Indonesische leiders, 640-663 passim, 672
 'Verklaring van zelfverzekerdheid' betr. de uitoefening van het gezag in Indonesië en niet-erkenning van het Soekarno-bewind, 658, 659, 659n, 696
Zie ook: Pers, legale; Illegaliteit (in Nederland)
 discussie met de Tijdelijke Tweede Kamer over de regeringsverklaring van minister Logemann betr. het te voeren Indische beleid, 669-677
Zie ook: 'Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945''
Regeringsalmanak voor Nederlands-Indië, 353n
 Reid, A., 588n
 Reinderhoff, G. L., 11
 Reintjes, P. F. 270, 272, 283
Reliefen Rehabilitation, 421, 425, 428-431, 487-490, 492, 525, 651
Masterplan for relief and rehabilitation (plan-Sitsen), 428, 490
Zie ook: *Netherland-Indies Government Import- and Export organization (Nigieo)*; *Rapwi*
 Rembang, 271
 Rimmelink, J., 603n
 Reuter, persbureau, 152, 646
 Ricardo, C. D., 34n
 Ringers, J. A., 669
 Roberts, C. G., 159, 178, 274
 Rode Kruis-organisaties, 287n
 Internationale Rode Kruis, 524, 543
 Australische - , 287n
 Rodriguez, 56, 261
 Roeslan, luitenant Knil, 129, 130n, 151
 Roestam Effendi, 672, 673, 675, 700
 Roever, J. W. de, 541n,
 Roller, E. J. C. te, 311
 Romein, J., 560, 561
 Romme, C. P. M., 560, 660
Romoesa's, 36, 114, 121, 122, 163, 250, 365, 373, 499, 535, 557
 Rooms-Katholieke Staatspartij, 674, 698
 Roorda van Eysinga, S. E. W., 600
 Roos, W. H. de, 313n
 Roosevelt, E., 392, 393
 Roosevelt, F. D., 20n, 28, 99, 101, 158, 226, 287, 356, 381-385, 391, 398, 399, 482-485, 585
 mening over de staatkundige toekomst van Nederlands-Indië, 82-84, 101, 102, 391-394
Zie ook: Koningin Wilhelmina
 Rooy, C. C. de, 371, 469n, 509
 Rosenman, S. I., 394n
 Rotterdamse Lloyd, 328
Royal Netherlands Military Flying School (Jackson, VS)
Zie: Strijdkrachten, Nederlandse: opleidingen
 Royen, J. H. van, 346n, 489, 657
 Rutgers van Rozenburg, J. W. H. 675, 676
 Sabang, 242, 323, 324, 512, 569, 576, 587, 608
 Saigon, 513, 514, 538, 693n
 Salarissen, Indische
Zie: Ambtenaren
 Salim, I. F. M., 138, 138n, 139
 Salm, G. B., 51, 52, 136, 166, 176, 194, 197, 200, 201, 203, 207, 248, 249n, 275n, 278, 282
 Samarinda, 371, 512, 513, 581
 San Francisco, 129, 328, 389
 San Francisco, Conferentie van -, 394, 395
 Sandberg, H. W., 446n
 Sandberg, J. M. R., 11, 53n, 68n, 122n, 197, 202, 278, 306, 345, 369, 370, 373, 397
 Sansapor, 304, 317, 374
 Saoedi-Arabië, 191, 192, 231, 234, 347
 Saporoea, 264, 280
 Sardjono, 138, 142-148, 153, 251, 631
Sarekat Ambon,
Zie: Ambon

REGISTER

- Sarekat Indonesia Baroe (Siba)*
Zie: Indonesiërs (in Australië)
 Sarmi, 303, 304, 317, 373, 374
 Satengar, 269, 272, 273, 275, 276n
 Schaik, Th. S. G. J. M., 670n
 Scheepens, W. J., 214–220, 241, 244
 Scheepvaartmaatschappijen, 3, 328
 Schenau, W. F., 57, 259, 267, 285
 Schermerhorn, W., 446, 454, 456, 459,
 467, 474, 488, 489, 496, 559, 560, 563,
 564, 622, 623, 625, 654–659n, 670,
 697
Zie verder: Regering, Nederlandse
 Schermers, D., 361–364
 Schilling, W., 50, 553n
 Schlette, C. D. 117, 118
 Schmidt, P. J., 560
 Schmutzer, J. I. J. M., 148n, 342, 345, 346,
 421, 422, 433–437, 455, 461, 464, 487,
 495
 Scholten, P., 523
 Schouten, J., 676
Seamen's Union of Australia
Zie: Australië: vakbonden
 Semarang, 118, 119, 162, 167, 540, 542,
 579, 599, 613, 626
 reactie bevolking op uitroeping van de
 Republiek Indonesië, 598
 Sempoe, 182, 184, 185, 203, 205
 Sentani-meer, 364, 365
 Serangbaai, 181, 182, 184, 186
 Serawak, 191
 Seroea, 261–263, 275, 276n
 Setyadjit, 446, 456n
 Seumanjan, 220, 221
*Shaef (Supreme Headquarters Allied Expedi-
 tionary Forces)*, 448–451, 461, 466, 471,
 486
Shaef-requirements, 448–451, 458
 Sheldon, C. R., 187, 188
 Sian, 522, 523
 Sidoardjo, 203
 Simaloer, 240–242
 Singapore, 16, 209, 236, 237n, 239, 378,
 392, 402, 476, 477, 485, 512–515, 531,
 569, 578, 681
 Singer, *Raden*, 354
St John's Ambulance Brigade, 531
 Siringoringo, 532–636, 590, 593
 Sisselaar, C., 215–218, 241, 244–247,
 275n, 529, 530, 533, 536, 587
 Sitoebondo, 203, 204, 273
 Sitsen, P. H. W., 39, 69, 76, 98, 99, 158n,
 336n, 343, 346, 383n, 425, 428–430
Zie ook: Reliefen Rehabilitation
 Sjahrir, S., 142, 389n, 517, 550, 594, 606
 Sjarifoeddin, A., 517, 611
 Sjimizoe, H., 614
Slaet op den Trommele, 443, 661, 662n
 Slag bij Midway, 18
 Slag in de Javazee, 2, 53, 68n, 414
 Slim, W. J., 639, 640, 642
 Slotemaker de Bruïne, G. H., 441
 Slotemaker de Bruïne, N. A. C., 35, 78,
 98, 156, 158, 388
 Sluysen, M., 338n
 Smith, J., 271
 Smits, R. E., 11, 39, 40, 69, 105, 106, 108,
 127n, 166, 336n, 343, 346, 350, 426
 Smuts, J. C., 563n
 Snouck Hurgronje, Chr., 31
 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
 (SDAP), 74n, 91, 93, 660, 673, 674, 697,
 698
 Socotra, 326
 'Soeara Indonesia', 129
 Soebardjo, A., 605, 606
 Soedan, 233
 Soedirman, 603, 604
 Soegondo Kartopradjo, 589, 591–593
 Soejitno, 202–206, 269, 282
 Soejono, 11, 12, 39, 69, 75, 89, 89n, 90–94,
 128, 336, 609, 685, 700
 de persoon, 76
 benoeming tot miniser, 76–78
 Soekarno, 24, 32, 36, 77, 87, 118, 119, 122,
 163, 167, 168, 170–173, 275, 338n,
 389n, 396, 496–499, 503, 510, 515–517,
 545–551, 566–568, 573, 574, 580, 599,
 607, 611, 616, 620, 626, 627, 637, 638,
 643, 645–648, 653–663, 670, 673, 675,
 695–699
 uitroepen van de Republiek Indonesië,
 510, 517
 benoeming tot president, 517, 545,
 546, 558
 radiorede, 517, 521, 566, 567
 opstellen van opvolgingstestament in

REGISTER

- geval van uitschakeling, 605, 606
 besprekingen met Japanners, 516, 573, 576
Zie verder: Indonesië
Zie ook: Regering, Nederlandse
- Soekiman, 606
- Soela-eilanden, 263
- Soemba, 312
- Soembawa, 269, 274
- Soepomo, 168, 620
- Soeprapto, 134, 269, 270, 273, 282
- Soerabaja, 51, 122, 162, 163, 203, 267n, 318n, 320, 323, 324, 414-416, 425, 425n, 514, 518n, 549, 602, 603, 610, 616, 638, 639, 644
 bombardementen, 315, 315n, 324
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek Indonesië, 602-604
- Soerabaja Droogdok Maatschappij, 3, 4
- Soerakara, 601
- Soeria Indonesia*, 129
- Soetardjo, M., 85, 168, 498, 701
- Soewardi Soeridingingrat (*Ki Hadjar Dewantoro*), 24, 32, 163-167, 496, 498
- Soewirjo (burgemeester van Batavia), 619
- Somer, J. M., 277
- Somerville, J., 462-464, 487, 687
- Sorong, 260
- South-East Asia Command (SEAC)*
Zie: Combined Chiefs of Staff
- South-West Pacific Area (SWPA)*
Zie: Combined Chiefs of Staff
- Sowjet-Unie, 103, 142, 230, 395, 615
 oorlogsverklaring aan Japan, 493, 508, 511
- Special Party'*
Zie: Krijgsgevangenen
- Special Reconnaissance Department*
Zie: Geheime diensten: in Australië
- Spence, A., 292, 294
- Spinosa Cattela, J. E., 106n, 349-351
- Spionage, Japanse, 11
- Spit, H. J., 366, 550-556, 578, 613-619, 625-628n, 651, 657
- Spits, A. I., 522, 523, 592n, 594, 595
- Spoor, S. H., 11, 52, 53, 64, 68n, 116, 134, 134n, 166, 195, 196, 200, 201, 248-253, 256, 264, 282, 353, 309, 432, 434, 497
- Springer, B., 74n
- Squire, C. W., 647n, 692n, 694
- Srinoyo Papilaja, 205-208, 251, 252, 269, 282
- Staatkundig Gereformeerde Partij, 668
- Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 73
- Staatsblad van Nederlands-Indië*, 348, 349
Zie ook: Wetsbesluiten
- Stakingen
 stakingsacties van Indonesische zeelieden in Australië, 46, 100, 124, 135, 630, 631, 691
Zie ook: Australië: vakbonden
 Internering in Cowra, 46, 124, 130, 134-136, 140-144
 onderbrenging in werkkampen (Wallangarra, Keilor), 136-138, 150
 stakingsacties in Bombay, 46
 internering in Deoli, 47, 234
 boycot-acties van Australische havenarbeiders tegen Nederlandse schepen in Australië na uitroeping van de Republiek Indonesië, 634-636, 690
- Stalin, J., 478
- Stam, F., 209, 324n, 609
- Star, C. C. van der, 56, 115, 117, 185, 261, 262, 273, 437
- Staten-Generaal
Zie: Tijdelijke Staten-Generaal
- Staverman, H. M., 188, 190, 191, 201, 251, 285
- Steenberghe, M. P. L., 70
- Stettinius Jr., 359, 390, 393
- Stöve, G. W., 12, 299, 300, 385, 386, 391, 414, 415, 417, 485, 487
- Stokhuysen, W., 56, 115-117, 437
- Stokvis, J. E., 673-675, 697
- Stoll, J. C. L., 293, 293n
- Stoomvaart Maatschappij Nederland, 328, 330, 463
- Stoppelaar, G. A. de, 44n, 110n
- Straat Madoera, 269
- Straat Malakka, 222, 321, 513
- Straat Soenda, 243, 276n, 327, 485
- Straten, N. L. W. van, 198, 200, 282, 287n, 289-291n, 310, 361, 508, 559, 613, 616, 625, 626, 629n, 643

REGISTER

- Strijdkrachten, Nederlandse, 2-10, 37, 41-44, 287-327, 378, 379, 404-427 *passim*
 bezoldiging, 302, 302n, 307
 evacuaties uit Indië bij de komst van de Japanners, 2, 3, 9, 10, 41, 42, 315, 316
 opbouw van een nieuwe strijdmacht, mede t.b.v. de bevrijding van Nederlands-Indië, 404-427
 vorming van een Stafcommissie, 406-410, 682, 683, 698n
 gezagsverhoudingen, 73, 74, 287, 288, 334
 dienstplicht, recrutering in Nederland (in het bevrijde zuiden en later ook in het noorden), 410, 410n, 448-453, 458, 459, 486
 aantallen oorlogsvrijwilligers, 451, 457
 Oorlogsvrijwilligersbesluit, 451
 opleidingen, 10, 38, 43, 297-301, 410, 412, 417, 418, 422, 448
 in de Verenigde Staten van Amerika: 297-301
 Jackson: *Royal Netherlands Military Flying School*, 298-301, 307, 311, 313, 361
 Fort Leavenworth, 298
Camp Lejeune, 418, 452, 453, 458, 565
 staking opleiding en vertrek uit Amerika, 458, 565
 In Engeland:
 Aldershot, 459
 vorming van gezagsbataljons en een legerkorps
 Zie: Koninklijke Landmacht
 Mariniersbrigade
 Zie: Koninklijke Marine
 uitbreiding en vernieuwing van de vloot, 413-424, 457, 486, 683
 troepentransporten naar Australië, 379, 380, 411, 412, 460-475, 490, 561-563, 568, 568n
 weigering Australische regering Nederlandse strijdkrachten toe te laten, 380, 469-475, 630, 690
 Zie ook: Koninklijk Nederlands-Indische Leger; Koninklijke Landmacht; Koninklijke Marine; *Shaef*
Stuw, De, 24
Stuw-groep, 24, 70, 342, 524, 624, 661
 Sultans, 264, 516, 517, 530, 591, 594, 601
 Sumatra, 2, 7, 29, 36, 48, 55, 84, 113, 123, 320, 323, 327, 358, 375, 388, 394, 401, 427, 429, 439, 453n, 469, 475, 476, 485, 491, 503, 505, 508, 512-516, 529, 536, 537, 568
 plannen van Churchill voor landingen op Sumatra, 239, 359, 387, 569, 576, 593
 reactie bevolking op uitroeping van de Republiek en capitulatie van Japan, 586-595
 acties van de *Barisan Pemoeda*, 592
 oprichting van de *Badan Oentoek Membantoe Pertahanan Asia (Bompa)*, 589, 589n, 593
 vorming van de nationalistische comitè's, 593
 Zie ook: Geheime diensten (op Ceylon): *parties*
 Suriname, 4n, 5, 29, 84, 228, 228n, 238, 302, 302n, 379, 410n, 418
 Sutherland, R. K., 199, 397
 Swart, H. P., 259
 Sweet-Escott, B., 210n
 Swieten, C. L. E. F. van, 289, 290, 292
 Sydney, 16, 29, 39n, 45, 124, 125, 430, 633, 634, 636
 Tahaparij, L., 269, 272, 273
 Tahib, *Hadji*, 271, 498
 Tahija, J., 64, 354
Taman Siswo-onderwijs, 31, 163-165, 589
 Tambelan-eilanden, 274n
 Tanabe, Moritako, 536
 Tandjong Priok, 116, 120, 320, 322, 510, 611, 613, 637
 Tanimbar-eilanden, 62, 261, 301
 Tapenbaai, 185
 Tarakan, 267, 270, 276, 276n, 283, 304-306, 315, 317, 332, 371, 387, 390, 399, 427, 431, 432, 491, 648, 649n
 Tempel, J. van den, 90, 91, 93, 337n, 685

REGISTER

- Tentara Keamanan Rakyat (TKR)*
 Zie: Java
- Teraoetsji, H., 511, 512, 516, 553, 569, 573, 576, 607, 608, 689
- Termijtelen, J. W., 223, 224, 384–386, 406, 421
- Ternate, 264, 265, 348, 583
- Tets van Goudriaan, G. C. W. van, 82
- Thailand, 100, 209, 210, 237, 246, 278, 279, 435, 478, 513, 514, 537, 538
- Thomson, E., 598, 602
- Thorne, Chr., 102n, 404n
- Thursday, 140
- Tidore, 348
- Tiel, K. G., 47n
- Tilanus, H. W., 441
- Timor (Nederlands, Portugees), 20, 21, 162, 192, 193, 261, 262, 276n, 301, 311, 428, 478, 480, 491, 512, 515, 581, 636, 687
- Japanse aanval op – , 289, 290
- Black Column* (Timorese hulptroepen), 292, 295
- verliezen, 294, 295n
- guerilla-acties van Australische en Knil-troepen, 9, 62, 289–297
- Independent Companies*, 289–295
- Japans 'Englandspeel', 296, 297
- verliezen, 294, 296
- Timorezen, 280, 289, 294, 295
- Tjalang, 241
- Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, A. W. L., 2, 3, 5, 12, 25–27, 34, 39, 52, 53, 67, 69, 77, 85, 289, 335, 349, 367, 440, 523, 524, 569–571, 654, 657, 658, 670, 674, 696
- vrijlating uit gevangenschap, 522, 523
- mening over het Indonesisch nationalisme, 664, 665, 696
- terugkeer in Nederland, 622
- en het wel of niet weer in functie treden als gouverneur-generaal, 569, 570, 621–623
- ontslagneming als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, 663–666, 672, 675
- Tjarda van Starckenborgh Stachouwer-Marburg, Chr., 553, 556, 578
- Tjikampek, 597
- Tjilatjap, 50, 270, 311n, 327, 549
- Tjimahi, 536, 541, 546, 550, 552, 579
- 'Tjitjalengka', 565
- Tobameer, 245, 247
- Toecal (Kei-eilanden), 63–64
- Toeter-Teunisse, 533n
- Tol, A. J., 259
- Tondano, 584
- Townsville, 28
- Trincomalee, 4, 8, 29, 318, 321
- Troemon, 215–222, 244
- Tromp, Th. P., 486, 487
- Trouw*, 442, 446, 447, 660, 661, 662n
- Trouw-groep* (illegaliteit)
 Zie: Illegaliteit Tijdelijke Staten-Generaal
- Truman, H. S., 394, 462, 467, 478, 488
- Tsjiang Kai-sjek, 386, 389, 478, 693n
- Tsjoengking, 69n, 74, 75, 155, 209, 210, 523, 570, 571, 693n
- Tull, T. S., 601, 612
- Tuyll van Serooskerken, S. J. van 578–581, 612
- Tijd, De, 661
- Tijdelijke Staten-Generaal, vorming van de –, 663, 666–669, 676, 680
- Wetsbesluit E 60: voorlopige voorziening in de vertegenwoordigende lichamen van Rijk, provincie en gemeente, 667
- voorstellen van de gezamenlijke illegaliteit in Nederland, 667, 668
- denkbeelden van het Vaderlands Comité en de *Trouw*-groep, 667
- oprichting van de Nationale Adviescommissie, naast voortzetting van de 'oude' Eerste en Tweede Kamer als Tijdelijke Staten-Generaal, 667, 668
- Zie ook: Regering, Nederlandse Tjiger-eilanden, 274
- United Australian Party*
 Zie: Australië: politieke partijen
- United Press*, 152, 607
- Vaderlands Comité

REGISTER

- Zie: Illegaliteit; Tijdelijke Staten-Generaal, vorming van –
- Vakbonden (in Australië)
 Zie: Australië: vakbonden
 Zie ook: Stakingen; Indonesiërs (in Australië)
- Valkenburg, A. M., 319, 319n
- Veale, W. C. D., 289, 289n–291n
- Veen, F. van der, 56, 56n, 115–119, 176, 181, 182, 196, 197, 205, 207, 254, 258, 275n, 282
- Veen, H. van der, 158, 159, 437
- Veenstra, J. H. W., 539n, 551, 552
- Velde, J. J. van de, 533n
- Velde, P. S. van der, 598n
- Venezuela, 387, 388
- Verenigde Naties, 143, 348, 394, 436, 669
- Verenigde Nederlandse Scheepvaart-Maatschappij, 328
- Verenigde Staten van Amerika, bezoek Koningin Wilhelmina aan de Verenigde Staten
 Zie: Koningin Wilhelmina
 politieke en militaire strategie m.b.t. Nederlands-Indië, 78–84, 97–104, 380–404 *passim*, 565, 689
 erkenning van de soevereiniteit van Nederland over Nederlands-Indië, 356–360
 strijdkrachten:
Transport Command, 44
6th Army, 365
Eastern Fleet,
 ‘Saratoga’, 323, 324
 ‘Searaven’, 187
 ‘Thresher’, 187
Seventh Fleet, 200, 251, 304n, 365, 418, 564
Fifth Army Air Fleet, 365
Fifth United States Air Force, 314
United States Marine Corps, 417
 krijgsvrrichtingen, 36, 103, 304, 404, 405, 431
 plannen voor landingen in Japan, 378, 387, 399, 405, 427, 432, 434, 460
- Verheem, R., 541
- Vermeer-van Berkum, C., 542, 602
- Versteegh sr, W. C. J., 10, 44, 44n
- Veur, W. M. van der, 196–198, 203
Vietminh, 538, 692, 693
 Vietnam, 538
 Visman, F. H., 352, 389, 389n
 Visser, A., 587n
Vlam, De, (De Vonk), 662, 698
 Vogelkop, 259, 260, 314, 387
Volkskrant, De, 560, 660
 Volksraad (Tijdelijke Volksraad), 67, 70, 77, 85n, 88, 335, 338, 342, 348, 442, 495, 624, 669, 700
 Vollenhoven, C. van, 31
 Vooren, M., 553, 556, 578
 Voorlopige Staten-Generaal
 Zie: Tijdelijke Staten-Generaal
- Vorriuk, J. J., 74a
- Vorsten, Sultans, 264, 516, 517, 530, 591, 594, 601
- Vos, H., 657, 670n, 697
- Vos van Steenwijk, A. N. de, 317, 419n
- Vries, E. K. de, 532
- Vries, H. J. de, 11
- Vries, W. J. de, 215, 319, 323
- Vromans, A. G., 25, 25n, 45, 522, 527n
- Vrij Nederland* (illegaal, legaal), 441, 442, 444, 446, 447, 662, 662n, 686, 698
- Vrij Nederland* (Londen), 154
- Vrij Katheder, De*, 443, 686
- Vrije Volk, Het*, 660, 698
- Vrijheid*, 646
- Vrijzinnig-Democratische Bond, 674, 698
- Vuyk, B., 543, 544
- Vijfde colonne, angst voor – , 52, 509
- Waarheid, De*, 443, 444, 446, 447, 660, 661, 662n, 686
- Wainwright, J., 523
- Wakde, 303, 304, 317, 372
- Wallangarra, 137, 138n
- Wamar, 63, 64, 64n
- War Shipping Administration*, 327, 328, 333, 430
- Ward, O. G., 300n, 306n, 307, 307n, 310
- Warmenhoven, K. van, 538
- Warners, C. J., 12, 30n, 36, 39, 51, 52, 62, 74, 132n, 158, 159, 170, 227–235, 248, 275n, 336n, 346, 364n, 372, 432n, 482

REGISTER

- 487, 491, 492, 575
Waterworkers Union
Zie: Australië: vakbonden
- Wavell, A., 3, 385
- Wediodiningrat, Radjiman, 516, 547
- Wegner, J. G., 371n
- Weh. 242, 512
- Welles, S., 79, 101, 102, 158, 385, 386, 391, 393
- Welter, Ch. J. I. M., 26, 70, 85, 107n
- Wendelaar, W. C., 675
- Wertheim, W. F., 543, 597
- Wertheim-Gijse Weenink, A. H., 551
- Wervelwind, De*, 442
- Westerling, R. P. P., 589, 589n, 590
- Wet op de Staatsinrichting van Nederlands-Indië, 552
- Wetsbesluiten, 71n, 104, 667
- Algemeen Bestuur Nederlands-Indië (D 65), 335-340, 348, 494
- Burgerdienstplicht, 348
- Bestuur Nederlands-Indië, uitoefening door minister van koloniën; Opperbevel Land- en Zeemacht, (C 39), 71, 73, 74, 334, 413
- bezoldiging, pensioenen, 337
- Displaced persons*, 349
- dienstplicht (E 36, E 45), 410n
- Indische Staatsregeling, tijdelijke Volksraad (D 66), 335-340, 348, 495
- Indische Weeskamers, 349
- muntwezen, 97n, 348
- oorlogsbelasting, 349
- Opiumregie, 349
- voorlopige voorziening in de vertegenwoordigende lichamen van Rijk, provincie en gemeenten (E 60), 667
- rechtssherstel, 348
- rechtspiegeling door de landmacht; temporaire krijgsraden; Hoog Militair Gerechtshof, 349
- vaarplicht, 348
- vijandelijk vermogen, 348
- zelfbestuur Ternate en Tidore, 348
- Wewak, 188
- Weyerman, F. G. L., 346, 384-386, 575, 576
- Wilhelmina, Koningin, 67, 70, 70n, 72, 74, 77, 132, 196, 334, 386, 391, 397, 414, 440, 451, 482, 495, 510, 622, 659n, 685 en de staatkundige verhouding tussen Nederland en Nederlands-Indië; 7 december-toespraak, 79, 85, 89, 92-96, 685
- Zie verder:* Regering, Nederlandse
 bezoek aan de Verenigde Staten van Amerika:
 gesprekken met President Roosevelt, 82-84, 102, 391, 393, 394
 rede voor Amerikaans Congres, 83
- radiotoespraken, 67, 93, 93n, 94, 510 en het ontslag nemen van Jhr. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, 665n, 666
- Willemsz Geeroms, J. H. B., 255, 256, 260, 364
- Williams, F., 572n
- Willoughby, Ch. A., 276n, 397, 497
- Wilton van Reede, Th., 551n
- Wingender, J. W., 244, 246, 275n, 278
- Wiranatakoesoema, 608, 611
- Wirjomihardjo, I., 55, 56, 57, 181-184
- Wisselmeren, 256-258
- Wit, J. M. de, 263
- Witkamp, H. P., 242
- Wittert van Hoogland, R. W. C. G., 310, 312, 585n
- Wolff, A. B., 299n
- Wolters, J. H., 540n
- Wongsonagoro, 606
- Wijnmalen, H. E., 49, 208, 215
- Young Mun Cheong, 647n
- Zafrullah Khan, 100n
- Ziegler, Ph., 402, 572, 693n, 694n
- Zimmerman, E. C., 76
- Zomer, J. J., 311
- Zuid-Afrika, 316, 326, 425, 426, 563n
- Zuidchinese Zee, 321, 322
- Zweden, 554
- Zwitserland, 554